

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

İSTANBUL'DA ERMENİ CEMAATLERİ ARASINDAKİ
DİNİ VE İDARİ İHTİLAFLAR VE TARTIŞMALAR

Ahmet TÜRKAN
DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet AYDIN

Konya-2011

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

İSTANBUL'DA ERMENİ CEMAATLERİ ARASINDAKİ
DİNİ VE İDARİ İHTİLAFLAR VE TARTIŞMALAR

Ahmet TÜRKAN
DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet AYDIN

Konya-2011

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iv
DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ	xi

GİRİŞ..... 1

1. Konunun Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Metodolojisi.....	3
3. Kaynaklar Hakkında	3
4. Sınırlılıklar	9

BİRİNCİ BÖLÜM: ERMENİLER VE HRİSTİYANLIK.....11

1. Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmesi	11
1.1. Ermeni Kilisesinin Oluşumu.....	13
1.2. Ermeni Kilisesinin Ana Kiliseden Ayrılması	16
2. Ermeni Katogikosluk ve Patriklikleri	22
2.1. Eçmiyazin Katogikosluğu.....	23
2.2. Sis Katogikosluğu	30
2.3. İstanbul Ermeni Patrikliği.....	37
2.3.1. Fetih Öncesi İstanbul’da Ermeniler	37
2.3.2. Fetih Sonrası İstanbul’da Ermeniler ve Ermeni Patrikhanesinin Kuruluşu	41

İKİNCİ BÖLÜM: ERMENİLERİN KATOLİKLEŞMESİ VE İSTANBUL’DA

MEYDANA GELEN ORTODOKS-KATOLİK ERMENİ TARTIŞMALARI.....50

1. Katolikliğin Ermeni Toplumuna Girişi.....	50
1.1. İstanbul’da Katolikler	53
1.1.1. Ermenilerin Katolik Mezhebine Geçme Nedenleri	66
2. İstanbul’da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları	69
2.1. XVII. yy’da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları	69
2.2. XVIII. yy’da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları	70
2.2.1. Mihitar (1676-1749) ve Mihitaristler.....	77
2.2.2. Ortodoks-Katolik Ermenilerin Uzlaşma Girişimleri	83
2.3. XIX. yy’da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları.....	90

2.3.1. Düzoğullarının İdamı Hadisesi	93
2.3.2. Kumkapı (Kanlı Pazar) Olayı	96
2.3.3. Katolik Ermenilerin İstanbul'dan Sürülmesi	106
2.3.4. Katolik Ermenilere Ayrı Bir Millet Statüsü Verilmesinin Sonrasında Yaşanan Tartışmalar	113
2.3.4.1. Osmanlı Devleti'nin Tartışmalarla İlgili Olarak Yaptığı Kanuni Düzenlemeler	115
2.3.5. Tanzimat'ın İlanı ve Ortodoks-Katolik Ermeni İlişkilerine Etkisi	117
2.3.5.1. Tanzimat Sonrası Ortodoks-Katolik Ermeni Grupları Arasında Yaşanan Toplumsal ve Dinî Problemler	119
2.3.5.2. Tanzimat Sonrası Mezhep Değişirmelerin Dinî ve Toplumsal Sonuçları	122
2.4. Berlin Antlaşması ve Ortodoks-Katolik Ermeni İlişkileri	128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İSTANBULDA'KI KATOLİK ERMENİLERİN AYRI BİR MİLLET OLARAK KABUL EDİLMESİNDEN SONRA KENDİ ARALARINDA MEYDANA GELEN TARTIŞMALAR.....138

1. İstanbul Katolik Ermeni Patrikliğinin Kuruluşu	138
1.1. Tanzimat ve Katolik Ermeniler	146
1.1.1. Katolik Ermeni Meclisinin Kuruluşu Tartışmaları	150
1.1.2. Piskoposların Atanması Meselesi	160
1.1.3. Kitap Meselesi	186
1.1.4. Katolik Ermenileri Latinleştirme Çabaları	188
2. İslahat Fermanı ve Katolik Ermeniler	194

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KİLİKYA KATOGİKOSLUĞU İLE İSTANBUL KATOLİK ERMENİ PATRİKHANESİNİN BİRLEŞMESİNDEN SONRA KATOLİK ERMENİ CEMAATİ İÇERİSİNDE ORTAYA ÇIKAN TARTIŞMALAR.....208

1. Papa IX. Pie'nin Yayınladığı Reversurus (Değişiklik Nizamnamesi)'un Katolik Ermeni Cemaati İçerisindeki Yansımaları	208
2. Papa IX. Pie'nin Katolik Ermeni Cemaati İçerisindeki Problemleri Çözme Girişimleri	216
2.1. Papanın İstanbul Vekili Poleyim'in Uzlaşma Çabaları	217
2.1.1. Patrik Hasun'un Azledilmesi	221
2.2. Kardinal Aleksandır Franki'nin Papa Tarafından İstanbul'a Gönderilmesi	224
2.2.1. Kardinal Aleksandır Franki'nin Osmanlı Devlet Adamları ve Katolik Ermenilerle Görüşmeleri	227
2.2.2. Kardinal Aleksandır Franki'nin İstanbul'dan Ayrılması	239
3. Tartışmaların Sona Erdirilmesi İçin Osmanlı Hükûmetinin Çözüm Arayışları	242
3.1. Küpeliyan'ın Patrik Olarak Atanması	246
3.2. Hasun'un İstanbul'dan Uzaklaştırılması	253
3.2.1. Hasun'un Roma'daki Faaliyetleri	260

3.3. Hasun Taraftarlarına Vekil Tayin Edilmesi	267
4. Katolik Ermeni Cemaati İçerisinde Yaşanan Sosyal ve Dinî Problemler	274
4.1. İstanbul'daki Sosyal ve Dinî Kurumların Paylaşım Problemleri.....	274
4.1.1. Gıda ve Mezarlıklarla İlgili Problemler.....	280
4.2. Taşradaki Sosyal ve Dinî Kurumların Paylaşım Problemleri.....	283
4.3. Katolik Ermeni Cemaatinin Millî Mallarının Paylaştırılması.....	290
5. Hasun'un Roma'dan Dönmesi ve Sonuçları.....	298
6. Rusya'nın Yayılmacı Politikası ve Katolik Ermeni Tartışmalarına Etkisi	301
7. Papa XIII. Leon (1878-1903)'un Politikaları ve Katolik Ermeniler Sorununa Bakışı	306
8. Berlin Antlaşması ve Katolik Ermeniler.....	310
8.1. Hasun'un Tekrar Patrikliğe Gelmesi ve Muhaliflerin Tepkisi	312
8.1.1. Muhaliflere Geçici Meclis Tahsis Edilmesi.....	324
8.1.2. Hasun'un Patriklikten İstifa Etmesi ve Kardinal Olması.....	326
8.2. Azaryan'ın Patriklik Yılları ve Cemaat İçerisindeki Problemlerin Çözümüne Yaptığı Katkılar	332
8.3. Azaryan'dan Sonra Katolik Ermeni Cemaatinin Durumu	344

BEŞİNCİ BÖLÜM: ERMENİLERİN PROTESTANLAŞMASI VE İSTANBUL'DA MEYDANA GELEN ORTODOKS-PROTESTAN ERMENİ TARTIŞMALARI.....355

1. Protestan Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri	355
2. İstanbul'daki Ermenilerin Protestanlaştırılması.....	358
3. Ermeni Kilisesinin Protestanlara Bakışı	363
3.1. Ermeni Kilisesinin Protestan Ermenilere Uyguladığı Dünyevi Yaptırımlar.....	367
3.1.1. Sosyal Hayattan Tecrit Etme	367
3.1.2. Ticari İlişkilerin Kesilmesi	373
3.2. Ermeni Kilisenin Protestan Ermenilere Dinî Eleştirileri	378
3.2.1. Protestan Ermenilerle Ortodoks Ermeniler Arasındaki Dini Farklılıklar ...	378
3.2.1.1. İnanç Hususundaki Bakış Farklılıkları	379
3.2.1.2. Sakramentler Hususundaki Bakış Farklılıkları	381
3.2.1.3. Protestan Ermenilerle Ortodoksların Dinî Polemikleri.....	382
4. Protestan Ermenilerin Ayrı Bir Millet Olarak Kabul Edilmesi	389
4.1. Protestan Ermenilerin Ayrı Bir Millet Olmasından Sonra Yaşanan Tartışmalar ..	395
4.1.1. Mezarlık Tartışmaları ve Edirnekapı Vakası	397
4.2. İslahat Fermanı Sonrası Yaşanan Gelişmeler	400
4.2.1. Berlin Antlaşması ve Ortodoks-Protestan Ermeni Yakınlaşması.....	404
SONUÇ	407
BİBLİYOGRAFYA.....	415
ÖZGEÇMİŞ.....	437

T.C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet TÜRKAN
	Numarası	034145031003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Dinler Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/> Doktora <input type="checkbox"/>
	Tezin Adı	İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ahmet TÜRKAN



T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet TÜRKAN	
	Numarası	034145031003	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Dinler Tarihi Bilim Dalı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>	Doktora <input checked="" type="checkbox"/>
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet AYDIN	
	Tezin Adı	İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar	

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar" başlıklı bu çalışma 29/04/2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliğiyle başarılı bulunarak, jürimiz tarafından ~~tezi~~ *tezi* olarak kabul edilmiştir. *dalbora*

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Danışman	<i>[Signature]</i>
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Üye	<i>[Signature]</i>
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU	Üye	<i>[Signature]</i>
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL	Üye	<i>[Signature]</i>
Yard. Doç. Dr. Ahmet ARAS	Üye	<i>[Signature]</i>

ÖZET

Tezin Adı: İSTANBUL'DA ERMENİ CEMAATLERİ ARASINDAKİ DİNİ VE İDARİ İHTİLAFLAR VE TARTIŞMALAR

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Ermeni, Katolik, Protestan, Papa, Mihitarist, Propaganda.

İstanbul'daki Ermeniler arasında meydana gelen dini ve idari ihtilafların başlangıcı Katolik misyonerlerin çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Katolikleşen Ermeniler, Ermeni Patrikhanesi ile aynı çatı altında yaşamak istememişler ve bunun sonucunda birçok tartışmalar meydana gelmiştir.

Ermeni Patrikhanesi ile problem yaşayan Katolik Ermenilerin kendi aralarında da birçok ihtilafları olmuştur. Katolik Ermenilerden bir grup kadim adetlerini sürdürmek isteyerek patrik ve piskoposlarını kendi cemaat meclislerinde seçmek istemişlerdir. Diğer Katolik Ermeni grup ise bu seçim hakkını papalığın himayesine vermek istemiştir. Hatta kilise, hastane, mektep gibi cemaate ait olan malların papalığın otoritesi altına almaya çalışmışlardır. Bu noktada Osmanlı hükümeti birinci grubu desteklemiştir. Çünkü Osmanlı hükümetine göre Katolik Ermeniler üzerinde papanın ruhani bir gücü olmasına karşın sivil bir yetkisi yoktu. Patrik ve piskoposların atanması gibi idari işler Osmanlı Devleti'nin elinde olan yetkilerdendi. Hastane, mektep ve kilise gibi cemaate ait olan mallar üzerinde papalığın hiçbir tasarruf hakkı bulunmamaktaydı. Papalık makamı ise Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bu yetkiyi görmezden gelerek doğudaki Katolikler üzerindeki hâkimiyetini genişleterek merkezi gücünü kuvvetlendirmek istemiştir. İşte Papanın doğudaki Katolik kiliselerini kendi çatısı altında toplama siyaseti ve bunu en başta Katolik Ermeniler içerisinde uygulamaya çalışması İstanbul'daki Katolik Ermeniler içerisinde büyük tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Ermeni Patrikhanesi ile tartışmalar yaşayan diğer bir grup ise Protestan Ermenilerdir. Yabancı devletlerin öncülüğünde İstanbul'daki Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmaya başlaması patrikhaneyi endişelendirmiştir. Bunun için patrikhane kimi zaman Osmanlı hükümetinin de desteğini alarak Protestanlığın yayılmasını engellemek için bir takım tedbirler almıştır. Ancak bu tedbirler Protestan Ermenilerin ayrı bir millet haline gelmesini engelleyememiştir.

SUMMARY

Topic of The Thesis: THE RELIGIOUS AND ADMINISTRATIVE CONFLICTS AND DEBATES AMONG ARMENIAN COMMUNITIES IN İSTANBUL

Key Words: Istanbul, Armenians, Catholic, Protestant, Pope, Mechitarist, Propaganda.

The beginning of religious and administrative conflicts and debates among Armenians who live in Istanbul relies on the efforts of Catholic missionaries. Armenians who became Catholic did not accept the sovereignty of Armenian Patriarch and this fact gave rise to lots of debates. These debates had gone on intensively until the first decades of the XIX. 19th century.

Having problems with Armenian Patriarch, Catholic Armenians also had some conflicts in themselves. Although being Catholic a group of Armenians wanted to carry on their ancient tradition by trying to choose their own patriarch and bishops at their councils whereas another Catholic Armenian group wanted to give this right to Papacy. This letter even tried to give the possession of goods of community such as churches, hospitals and schools to Papacy. In that respect, the Ottoman administration supported the former since according to the Ottoman administration Papa had clerical authority over Catholic Armenians not civil one. The right to conduct administrative issues such as appointing the patriarch and bishops belonged to the Ottomans. Papacy had no right of possession on goods such as hospital, school and church which belong to the community. However, Papacy tried to widen its authority on eastern Catholics. For Ottomans this clearly meant a challenge against its authority. This fact, that is, Papa's policy to gather all the Catholic churches in his hand (and one of this churches was the Catholic Armenian one) resulted in great debates among Armenians in Istanbul.

Another group which had problems with Armenian Patriarch were Protestant Armenians. Patriarch was annoyed by the fact that among the Armenians living in Istanbul Protestantism began to widen under the leadership of foreign states. Therefore, with the support of Ottoman administration Patriarch took some measures in order to stop this threat. However these measures could not impede Protestant Armenians becoming a separate nation as Catholic Armenians did.

KISALTMALAR

A. AMD.	Sadaret Âmedî Kalemî Belgeleri
A. DVN.	Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemî Belgeleri
A. MKT. MHM.	Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri
A. MKT. NZD.	Sadaret Mektubî Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler
A. MKT. UM.	Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler
A. MKT.	Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı geçen makale
AÜFİD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	Babîâli Evrak Odası Belgeleri
C. ADL.	Cevdet Adliye Belgeleri
C. BLD.	Cevdet Belediye Belgeleri
C. DH.	Cevdet Dâhiliye Belgeleri
C. ML.	Cevdet Maliye Belgeleri
C. ZB.	Cevdet Zaptiye Belgeleri
çev.	çeviren
DH. İD.	Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri
DH. MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan

HH.	Hatt-ı Hümayun Belgeleri
HR. MKT.	Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Belgeleri
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri
İ. AZN.	Adliye ve Mezahib Nezareti Belgeleri
İ. DH.	Dâhiliye İrade Belgeleri
İ. HR.	Hariciye İrade Belgeleri
İ. HUS.	Hususi İrade Belgeleri
İ. MMS.	Meclis-i Mahsus İradeleri Belgeleri
İ. MSM.	Mesâil-i Mühimme İradeleri Belgeleri
İ. MTZ.	Eyalet-i Mümtaze İradeleri Belgeleri
İ. MVL.	Meclis-i Vâlâ İradeleri Belgeleri
İ. ŞD.	Şuray-ı Devlet İradeleri Belgeleri
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
MF. MKT.	Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbatalarının Belgeleri
MVL.	Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri
nr.	Numara
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
t.	Tarih
TTEM	Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	varak
vb.	ve benzeri
Y. A. HUS.	Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı Belgeleri

Y. A. RES.	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı Belgeleri
Y. EE. KP.	Yıldız Esas Kamil Kepeci Tasnifi Belgeleri
Y. EE.	Yıldız Esas Evrakı Belgeleri
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı Belgeleri
Y. PRK. A.	Yıldız Sadaret Maruzatı Belgeleri
Y. PRK. ASK.	Yıldız Askeri Maruzat Belgeleri
Y. PRK. AZJ.	Yıldız Arzuhal ve Journaller Belgeleri
Y. PRK. AZN.	Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı Belgeleri
Y. PRK. BŞK.	Yıldız Mabeyn Baş Kitabeti Belgeleri
Y. PRK. DH.	Yıldız Perakende Dâhiliye Belgeleri
Y. PRK. HR.	Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı Belgeleri
Y. PRK. MF.	Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı Belgeleri
Y. PRK. ML.	Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı Belgeleri
Y. PRK. MŞ.	Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı Belgeleri
Y. PRK. NMH.	Yıldız Name-i Hümayun Belgeleri
Y. PRK. SGE.	Yıldız Mâbeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Arızaları Belgeleri
Y. PRK. TKM.	Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Belgeleri
Y. PRK. ZB.	Yıldız Zaptiye Nezareti Maruzatı Belgeleri
yy.	Yüzyıl
ZB.	Zaptiye Nezareti Belgeleri

ÖNSÖZ

İstanbul, tarih boyunca birçok farklı kültür ve dinden olan insanın birlikte yaşadığı mozaik bir şehir olmuştur. Bu mozaığın parçalarından biri de Ermenilerdir. Özellikle 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in bu şehri fethinden sonra sayıları gittikçe artmaya başlayan Ermeniler İstanbul'un etkin nüfuslarından biri hâline gelmiştir. Ancak önce Katolik sonra da Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Ermeni Patrikhanesinin himayesinden çıkmak isteyen farklı Ermeni grupları ortaya çıkmıştır. Bu durum uzun yıllar devam edecek olan gruplar arası ihtilafların yaşanmasına sebep olmuştur.

Ermeniler ile ilgili yapılan araştırmalarda genellikle onların Osmanlı Devleti ile olan problemlerinden bahsedilmiştir. Kendi aralarındaki problemler ise siyasi bir bağlamda ele alınmıştır. Bu çalışmada problemlerin siyasi tarafı da yok sayılmadan kendi aralarındaki dinî ve idari tartışmalar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Çalışma bir tez konusu olarak çok geniş kapsamlı görülebilir. Hatta birçok başlığın müstakil bir tez konusu olabileceğini söylemek de mümkündür. Ancak konular birbirleriyle ilintili olduğu için hacimli bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Tezimiz bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ermeni kilisesinin oluşumu ve tarih boyunca ortaya çıkan Ermeni Katogikosluk ve patriklik merkezlerinden bahsedilmiştir. Daha sonra İstanbul'un Fethi'nden önce ve sonra İstanbul'da yaşayan Ermenilere değinilmiştir.

İkinci bölümde Katolik misyonerlerin çabaları sonucunda Ermenilerin Katolikleşmesi sürecine değinilmiştir. Ermenilerin Katolikleşmesi ile beraber ortaya çıkan dinî ve idari tartışmalara ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu tartışmalar karşısında ortaya koyduğu tutumlarına da yeri geldikçe vurgular yapılmıştır.

Üçüncü bölümde Katolik Ermenilerin ayrı bir millet hâline gelmesine ve kendi içlerinde yaşadıkları tartışmalara değinilmiştir. Bu bölümde ayrıca İstanbul'da bulunan Katolik Ermeni gruplarından olan Venedik ve Viyana Mihitaristleri, papalık makamına yakın olan Propaganda taraftarları ve Ermeni Patrikhanesine yakın duran Katolik Ermenilerin kendi içlerinde yaşamış oldukları tartışmalar ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde İstanbul'daki Katolik Ermeni Patrikhanesi ile Lübnan'da bulunan Kilikya Katogikosluğunun birleşmelerinden sonra meydana gelen tartışmalara değinilmiştir. I. Vatikan Konsili'nin toplandığı zaman dilimine denk gelen bu birleşme sonucunda İstanbul'daki Katolik Ermeniler arasında yaşanan derin ayrışmalar irdelenmiştir.

Özellikle Papanın 1867 yılında ilan ettiği Reversurus nizamnamesinin Katolik Ermeniler içerisinde meydana getirdiği idari ve dini tartışmaların boyutu ister istemez Osmanlı Devleti'nin de müdahil olmasına neden olmuştur. Bu noktada Osmanlı tebaası olan Katolik Ermenilerin haklarını korumak isteyen Osmanlı hükümeti ile Papalık arasında cereyan eden diplomatik sürece değinilmiştir. Bu süreç papalık makamına yakın duran gazeteler, İstanbul'da basılan yerli ve yabancı gazeteler ve arşiv belgeleri ışığında çok boyutlu olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Katolik Ermeniler arasındaki tartışmalarda hem papalık makamının hem de Osmanlı devlet adamlarının getirmek istedikleri farklı çözüm çabaları tarihsel bir süreç içerisinde ele alınmıştır.

Beşinci bölümde Ermenilerin Protestanlaşması ve ayrı bir millet olma sürecine değinilmiştir. İstanbul'da yaşayan Protestan Ermenilerin Ermeni patrikhanesinden ayrılma sürecinde yaşadıkları ekonomik, sosyal, dinî ve idari sıkıntılar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Tezimizde ayrıca Osmanlı devletinin ilan ettiği Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Katolik, Protestan ve Ortodoks Ermeniler tarafından nasıl algılandığı ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu ıslahatların Ermeni cemaatinin hem kendi içlerindeki tartışmaların giderilmesinde hem de Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunda ne kadar birleştirici veya ayrıştırıcı bir rol oynadığı da irdelenmiştir.

Tezi hazırlama sürecinde değerli pek çok hocamın ve arkadaşımın desteği olmuştur. Öncelikle çalışmam sırasında yakın ilgi gördüğüm ve görüşleriyle bana yol gösteren değerli hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Aydın Bey'e teşekkür etmeyi ahlaki bir yükümlülük olarak görüyorum. Bu arada Ermenice literatür temininde ve İstanbul'daki Katolik kiliselerin tanıtımında büyük yardımlarını gördüğüm Ermeni yazar ve din adamı Agop Minassian Bey'e, Osmanlıca belgelerin temininde büyük yardımlarını gördüğüm Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına, gazete ve nadir eserlerin temininde yardımlarını esirgemeyen Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Kütüphanesi ve Millet Kütüphanesi çalışanlarına ve tezi okuyarak katkıda bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, İmam Hatip Liseleri Ders Kitaplarını hazırlama komisyonundaki tüm yazar arkadaşlarıma ve hocalarıma ayrıca teşekkür ederim.

Ahmet TÜRKAN
İSTANBUL, 2011

GİRİŞ

1. Konunun Amacı ve Önemi

Ermeniler konusu gündeme geldiğinde genellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelmiş olan siyasi ve askeri olaylar akla gelir. Ancak Ermenilerin tarih sürecinde yaşadıkları tecrübeler bu son dönemle sınırlanmayacak kadar geniştir. Özellikle İstanbul'da yaşayan Ermenilerin bu şehirdeki diğer Müslim ve Gayrimüslimlerle olan ilişkileri kadar kendi cemaatleriyle olan ilişkileri de çok önemli hususlardandır.

İstanbul'daki Ermenilerin kendi içlerinde yaşamış oldukları tecrübeler çoğu kez ihtilaflarla ve sonuçta da cemaatten kopmalarla sonuçlanmıştır. Onların yaşadıkları ihtilafların başlangıcı Katolik misyonerlerin çabaları sonucu gerçekleşmiştir.

Ermeniler içerisinde gerçekleşen misyon çalışması ile ilgili yapılan araştırmalarda Katolikleşen bu Ermenilerin genellikle tek çatı altında incelendiğini görürüz. Papalığa bağlı Propaganda teşkilatına yakın duran Katolik Ermeniler, Venedik ve Viyana Mihitaristleri ekolünden gelen Katolik Ermeniler, Lübnan kaynaklı Antonyan Tarikatine mensup Katolik Ermeniler ve İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ile irtibatı kesmeyen Katolik Ermeniler tek çerçevede ele alınmıştır. Hâlbuki birbirinden farklı bu Ermeni grupların Katoliklik anlayışı ayrı ayrı ele alınması gereken konulardır. Özellikle papalığa bağlı Propaganda teşkilatına yakın duran Katolik Ermeniler bu farklılığın en başında gelenidir. Çünkü Propagandanın yürüttüğü misyon faaliyetlerinin İstanbul'daki Ermeniler arasındaki ihtilafların yaşanmasında çok büyük etkisi olmuştur. Bu noktadan hareketle Ermenilerin Katolikleştirilmesinde ve patrikhaneden ayrılması sürecinde Propaganda teşkilatının rolü tezimizi önemli kılan noktalardan biridir.

Tezimizi önemli kılan etmenlerden biri de Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olmalarına rağmen kendi aralarında yaşadıkları derin ihtilaflardır. Bunda da etkili olan en önemli husus Propaganda taraftarı Katolik Ermenilerin cemaatin yönetimini ele geçirme faaliyetleridir. İşte bu noktadan sonra Propaganda mensupları ile diğer Katolik Ermeniler arasında çeşitli yönlerden ihtilaflar çıkmıştır. Ermenilerden çoğu Katolik

olmakla birlikte papayı sadece bir ruhani lider olarak görürken Propagandaya bağlı olanlar ise papayı hem ruhani hem de cismani lider olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca Propaganda taraftarı olan Katolik Ermeniler cemaate ait bütün malların papanın himayesi altında olması gerektiği, piskopos ve patrik ataması gibi yetkilerin papanın elinde olması gerektiğini söylemiştir. Diğer taraf ise papaya manevi açıdan saygı duyduklarını ancak cemaat liderlerini belirleme gibi hukuksal hakları papaya veremeyeceklerini belirtmişlerdir. İşte papanın Doğu kiliseleri için Vatikan'da tasarladığı bu düşünceler İstanbul'daki Katolik Ermenilerin sahip oldukları hastane, mektep, okul, mezarlık gibi kurumları üzerinde tartışmalar yaşamalarına neden olmuştur.

Burada önem arz eden bir diğer husus da papanın Katolik Ermeni kurumları üzerinde tahakkümde bulunabileceği iddiasını teolojik bir gerçekliğe büründürme çabalarıdır. Özellikle papa aforoz kozunu kullanarak her şekilde ona itaatin gerekli olduğunu söylemiştir. Ancak Doğu'daki Katolik Kilisesi mensupları Katolik olmalarının kendi cemaat malları üzerinde papaya hiçbir hukuksal hak tanıma anlamına gelmediğini söylemişlerdir. Bu konudaki sorumluluklarının da ancak padişaha karşı olduğunu söyleyerek yabancı hiçbir müdahaleye müsaade etmeyeceklerini belirtmişlerdir.

Tezimizi önemli kılan etmenlerden biri de Ermeniler arasında yaşanan bu kavgalarda Osmanlı Devleti'nin tutumudur. Yapılan araştırmalarda genellikle Osmanlı Devleti'nin Ermeni kilisesinin bölünmesini istemediği, bundan dolayı da Protestan ve Katolik misyonerlere sıcak bakmadığı belirtilmiştir. Ancak Ermeni kilisesinde yaşanan yenilikçi-gelenekçi gibi tartışmalarda veya Katolik Ermeniler arasındaki papa taraftarı-karşıtı gibi kutuplaşmalarda Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu yaklaşımlar da irdelenmesi gereken önemli hususlardandır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Ermeni grupları içinde meydana gelen ihtilafları çözme çabaları ve hangi grubu daha çok önemseydiği gibi yaklaşımlar çalışmamızı daha da önemli kılmaktadır.

Çalışmanın önemini ortaya koyan diğer bir etken de Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimler için gerçekleştirmiş olduğu ıslahatların Ermeni Patrikhanesinin yöneticileri tarafından nasıl algılandığıdır. Ayrıca papanın, Protestan ve Katolik Ermenilerin bu ıslahatlara yaklaşımı da çalışmamızın önemini ortaya koyan diğer bir husustur.

Ermeniler arasında meydana gelen tartışmaları irdelememiz Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelen Ermeni olaylarının çok yönlü anlaşılması açısından da ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü Ermeni çetelerinin faaliyetlerine destek vermediği için Ermeniler tarafından kendisine suikast tertiplenen patrikler olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin aleyhine yabancı ülkelerle işbirliği yapan din adamları da olmuştur. Ayrıca Katolik Ermenilerin, Protestan Ermenilerin ve papanın bu çeteleşme faaliyetlerine farklı farklı pencereden bakmaları da önem arz eden diğer bir husustur.

2. Araştırmanın Metodolojisi

Çalışmamızda Ermeni patrikhaneleri ve katogikoslukların oluşumu ve tarihi ile ilgili bilgiler verirken genel olarak betimleyici metottan faydalandık. Araştırmamızda ayrıca tarama tekniğini de uygulayarak birincil kaynaklarda geçen bilgileri objektif bir şekilde tarayıp yorumlamaya çalıştık.

Araştırmanın yöntemi dışında, kullandığımız isimlerin yazılması ile ilgili hususa değincek olursak; bazı kavramların Türkçe ifade edilmesinde birtakım zorluklar yaşadık. Bu yüzden çok özel bir kavram değilse isimleri Türkçeleştirmeye gayret gösterdik. Araştırmamızda ayrıca papa, katogikos ve patrik gibi dinî liderin isimlerinin geçtiği yerlerde parantez içerisinde görev yaptığı yılları bildiren tarihler verdik. Bazı yerlerde bir isim için iki ayrı tarih dönemi kullandık. Bunun sebebi ise bu kişinin iki farklı dönemde görev yaptığını belirtmek içindir.

3. Kaynaklar Hakkında

Kaynaklara erişimimiz üç ana başlık altında oluşmaktadır.

1) Çalışmamızın ana omurgasını ve genelini teşkil eden çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen dökümanlardan oluşmaktadır. Arşivdeki çalışmamız üç yönlü olmuştur. Birincisi analitik yani perakende olarak katologlarda sunulan belgelerin taranması, ikincisi desimal şekilde tasnif edilmiş olup dosyaların içerisinde yer alan belgelerin incelenmesi, üçüncüsü ise konu ile alakalı olan defterlerin belirlenmesi şeklinde olmuştur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde *perakende* olarak değişik tasniflerde milyonlarca belge bulunmaktadır. Bu yüzden konumuzla alakalı olan tasnifleri belirleyerek bu

katologlar incelenmiştir. Tümünü taradığımız katologlar arasında ana başlık hâlinde verecek olursak iradeler, hatt-ı hümayûnlar, dâhiliye nezareti, zaptiye nezareti, hariciye terceme odası ve şuray-ı devlet tasnifleri yer almaktadır. Ayrıca Muallim Cevdet'in tasnif etmiş olduğu "Cevdet Tasnifi" diye isimlendirilen katologdan ise konu ile ilgili alakalı olarak adliye, dâhiliye ve zaptiye gibi kısımlar taranmıştır. Tümünü taradığımız katologlar arasında Yıldız tasnifi de yer almaktadır. II. Abdülhamit döneminde meydana gelen hadiseleri içeren bu geniş tasnifte özellikle gayrimüslimlerin ileri gelenlerinden ve Osmanlı devlet memurlarından gelen layihalar, tezkireler ve arzuhâller tezimiz açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında gayrimüslimlerin hem kendi aralarında hem de Osmanlı Devleti ile olan meselelerinde yabancı ülkeler çoğu kez müdahil olduklarından hariciye nezaretinin konu ile alakalı bir kısım katologları taranmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde *dosya usulü ve desimal* olarak tasnif edilmiş belgeler arasında genelde hariciye siyasi evraklarının gayrimüslimlerle ilgili katologları yer almaktadır. Rum, Yahudi ve Ermeni gibi Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimlerle ilgili bilgileri içeren bu tasnifte özellikle Katolik Ermenilerin kendi aralarındaki tartışmalarında büyük bir kaynak teşkil etmiştir. Vatikan temsilcisi ve Fransa devletinin büyükelçisi tarafından gönderilmiş yazılarla birlikte Osmanlı Devletinin Fransa ve İtalya'daki elçilerinden gelen raporlar, tartışmalarda farklı bir bakış açısını irdelememiz açısından önemli bilgiler sunmuştur.

BOA kısaltması ile belirttiğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinin numaralarında (örneğin: 5/23 gibi) ayraçın sol tarafındakiler belgenin dosya numarasını, sağ tarafındakiler ise gömlek numarasını göstermektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan *defterler* gayrimüslimlerin cemaat yapısı; kendi aralarında ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde kronolojik bilgi edinmemize büyük katkısı olmuştur. Birçok katologda yer alan defterlerden en çok faydalandıklarımız sadaret buyruldu ve ilmuhaber defterleri, gayrimüslim cemaatlere ait defterler ve sadaret defterleri katoloğunda yer alan gayrimüslimlerden gelen takrirlerle ilgili defterler olmuştur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 989 nolu Divan-ı Hümayûn defterleri kataloğu'nda 1811-1912 yılları arasındaki kayıtları ihtiva eden 6 adet buyruldu ve 2 adet ilmühaber olmak üzere 8 defter bulunmaktadır. Taradığımız tüm bu defterlerden tezimizde gayrimüslimlerle alakalı olarak 3 nolu defterden istifade ettik.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde faydalandığımız defterlerden biri de 592 nolu sadaret defterleri kataloğu'ndaki gayrimüslimlerden gelen takrirleri içeren 7 adet defterdir. 1862-1875 yılları arasında İstanbul'daki Ermeni, Yahudi, Rum ve Latin cemaatinden bahseden bu defterlerde özellikle cemaatler arası mezhep değiştirme ve Yahudilerin Hristiyan olmaları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler arasında özellikle cemaatbaşlarının sadarete sunduğu yazılarında cemaatlerin bütünlüğüne ve ayinlerine aykırı hareket edenlerin cezası ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde faydalandığımız en önemli defter gayrimüslim cemaat defterleridir. Divan-ı Hümayûn tarafından tutulan bu defterler, Gayrimüslimlerle ilgili konularda cemaatin her türlü hak, imtiyaz ve muamelatına dair hükümleri içermektedir. 1820-1918 yılları arasını kapsayan dönemde on sekiz adet Gayrimüslim cemaat defteri bulunmaktadır. Tezimizle ilgili bu on sekiz defterin tümü taranmıştır. En çok faydalandığımız defterler ise, 8 nolu Ermenilerin ahkâm defteri, 9 nolu Ermenilerin berat defteri, 10 nolu Ermenilerin atik ahkâm defteri, 11 nolu Ermenilerin berat defteri, 12 nolu Katolik ahkâm defteri, 13 nolu Katolik berat defteri, 14 nolu Latin patrikliği defteri, 15 nolu Süryani defteri olmuştur. Özellikle 12 ve 13 nolu defter cemaatler arasındaki problemlerle ilgili detaylı bilgiler içermektedir. Tezimizde bu defterler dipnotta verilirken “gayrimüslim cemaat defterleri” şeklinde gösterilmiş, hangi millete ait olduğu ise numara ile belirtilmiştir.

2) İsam, Beyazıt, Atatürk Kitaplığı ve Millet El Yazma Eserler kütüphanesinden konu ile ilgili olarak XIX. ve XX. yüzyıla ait olan gazeteler taranmıştır. Gazetelerin genellikle dâhiliye, hariciye ve zaptiye isimli kısımlarıyla beraber makalelerin yer aldığı bölümler en çok istifade ettiğimiz kısımlar olmuştur. Gazetelerin konumuz açısından en önemli faydası arşiv ve genel tarih kitaplarından elde edilen belgelerin teyidi ve olayların sosyolojik olarak tahlilinde büyük avantaj sağlamasıdır. Ayrıca kimi gazetelerin Ermenilerden muhalif gruptan bir tarafı tutmaları,

olayları içeriden görüp mukayeseli değerlendirme yapma imkânımızı sağlamıştır. Gazetelerin konumuz açısından getirmiş olduğu diğer bir avantajı da Vatikan'ın resmî görüşünü savunan gazetelerin veya İstanbul'da çıkan Rumca ve Ermenice gazetelerin köşelerinde yer alan bir makaleyi veya haberi kendi gazetelerinde yer vermeleri olmuştur.

İstanbul'da çıkan Osmanlıca gazetelerde çoğunlukla hicri ve rumi takvim kullanılırken, İngilizce ve Fransızca çıkan gazetelerde ise miladi takvim kullanılmıştır. Çalışmamızda dipnotta gösterdiğimiz gazetelerin Osmanlıca olanlarını orijinal tarihi olan hicri tarihle birlikte ayları kısaltarak verdik. Parantez içerisinde de miladiye çevirdiğimiz kısmını verdik.

Gazeteleri taramadaki en büyük güçlüklerden biri tüm katalogların bir araya getirilmemiş olmasıdır. Bunun için kimi gazetelerin tüm sayısı elde edilememekle birlikte İsam, Beyazıt, Atatürk Kitaplığı ve Millet El Yazma Eserler Kütüphanesindeki gazeteler elde edilerek eksik sayılar taranmıştır. Tümü taranıp dipnotta belirttiğimiz gazeteler şunlardan oluşmaktadır;

Takvim-i Vekayi Gazetesi (1831-1922): 1910 yılına kadarki nüshalarını taradığımız Takvim-i Vekayi gazetesinde gayrimüslimlerin kendi aralarındaki tartışmaları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgiler fazla yer almamaktadır. Daha çok gayrimüslim cemaatlerin nizamnameleri veya cemaatler arasında gerçekleşmiş olan tartışmaları bitirmek amacıyla yapılan kanuni düzenlemeleri içeren bilgiler bulunmaktadır.

Ceride-i Havadis Gazetesi (1840-1919): Papalığın Avrupa'daki konumu hakkında gazetenin hariciye bölümünde yoğun bilgiler bulunmaktadır. Katolik-Ortodoks Ermeni tartışmaları ile alakalı olarak da gazetenin dâhiliye kısmında hem haber hem de yorumları içeren bilgiler yer almaktadır.

Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1862-1871) : Osmanlı Devleti'nin bölünüp parçalanmasına karşı devletin politikalarını eleştiren bir fikir gazetesi özelliği taşımaktadır. Bu gazetede gayrimüslimlere imtiyazlar verilmesinin devlet açısından sakıncaları dile getirilmiştir.

Levant Herald Gazetesi: Gazete’de I. Vatikan Konsili ve papanın yanılmazlığı gibi konular yoğun bir şekilde yer almaktadır. Bunun yanında Katolik-Ortodoks Ermeni tartışmaları da bu gazete geniş bir biçimde yer almıştır. Levant Herald gazetesi Ermeni cemaati arasındaki tartışmalarda kimi zaman bir grubun destekçisi olmasına rağmen bazen de Osmanlı Devleti’nin devlet adamlarının gayrimüslimlere yaklaşımlarını eleştirmiştir.

Vakay-i Zabtiye Gazetesi (1869-1875): Gazete askerî, fen ve sanayi ile ilgili birçok bilgi vermenin yanında İstanbul’da cereyan eden zaptiyelik olaylarla ilgili olarak ayrıntılara girmektedir. Bu açıdan Ermeni cemaati arasında meydana gelen tartışmalarla ilgili İstanbul’un çeşitli semtlerinde tutulmuş olan raporlar tezimiz açısından önemli bir kaynaklık teşkil etmiştir.

Basiret Gazetesi (1870-1908): Gazetede Katolik-Ortodoks Ermeni tartışmaları ile ilgili de yoğun olarak bilgiler bulunmaktadır. Basiret gazetesinde dikkati çeken hususlardan en önemlisi Ortodoks-Katolik Ermeni tartışmaları ile ilgili olarak Ermenice, Rumca ve Latince yayınlanmış olan çeşitli gazetelerin makalelerini aynen köşesinde yayınlamış olmasıdır. Ayrıca gazete bu alıntılarla beraber tartışmalarda kendi bakış açısını yansıtan yorumlarda da bulunmuştur.

Diyojen Dergisi (1870-1873): Diyojen dergisinde İstanbul’daki Katolik-Ortodoks Ermeni tartışmaları ile beraber Rum-Bulgar ve Yahudilerin kendi aralarındaki tartışmalara mizahi bir üslupla yaklaşmıştır. Dergi I. Vatikan Konsili’nin yapıldığı süreçte yayın yaptığından papa ve onun yanılmazlığı ile ilgili olarak da mizahi eliştiriler getirmiştir.

Şark Gazetesi (1870-1878) : Gazetenin dâhiliye ve vukuat-ı Dersaadet başlıklı bölümlerinde İstanbul’daki gayrimüslim cemaatler arasındaki tartışmalarla ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır. Gazetenin en büyük özelliği papalığa yakın duran Katolik Ermenilerin taraftarlığını yaparak muhalifleri eleştirmesidir.

Sabah Gazetesi (1876-1924): Gazetede hem İstanbul hem de Osmanlı devletinin taşra eyaletlerindeki gayrimüslimlerle ilgili olaylar dâhiliye kısmında ayrıntılı olarak verilmiştir. Gazetenin en önemli özelliklerinden biri de Ermeni cemaatinin İstanbul’daki

kiliseleri, patrik seçimleri, okul açılışları, paskalya ve Noel kutlamaları ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermesidir. Ermeni olayları ile ilgili olarak patriklerin II. Abdülhamit'e verdikleri sadakat yeminleri gazetenin sütunlarında sık sık gözükmektedir. Gazetede ayrıca Rumların metropolit ve patrik problemleri de ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Yukarıda tüm sayılarını taradığımız gazetelerin yanında Tercüman-ı Ahval, Tercüman-ı Hakikat, Vakıf, Ulum ve Hayal gazetelerinin de bazı nüshaları taranmıştır.

Gazetelerle birlikte Atatürk ve Millet Kütüphanesinin nadir eserler kataloğunda yer alan matbu eserlerden de faydalanılmıştır. Bu eserler arşivde bulunmayan bazı dökümanları da kapsadığından çalışmamızdaki büyük bir eksikliği gidermiştir.

İstanbul'un yıllığı anlamına gelen İstanbul salnameleri İsam kütüphanesinden elde edilerek gerekli kısımları alınmıştır. Salmamelerden özellikle piskoposluk bölgeleri ve patrik atamaları ile ilgili kronolojik bir bilgi elde edilmiştir. Salmamelerin tezimiz açısından diğer önemli bir tarafı da Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerde yer alan gayrimüslim isimlerinin okunması açısından önemli bir kolaylık sağlamasıdır. Çünkü arşivdeki bir belgede yer alan mührün okunamaması belgeyi anlamlandırmamızda büyük bir eksikliğe neden olabiliyordu. Bu eksikliğimiz salnameler tarafından büyük oranda giderilmiştir.

3) Çalışmamızın üçüncü ayağını konu ile ilgili yapılmış benzer çalışmalar oluşturmaktadır. Konu ile ilgili birkaç çalışma yapılmışsa da ayrıntıları içeren çalışmalar bulunmamaktadır. Bu çalışmalardan ilki Davut Kılıç tarafından hazırlanmış olan *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler* isimli eserdir. Bu kitapta Ermenilerin bütün Osmanlı topraklarındaki problemlerinden bahsederken siyasi yönü ağırlıklı bir yaklaşım ön plana çıkartılmıştır. Daha çok İngiltere'nin Ermenilere Protestanlığı, Ruslar'ın kendi Ortodoks anlayışını, Fransızlar'ın ve papalığın Katolikliği benimsetmesi gibi siyasi yönü ağırlıklı bir çalışma olmuştur. Ortodoks Ermenilerin Katolik Ermenilerle mücadelesi ve Katoliklerin kendi arasındaki mücadeleler genel hatlarıyla incelenmiş ve kısa geçilmiştir. Özellikle papalığın benimsetmeye çalıştığı Katoliklik anlayışı nedeniyle Ermeni cemaati arasında meydana gelen ihtilaflar eksik kalan konulardandır. Ayrıca bu çalışma, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Ermenileri kapsadığından İstanbul özeline fazla değinilmemiştir.

Konu ile ilgili ikinci önemli çalışma Ahmet Refik'in TTEM'de yayınlanmış olan *Türkiye'de Katolik Propagandası* isimli makalesi, Osmanlı Devleti bünyesindeki Katolik misyonerlerin nasıl çalıştığını haber vermesi araştırmamız açısından önemli bir kaynak oluşturmuştur. Ayrıca Ahmet Refik'in *Onikinci ve Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* isimli kitapları da iki cemaat arasındaki tartışmaları irdeleyen ve Osmanlı Devleti'nin bu tartışmalara yaklaşımını ortaya koyan çeşitli bilgilerin bulunması dolayısıyla çalışmamıza önemli bir kaynaklık teşkil etmiştir. Konu ile ilgili diğer önemli çalışma Charles A. Frazee'nin Cambridge Üniversitesi yayınlarından çıkan *Catholics and Sultans* isimli eseridir. Bu kitap Katolik misyonerliğinin Osmanlı toplumuna girişi, Ermeni cemaatleri arasındaki tartışmalar ve Osmanlı-papalık ilişkileri açısından çok önemli bir kaynaklık teşkil etmiştir. Ancak yazarın kitabın son bölümünde Ermeni olayları ile ilgili verdiği bilgiler subjektif olup bunları kabul etmek mümkün değildir. Konu ile ilgili olarak yapılmış diğer bir çalışma da *Türkiye'de Misyonerlik Çalışması* isimli kitapta yer alan ve Prof Dr. Mehmet Aydın tarafından yazılmış olan “*Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü*” isimli çalışmadır. Bu makale çeşitli Katolik misyonerlerin Osmanlı topraklarında yaptıkları çalışmalar ve Vatikan'ın Doğu'daki Katolik Ermenilerle ilgili projelerinin bilinmesi açısından tezimizde önemli bir kaynaklık teşkil etmiştir.

4. Sınırlılıklar

Araştırmamızın konusu İstanbul'da tespit edilen Ermeni varlığının ilk bulunduğu yıllardan itibaren bir zaman sürecini kapsamakla birlikte İstanbul'un fethinden sonraki süreç ağırlıklı olarak işlenmiştir. Yani fetihle (1453) birlikte Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Harbi'ne girdiği yıllar ağırlıklı olarak irdelenmiştir. Fetihden önceki ve Birinci Cihan Harbi'nden sonraki süreç özet olarak sunulmuştur. Ermeni cemaati arasındaki gruplaşmalar İstanbul Ermeni Patrikhanesinden ayrılmalarla birlikte oluşmuştur. 1830 yılında kurulan Katolik Ermeni Patrikhanesi ve 1850 yılında kurulan Protestan vekilliği ile cemaat üç kısma ayrılmıştır. Çalışmamızda; Katolik olan Ermenilerin Ortodoks Ermeni Patrikhanesinden ayrılmaları ve daha sonra Katolik Ermenilerin de kendi içerisinde meydana gelen tartışmalar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Protestan Ermenilerin Ortodoks Ermenilerle olan problemleri de ayrıntılı olarak incelenmiştir. Protestan Ermenilerin kendi içerisindeki problemleri tezin kapsamını çok

genişleteceğinden ayrıntılı olarak irdelenmemiştir. Hem Protestan Ermenilerin hem de Ortodoks Ermenilerin kendi içerisindeki problemleri işlenen konuyla bağlantısı bulunan yerlerde zet bilgilerle sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLER VE HRİSTİYANLIK

Etnisite ile dinî kimliğin iç içe geçtiği bir gelenek olan Ermenilik, soy olarak kendisini Hayk'a dayandırır. Bu şekilde Ermeniler soylarını Kitab-ı Mukaddes geleneği bağlamında Nuh'un torunlarına kadar götürmektedirler. Bunun için kendileri Ermeni yerine *Hayk*, Ermenistan yerine de *Hayıstan* tabirlerini kullanmışlardır. Süryanice ve Grekçe olduğu ileri sürülen ve *dağlık memleket* anlamına gelen Ermenistan, tarihte Hristiyanlığı aynı anda hem resmî devlet dini hem de halk dini olarak kabul eden ilk krallıktır. Bununla birlikte Ermeni Hristiyanlığının başlangıç dönemi ilk üç yüz yıla ilişkin kaynak malzemenin azlığı nedeniyle oldukça belirsizdir. Ancak Ermeniler kiliselerinin ilk havarilere dayanan Apostolik bir niteliğe sahip olduğunu düşünürler.¹

1. Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmesi

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki dinî inançları çok farklılık arz etmektedir. Millî tanrıları olmakla beraber aynı topraklarda yaşayan diğer milletlerin tanrılarına bizzat ya da onların özelliklerini taşıyan millîleştirilmiş tanrılara sahip olmuşlardır.² Tanrı sayısının çokluğundan dolayı Ermenileri politeist (çok tanrıcı) olarak değerlendirenler olduğu gibi bu tanrılar arasında birisine üstünlük ve yücelik atfetmelerinden dolayı Monoteist (tek tanrıcı) olarak değerlendirenler de olmuştur.³

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeleri miladi yüzyılın başlarına kadar götürülmektedir. Ermenilerin inançlarına göre havari Taddeus ve Bartelemus Ermenilerin bulunduğu bölgeye gelerek burada Hristiyanlığı yaymaya çalışmışlardır.⁴ Bunlar Urfa Kralı Abkar'ın mektubu üzerine İsa tarafından görevlendirilmiştir. Kralın Hristiyanlığı kabul etmesi ile beraber havariler ve şakirtleri, Urfa ve Mezopotomya

¹ Kadir Albayrak, "Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, s. 141.

² Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 24.

³ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 22.

⁴ Mehmet Alparslan Küçük, *Türkiye Protestan Ermenileri*, s. 16.

bölgesine İsa'nın mesajını iletmişlerdir.⁵ Hristiyanlığı yayma faaliyetleri sırasında öldürülen bu havariler Ermenistan'ın ilk aydınlatıcıları olarak kabul edilmişlerdir.⁶

Hristiyanlık inancının Ermeniler arasında bu iki havari sayesinde geliştiğinin belirtilmesi Ermeni Kilisesinin *kadimlik (eskilik)* anlayışının bir sonucudur. Her Hristiyan kilisesi kendisinin *Apostolik (Havilere ait)* olduğunu ispatlamak için başlangıcını doğrudan İsa ve havarilerine bağlaması gerekmektedir. Çünkü bir kilise havarilerden birinin eseriyle kurulmuşsa *direkt*; daha önce kurulmuş apostolik bir kiliseden çıkmışsa endirekt kabul edilir. Bunun için Ermeni Kilisesi kendisinin direkt apostolik bir kaynaktan doğduğunu ve muhtar bir karaktere sahip olduğunu iddia etmektedir. Bartelemus ve Taddeus'un burada görev yapması da onların Apostolik olduklarının delili olarak kabul edilmektedir.⁷ Ancak hemen hemen bütün kiliseler bu iki kişinin havariliğinde ittifak etmekle beraber bunların Ermenistan'a gidip gitmedikleri hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.⁸ Genel olarak kabul edilen görüşe göre Hz. İsa'nın göğe çıkışından sonra havarilerden Thomas, Hristiyanlığın ilk şakirtlerinden biri olan Taddeus'u Ermenilerin arasına göndermiştir.⁹

Hristiyanlık, miladi ilk yüzyılda Ermeniler arasında yayılmakla birlikte bu, toplu bir şekilde olmamıştır. Dördüncü yüzyılın başlarına kadar Hristiyanlıkla beraber diğer dinler yaşamaya devam etmiştir. Bu dönemde Hristiyan olan Ermeniler hem Roma hem de İran'ın büyük baskısına maruz kalmışlardır. Ermeniler arasında Hristiyanlığın toplu olarak yayılması Krikor (Gregor) Lusavoriç'in önderliğinde gerçekleşmiştir.¹⁰

Krikor'un Hristiyanlığı kabul etmesi ve yayması hususunda birçok rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerden yaygın olanına göre Krikor Ermenistan'da meydana gelen bazı siyasi olaylar ve ailesinin öldürülmesi üzerine Kayseri'ye gelmiş ve burada vaftiz edilerek Hristiyan olarak yetişmiştir. Sonra Ermenistan Kralı Tridat'ın başa geçmesiyle Ermenistan'a tekrar geri dönmüştür. Ancak krala Hristiyan olduğunu açıklaması üzerine

⁵ Seyfeli, a.g.e., s. 28.

⁶ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 16.

⁷ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 38.

⁸ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 37.

⁹ Mehmet Aydın, *Türkiye'deki Gayrimüslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dinî Durumları (Yayınlanmamış Ders Notları)*, s. 2.

¹⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 120; Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, s. 19.

derin bir kuyuya atılarak cezalandırılmıştır.¹¹ Bu arada Roma İmparatorluğu'nun zulmünden kaçan bir Bakire Topluluğu da Ermenistan'a sığınmışlardı. Kral Tridat bu bakireler topluluğu içinde yer alan kişilerden birini kendine eş yapmak istemiş ancak isteği kabul görmemişti. Bu duruma kızan kral onu ve beraberindeki otuz yedi kişilik topluluğu öldürmüştür. Ancak kral daha sonra verdiği bu karardan dolayı üzülmüş ve hastalanmıştır. Kral Tridat'ın hastalığı karşısında doktorların da çaresiz kalması üzerine kız kardeşi rüyasında Krikor'un ailesini iyileştirdiğini görmüş ve ondan yardım istemiştir. Krikor araştırılmış ve onun kuyuya atıldığı anlaşılmıştır. Kuyudan çıkarılan Krikor da kızkardeşinin isteği üzerine onu iyi etmiştir. Hastalığından kurtulan Kral Tridat 301 yılında Hristiyanlığı seçerek Ermenistan'ın ve tüm Ermenilerin resmî dininin Hristiyanlık olduğunu belirtmiştir.¹²

Hristiyanlığın Ermeniler arasında resmî olarak kabul edilmesi birçok değişikliği de beraberinde getirmiştir. Ermenistan'da bulunan eski Zerdüşt mabetlerinin toprakları yeni Hristiyan kiliselerine devredilmiştir.¹³ Bununla birlikte Krikor ve kralın Ermenilerin tümünün Hristiyanlaşması için gösterdiği çabaya rağmen rahipler eşliğinde sunaklarda yerine getirilen eski pagan inançları devam etmiştir. Aziz Nerses (548-557) bu pagan âdetlerine son vermeye çalışmasına rağmen Aziz Sahak (677-703) zamanında da bu kalıntıların devam ettiği görülmüştür.¹⁴

1.1. Ermeni Kilisesinin Oluşumu

Ermeniler arasında Hristiyan inancının resmî olarak kabul edilmesi birtakım gereksinimleri ortaya çıkarmıştır. Bunun en başında gelenleri eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, dinî kurumların teşekkülü ve dinî başkanın seçilmesi gibi hususlardı.¹⁵

Ermeniler dinî lider seçme konusunda herhangi bir zorluk çekmemişlerdir. Halkın ve kralın onayıyla dinî lider Krikor en uygun aday kabul edilmiştir. Bu göreve onun aday gösterilmesinde Kayseri'de Hristiyanlık üzerine eğitim görmüş olması ve

¹¹ Seyfeli, a.g.e., s. 28.

¹² Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 18.

¹³ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve İdari Mücadeleler*, s. 27.

¹⁴ Malachia Ormanian, *The Church Of Armenia*, s. 15.

¹⁵ Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *AÜİFD*, C XXXV, s. 120.

Ermenistan'ın toptan Hristiyanlaşmasını sağlaması etkili olmuştu. Krikor dinî lider olarak seçildikten sonra takdis edilmek üzere on altı prensle Kayseri'ye gönderilmiştir.¹⁶

Krikor Kayseri'ye geldikten sonra burada Kayseri Piskoposu Leon tarafından *Bütün Ermenilerin Piskoposu* olarak takdis edilmiştir. 302 yılında Leon'dan başpiskoposluk takdisini aldıktan sonra Ermenistan'a gelmiştir. Ermenistan'da kral ve soylular da dâhil olmak üzere halkın büyük bir kesimini vaftiz etmiştir. Krikor Ermenistan'da bu faaliyetlerini yürütürken bir vizyon görmüş ve İsa Mesih yere inerek ona kiliseyi inşa edeceği yeri göstermiştir. O da Kral Tridat'ın yardımıyla İsa Mesih'in gösterdiği yere ilk Ermeni Kilisesini inşa etmiştir. Bu kilisenin inşa edildiği yere de kelime olarak *Tanrının oğlunun indiği yer anlamına gelen* Eçmiyazin ismi verilmiştir.¹⁷

Krikor, Eçmiyazin Kilisesini kurduktan sonra tapınakları yıkıp yerlerine kiliseler yaptırmaya devam etmiştir. Böylece Ermeni krallığının her tarafında kiliseleri çoğaltmaya çalışmış, papazlar takdis etmiştir.¹⁸

Ermenilerin dinî başkanı seçilip kurumları da yavaş yavaş teşekkül etmekle birlikte eğitim faaliyetleri bu paralelde yürütülmeye çalışılmıştır.¹⁹ Ancak Ermenilerin bu dönemde kendilerine ait bir alfabeleri olmadığından dinî ayinlerini ve eğitimlerini Yunanca ve Süryanice dilleri ile gerçekleştirmişlerdir.²⁰ Özellikle Süryanice yapılan eğitim, Ermeni-Süryani yakınlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Bu durum beşinci yüzyılda Aziz Mesrop Maştotz'un Ermeni alfabesini bulmasına kadar devam etmiştir. Alfabenin bulunmasıyla Yunanca ve Süryanice eserler Ermeniceye çevrilmiş ve Ermeni-Süryani yakınlaşması sona ermiştir.²¹

¹⁶ a.g.m., s. 120.

¹⁷ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 20.

¹⁸ Ormanian, *The Church Of Armenia*, s. 15

¹⁹ Krikor, eğitim faaliyetleri için mabetlerin yanında manastırlar da kurdurarak yanında getirdiği rahipleri (keşişleri) ve bekâr Ermeni azizlerini oralara yerleştirmiştir. Bunlar arasında layık gördüğü 12 kişiyi piskopos olarak takdis etmiştir. Bu piskoposları dinî ayin ve törenleri yönetmekle yetkili kılmış ve ruhaniliğe miras yolu açılmıştır. Kendi ailesi için en yüksek dinî görev olan katogikosluğu tesis etmiştir. Bu unvan daha sonra patriklik hüviyeti kazanmıştır. bk. Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu" s. 122.

²⁰ Ormanian, a.g.e., s. 15; Karabekir, Kazım, *Ermeni Dosyası*, haz. Faruk Özerengil, s. 69

²¹ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 205; Ayrıca bk. Özdoğan, Günay Gökso ve diğerleri, *Türkiye'de Ermeniler*, s. 42.

Ermeni alfabesinin icadıyla yapılan ilk iş Yetmişler Tercümesi'nin²² Grekçe metni esas alınarak, İncil'den Ermeniceye tercümesi yapılmıştır. Bundan sonra ekmek-şarap ayini, vaftiz, konfirmasyon, ruhban takdis töreni, evlenme, cenaze törenleri, resmî gün ve takvim gibi liturjik²³ kitapların telifiyle meşgul olunmuştur. Bu liturjik organize Kayseri Kilisesi liturjisinden istifade edilmiş, fakat ona bağlı kalınmamıştır. Ermeniler kendi eski kültürlerinden uygun olanlardan da istifade etmiş ve onları Hristiyanlaştırmışlardır. Böylece tamamen kendilerine ait ve millî bir usul icat etmişlerdir.²⁴

Ermeni Kilisesinin oluşum sürecinde Krikor'un Kayseri Piskoposu tarafından takdis edilmesi hadisesi sonraları bu kilisenin apostolik ve muhtar olup olmadığı hususunda Hristiyanlar arasında birçok tartışmalara neden olmuştur. Özellikle bu tartışma Kayseri merkezi ile Ermeni Kilisesinin hiyerarşik ilişkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Eski Yunanlılara göre Ermeni Kilisesi Kayseri Metropolitliğine bağlıdır. V. yy'da Kadıköy Konsili'nden sonra meydana gelen ayrılığı ise dinden kaynaklanan bir ayrılıktır. Romalılara (Latinler) göre ise önce Kayseri merkezine bağlı olan Ermeni Kilisesi daha sonra Papa I. Sylvestre'nin (314-335) imtiyazı ile bağımsız hâle gelmiştir. Ermeniler ise hem Roma hem de Greklerin iddialarının temelsiz olduğunu dile getirip Ermeni Kilisesinin *Apostolik* kaynağa dayandığını ve başlangıcından beri bağımsız olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca Krikor'un Kayseri Piskoposundan aldığı takdisin hiçbir zaman bir bağlılığı ifade etmediğini ve tamamen otonom olduğunu kabul etmişlerdir.²⁵

Bu tartışmalarla beraber aynı doğrultuda kilisenin ismi konusunda da farklı bakış açıları gelişmiştir. Batılılar tarafından Ermeni Kilisesine kurucusunun vaftiz isminin Doğu Ermenicedeki telaffuzu olan Gregory'den dolayı Gregoryen Ermeni Kilisesi ismi

²² Yetmişler Tercümesi: Aristonun, Philocrate'ye yazdığı mektupta ilk defa tasdik edildiği gibi Kral Ptolemee Philadelphie (M.Ö. 283-246) Filistinden 72 kişi getirterek, Hz. Musa'nın şeriatını resmen Yunancaya tercüme ettirmeye teşebbüs etmiştir. Böylece III. asırdan itibaren İskenderiyye halkı, Tora'nın Yunanca bir tercümesine sahip olmuştur. Bu tercüme, Ptolemes'lerin tercümesi ismini almıştır. bk. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 824.

²³ Liturji: Dinsel törende uygulanması gereken usul.

²⁴ Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s. 132.

²⁵ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 44.

verilmiştir.²⁶ Ancak Ermeniler Batılıların kendilerini küçük düşürmek için böyle bir tanımlamada bulduklarını belirterek Gregoryen ismini kabul etmemişlerdir.²⁷ Onlar kendilerinin Aziz Krikor tarafından İncil'in ışığı ile aydınlatıldığını belirterek *aydınlatici (illuminator)* anlamına gelen Ermenice *Lusavoriç* lakabından dolayı *Lusavorçagan Ermeni Kilisesi* ifadesini kullanmışlardır. Bunun yanında yukarıda geçtiği üzere kiliselerinin İsa'nın havarileri tarafından kurulup onun öğretisi ve geleneklerini taşıdığını ifade etmek için *Apostolik* ifadesini de kullanmışlardır.²⁸

Ermeni Kilisesi doktrinel olarak *Ortodoks* sıfatını almıştır. Ermeniler ayrıca etnografik bir isim olarak ise Ermeni Kilisesi (Hay Yegeğetzi) ifadesini kullanmıştır.²⁹ Osmanlı Devleti'nde ise hem kavim hem de kilise Ermeni ismi ile ifade edilmiştir.³⁰

Genel olarak tüm bu isimlendirmelere bakıldığında Ermeni Kilisesi kendisi için Apostolik Ortodoks tabirini tercih ettiği görülür. Ancak yine de Ortodoks kelimesini fazla kullanmaz.³¹ Biz çalışmamızda doktrinel bir isim olarak Ortodoks sıfatını kullandık ve bu kiliseyi de Ortodoks Ermeni Kilisesi ifadesiyle tanımladık. İleride anlatacağımız üzere bu ifadeyi daha çok Ermeni Kilisesi içerisinde meydana gelen ayrılıkları açıklarken tarafları daha belirgin olarak ayırt edebilmek için kullandık.

1.2. Ermeni Kilisesinin Ana Kiliseden Ayrılması

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiği ve Krikor'un Ermeni Kilisesinin başına geçtiği zaman diliminde Roma'nın Hristiyanlara karşı zulümleri devam etmekteydi. Bu zulüm Hristiyanlığı resmî din olarak kabul eden Ermeniler üzerinde de yoğunlaşmıştır.

²⁶ Seyfeli, a.g.e., s. 29.

²⁷ Ermeni Patriği II. Mesrop Mutafyan (1998-) da bu konu ile ilgili olarak Milliyet gazetesine verdiği söyleşisinde Ermeni kiliseleri denildiğinde etnik, ritüel ve mezhep açısından akla Doğu Kiliselerine ait kurum ve üyelerin geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Batılıların kendilerini Gregoryen diye nitelemesini de şu ifadeleriyle eleştirmiştir: "*Gregoryen nitelemesi, Ruslar ve daha sonra da Fransız Katolikler tarafından Ermenileri küçümsemek için kullanılmıştır. Yani İsa Mesih ya da onun havarileri tarafından kurulmuş değil de, IV. yüzyılda Aziz Krikor tarafından kurulmuş anlamına geliyor. Postadan bana 'Ermeni Gregoryen Patriği' diye bir zarf geldiğinde onu iade ederim*". Söyleşinin ayrıntıları için bk. Milliyet gazetesi, t. 23 Ekim 2005. Dabağyan da, Gregoryen tabirinin siyasi maksatlarla Rus Çar'ı tarafından 1830'lu yıllarda Rus tebaası olan Ermeniler için kullanıldığını belirtmektedir. bk. Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 68. Ermeni Kilisesinin özerk bir yönetime sahip mi yoksa bağımlı mı olduğu ve Gregoryen meselesi ile ilgili ayrıntılı tartışmalar için bk. Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 109-113.

²⁸ Seyfeli, a.g.e., s. 29.

²⁹ a.g.e., s. 30.

³⁰ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 67.

³¹ Mehmet Aydın, *Türkiye'deki Gayrimüslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dinî Durumları*, s. 3.

Hristiyanlar üzerinde acımasız mücadeleleri ile tanınan İmparator Maximin (310-313) tarafından Ermenilere karşı yapılan işkenceler neticesinde münasebetler kesilmiştir.³² Roma İmparatorluğunun Hristiyanlara karşı tutumuna bakıldığında genel olarak olumsuz bir tablo ortaya çıkmasına rağmen imparatorlara göre bu tutumda bazen farklılıklar olduğu görülür. Örneğin Neron dönemi (54-68) zulümlerle dolu iken Alexandre Severe döneminde (222-235) birtakım durgunluklar olmuş ancak Dece ve Valerien'in imparatorlukları döneminde (250-260) ise Hristiyanlığı kökünden kurutma teşebbüsleri olmuştur. Ancak imparatorların bu zulümleri kiliseyi zayıflatmaktan çok onu kuvvetlendiren bir Hristiyan şehitleri çağını ortaya çıkarmıştır.³³ Bu baskı dönemlerinde öğretim ve kült toplantıları özel evlerde yapılmıştır. Böylece Hristiyanlık doğuşundan itibaren üç asır boyunca bazen çok gizli, bazen açık, bazen de hem açık hem gizli bir şekilde gelişmesini sürdürmüştür.³⁴

M.S. 313 yılında Milan Fermanı'yla İmparator Konstantin (313-337) Hristiyanlığa serbestlik tanıyarak zulümlere son vermiştir. Hristiyanlık Roma imparatorluğu kanunları içinde bulunduğu resmî destekle hızla yayılırken diğer yandan da doktrinel çalışmaların mayalanmasına sahne olmuştur. Bu serbestlikle beraber uzun zamandır Hristiyan toplumunun içerisinde bulunan ayrılıklar günyüzüne çıkmaya başlamıştır. Bunlardan en önemlisi ise Arius'un³⁵ geliştirmiş olduğu harekettir. Arius'un geliştirdiği bu Arianizm hareketi bölücü bir fırka olarak kalmayıp müstakil bir kilise hâline gelerek VII. asrın sonuna kadar resmî Hristiyan birliğini tehdit etmiştir.³⁶ Arianizm'in savunduğu fikir şu hususları içermektedir: "Babaya bağımlı olan oğul, onunla aynı özden olamaz, o yaratıktır, sonsuz değildir. O, babanın eseridir. Fakat baba ile aynı cevherden değildir." Arianizm'in savunduğu bu görüş Yahudi Philon'un Logos doktrinine aykırıydı. Philon doktrinini şöyle ifade ediyordu: "Bizi yaratmak isteyen Tanrı, bizi kendisi ile

³² Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 56.

³³ Albert M. Besnard, "Katolik Mezhebi", *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, s. 137.

³⁴ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, s. 22.

³⁵ Arius (250-336): Pavlusçu Hristiyanlığa karşı çıkan Hristiyan heretik ekollerinin en önemlilerinden birisi olan Arianizmin lideridir. Yaklaşık olarak 319'da İskenderiye'de görüşlerini ifade etmeye başlamıştır. İsa'nın, Tanrı'nın yarattığı olan ilk varlık olduğunu, cevher olarak tanrıdan tamamıyla farklı olduğunu ve dolayısıyla Tanrı olmadığını savunmuştur. İskenderiye'de toplanan bir konsilde bu görüşünden dolayı mahkûm edilmiş daha sonra en önemli muarızı Athanasius'un öncülüğünde toplanan 325 İznik Konsili'nde aforoz edilmiştir. Bir müddet sürgün hayatı yaşadktan sonra İstanbul'da şüpheli şekilde aniden ölmüştür. bk. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 46; Arius hareketinin İskenderiye Kilisesindeki etkisi için ayrıca bk. Pargoire, Jules, "Alexandria", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G, C I, s. 626-628.

³⁶ Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *AÜİFD*, C XXVII, s. 125.

yaratmadan önce Logos, hikmet ve oğul adını verdiği bir varlık yaptı. O halde iki hikmet vardır. Bir Tanrı'nın hikmetidir. Onunla beraber mevcuttur. Oğula gelince o, bu hikmetin içinde yapılmıştır. Çünkü o, ona iştirak ediyor. O, hikmet Logos diye adlandırılıyor.”³⁷

Arianizmin savunduğu görüşler Pavlusçu Hristiyanlığın taşıdığı ruha da tersti. Bundan dolayı Hristiyan birliğini tehdit etmeye başlayan Ariusçuluğa karşı M.S. 325’de İznik’te bir konsil toplanmış ve Arius hareketi aforoz edilerek şu itikadi karar alınmıştır: “İsa’dan babadan bütün zamanlardan önce doğduğu, onun ilahların ilahı, ışığın ışığı” olduğu dogması kabul edilmiştir.³⁸ Bu konsil sonucunda ayrıca oğlun baba ile aynı cevherden olduğuna karar verilmiştir. 381 yılında yapılan I. İstanbul Konsili’nde ise Kutsal Ruhun Baba ve Oğul ile aynı cevherden olduğuna karar verilmiş, Makadenius ve grubu aforoz edilmiştir.³⁹ İstanbul Konsili’nde kilise hiyerarşisi ile de kararlar alınmıştır. Bu hiyerarşiye göre Roma’nın önceliği kabul edilmiş ancak ikincilik İskenderiye’den İstanbul’a kaymıştır. Böylece İstanbul güç kazanmış ve İskenderiye’nin önüne geçmiştir.⁴⁰

Dördüncü yüzyılda yapılan bu iki konsilde ortaya çıkan doktrin sonucunda yüksek ruhbanlar tarafından başlangıçta takip edilen görüşlerin aynısı ortaya konmuştur. Batı ve Doğu Kiliseleri inanç ve faziletler açısından tam bir birlik içerisinde olmuşlardır. Ancak bazı farklı düşünceler gündeme gelmiş olmasına rağmen bunlar bu iki konsilde mahkûm edilmiştir.⁴¹

Ermeniler açısından bakıldığında onların bu iki konsilin kararını kabul ettikleri görülür. Efes Konsili’nde kendileri Aziz Aristakes tarafından temsil edilirken I. İstanbul Konsili’ne temsilci göndermemişlerdir. Ancak gönderdikleri mektupla konsilde verilen karara saygılı olduklarını belirtmişlerdir.⁴²

³⁷ Mehmet Aydın, “Hristiyanlıkta Teslis Doktrinleri ve Hristiyan İtizalleri”, *AÜİFD*, Sayı: 5, s. 148.

³⁸ Mehmet Aydın, a.g.m., s. 126; Ayrıca bk. Besnard, a.g.m.,s. 138.

³⁹ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 56.

⁴⁰ Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, s. 136.

⁴¹ Abdurrahman Küçük, a.g.m., s. 131.

⁴² Ormanian, s. 16.

Beşinci yüzyıla gelindiğinde Hristiyanların arasında ihtilafların derinleştiği görülür. Bu ihtilafların çözümü için Efes'te (431) ve Kadıköy'de (451) konsiller düzenlenmiştir. Efes Konsili'nin yapılmasına neden olan husus İsa'nın tabiatı meselesindeki tartışmalardan kaynaklanmıştır. Antakya ve İstanbul ekolü, İsa'nın ilahi ve insani tabiatı arasında kesin bir ayrılığın bulunduğunu savunmuştur. Buna karşılık İskenderiye ekolü ise tabiatların ayrılığı anlayışının İsa'nın insanlık adına acı çekerek onları kurtarması inancına zarar vereceği düşüncesiyle iki tabiatın sıkı birliğini ortaya koymuştur. İskenderiyeli Cyrille tarafından sistemleştirilmiş olan *cisimleşmiş Tanrı'da birleşmiş bir tabiat* tezi Efes Konsili'nde kabul edilmiştir. Bu konsilde Antakya ekolüne bağlı olan İstanbul Piskoposu Nestorius aforoz edilmiştir. Efes'te alınan bu kararla yeni bir grup ortaya çıkmıştır. Bu grup İsa'da tek tabiat bulunduğunu savunduğu için *monofizit* olarak isimlendirilmiş ve günümüze kadar da bu isimle anılmıştır.⁴³ Beşinci yüzyılda İsa'nın şahsı ile ilgili ortaya çıkan bu tartışmalar Monofizit ve Diyofizit kiliselerin oluşumuyla sonuçlanacak bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.⁴⁴

Monofizitlerin zaferiyle sonuçlanan Efes Konsili muhalifler tarafından hazmedilememiştir. Bundan dolayı Papa I. Leon (440-461)'a yeni bir konsilin toplanması için büyük baskılarda bulunulmuştur. Papa da Bizans İmparatoruna bu hususta isteklerini iletmiştir. İmparator Marcian (450-457) bu yoğun talepler karşısında 451 yılında Kadıköy'de bir konsilin toplanmasını uygun görmüştür.⁴⁵ Kadıköy Konsili'nin Hristiyanlık açısından çok büyük önemi vardır. Bu konsile 520'den fazla delege katılmış papa ise bizzat kardinaler tarafından temsil edilmiştir.⁴⁶ Konsil 8 Ocak 451 tarihinde başlayıp 1 Kasım tarihine kadar sürmüştür. Bu konsil İstanbul ve Roma'nın heretik olarak kabul ettiği monofizitliğe karşı Katolik ve Ortodoks dogmaları koruma amacıyla yapılmıştır.⁴⁷

Uzun tartışmaların yaşandığı Kadıköy (Chalcedon) Konsili'nde *İsa'nın tek ve biricik oğul* olduğu ve *tek şahısta birleşmiş iki tabiata sahip bulunduğu* formülü kabul edilmiştir. Bu tabiatlar da kendi arasında bölünmemiş, ayrılmamış, birleşmemiş ve

⁴³ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 57.

⁴⁴ Şinasi Gündüz, "Dinde Ayrılık Ortodoks-Heresi Çatışması", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, Sayı: 9, s. 5-6.

⁴⁵ Küçük, Abdurrahman, a.g.e., s. 57.

⁴⁶ Mehmet Aydın, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrinleri ve Hristiyan İtizalleri", s. 154.

⁴⁷ Pedrides, S., "Chalcedon", *The Catholic Encyclopedia*, C III, s. 1090.

değişikliğe uğramamış şeklinde yorumlanmıştır. Kadıköy Konsili'nden sonra monofizit çalkantıları özellikle Mısır'da devam etmiş ve politik rekabetler de bu ihtilafların arasını iyice açmıştır. Her zaman Rumları kıskanan, imparatorlukta ve Doğu Kiliseleri içinde İstanbul'un üstünlük kazanmasına kızan Mısır Kıptileri monofizitliği millî din olarak telakki etmiş ve Kadıköy Konsili taraftarlarını Melkitler (İmparator taraftarları) olarak adlandırmıştır.⁴⁸

Ermeniler ilk üç konsilin kararlarını hemen ve tartışmasız kabul etmelerine rağmen Kadıköy Konsili'nde durum böyle olmamıştır. Konsilin yapıldığı tarihlerde Ermenistan'da siyasal durum karışıktı. Özellikle 451 yılında İranlılarla savaşta oldukları için konsile temsilci gönderememişler ve bu meclisin kararları hakkında doğru bilgi alamamışlardı.⁴⁹ Ermeni Kilisesi kırk yıl geçmiş olmasına rağmen bu konsil kararları hakkında bir şey söylememiştir. Katogikos Bapken zamanında 491'de Vağarşabat ve 506'da Tvin konsilleri toplanmıştır. Bu bölgesel konsillerde Efes Konsili'ne bağlı kaldıkları ve Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmediklerini belirtmişlerdir.⁵⁰ Ermenilerin bu kararı almasında İran'la buldukları savaşta Bizans İmparatoru Marcian'ın yardım etmemesi de etkili olmuştur. Bizans'tan ümidini kesen Ermeniler mücadeleyi kaybetmişler ve dinsel özgürlükleri kısıtlanarak otuz yıl kadar İran'ın egemenliği altına girmişlerdir.⁵¹ Ermenilerin Bizans'tan yardım beklèmelerinin en büyük nedeni İran'la yaptıkları Avarayr Savaşı (451)'nin Hristiyanlık adına verilen bir mücadele olarak telakki etmelerinden kaynaklanmıştır. Onlara göre Hristiyan olan Bizans bu dinî mücadelede Zerdüş't olan İran'a karşı Ermenilere destek vermeleri gerekirdi. Hatta bu savaş Ermeni tarihinde o kadar önemli görülmüştür ki Ermeni dinsel takviminde bu günün anısına Vartanans günü adı verilmiştir.⁵²

Kadıköy Konsili'ndeki bu ayrılıktan sonra Rum (Bizans) ve Latin (Roma) kiliselerinin Ermeni Kilisesi ile yakınlaşma teşebbüsleri olmuş, kimi zaman da Ermenilerin bu birleşme fikrine sıcak bakmalarına neden olmuştur. Ancak bu teşebbüsler bir beraberliği doğurmamıştır.⁵³ Özellikle Roma Kilisesinin Ermeni

⁴⁸ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 57.

⁴⁹ Uras, a.g.e., s. 125.

⁵⁰ Seyfeli, a.g.e., s. 33.

⁵¹ Uras, a.g.e., s. 125.

⁵² Özdoğan ve diğerleri, a.g.e., s. 42.

⁵³ Seyfeli, a.g.e. s. 33.

Kilisesine yakınlaşmalarının kilit noktalarını hep Kadıköy Konsili kararlarını tanıma ve Papa I. Leon'u kınanamama üzerinde yoğunlaşmıştır.⁵⁴

Kadıköy Konsili'ne kadar gelinen sürece bakıldığında Ermenilerin ilk yüzyıllardan itibaren Hristiyanlığı kabul ettikleri ve Krikor Lusavoriç önderliğinde toplu olarak Hristiyanlığa geçtikleri görülür. Bu süreç devam ederken Ermenilerin eski dinî inançlarını ve pagan âdetlerini de Hristiyanlığa katmaları millî bir Ermeni Kilisesinin oluşumunu sağlamıştır. Bu oluşumda dönemin siyasi ve sosyal şartları da etkili olmuştur. Bütün bu etkiler sonucunda Ermeniler bağımsız kiliselerini meydana getirmişlerdir.⁵⁵ Ermeni kilisesinin belli başlı özelliklerinden bazıları şunlardır:

- 1) Ermeni kilisesi millî olup kilise ile millet iç içe geçmiştir.
- 2) Ermeni Kilisesi ilk üç konsili kabul eder. Ondan sonra yapılan konsilleri kabul etmez. İlk üç konsilde İsa-Mesîh'in ve Kutsal Ruh'un tanrılığının, İsa'nın tabiatlarının birliğinin açıklandığına inanır.
- 3) İsa'da tek tabiatı kabul eder; ilâhî ve insanî tabiatların İsa'da birleştiğine inanır.
- 4) Papanın yanılmazlığını ve üstünlüğünü kabul etmez. Kilisenin günahları bağışlaması görüşünü reddeder.
- 5) Altı sakramenti uygulayıp son yağlamayı kabul etmez.
- 6) Ekmek şarap ayini diye adlandırılan evharistiyada ekmeğe maya, şaraba su katmazlar.
- 7) Ermenilerde yılın yarısı kutsal gün ve bayramlarla geçmektedir.
- 8) Kilise tarafından günahların bağışlanmasını kabul etmez. Büyük günahlarda itirafı kabul eder, fakat hemen olmasının lüzumuna inanmaz. Daha sonra da (kendi kendine) olabileceğini kabul eder. Papazların günah çıkarma yetkileri olduğunu kabul etmez. Tövbe ve itirafı sakrament olarak alırlar.
- 9) Ermenilerin kilise hiyerarşisi şunlardan meydana gelmiştir: Diyakos (papaz yardımcısı), papaz, piskopos, patrik ve katogikos.
- 10) Ermeniler, ikonları eski putperest âdeti sayarak reddederler. Evlerinde

⁵⁴ bk. Driscoll, James F., "Catholic Missions In The Nineteenth Century", *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1532. Hristiyanlık tarihinde önemli bir yeri olan konsillerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, Mehmet, "Konsillerin Hristiyanlıktaki Yeri ve Önemi", *Dinler Tarihi Araştırmaları III (09-10 Haziran 2001 Sempozyum Bildirileri)*, s. 107-117.

⁵⁵ Seyfeli, a.g.e., s. 34.

kutsal bir şey bulundurmazlar.⁵⁶

Kadıköy Konsili'nden sonra Ermenilerin tarihine genel olarak bakıldığında siyasi tarihlerinin onların dinî anlayışlarını ve dinî mekânlarının konumlarını etkilediği görülür. Mücadele ettikleri bir devletle yaptıkları yenilgi, ülkelerinden göç etmelerine neden olurken aynı paralelde yeni kutsallık merkezlerinin oluşmasına da yol açmıştır. Ermeniler bu siyasi ve askerî mücadeleleri verirken bazen Roma ve Bizans'ın yardımını elde etme çabaları bu kiliselerle birleşme çabalarını gündeme getirmiştir. Ancak hem Roma'nın hem de Bizans'ın uzlaşmadan ziyade tahakküm politikasını izlemeleri bir sonucun elde edilmesini zorlaştırmıştır.⁵⁷

2. Ermeni Katogikosluk ve Patriklikleri

Ermenilerin Anadolu'ya doğru yaptıkları göçleri onların ruhani liderlerinin de göç etme zorunluluğunu doğurmuştur. Bu nedenle Ermeniler arasında hiyerarşik merkezler ortaya çıkmıştır. Bu merkezler Eçmiyazin'den sonra ortaya çıkmış olan Ahtamar ve Sis (Kilikya) katogikosluklarıdır.⁵⁸ Bu merkezlerin daha sonra Eçmiyazin'e taşınması gündeme geldiğinde diğer iki katogikosluk bunu kabul etmemiş ve kendilerinin de katogikosluk merkezi olma iddialarını sürdürmüşlerdir. Bu sebeple Ermeniler arasında Sis ve Ahtamar katogikoslukları uzun süre varlıklarını devam ettirmiştir. Ayrıca tarihi süreç içerisinde katogikosluklardan sonra Ermeni Kilisesi hiyerarşisinde ikinci derecede olan patriklikler ortaya çıkmıştır. Bunların oluşum sürecinde ise diğer kiliselerin etkisi ve dönemin siyasi-dinî etkilerinin rolü bulunmuştur.⁵⁹ Ermeni patrikliklerinden en önemlileri ise Kudüs ve İstanbul Ermeni Patriklığıdır. Çalışmamızda doğrudan etkili olan Eçmiyazin ve Sis katogikoslukları ile İstanbul Ermeni Patriklığı çok önemli olduğundan bunları öncelikle incelemeye çalışacağız.

⁵⁶ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük,, *Dinler Tarihi*, s. 309-311.

⁵⁷ Bizans ve Roma kiliselerinin Ermeni Kilisesi ile birleşme çabaları ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Kılıç, a.g.e., s. 31-36.

⁵⁸ "Katogikos" unvanı Osmanlı Arşiv Belgelerinde "Gatogigos" şeklinde geçmektedir. bk. BOA, İ. HR., nr. 246/14627; DH. MKT., nr. 2320/67; İ. AZN., nr. 57/1322.b.1.

⁵⁹ Seyfeli, "Sis (Kilikya) Ermeni Katogikosluğunun Geçirdiği Evreler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, s. 114

2.1. Eçmiyazin Katogikosluğu

Eçmiyazin, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'a yaklaşık yirmi kilometre mesafede meşhur Ermeni manastır ve kiliselerinin bulunduğu bölgenin adıdır.⁶⁰ Osmanlı Devleti döneminde burası *Eçmiyazin* ve *Üç kilise* isimleri ile adlandırılmıştır.⁶¹

Eçmiyazin Kilisesi Aziz Krikor tarafından kurulmuş ve ona *milletin temsilcisi* anlamına gelen *katogikos* unvanı verilmiştir. Bu unvan daha sonra dinî merkezin de anlamı olmuş ve buraya *katogikosluk* adı verilmiştir.⁶² Ermeni kiliselerinin anası sayılan bu katogikosluğu önemli kılan etmenlerden biri Aziz Krikor'un gördüğü bir rüya dolayısıyladır. Rivayete göre Aziz Krikor rüyasında İsa'yı görmüş ve ona kilisenin yerini göstermiştir. Bundan dolayı buraya *Tanrının biricik oğlunun indiği yer* anlamında Eçmiyazin ismi verilmiştir. Ayrıca burayı bir merkez hâline getiren başka kutsallık vasıtaları da oluşmuştur. Bunlar, kutsal Müron yağının yapıldığı Aziz Krikor'un *sağ elinin* ve ilk havarilerden bazısının mezarının burada bulunmasıdır.⁶³ Ermenilerin inancına göre İsa'nın buraya inip kiliseyi kurdurması Batı kilisesine karşı bir kadimlik iddiasını da gündeme getirmiştir. Roma Kilisesi kendilerinin İsa'nın havarisi Petrus eliyle kurulduğunu iddia ederken, Ermeniler kendi kiliselerini doğrudan İsa'nın kurduğunu söyleyerek daha kadim olduklarını iddia etmişlerdir. Bu tartışmalar özellikle Ermenilerin Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyip papanın da üstünlüğünü tanımamalarıyla beraber daha da yoğunlaşmış ve beraberinde kiliseler arası rekabeti getirmiştir.⁶⁴

Eçmiyazin Katogikosluğu Ermenilerin göç etmeleriyle yer değiştirmiştir. Bu yerler şu şekilde sıralanabilir. Katogikosluk makamı 485'de Eçmiyazin'den Dvin⁶⁵ şehrine nakledilmiştir. Bu makam V. Katogikos Ohannes'e kadar bu şehirde kalmıştır. Ohannes bu makamı 947 yılında Ani'ye⁶⁶ nakletmiştir. Moğol istilalarından dolayı 1294

⁶⁰ Kılıç, "Rusya'nın Eçmiyazin Katogikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", *Erdem Dergisi*, Sayı: 36, s. 978.

⁶¹ bk. BOA, C. ADL., BelgeNo: 66/3978; İE.DH., nr. 18/1641; Mühimme Defteri nr. 85, s. 53.

⁶² Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 139.

⁶³ a.g.e., s. 140.

⁶⁴ Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, s. 11.

⁶⁵ Dvin, bugün Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın 40 km güneydoğusunda yer alan bir bölgenin adıdır.

⁶⁶ Ani, günümüzde Kars ilinin 50 km doğusundaki bir bölgenin ismidir.

yılında ise Kilikya bölgesindeki Sis'e (Kozan) nakledilmiştir.⁶⁷ Sis'e gelen Ermeniler buraya kilise ve manastırlar inşa etmişlerdir. Ayrıca Eçmiyazin'den getirdikleri kutsal emanetleri bu kiliseye koyarak burayı ruhani bir merkez hâline getirmişlerdir. Katogikosların seçimini de irsiyet yolu ile gerçekleştirmişlerdir.⁶⁸

Kilikya'da yaşayan Ermenilerden bir kısmı özellikle Haçlı Seferlerinin olduğu zaman diliminde Katolikliğe meylettiğinden Ermeniler arasında bir ihtilaf meydana gelmişti. Bundan dolayı Roma'nın buradaki ağırlığını engellemek için İran'ın egemenliğinde olan Eçmiyazin Katogikosluğunu tekrar güçlendirme gündeme geldi. Ayrıca Moğol istilaları son bulduğundan Eçmiyazin'e dönme hususunda güvenli bir ortam da oluşmuştu. Ancak geri dönme çağrısına Kilikya Ermenilerinden bir kısmı olumlu cevap verip 1441 yılında Eçmiyazin'e dönerken diğer kısmı ise Kilikya'da kalmayı tercih ettiler. Eçmiyazin'e dönenler kısa zaman içerisinde buradaki kadim mabetlerini tamir etmişlerdir. Bununla beraber Kilikya'da bulunan katogikos kutsal sayılan emanetlerle Eçmiyazin'e davet edilmişse bu kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Eçmiyazin'de bulunanlar kendileri için bir katogikos seçmişlerdir. Eçmiyazin'de uzun zamandan sonra tekrar bir katogikosun seçilmesiyle Ermeniler arasında üç katogikosluk merkezi oluşmuştur. Bunlardan Eçmiyazin katogikosu seçim yoluyla Sis ve Ahtamar katogikosları ile yine tevarüs yoluyla seçilegelmişlerdir.⁶⁹

Katogikosluğun Sis'te bulunduğu dönemdeki konumu, Ermeni Kilisesinin en yüksek ruhanisinin ikamet ettiği yer; en yüksek kilise merkezi ve havarilerin ve Aziz Krikor'un devamı niteliğinde idi. Bu durum bütün Ermeniler tarafından kabul edilmektedir. Fakat yetkili kilisenin kim olacağı hususundaki hiyerarşik içerikli tartışmalar Eçmiyazin'de tekrar bir katogikosluk makam oluşturulduktan sonra daha şiddetli şekilde devam etmiştir.⁷⁰ Bu tartışmalardan en başta gelenlerden biri de kutsal sayılan emanetler konusunda meydana gelmiştir. Aziz Krikor'un *sağ eline* sahip olma katogikosluğun itibarlarından biri idi. Takdisler ve kutsal yağ bu el ile yapılmaktaydı. Ahtamarlı Zekeriya Eçmiyazin Katogikosluğundan ayrıldığı zaman bu *sağ eli* beraberinde Ahtamar'a götürmüştü. Bu emanetin daha sonra Ahtamar'dan Eçmiyazin'e

⁶⁷ Kılıç, a.g.e., s. 184.

⁶⁸ BOA, Y.EE., nr. 79/10. 1. v.

⁶⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir (40-Tetimme)*, s. 202.

⁷⁰ Seyfeli, "Sis (Kilikya) Ermeni Katogikosluğunun Geçirdiği Evreler", s.116.

kaçırıldığı iddiaları ortaya atıldı. Bunun üzerine her merkez *sağ elin* kendisinde olduğunu iddia etti. Bu tartışmaya Piskopos Tokatlı Karabet de katılarak *sağ elin* Sis'te olduğunu ileri sürdü. Bu şekilde Tokatlı Karabet Sis katogikosluk merkezini faal hâle getirmiş ve 1910'lu yıllara kadar Sis katogikosluk merkezinin devamını sağlamıştır.⁷¹

Ermeni katogikosluklarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine bakıldığında özellikle yükselme döneminden sonra devletin sınırlarının genişlemesiyle beraber daha yoğun bir iletişimin olduğu görülmektedir.⁷² Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra İstanbul'a getirmiş olduğu Kilikya menşeli Ermeniler eski ruhani merkezi olan Sis Katogikosluğuna bağlı kalmışlardı. Bu durum yarım asır böyle devam etmiştir. Daha sonra İstanbul'daki Ermeniler Eçmiyazın'le ilgilenmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Revan'ı kendine bağlamasıyla Eçmiyazın'ın önemi daha da artmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti doğuya doğru ilerledikçe Eçmiyazın Katogikosluğuna bağlı Ermeniler de Osmanlı sınırlarına dâhil olmuşlardır. Bu bölgeden gelen Ermeniler İstanbul'a göç ettikçe Eçmiyazın Katogikosluğunun önemi de artmaya başlamıştır.⁷³ Eçmiyazın Katogikosluğu kısa bir süre (1583-1616) Osmanlı Devleti'nin sınırlarında kalmıştır. Buranın katogikosları büyük bir ihtimalle de 1583 yılından itibaren Osmanlı padişahlarınca atanmaya başlamıştır. Ancak burada dikkat çeken bir husus var ki Rusların Ermenistan bölgesini ele geçirdiği 1828 tarihine kadar burası çoğunlukla İran ve Azeri Revan hanlığının sınırlarında bulunmasına rağmen Eçmiyazın katogikosları yine Osmanlı padişahları tarafından atanagelmiştir. Bunun yanında Eçmiyazın katogikosluk olması hasebiyle ruhani açıdan İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliğinden üstün olmasına rağmen cismani açıdan işleri İstanbul'daki patriklik vasıtasıyla yürütülmüştür. Yani Eçmiyazın katogikoslarının atamaları patriğin arzı ve padişahın onayı ile gerçekleşmiştir.⁷⁴

⁷¹ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 143.

⁷² Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 89.

⁷³ Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, s. 19.

⁷⁴ a.g.e., s. 20. Eçmiyazın Katogikosluğunun seçim usulü şu şekilde gerçekleşmekteydi. Katogikoslardan biri öldüğünde veya istifa ettiğinde yeni bir katogikosun seçimi için Eçmiyazın Manastırı'nda katogikosluğa dâhil olan yerlerdeki ruhban ve Ermeni ileri gelenleri bir toplantı yaparak bir veya birkaç adayı tespit ederlerdi. Varılan karar yazılı olarak Eçmiyazın Manastırı'nın ileri gelenlerinden biri vasıtasıyla İstanbul Ermeni Patrikliğine gönderilirdi. Patriğin başkanlığında İstanbul ve havalisinde bulunan Ermeni ruhban, papaz ve altı cemaat tabir olunan Ermeni milletinin cemaat başısı, esnaf ileri gelenleri, söz sahipleri ve vekiller bir yerde toplanarak yeni katogikosu tespit ederlerdi. Bunu Ermeni patriği bir arzuhâl ile Babiâli'ye takdim ederdi. Padişahın da uygun görmesi halinde yeni seçilen

Osmanlı Devleti'nin Eçmiyazın Katogikosluğu ile ilişkileri özellikle XIX. yüzyılın başlarında bozulmaya başlamıştır. Rusların uzun yıllar boyunca Ermenileri İran'a karşı kışkırtmaları meyvelerini vermiş ve Ermenilerin de yardımıyla Rusya İran'ı yenmiş ve yapılan Türkmençay (1828) antlaşmasıyla Ermeni topraklarını ele geçirmiştir. Eçmiyazın'ın Ruslar'ın eline geçmesi Osmanlı yönetimi için bir sıkıntı meydana getirmiştir. Çünkü Osmanlı reayası olan Ermenilerle İran tabiiyetinde olan Eçmiyazın Ermenileri arasında dinî, ekonomik ve sosyal birçok yönden ilişki bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti nezdinde katogikosların resmî bir hüviyeti olmamasına rağmen ayinlerde kullanılan zeytinyağının kutsallaştırılması, bir papaza piskoposluk rütbesinin verilmesi veya ortaya çıkan dinî bir problemin çözümü için Eçmiyazın Katogikosluğuna başvuruluyordu.⁷⁵ Ayrıca Eçmiyazın'dan gelen rahipler Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin meskûn bulunduğu vilayetlere üç sene bir ziyaret yaparlardı. Bu ziyaretlerinde kutsal Belsam yağı (Zeytinyağı) dağıtırlar ve sadaka toplarlardı. Topladıkları bu sadakaları da beraberlerinde Eçmiyazın'a götürürler ve oradaki dinî iaşelerinde kullanırlardı. Osmanlı Devleti bu rahiplerin huzurlu bir şekilde görevlerini yerine getirmeleri için çok gayret sarf ederdi. Özellikle bu rahiplerin bir kazadan diğer bir kazaya geçişlerinde emniyet ve asayişlerin sağlanması için bu yerlerin yöneticilerine emirler gönderilirdi.⁷⁶ Diğer yandan İstanbul'un zengin sarrafları Eçmiyazın'a *surreler* gönderir. Bununla bir anlamda onlara maddi destekte bulunmuş olurlardı.⁷⁷ Bununla birlikte Eçmiyazın'da bulunan Ermeniler Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle de birçok ticari faaliyetleri bulunmaktaydı.⁷⁸ İşte sayılan tüm bu faaliyetler Eçmiyazın ile İstanbul'u içli dışlı bir hâle getirmişti. Bu ilişkiler Rusya'nın da gözünden kaçmamış

katogikosa berat verilirdi. Osmanlı idarecilerinin bu usule uyararak katogikos tayin etmeleri Ermeni Patrikliği liderliğindeki Ermenilere verilen bir haktı. bk. Ali Arslan, a.g.e., s. 21.

⁷⁵ Kılıç, a.g.e., s. 185.

⁷⁶ Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C I, s. 366.

⁷⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir (40-Tetimme)*, s. 203.

⁷⁸ Eçmiyazın'dan ticaret için gelen Ermeniler bazen hükûmetin uyarılarına da neden oluyordu. Bunun nedeni ise İstanbul'daki Ermenilerin ruhani işlerine müdahale etmeleriydi. Örneğin bu gibi müdahalelerden birinde Galata kadısına 25 Mayıs 1737 tarihinde şu ferman gönderilerek karışıklıkların önüne geçilmesi istenmiştir: "İran'da yaşayan Ermeniler ticaret maksadıyla Osmanlı ülkesine geldiklerinde, asıl ülkelerine gidinceye kadar konuk olarak bulunmaları, patrik, rahip, papaz ve cemaatbaşlıkların işlerine hiçbir şekilde karışmamaları, İran'daki ziyaret yerlerine gidip veya ticaret için varanlar da yine konuk olarak orada bulunmaları için evvelce emir çıkmıştı. Ancak bu kez Dersaadet'e gelen ve kendilerini yerli sayan bazı bozguncu Acem Ermenileri, Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Ermeni Kilisesine hücum ederek karışıklıklar çıkardıklarından ticaret maksadıyla Dersaadet'e gelenlerin de patrik, papaz ve rahiplerin işlerine karışmamaları, ancak ayin sırasında kiliselere gitmeleri, karışıklık çıkarmaktan sakınmaları, bu konuda Dersaadet Ermeni Patriği tarafından kendilerine tenbihte bulunulması, buna kulak asmayanların haktan gelinmesi için Dersaadet kadısına ferman gönderildi." bk. Tuğlacı, C I, s. 318.

Rusya sefareti baş tercümanı, Reisülküttap Akif Paşa ile görüşerek iki devletin menfaati için İstanbul Ermenilerinin Eçmiyazınle olan rabıtalılarının devam ettirilmesini istemiştir. Baştercüman özellikle surrelerin devam ettirilmesi hususuna da vurguda bulunmuştur. Osmanlı yönetimi Eçmiyazın'ın Rus yönetiminin himayesinde olmasının İran'la bir olmayacağı ve çok farklı sonuçları doğuracağını tahmin ettiğinden Eçmiyazın'ın önemini azaltıp Sis Katogikosluğunu canlandırmak istemiştir. Hatta Ermenilerin ileri gelenlerinden olan amira⁷⁹ ve sarraflar da hükûmetin bu görüşünü paylaşmıştır. Ermeni zengin ve yönetici üst sınıfından olan Kazaz Artin bu konudaki endişelerini Ermenilere şu şekilde bildirmiştir: *“Revan eyaleti şimdiye kadar İran Devleti elinde olup biz Eçmiyazın'ı bu tarafa çekiyorduk. Şimdi orası kuvvetli bir devletin hükûmranlığına geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Âliyenin Ermeniler hakkında olan emniyet ve itimatına hâlel getirebilir. Hâlbuki Devlet-i Âliyenin mali işleri ve bilcümle devlet memurlarının işleri Ermeni sarraflarının elindedir. Bu emniyete hâlel gelirse bunca servetimiz elimizden gider. Biz bundan sonra mümkün mertebe Eçmiyazın'den alakamızı kesmeliyiz.”*⁸⁰ Kazaz Artin Eçmiyazın tarafına surrelerin gönderilmemesi ile ilgili cemaatine aktardığı cümlelerini Reisülküttap Akif Efendi'ye de aktarmış ve Rusya baştercümanının cümlelerine kulak verilmemesini istemiştir. Ancak hem devletin hem de Ermenilerin zenginlerinden olan *amiraların* çabalarına rağmen Sis Katogikosluğu Ermenilerden çoğunluğu tarafından benimsenmemiştir. Bununla beraber ileriki yıllarda hükûmetin endişeleri gerçekleşmiş ve Rusya'nın himayesindeki Eçmiyazın Katogikosluğu artık ruhani bir merkezden ziyade Osmanlı Devleti'ne cephe almış siyasi bir yapı hâline gelmiştir.⁸¹

Eçmiyazın Katogikosluğunun papa ile olan ilişkilerine göz atıldığında birbirinden farklı tutumların ortaya çıktığı görülür. Bunun nedeni ise katogikosların Papalık makamına karşı olan yaklaşımlarıdır. Bu katogikosluğun genel olarak Kilikya'daki bir kısım Ermenilerin papaya yaklaşmasına ve dolayısıyla Katolik olmasına karşı çıkmasına rağmen zaman zaman kendilerinin de papayla temasa geçtiği görülmektedir. Bu yaklaşma teklifi kimi zaman Eçmiyazın tarafından gelirken kimi zaman da Roma'nın Doğu'daki misyonerleri vasıtasıyla olmuştur. Örneğin Eçmiyazın Katogikosu

⁷⁹ Osmanlı Devletinde yüksek mevkilerde görev alan Ermeni kişiler için kullanılan isim.

⁸⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir (40-Tetimme)*, s. 203.

⁸¹ Bu husus ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde binlerce belge bulunmaktadır. Örnek olması açısından bk. BOA, Y. PRK. AZJ., nr. 22/94, 22/99; Y. PRK. AZN., nr. 6/34; BEO, 92/6878.

V. Stefan (1545-1567) 1547 yılında Ermenilerin bulunduğu çoğu yerlerin Türklerin hâkimiyetine geçmesinden dolayı papalıkla irtibata geçip onun yardımını almaya çalışmıştır. Bu amaçla görevinden istifa ederek Roma'nın yolunu tutmuştur. Ancak papa ona moral desteğinden fazla bir yardımda bulunamamıştır. Stefan Eçmiyazin'e döndüğünde halefi Katogikos Mihael'den Roma ile görüşmeleri sürdürmesini istemiştir. O da 1562 yılında oğlu Sultan, Tokatlı Abkar ve Rahip Agheksanter'den oluşan bir heyeti Roma'ya göndermiştir. Heyet beraberinde katogikoslarının Katolik inançlarını beyan ettikleri bir açıklama, Papa Silvester'in Aziz Krikor ile görüşmesini gösteren kayıt ve papayı Ermenistan'a yardım etmeye çağıran bir mektup getirmiştir. Bu heyetle görüşmeden memnun kalan Papa IV. Pie (1559-1565) Eçmiyazin'e bir heyet göndermiştir. Heyetin görevi Ermenilerin gerçekten Katolik olup olmadığı ile ilgili bir araştırma yapmaktır. Ancak heyet doğuya gitmiş olmasına rağmen Eçmiyazin'e varamamıştır.⁸²

İstanbul Ermeni patriklerinin de zaman zaman Eçmiyazinle papa arasında aracılık rolü oynadıkları görülür. Bunlardan biri de Patrik I. Zaharya (1612-1613, 1626-1631, 1636-1639)'dır. Zaharya 1606-1610 yılları arasında Rumeli ve Dersaadet bölgesinde din adamı olarak görev yaptıktan sonra Eçmiyazin Katogikosu Melkisedek (1590-1629)'in Katolik mezhebine geçiş ve bağlılık mektubunu Roma'ya götürüp Papa V. Paulus'a (1605-1621) 15 Mayıs 1610 tarihinde teslim etmiştir. İki yıl sonra papanın cevabını Dersaadet'e getiren Zaharya iki yıl patriklik makamını işgal ettikten sonra Melkisedek tarafından ikinci kez Roma'ya gönderilerek katogikosun bağlılığını teyit eden ikinci mektubunu papaya ulaştırmıştır. Görüşmeler bu şekilde devam ederken Katogikos Melkisedek 1624 yılında Dersaadet'e gelerek Zaharya ile birlikte geleneksel Ermeni ayinlerini Katolik kurallarına göre yönetmeye kalkışınca halk arasında büyük bir arbede çıkmıştır. Bunun üzerine katogikos kiliseden zorla çıkarılmıştır. Zaharya da bir müddet sonra patriklikten azledilerek sürgüne gönderilmiştir.⁸³

Yine Eçmiyazin Katogikosu Nahabent'in (1691-1705) de Papa XII. Innocent (1691-1700) ile mektuplaştığı görülür. Papa Innocent 1695'li yıllarda Nahabent'e gönderdiği mektubunda *aramızda uzak topraklar ve denizler olsa da sizi unutmamız*

⁸² Frazee, a.g.e., s. 47.

⁸³ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 208.

mümkün değildir diyerek iki kilise arasındaki muhabbeti dile getirmiştir.⁸⁴ Bununla birlikte Katolik inancını açıklayan rahipler göndereceğini belirtmiştir. Nehabent'in Katolik yanlısı bir tutum sergilediği yıllarda İstanbul Ermeni Patrikhanesinin başında Patrik I. Mateos (1692-1695) bulunmaktaydı. Mateos Katolik yanlısı olduğundan Ortodoks Ermenilerin baskısına dayanamamış ve patriklikten istifa edip Sis katogikosu başrahipliğine seçilmiştir.⁸⁵

Eçmiyazın Katogikosluğunun XVI. ve XVIII. yüzyıllarda papalıkla olan temasları XVIII. yüzyılın başlarından itibaren azalmaya başlamıştır. Bunda da en büyük etken özellikle Çar Petro ile büyük bir gelişme gösteren Rusya'nın Ermeniler üzerindeki çabaları olmuştur.⁸⁶

Eçmiyazın Katogikosluğunun İstanbul'daki Ermeni cemaati arasında ortaya çıkan tartışmalardaki rolüne bakıldığında genel olarak üç husus ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda zikredildiği gibi katogikosun Katolik eğilime sahip olması İstanbul'daki Katolik eğilimli Ermeniler tarafından hoş karşılanmasına rağmen kilise yönetiminde söz sahibi olan Ortodoks Ermeniler tarafından hoş karşılanmamıştır. Diğer iki husus ise İstanbul'daki Katolik ve Ortodoks Ermenilerin 1727 ve 1820 yıllarında gerçekleştirmeye çalıştıkları uzlaşma çabalarında katogikosluğun takındığı farklı tutumdur.⁸⁷

İstanbul'daki Ermenilerin Katolikliğe meyiletmesi bir türlü engellenemediğinden dolayı Ermeni Kilisesinin yöneticileri çok sıkıntı çekmekteydi. Millet başı olan patriğin arzı ile Osmanlı hükûmeti bu kişileri cezalandırmasına rağmen bir türlü Katolikleşme engellenememişti. Bir de Katolik olan Ermeniler Frenk Kilisesine gitmekteydiler. Tüm bu sorunları görüşmek ve bir ara formül bulmak amacıyla İstanbul Patriği Golod (1715-1741) Eçmiyazın Katogikosu II. Garabed (1726-1729) bir araya geldiler. Görüşme sonucunda bir uzlaşma kararına vardılar. Buna göre Ermeni kiliselerinin yöneticileri bundan sonra dinî öğretilerde ve ayinlerde Papa I. Leon ve Kadıköy Konsili aleyhinde konuşmayacak ve Katolik Ermeniler de Ermeni kilisesine gitmeye devam edeceklerdi.

⁸⁴ Frazee, a.g.e., s. 180.

⁸⁵ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 249.

⁸⁶ Karabekir, a.g.e., s. 115-116.

⁸⁷ bk. Frazee, a.g.e., s. 182.

Katolik Ermeniler bu uzlaşi kararını papaya ilettiklerinde Papa XIV. Benedik (1740-1758) çok sert tepki verdi ve Katoliklerin Ermeni kilisesine gitmesine karşı çıktı. Neticede uzlaşi çabalarının boşa çıkması Katolik Ermenilere baskıyı daha da arttırdı.⁸⁸

1820 yılında İstanbul Ermeni Patriğinin Katolik Ermenilerin bir kısmı ile yapmaya çalıştığı uzlaşi çabaları da bir faciayla sonuçlanmıştır. Bunun nedeni ise uzlaşi çabalarında özellikle hasta yağlama gibi Ermeni Kilisesinde olmayan bir sakramenti patriğin Eçmiyazin katogikosuna danışmadan uygulamaya koymasıydı. Eçmiyazin katogikosunun da kışkırtmalarıyla meydana gelen bu tartışmalar daha sonra Kumkapı'daki "Patrikhane Baskını" hadisesini ortaya çıkarmıştır.⁸⁹

2.2. Sis Katogikosluğu

Kilikya Katogikosluğunun merkezi olan Sis, bugün Kozan ismiyle bilinen Adana iline bağlı bir ilçe merkezidir. Kilikya şehirlerinden kale kent Sis'in tarihi çok eski zamanlara uzanmaktadır. Sis ve çevresi Roma, Bizans, Arap, Selçuklu Türkleri, Ermeniler ve Memlükler hâkimiyetinde bulunduktan sonra Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve günümüze kadar Türklerin elinde bulunmuştur.⁹⁰

Sis Katogikosluğu, ismini katogikosun ikamet ettiği katedralin bulunduğu Sis şehrinde almaktadır. Ayrıca buraya Kilikya Katogikosluğu isminin verilmesinin nedeni ise Kilikya Bölgesi Ermenilerinin ruhani bağımlılıklarını sürdürdükleri kilise merkezi olmasındandır. Günümüzde burası için Kilikya Katogikosluğu ve Antilyas Katogikosluğu isimleri de kullanılmaktadır.⁹¹

Kilikya Katogikosluğunun oluşumu Ermenilerin yaşadıkları toprakların işgal edilmesi üzerine Anadolu'ya yapılan göçler sonucunda gerçekleşmiş bir hadisedir. Eçmiyazin ve çevresi 901 yılında Moğollar tarafından işgal edilince buradaki katogikos kutsal emanetleri de alarak Kozan/Sis tarafına gelmiştir. Kısa zaman içerisinde de burada kilise ve manastırlar inşa edilmiştir. Kilise ve manastırların inşa edilmesiyle burası dinî bir merkez hâline gelmekle birlikte katogikosluk sabit bir mekân

⁸⁸ Frazee, a.g.e., s. 182; Ayrıca bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 271.

⁸⁹ BOA, HH., nr. 1293/50240, t. 21.8.1820.

⁹⁰ Seyfeli, "Sis (Kilikya) Ermeni Katogikosluğu'nun Geçirdiği Evreler", s. 121.

⁹¹ a.g.m., s. 122.

edinememiştir. III. Krikor'un Katogikos olduğu 1113 tarihine kadar katogikosluk Amanos Dağları'nda bulunmuştur. III. Krikor daha sonra 1125 tarihinde katogikosluğu kendi ailesine ait olan Dzovk şatosuna yerleştirmiş ve katogikosluk 1147 tarihine kadar 22 yıl burada kalmıştır. Burasını katogikosluk için uygun görmeyen Ermeni katogikosu daha uygun bir yer aramaya girişmiştir. Rumkale'nin daha uygun bir mekân olduğunu düşünüp burayı satın alarak katogikosluk merkezi hâline getirmiştir. Memlûklülerin işgaline kadar burası yaklaşık bir buçuk yüzyıl Ermeni katogikosluk merkezi olmuştur. Rumkale'nin 1293'de Memlûklüler tarafından ele geçirilmesinden sonra katogikosluk Kilikya Prenslüğünün merkezi Sis'e yerleşmiştir.⁹²

Ermenilerin Kilikya bölgesine yerleştiği zaman diliminde papa önderliğinde Haçlı Seferleri gerçekleşmeye başlamıştı. Ermeniler bir zamanlar sahip oldukları müstakil devletlerini tekrar kurmak için Haçlı Seferlerini bir umutla karşıladılar.⁹³ Örneğin Ermeni Rupenler sülalesinden II. Leon (1198-1220) Mukaddes Roma İmparatorluğu ile papalıktan taç talep etti. Ortaçağ'da taç talep etmek bir anlamda bağımsızlık elde etme anlamı taşıyordu. Bu hareketiyle Leon mülkünü haçlılara bağlamak ve Latin sistemine göre bir Ermeni krallığı kurmayı düşünüyordu. Bunun için Leon Ermeni piskoposlarına dinî anlamda Katolik olmayacaklarını, papalığa tabiiyetin sadece şekilden ibaret olacağına dair teminat da vermişti. Ancak piskoposlarına bu sözü verirken papanın adamlarına da yapılan değişikliklerin Ermeni din adamları tarafından büyük bir heyecanla kabul edildiğini bildirdi. Sonuçta Leon'un isteği gerçekleşti ve papalık tarafından gönderilen bir heyet Sis'te taç giyme töreninde hazır bulundu. Bu taç giyme töreni eski Ermeni krallığının ihyasını hayal eden Ermeniler için büyük bir gündü. Ancak Leon'un bu siyaseti doğudaki Ermenilerin birbirlerinden ayrılmaları sürecini doğurdu. Çünkü doğudaki Ermeniler Aziz Krikor'un kurduğu Ermeni Kilisesine sadıklardı. Bundan dolayı Çukurova Ermenilerinin Katolik mezhebine geçmelerinden kaynaklanan rahatsızlık giderek büyüdü ve aralarındaki dinî bağlar kopma noktasına geldi.⁹⁴ Bu rahatsızlıkların ilk sonucu olarak Ermenilerden bir kısmı Eçmiyazin Katogikosluğunu tekrar canlandırarak Kilikya bölgesinden ayrıldılar. Geride kalan

⁹² Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 146.

⁹³ Kılıç, a.g.e., s. 17.

⁹⁴ Kılıç, a.g.e., s. 18.

Ortodoks ve Katolik Ermeniler ise bu bölgede uzun yıllar ayrı köy ve kasabalar kurmayarak mezhep tartışmaları ile beraber bir arada yaşamaya devam ettiler.⁹⁵

Kilikya bölgesindeki Ermenilerin Katolikleşmesi Haçlı savaşlarının ve Ermeni prenslerinin zorlaması gibi siyasi bir etkiye dayanmasının yanında Roma'nın misyonerlik faaliyetleri de bunda büyük bir rol oynamıştır. Bunların en başta gelenleri de Fransizken ve Dominiken misyonerleridir. Bu iki grup XIII. yüzyılın başlarında Ermenilerin ve diğer Doğu Hristiyanların arasına kendi disiplin ve organizasyonlarını yerleştirerek onları Katolikleştirmeye çalışmışlardır. Fransizkenler Kilikya'da çeşitli dinî ve kültürel merkezler kurarak XIII. yy. boyunca çok büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Dominikenler ise Fransizkenlere göre kurumsallaşmalarını daha yavaş gerçekleştirmişler bundan dolayı da bu yüzyılda daha yavaş ilerleme kaydetmişlerdir. Ancak gelecek yüzyıllarda Dominikenler bu bölgedeki Ermeniler arasında daha merkezi bir konuma sahip olmuşlardır.⁹⁶ Özellikle Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Dominikenlerin kurmuş olduğu evler daha sonra *United Brothers* diye isimlendirilen yerli misyonerlerin eğitim gördüğü yerler olmuştur. Bu yerli misyonerlerin yegâne hedefleri ise Ermenilerle Roma'nın birleşmesini sağlamak olmuştur.⁹⁷ Ancak Haçlı Seferleri döneminde Roma'nın Kilikya'daki Ermenilerle kurdukları siyasî ilişkiler, Fransizken ve Dominiken misyonerlerin dinî faaliyetleri ve Frenklerin iktisadi, siyasi ve kültürel yakınlaşmaları kesin bir Roma (Katolik)-Ermeni birlikteliği ile neticelenmemiştir.⁹⁸

Kilikya Katogikosluğunun Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine baktığımızda fetihten sonra İstanbul'a Kilikya Katogikosluğu bölgesinden Ermenilerin geldiği görülür. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın başlarında Kilikya Katogikosluğunun yargısal yetkisinde olan Maraş, Adana, Halep gibi şehirleri himayesine alması ilişkilerin yoğunluğunu da arttırmıştır.⁹⁹ Bu bölgelerin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi papayı endişelendirmiş, bundan dolayı da özellikle XVI. yüzyılda buralardaki misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Roma bu faaliyetlerini

⁹⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 58.

⁹⁶ *History of Christianity*, C V (Eastern Christianity), ed. Angold, Michael, s. 419

⁹⁷ James F. Driscoll, "Armenia (To The End Of Te Seventeenth Century)", *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1531.

⁹⁸ Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, çev. Sosi Dolanoğlu, s.165.

⁹⁹ Bezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, s. 232.

Eçmiyazin Katogikosluğunun Katolikleştirme projesiyle aynı paralelde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak Eçmiyazin’de katogikosların bir kısmının bu faaliyetlere taraftar olup halkın ise teveccüh göstermemesi Roma’nın amacına ulaşmasını engellerken Sis Katogikosluğunda ise daha başarılı olunmuştur. Bunun nedeni ise 1382 yılında Memlûklülerin istilasıyla Kilikya Ermeni Krallığının yıkılmasına rağmen buradaki katogikosluğun Roma ile olan bağı zayıf da olsa sürdürmesiydi.¹⁰⁰ Papa XIII. Gregorius (1572-1585) bu zayıf ilişkiyi daha da güçlendirmek ve bölgenin tamamını Katolikleştirmek için Maltalı Leonardo Abel’i buraya misyoner olarak gönderdi. Ermenileri Katolikleştirme çabaları aslında Abel’in Doğu misyonunun bir kısmını oluşturuyordu. Çünkü Abel’in faaliyetleri arasında Süryaniler, Melkitler, Keldaniler, Mısır Kıptileri ve Ermenilerin ruhani liderleri ile görüşmeler yapma ve onlara Papa Gregorius’un yeni takvimini kabul ettirme amaçları da yer almaktaydı.¹⁰¹

Abel dört yıl boyunca Kilikya’da Ermeni liderleri ile başarılı görüşmeler yapmıştır. Örneğin, Sis Başpiskoposu Azaryan, Abel’e; “Bizi içinde bulunduğumuz zulümden kurtar, ondan sonra biz de Latin olacağız.” diyerek temennilerini iletmiştir. Ayrıca o, Abel ile görüşmesinin sonunda Katolik inancını ilan eden belgeyi kendi kilise meclisinde dört piskoposun şahitliği ile beraber imzalamıştır. Bunun karşısında Abel başpiskoposa kiliselerini tamir etme sözü vermiş ve Roma’da bir Ermeni Okulu açmayı planladığını söylemiştir. Abel bu görüşmelerden o kadar umutlanmıştı ki Osmanlı Devleti engel olmasa bütün Ermenileri Katolikleştirebileceğini daha ümit etmişti. Ancak Abel’in bu umutları kısa süre içerisinde sona erdi. Çünkü Başpiskopos Azaryan’ın Abel’in inanç belgesini imzalaması kilisede ihanet olarak algılandı. Ve kısa süre içerisinde bu ihanetin sonuçlarıyla yüzleşmesi için İstanbul’a çağrıldı.¹⁰²

Görüldüğü üzere papanın bu bölgedeki Ermenileri Katolikleştirme siyaseti Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında artık bir realiteden hayale dönüşmeye başlamıştır. Bunun nedenlerinden biri de 1461 yılında kurulan İstanbul Patrikliğinin bu katogikosluk üzerindeki rolüdür. Sis Katogikosluğu bölgesinin Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girmesi İstanbul Patrikliğinin bu katogikosluk üzerindeki etkisini daha da arttırmıştır.

¹⁰⁰ Frazee, a.g.e., s. 47.

¹⁰¹ a.g.e., s. 76.

¹⁰² a.g.e., s. 76.

Aslında Sis Katogikosluğu ruhani açıdan İstanbul Patrikhanesine üstün olup piskopos takdis etme ve Müron yağı çıkarma gibi hususlarda kendisinin yetkili olmasına rağmen devlet ile ilgili cismani işler, İstanbul Patrikhanesi tarafından yürütülmüştür. Yani Eçmiyazin’de olduğu gibi Sis Katogikosluğunda da atamalar İstanbul Ermeni patriğinin arzı ve padişahın onayı ile gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile Sis Katogikosluğu manevi, İstanbul Patrikliği ise sivil bir yetki ile donatılmıştır. Ancak bu durum bu iki merkez arasında uzun yıllar boyunca mücadele ve çekişmelere neden olmuştur.¹⁰³

İstanbul’daki Ermeni patrikhanesi ile Sis katogikosluğu arasındaki tartışmalarda en fazla ön plana çıkan husus patrikhanenin buradaki katogikosluk üzerinde kendisinin tam yetkili olduğunu iddia etmesiydi. Onun yetkisini aşarak bu şekilde tahakkümde bulunmasındaki gerekçesi ise İstanbul Rum Patrikliğine tanınan yetkilerin kendilerine de tanınıp tüm Ermeniler üzerinde hakları bulunduğuna kanaat idi.¹⁰⁴ Bunun en somut örneği 1862 yılında Ermeni nizamnamesi hazırlanırken İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesinin Sis Katogikosluğu ile ilgili de değişiklik yapma çabalarında gün yüzüne çıkmıştır. Ermeniler Babıâli’de oluşturulmuş olan komisyona verdikleri nizamname layihasında; Sis katogikoslarının seçiminde geçmişten beri uygulanagelen veraset usulünün kaldırılmasını istemişlerdir. Layihalarında ayrıca yeni bir katogikos seçmek gerektiğinde oy verme işinin sadece Sis bölgesindeki piskoposlara hasredilmeyerek genel bir seçimin yapılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun karşısında Osmanlı hükûmeti ise katogikosluk bölgesinin Kozanoğullarının elinde bulunduğunu, dolayısıyla da devletin buraya tam olarak hâkim olamadığını belirtmiştir. Bundan dolayı da nizamnameye böyle bir şeyin eklenmesinin mümkün olmadığını ancak bu bölge itaat altına alınır ise o zaman böyle bir madde eklenebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti’nin Kilikya bölgesindeki Kozanoğullarına boyun eğdirmesi ve tekrar bu bölgede hâkimiyetini sağlamasından sonra hükûmet, buradaki katogikoslukla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Hatta bu amaçla buradaki manastır ve kiliseler tamir edilip Sis ile Adana yolları tesviye edilerek yol kenarlarına hanlar yapılması dahi düşünülmüştü. Bununla devlet bir bakıma İstanbul’dan Sis’e gelecek Ermenilerin geçiş yollarını emniyete almak istiyordu. Osmanlı Devleti’nin buradaki amacı Kilikya

¹⁰³ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 147.

¹⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir (40-Tetimme)*, s. 204.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 204.

Katogikosluğunu güçlendirip Ermenilerin Eçmiyazinle olan bağlantılarını azaltmaktı.¹⁰⁶ Ancak hükûmet bölge ile ilgili yapısal birtakım reformlar yapmayı tasavvur ettiği bu zaman diliminde İstanbul'daki patrikhane ile Kilikya Katogikosu arasında derin kavgaların başlangıcı yaşanmaya başlamıştır. Olay şöyle gerçekleşmişti: Sis Katogikosu Kiragos vefat etmiş ve onun yerine Sis'teki ahali ve piskoposlar tarafından Nikogos yeni katogikos olarak seçilmişti.¹⁰⁷ Ancak İstanbul'daki patrikhanede ağırlığı olan Eçmiyazin taraftarı olan Ermeniler Nikogos'un katogikos olarak seçilmesini uygun görmediler. Bunun karşısında Sis piskoposları ve Kozan Ermenilerinin ileri gelenleri kadim olan usule göre katogikoslarını seçme haklarının kendilerinde olduğunu belirttiler. Ayrıca Nikogos da "İstanbul patriği bizim işimize ne karışıyor. O, bizim maruzatımızı Babî'ye tebliğ eden kapıkethüdamız hükmündedir." diyerek İstanbul'daki patrikhane meclisinin aldığı kararı tanımadığını belirtmiştir.¹⁰⁸

Bunun üzerine İstanbul Ermeni Patrikhanesi hükûmete verdiği dilekçede Nikogos'un katogikosluğunun tanınmamasını istemiştir. Buna gerekçe olarak ise onun otuz sene önce Sis'teki manastırdan firar ederek mezhep değiştirdiğini ve selefinin vefatından bir buçuk ay önce ise Sis'e gelip tekrar eski mezhebine dönmüş gibi görüldüğünü belirtmiştir. Nikogos'un ayrıca hile ile katogikosluğu ele geçirdiğini dile getirmiştir. Patrikhane Nikogos hakkındaki şikâyetlerini dilekçelerinde uzun uzadıya sıraladıktan sonra onun bu görevden alınması ve İstanbul'a getirilmesini istemiştir.¹⁰⁹ Patrikhanenin isteği doğrultusunda Sultan Abdülaziz verdiği emirle; Nikogos'un İstanbul'a getirilmesini, yerine de kaymakam olarak Diyarbakır Episkoposu Agop'un atanmasını ve yeni bir katogikos seçimi için hızlı olunmasını istemiştir.¹¹⁰ Padişahın emri doğrultusunda patrikhane meclisi Sis katogikoslarının neslinden olmayan Mıgırdıç isimli piskoposu 1872 yılında çoğunluğun oyu ile Sis katogikosu olarak seçmiştir. Kısa zaman içerisinde devlet tarafından Mıgırdıç'a katogikosluğunu onaylayan berat verilmiştir. Bu beratta ona belsan yağı çıkarma, bulunduğu dairesindeki piskoposları azletme ve atama yetkisi dahi tanınmıştır. Mıgırdıç elindeki bu beratla Sis'e vardığında Kozan Ermenileri padişahın fermanına saygılı olduklarını belirterek kilise ve

¹⁰⁶ a.g.e., s. 238.

¹⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 167.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 238.

¹⁰⁹ BOA, İ. HR., nr. 246/14627, 1. v.

¹¹⁰ BOA, İ. HR., nr. 246/14627, 2. v.

manastırları ona teslim etmişler ancak kendisine gerekli hürmeti göstermemişlerdir. Bunun üzerine Mıgırdıç Sis'te duramayıp Halep civarına gitmiştir. Bu süreçte Eçmiyazin katogikosu Rusya'nın da teşvikleri ile Ermenilerin ruhani işlerine bakmak için Dersaadet'e bir vekil gönderebileceklerini belirtmelerine karşılık Osmanlı hükûmeti bunu kesin bir dille reddetmiştir.¹¹¹

Nikogos Dersaadet'e getirilip katogikosluktan istifa etmeye zorlanmışsa da o buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine Nikogos'un görevinden istifa etmediği müddetçe onun ruhani rütbesinin baki kalacağı ve Mıgırdıç'ın katogikosluğunun dinî açıdan sahih olmayacağı yönünde İstanbul'da dedikodular dolaşmaya başlamıştır. Patrikhane bu tartışmalar üzerine radikal bir tedbir alarak Nikogos'u bir manastıra hapsetmiş ve onu istifaya mecbur bırakmıştır. İstanbul'daki patrikhanenin bu yaptıklarından usanan Kozan ve Maraş Ermenileri mezhep değiştirerek çoğu Katolik bir kısmı da Protestan olmuştur. Bu durum Mıgırdıç'ı endişelendirmiş ve hariciye nezaretine gönderdiği yazısında Ermenilerin Katolik mezhebine girmesinden dolayı yakında Sis Katogikosluğunun tamamen biteceğini ve Ermenilerin ruhani mercilerinin tamamen Eçmiyazin'e bağlı kalacağını belirterek imtiyazlarının genişletilmesini istemiştir. Ancak bu konuda fazla bir şey yapılamamış 1875 yılından itibaren Sis Katogikosluğunun varlığı iyice azalmıştır.¹¹²

Ahmet Cevdet Paşa Sis Katogikosluğu ile ilgili olarak yazdığı layihasında o zamanın hükûmetinin bu süreci iyi yönetemediğini belirtmiştir. Cevdet Paşa'ya göre *patrikhane tarafından savunulduğu şekliyle umum Ermenilerin oyu ile katogikos seçilmesine dair bir nizamname yapılmamıştı. Hâliyle de katogikosun seçimi de önceki âdet ve teamüllere uygun idi. Bundan dolayı da Nikogos'un İstanbul'a getirilmesi, ona cani muamelesi yapılarak tevkif edilmesi tamamen yanlıştı.*¹¹³

İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ile Sis katogikosu arasındaki bu yetki anlaşmazlığı daha sonraki yıllarda katogikosluğun müstakil olup olmadığı yönünde

¹¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir (40-Tetimme)*, s. 206; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 288.

¹¹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir (40-Tetimme)*, s. 207.

¹¹³ a.g.e., s. 207.

cereyan etmiştir. Ve bu tartışmalar yirminci yüzyılın başına kadar devam etmiştir.¹¹⁴ Ancak tartışmaların sonucuna bakıldığında İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi açısından binlerce Ermeni cemaatinin Katolik ve Protestan olmasıyla neticelenen müteessir bir durumun ortaya çıktığı görülmüştür.¹¹⁵

2.3. İstanbul Ermeni Patrikliği

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında kurulmuş olan İstanbul Ermeni Patrikhanesinin kuruluşunun aydınlatılması için fetihten önce İstanbul'daki Ermeniler hakkında da bilgi sahibi olunması konuyu daha da aydınlatacağını düşündüğümüzden öncelikle bu şehirdeki Ermeniler hakkında bilgi vermek istedik.

2.3.1. Fetih Öncesi İstanbul'da Ermeniler

Ermenilerin İstanbul'da merkezileşen ilk ilişkileri IV. yüzyılda başlamıştır. V. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar İstanbul'daki Ermeni nüfusu gözle görülür bir şekilde artmıştır.¹¹⁶ Zaman içerisinde İstanbul'da artmaya başlayan bu Ermeni varlığı Bizans'ın tutumundan doğrudan etkilenmiştir. Bu doğrultuda Bizans ile Ermeniler arasındaki dinî ve siyasi ilişkiler bu konudaki en önemli verileri oluşturmaktadır.

Ermenilerin Bizansla kurduğu dinî ilişkiler genellikle dinî bir birlik sağlama çabalarının sonucunda gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere Bizans-Roma arasındaki ayrılıktan sonra her iki kilise de Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyen gruplar ile birleşme teşebbüslerinde bulunuyorlardı. Bu çabalar onlarca kez tekrar etmiş olmasına rağmen birleşmeden ziyade tahakküm amacı taşıdığından bir netice alınamıyordu. Yine bu birleşme çabalarından birinde Bizans İmparatoru Dugidz Sivas şehrine haber gönderip Ermeni Prensi Atom ve Apusalh'ı İstanbul'a davet etmiştir. Bu kişiler imparatorun niyetinden kuşkulananla beraber İstanbul'a gitmiştir. İmparator bu iki prensle ilk önce

¹¹⁴ Tartışmaların ayrıntıları için bk. BOA, İ. MMS., nr. 74/3357; Y. PRK. ASK., nr. 177/55; DH. MKT., nr. 2320/67; Y. PRK. AZN., nr. 20/30; MV., nr. 102/68; Y. A. RES., nr. 101/69; Y. PRK. BŞK., nr. 49/62; Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Din Adamlarının Siyasi Faaliyetlerinden Bazı Örnekler", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C XII, Sayı: 2, s. 6.

¹¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)*, s. 207. İstanbul Ermeni Patrikhanesini, cemaatinin Katolik veya Protestan olması müteessir ettiği kadar ruhanilerden bir episkoposun Müslüman olması da müteessir etmiştir. Bu kişi Mehmet Emin ismini alan Sis episkoposudur. Osmanlı hükûmeti bu ruhaninin Müslüman olmasına çok büyük bir ehemmiyet göstermiştir. Kendisini İstanbul'a getirerek bir ev kiralamış ve Ermenice bildiğinden dolayı da kendisine Matbuat idaresinde memurluk görevi verilmiştir. bk. BOA, DH. MKT., nr. 1500/41; 1506/68; 1526/60; 1531/104; 1535/61; İ. DH., nr. 1119/87471.

¹¹⁶ Seyfeli, a.g.e., s. 57.

gayet iyi niyetli davranmakla beraber gerçek niyetini “İmparoturluğumuzun emri gereğince siz ve bütün Ermeni reisleri Bizans mezhebine göre vaftiz olunmalısınız.” diyerek ortaya koymuştur.”¹¹⁷

Bizans ile Ermeniler arasında gerçekleşen son birleşme teşebbüsü Katogikos Nerses Şınorhali (1100-1173) zamanında 1166’da olmuştur. İstanbul’da toplanan dinî meclis Ermeniler’e şu teklifleri sunmuştur:

- 1) Ermenilerin bir tabiat anlayışına sahip olan ayrı inançlılar aforoz edilecektir.
- 2) İsa’da bir kişilik, istek, irade ve fiil düşüncesi kabul edilmeyecektir.
- 3) Aziz Allah, kadir Allah sözü “Bizim için Haça gerildi.” ilavesi olmadan okunacaktır.
- 4) İsa’nın doğumu gibi başlıca yortular Bizans Kilisesi ile beraber kutlanacaktır.
- 5) Kutsal yağ, zeytinyağından yapılacaktır.
- 6) Ekmeğe maya ve şaraba su katılacaktır.
- 7) Kadıköy Konsili kabul edilecektir.
- 8) Katogikoslar, imparatorların öneri ve istekleriyle seçileceklerdir.¹¹⁸

Bizans dinî meclisinin yaptığı bu teklifi Ermeniler kendilerini küçük görme şeklinde algıladıklarından dolayı kabul etmemişlerdir. Bu birleşme teşebbüsünün başarısız olmasındaki en büyük etken Bizans Kilisesinin Roma Kilisesine karşı yapmış olduğu ekümeniklik tartışmasında başta Ermeniler olmak üzere Doğu Kiliselerini millî bağımsızlıklarını kaybetmelerine neden olacak biçimde bünyesine katma çabalarıdır.¹¹⁹

Bizans’ın kendi mezhebini Ermenilere benimsetme çabaları kimi zaman şiddet yoluyla olmuştur. Örneğin İmparator II. Sahak Ermenileri kendi mezhebine katmak için onlara işkenceler yapmış ve birçoğunu da kendi mezhebine geçmeye mecbur bırakmıştır. Bütün bu baskılar sonucunda Bizans İmparatorluğu, sınır bölgelerinde oturan Ermenilerin bir kısmını kendi mezhebine bağlamıştır.¹²⁰

¹¹⁷ Kılıç, a.g.e., s. 36.

¹¹⁸ Uras, a.g.e., s. 129.

¹¹⁹ Seyfeli, a.g.e., s. 58.

¹²⁰ Kılıç, a.g.e., s. 37.

Bizanslıların Ermenistan topraklarına girişleri Ermeniler için çoğu zaman büyük felaketlerle sonuçlanmış ve bu topraklarda yapmadıkları zulüm kalmamıştır. Bu arada dinî kurumlara da saldırıda bulunmuşlar, katogikos ve dinî reisleri yakalayarak Bizans topraklarına sürmüşlerdir.¹²¹ Urfalı Mateos Vekayinamesinde Ermeni katogikoslarından olan Haçik (1058-1065)'in İstanbul'da çekmiş olduğu zulümlerden şu şekilde bahsetmiştir: “Katogikos Haçik yabancı memlekette altı yıl katogikos olarak kaldıktan sonra öldü. O, Greklerin içinde garip olarak yaşadığı zaman hayatını acılar içinde geçirdi. O, İstanbul'da haksız ve azgın Roma milletinin tahriklerine maruz kalmıştır. Çünkü onlar katogikosu, mezhebi için türlü türlü işkencelerde bırakmışlardı. Duyduğumuza göre onu ateşle tazib etmişler. O (Haçik), Ermeni katogikosluğu makamının kaldırılmış olduğunu, kötü Grek milletine tabi olduklarını ve Aziz Krikor Lusavoriç'in tahtının fakir düştüğünü daima göz önüne getiriyordu. İşte Katogikos Haçik bunları hatırlıyor ve Ermeni katogikosluk tahtının düşkün vaziyetinden dolayı daima yeis içinde bulunuyordu.”¹²² Haçik'in vefatından sonra onun yerine geçen Katogikos II. Kirkor (1066-1105) üzerinde de Rumların baskısı devam etmiştir. Bu durum Müslüman Türklerin bu bölgeyi almalarına kadar böyle devam etmiştir.¹²³

Bizans yönetimi doğu sınırındaki Ermenilerle yaşadığı olumlu veya olumsuz ilişkilerini İstanbul'da yaşayan Ermenilere yansıtmıştır. Örneğin Türklerle işbirliği yaptıkları yolunda imparatora şikâyet edilen Ermenilerin kiliseleri yakılmış ve papazları kovulmuştur. Hemen akabinde ise Ermeniler patriğin isteği üzerine İstanbul'dan sürülmüşlerdir. Bu olay neticesinde Ermenilerin büyük bir çoğunluğu Rum Ortodoks mezhebini kabul ederek zamanla Rumlaşmışlardır.¹²⁴ Ermenilerin Bizansın hegemonyası altına girmeleri ve dinî baskılara maruz kalmalarına rağmen İstanbul'da Ermeni nüfusunun yoğunluğu artmaya devam etmiştir.¹²⁵ Özellikle Bizans'ın son dönemlerinde İstanbul'da önemli bir politik ve ticari bir güce ulaşacak nüfusa ulaşmışlardır.¹²⁶

¹²¹ Uras, a.g.e., s. 76; Ayrıca bk. Fortercue, Adrian, “Rome And The Eastern Churches”, *The Catholic Encyclopedia*, C V, s. 477.

¹²² *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, s. 124.

¹²³ Seyfeli, a.g.e., s. 58.

¹²⁴ Seyfeli, a.g.e., s. 60, Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 152.

¹²⁵ *History of Christianity C V*, s. 409

¹²⁶ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C I, s. 194.

İstanbul'da Ermenilerin dördüncü yüzyıldan itibaren varlıklarının bilinmesine rağmen kiliselerinin olup olmadığı konusunda net bir bilgi yoktur. Bu şehirde bir Ermeni Kilisesinin varlığından söz eden korunabilmiş en erken belge Antakya Süryani Kilisesi Patriği Mikail (1166-1199) vekayinamesinde geçen bilgilerdir. Mikail, vekayinamesinde İstanbul'da bir papazın Ermenilerin ruhani gereksinimlerine hizmet ettiği ve mali işleri varlıklı tacirlerden oluşan sivil bir kurul tarafından idare edilen bir Ermeni Kilisesinin bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁷ İstanbul Ermenileri o tarihe kadar ayrı bir dinî topluluk olarak kabul edilmiyor çoğu Rum kilisesindeki ayinlere katılıyorlardı. XIV. yüzyıl başlarında İstanbul, Bursa, Kütahya ve diğer kentlerdeki Ermeniler kendi bölge piskoposlukları olacak kadar örgütlenmişlerdi. Sis'te toplanan Ermeni piskoposları kurulunda (1307) İstanbul'daki Ermeni toplumu temsil eden İstanbul Ermenileri Piskoposu Husig adlı kişiden söz edilir.¹²⁸

1391 yılına gelindiğinde Ermenilerin İstanbul'da iki kilise, bir başpiskoposluk, bir yerel piskopos ve vaftiz, düğün, cenaze ayinlerini yürüten birkaç papazı bulunmaktaydı. Bizans başkentindeki Ermeni piskoposunun yetkisi sadece İstanbul'daki Ermenileri kapsamaktaydı. Bizans İmparatorluğu sınırlarındaki tüm diğer bölge piskoposlukları ise Sis'teki Ermeni Katogikosluğunun yetkisine tabiydiler.¹²⁹ Ormanyan İstanbul'da bir başpiskoposluğun kurulmasının katogikosluğun Sis'ten Eçmiyazin'e taşındığı (1441) dönemde olduğunu belirtmiştir.¹³⁰

Sonuçta Bizans döneminde İstanbul'da bir Ermeni başpiskoposluğu bulunmasına rağmen dinî merkez işlevi gören bir kurum ortaya çıkmamıştır. Bunun en büyük nedeni de Bizans İmparatorları tarafından uygulanan farklı muamelelerden ve dönem dönem Ermeni-Bizans ilişkilerine etki eden olaylardan kaynaklanmıştır. Bundan dolayı da İstanbul'daki bu Ermeni başpiskoposluğu Bizans'ın oyunlarına alet olmuştur.¹³¹

¹²⁷ Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu*, s. 22.

¹²⁸ Artinian, s. 22; Thomas J. Shahan, "Greek-Orthodox Church And Non-Uniat Armenians", *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1639.

¹²⁹ Artinian, s. 22.

¹³⁰ Ormanian, a.g.e., s. 54.

¹³¹ Seyfeli, a.g.e., s. 64.

2.3.2. Fetih Sonrası İstanbul'da Ermeniler ve Ermeni Patrikhanesinin Kuruluşu

İstanbul'da dinî bir merkez işlevi gören bir başpiskoposluğun oluşması Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un Fethi'nden (1453) sonra gelişen süreçte ortaya çıkmıştır. Fatih Sultan Mehmet fetihden sonra Bizans'ın ileri gelenlerine çok iyi davrandı. Hatta halktan fidyelerini ödeyenlerin ve belli bir zaman içinde İstanbul'a dönenlerin burada oturmalarına izin verdi. Bunları vergiden bağışladı ve Fener semtine yerleştirdi.¹³² Fatih Sultan Mehmet ekonomik ve sosyal açılardan Rumlar'a sağlamış olduğu bu kolaylıklarla beraber dinî açıdan da birçok imtiyazlar sağladı. Örneğin Rumların evlenme, cenaze töreni gibi dinî seromonilerini serbestçe yerine getirebilmeleri, paskalya ayınının bütün törenleri ile şehirde kutlanabilmesi, bayramları olduğunda Fener Patrikhanesinin üç gece boyunca açık kalması bunlardan sadece bir kaçıydı.¹³³ Bununla birlikte Bizans döneminde olduğu gibi Rum patriklik makamının haklarının korunacağı belirtildi. Sultanın emriyle kısa zamanda yeni patrik seçimi gerçekleşti ve oybirliği ile Manastırlı Gennadios yeni patrik olarak seçildi.¹³⁴ Gennadios Rum patriği olarak Osmanlı topraklarındaki Sırp, Bulgarlar, Ulahlar, Moldavyalılar ve Melkitler de dâhil tüm dindaşları üzerinde sivil ve dinî yetkilerle donatıldı.¹³⁵ Buna göre Rum patriği padişah onayı ile göreve gelecek ve Bizans döneminden beri sürdürmüş oldukları ayinlerini devam ettirecekti. Patrik ayrıca cemaatine Ortodoks yasalarını uygulayacaktı. Böylece patrik yaygın dinî görevlerinin yanında millet başı olması hasebiyle de seküler bazı yetkiler de kazanmış oluyordu.¹³⁶

Gennadios patrik olarak seçildikten sonra sultan tarafından saraya davet edildi. Fatih Sultan Mehmet patriğe vermiş olduğu dinî imtiyazların yanında onunla yemek yiyip, hâkimiyetin sembolü olan bir kır at ve patriklik asası vererek kişisel açıdan da onu onure etti.¹³⁷

Fatih Sultan Mehmet Rumlara ekonomik, sosyal ve dinî birçok kolaylıklar sağlamasına karşılık onların büyük bir kitle hâline gelip devlete karşı gelebileceği

¹³² Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 80.

¹³³ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 7.

¹³⁴ Çark, a.g.e., a.g.e., s. 20.

¹³⁵ Artinian, a.g.e., s. 23.

¹³⁶ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C I, s. 194.

¹³⁷ İlber Ortaylı, "19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Babiâli", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s. 20.

endişesini de taşımaktaydı. Bundan dolayı Rum nüfusunu azaltmak için değişik bölgelerden farklı gruplar getirterek İstanbul'a yerleştirmiştir. Bu gruplardan biri de Ermeni aileleridir.¹³⁸

İstanbul'a gelen bu aileler arasında birçok papaz, sanatkâr, mimar, ziraatle uğraşan köylüler, işçi ve tüccarlar bulunmaktaydı.¹³⁹ Farklı meslek gruplarından meydana gelen bu Ermeni topluluğu Samatya, Langa, Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Hasköy gibi İstanbul'un değişik bölgelerine iskân edildiler. Ayrıca kendilerine ait kiliseleri bulunmadığı için Rumlardan kalan kiliseler tahsis edildi.¹⁴⁰ İstanbul'un altı semtine yerleştirilen bu Ermeniler daha sonra Osmanlı Devleti tarafından *altı cemaat* diye tanımlanmıştır.¹⁴¹

Fatih Sultan Mehmet Ermenilere sağladığı bu sosyal ve dinî haklarla beraber Bursa Başpiskoposu Hovagim'i İstanbul'a davet etmiş ve ona 1461 yılında patrik unvanı vererek Rum patriği ile aynı seviyeye çıkarmıştır. Ayrıca Süryani, Habeş, Gürcü, Keldani ve Kıpti'lerden meydana gelen diğer Hristiyan tebaa da kendi dinî önderliklerini muhafaza etmekle beraber Ermeni patriğinin denetimine sokulmuştur.¹⁴² Osmanlı Devleti İstanbul'da oluşturulmuş olan bu patrikliğe Samatya'daki Sulumanastır'ı dinî bir merkez olarak tahsis etmiş ve bu patriklik merkezi 1641 yılında

¹³⁸ P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 14; Ormanian, a.g.e., s. 60.

¹³⁹ Çark, a.g.e., a.g.e., s. 21.

¹⁴⁰ Seyfeli, a.g.e., s. 73.

¹⁴¹ III. Selim'in 29 Z 1204 (9.9.1790) tarihli hatt-ı hümayûnunda *altı cemaat* şu ibarelerle zikredilmiştir. *İstanbul ve tevabi Ermeni Patriği Zaharya Rahip fevt olduğundan ber-muceb-i hatt-ı hümayûn ruhban marifetiyle intihabı yazılmış ve İstanbul ve havalisinde sakin altı cemaat tabir olunur ruhban ve papazların ve ahalinin mahzarlarında bil-müzakere Danyel nam papazı patrikliğe intihab ettiklerine dair mahzarın takdim ve beratının itası hususu arz edilmiştir.* BOA, HH., nr. 31/1439; Ayrıca bk. BOA, HH., nr. 247/13938; H.H., nr. 237/13182/B. Osmanlı Devleti altı cemaat topluluğunun da katkılarıyla seçilmiş olan Ermeni patriklerinin azledilmesi talebi karşısında bazen tereddütte kalmış ve bu konularda genelde Ermeni Sarraflar başta olmak üzere toplumun ileri gelenlerinin görüşlerini dikkate almıştır. Örneğin Ermenilerden bir topluluk 1796 yılında hükûmete verdiği arzuhâllerinde patrikleri iyi bir karaktere sahip olmamasından (adem-i imtizacından) dolayı Ovanis'ten hoşlanmadıklarını ve eski patrik Danyel'in tekrar bu makama getirilmesini istemişlerdir. Fakat Ermenilerden diğer bir grup da tam tersi istikamette arzuhâl takdim edip şu andaki patrik Ovanis'in sadakat ve istikamet sahibi bir kişi olduklarını beyan edip bu makamda kalmasını istemişlerdir. Hükûmet de iki fırkaya ayrılan Ermeni cemaati arasında bir çözüme ulaşmak için de Sarraflar ve toplumun ileri gelenleri Babiâli'ye çağırılmış ve sonuç padişaha takdim edilerek padişahın fermanına göre hareket edeceklerini beyan etmişlerdir. bk. BOA, HH., nr. 262/15124.

¹⁴² Artinian, a.g.e., s. 23; Küçük, Abdurrahman, "Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış, *AÜİFD*, C XXXI, s. 246.

Kumkapı'ya taşınmaya kadar uzun müddet bu mekân Ermenilerin dinî merkezi olmuştur.¹⁴³

Kurumsal açıdan Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin durumuna bakıldığında Rumlara nazaran bazı farklılıkların bulunduğu görülür. Herşeyden önce İstanbul Ermeni Patrikhanesi kuruluşunu Osmanlı Devleti'ne borçludur. Çünkü Rum Patrikhanesinin aksine fetihten önce İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi mevcut değildi.¹⁴⁴ Ayrıca Ermeni Patrikliği ruhani yetki bakımından da Rum Patrikliğinden bazı farklı yönleri bulunmaktadır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi ruhani açıdan daha üst seviyedeki Eçmiyazin ve Sis katogikosluklarına bağlı olmasına rağmen cismani açıdan bu katogikosluklar üzerinde yetkili kılınmıştır.¹⁴⁵

İstanbul Ermeni Patrikliğinin devlet ile olan iletişimine bakıldığında patriğin kendisine bağlı olan bütün unsurların idaresinde devlete karşı sorumlu olduğu görülür. Patriğin seçimi ruhanilerin ve sivillerin oluşturduğu millî bir konsey tarafından gerçekleştirilmekte ve doğrudan padişah tarafından belirlenmektedir. Patriğin onayı kendisine verilen bir beratla belgelenmektedir. Patriğe bağlı olan murahhasaların¹⁴⁶ ruhani ve cismani idaresi ise patrik tarafından gerçekleştirilmektedir.¹⁴⁷ Murahhasaların atamaları padişah fermanı ile olmaktadır. Murahhasa olarak atanmak için belli bir meblağın (adet-i pişkeş) nakit olarak hazineye teslim edilmesi gerekir. Murahhasa görevli olduğu bölgede papazların azl ve nasbları da dâhil ayin kapsamına giren bütün işlerden sorumludur. Papazlar onun izni olmadan nikâhı caiz olmayanların nikâhını kıyması mümkün değildir. Evlenme ve boşanma hususunda iki zımmi arasındaki ihtilafı onların rızaları dâhilinde çözmeye çalışabilir ve bu amaçla kilisede onlara yemin teklif edebilir. Yani kısacası murahhasalar bir anlamda kendi bölgelerinde patriğe tanınan yetkilerin benzerini kullanmaktadırlar.¹⁴⁸

İstanbul Ermeni Patrikhanesinin idari yetkileri Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle paralel olarak artmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında devlet Cezayir'den

¹⁴³ Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 38.

¹⁴⁴ Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 105.

¹⁴⁵ Kenanoğlu, a.g.e., s. 106.

¹⁴⁶ Murahhasa, Osmanlı Devleti'nin belli bölgesinde görev yapıp ruhani ve cismani yetkisi olan Ermeni piskoposuna denir.

¹⁴⁷ Seyfeli, a.g.e., s. 84.

¹⁴⁸ Kenanoğlu, a.g.e., s. 109.

Ermenistan'a; Budapeşte'den Basra'ya kadar yayılmıştı. Bunun sonucunda bu coğrafi sınırlar içerisinde Ermeni piskoposluk bölgeleri de İstanbul patriğinin denetimine girmiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna gelindiğinde Ermeni patriği Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde elli piskoposluk bölgesinde yetkili kılınmıştır.¹⁴⁹

İstanbul Ermeni Patrikliği yargısal alanı genişledikçe zamanla öylesine prestijli ve mali yönden kazançlı bir mevki hâline geldi ki hırslı piskoposlar onu ele geçirmek için birbirleriyle yarışmaya başladılar. 1461-1848 yılları arasında patriklik makamına seksenin üzerinde din adamı oturdu.¹⁵⁰ Patrikhane, zamanla Osmanlı devlet adamlarıyla kuvvetli bağları bulunan nüfuzlu Ermenilerin kontrolüne geçti. Patriklik seçimleri için devlet onayı genellikle bu aristokrat kesiminin aracılığıyla alınır, bu kişiler de bir patriğin düşürülüp yerine yenisinin getirilmesinde kendi çıkarlarını kollarlardı. İstanbul'daki aristokrat kesimden olan bu Ermenilere XVI ve XVII. yüzyılda hoca ya da çelebi; XVIII. yüzyılın sonunda ise amira denmeye başlanmıştır.¹⁵¹ Amiralardan Ermeni cemaati üzerindeki nüfuzlarının en büyük nedenlerinden biri patrikhanenin düzenli masraflarının onlar tarafından karşılanmasıydı.¹⁵² Onlar, özellikle 1810-1845 ile 1846 yılları arasında güçlerine güç katmışlardı. Rum isyanından sonra devlet yönetiminde Rumların yerine Ermenilere ağırlık verilmesi onların hem bürokrasi hem de ticarete ağırlık kazanmalarına yol açmıştır. Ancak gelişen bu süreçte amiralardan tehdit eden iki unsur ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Ermeni Kilisesinden ayrılan Ermenilerin Katolik veya Protestanlaşması sorunuydu. Diğeri ise ticarete amiralardan daha alt seviyede olan esnafın ve Avrupa'da eğitim görmüş reformcu (aydınlanmacı) Ermeni gençlerinin

¹⁴⁹ Artinian, a.g.e., s. 28.

¹⁵⁰ Artinian, a.g.e., s. 34. Patriklerin sık sık yer değiştirmesinin bir nedeni de Ermeni cemaatinin içerisinde meydana gelen Katolik ve Ortodoks mücadeleleriydi. İstanbul'un fethinden sonra bu şehre gelen Ermenilerle birlikte *Taşralı* ve *Yerlilerin* çatışması bir anlamda Katolik-Ortodoks zıtlaşmasına dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının genişlemesiyle beraber Ortodoks Ermenilerin patrikhane üzerindeki etkisi artarken Fransız ve Vatikan'ın gayretleri ile de bir yandan Ermeniler Katolikleştirilerek İstanbul'daki sayılarında bir artış gözükmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti'nin desteği ile Patrikhanenin idaresi Ortodoks Ermenilerin yönetiminde –kimi zaman Katolik yanlısı patrikler gelmiş olsa da- olmuştu. Ortodoks ve Katolik yanlısı Ermeniler arasındaki bu tartışmalar Katoliklerin bir millet olarak tanındığı 1830 tarihine kadar devam etmiştir. bk. Çark, a.g.e., a.g.e., s. 35; Minassian, a.g.e., s. 167.

¹⁵¹ Artinian, s. 34. Amiralardan kilise üzerindeki direkt etkileri ve patriklerin ancak onların destekleri ile seçilebilmeleri 1846 yılına kadar devam etmiştir. bk. Barsoumian, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude, Benjamin ve Lewis, Bernard, C I, s. 180.

¹⁵² Artinian, a.g.e., s. 36.

cemaat yönetimine girme istekleri idi.¹⁵³ Esnafların da desteği ile Avrupa’da eğitim görmüş bu genç Ermeni aydınları daha sivil bir yönetim şeklinin oluşturulmasını gündeme getirmeye başladılar. Böylece Ermeni toplumunda sadece politik değil kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan birbirine zıt düşünceleri olan iki grup oluştu.¹⁵⁴ Amiraların direnmesine karşılık hem uluslararası konjonktürün etkisi hem de Osmanlı Devleti’nin Tanzimat reformunda getirdiği yenilikler¹⁵⁵ aydınlanmacı Ermeni gençlerinin lehine bir süreci ortaya çıkardı.¹⁵⁶

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’nın maddelerinden birinde Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslim cemaatin yapılarında daha sivil bir kanuni düzenlemelerin yapılmasını içeren bir madde yer alıyordu. Bununla gayrimüslim topluluklardan zamanın aydınlanmasına uyumlu bir şekilde kendi milletlerinin idari sisteminde reform yapmaları için bir komisyon kurulup sonuçlarını Babıâli’nin onayına sunmaları isteniyordu. İngiltere, Avusturya ve Fransız büyükelçileri Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimlerin cemaat örgütlenmelerinde özellikle laik denetimin genişletilmesi, dinî otoritelerin sınırlandırılması ve kilise maaşlarının sabitlenmesi hususlarını içeren bu reorganizasyona açık destek vermişlerdi. Yukarıda zikredilen Avrupa devletlerinin etkisinin yanında Osmanlı hükûmeti de gayrimüslimlerin cemaat yapılarının yeniden düzenlenmesinde arzulu gözüküyordu. Hükûmeti buna sevkeden sebep ise gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti’ne olan aidiyet bağının daha da kuvvetlenebileceği öngörüsüydü. Yani dinî dogma ve kilise denetimi ne kadar arka plana itilebilirse, imparatorluğu Osmanlılık temelinde birleştirme şansı o kadar fazla olabilecekti. Bunun yanında cemaatini bağımlı tutmak için baskı yollarını kullanan kilise hiyerarşisinin yetkisi azaltılabilirse Avrupa’nın azınlıklar lehindeki müdahaleleri dizginlenebilicekti.¹⁵⁷

¹⁵³ Benjamin Braude ve Bernard Lewis, “Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler”, çev. Halil Erdemir, *Hatice Erdemir, Akademik Araştırmalar Dergisi*, s.199; Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, çev. Ayşe Berktaş, s. 131-132.

¹⁵⁴ Barsoumian, s. 180.

¹⁵⁵ Tanzimat Fermanı’nın (1839) ilanı ile beraber karma mahkemelerin kurulmasından sonra millet liderlerinin sivil yetkileri büyük ölçüde azalmıştır. Patriğin milletin ruhani olmayan üyelerini keyfi olarak sürgüne gönderme hakkı tümüyle ortadan kalkarken geleneksel imtiyazları da boşanma, oruç ve kiliseye devam gibi dinî konularla sınırlandırılmıştır. bk. Artinian, s. 66.

¹⁵⁶ Arus Yumul ve Rıfat N. Bali, “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce (Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi)*, C I, s. 363-364.

¹⁵⁷ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, s. 129.

Osmanlı hükûmeti Islahat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra diğer gayrimüslim cemaatlerle beraber Ermeni cemaatine de topluluklarını yeniden organize eden nizamname hazırlanması için komisyon kurulmasını emreden bir tebligat gönderdi. Tebligat kendilerine ulaştıktan sonra kısa zaman içerisinde Ermeni cemaati tarafından bir komisyon oluşturuldu. Ancak bu komisyon çalışmalarında Ermeni cemaatinde uzun zamandır yaşanmakta olan gelenekçi-yenilikçi ayrılıklarının daha da derinleştirdiği görüldü. Hatta bu zıtlıkların sonucunda patrikhane binası basılmış¹⁵⁸ ve patrik de istifa etmek zorunda kalmıştı.¹⁵⁹

Uzun tartışmalar sonucunda hazırlanmış olan nizamname 17 Mart 1863 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir.¹⁶⁰ Bu nizamnameye göre patrikhane ile sivil ve ruhani meclisler muhafaza ediliyor, ancak bunlar yeni örgütlenmenin çekirdeği olan genel meclise bağımlı kılınyordu. Patrik ile iki meclisin seçimini bu genel meclis yapıyordu. Patrik yine millet ile Babîâli arasındaki iletişim kanalıydı, fakat eylemlerinden dolayı meclise hesap vermek zorundaydı ve kendisine belirli bir ücret ödeniyordu. Genel meclis, sivil ve ruhani meclisler aracılığıyla Ermenilerin bütün işlerini kontrol etmekteydi. Dinî meclis; dogma, dinî eğitim ve rahiplerin atanması ve kutsanması ile ilgileniyordu. Sivil meclis ise eğitim, hastane, maliye ve adalet işlerine bakmak amacıyla tayin edilmiş komiteler aracılığıyla faaliyet gösteriyordu. Bu komitelerin denetim işleri ise genel meclis aracılığıyla gerçekleştiriliyordu.¹⁶¹

Nizammaneye göre en önemli karar mercii olan umumi meclis 140 üyeden oluşuyordu. Bunların 20'si ruhani, 120'si ise sivillerden meydana gelmekteydi. Ayrıca seksen sivil temsilci ve ruhanilerin hepsi İstanbul'dan seçilecekti. Ancak taşrada

¹⁵⁸ bk. BOA, HR. MKT., nr. 164/85; nr. 164/96; İ. HR., nr. 137/7116.

¹⁵⁹ Patrik Keresteciyan (1856-1860) Ermeni milletinin nizamnamesi hazırlanırken çıkan ihtilaflar yüzünden istifa etmiştir. bk. Takvim-i Vekayi, t. 25 ZA 1276/14 Haziran1860. O dönemin Ermeni gazeteleri onun nizamnameye muhalif olduğu için istifa ettiğini belirtmişlerdir. Gürün, s. 81; Ayrıca bk. Vağarşag Seropyan, "Kevork Keresteciyan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, haz. Heyet, C IV, s. 549.

¹⁶⁰ İstanbul Ermeni Patrikliği nizamnamesinin maddelerinin ayrıntıları için bk. *Düstur* C II, s. 938-961.

¹⁶¹ Davison, a.g.e., s. 130; Ayrıca bk. Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, s. 288.

yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluk oluşturmalarına karşılık görece temsil edilmeleri İstanbulluların hâkimiyetini baskın bir şekilde ortaya koymuştu.¹⁶²

Ermeni nizamnamesinin uygulanmaya başladığı ilk yıllarda sorunlar çıkmaya başladı. Bunun en büyük nedeni nizamnamenin, İstanbullu nüfuzlu çevrelere ağır bir darbe vurması ve onların kendi menfaatine kullandıkları millet üzerindeki kilise denetimini yok etmesiydi.¹⁶³ 1863 nizamnamesinin mimarlarından Doktor Serviçen “Biz amiralığı yıktık, siz de efendiliği yıkmaya mecbursunuz.”¹⁶⁴ derken amiralar ise “Bu yenileşme çabalarında ruhban sınıfının işbirliği de mevcuttur ancak onların hissesi temenni edilen ölçüde olmamıştır.”¹⁶⁵ diyerek nizamnamenin eksikliğini dile getiriyordu. Bu tartışmalar atmosferi içerisinde sivil ve ruhani meclislerde de anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu yüzden Babîâli 1866’dan sonraki üç yıl içerisinde nizamnameyi askıya almak zorunda kaldı. 1869 yılından itibaren ise Ermeni nizamnamesi tekrar uygulamaya konuldu. Bu dönemde özellikle taşra Ermenilerinin mecliste temsil sayısının az olmasına rağmen seslerinin daha da gür çıktığı görülmüştür.¹⁶⁶

1869-1891 yılları arasında sorunsuz bir şekilde uygulanan Ermeni nizamnamesi Osmanlı Devleti ile ilişkilerin gerginleşmesinin ardından 1891 yılından sonra aksaklıklara uğradı.¹⁶⁷ Bunun en büyük nedeni bir suç işleyen ruhbanın sorgulanması için yapılan düzenlemeye patriğin şiddetle karşı çıkması idi. Ayrıca patriğin nafaka ve nikâh gibi uygulamalarda suistimal yaptığına dair Ermeni cemaatinden de birçok şikâyet gelmekteydi. Hükûmet bu gibi sıkıntıları aşmak için bu yeni düzenleme ile azletme, ruhbanların tutuklanması, ruhbanların yeminleri, nafaka ve veraset davaları ile ilgili kanun hazırlamıştır.¹⁶⁸ Hükûmetin yürürlüğe koymaya çalıştığı bu değişiklikler Ermeni Patrikhanesi ile Ermeni cemaati arasında da uzun tartışmalara neden olmuştur.¹⁶⁹ Ancak genel olarak Abdülhamit dönemi sonrasında ve Birinci Dünya

¹⁶² Özdoğan ve diğerleri, a.g.e., s.130.

¹⁶³ Davison, a.g.e., s. 130.

¹⁶⁴ Arus Yumul, a.g.m., s. 178.

¹⁶⁵ Gürün, a.g.e., s. 68.

¹⁶⁶ Davison, a.g.e., s. 131.

¹⁶⁷ Artinian, a.g.e., s. 119.

¹⁶⁸ Seyfeli, a.g.e., s. 151.

¹⁶⁹ Patrikhane ile Ermeni cemaati arasında meydana gelen bu problemler daha sonra Osmanlı Devleti ile yaşanmaya başlamıştır. Özellikle nafaka, miras gibi konularda patrikhanenin yargısal bir yetki

Savaşı sıralarında bile 1863 nizamnamesi yürürlükte kalmıştır.¹⁷⁰ Bu durum Cumhuriyet dönemine geçişte de devam etmiştir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde patrikliğin idari yapısındaki değişiklikler Türkiye Cumhuriyetinin idari yapısına bağlı olarak şekillenmiştir. Yani Osmanlı yönetiminde millet statüsünde olan Ermeniler yeni Cumhuriyetle birlikte vatandaş statüsüne geçtikleri için cismani meclis yönetiminde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bilindiği üzere 1863 nizamnamesine göre cismani meclis bünyesinde oluşturulmuş olan muhakeme komisyonu cemaat içerisinde meydana gelen davalara bakmaktaydı. Ancak 1926 yılında getirilen Türk Medeni Kanunu gereğince muhakeme komisyonunun yürürlüğü ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca patrikliğin ruhani işleri arasında yer alan ve Osmanlı Döneminde kendi idarelerine bırakılan evlilik ve boşanma gibi aile hukukunu içeren hususlar devletin idaresine devredilmiştir. Ancak bu hususlar patrikliğin kilise ayinleri arasında yer aldığından inanç ve ibadet bağlamında olan hususları patriklik tarafından icra edilmiştir. Kısacası patriğin konumu cemaatinin dinî, hayri ve ictimai kurumlarının ruhani gözetmeni hâline gelmiştir.¹⁷¹

kullanmaya çalışması bu problemlerin en başta gelenlerindedir. Örneğin Patrik Aşıkyan (1888-1894) hükûmetin bu düzenlemelerinin kendi kilise hukukuna aykırı olduğunu belirterek istifa etmek istemiştir. Ancak bu istifa hükûmet tarafından kabul edilmemiştir. Yabancı basın da bu olayların üzerine giderek Osmanlı hükûmeti Hristiyan cemaatlerini yok etmek istiyor gibi yalan yanlış haberler uydurmuşlardır. bk. BOA, Y. PRK. AZN., nr. 4/44; nr. 4/45. Hükûmetin yaptığı bu düzenlemeler Rum Patrikliğinin de şikâyetine neden olmuştur. Rum Patrikliği eleştirilerini bir ileri noktaya daha götürüp kiliseleri kapatmak suretiyle İstanbul ve Anadolu'da büyük bir boykot yapmıştır. Bu boykot günlerce devam ettiği için ayinlerin yapılamaması ve cenazelerin ortada kalması gibi birçok problemi ortaya çıkarmıştır. Rumlar cenazelerinin ortadan kaldırılması için İstanbul'daki metropolitlerden birinden ilmuhaber almaktaydılar. Ancak metropolitler boykot nedeniyle istenilen bu ilmuhaberi vermediklerinden ölümler ortada kalmaktaydı. Şehremaneti tarafından belgenin verilmesi istendiğinde ise kendilerinin görevden el çektiklerini belirterek, eğer ölümlerini gömmek istiyorlarsa kiliseye gitmeden direkt kabristana götürülmesini istemişlerdir. Ancak Rum vatandaşları kiliseye gitmeden ve ilmuhaber almadan ölümlerini kabristana gömmek istemediklerinden ölümler ortada kalmıştır. Bununla ilgili olarak 15 Ekim 1890 tarihinde şehremanetinden zaptiye nezaretine gönderilen yazıda şikâyet şu şekilde dile getirilmiştir: *“Daha önce arz edilmiş olduğu üzere bugün Rum Kiliseleri kapalı olduğundan üçüncü belediye dairesi dâhilindeki mahallattan ruhani işleri Edirnekapısı civarında bulunan Ayadimitri Kilisesine bağlı birinde vukubulan cenaze kaldırılmamış ve patrikhaneden yapılan tenhihler üzerine çan da çalınmamıştır. Bu konuda papazlar tarafından yapılan müracaata cevap verilmediğinden kilise mütevellisi bizzat patrikhaneye gittiği şimdi haber alınmıştır. Kiliselerin kapalı olması yüzünden böyle cenazelerin kaldırılmaması şayanı teemmül ve ehemmiyeti mevaddan olduğu gibi bu konudaki gecikme de hıfzıssıhha kurallarına aykırı bulunmuş olduğundan gereken durumun emir ve işareti verilmek üzere durumun keyfiyeti arz edildi.”* bk. BOA, Y. PRK. ZB., nr. 55/14. Tartışmaların ayrıntıları için bk. BOA, İ. MMS., nr. 118/5061; Y. PRK. BŞK., nr. 20/25; Y. PRK. TKM., nr. 14/44; Y. PRK. AZN., nr. 3/14; Sabah gazetesi, t. 8 Ş 1307/29 Mart 1890.

¹⁷⁰ Seyfeli, a.g.e., s. 151.

¹⁷¹ Seyfeli, a.g.e., s. 167.

Günümüzde İstanbul Ermeni Patrikhanesinin durumuna bakıldığında kendisine ait bir piskoposluk bölgesi bulunduğu görülür.¹⁷² Patrikhanenin bünyesinde ayrıca 45 kilise, 13 okul, 3 gazete ve birçok dernek faaliyet göstermektedir.¹⁷³ Kiliselerin büyük bir kısmı İstanbul'da bulunmakla birlikte Kayseri, Diyarbakır, Mardin, Hatay, Kırıkhan ve Samandağ gibi Anadolu şehirlerinde kiliseleri mevcuttur.¹⁷⁴

Ermeni cemaatinin sayısı 1965 sayımına göre 69 bin kişidir. Günümüzde Eçmiyazin ile ilgili olarak ruhani ilişkilerine bakıldığında patrikliğin piskopos takdisi ve Müron yağı çıkarma yönünde Eçmiyazin kilisesine bağlı olduğu görülür.¹⁷⁵

¹⁷² Abdurruhman Küçük, a.g.e., s. 155.

¹⁷³ Patrik Vekili Aram Ateşyan 20.09.2010 tarihinde 20.30'da NTV televizyonunda Ahtamar Kilisesinin açılışı ile ilgili olarak Mirgün Cabas ile yaptığı söyleşide bu istatistikî bilgileri vermiştir.

¹⁷⁴ Mehmet Aydın, "Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul", s. 5.

¹⁷⁵ Abdurruhman Küçük, a.g.e., s. 155.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN KATOLİKLEŞMESİ VE İSTANBUL'DA MEYDANA GELEN ORTODOKS-KATOLİK ERMENİ TARTIŞMALARI

1. Katolikliğin Ermeni Toplumuna Girişi

Kadıköy Konsili (451)'nde monofizit anlayışı savunan kiliselerin aforoz edilmesi Hristiyanlık tarihinde Ermeni Kilisesinin de yer aldığı Doğu Kiliseleri ile Batı Kilisesi arasında büyük ayrılmayı getirmişti. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılıp doğuda Bizans Devleti'nin kurulması siyasi olarak bölünen bu devletleri zamanla dinî rakip hâline getirmiştir. Bu rekabetlerden biri de Kadıköy Konsili'ni kabul etmemiş olan diğer Hristiyan milletlerini kendi bünyelerine katma hususunda ortaya çıkmıştır. Doğudaki Hristiyan topluluklarının topraklarının ya Bizans'ın içinde ya da ona sınır olması nedeniyle Bizans Roma'ya göre bu rekabette daha da ön plana çıkmıştır. Ermeni toplumunun yaşadığı toprakların genelde Bizans'ın sınır bölgelerinde bulunması bu iki devlet arasında kimi zaman işbirliği kimi zaman da savaş sürecini ortaya koymuştur. İki devlet arasındaki bu süreç dinî açıdan da bazen uzlaşma bazen de kendi inancını dikte etme şeklinde gerçekleşmiştir. Bizans'ın uzlaşma toplantılarında veya zorla kendi mezhebini kabul ettirme durumunda ön planda tuttuğu husus Kadıköy Konsili kararlarının kabul edilmesi hususu olmuştur. Ancak sonuca baktığımızda her iki durumda da Ermeni Kilisesi ile Bizans Kilisesi arasında bir birleşme söz konusu olmamıştır.¹⁷⁶

Roma Katolik Kilisesi XI. yy'da İstanbul Rum Ortodoks kilisesiyle aralarını ayırdıktan sonra Doğu Kiliseleri üzerindeki misyon faaliyetlerini düzenlemeye ve bu bölgede yaşayan Hristiyanları kendi safına çekmeye çalışmıştır. Bu konuda Doğu Hristiyanlarını parçalamak ve kendi safına çekmek için Fransızken ve Dominiken tarikatlerinin kurulması Katolik Hristiyanlık için bir ümit kapısı olmuştur.¹⁷⁷ Ancak hem Roma hem de Bizans'ın rafizi olmakla suçladıkları Doğu Hristiyanları kendi din ve âdetlerini en iyi şekilde Müslüman yönetimlerinde yaşar hâle gelmişlerdi. Bundan dolayı Roma, bu misyoner teşkilatları sayesinde rafizi olarak kabul ettiği Doğu

¹⁷⁶ Donald Attwater, *The Catholic Eastern Church*, s. 204.

¹⁷⁷ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 99.

Hristiyan cemaatlerine sahip çıkarak Müslüman Türk yönetimlerini zorlamak ve onların haklarını gözetme bahanesiyle Katolik egemenliğini tesis etmek istemiştir.¹⁷⁸ Roma'nın Katolik Hristiyanlığı tesis etmek istediği bu Doğu Hristiyanları arasında Süryaniler, Nesturiler, Melkitler, Kıptiler ve Ermeni toplulukları yer almaktaydı.

Roma Katolik Kilisesinin Ermeni Kilisesi ile yakından ilgilenmesi Bizans'a göre daha geç dönemde Haçlı Seferleri ile beraber gerçekleşmiştir. Özellikle Kilikya Krallığı (1080-1393) kurulmasından sonra Ermenilerden bir kısmı Katolik inancını benimsemişlerdir.¹⁷⁹ Papalık, Haçlı Seferleri ile kurmuş olduğu bu yakınlığı doğuya gönderdiği misyonerler vasıtasıyla da pekiştirmek istemiştir.¹⁸⁰ Bu yakınlaşma kimi zaman Latin kilisesi ile Ermenilerin birleşme teşebbüslerini de gündeme getirmiştir. Bu teşebbüslere bakıldığında üç büyük birleşme adımının atıldığı görülür.

Birinci teşebbüs, XII. yüzyılın başlarında Katolik Frereleler örgütünün çalışmaları neticesinde olmuştur. Papa XX. Jean (1216-1227) 1218'de Dominiken Bartelemei'yi ve Maraga Episkoposu'nu Azerbaycan bölgesine vaiz olarak atamıştır. Bu kişiler kendilerine birçok taraftar bulmuş ve Erzurum Episkoposu ile birlikte çalışmışlardır. Eçmiyazin Katogikosu I. Agop (1268-1286) da Katolik misyonerlerin faaliyetlerine destek vermiştir. Ancak katogikosun bu misyonerlere ılımlı bir tavır sergilemesi Ermeniler tarafından hoş karşılanmamış ve Katolik olduğu iddiasıyla makamından uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine Dominikenler de Ermeni Kilisesinin yanlış yolda olduğunu ileri sürerek 117 suçlama noktası saptayıp Papa XI. Benoit'e göndermişlerdir.¹⁸¹ Ermenilerle Dominik rahipleri arasında gerçekleşen bu sert tartışmalara rağmen Azerbaycan bölgesinde geniş bir Katolik Ermeni grubu oluşmuştur. Kendilerine Unitor adını veren Katolik Ermeni rahipleri Dominiken tarikatını benimseyerek beyaz giyinmişlerdir.¹⁸²

Latin Kilisesi ile Ermeni Kilisesinin birleşme teşebbüslerinden ikincisi XIII. yy. başlarında Kilikya Katogikos'u VII. Kirkor (1293-1307) zamanında başlamıştır. Bu kişi Ermeni Kilisesinin tören ve ayinlerinde bazı değişiklikler yaparak bu birleşmeyi

¹⁷⁸ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 101.

¹⁷⁹ *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 152.

¹⁸⁰ Frazee, a.g.e., s. 47.

¹⁸¹ Uras, a.g.e., s. 130.

¹⁸² Frazee, a.g.e., s. 47.

gerçekleştirmek amacıyla ruhani bir meclis toplamış ancak bu değişikliği sağlayamadan ölmüştür. Bununla beraber meclis 1307’de toplanıp Kirkor’un düşündüğü değişiklikleri kabul etmiştir. Fakat bu karar uygulamaya geçirilmek istenince halk bunlara sert bir şekilde tepki verdiği için birleşme teşebbüsleri başarısız olmuştur.¹⁸³

Üçüncü teşebbüs ise papanın Floransa Konsili toplantısına,¹⁸⁴ bütün Doğu Kiliselerine yaptığı çağrıya Ermenileri de dâhil etmesiyle gerçekleşmiştir. Bu çağrıya cevap olarak Katogikos V. Konstantin (1372-1374) buraya beş temsilci göndermiştir. Bunlar her ne kadar toplantıdan sonra buraya yetişmişlerse de papa geri kalan üyelerle bir toplantı yaparak Ermeni temsilcilerine kurulun kararını içeren emirnameyi imzalatmıştır. Ancak temsilcilerin bu emirnameyi imzalaması bir birleşmeyi gerçekleştirememiştir. Çünkü Kilikya’nın Latinlere yakınlığı yüzünden Doğu Ermenileri Sis katogikoslarına şüphe ile bakmaktaydılar. Hatta bu görüş ayrılıkları yüzünden çok geçmeden Kilikya bölgesindeki Ermeniler Eçmiyazin Katogikosluğuna katılmışlardır.¹⁸⁵

¹⁸³ Uras, a.g.e., s. 130.

¹⁸⁴ Floransa Konsili Papa IV. Eugene (1431-1447) tarafından Bale’de toplanmıştır. 23 Temmuz 1431’den 7 Mayıs 1437’e kadar yapılan oturumdan sonra toplantı 18 Eylül 1437’de Ferrare’ye transfer edilmiştir. 16 Ocak 1439’da Floransa’ya nakledilmiştir. bk. Mehmet Aydın, *Mehmet, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, s. 164. Floransa Konsili Doğulu Hristiyanlarla özellikle de Rum patrikhanesinin Roma ile birleşme teşebbüslerinin yapıldığı çok önemli bir konsildir. Bu konsilde bazı Latin inançları kabul edildiyse de Ortodoks delegeleri İstanbul’a döndükten sonra kabul ettikleri görüşten vazgeçmişlerdir. Son birleşme çabaları İstanbul’un Fethi’nden hemen önce 1452 yılında olmuş ancak bu teşebbüs de sessiz bir şekilde sona ermiştir. Floransa Konsili’nin Roma açısından en önemli olumlu yanı Ermeni, Habeş, Kıpti, Maruni ve bazı Yakubi kiliselerinin Katolik kilisesi ile ittifak yapmaları olmuştur. bk Demirci, Kürşat, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, s. 24. Bu konsilde alınan en önemli karar Doğulu Hristiyanların geleneklerine saygı gösterilmesi anlayışı olmuştur. bk Frazee, a.g.e., s. 158. Fakat Roma’nın bazen bu geleneklere aykırı davranması uzlaşma ortamının gerilmesine neden olmuştur. Örneğin, 1720 yılında Lübnan’a gelen papalık temsilcisi Maruni kilisesinde bir yenilik yapmak istemişti. Buna göre; ayinlerde kutsal ruh ile ilgili ifadelerde *ve oğul* kısmı eklenecek, evharistiya ayininde mayasız ekme kullanılmayacak ve oruç, riyazet günleri gibi konularda yeni düzenlemeler yapılacaktı. Getirilen bu ilkeler Marunileri bir anlamda Latinleştirdiğinden Floransa Konsili’nin ruhuna da aykırıydı. Bu yüzden Maruniler arasında Roma’nın görüşünü savunan ile Katolik olmakla beraber geleneklerini sürdürmek isteyenler arasında yoğun bir tartışma yaşanmıştır. bk Frazee, a.g.e., s. 193. XVIII. yüzyılda filizlenen bu tartışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Katolik Ermeni cemaati arasında yoğun bir şekilde görülmüştür. Bu durum Katolik Ermeni Patriği Hasun ve Papa IX. Pie (1846-1878)’nin de tutumuyla iyice alevlenmiştir. Katolik Ermenilerden bir kısmının kadim kilise geleneklerini Roma’ya teslim ettiği iddiasıyla Hasun’a karşı çıkmaları belki de papanın bile tahmin etmediği ayrılıkları getirmiştir. Papa her ne kadar I. Vatikan Konsili öncesi 1868 yılında Floransa Konsili’nde olduğu gibi birleşme fırsatları sunsa da Doğulu kiliseler bu çağrıya papanın tutumundan dolayı temkinli yaklaşmışlardır. bk Frazee, a.g.e., s. 234; Floransa Konsili’nin ayrıntıları için ayrıca bk. Adrian Fortercue, “Catalogue Of The Eastern Churches”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C V, s. 471-472

¹⁸⁵ Uras, a.g.e., s. 130.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de görüleceği üzere Roma Latin Kilisesinin Ermeni Kilisesi ile birleşme teşebbüsleri kimi zaman rahipler ve katogikoslar tarafından olumlu karşılanmasına rağmen Ermenilerin geneli tarafından kabul edilmediği görülür. Bununla beraber diğer bölgelere nazaran Kilikya bölgesinde Katolik taraftarı olan bir kitlenin de varlığı göz ardı edilemez.

1.1. İstanbul'da Katolikler

İstanbul'a ilk Latin rahiplerinin ne zaman geldiği kesin olarak belli değildir. Ancak bu şehirdeki Latinlerin varlığı 991 yılında Bizans'ın Venediklilere sağladığı ticari imtiyazlar sayesinde bugünkü Bahçekapı, Eminönü ve Galata gibi yerlere yerleşen Venedikli koloniler sayesinde hissedilmeye başlanmıştır. Rumlar Venedik kolonisinin oturduğu bu kesime karşı taraf anlamına gelen *Pera* demişlerdir. Bizans'ın Venedik'e verdiği bu ticari imtiyazı 1142'de Ceneviz ile de genişletmesi bu şehirdeki Latin nüfusunu daha da arttırmıştır. Ancak Venedik ile Bizans'ın arasının bozulması Doğu-Batı çatışmasına dönüşmüştür. Bu çatışmanın sonucu da 1204 yılında IV. Haçlı Seferi ile İstanbul'un Latinler tarafından işgali ile neticelenmiştir.¹⁸⁶ XII. yüzyıl boyunca olgunlaşan uzlaşmaz çelişkilerin mantıklı bir sonucunu olarak gerçekleşen bu işgal sonunda İstanbul'da 1261 yılına kadar varlığı devam edecek olan bir Latin Krallığı kurulmuştur.¹⁸⁷ Bu Latin Krallığı kurulurken Fransa ile Venedik anlaşmıştır. Yapılan anlaşma ile Fransa İstanbul'un efendisi olurken, Venediklilere ise patriklik, adalar ve diğer eyaletler verilmiştir.¹⁸⁸

Bu dönemde İstanbul'da bu iki devletin Latin kültürünü yayma hususundaki etkisi hissedilir derecede artmıştır. Hatta birçok manastır yağma edilerek Latinler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak İstanbul'da Latinlerin dinî varlıkları da hissedilir derecede kendini göstermiştir.¹⁸⁹

Latinler uzun süredir İstanbul'da bulunmalarına rağmen Katolikliğin bu şehirdeki esas yaygınlaşması Fransızken ve Dominiken tarikatının rahipleri tarafından

¹⁸⁶ Ortaylı, "Levantenler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C V, s. 204; Venedikliler ile Bizans imparatorunun arasının bozulmasının ayrıntıları için bk. S. Vailhe, "Constantinople", *The Catholic Encyclopedia*, C IV, s. 607.

¹⁸⁷ Alain Ducellier ve Michel Balard, *Kostantinapolis (1054-1261)*, s. 197.

¹⁸⁸ Mustafa Soykut, *Papalık ve Venedik Belgelerinde Avrupa'nın Birliği ve Osmanlı Devleti*, s. 179.

¹⁸⁹ a.g.e., s. 129.

gerçekleştirilmiştir. 1220 yılında İstanbul'a gelen Fransizkenler ilk iş olarak Rumları Katolikleştirmeye çalışmışlardır. Fransizkenler ayrıca Latin kiliselerinin yanında bulunan okullarda Latin ailenin çocuklarına da eğitim vermişlerdir.¹⁹⁰

İstanbul'da Latin Krallığı yıkıldıktan sonra Bizans, Pera'da Venediklilere verdiği imtiyazları Ceneviz'e vermiş olsa da Fransizkenlerin varlığı devam etmiştir. İstanbul'daki Agora Manastırı, İmparator II. Paleologue'nin izniyle Fransizken Freres Mineurs'lere tahsis edilmiştir. Fransizkenler daha sonra başta Frere Bartelomeo olmak üzere bir Fransizken manastırı ve kilisesi inşa etmek için gayret göstermişlerdir. Böylece Fransizkenlerin kilise ve manastır faaliyetleri 1451 yılında tamamlanmıştır.¹⁹¹ Dominikenler de İstanbul'a Dördüncü Haçlı Seferinin hemen akabinde gelmişlerdir. İstanbul'da Dominikenlerin gerçekleştirmiş olduğu misyonerlik faaliyetleri Latinlerin adeta bu şehre yerleşmelerinin teminatı olmuştur. Bu tarikat 1261 yılına kadar belirli aralıklarla İstanbul'a gelmeye devam etmiş ve XIV. yy boyunca İstanbul'da birçok manastırda faaliyetlerini sürdürmüştür. Hatta Türkler İstanbul'u fethettiklerinde Galata ve Pera bölgesinde Fransizkenlerle birlikte Dominikenlerle de karşılaşmışlardır.¹⁹²

Fetih öncesi Katolik misyonerlerin İstanbul'daki Ermenilerle ilişkilerine dair kaynaklarda fazla bilgi mevcut değildir. Ancak İstanbul'da Kırım'dan gelen ve Galata'daki Cenevizlilerle ticaret yapan bir Ermeni grubunun bulunduğu bilinmektedir. Kırım'dan gelen bu Ermeniler Katolik inancına sahiptiler. Bunlar kendileri için Galata'da Surp Kırkor Lusavoriç isimli kiliselerini de inşa etmişlerdi. Ayrıca bir kısmı Katolik inancını kabul etmiş olan Kilikya Ermenilerinin de İstanbul'daki varlığının bilinmesi burada bir Katolik Ermenilerin varlığından bahsetmeyi mümkün kılmıştır.¹⁹³ Bu veriler doğrultusunda Fransizken ve Dominiken misyonerlerin bu Ermeni gruplarıyla irtibatlı olmaları muhtemeldir.

¹⁹⁰ Metin Hülagü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye*, s. 56.

¹⁹¹ Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik İlk Eski Ve Bir Yeni Misyoner Tarikatının Bugünkü Durumu", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6. s. 10; Fransizkenlerin Galata'daki eğitim faaliyetlerinin ayrıntıları için bk. Erdoğan Kutluay, "Katolik Okulları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C IV, s. 491.

¹⁹² a.g.e., s. 16.

¹⁹³ bk. Çark, a.g.e., s. 21.

İstanbul'daki Katoliklerin konumu Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi öncesi ve sonrası süreciyle farklı bir konum yüklenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Bizans'ın Rumeli'deki birçok topraklarını ele geçirmesi ve Bizans'ın elinde İstanbul gibi küçük bir toprak parçası kalması papa ile birlik düşüncelerini gündeme getirmişti.¹⁹⁴ Aslında bu birlik düşüncesi hem doğu hem de batıdan gelen saldırılara karşı daha önce de Roma ve Bizans tarafından ele alınmıştı. Örneğin İstanbul'un Latin egemenliğinden kurtulmasından kısa süre sonra 1274 yılında Bizans imparatorunun temsilcileri ile papalık arasında Lyon'da bir toplantı düzenlenmişti. Buna göre, papanın otoritesi ve Katolik mezhebinin ilkeleri Bizans'ın Ortodoks halkı tarafından tanınacak; Roma da onları *mezhep sapkınları* tabiri ile suçlamayacaktı. Aralıksız yapılan görüşmeler sonucunda Bizans İmparatorunun temsilcileri papanın isteklerini kabul ederek gerekli belgeleri imzalamışlardır. Ancak İstanbul halkı ve ruhbanların büyük bir bölümü buna karşı çıktığından bu birliktelik gerçekleşmemiştir.¹⁹⁵

Şimdi aynı tehlike karşısında Floransa Konsili'nde de birlik düşünceleri ortaya konmuştu. Özellikle son Bizans İmparatoru Konstantinos XI. Paleologos (1405-1453) bu konsilde göstermiş olduğu iyi niyetine karşılık Avrupalı krallara sayısız başvurularda bulunarak Osmanlılara karşı askerî yardım sağlamaya çalışmıştır. Bu girişimlerin sonucu olarak 12 Aralık 1452 tarihinde İstanbul'a gelen Kiev Metropoliti İsidoros Ayasofya Kilisesinde bir ayin düzenleyerek *birlik* anlaşmasını kutsamıştır.¹⁹⁶ Ancak bu durum Bizans içerisinde birlik yanlıları ve Latin karşıtları olmak üzere iki kutup oluşturmuştur. Latin karşıtlarından bir grup *Latin külahını görmektense Türk sarığını tercih ederiz* düşüncelerine sahip olup siyasi açıdan Roma'nın egemenliğine karşı çıkarken;¹⁹⁷ diğer grup da Meryem ananın onları ancak dinlerine sonuna kadar bağlı olduğu müddetçe koruyacağına inanarak teolojik açıdan Roma'nın dinî anlayışına karşı çıkmıştır.¹⁹⁸ Neticede bu gibi sebeplerden dolayı iki kilise arasında birlik meydana gelememiştir.

¹⁹⁴ David Nicolle, *Constantinople (The End of The Byzantium)*, s. 15-17.

¹⁹⁵ Herkül Millas, "Rumlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C VI, s. 361.

¹⁹⁶ a.g.e., C V, s. 59.

¹⁹⁷ Dabağyan, *Paylaşılmayan Belde Konstantiniyye*, s. 120; Lord Kınross, *Osmanlı (İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü)*, s. 114; *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C V, s. 59.

¹⁹⁸ Millas, "Rumlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C VI, s. 367; Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *TTEM*, C V, s. 258.

Roma ile bir birliğin gerçekleşmemesi ve Türklerin İstanbul'u ele geçirebilme ihtimali Galata Katoliklerini de endişelendirmişti. Nisan 1453 yılında başlayan İstanbul'un kuşatması İstanbul'daki Katolik cemaatini ikiye ayırdı. Katoliklerden bir kısmı Bizans ordusunun yanında olmanın gerekliliğine inanırken diğer kısmı ise tarafsız kalmanın daha uygun olacağını belirtiyordu. İlk grup İstanbul'un surları içerisinde yaşayan Venedikliler ve şehri savunmak için gelen Batılılardan oluşuyordu. Bunlar arasında Floransa Konsili'nde alınmış olan kararları bildirmek için gelmiş olan Papa V. Nicholas'ın (1447-1455) elçisi Kardinal İsidoros, Kardinalin arkadaşı Midilli Başpiskoposu Leonardo ve Sen Antonyo Manastırı'nın Fransızken papazları da vardı. Bu kişiler Doğu-Batı Kiliselerinin birleşmesine destek verdiği için Bizans İmparatoru'nun yanında yer almanın bir borç olduğuna inanıyorlardı. Tarafsız kalmayı savunan grup ise genelde Haliç'in doğusunda bulunan Ceneviz Kolonisinin Latinlerinden meydana geliyordu.¹⁹⁹

Bizans zamanında Galata'da bulunan bu Katolik Cenevizliler bazı imtiyazlara sahip olarak yaşıyorlardı. Fatih Sultan Mehmet, şehrin muhasarası esnasında Bizans'a yardım etmemek şartıyla önceki imtiyazlarını tasdik edeceğine dair söz vermişti. Fetihden kısa bir süre sonra da Cenevizlilere imtiyazları içeren bir ahitname verilerek halkın kendi din ve âdetleri gereğince yaşabileceği ilan edildi.²⁰⁰ Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiğinde burada on üç Katolik Kilisesi mevcuttu ve Osmanlı Devleti buradaki Katolik kiliselerine bir zarar vermedi. Sadece Saint Antonyo Fransisken manastırına el konulmuş ve Santa Maria Venedik Kilisesi geçici olarak kapatılmıştı.²⁰¹

İstanbul'un Türkler tarafından fethini papalık hiçbir zaman hazmedememiştir. 1455 yılında papalık makamına oturan III. Calixtus, Doğunun yeniden fethi için çok gayret sarf etmiş ve Fransisken misyonerlerini bütün Hıristiyanların arasında Katolikliği canlı tutmaları için seferber etmiştir.²⁰² 1484 yılında papa olan VIII. İnnocent (1484-1492) Türklere karşı intikam duygusunu geliştirmeye başlamış ve daha sonra da Bayezit'in kardeşi Cem'in papalığa sığınmasını Osmanlı aleyhine kullanmaya

¹⁹⁹ Frazee, a.g.e., s. 5.

²⁰⁰ Viladimir Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Devrine Ait Tarihi Vesikalar*, s. 51.

²⁰¹ Frazee, a.g.e., s. 6.

²⁰² Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 103.

çalışmıştır. Ancak II. Bayezit, Cem dolayısıyla papalığın istediği tavizlere yanaşmayarak umutlarını boşa çıkarmıştır.²⁰³

II. Beyazıt'ın Katoliklere uyguladığı politika geneli itibariyle Fatih Sultan Mehmet'in uyguladığı politikanın bir benzeriydi. Ondan sonra tahta geçen I. Selim döneminde de Osmanlı-Katolik ilişkilerinde fazla bir değişiklik olmadı. Sadece 1518 yılında I. Selim, papaya yazdığı bir mektupta, Osmanlı'nın Batı'daki gücünü hatırlatmış ve bu mektup papalığı paniğe sevk etmişti.²⁰⁴

Osmanlı Devleti ile Katolikler arasında geçen bu gergin süreçten sonra Fransa ile yapılan antlaşma, ilişkileri yumuşatmaya başladı. Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilk münasebetler, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535 yılında Fransa'ya ticari imtiyazları içeren bir ahitname vermesi ile başladı. Kanuni bu imtiyazları Alman İmparatoru Şarlken'e karşı Fransa'yı desteklemek için vermişti. Bu kapitülasyonlar 1740 yılına kadar belirli aralıklarla yenilendi ve bu tarihten sonra da süreklilik kazandı. Kapitülasyonların sonucunda Fransızlar Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde geniş bir dinî serbestiye sahip oldular. Örneğin Mukaddes Makamlar, Kudüs ve Beytüllahm'ın muhafaza ve bakımı Fransız tebaasına bırakılmıştı.²⁰⁵

Kanuni Döneminde papalık makamının başını ağrıtan bir olay meydana gelmişti. O da Alman rahip Martin Luther'in (1483-1546) başlattığı hareketti. Bu hareketin sonucunda Katolik Kilisesinden kopuşla sonuçlanan Protestan mezhebi ortaya çıktı. Protestanlığın doğuşuyla beraber Avrupa'da birçok ülkede Katoliklikten ayrılmaların meydana gelmesi Katolik mezhebinde reform yapılmasına neden oldu. Papalık, inanç doktrinlerini sağlamlaştırmak için kendini bir bakıma kalvenizleştirdi ve karşı reform hareketini başlattı. Bu hareket II. Vatikan Konsili (1962-65) yılına kadar devam edecekti. Karşı reform hareketiyle Katolik misyonerler daha planlı ve organizeli bir şekilde kendi aralarında yapılandılar. Bu yapılanmanın en önemli unsurlarından biri de tarikatların yeniden organize edilmeleri idi. Bu dönemde Katolikler açısından dikkat çekici olay, Fransa'da yeni kurulan Kapuçin tarikatının üyelerinden Spaniard Juan Zuaze ve Neapolitan Giovanni of Troia isimli iki kişinin 1551 yılında İstanbul'a

²⁰³ Frazee, a.g.e., s. 19.

²⁰⁴ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 104.

²⁰⁵ Kılıç, a.g.e., s. 61.

gelmesiydi. İstanbul'daki Katolik din sınıfının uygulamalarının aksine bunlar, görevlerini Müslümanların Hıristiyanlığa geçmesi için çalışmak olarak gördüler. Ancak Osmanlı yönetimi bunlara izin vermedi ve bunları tutuklattı.²⁰⁶

Kapuçinler 1587 yılında doğudaki misyoner hareketlerini yeniden başlatmaya karar vermişler ve bunun için dört İtalyan Frere, gönüllü olarak İstanbul'a gelmeyi kabul etmişti. İstanbul'daki Fransız elçisi, Saravry de Lanscome bunları himaye etmiş ve sefaretinin bitişiğinde bir evi ona vermişti. Fransız elçisi bu kişilerin sefarette görevli olan memurlar olduğunu söyledi. Onların memur olduklarının söylenmesi aslında seyahat özgürlüğü sağlamak için söylenmiş bir yalandı. Çok geçmeden bu kişilerin yaptığı misyonerlik faaliyetleri halkın tepkisini çekti ve gelen şikâyetlerden dolayı sınırışı edildiler. Böylece Kapuçinlerin bu dönemdeki misyonerlik faaliyetleri başarısızlıkla neticelendi.²⁰⁷

Fransa'dan sonra 1616 yılında Avusturya'ya verilen Kapitülasyonlar Katoliklerin İstanbul'daki misyonerlik faaliyetlerini daha da kolaylaştırıyordu. Avusturya'ya verilen kapitülasyonlara göre, *Cizvitlerin Osmanlı hâkimiyetinde bulunan yerlerde kilise yapmalarına orada kutsal kitap okumalarına ve kendi geleneklerine göre ayin yapmalarına izin verildi.*²⁰⁸ Cizvitlerin Osmanlı Devleti'ndeki merkezleri İstanbul ve Suriye idi. Bu merkezlerden yönetilen Cizvitlerin Anadolu'nun birçok bölgesinde de rahipleri faaliyet gösteriyordu.²⁰⁹

Cizvitler misyonerlik faaliyetlerinde en büyük desteği Fransa Kralı IV. Henry (1589-1610)'den sağladılar. IV. Henry onların çalışmalarını rahatça yerine getirebilmeleri için ciddi teşebbüslerde bulunmuştu. Örneğin, İstanbul'daki Fransız elçiliğinde çalışan Cizvitleri, Osmanlı yönetiminin tanınmasını sağlamış ve burada

²⁰⁶ Mehmet Aydın, “Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, s. 104. Katolik misyonerler Müslümanların ilgisini uyandırmak için “Katolik Müslüman'a yakındır. Ermeni gibi perhiz tutmaz” diyerek onları kendilerine çekmeye çalışmışlardır. bk. Şanizade Tarihi, s. 824.

²⁰⁷ Frazee, a.g.e., s. 74; Kapuçinlerin Osmanlı Devleti'nde teşkil ettikleri manastırlar ve eğitim faaliyetlerinin ayrıntıları için bk. Avram Galanti, “Türkiye’de İlk Katolik Kapuçin Gapusin Manastırları”, *TTEM*, C III, s. 165-168.

²⁰⁸ Frazee, a.g.e., s. 79.

²⁰⁹ Ahmet Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, s. 258.

yapacakları işler hakkında talimat vermişti. Fransız elçileri ayrıca Cizvit vaizleri için özel evler açmış ve bütün masraflarını da kendileri karşılamışlardır.²¹⁰

XVII. yüzyıl Fransa'sının dinî Rönesans'ı ile ateşlenen Cizvit ve Kapuçinler diğer Hıristiyan grupları Katolikleştirmek için çok enerji sarf ediyorlardı. Çünkü Roma ile birleşmiş Doğu Hıristiyanlarının sayısı oldukça azdı. Bu durumu gören Fransa, Osmanlı Devleti'nin tebaasından Doğulu Hıristiyanlara yönelmiş ve ilk hedef grup olarak Rumlar ve Ermenileri seçmişlerdir.²¹¹ Bir önceki yüzyılda misyon faaliyetlerinde sıkıntılar yaşayan Kapuçinler XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da tekrar varlıklarını hissettirerek bu iki millet içerisinde faaliyetlerine başlamışlardır. Kapuçin misyonerler bu şehirdeki Cizvitler tarafından sıcak karşılanmış ve onlardan Yunanca ve Ermenice dilini öğrenmede büyük yardım almışlardır.²¹²

Cizvitlerden aldığı bu destekten sonra Kapuçinler birçok Ermeninin katıldığı bir okul açarak eğitim faaliyetlerine başladılar. Bu tarikatın misyon faaliyetleri o kadar başarılı oldu ki Katolik Hristiyanlığın İstanbul'daki en iyi temsilcisi konumunu elde ederek Cizvitlere rakip hâle geldiler. Bununla birlikte İstanbul'daki Ermeni ve Rumlara Katolikliği benimsetmeye çalışan misyonerler bazen birbirinin alanlarına müdahale ediyordu. Bu yüzden papa tarafından Kapuçinlerden Fransızkenlerin bulunduğu bölgelerde ev açmamaları istenmiştir.²¹³

Katolik misyonerlerin bu döneme kadar İstanbul'daki faaliyetlerine bakıldığında Ermenilerin onların misyonuna daha yakın bir topluluk olduğu görülür. Rumların sert tepki vermelerinden dolayı bu topluluk üzerinde bir başarı elde edilememiştir.²¹⁴

Katolik misyonerliğine karşı hem Müslümanlar hem de Ortodokslar birlikte karşı çıkmıştır. Ancak Katolik misyonerlerin yuvalandıkları yerler genelde konsoloslukların ve sefaretlerin bünyesinde bulunan kiliseler olduğundan onları ayırt etmek çoğu zaman mümkün olamıyordu. Özellikle Venedik ve Fransız kolonilerinin bölge papazları ve

²¹⁰ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 105.

²¹¹ Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, s. 57.

²¹² Frazee, a.g.e., s. 87.

²¹³ a.g.e., s. 87.

²¹⁴ Yılmaz, a.g.e., s. 57.

diğer Latin tüccarları doğuda belli bir imtiyaz elde etmeleri bu zorluğu arttıran en büyük etmenlerdi.²¹⁵

Yukarıda da görüleceği üzere Katolik Kilisesinin XVI. yüzyıl boyunca ve XVII. yüzyıl başlarındaki misyon faaliyetleri Batı Avrupa'daki birkaç kralın yapacağı yardımlara münhasır kılınmıştı. Bu korumanın bedeli olarak da misyonerler kimi zaman kendi ülkelerinin ajanları gibi çalışıyorlardı. Bu da Katolik misyonerleri ortak bir çalışma yapmak yerine birbirine rakip hale getiriyordu.²¹⁶ Tüm bu olumsuzlukları gören papalık misyonerlik faaliyetlerini kendine doğrudan haber eden bir kuruma ihtiyacı olduğunu hissetti ve Katolik bir kaç devletin himayesinde gelişen bu faaliyetleri papalığa bağlı bir kurumun altında birleştirmek istedi.²¹⁷ Bu amaçla Papa XV. Gregoire (1621-1623), dünyanın bütün Katolik misyonlarını Roma'nın merkezi altında toplamak için 14 Ocak 1622 yılında yayınladığı bildiriyle (*İnanç Propagandası için Kutsal Cemaat*) adı altında bir teşkilatın kurulduğunu bildirdi. Bu teşkilata kısaca "*Propaganda*" deniliyordu.²¹⁸

Propaganda teşkilatının kurulmasının iki nedeni vardı. Bunlardan birisi karşı reformu temsil etme işlevini üstlenmek, diğeri ise İspanya, Fransa, Portekiz gibi Katolik ülkelerin hükümdarlarının finanse ettikleri muhtelif Katolik misyonerler vasıtasıyla kendi millî çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini engellemektir.²¹⁹ Bu teşkilat ayrıca misyonerlik faaliyetlerinin Amerika'dan ziyade Avrupa'da yürütülmesini kendisine ilke edinmişti. Çünkü Amerika'daki paganların Hristiyanlaştırılması siyasi olarak karlı bir girişim değildi. Zaten İspanyolların yaptıkları soykırım ve Avrupalıların taşıdıkları salgın hastalıklar sonucu Amerikan yerlilerinin sayısı iyice azalmıştı ve sindirilmişlerdi. Bu yüzden Propaganda, Katolik dini mensuplarıyla Protestan ve Ortodoks inancı

²¹⁵ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 105.

²¹⁶ Frazee, a.g.e., s. 107.

²¹⁷ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 105.

²¹⁸ Bu teşkilat Katoliklerin kendi arasında meydana gelen tartışmalarda sık sık gündeme gelecektir. Bu tartışma 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren (yaklaşık seksen sene) sürecektir. Bu yüzyılda Katolik Ermeniler arasında bir taraftan Antonyan rahipleri ve Mihitaristlerin savunduğu Şark Katolik Ermeni anlayışı hâkimken diğeri taraftan papanın Propaganda ekolünün savunduğu Latinliğe kayan bir Katolik Ermeni anlayışı vardı. Bundan dolayı Propagandanın yetiştirdiği din adamlarının, diğeri Katolik Ermenilerden farklı yönleri ve Osmanlı'nın Gayri Müslim tebaası üzerinde ulaşmak istedikleri hedefler üzerinde durulması gereken noktalarlardır.

²¹⁹ Soykut, a.g.e., s. 141.

arasında bir uzlaşma sağlanması, aynı zamanda da Osmanlı topraklarında yaşayan Maruni ve Ermenileri korunmasının daha verimli olduğunu düşünmüştür.²²⁰

Propaganda teşkilatı yapısı itibarıyla Katolik Kilisesinin en etkili ve yapıcı organlarından birisi olmuştur. Misyonerlik çalışmalarının yapıldığı tüm yerler o bölgede piskopos bulunmadığı müddetçe bu topluluğun kontrolü altına alınmıştır. Yani Katolik Doğu misyonu, bu teşkilatın emrine verilmiş olduğundan bir anlamda bütün Osmanlı toprakları bu organizasyonun ilgi alanına girmiş oluyordu.²²¹ Bu teşkilat, zamanla papalığın en etkin kurumlarından biri hâline geldiğinden Arnavutluk ve Ege Adaları dışındaki Osmanlı Devleti'ndeki tüm Katolik misyonlar Propagandanın nüfuzu altına girmiştir.²²²

Propaganda teşkilatı kurulduktan kısa bir süre sonra Doğu Ortodoksları üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Fransisken ve Dominiken misyonerleri tarafından doğrudan Roma'ya getirilen çoğu Ortodoks olan gençler Propaganda seminerlerinde eğitiliyorlardı. Eğitilen bu gençler Katolik olarak doğudaki kiliselerinde hizmet etmeleri için gönderiliyordu. Ancak Propagandanın eğittiği bu gençler Latinliğe biraz daha yakın bir görüş içerisinde oluyordu.²²³ Kısacası Propaganda teşkilatı iki amaca hizmet etmekteydi. Birincisi, birçok hususta denetimden kaçmaya çalışan misyonerlerin hareketlerini denetlemek, ikincisi ise Vatikan'ın Doğu planlarını gerçekleştirmektir. Yani Doğu Hristiyan kiliselerini Floransa Ruhani Meclisinin (1439) geleneği çerçevesinde Roma'yla birleştirmektir.²²⁴

Propaganda teşkilatı daha ilk etapta Osmanlı coğrafyası için planlar yapmaya başlamıştı. Papa 1629 yılında İstanbul'a Giovanni Francesco isimli bir rahibi de bunun için göndermişti. Bu rahip, 1624 yılında kurulan İzmir Başpiskoposluğuna bağlı olarak gönderilmişti. Francesco, Galata Kilisesinin yönetimini hemen eline aldı. 1651 yılına gelindiğinde Propaganda teşkilatı, İstanbul'da varlığını daha da güçlü bir şekilde hissettirmeye başladı. Hatta bu teşkilat Babıâli'den bir piskopos seçme izni bile almıştı. İstanbul piskoposu olarak, İzmir başpiskoposunun yardımcısı olan Dominique Frere

²²⁰ Soykut, a.g.e., s. 142.

²²¹ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 106.

²²² Soykut, a.g.e., s. 141.

²²³ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 106.

²²⁴ Minassian, a.g.e., s. 153.

Giacintho Subiano seçilmişti. Bu seçim Papa X. Innocent (1644-1665) tarafından 6 Mart 1652 yılında onaylanmıştı. Daha sonra onun yerine Kapuçinlerin yöneticisi, Thomas of Paris geçmişti.²²⁵

Propaganda teşkilatının kurulması Ermeni Kilisesinin papalığa bağlanması sürecinde çok kilit bir rol üstlenmiştir. Özellikle bu teşkilatın kuruluşundan beş yıl sonra Papa VIII. Urban'ın (1623-1644) Roma'da açtığı *Propaganda (Urban) Koleji*²²⁶ Latin misyonerlerin Ermeniler arasındaki faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır.²²⁷ 1642 yılında bir *Teaten*²²⁸ keşişi olan Clement Galano Ermeniler arasında çalışmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Daha sonra değineceğimiz üzere Ermeni Patriği Sivaslı Haçador zamanında Galano'nun patrikhanede ders vermesi Ermeni toplumu içerisinde büyük çalkantılara neden olmuştur.²²⁹ Bunun üzerine Galano İstanbul'dan ayrılarak 1643'te Roma'ya dönmek zorunda kalmıştır. Galano bu şehirde 1658 yılında *Doktorların ve Pederlerin Bilgileri Doğrultusunda Ermeni ve Roma Kiliselerinin Benzer Yönleri* isimli eserini yazmıştır. Onun bu eseri Ermenilere Katolik inancını benimsetmek için doğuya giden Batılı bütün misyonerlerin el kitabı hâline gelmiştir.²³⁰ Bundan dolayıdır ki Galano'nun İstanbul'da Ermeni cemaati arasındaki çalışmaları ve bu doğrultuda hazırlamış olduğu eserleri Osmanlı Devletindeki Ermenilerin Katolikleşmesi sürecinde çok etkin bir rol oynamıştır.²³¹

Propaganda Koleji'nin Ermeniler üzerindeki diğer bir etkisi de misyonerlerin yerleştirilmesinin sağlanmasıdır. Dünyanın her tarafından gelen rahip adaylarının son derece sıkı bir ilahiyat eğitimi almalarından sonra kendi etnik grupları arasında çalışmalarını yürütmekle görevlendirilmeleri onların Katolikleştirilme sürecini daha da hızlandırmıştır.²³²

²²⁵ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 106.

²²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde papalığa bağlı bu okuldan mezun olanlar kolejli anlamına gelen *kulecli* şeklinde ifade edilmiştir. bk. BOA, HH., nr. 1293/5024.

²²⁷ U. Benigni, "Roman Colleges", *The Catholic Encyclopedia*, C I3, s. 271; *History of Christianity*, C V, s. 432.

²²⁸ Teaten: Hristiyanlığın vecibelerinin yerine getirilmesinin yaygınlaştırılması için çalışan Reform karşıtı bir Katolik tarikatı olup 1524 yılında İtalya'da kurulmuştur. bk. Artinian, a.g.e., s. 46.

²²⁹ Artinian, a.g.e., s. 46.

²³⁰ Frazee, a.g.e., s. 129-130.

²³¹ *History of Christianity*, C V, s. 435.

²³² Artinian, a.g.e., s. 46.

Papalık makamı her ne kadar Katolik misyonunu kendi potası altında toplamak istemişse de Osmanlı Devleti ile ayrıcalıklı ilişkileri bulunan Fransa, Katolik misyonerlerini kendi siyasi amaçları doğrultusunda korumayı ve desteklemeyi sürdürmüştür. Bunların en başında gelenlerinden biri de şüphesiz Fransa Kralı XIV. Lui (1638- 1675)'dir. Lui, krallık döneminde bu konuda çok özel çabalar sarf etmiştir. Onun döneminde İstanbul'daki Fransız elçisi Jean De La Hey, Ermenileri Katolikleştirmek için büyük bir çaba göstermiştir.²³³ Ayrıca Paris'teki Lois Le Grand Kolejinin içinde ve Cizvitlerin himayesinde tercüman yetiştirmek amacıyla *Genç Dil Öğlanları Okulu* açılmıştır. Bu okuldaki öğrencilerin büyük bir kısmını da İstanbul'dan gelen Ermeni öğrencileri oluşturmuştur.²³⁴

XIV. Lui Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak için Fransızken ve Fransız Cizvitleri'nden istifade etmek istemiş bu amaçla Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki mevcut samimiyeti kullanmıştır. Köprülü Ahmet Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1661-1676) yenilenen kapitülasyonlarla bu rahiplerin Osmanlı Devleti'ndeki mevcudiyetini tasdik ettirmiştir. Kapitülasyonlarda Katolik mezhebine mensup din adamlarının Osmanlı Devleti'nin her cihetinde önceden olduğu gibi ayinlerine serbestçe devam edebilecekleri belirtilmişti. Katolik rahiplerin mevcut kurumları muhafaza edilecek, fakat yeni müessese kurmalarına izin verilmeyecekti.²³⁵ XIV. Lui'nin himayesine mazhar olan Katolik papazları bu imkânı sonuna kadar kullanarak Anadolu'nun her tarafına dağıldılar. Onların iki amaçları vardı. İlki, Şarktaki Katolikliği muhafaza etmek; ikincisi ise Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanları parça parça Katolikliğe sokmaktı. Papazlar bu yolla uzun yıllar boyunca papalığın mücadelede bulunduğu Roma ve Ortodoks kiliselerinin de birleştirilebileceği ümidini taşıyorlardı.

Katoliklerin bu faaliyetleri meyvesini vermeye başlamıştı. Hatta Osmanlı Devleti'nin bazı tebaası arasında XIV. Lui'yi ve Fransa'yı Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldıracak olan bir kurtarıcı gibi görenler vardı. Bu emellerle hayal kuran patrikler XIV. Lui'ye istirhamnameler yazacak kadar ileri gitmişlerdi. Örneğin, Antakya Rum Patriği, "Bir gün olup da kurtuluşumuzu Tanrı'dan ve zatı haşmetlerinden (XIV. Lui) bekliyoruz." ve Halep Ermeni Patriği de uzun methiyelerden sonra "Ermenistan

²³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C VI, s.208.

²³⁴ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 253.

²³⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslim Tebaanın Yönetimi*, s. 70.

Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtulacaktır.” diye XIV. Lui’ye mektup yazmışlardır.²³⁶ Fransız sefiri Marguis De Bonnac, İstanbuldan XIV. Lui’ye yazdığı mektubunda Katolik misyonerler vasıtasıyla ulaşmak istedikleri amaçlarını şöyle izah etmiştir: “Ermenilerle bizim aramızda olacak ihtilaflarda son derece lüzum hâsıl olmadıkça Türklere müracaat edilmemelidir. Bizim için tutulacak yegâne yol, Ermeni Kilisesinin yöneticilerini idare ederek hâkimiyetlerine doğrudan müdahale edilmeyeceğini, fiili ve siyasi hiçbir menfaatin meselelerine dâhil olmadığını, Türklerin boyunduruğundan umumi bir kurtuluşa ulaşabilmek için aramızdaki problemleri azaltarak birbirine yaklaştırmaktan ibaret olduğuna ikna etmektir.” De Bonnac ayrıca Osmanlı Devleti’nde Katolikliğin yaygınlaşması için bazı hususların gerçekleşmesi gerektiğini krala bildirmiştir. Bunları şöyle sıralamıştı:

- 1) Türklerin Hıristiyanlaştırılması.
- 2) Ayrılmış gruplardan olan Rum ve Ermenilerin birleşmenin sağlanması.
- 3) Cehaletin yahut kabalığın bu iki kiliseye hissettirilmeden soktuğu hataların ve delaletlerin kaldırılması.

De Bonnac sıraladığı bu önerilerden ilkinin mümkün olmadığını çünkü Türklerin din hususundaki itikatlerinin çok kuvvetli olduğunu hatta papaların bile bunu misyonerlere yasakladığını belirtmiştir.²³⁷

XIV. Lui’nin desteğindeki bu misyonerlik çalışmaları Hıristiyan ve Müslüman tebaa arasında huzursuzluğa neden oluyordu. Hıristiyan cemaatler birbirlerini Divan-ı Hümayûna jurnalliyorlardı. İstanbul’da Katolıklere karşı bir nefret uyanmıştı. Müslüman halk da mahallelerindeki Katolikleri istememeye başlamışlardı. Galata’da oturan Müslümanlar 1692 yılında “*Frenk taifesini istemeyiz, elimizde hüccet var*” diyerek ayaklanmış ve Fransa elçisinin araya girmesiyle tepkiler sakinleşmiştir.²³⁸

Osmanlı Devleti tepkilerin artması üzerine, Latin misyonerlerin önünde bir set oluşturması amacıyla 1695 yılında ferman yayınladı. Bu fermana göre Roma ile birleşen Hıristiyanların mahkûm edileceğine işaret ediyordu. Hatta 1700 yılında Latin dinî faaliyetleri ismen zikrediliyordu.²³⁹

²³⁶ Ahmet Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, s. 259.

²³⁷ a.g.m., s. 269.

²³⁸ a.g.m., s. 261.

²³⁹ Mehmet Aydın, “Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, s. 105.

XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da Katolik misyonerliği büyük bir aşama kaydetmişti. Bunda da iki kurum ön plana çıkmıştı. Bunlar Propaganda teşkilatı ve XIV. Lui'nin dolayısıyla da Fransız sefaretinin büyük gayretleriydi.²⁴⁰ Ermenilikten Katolikliğe dönenlerin sayısı Ahmet Refik'in Vandal'dan naklettiği bilgiye göre 31 bin kişiydi. Bunların çoğunluğu da XIV. Lui'nin gayretleri sonucu olmuştu.²⁴¹ Bu rakamlara bakıldığında XIV. Lui'nin faaliyetlerinin Ermenilerin Katolikliğe dönüşünde bir altın çağ olduğu söylenebilir. Ayrıca XIV. Lui, Ermenilerin Katolikliğe geçerken millî âdetlerini ve hukuklarını koruyabileceklerini söylediğinden Ermenilerin mezhep değiştirmelerini daha da kolaylaştırıyordu. Ermeniler arasında Katolik mezhebine geçenlerin çoğalması üzerine İstanbul'daki Ermeniler, padişaha müracaat ederek bazı Ermenilerin Katolik olduklarından şikâyet ettiler. Katolik misyonerlerin de cezalandırılmasını istediler. Osmanlı hükûmeti bu gelişmeler karşısında reayanın mezhep değiştirmesini engellemek için birtakım tedbirlere başvurdu. Padişah, 1696 tarihli bir fermanla mezhep değiştirenlerin eski mezheplerine dönmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bundan dolayı Patrik Avilettis, Katolik olan milletini bodrumlara hapsederek cezalandırdı. Tüm bu baskılardan yılmayan Cizvit papazlar daha sonra göreve getirilen Ermeni Patriği Supi (1698-1701)'den Ermeni Kiliselerinde Türkçe vaaz verme müsaadesi aldılar. Gelişmelerden rahatsızlık duyan Ermenilerin ileri gelenleri bu durumu yeniden şikâyet konusu yaptılar. Çünkü bu dönemde Cizvit misyonerlerin kuvvetli propagandaları karşısında Katolik mezhebine geçen Ermenilerin sayısı bir hayli artmıştı. Katolikliğe geçen Ermenilerin, Cizvit papazlarla işbirliği yapmaları da olayları büsbütün alevlendirdi.²⁴²

Ermenilerden birçok kişinin Katolikliğe geçmesi İstanbul'daki Frenk rahiplerin işlerini kolaylaştırmıştı. Artık Katolik Ermeniler de Frenk rahiplerine yardım ederek misyon faaliyetlerine destek oluyorlardı. 1697 yılında Galata'da Validehanı ve Vezirhanı'nda propaganda kitapları basılıyordu. Bu kitabın basımı ve dağıtımında Katolik Ermeniler de görev alıyordu. Osmanlı yönetimi bu matbaadan haberi olduğunda kitapları basanları yakalatıp hapsetti.²⁴³ Ayrıca Ermeni papazlardan da Katolikliği kabul

²⁴⁰ Frazee, a.g.e., s. 102.

²⁴¹ Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 264.

²⁴² Kılıç, a.g.e., s. 132.

²⁴³ Bu yasak ile ilgili olarak Edirne'den İstanbul kaymakamına şu hüküm gönderilmiştir: "İstanbul'da Galata'da iki yerde Validehanı'nda bazı müfsitler yeni peyda ve Ermeni taifesinin kitaplarını değiştirip

edenler olmuştu. Bunlardan biri de Sulumanastır Ermeni papazlarından olan Haçador'du. Haçador Katolik mezhebine geçtikten sonra diğer Ermenileri de Katolikleştirmek için çalışmalara başladı. Ancak çalışmaları Osmanlı hükûmeti tarafından işitilince yakalandı ve Tersane-i Amire zindanına hapsedildi. Fakat taraftarlarının düzenledikleri bir tertiple kaçmayı başardı. Onun kaçıışı Babîâli'yi kızdırdı. Bundan dolayı da Ermenilerin Katolikleşmesinin engellenmesi için tedbirler bir kat daha arttırıldı.²⁴⁴ Osmanlı Devleti bu tedbirleri almasına karşılık karşısına birçok engel çıkmaktaydı. Bu engeller Fransa ve Avusturya'nın baskısı yanında kimi zaman Osmanlı Devleti'nin bürokrasisinde görev yapan kişilerden de kaynaklanıyordu. Bu hususta Vandal şunları yazıyor: "...Bizim diplomasimiz hedeflerine erişmek için, çok çeşitli yollara başvuruyordu: Sadrazamı satın alıyordu, onun yakın arkadaşlarını elde ediyordu. Müslümanların en büyük ruhani reisi olan Şeyhülislamla dostluklar kuruyordu. Sarayın harem ağası ile temasa geçiyordu. Hatta hareme nüfuz ediyor ve sultanlarla görüşüyordu. Fakat herhangi bir antlaşma imzalamaları yasaktı. Zira o zaman düşmanlarımız bundan haberdar olabilirdi..."²⁴⁵

1.1.1. Ermenilerin Katolik Mezhebine Geçme Nedenleri

Ermenilerin Katolik olmalarının altında birçok neden bulunmaktadır. Bu sebeplerin genelde dinî, siyasi, ekonomik ve sosyolojik etkenlerden kaynaklandığı görülür.

Katolik mezhebine geçenler; Ermeni Kilisesinin Kutsal Kitaptan birçok fıkrayı tahrif ettiğini, Kadıköy Konsili kararlarını kabul edenleri mahkûm ettiğini, Tanrının dokuz defa öldüğü itikadını dikte ettirdiğini, faizin meşru olduğunu inanmaya zorladığını söyleyerek dinî yönden eleştiriler getirmişlerdir.²⁴⁶ Tüm bu sebeplerle birlikte Ermenilerin Katolikleşmesindeki dinî nedenlerin en önemlisi Katolikliğin uygulanışının onlara daha kolay gelmesiydi. Ermeniler Çarşamba ve Cuma günleri perhizleri tutuyor ve bu perhiz günlerinde balıketi de yemiyorlardı.²⁴⁷ Bundan dolayı

yeniden bazı ilhak ile basıp Ermeni taifesinin arasına yayıp İhtilal ve tefrikayı ortaya koyan fesatları açık olduğundan bu fesada cesaret eden habisleri ele geçirip hapsedesin." bk. Ahmet Refik, "*Türkiye'de Katolik Propagandası*", s. 265.

²⁴⁴ Ahmet Refik, "*Türkiye'de Katolik Propagandası*", s. 265.

²⁴⁵ Yılmaz, a.g.e., s. 44

²⁴⁶ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C II, s. 55.

²⁴⁷ Şanizade Tarihi, s. 991.

Ermeniler yılın üçte ikisini perhizle geçiriyorlardı. Katolikliğe geçen Ermenilerin ise bu dinî kurallara uyma zorunluluğu bulunmuyordu. Çünkü Katoliklerde perhiz kırk gündü.²⁴⁸

Ermeni Kilisesinde kadınların başını örtme zorunluluğu bulunmaktaydı.²⁴⁹ Ayrıca Ermeni kadınları haremde otururlar ve erkeklere görünmezlerdi. Sokağa çıktıklarında ise yüzlerini örterlerdi.²⁵⁰ Bununla beraber Ermeni Kilisesinde erkeklerin sakal bırakması zorunluydu.²⁵¹ Katolik mezhebine geçenlerde böyle bir zorunluluğun bulunmaması da bu mezhebe geçişi kolaylaştıran bir etmendi.

Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesi sosyolojik olarak bir anlamda Avrupa kültürüne uyum sağlamayı ifade etmekteydi. Bu anlamda en çok etki de Fransız kültüründen gelmişti. Örneğin Fransa'nın desteğiyle doğuda yoğun bir faaliyet gösteren Fransızken, Kapuçin ve Cizvitler buraya dinî öğretilerinin yanında Fransız kültürünü de getirmişlerdir.²⁵² Bu mezhebe geçen Ermeniler artık Ermenice konuşmak istemiyorlar tavırları ile de Frenk kültür ve âdetlerini uygulamak istiyorlardı.²⁵³ Özellikle elçiliklerde tercüman²⁵⁴ olarak çalışan Katolikler Ermeni tebaanın giymesi gereken kıyafetleri terk edip Frenk elbiselerini giyiyorlardı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti tedbir almak zorunda kalmıştır.²⁵⁵ Çünkü Tanzimat Dönemi'ne kadar her bir milletin ayrı kıyafet giyme zorunluluğu bulunuyordu. Devlet bu hususa dikkat edilmesi için çok defa yasalar

²⁴⁸ Beydilli, s. 2.

²⁴⁹ Abdurrahman Sağırlı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi Sempozyumu, Kayseri, 2007, C I, s. 149.

²⁵⁰ Kılıç, a.g.e., s. 140.

²⁵¹ *Şanizade Tarihi*, s. 991.

²⁵² Minassian, a.g.e., s. 152.

²⁵³ Kılıç, a.g.e., s. 140.

²⁵⁴ Kapitülasyonlarla yabancı elçilere yerli gayrimüslimlerden tercüman kullanma hakkı tanınmıştı. Bu hak genişletilerek yabancı konsolosların da tercüman kullanmalarına izin verildi. Hatta kapitülasyonlara aykırı olduğu hâlde, yerli Hristiyanlardan konsolos tayinine de başlandı. Yerli tercümanlara beratla izin verildiği için bunlara *Berathlı* denilmeye başlandı. bk. Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, s. 13.

Verilen bu haklarla beraber ayrıca Galata, Beyoğlu semtleri *Berathlı* diye bilinen bu imtiyazlı kişilerle dolmuştu. Korunan bu kişiler özellikle Osmanlı Devleti'de yaşayan ve siyasal, ekonomik ve dinsel nedenlerden ötürü büyük devletlerce himaye altına alınan Hristiyan ve Musevilerden oluşuyordu. bk. Sonyel, Salahi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Tanzimatın 150. Yılı Sempozyumu*, s. 359. Ayrıca Frenk kıyafeti giyip konsolosların bayrağı altına girerek cizyeden muaf olmak isteyenlerin devletin nizamına aykırı hareketinde bulduklarına dair İzmir kadısı ve voyvadasına 1766'de gönderilen ferman için bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 354.

²⁵⁵ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 188.

çıkarmıştı. Ancak kapitülasyonların getirdiği imtiyazlar konulan yasakların hep delinmesiyle sonuçlanmıştı.

Ermenilerin Katolikliğe geçmesindeki siyasi etken en çok Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin telkinleri sonucunda gerçekleşmişti. Ancak bunlar arasında Avusturya'nın etkisi Fransa'ya göre çok daha azdı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla Ermeni milleti içerisinde birtakım insanlarda Osmanlı Devleti'nin himayesinden ayrılma hayalleri oluşmaya başladı. Hatta bu hususta Ermenilerin *Osmanlı idaresinden savaştı bir Frenk kavmi eliyle kurtulacaklarına dair* eski efsanelerin canlandırılması Katolik mezhebine geçişte siyasi bir etken olmuştu.²⁵⁶

Ermenilerin Katolikliğe geçmesini sağlayan önemli unsurlardan biri de ekonomik kaygılardır. Bu unsur fakir ve zengin kesimler arasında farklı şekilde tezahür etmekteydi. Fakir Ermeniler bu mezhebe geçtiklerinde aynı ve nakdi yardımlar görüyor,²⁵⁷ ayrıca kilisenin kendilerinden tahsil etmekte olduğu vergi mükellefiyetinden de kurtulma imkânını elde ediyorlardı. Bu yüzden Ermeni patriği tarafından hükûmete vergilerin tahsil edilememesi hususunda sık sık şikâyetler geliyordu.²⁵⁸ Zengin kesim için Katolik olmak, ticari kazanımlarını büyük oranda artırmak demektir. Çünkü Katolikliğe geçen Ermeniler yeni iş çevreleri kurmak için Batı'ya açılma imkânı elde ediyorlardı.²⁵⁹ Özellikle Fransa doğudaki ticari genişlemesinde büyük fayda getireceğini düşünerek Ermeniler içerisindeki Katolik propagandasını destekliyordu. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya vermiş olduğu kapitülasyonlar bunda çok etkili olmuştu. Fransa, kapitülasyonlarla elde edilen hakların mezhep değiştiren Katolik Ermeniler tarafından da kullanabileceğini söylemesi bu mezhebi cazip bir hâle getirmişti.²⁶⁰ Ayrıca Katolik mezhebine giren Ermeniler Fransız elçiliğinin kendilerine verdiği tercümanlık sayesinde vergi gibi birçok yükümlülüklerden muaf oluyorlardı.²⁶¹ Devlet bu durumun önüne geçmek için önlemler almaya çalışmış, ancak imtiyazlı tüccarların sayısı gün geçtikçe

²⁵⁶ Beydilli, a.g.e., s. 2.

²⁵⁷ Fakirlikten dolayı mezhep değiştirme olayı XX. yüzyılın başlarına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra fakirlikten dolayı mezhep değiştirme daha çok taşralarda görülmektedir. Örneğin bu husus ile ilgili olarak Horn Piskoposu fakirliklerinden dolayı mezhep değiştirmeye mecbur olan Ermenilerin yevmiyelerini tedarik etmek amacıyla yaptığı gayretleri patrikhaneye gönderdiği telgrafında bildirmiş yardım istemiştir. bk. BOA, HR. TO., nr. 531/24.

²⁵⁸ bk. BOA, A. MKT. UM., nr. 167/32, A. MKT. UM., nr. 144/72; Davison, a.g.e., s. 125.

²⁵⁹ Beydilli, a.g.e., s. 2.

²⁶⁰ Kılıç, a.g.e., s. 141.

²⁶¹ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 76.

artmaya devam etmişti. Görüleceği üzere Osmanlı tebaasından olan bir Ermeni mezhep değiştirirken hem Ermeni kilisenin hem de devletin ekonomik ve sosyal yapısını bozan bir sürecin içerisine girmiş oluyordu.

2. İstanbul'da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları

Osmanlı idaresindeki Ermeniler dinî alanda en iyi zamanlarını 1461-1630 yılları arasında geçirmişlerdir. Dördüncü Murat'ın saltanatına denk gelen 1630'lu yıllara kadar aynı mezhebin mensupları olarak varlıklarını sürdüren Ermeniler mezhep farklılıklarından kaynaklanan problemlerden uzak kalmışlardı. Ancak bu tarihten itibaren Ermeniler arasında mezhep tartışmaları başlamıştır.²⁶²

2.1. XVII. yy'da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları

İstanbul'daki Ermeniler arasında Katolik misyonerlerin uzun zamandan beri faaliyet göstermesine rağmen dikkati çeken ilk ciddi tepki 1641 yılında Galano isimli Latin rahibe olmuştur. Bu rahip İstanbul'a gelerek Galata civarındaki Ermeni çocuklarına eğitim vermeye başlamış hatta bir müddet Ermeni rahibi kıyafetiyle patrihanede tedrisatta bulunmuştur. Ancak Ermeniler onun asıl maksadının Katolik misyonerliği yapmak olduğunu anladıklarında faaliyetlerini sona erdirmek zorunda kalmıştır.²⁶³

Ermeni Kilisesinin Katoliklerle mücadelesi Avrupa'da görülen mezhep anlaşmazlıklarında olduğu gibi kanlı olmamakla beraber hoş olmayan gelişmeler kaydetmiştir. Kilisenin bunlarla mücadelesinde en önemli avantajı tâbi olduğu devletin kendisini desteklemesiydi. Patriklerin talepleri doğrultusunda hükümet aracılığıyla Katoliklerin cezalandırılmaları sağlanmaktaydı. Bunun için patrikler mühürlü arzuhâlleri ile Babiâli'ye başvurarak Katoliklik ile suçladığı kişiyi ihbar edip yakalattırıyor ve istediği yere sürülmesini sağlıyordu.²⁶⁴

Ermeni cemaati arasında meydana gelen mezhep değişikliklerini Osmanlı Devleti hoş karşılamadı. Çünkü devlet bunu kendi siyasi nokta-i nazarından sakıncalı buluyor

²⁶² Sağırılı, a.g.m., s. 148.

²⁶³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C I-II, s. 750.

²⁶⁴ Beydilli, a.g.e., s. 3.

ve kilisenin bütünlüğünün korunmasını istiyordu.²⁶⁵ Ayrıca Osmanlı Devleti dinî ve siyasi merkezleri kendi topraklarında olan grupları daha kolay denetleyebilmekteydi. Katolik mezhebine geçen Ermeniler ise Roma'dan olumsuz olarak etkilenebilir, ayrıca Osmanlı'nın iç işlerine müdahalenin önü açılabilirdi.²⁶⁶ Bu amaçla da ilk önlemler IV. Murat Döneminde (1623-1640) alındı. İstanbul Ermeni Patriği, Katolik misyonerlerin Ermeni inançlarını bozarak, onları başka kiliselere götürdüklerini ileri sürdü. Gelen şikâyetler üzerine Osmanlı hükûmeti, mezhep değiştiren Ermenilerin toplandığı Galata'daki Azra ve Aziz Yahya Kiliselerini kapattı.²⁶⁷ Bunun yanında Ermenilerin Katolikleştirilmesinde bu olayı görmezden gelen patrikler de olmuştur. Bunlardan biri de Patrik Tovma'dır. 1644'te iki ay kadar Ermeni Patrikliği yapan Tovma Roma'ya gider, on sene orada kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a döner. 1657 yılında yüksek ücret ödemek sureti ile tekrar ikinci defa Ermeni patriği seçilir. Ermeni cemaati onun Katolik taraftarı olduğunu söyleyerek patrik olarak kabul etmezler. 1658 yılında Frenk olmak suçu ile şikâyette bulunulur, yakalanıp hapsedilir. Ermeniler onun rüşvet vererek serbest kalmasından korkarlar. Sinan Paşa'ya müracaatta bulunur, idamını isterler. Gelişen bu olaylar üzerine Tovma 1658 yılında idam edilir.²⁶⁸ Tovma'nın idamıyla beraber Katoliklik propagandasının yapılması yasaklandığı gibi Ermenilerin Frenk kiliselerine gitmeleri de yasaklanmıştır. Aksine davrananların küreğe konulacağı açıkça belirtilmiştir. Bu gibi mezhep değiştiren Ermenilerin cezalandırılma biçimleri de genelde hapsedme, küreğe konulma²⁶⁹ kalebent etme ve nezre bağlanma şeklinde olmuştur.²⁷⁰ Ancak alınan önlemlere rağmen bu yüzyılda mezhep değişiklikleri bir türlü önlenememiştir.

2.2. XVIII. yy'da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları

1700'lü yıllara gelindiğinde Ermenilerden Katolikleşenler artık bir kitle hâline gelecek kadar çoğalmaya başlamıştı. Cizvit ve Kapuçinlerin sağladığı eğitimler sayesinde Ermeniler arasında Katolik olanların sayısı daha da artıyordu. 1690'lı

²⁶⁵ Barsoumian, a.g.m., s. 180; Ayrıca bk. Beydilli, a.g.e., s. 2.

²⁶⁶ Şahin, a.g.e., s. 71.

²⁶⁷ Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, s. 138.

²⁶⁸ Göyünç, a.g.e., s. 87.

²⁶⁹ Örneğin 1712 yılında Ermenilerden Frenk kiliselerine gittikleri görülen altmış kişiye tersanede küreğe konulma cezası verilmiştir. bk. BOA, C. ADL., nr. 94/5664.

²⁷⁰ Kenanoğlu, a.g.e., s. 120.

yıllardan itibaren Batı'ya Ermeni öğrenciler de gönderilmeye başlanmıştı. Amira olan ailelerin çocukları, tüccarlar, zengin bankerlerin çocukları bu okullarda eğitilerek birçoğu Katolikleştirildi. Katolik olan Ermenilerin sayısı artmasına karşılık problemleri de gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Kendilerine ait kiliseleri olmadığından ya Latin kilisesine gidiyorlar ya da evlerinde yaptıkları bölümlerde ibadetlerini gerçekleştiriyorlardı. Bundan haberdar olan Ermeni Kilisesi tarafından da Frenk olmakla suçlanıyorlardı. Bu tür çelişkilerle iç içe olan Katolik Ermenilerin en büyük problemi ise resmî olarak Ermeni kilisesine bağlı olduklarından vaftiz, evlilik, cenaze defni gibi birçok konuda da problemle karşı karşıya kalmalarıydı.²⁷¹ Çoğu kez Ermeni patriği mezhep değiştiren Ermenilerin cenazelerini kaldırmayacağını söylüyor²⁷² ve cenazeler ortada kalıyordu. Ermeni mezarlığına kabul edilmeyen bu cenazeler bazen sahiplerinin bahçelerine gömülüyordu. Bazen de bu cenazelerin dinî törenleri Rumlar tarafından yapılıyordu.²⁷³

Ermeni kilisesinden ayrılan üç kişi Katolik Ermeniler arasında büyük rol oynamıştır. Bu kişiler Gomidas Kömürcüyan, Haçador Arakliyan ve Bedros Manuk (Mihitar)'tur.²⁷⁴ Bu kişilerden Gomidas Kömürcüyan 1694 yılında Katolik olmuş ve Galata'daki Saint George Kilisesine bağlanmıştır. Arakliyan da Roma Urban Koleji'ni bitirdikten sonra Erzurum'dan İstanbul'a gelerek Ermeni cemaati içerisinde Katolikleştirme faaliyetlerinde bulunmuştur. Diğer önemli bir kişi ise Sivashlı Mihitar'dır.²⁷⁵ Daha sonra değineceğimiz bu kişi Katolik Ermenilerin arasında birçok tartışmalara yol açacak olan Mihitarist ekolünün kurucularındandır.

Katoliklerle Ermeni Kilisesi arasında meydana gelen bu tartışmalarla birlikte zaman zaman uzlaşma teşebbüsleri meydana gelmiyor değildi. Örneğin, bu

²⁷¹ Frazee, a.g.e., s. 178; Ayrıca bk. John Whooley, "The Armenian Catholic Church: a study in history and ecclesiology", *Heythrop Journal*, Volume 45, Issue, 4, s. 418.

²⁷² Ermenilerin varlıklı ailelerinden olup Tıngıryanların atası sayılan Hoca Kırkor (1701-1781) özellikle Triyeste (İtalya) ile alışveriş yapan zengin bir kişiydi. Ermeni Patrikhanesi bu kişinin Katolik olmasını kendi menfaati açısından büyük bir kayıp olarak telakki ettiğinden dolayı zaman zaman onu patrikhaneye çağırarak bu işten vazgeçmesini istemişti. Ancak Kırkor bu karardan vazgeçmemiş ve öldüğünde de patrikhane onun cenazesini kaldırmamıştır. bk. Çark, a.g.e., s. 60.

²⁷³ Beydilli, a.g.e., s. 2; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C IX, s. 45.

²⁷⁴ Ormanyan, *The Church Of Armenia* isimli eserinde Batı'da, *Mihitar ve Haçadur*'un Ermeniler açısından büyük faaliyetlerde bulduklarını belirtmektedir. Bunlar, sadece Ermenilerin ulusal edebiyatın yeniden diriltmesinde faaliyet göstermemiş aynı zamanda insanlar için eğitim kurumları açılmasında ve manastır kurumlarının oluşturulmasında da büyük gayretleri olmuştur. bk. Ormanian, a.g.e., s. 176.

²⁷⁵ Frazee, a.g.e., s. 178.

teşebbüslerden biri Fransız elçisi Charles de Feriol'un 1702'de öncülük ettiği bir hareketti. Feriol çekişmelerin sona ermesi için Latin Katoliklerini ileri gelenleriyle, Mihitar ve Arakliyan'ı görüşmek üzere davet etti. Toplantının sonucunda Arakliyan bir öneride bulundu. Buna göre, Katolik Ermeniler Pazar günleri ve kutsal günlerde Ermeni kilisesine gitmeyi, kilisenin kabul ettiği sakramentleri uygulamayı kabul edecek; bunun karşılığında da Ermeni kilisesi Papa I. Leon'u kınamayacak ve Kadıköy Konsili'ni kabul edecekti. Bu öneri Ermeni Kilisesi ile Roma Kilisesini uyumlu bir hâle getirecekti. Ancak Arakliyan'ın getirmiş olduğu bu öneri hem Ermeni Kilisenin ileri gelenleri hem de muhafazakâr Katolikler (Propaganda taraftarları) tarafından kabul edilmedi. Böylece iki kilise arasında bir uzlaşma meydana gelemedi. Arakliyan gibi uzlaşmanın taraftarı olan Mihitar ve grubu bir çözüm çıkmayacağını hissettiklerinden İstanbul'dan ayrıldılar ve Venedik'e gittiler.²⁷⁶

İstanbul'un muhtelif semtlerinde basılan kitaplar devlet tarafından toplattırılmış ve bu kitapları basanlar da hapse atılmıştı.²⁷⁷ Bu kitapların basımında ve Ermenilerin kandırılarak Katolikleştirilmesi konusunda İstanbul Ermeni patriğinin ihmali görüldüğü için Patrik 1701 yılında hapsedirilmiş²⁷⁸ ve yerine Katolik düşmanı olan patrik olarak Avedik (1702-1703), (1704-1706) atanmıştı.²⁷⁹ Avedik, mezhebini terk eden Ermenileri Babiâli vasıtasıyla cezalandırmaktan geri durmuyordu. Bu yüzden Katolik Ermeniler de Avedik'i patriklik makamından indirmek için her türlü çarelere başvurdular.²⁸⁰ Nihayet

²⁷⁶ Frazee, a.g.e., s. 179.

²⁷⁷ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 33.

²⁷⁸ Ermeni patriğinin hapsedilmesi hususunda İstanbul kaymakamına şu hüküm verilmiştir: "Ermeni patriği olan Sahak mülhidin taife-i mezburenin ahar ayinine inithahallerine müsamaha ve taksiri olduğundan sen ki vezir-i müşarun ileyhsin emri şerifim vusulünde mezbure tersane-i amirem zindanında hapsolunup ferman-ı hümayûn sadır olmadıkça itlak olunmamak babında deyu yazılmıştır." t. 20.8.1701, Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 266.

²⁷⁹ Eryılmaz, a.g.e., s. 66.

²⁸⁰ Avedik hakkında Katolik Ermeni yazarlar (bk. Çark, s. 41) ve genel literatür (bk. Frazee, a.g.e., s. 180), (bk. Hammer, *Osmanlı Tarihi*, C I, s. 542-543) baskıcı ve zalim bir patrik olarak tanıtırken Ortodoks Ermeni yazarlar ise onu kahraman bir lider olarak nitelemişlerdir. Bunlardan birisi Levon Panos Dabağyan'dır. Dabağyan Avedik ile ilgili şu ifadelerde bulunmuştur: "1701 yılında şeyhülislam olarak seçilen Feyzullah Efendi Latin Kilisesinin ve Avrupa Devletleri'nin, Osmanlı üzerinde ne gibi tasavvurlar peşinde koştuklarını gayet iyi bilmekte ve onlara karşı haklı olarak düşman hisleri taşımaktaydı. Dolayısıyla da onların göstermelik samimiyetlerine asla itimat etmemekteydi. Bu münevver ve zeki din adamı, Avedik Baş-Yebisgobos'u Erzurum'dan tanımakta ve aynen kendi düşüncelerini paylaşan Latinlere karşı, canı pahasına mücadele veren bu değerli ruhaniyi İstanbul'da patriklik tahtına oturtmak arzusunda idi. O tarihlerde Edirne'de bulunan Avedik Yebisgobos, İstanbul'a gelerek Samatyakapısı'ndaki Surp Kevork Katedrali'nde Ermeni tebaayı birleştirici bir vaaz vermiş ve kendisini dinleyen binlerce Ermeni tarafından ziyadece beğenildiğinden, bilahere padişah nezdinde büyük itibarı olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye müracaat edilerek, Avedik'in seçilmesi dileğinde bulunmuştu.

devlet erkânına rüşvet vererek onun sürgün edilmesine muvaffak oldular. Bunu yaparken de yanlarındaki en büyük yardımcıları Cizvit papazlarıydı. Katolik Ermeniler Avedik'in Adalar'a sürgün haberini alınca bir hamle daha geliştirerek onu kaçırmak istediler. Bu amaçla İstanbul'da bulunan Cizvit rahibi olan Berakonya Sakız'da bulunan Cizvit papazlarıyla irtibata geçti. Diğer taraftan Avedik'i Sakız'a götürecektir olan divan çavuşunu da elde etti. Sakızdaki Cizvit papazı bu adanın kenarında bir Fransız gemisi hazırlayacak ve Avedik'i getiren gemi geldiğinde hemen onu alıp Fransa'ya götürecektir orada da hapisaneye atılacaktı. Bu şekilde Osmanlı Devleti'ndeki Katolik Ermeniler Patrik Avedik'ten tamamen kurtulmuş olacaktı. O zamanlar Fransa'nın Sakız konsolosu olan Senyör Bonnack'ın gayretleriyle bu teşebbüs gerçekleştirildi ve Avedik Fransa'da hapse atıldı. İstanbul'daki Ermeniler Avedik'e yapılan bu ayak oyunlarından dolayı divana müracaat ettiler. Bunun üzerine Sakız'a derhâl bir kapıcıbaşı gönderildi. Avedik'i kaçırmada büyük rolü bulunan konsolos birtakım bahaneler öne sürerek kendini kurtarmaya çalışarak bunu geçiştirdi. Kaçırma hadisesine çok sinirlenen Çorlulu Ali Paşa sadrazamlığı boyunca patriği istemekten geri durmamıştır. Bu da Fransa elçisiyle sürekli münakaşa etmesine neden olmuştur.²⁸¹

Ermeni tebaa tarafından kendisine itibar edildiğinden gayet memnun kalan şeyhülislam, Avedik'i önce patrik kaymakamı makamına getirmiş sonra da patrik ilan edilmiştir. Avedik'in ilk icraatı Losavoriçagan Ermeniler ile Katolik Ermeniler arasındaki birleştirici bir yol bulmaya çalışmak olmuş ve bu meyanda Kudüs Ermeni Patrikliği İstanbul Ermeni Patrikliğinin uhdesine almak olmuştur. Latinlere gelince Latinler tabii ki mevcut durumdan hiç memnun olmamışlardı. Nitekim bir müddet sonra tekrar Edirne'ye dönen Avedik, buradaki Latin ruhanilerinin hışmına uğramıştı. Onlar tarafından Sadrazam Mustafa Paşa tarafından hapse atılınca vaziyeti öğrenen Şeyhülislam derhâl harekete geçerek, Avedik patriği kurtarmış ve düşmanlarını da küreğe mahkûm ettirmişti." bk. Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 497, 498. Dabağyan Avedik'in patrik seçilmesi ile ilgili bilgileri verdikten sonra 1703'te yeniçerilerin ayaklanması ile Edirne vakasının meydana geldiğini bunu da Latinlerin yeniçerileri kıskırtmaları sonucunda olduğunu belirtmiştir. Bu ihtilal dolayısıyla yeniçeriler kazan kaldırdıklarından Şeyhülislam da öldürülmüştü. Şeyhülislam'ın öldürülmesiyle korumasız kalan Avedik yine Latinlerin ve Katolik Ermenilerin bir oyunu sonucu sürgün edilmişti. Dabağyan buradaki sürgün olayının Fransa'nın elçisi Feriol vasıtasıyla gerçekleştiğini belirtirken Ahmet Refik'in de belirtmediği bir ayrıntıya değinmiştir. O da Avedik'in Kudüs'e gitme amacıyla gemiye bindirildiği ve daha sonra Sakız Adası'na kaçırıldığı hadisesidir. Dabağyan Avedik'in Fransa'da bulunduğu hapisanede işkenceyle zorla Katolik yapıldığını ve buna tahammül edemeyerek 11 Temmuz 1711 yılında da öldüğünü belirtmiştir. Dabağyan ayrıca Fransız tarihçilerinden Marius Taupin'in Avedik'in trajik hayatına dair "Demir Maskeli Adam ve Ermeni Patriki Avedik" isimli bir eser yazıp Garabet Ütücüyan'ın (1823-1904) ise bu eseri 1870 yılında Ermeniceye çevirdiğini belirterek bu kişinin Ermenilerin tarihindeki önemine işaret etmiştir. bk. Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 501.

Dursun Yılmaz, Cyrus Hamlin'in *Among the Turks* isimli kitabından Avedikle ilgili şu bilgileri aktarmıştır. "Avedik, hoşgörü sahibi bir insan olup diğer mezhep mensuplarının da kendi ayinlerine karışmazdı. Fakat Ermenilerin Katolikleştirilmesine karşıydı. Katolik rahipler bundan dolayı Avedik'i tutmazlardı.", bk. Yılmaz, a.g.e., s. 55.

²⁸¹ Hammer, *Osmanlı Tarihi*, C VII, s. 119.

O güne kadar mezhep değiştiren Katolik Ermenilere karşı engellemeler getiren Osmanlı h k meti bu defa Cizvit papazlarının Osmanlı Devleti içerisinde serbestçe faaliyet yapmalarına da kısıtlamalar getirdi.²⁸² Bunun  zerine İstanbul'daki misyonerler Katolik olan Ermenilere Ermeni Kilisesine gitmemeleri için baskı yapmaya başladılar.²⁸³

Katolik Ermenilerin sayısının artmasından endişe duyan, dolayısıyla Katolikler'e daha fazla cebri tedbirlerin uygulanmasını isteyen, ancak arzularının patrik tarafından dikkate alınmayıp uygulanmadığını gören Ermeniler İzmir piskoposu Hovhannes'i (1707-1708) İstanbul patriklik kürsüsüne getirdiler. Yeni patriğin gelişiyle beraber Ermenilerin Katoliklere olan baskıları daha da arttı. Bu baskıya uğrayanlardan biri de Samatya'daki Sulumanastır kilisesi vaizi Gomidas Kömürcüyan isimli papazdı.²⁸⁴

Ermenilerden gelen Şikâyetler  zerine Kömürcüyan Babiâli'ye çağrıldı ve Sadrazam orlulu Ali Paşa'nın huzuruna çıkarıldı. Ali Paşa ona yapılan Őulamaların tamamının dini meselelerden kaynaklandığını anlayınca onun beratına karar verdi. Kömürcüyan'ın kurtulduğunu gören İstanbul Ermeni patriği ikinci defa sadrazamın yanına giderek, adı geçen papazın Frenk olduğunu ve yabancılar hesabına çalıştığını ihbar ederek onu tekrar yakalattırdı. Gomidas Kömürcüyan ve onunla beraber dokuz Katolik Ermeni rahip kısa zaman içerisinde Ermeni milleti mahkemesine çıkartıldı. Milletin huzurunu bozmak ve Sultan III. Ahmet'e muhalif olmakla Őulandılar. Kömürcüyan, tutukluların tercümanı olarak konuştu ve: "Biz Katoliğiz, fakat Frenk değiliz." dedi. Daha sonra bu kişiler kadı huzuruna çıkarıldılar. Aralarından sekizi Müslüman oldu ve hayatını kurtardı. Kömürcüyan ise Katolik inancında kalacağını ısrarla belirtti.²⁸⁵ Bu arada Kömürcüyan mahkeme huzurunda iken orada toplanan Ermeniler, "Onun kanı bizim ve evlatlarımızın üzerine aksın." diye bağrışarak isteklerinin yerine getirilmesini istediler. İki grup arasındaki kargaşa bir türlü bitmediğinden devlet tarafından Gomidas'ın 1707'de idam edilmesine karar verildi.²⁸⁶ Ermeniler cesedi ailesine vermemekte direnmelerine rağmen, sadrazamın emriyle

²⁸² Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 267.

²⁸³ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 271.

²⁸⁴ ark, a.g.e., s. 41.

²⁸⁵ Göyünç, a.g.e., s. 87.

²⁸⁶ Gomidas Kömürcüyan, Papa XI. Pie tarafından 23 Haziran 1929 yılında *Kutlu Ter Gomidas* olarak aziz mertebesine yükseltilmiştir. bk. Şahin, a.g.e., s. 230.

cenaze ailesine teslim edildi. Cenaze törenine Ermenilerden kimse katılmadı ve dinî tören Rumlar tarafından yapılarak geceleyin gizlice defnedildi.²⁸⁷

Kömürcüyan'ın ölümü iki grup arasındaki öfkeyi daha da arttırmıştır. Bu durum karşısında Fransa elçisi Katolik Ermenilere destek olmak için hükûmete baskı yaparak patriğin görevden alınması için çabalamış ve bunda başarılı olmuştur. Hovhannes'in yerine yeni patrik olarak ılımlı kişiliği ile tanınan Sahak (1708-1714) atanmıştır. Patrik değişimiyle Ermenilerin mezhep değiştiren Katoliklere karşı olan baskıları bir müddet azalmıştır. Bu arada 1711 yılında Fransa elçisi Katolik Ermenilerin bir millet olarak tanınması için girişimlerde bulunmuş ancak Osmanlı Devleti Ermenilerin Katolik olarak tanınma isteğini geri çevirmiştir.²⁸⁸

Fransa'nın baskısından sonra İstanbul'daki Ermenilerin Katolikleşmesinin bir türlü önlenememesi patriklerin üzerinde büyük etkisi olan Ermeni cemaatinin ileri gelenlerini rahatsız etmekteydi.²⁸⁹ Bundan dolayı Katoliklere karşı pasif olduğu düşünüldüğü Genceli Hovhannes (1714-1715)'i görevden istifa ettirerek Patrik Golod (1715-1741)'un seçilmesinde etkin bir rol oynamışlardır.²⁹⁰

Golod, cemaatin ileri gelenlerinin insiyatifiyle patriklik makamına oturmasına rağmen onun icraatları İstanbul'daki Ermenilerin tarihinde birçok anlamda ilklerin yaşandığı bir süreci ortaya koymuştur. O, Katolik Ermenilere karşı sert mücadeleler verirken,²⁹¹ bir taraftan uzlaşma çabalarını desteklemiş, bir taraftan da Katolik misyonerlerin faaliyetlerinden etkilenip İstanbul'daki Ermeni cemaati için birçok yenilikler getirmiştir.²⁹²

²⁸⁷ Kılıç, a.g.e., s. 136.

²⁸⁸ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 314, Frazee, a.g.e., s. 181.

²⁸⁹ Ermeniler'in Katolikleşmesi Ermeni kilisesini rahatsız ettiği kadar İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesini de rahatsız etmekteydi. Örneğin Rum Patriği Tanaş'ın 1 Aralık 1710 tarihinde verdiği arzuhâlinde birkaç Rum keşişinin Frenk ayini yaptığını belirtmiştir. Daha sonra Bozcaada kadısına yazılan yazıda bu kişilerin oraya sürüldükleri belirtilmiştir. bk. Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 44.

²⁹⁰ Yumul, a.g.m., s. 167.

²⁹¹ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 272.

²⁹² Artinian, a.g.e., s. 53; *History of Christianity (Eastern Christianity)*, C V, ed. Michael Angold, s. 439.

Golod'un İstanbul Ermeni patrikliği için getirdiği en önemli yenilik 1718'de Üsküdar'da açtırmış olduğu ruhban okuludur.²⁹³ Bu tarihe gelinceye kadar evlenmeyen rahiplerin çoğu Kilikya Katogikosluğunda bulunan ruhban okulunda yedi yıl eğitim aldıktan sonra İstanbul'a geliyorlardı. Bu okul kurulduktan sonra artık ruhbanlar Kilikya Katogikosluğunda uygulanan aynı müfredatla burada eğitim görmüşlerdir.²⁹⁴ Bu okul sayesinde iyi eğitilmiş birçok din adamı yetişmiş ve İstanbul'daki Ermeniler arasında bir edebiyat hareketi başlamıştır. Matbaalar kurularak Ermeni müelliflerinin yüz cilt kadar eserleri basılmıştır. Bu ciltlerin hazırlanmasında Patrik Golod'un da büyük katkıları olmuştur. Kısacası bu okul XVIII. yüzyılda Osmanlı Ermenileri arasında entelektüel bir canlılık getirmiş ve cemaat arasındaki kişisel ihtirasları bir nebze olsun azaltmıştır.²⁹⁵

Golod, cemaatinin Batının dinî kültüründen çok etkilendiğini gördüğünden Latin ilahiyatçıların eserlerini Ermeniceye çevirterek bir anlamda cemaatini rehabilite etmek istemiştir. Bunlar arasında Kitab'ı Mukaddesin tümünün tefsiri ile bilimsel ve tarihi birçok eser yer almaktaydı. Golod'un çeyrek yüzyılda gerçekleştirdiği bu faaliyetler Ermeni toplumunun kültürel yapısında büyük değişikliklere neden olmuş ancak cemaatinden mezhep değiştirenlerin sayısını azaltmamıştır.²⁹⁶

Ermeniler Katolikliğe geçmekle birlikte Ermeni kilisesi ile iletişimin korunması noktasında farklı düşüncelere sahip olmuşlardır. Bu farklı tutum Katoliklere destek veren İstanbul'daki Latin piskoposu Giovanni Battista Mauri'nin tepkisine neden olmuştur. Giovanni 1720 yılına gelindiğinde yirmi bin Ermeni'nin din değiştirdiğini söylemiştir. Bunların beş bininin Galata'daki Latin kilisesine katıldığını, dokuz bininin hem Latin hem de Ermeni kilisesine gittiğini, altı bininin ise Katolik mezhebinde olduğunu gizlediğini belirtmiştir. Giovanni, Katolik mezhebine girip de bunu gizleyen

²⁹³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C I-II, s. 751; Pamukciyan, Kevork, *İstanbul Yazıları*, C 1, s. 197-198. Patrik Golod bu okulun kurulmasına öncelik etmesinin yanı sıra ayrıca İstanbul Ermeni Kilisesinin yapısını da yeniden organize etmiştir. Daha önce Ermeni Patrikhanesinin işleri üst düzey rahipler ve İstanbul'un büyük tüccarları tarafından görülürken ilk defa Anadolu'da bulunan esnaf da İstanbul'a davet edilerek patrik seçiminde oy kullanmaları sağlanmıştır. bk. Artinian, a.g.e., s. 40. Ayrıca İstanbul'da ondan fazla kilise ve vakıf kurumları ya inşa edilmiş ya da yeniden onarılmıştır. Bununla birlikte o, Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi avlusunda bir Millet Kütüphanesi kurdurtmuştur. bk. Tuğlacı, a.g.e., s. 272-273.

²⁹⁴ Artinian, a.g.e., s. 29. Çark, Patrik Golod'un bu okulda eğitim vermek üzere Katolik okullarında veya Roma'da tahsil görmüş kimseleri tercih ettiğini belirtmektedir. bk. Çark, a.g.e., s. 41.

²⁹⁵ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 273.

²⁹⁶ a.g.e. C I, s. 273.

altı bin kişinin yaptıklarının yanlış olduğunu belirtmiştir. Ona göre bir Ermeni, Katolik olduğunda bu inancın gerekliliklerini açıkça yerine getirmelidir. Giovanni, Ermenilerin inançlarını gizlemeleri hususunda Mihitar'ın telkinlerinin ve disiplininin etkili olduğunu belirterek ona karşı suçlamalarda bulunmuştur.²⁹⁷

Katolik Ermeniler bu yıllardan itibaren bir yandan Ermeni kilisesinin karşı çıkışlarına çareler aramak zorunda kalırken bir yandan da kendi iç çatışmalarının ayak seslerini hissetmeye başlamışlardır. Katolik Ermenilerin arasında meydana gelen bu iç çatışmalar da genel olarak papalık taraftarı olan Propaganda ekolü ile Mihitar'ın disiplini savunanlar arasında cereyan edecektir.

2.2.1. Mihitar (1676-1749) ve Mihitaristler

Asıl adı Manuk olan Mihitar, Ermeni bir ailenin çocuğu olarak 1676 yılında Sivas'ta doğmuştur. 14 yaşında bir manastıra girerek kendisini din adamlığına adanmış ve küçük yaşta ruhani hayatı seçmiştir.²⁹⁸ Bir süre sonra rahiplik rütbesini alan Manuk, bulunduğu manastırın eğitim seviyesi kendisine yetersiz geldiği için başka Ermeni manastırlarını ziyaret etmeyi kararlaştırmıştır. Bu sırada *teselli eden, rahatlatan* anlamına gelen *Mihitar-Migitar* adını alarak başpiskopos Mikael ile birlikte 1691 yılında Eçmiyazin'e gidip manastıra girmek için yola çıkmışlardır.²⁹⁹ İlk önce Erzurum'a gelen Mikael ve Mihitar, burada bulunduğu zaman diliminde Katolik misyonerliği yapan Cizvit Rahip Vilod ile görüşmüşlerdir. Mihitar, bu karşılaşmada Rahip Vilod'dan ve onun Katolik tarikatının örgütlenme biçiminden çok etkilenmiştir. Bu nedenle Mihitar, Katolikliğin bu özelliklerini Ermenilerin dinî anlayışıyla uzlaştırıp Batı kültürüyle tanıştırmak istemiştir.³⁰⁰ Onun Katolikliği ne zaman kabul ettiği konusunda kesin bir fikir yoktur. Bazı kaynaklar 1695 yılında Halep'te Katolikliği kabul ettiğini yazarken, bazıları ise yer bildirmemekte ve 1695 yılında Cizvit rahiplerinden Anton Beauvollier'in daveti ile Katolik olduğunu bildirmektedir.³⁰¹

²⁹⁷ Frazee, a.g.e., s. 182.

²⁹⁸ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 474.

²⁹⁹ Şahin, a.g.e., s. 76.

³⁰⁰ Kevork B. Bardakjian, "The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship", *Middle Eastern Department, Harvard College Library*, s. 2.

³⁰¹ Şahin, a.g.e., s. 81; Attwater, a.g.e., s. 208.

Mihitar memleketinden ayrıldıktan yaklaşık on sekiz ay sonra tekrar Sivas'a dönmüş ve bir müddet burada kalmıştır. Mihitar'ın memleketine dönmesinde en büyük etken çevre şartlarından olumsuz etkilenip sağlık sorunları yaşaması olmuştur. O, yaptığı gezilerde Ermenilerin geri kalmışlığını açık bir şekilde gözlemlemiş ve en kısa zamanda Ermeni kültürünün yükseltilmesi için çalışmalar yapılması gerektiği kanaatine varmıştır. Çünkü bu dönemde Ermenilerin eğitim kurumları çok azdı. Olanlar da kiliselerin yanında eğitim veren sistemli olmayan kurumlardı.³⁰²

Mihitar Ermenilerin ihtiyacı olan dinî ve millî uyanış üzerinde düşünmüş, bunun için zihninde birçok fikirler tasarlamıştır. O, zihnindeki düşünceleri daha iyi uygulayabilmek için 1700 yılında İstanbul'a gelmiştir. Burada eğitim faaliyetlerini geliştirmek ve Ermeni milletinin fikrî-dinî alanda uyandırılması için etrafındaki on öğrencisiyle birlikte *Mihitaryan Birliği Manastırı*'ni kurmuştur. Hıristiyanlıkta Batı keşişliğinin babası sayılan Aziz Benedikt'in (480-547) belirlediği manastır ve keşişlik kuralları³⁰³ Mihitar'ın kurduğu tarikatte geçerli kurallar olmuştur. Mihitar'ın kurduğu tarikat, *Ermeni Benedikt tarikatı* olarak kabul edilmiş, öğrencileri de ayrıca kendilerine *Meryem'in oğulluğuna kabul edilenler ve tövbekârların öğretmenleri* adını vermişlerdir.³⁰⁴ Bununla beraber Mihitar'ın tarikatı Aziz Antonius'un³⁰⁵ öğretisini de benimsemiştir. Mihitar, İstanbul'da bulunduğu yıllarda dört kitap yazmıştır. Bunlardan biri *Hz. İsa'nın Sireti* isimli kitabıdır. Bu kitapların üçü basılmıştır.³⁰⁶

³⁰² Bardakjian, a.g.m., s. 9.

³⁰³ Hristiyan Batı keşişliğinin babası olarak kabul edilen Aziz Benedik tarafından ortaya konan bu kurallar manastır yaşamıyla ilgili yönetim kurallarını ve sıkı bir ruhsal hayat disiplini içermektedir. Benedik tarafından belirlenen manastır ve keşişlik kuralları, sonraki dönemlerde birçok Hıristiyan tarikatında geçerli kurallar olarak kabul edilmiştir. Benedikten manastır ilkeleri arasında yoksulluk, iffet ve itaat çok önemli bir yer tutmuştur. Benedik manastırının ortaya koyduğu en ciddi iş manastırın yönetiminde madde ile manayı içine alan bir tüzük ve yaşama modelinin ortaya konmasıdır. Manastırın başkeşişi, kendi keşişleri tarafından seçilmekte ve kimseye karşı sorumlu olmamaktadır. Başkeşiş, tüzüğe ve Allah'ın yasalarına karşı sorumludur. Fakat Allah'ın huzurunda bir gün hesap vereceği kendisine sürekli hatırlatılır. Manastır hayatının bütün safhaları başkeşiş tarafından denetlenir. Maddi olarak hiç kimse bir şeye sahip olmayacaktır. Manastırda görevli olan konuklar, duacılar, aşçılar ve hizmetçiler için disiplin kuralları vardır. Bu konudaki cezalar da açıktır. bk. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 98-99.

³⁰⁴ Şahin, a.g.e., s. 85; Adrian Fortercue, "Catalogue Of The Eastern Churches", *The Catholic Encyclopedia*, C V, s. 474.

³⁰⁵ Aziz Antonios (251-356): İlk Hıristiyan keşişlerinden olan Antonios, Hıristiyanlıkta teşkilatlı manastır hayatının ilk modellerini kurmuştur. Manastır hayatı için koyduğu kurallar, manastırlardaki manevi disiplini temin etmiştir. bk. Mehmet Aydın, a.g.s., s. 34.

³⁰⁶ Şahin, a.g.e., s. 93.

Mihitar'ın İstanbul'daki faaliyetlerinden hoşlanmayan Ermeni kilisesi taraftarları onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemişlerdir. Bu durumu öğrenen Mihitar İstanbul'u terk ederek o yıllarda Venediklilerin elindeki Mora yarımadasında bulunan Modon şehrine yerleşmiştir. Burada ilk iş olarak bir cemiyet kurup kurumsal bir takım adımlar atmıştır. Onun kurmuş olduğu bu cemiyet daha sonra kendi adını alan bir tarikat biçimine dönüşmüş ve böylece *Mihitaristler Tarikati* meydana gelmiştir. Modon'un yerli yöneticileri Mihitar ve arkadaşlarına iki köy büyüklüğünde bir arazi vermişlerdir. Mihitaristler burada kendilerine ait bir manastır kurmuş ve Surp Anton Kilisesini inşa etmişlerdir.³⁰⁷

Osmanlı Devleti ile 1714 yılında başlayan savaş yüzünden Modon'daki Venedikliler 1715 yılında buradan uzaklaştırılınca Mihitar ve müritleri de şehirden ayrılmak zorunda kalmışlar ve Venedik'e gitmişlerdir. Mihitar'ın Venedik hükûmetine başvurması üzerine ona ve arkadaşlarına Saint Lazar Adası bağışlanmıştır. Böylece ileride Ermeni milliyetçiliği açısından son derece önemli roller oynayacak olan Saint Lazar Adası'ndaki Ermeni Akademisinin temelleri atılmıştır.³⁰⁸

Mihitar bu adaya geldikten sonra Ermeni kültürünün zenginleştirilmesi için birçok eserler kaleme almış ve öğrenciler yetiştirmiştir.³⁰⁹ O, Albertus Magnus, Thomas Aquinas ve diğer bazı teologların eserlerinden tercemeler yaptığı gibi öğrencilerinin yaptığı terceme çalışmalarına da katkıda bulunmuştur.³¹⁰

Mihitar'ın yaptığı bu çalışmalar hem Latinleri hem de Ermenileri endişelendirmişti. Papa da bu endişelerden haberdar olduğundan Mihitar'ın zihnindeki fikirleri tam olarak anlamak istiyordu. Mihitar papanın zihnindeki bu kuşkuları gidermek amacıyla 1718 yılında Roma'ya gitti ve Papa XI. Clement (1700-1721) ile

³⁰⁷ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri*, s. 475.

³⁰⁸ Şahin, a.g.e., s. 96; Ayrıca bk. Whooley, s. 417; Ortaylı, "Osmanlı'da XVIII. yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi)*, C I, s. 41; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C II, s. 163.

³⁰⁹ Mihitar'ın burada yetiştirmiş olduğu öğrencileri Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler arasında Katolikleştirme faaliyetlerine başlayınca İstanbul Ermeni Patriğinin tepkisini çekmiştir. Örneğin Ermeni Patriği Tokat'a gidip oradaki rahip ve ahalileri ifsat eden Venedik'deki Mihitarist okulunda yetişmiş olan Rahip Pelpos'un Kemah Kalesi'nde kalebent edilmesini istemiştir. Patriğin şikâyetinde dikkati çeken hususlardan biri de bu rahibin Venedik'te Frenk ayini tahsil etmiş olduğunun belirtilmesi ve Mihitaristlerin de Frenklerle aynı kategoride değerlendirilmesidir. bk. BOA, C. ZB., nr. 67/3321.

³¹⁰ Bardakjian, "The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship", s. 5.

görüştü. Papanın bu konudaki şüphelerini gideren Mihitar tekrar Saint Lazara döndü ve tarikatına mensup olan öğrencilerini son derece sıkı manastır disiplini altında yetiştirmeye çalıştı. Çok zaman geçmeden buradaki manastır Ermeniler için en meşhur edebî merkez hâline gelmiştir. Ayrıca bu manastırın Osmanlı Ermenileri üzerinde çok büyük etkisi olmuştur. Özellikle onlara Katolik inancını aşılama bir misyoner merkezi konumunu üstlenmiştir. Mihitar otuz beş yıllık faaliyetinin sonunda 1749 yılında ölmüş ve bu adadaki manastırın içine gömülmüştür. Napolyon'un İtalya'yı işgalinden sonra da bu manastır kapatılmayarak faaliyetlerine devam etmiştir.³¹¹

Mihitar'ın vefatından sonra öğrencileri Mihitarist tarikatın Venedik şubesini açarak faaliyetlerini burada devam ettirmişlerdir.³¹² Daha sonra Mihitaristler arasında çıkan fikir ayrılıklarından dolayı bir grup Peder Parikyan ve Kasbaryan öncülüğünde Venedik'ten ayrılarak Triyeste'ye yerleşmişler ve burada kurdukları bir manastırda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu grup her ne kadar Venedik'te Mihitaristler arasında bulunuyorlarsa da Antonyanlar diye isimlendiriliyorlardı. Triyeste'ye yerleştiklerinde nasıl bir isimle alınacakları da bir sorun teşkil etmişti. Yapılan görüşmeler sonucunda Antonyan dinî örgütü yerine Mihitaryan Kongregasyonu ismiyle anılmayı kararlaştırmışlardır.³¹³ Triyeste'ye yerleşen bu örgüt arasından 15 üye daha sonra Viyana'da bir dinî merkez kurarak kültürel faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Viyana'daki Mihitarist rahiplerine Kapuçinler manastırı ve kilisesi küçük bir bedel karşılığında verilmiştir³¹⁴

Mihitaristlerin öğretileri sadece Katolikler için değil Ortodoks Ermeniler için de büyük değişime yol açmıştır. Ermeni araştırmacılarından Zekiyan, Mihitar'ın çalışmalarının iki temel noktada yoğunlaştığını belirtmiştir. Bunlar; “Kültürel içerik açısından tam bir Hıristiyan hümanizmi ve teolojik boyut açısından zamanın ötesine geçen bir ekümenizmdir. Mihitar, ekümenik boyut açısından Ermeni Kilisesinin

³¹¹ Şahin, a.g.e., s. 100.

³¹² Mihitar'ın başlatmış olduğu yeni akım Ermeni yazarlar tarafından eleştirilmiştir. Dabağyan bunlardan birisidir. Dabağyan Propaganda taraftarlarına nispeten Mihitar'ı Ermeni Kilisesine daha yakın görmesine rağmen şu eleştiriyi getirmekten de kaçınmamıştır: “Bu şuursuz ve mantıksız mücadelede (Ermeni-Katolik mücadelesi) kazanan ne Rahip Mihitar ne de onun yoluna başkoyan Katolik Ermeniler olmuştur. Asıl kazanan ve de pek karlı çıkan doğrudan emperyalist devletler olmuştur ki, yanlış hesapların ürünü sözde bir millî uyanış Ermenileri felaketten felaketlere sürüklemiştir.” Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 478.

³¹³ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 363.

³¹⁴ a.g.e., s. 466, 470.

tarihinde bir geleneğin izinden yürümüş, en azından böyle yaptığına inanmıştır. Söz konusu geleneğin Ermenilerde bu kadar güçlü olması, özgül tarihsel koşullarla yalnızca içinde yaşadığı ve ülkenin sınırlarını değil, Hıristiyan tarihinde yüzyılları aşan sıra dışı bir ekümenik figürden alınan ilhamla açıklanabilir. Mihitar'ın ekümenizminin özünü Roma-Katolik Kilisesi doktrininden –papanın yargısal üstünlüğünden- hareket etmekle birlikte, Ermeni Kilisesinin koyduğu kuralların tümüyle doğru, getirdiği inanç ve ibadet esaslarının da tümüyle meşru olduğunu hiçbir kuşku göstermeksizin savunması olmuştur. Mihitar, Aziz Matta'nın İncil'i üzerine yazmış olduğu bin sayfalık büyük tefsirin önsözünde, bu düşünceyi çok açık bir biçimde şöyle ifade eder: 'Ne inancım için ulusumu, ne de ulusum için inancımı feda ederim.'³¹⁵

Osman Ergin *Türkiye Maarif Tarihi* isimli eserinde Muallim Cevdet'in *Muallimler Mecmuası*'ndan alıntıda bulunarak Mihitar ve Mihitarist hareketin Ermenilere kazandırdıklarından bahsetmiştir. Muallim Cevdet, Mihitar'dan bahsederken onun faaliyetlerinin sadece Venedik'teki Ermenileri ihya etmek anlamını taşımadığını cihanın meşhur ilim ocaklarından biri olduğunu belirtmiştir. Buradaki matbaada Avrupa'nın en meşhur eserleri Ermeniceye terceme edilmiş ve İstanbul ve diğer yerlerdeki Ermeni merkezlerine gönderilmiştir. Muallim Cevdet, Mihitaristlerin matbaadaki gelişmelerini takdir ederken Osmanlı Devleti'nin bu konudaki geri kalmışlığının da düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, Osmanlı Devleti matbaayı Avrupa'da ortaya çıkışından üçyüz sene sonra almıştı. Hâlbuki Ermeni ve Rumlar matbaa işlerini Venedik ve Roma'da başlar başlamaz koşup almışlardı.³¹⁶ Burada yetişen Ermeniler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılan Tıbbiye, Harbiye, Hukuk, Galatasaray Lisesi, Baytar ve Ziraat Mektepleri ile Darülfunun şubelerinin hepsinde mütercim, muallim, doktor, müellif ve hukukçu olarak görev yapmışlardı.³¹⁷

Muallim Cevdet Mihitarist hareketin dünyadaki Ermeniler üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu hususunda da şunları dile getirmiştir: "Mihitar ve Mihitarist dervişleri Eçmiyazin Patrikliği derecesinde tanınmış bir dinî müessese ve akademi vücuda getirmişlerdir. Bu müessesenin Türkiye, Kafkasya, İran, Hint, Mısır ve Bulgaristan

³¹⁵ Boğos Levon Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite*, s. 71.

³¹⁶ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C I-II, s.798.

³¹⁷ a.g.e., s. 802.

Ermenilerine yaptığı dinî ve terbiyevi hizmet Beyoğlu Rum Sillog'undan³¹⁸ daha fazladır ve ondan iki asır önce başlamıştır.”³¹⁹

Muallim Cevdet Mihitar'ın Ermeni kültüründe bu kadar etkili olması hususunda dile getirdiği diğer hususun uslub olduğunu belirtmiştir. Mihitar çok feyizli gözükp halk tarafından hiçbir şekilde anlaşılmayan kapalı kilise diliyle değil de halkın anlayabileceği bir dil ve gramer geliştirmiştir. Bu halk dilinin gazete ve kitaplara geçmesiyle de Ermeni milleti uyanmaya başlamıştır. Böylece Venedik ve Viyana Akademileri'nde Mihitar'ın eğitimi ile yetişenler dağınık Ermeni milletini bir araya toplayıp aynı tarzda düşünmeye muvaffak olmuşlardır. Muallim Cevdet bu halk dili hususunda “Bizim Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit'in usupları ve medrese ile Babiâli lehçeleri halkın idrakinden çok yüksek kalırken Ermeni mütefekkirleri bizimkilerden çok evvel halk gibi söyleyip yazmaya başladılar.” diyerek bir uslub özeleştirisi yapmıştır.³²⁰

Mihitar ve ekolünün Katolik Ermeniler arasındaki etkisine baktığımızda bunların Katolik olmakla beraber Ermeniliğin millî unsurlarına da önem vermesinden dolayı İstanbul'daki Ermeni Kilisesi ile olan yakınlıklarının daha fazla olduğu görülür. Bu yakınlıktan dolayı da karşılığın çoğu kez papanın desteklediği Propaganda teşkilatı ve bu teşkilatın İstanbul'daki ruhani temsilcileri çıkmıştır. Mihitar her ne kadar Papa XI. Clement ile görüşmüş ve onun zihnindeki kuşkuları gidermişse de XVIII. ikinci çeyreğinden itibaren XIX. yy'ın son çeyreğine kadar Mihitaristlerle papanın desteklediği Propaganda teşkilatı arasındaki rekabet sürekli devam etmiştir. İleriki

³¹⁸ Sillog: İstanbul ve Yunanistan'daki zengin Rumların desteği ile açılmış olan bu seküler okullar ilk defa 1860 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Bu okulların gerçekleştirdiği en önemli faaliyet İstanbul'un fethinden sonra o güne kadar Rumların hukuki, tabii, tıbbi ilimlerini tahlil ettirip yeni bir külliyyat oluşturmak olmuştur. Ayrıca Silloga bağlı âsar-ı atika komisyonu vasıtasıyla Anadolu, Rumeli ve İstanbul'daki Rum abideleri en küçük ayrıntısına kadar tetkik ettirilmiştir. bk. Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C I-II, s. 793. Silloglar bu kültürel çalışmaların yanında zamanla Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodoks halkın Rumlaştırılması ve Yunan sempatanlığı kazanmasında büyük etkisi olmuştur. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde yayınlanan gazetelerde bu okulların amaçları sorgulanarak eleştirilerde bulunulmuştur. bk. Türkan, Ahmet, “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hristiyan İstavriler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, s. 162.

³¹⁹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. C I-II, 797.

³²⁰ a.g.e., 801.

konularda ayrıntılı olarak göreceğimiz şekilde Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olarak kabul edilmesiyle bu durum daha da gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.³²¹

2.2.2. Ortodoks-Katolik Ermenilerin Uzlaşma Girişimleri

Osmanlı Devleti, Ermeni kilisenin dağılmamasını kendi siyasi anlayışı çerçevesinde uygun görse de zaman zaman bu hedefinden sapmalar oluyordu. Bunu etkileyen sebep ise uluslararası siyasetin getirdiği sonuçlardı. Fransa'ya verilen kapitülasyonlar sayesinde Katolik misyonerler Osmanlı Devleti'nde serbest hareket etmeye başlayınca devlet, bunlar için birçok kısıtlamalar getirmişti. Ancak yine de geçmiş yıllara bakıldığında patriklerin sürgün edilmesi, azledilip değiştirilmesi gibi birçok durumda Fransa'nın baskısı görülmekteydi. Osmanlı Devleti elini güçlü hissettiği zamanlarda ise Fransa'nın isteklerini gözardı ediyordu. Örneğin 1711 yılında Osmanlı Devleti Rusya karşısında yeni bir galibiyet elde etmişti. Yeni atanan Fransa Elçisi Pierre Katolik Ermenilere millet statüsünün verilmesini istediğinde Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyanların din ve mezhep özgürlüğü içinde bulunduğunu belirterek bunun ötesinde bir isteğin ve imtiyazın ise mümkün olmadığını belirtmiştir.³²² Fakat süregelen zaman içerisinde Osmanlı Devleti Ermenilerin Katolikleşmesine müsaade etmemesine rağmen onları himaye etmeye çalışan Fransa ve Avusturya Devleti'ne karşı tavizler vermek zorunda kalmıştır. Bunda da etkili olan genelde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden savaşlar ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne olan desteğiydi.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1718-1830) Osmanlı hükûmeti ile Fransa arasındaki ilişkiler güzel bir seyir izliyordu. Fransız hükûmeti İstanbul'a elçi olarak gönderdiği Marki de Bonnak'a verdiği talimatla *Katolik mezhebinin idamesi ve yayılmasına hizmet, Şarkta Fransız ticaretinin artmasına gayret* politikasının izlenmesi gerektiğini bildirdi. Fransa'nın bu politikası Ermenilerden üst tabakaya karşı hoşnutsuzluk duyan birçok kimse arasında karşılık buldu.³²³ Bu arada Ermeni kilisesi ile Katolik Ermenileri arasında ikinci uzlaşma arayışları başladı. Patrik Golod 1727 yılında Katolik Ermenilerle yaşadıkları problemleri çözmek için öncelikle

³²¹ bk. BOA, HR. TO., nr. 157/68.

³²² Frazee, a.g.e., s. 181.

³²³ Kılıç, a.g.e., s. 137.

ruhani açıdan bağlı bulunduğu Eçmiyazın Katogikosu III. Karabet (1726-1729) ile görüşme yaptı. Görüşme sonrasında uzlaşma için şu neticeye varıldı:

1) Ermeni kilisesi liderleri Kadıköy Konsili'ni ve Papa I. Leon'u kınamayacaklar.

2) Böylece Katolik Ermeniler vicdan rahatlığıyla Ermeni kilisesine katılabilecekler.

Ermeni kilisesinin yaptığı bu çağrışı Katolik Ermeni liderleri papaya ilettiler. Ancak Papa XIII. Benedik (1724-1730) hiç de sıcak olmayan bir tavırla Katolik Ermenilerin isteğini reddetmekle kalmadı, onların Ermeni kilisesine gitmelerini de kesin bir şekilde yasakladı. Ayrıca konu ile ilgili olarak papalık 5 Temmuz 1729 tarihli bir emirname yayınladı. Bu emirnamesinde heretik papazlar tarafından yapılan ayine katılmanın birçok skandallara yol açacağı ve inancı tehlikeye atacağı dile getirildi.³²⁴

Ermeni kilisesinin getirdiği çözüm önerilerine Katolik Ermenilerin ret cevabı vermeleri Patrik Golod'un iyi niyetini sona erdirdi. Golod hükûmetten de izin elde ederek Galata'daki Latin Kilisesine ibadet için giden Ermenileri jurnalciler vasıtasıyla tespit ettirdi. Böylece patrik tarafından alınan önlemler Katolik Ermenileri açısından yeni bir tutuklama dalgasıyla sonuçlandı.³²⁵ Katolik mezhebini yaymak için faaliyet gösteren birkaç Ermeni de bu jurnaller sonucunda idam edildi.³²⁶ Bu durum karşısında Fransız elçi Marguis de Villeneuve Katolik Ermenilere yapılan bu takibat karşısında bir öneri getirdi. Ona göre Katolik Ermenilerin ibadet edebilmeleri için bir kilise satın alınması problemi hafifletecekti. Hatta elçi bunun için gerekli olan paranın da finanse edilebileceğini belirtti. Ancak elçinin bu teklifine ilk önce Latin misyonerler karşı çıktı.³²⁷ Bu olayın iç yüzü şöyledir: O yıllarda Latin Katoliklerin sayısı İstanbul'da az olduğundan kiliselerini çoğunlukla Katolik Ermeniler dolduruyordu. Bunların ayrı bir kilise kurlmaları hâlinde bu mahalli cemaati kaybedeceklerinden endişelenen Latin ruhaniler, bir yolunu bulup engel olmayı menfaatlerine uygun buldular. Bu yüzden de

³²⁴ Frazee, a.g.e., s. 183.

³²⁵ Frazee, a.g.e., s. 183.

³²⁶ Sağırılı, a.g.m., 149.

³²⁷ Frazee, a.g.e., s. 183.

bu proje daha başlamadan bitmiş oldu.³²⁸ Latin ruhanilerin bu tavırları Katolikliğe geçmiş olan bir kısım Ermenilerin tekrar Ermeni kilisesine yaklaşmasına neden olmuştur. Kardeşlerinin bu tavrına olumlu bakan İstanbul'daki Ermeniler gelişmelere çok sevinmiş ve çeşitli cemiyetler altında bu birlikteliği perçinlemek istemişlerdir. Örneğin, bu gayretlerin sonucu olarak Galata'daki Saint George Kilisesinde bir kardeşlik cemiyeti kurulmuş ve Katoliklikten dönen bu Ermenilerin tekrar kazanılmasına çalışılmıştır.³²⁹

Bir kısım Ermenilerin Katoliklikten vazgeçmesi Elçi Villeneuve'yi endişelendirmiş ve önceki başarısız girişiminden sonra yeni bir stratejiye başvurmuştur. Bu stratejisini gerçekleştirmek için öncelikle Patrik Golod ve Ermenilerin ileri gelenleriyle kişisel iletişim kurmuştur. Bu amaçla patrik ve ailesini elçilikte ağırlamış, ayrıca kendisi de Ermeni Patrikhane Kilisesine resmî ziyarette bulunmuştur. Bu sıcak etkileşim ortamında Patrik Golod öncülüğünde Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesinde kavgalara son verilmesi için önemli toplantılar yapılmıştır.³³⁰ Üç yıl devam eden bu sürecin sonunda Ocak 1740 yılına gelindiğinde elçi ile Patrik Golod arasında Katolik Ermenilerin durumunu iyileştirecek bir anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma da da daha önce ortaya konulmuş olan şartlar zikredilmişti. Yani, Ermeni kilisesi hem Katolikler hem de Papa I. Leon'un heretik olmadığını söyleyecekti. Katolik Ermeniler de patriği hem sivil hem de dinî lider olarak kabul edeceklerdi.³³¹

Bu anlaşma hem patrik hem de elçiyi çözüm yolunda çok umutlandırmıştı. Ancak olay papaya intikal ettiğinde yine hayal kırıklığı ile sonuçlanan bir durum ortaya çıktı. Papa, patriğin papayı tanımadığı müddetçe Katolik Ermenilerin de patriği tanıyamayacağını belirterek teklifi reddetti.³³²

1741 yılında patrik olan Hagop Nalyan (1741-1748, 1752-1764) zamanında Katolik Ermeniler ibadet etmeleri için kendilerine ait bir yer satın almak istediler. Bunun için Galata'daki Saint Krikor Kilisesini satın alabileceklerini belirttiler. Ancak

³²⁸ Çark, a.g.e., s. 42.

³²⁹ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 318.

³³⁰ a.g.e., C I, s. 318; Ayrıca bk. Frazee, a.g.e., s. 182.

³³¹ Frazee, a.g.e., s. 183.

³³² Frazee, a.g.e., s. 183.

patrik bu teklifi kabul etmedi. İstanbul'da bu durumlar olurken Halep'teki Katolik Ermeniler bir seçim yaparak kendi katogikosunu seçtiler. Yıllardır İstanbul'daki Katolik Ermenilerin Ermeni kilisesinden ayrılma projeleri gerçekleşmezken artık Halep'te bulunan Katolik Ermeniler bu işi başarmışlardı.³³³ Ancak İstanbul'da bulunan Katolik Ermeniler bağımsız bir patrikliğe sahip olmasalar da 1758 yılından itibaren ruhani ve cismani vekiller tarafından yönetilmeye başlamışlardır.³³⁴

Katolik Ermeniler ile Ermeni kilisesi arasında cereyan eden bu uzlaşma çalışmaları daha sonraki yıllarda da devam edecek, ancak hep başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Buna, İstanbul'daki Latin misyonerlerin ve papanın tavrıyla beraber Ermeni patriklerinin tutumu da etki etmekteydi.

İki grup arasında başarısız olan girişimlerden sonra hükûmetin Katoliklere karşı aldığı tedbirler de o oranda yine artmaya devam etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti Ermenilerin Katolik mezhebine girmesini 1721, 1722, 1732, 1739 ve 1741 yıllarında yayınlamış olduğu fermanlarla kesin bir dille yasaklamıştı. Ancak bunu Katolik Ermeniler arasında dinleyen olmadı. Tutuklanıp da sadrazamın huzuruna getirilenlerin çoğu "Biz Ermeni milletine tabi olmayız." diyerek milletlerini hafife alıyorlardı.³³⁵ Hatta Katolik oldular diye kendilerini Osmanlı hükûmetine şikâyet eden Patrik Hagop Nalyan'ı tehdit ediyorlardı. Bu tehditlere patriğin kulak asmadığını gören Katolik Ermenilerden birtakım kimseler 1742 yılında patriğin odasını basıp "Bizi Frenk dinine girmekten nasıl men edersin." diyerek üzerine saldırmışlardır. Osmanlı hükûmeti patriğe saldıran bu kişileri tespit edip İstanbul'da oturanları kürek cezasına; Ankara'dan gelen dört kişi ve Halep'ten gelen iki kişiyi de sürgün cezasına çarptırmıştır.³³⁶

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Katolik Ermenilerin İstanbul'da patriğin odasını basacak kadar taşkınlık çıkarmaları farklı bir sürece girildiğini göstermiştir. O da her ne kadar Ermeni kilisesinden ayrı bağımsız bir idareye sahip olmasalar da belli bir güce ulaştıklarının kanıtıydı. Bu güç artık toplumsal kutuplaşmayı ortaya koyacak bir ortamı

³³³ Frazee, a.g.e., s. 184.

³³⁴ Çark, a.g.e., s. 43.

³³⁵ Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 273.

³³⁶ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 326.

doğurmaya da başlamıştı. Örneğin, Katolik olan Ermeniler Galata sokaklarında büyük kalabalıklar eşliğinde ellerinde mumlarla gösteriler yapmaya başlamışlardı.³³⁷

Katolik Ermenilerin İstanbul'daki ağırlıklarını belirgin bir şekilde hissettirmeleri Ermeni cemaatinin yöneticilerini daha da çok rahatsız etmeye başladı. Bu sebepten dolayı 1746 yılında Ermeni patriği Nalyan zamanında Galata ve İstanbul'un diğer semtlerinde oturan Ermenilerin *altı cemaati* divana müracaat ettiler. Verdikleri şikâyet dilekçelerinde Ermeni karabaşlarından otuz beş kişinin Katolik propagandasına alet olduğunu belirttiler. Onlara göre karabaşlar Katolik olmayan Ermenilerin kiliselerini zabt ediyorlar hatta daha da ileri giderek ayinlerinde kullanmak üzere zorla para topluyorlardı. Katolik Ermenilerden dilekçeler alarak *sahih Ermeni oğlu Ermeni bunlardır* diyerek hâkimleri de kandırmaya çalışıyorlardı. Ayrıca Ermeni anlayışına ters olarak genç kadınlar ile evlerinde ayin yapıyorlardı. Divan, bu kişilerin şikâyetlerini dinledikten sonra çözüm yolunda adımlar attı. Kumkapı ve Yenikapı'da üç papazın evlerini kiliseye çevirdiği anlaşılınca buralar yıktırıldı ve burayı inşa edenlere kürek cezası verildi. Ayrıca Katolik Ermenilerle ilgili beratta belirtilen hükümlerin tam olarak yerine getirilmesi ve Katoliklerin bu faaliyetlerine engel olunması için yeniçeri ağasıyla Galata voyvodasına hüküm yazıldı.³³⁸

Katoliklerin bu şekilde sıkı takip edilmeleri onların başta Fransa olmak üzere Katolik devletlere şikâyette bulunmalarına neden oldu. Özellikle Patrik Zaharya (1773-1881), (1782-1799) Katoliklere karşı sert bir siyaset izlemişti. Osmanlı Devleti Avusturya'nın ısrarlı istekleri karşısında bu patriği azletmek zorunda kaldı.³³⁹ Yeni

³³⁷ a.g.e., s. 329.

³³⁸ Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 273.

³³⁹ Ahmet Cevdet Paşa Tarih-i Cevdet isimli eserinde Zaharya için "Katolikliğin kokusunu duysa o reyanın gömülmesine engel olup ölülerin kokmasına sebep olacak duruma giriyordu." diyerek onun sert siyasetinden bahsetmiştir. Ayrıca Zaharya Katolik olan Ermenilerin Avrupa'ya gidip gelmelerine engel çıkarmada çok ileri gitmişti. Bundan dolayı Nemçe başvekilinden gelen mektupta Katoliklerin çektiği zulümlerden bahsedilerek patriğin yaptığı engellemelerin önüne geçilmesi istendi. Nemçe baş tercümanı iki günde bir Reisül Küttaba gelerek "Gâh bu maddeyi anlaşma şartlarıyla isteriz, gâh dost olarak isteriz." diye patriğin görevden alınmasını istiyorlardı. Reisül Küttab da "Sizin bu isteğiniz hiçbir anlaşmaya uymaz. Ermeni patriği bu kadar bin reayayı dinî bakımdan yönetir. Yabancı işleri ile işine son verilmesi, idari işlerimize ve reaya yaşayışına sarsıntı verir bir gerçektir. Bir dost devlet ise, diğer dost devletin memleket düzenine sarsıntı ve karışıklık verecek yolu tutmaz, teklif de etmez." dediğinde, Nemçe elçisi bunu devletin istediğini belirterek ısrarını sürdürmüştür. Bu durum üzerine mesele meclisi vükelada birkaç defa görüşülmüştür. Görüşmelerde Nemçe elçisi bunu Avusturya devletine bildirip oradan da ısrarı ifade eden bir yazı gelirse onların isteğine göre patriğin azledilmesinin sakıncalı olacağı belirtilmiştir. Çünkü bu istek yerine getirildiğinde Rusya devletinin de diğer reaya üzerinde haklar iddia edebileceği tehlikesi vardı. Meclisi vükela ısrar devam ettiği durumda devlet tarafından patriğe Katolikleşmeyi

Patrik seçilen Bursa Metropoliti Hovhannes (1781-1782) ise Katoliklere karşı selefine göre işi daha gevşek tuttu. Bunun üzerine Ortodoks Ermenilerin karşı çıkışına neden oldu. Ve patrik kısa zaman sonra da azledilerek yerine tekrar Zaharya seçildi.³⁴⁰ Bu arada Tıngıroğlu Agop ve Davitoğlu Andon gibi Ermeni sarraflarının ileri gelenlerinden birkaç kişinin Katolik olması Ermeni Patrikhanesini daha da çok endişelendirmişti. Çünkü bu insanlar cemaatin birçok ihtiyacını karşılayıp hayır kurumları da yapan kişilerdi.³⁴¹ Bu kişiler İstanbul'da papanın gizli olarak gönderdiği bir piskopos vasıtası ile işlerini yürütüyor ve İzmit'te satın aldıkları bir çiftlikte faaliyetlerini organize ediyorlardı. Bunun yanında katıldıkları büyük meclislerde "Katolik güruhu Ermeni patriğine boyun eğmez ve bunlar başkaca ayrılmadıkça bu ihtilal bitmez." diyerek Katolik Ermenileri kışkırtıyorlardı. Yaptıkları kışkırtıcı faaliyetler üzerine patriğin isteğiyle bu kişilerden Tıngıroğlu Agop Limni, Davidoğlu Andon ise Rodos Adası'na sürgün edilmiştir.³⁴²

Tıngıroğlu Agop ve arkadaşının sürgüne gönderilmesi ile birlikte Osmanlı vükelası arasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştı. Bir kısmı Hristiyan reaya hangi mezhepten bulunursa bulunsun bizim neyimize gerek derken,³⁴³ diğer bir kısmı ise

engelleyemediği gerekçesiyle azledilip Katolik olanlardan birkaç kişinin de cezalandırılmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Gelişmelerin sonucunda görüleceği üzere bu karar üzerine patrik azledilmiştir. bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C II, s. 180.

Zaharya dönemi sadece İstanbul değil Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki Katolik Ermeniler için de zor bir süreç olmuştur. Örneğin Kıbrıs'ta yaşayan Katolik Ermeniler'den ölenlerin cenazeleri ortada kaldığından yerel idare tarafından bunların defnedilmesi için kilise yönetimine emir verilmişti. Ancak Zaharya Babiâli'ye verdiği takririnde bu kişilerin gömülmesi için Ermeni karabaş ve papazların zorlanmamasını istemiştir. bk. BOA, C. ADL., nr. 64/3869.

³⁴⁰ Beydilli, a.g.e., s. 3; Ayrıca bk. BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 179, s. 236.

³⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C IX, s. 45.

³⁴² *Şanizade Tarihi*, s. 819.

³⁴³ Ahmet Cevdet Paşa'nın dile getirdiği gibi Osmanlı Devlet adamlarından bir kısmının Ermeni cemaatinin mezhep değiştirme hakkındaki bu görüşü İslam harici başka bir dine girme hususunda da aynı olduğu söylenebilir. Kanaatimiz devlet adamları kişisel olarak böyle bir kanaatte idilerse de, devletin asayiş, huzur ve birlikteliği açısından yine de millet olarak vasıflanan bu cemaatlerin ana omurgalarının korunması isteniyordu. Bu durum hatt-ı hümayûnlarda da sık sık zikredilmiştir. Örneğin, 1835 tarihinde Yahudilerden birkaç kişi hükûmete verdikleri arzuhâllerinde milletlerinin yiyecek ve içecek hususundaki dinî vecibelerinin zorluğunu dile getirerek din değiştirip Ermeni mahallesinde oturmayı istemişlerdi. Yahudi ileri gelenleri ise bu duruma kızarak onlara ceza vermeye çalışmışlardı. Ermeni olan bu Yahudiler ise kendilerinin Ermeni olunmasına karşı çıkılmamasını ve eziyetlerin de bitirilmesini istemişlerdir. Bu şikâyetler karşısında hükûmet Şeyhülislama *şer-i şerife* göre Yahudi bir kişinin Ermeni olmasında bir mahsur var mıdır diye sorduğunda; o da *küfür tek millettir* mütalaasında bulunarak İslam'a göre bunların Ermeni olmasında bir sıkıntı olmadığını ve Yahudilerin de bunlara eziyet etmelerinin engellenmesi gerektiğine dair görüş bildirmiştir. Padişah II. Mahmut sorunun çözümü için hükûmete direktif verdiğinde Ermeni yetkililer Babiâli'ye çağırılmıştır. Bunun üzerine patrikhane tarafından gönderilen Ermeni milletin ileri gelenleri ve Kapıkethüdalı Babiâli'ye gelerek "Milletimiz devlet-i aliyyenin ehl-i ırz reayası olup Yahudi taifesinden bazı rezil kişilerin Ermeni olacağız diyerek ortalığa şamatat ve

Katoliklerin papayı Hz. İsa'nın vekili kabul ettiklerinden dolayı onu kendilerine bir baş olarak gördükleri ve bu durumun da ecnebi müdahalesine yol açacağını söylüyordu. Ayrıca zamanında papanın yüzünden ne kadar canların feda edildiğini de söyleyerek tarihin tekerrür edebileceği endişesini dile getiriyorlardı. Genele bakıldığında vükela arasındaki hâkim görüş birincisiydi. Ancak İstanbul'daki sarrafların çoğu ikinci görüşe sahip olduklarından devlet ikinci görüşü kendisine tercih etmiştir.³⁴⁴ Devlet resmî olarak ikinci görüşü benimseyip XVIII. yy. boyunca patrikhane ile birlikte bir takım tedbirler almasına rağmen Katolikleşme oranı yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük oranda artmıştır. Dolayısıyla Katolik Ermeniler de artık Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal hayatında etkili olan bir kitle hâline gelmiştir.³⁴⁵

XVIII. yüzyılda Ermeni patriklerinin Katoliklere karşı olan tutumlarına baktığımızda genel olarak bir düşmanlık siyaseti izlenmiş olsa da birbirinden farklı tutumların ortaya çıktığı da bir gerçektir. Örneğin Avedik (1702-1703, 1704-1706) gibi çok keskin bir şekilde Katolik düşmanlığı yapan patriklerin yanı sıra, Golod (1715-1741) gibi uzlaşma çabalarına ağırlık verip bu gerçekleşmediğinde sert bir mücadele gerçekleştiren patrikler de çıkmıştır. Bununla birlikte Katoliklere yumuşak davrandığı iddiasıyla patriklikten istifa ettirilen ve daha sonra kendisi de Katolik olan Kirkor Basmacıyan (1764-1773) gibi kişiler de çıkmıştır.³⁴⁶

dedikodu çıkararak iki milletin arasında türlü sözler peyda olmuştur. Biz ise kendi milletimizden bazı edepsizlerin def ve terbiyesine ihtimam etmekte iken şimdi bir taraftan Yahudi milletinin o tür rezilleriyle uğraşmak ve bunları milletimize kabul etmek hiçbir şekilde işimize gelmez. Bu hususta müsamaha buyrulduğu takdirde ileride fesat karışıp iki millet birbirine düşerek tacize sebep olacak şeyler meydana gelir diye korkarız. Bu hususta devlet-i aliyyenin müsaade etmemesini isteriz.” demişler ve patrikhanelerinde hapsedilmiş olan bu Yahudilerin teslim edileceğini bildirmişlerdir. Hükümet de kendilerine teslim edilen bu Yahudileri bir daha Dersaadet'e ayak basmamak üzere Kayseri'ye sürmüştür. bk. BOA, HH., nr. 773/ 36270; HH., nr. 504/ 24861. Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde ettiğimiz bilgilerden gördüğümüz üzere XIX. yüzyıl boyunca Yahudiler'den bu olay dışında Ortodoks Ermeni cemaatine geçme teşebbüsü pek vaki olmamıştır. Ancak Protestan mezhebine geçmeler çok olmuş ve bundan dolayı da cemaat içerisinde birçok tartışmalar meydana gelmiştir. bk. BOA, BEO. Sadaret Defterleri (Gayimüslimlerden Protestan mezhebinden Gelen Takrirlle İlgili Defter) nr. 271, s. 23, 69.

³⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C IX, s. 45.

³⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa Katolik Ermeni meselesi ilgili olarak *Arnavutluk'taki Latinler hep Katolik oldukları halde cizyeden ve daha birçok tekâliften muaf olarak devletin askerlik hizmetinde kullanılmakta idiler. Lakin o vakit Latin nedir Katolik nedir buraları Babiâlice gereği gibi malum değildi* diyerek devletin geçmiş yıllarda böyle bir sıkıntısının ve zihin karmaşasının bulunmadığını dile getirmiştir. bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C IX, s. 46.

³⁴⁶ Basmacıyan 1773 yılında patriklik makamından ayrıldıktan sonra 1776'da Venedik'teki Mihitaryanların manastırına gitmiş ver 1791 yılında Katolik mezhebine girmiştir. bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 353.

Bu yüzyılda patriklik makamına gelen 18 kişinin yarısından çoğu bu makamdan istifa yoluyla ayrılmış bunların yedisi de bu makama iki defa gelmiştir. İstifalarının geneline baktığımızda ya Ermeni Cemaati arasında meydana gelen siyasi çekişmelerden veya Katolik Ermenilere fazla baskı uygulandığından dolayı Avrupalı devletlerin baskısından veyahut da Katoliklere yumuşak davrandığından cemaatinin tepkisinden dolayı gerçekleştiği görülür.³⁴⁷

2.3. XIX. yy'da Ortodoks-Katolik Ermeni Tartışmaları

III. Selim Dönemine (1789-1808) denk gelen XIX. yüzyılın başlarında, XVIII. yüzyılın sonunda olduğu gibi Ermeniler arasında Katolikleşme artmaya devam etmiştir. Buna bağlı olarak da devlet defaatle Ermenilikten Katoliğe dönmeyi yasaklayan fermanları yayınlamayı sürdürmüştür.³⁴⁸ II. Mahmut Dönemi'ne gelindiğinde Ermeniler arasında önemli sayıda kişilerin Katolik mezhebine geçmesiyle beraber çekişmeler yine devam etmiştir.³⁴⁹ Bununla beraber Katolikleşen Ermenilerin dinî problemleri hâlâ

³⁴⁷ bk. BOA, HH., nr. 261/15082.

³⁴⁸ BOA, HH., nr. 59/3572; Ayrıca bk. BOA, C. ADL., nr. 59/3572.

³⁴⁹ İstanbul Ermeni Patriği Bogos; Beyoğlu, Galata ve Boğaziçi taraflarında kadim Ermeni halkından olan tebaasının hanelerini Frenklere kiraladığını ve evlerinin bir odasında Frenk ayini yapıldığını ve onlarla kız alıp verildiği hususundaki şikâyetlerini divan-ı hümayûna bir arzuhâl takdim ederek belirtmiştir. Bunun üzerine padişahın fermanında bu tür olayların patriklere verilen fermanlarda da yasaklandığı belirtilerek bu gibi olaylara müsaade edilmemesini, nikâh işlerinin patriğin tayin ettiği kişiden başkası tarafından yapılmaması ve bu işlere kalkışanların da cezalandırılmasını istemiştir. Bunların cezalarının da küreğe konulma şeklinde olduğu kaptan paşaya, Galata kadısına, Ermeni ve Rum cemaatlerine ayrı ayrı bildirilmiştir. Ayrıca fermanında Rum ve Ermeni taifesinin kızlarının Frenklere verilmesinin de ayinlerine aykırı olduğu belirtilmiştir. bk. Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 10, s. 8-9. Padişahın verdiği emre rağmen Ermenilerin evlerini Katoliklere kiraya vermeleri ve evlerinin bir tarafında Katolik ayini gerçekleştirmek için odalar tahsis edilmesi gibi davranışları devam etmiştir. Bunun yanında Ermenilere kendi mezheplerinin dışındaki kişilerle evlenmeleri yasak olduğundan Katolik olan bu Ermeniler haliyle nikâhlarını kıymaları için patriğin görevlendirdiği kilise yetkililerine gidemiyorlardı. Hatta bu evlilik akdini gerçekleştirmek için mahalle imamlarına dahi müracaat etmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Patrik Bogos bu gibi davranışların engellenmesi için defaatle divana müracaat etmiştir. Patriğin müracaatı üzere 16.2.1823 yılında Sultan II. Mahmut çıkardığı fermanla Hristiyanların nikâhlarını kıymamaları hususunda mahalle imamlarına uyarıda bulunmuştur. bk. Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 10, s. 16. Katolik olan Ermeniler bu tür davranışlarını sergilemeye devam ettiklerinden dolayı patriğin şikâyeti doğrultusunda 8.7.1823, 26.9.1823, 26.9.1827 tarihlerinde tekrar ferman çıkarılarak bu durum engellenmeye çalışılmıştır. bk. Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 10, s. 19, 23, 35. İmamların Ermeni Cemaatinden bazı kişilerin nikâhlarını kıymaları bir önceki yüzyılda da patriklerin şikâyetlerinde sık sık dile getirilmiştir. Ancak bu fermanlardaki şikâyet Ermeni erkeklerin kendi eşinden başka bir hanımla evlenip de bunu milletin yetkililerine haber vermeyen kişiler hakkındadır. Örneğin, böyle nikâhın imamlar tarafından kıyılmaması için 15 Ağustos 1777 tarihinde İstanbul'daki kadılara şu emir verilmiştir: "Bazı mahalle imamlarının başka eşleri olup olmadığını bilmedikleri halde Ermeni reayasından bazılarını kendi takrirleri üzere nikah eyledikleri ve bu durumun ise millet arasında karışıklıklara sebep olduğu Dersaadet Ermeni Patriği Hagop tarafından bildirildiğinden bu durumun engellenmesi, Ermenilerden hiçbir kimsenin Müslüman nikahı ile evlenmemesi için Dersaadet, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarına 3

güncelliğini koruyordu. Kendilerine ait piskoposu olduğu hâlde hem Ermeni kilisesi hem de Osmanlı Devleti tarafından resmî statüsü kabul edilmemişti. Çünkü ya Mihitaristler ya da propaganda okulunda yetişmiş olan bu Katolik Ermeni ruhbanları yabancı uyruklu vatandaş statüsündeydiler. Bu durum da Osmanlı millet anlayışından bir sapma olduğundan devleti rahatsız etmekteydi. Daha önceden olduğu gibi Katolik Ermeniler hâlâ ya kendi evlerinde ya da Latin kiliselerinde ibadet ediyor ve sivil konularda millî patriğe başvurmak zorunda kalıyordu.³⁵⁰ Bundan dolayı onlar *padişahın huşmina uğrayıp* sefil kaldıklarından bahsederek *merhamet olunması* ricasıyla arzuhâller takdim ediyorlardı.³⁵¹

XIX. yy'da Ermeni patrikleri cemaatin Katolikleşmesine karşı çıkmasına rağmen bir önceki yüzyıla göre daha ılımlı bir tavır sergilemeye başladıkları da bir gerçektir. Örneğin, bu amaçla ilk ciddi uzlaşma adımı 3 Temmuz 1810 tarihinde Patrik Hovhannes Çamaşırırcıyan (1800-1801, 1802-1813)'ın Katoliklerin dinî ve sivil liderlerini birlik olasılıklarını tartışmak üzere bir toplantıya davet etmesiyle atıldı. Katolikler Ermeni kilisesine dönmek için koşullarını bir belgeyle sundular. Belgede, son takdis, papanın önceliği kristoloji, araf ve Kutsal Ruh olmak üzere doktrine ilişkin beş nokta vurgulanıyordu.³⁵²

Belgede geçen son takdis konusunda tartışılanlar son yağlama ile ilgili olarak Ermeni kilisesi ile Katolik kilisesi arasında olan farklılıklar idi. Katolik kilisesi çok önem verdiği son yağlama ayınının kendi usullerine göre tüm Ermenilerde uygulanmasını istemiştir.³⁵³ Papanın önceliği konusunda onun Hristiyan âlemindeki üstünlüğünün kabul edilmesi istenmiştir. Kristoloji meselesinde ise Katolik Ermenilerin diyofizit anlayışının monofizit anlayışı savunan Ortodoks Ermeniler tarafından kabul edilmesi istenmiştir. Katolik Kilisesinin ortaya attığı diğer bir husus da araf meselesidir. Katolik Ermeniler Ermenice *Kavaran* anlamına gelen arafı günahlardan arınmak için özel bir yer olarak kabul ederler. Ortodoks Ermeniler ise arafı kabul etmezler. Bunun yerine ölü ruhların rahat etmesi için dua ederler. Tartışmalı olan diğer bir husus da

Mart 1759'da gönderilen irade-i seniyye padişahın tahta çıkışı dolayısıyla yenilendi." bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 372. Aynı ferman 15 Ağustos 1777 tarihinde de yenilenmiştir. bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 405.

³⁵⁰ Frazee, a.g.e., s. 256.

³⁵¹ BOA, HH., nr. 1333/52025.

³⁵² Artinian, a.g.e. s. 48.

³⁵³ bk. *Himalagan Darperutyun Gatuğige Yev Eçmiadznagan Tavanutyans*, s. 104.

Kutsal Ruhun çıktığı yer meselesidir. Katolik Ermeniler onun hem babadan hem de oğuldan çıktığını söylerken Ortodoks Ermeniler onun sadece babadan çıktığını kabul etmektedirler.³⁵⁴

Patrik Çamaşırıyan, Katoliklerle Ortodoks Ermeni Kilisesi arasında yüzyıllardır ayrılığa neden olan bu beş noktayı incelemek üzere dokuz din adamı ve sekiz sivilden oluşan bir komite atamıştır. Komite hummalı bir çalışmadan sonra Katoliklerin koşullarının reddedilmesini önermiştir. Çünkü onlara göre bu beş noktanın kabulü, Ermeni Kilisesinin papalığa tümüyle boyun eğmesi anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı Katolikleri Ermeni kilisesine döndürme doğrultusundaki bu ilk çabalar böylece sona ermiştir.³⁵⁵

XIX. yüzyılın başlarında birliğe yönelik ikinci girişim yine Patrik Bogos'un 23 Ekim 1817'de, on iki amira da dâhil olmak üzere nüfuzlu Ermenileri toplantıya davet etmesiyle gerçekleştirilmiştir. Patrik etkileyici bir dille her ikisi de Katolik Ermenilerin saygıdeğer azizleri olan Krikor Lusavoriç ve Nerses Şınorhali'nin³⁵⁶ yazılarından yararlanarak kilisenin Ortodoks öğretilerini sunmuştur. Konferansın sonunda, iki taraftan eşit sayıda temsilciden oluşan bir komite kurulmasına ve bu komitenin Ermenilerin ibadet ve dinî gelenekleriyle alakalı kitaplarını inceleyerek bazı değişiklikler önermesine karar verilmiştir.³⁵⁷

Alınan karar gereği Ermeni Patrikhanesi birkaç gün içinde delegelerini atadı ancak Katolikler kendi temsilcilerini göndermediler. Gerek Ermeni kilisesine yakın

³⁵⁴ Agop Minassian Bey'le 5.5.2010 tarihli görüşmemiz.

³⁵⁵ Artinian, a.g.e., s. 48; Ayrıca bk. Tuğlacı, a.g.e., s. 152.

³⁵⁶ Nerses Şınorhali (1100-1173): 1166-73 yılları arasında Eçmiyazın Katogikosluğu yapan Şınorhali çeşitli yörelere dağılmış olan Ermenilerin milli bütünlüğünün korunmasında kilisenin önemli rol oynadığına inanmış ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. Ayrıca o, Ermeni Kilisesinin Bizans Kilisesiyle birleşmesine karşı çıkmıştır. Manzum ve mensur birçok eser bırakan Şınorhali'nin eserlerinde yurtseverlik unsurlarına yer vermesi dikkati çeken hususlardandır. Onun tabiatın ve insan ruhunun uyanışının konu edindiği ilahileri asırlar ve nesiller boyu kiliselerde söylenmiş ve günümüze dek ulaşmıştır. bk. Artinian, s. 198. Şınorhali'nin eserlerinden birçoğu Dersaadet'teki Ermenilere ait matbaalarda basılarak yayımlanmıştır. bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 378. Ermeni yazar ve tarihçilerinden Zekiyan; Mihitar ve Şınorhali'nin Ermeni Hümanizmine katkı yapan en önde gelen kişiler olduğunu belirtmiştir. Zekiyan bu iki şahsiyetin Ermeni tarihinde ne modern, ne de ortaçağa ait kişiler olmayıp derin bir ekümenik kültürü ortaya koyduğunu belirtmiştir. Ona göre, Şınorhali ve Mihitar'ın ekümenik yaklaşımlarındaki ortak özellik her ikisinin de İncil'in ya da tüm zamanların en büyük dinî ve felsefi esinlenmesinin zamandan bağımsız üstünlüğünü savunmuş olmalarıdır. bk. Zekiyan, s. 69-71. Nerses Şınorhali'nin Ermenilerin dinî anlayışının korunması için yaptığı çalışmaların ayrıntıları için bk. Ormanian, s. 49-50.

³⁵⁷ Artinian, a.g.e., s. 48.

duran Katoliklerin gerekse Mihitaristlerin din adamlarının Ermeni kilisesiyle birlikten yana olmalarına karşın, kolejliler (Propaganda) ve papa vekili uzlaşmadan yana görünmediler ve komitenin oluşmasını önlemede başarılı oldular. Uzlaşmayı engelleyen hususlardan biri de Trabzon ve Ankara gibi Katolik Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu şehirlerde kilisedeki mallar üzerinde tartışmaların çıkmasıydı. İstanbul'daki uzlaşma çabalarının gölgesinde cereyan eden bu olaylar, girişimlerin olumlu bir yönde seyretmesini engellenledi.³⁵⁸ İkinci birlik girişimi de böylece Katolik Ermenilerin bir bölümünün muhalefeti nedeniyle sonuçsuz kaldı.³⁵⁹ Başarısız bu girişimlerden sonra Katolikler birçok sorunları ile beraber kendi papazları maiyetinde Ermeni kilisesinden ayrı olarak ibadetlerini icra etmeye devam ettiler.

Katolik Ermeniler açısından olumsuz gözükken tüm bu gelişmelere karşın gelinen süreçte onlar, eğitim açısından çok ileri bir seviyeye geldiler. Bu sayede de Osmanlı Devleti'nin birçok kademesinde görev almaya başladılar.³⁶⁰ Bunun yanında her iki grubun eşrafından olan birtakım kişilerin önde gelen pek çok devlet adamlarıyla yakın ilişkide bulunmaları ve çeşitli devlet ihalelerine katılmaları rekabeti daha da çok arttırdı. Bu da beraberinde mezhep mücadelelerini getirdi. Bir anlamda şahsi ihtiraslar ve rekabetler daha çok dinî bir kisveye bürünerek mezhep çatışması şeklinde kendini gösteriyordu. Bunların en önemlilerinden biri Kazaz Artin³⁶¹ ile Düzoğulları ailesi (Düzyanlar)³⁶² arasında gerçekleşen hadiselerdir.

2.3.1. Düzoğullarının İdamı Hadisesi

Düzyan ailesinin Osmanlı hükûmeti nezdinde yüksek bir mevkide bulunması hem Ortodoks Ermenileri hem de Propaganda taraftarı olan Katolik Ermenileri rahatsız

³⁵⁸ Frazee, a.g.e., s. 256.

³⁵⁹ a.g.e., s. 48.

³⁶⁰ Frazee, a.g.e., s. 256.

³⁶¹ Kazaz Artin (1771-1834)'in esas ismi Harutyun Amira Bezciyan'dır. Babası ipek ticareti ile uğraştığından Kazaz ismiyle anılmıştır. Düzyan ailesi ile çalışırken Osmanlı saray mensupları ile çalışmış ve II. Mahmut'un mali ve kişisel danışmanı olmuştur. Sarayda Ermeni toplumunun bir anlamda temsilcisi durumuna gelmiştir. Ayrıca o, Katolikliğe dönen Ermenilerin tekrar Ortodoksluğa dönmelerinde önderlik yapmıştır. bk. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C II, s. 13.

³⁶² Düzyan ailesinin kökeni hakkında açık bilgiler bulunmamasına rağmen genel kanaat ataları sayılan Artin'in Divrik'ten İstanbul'a 1600 yılında geldiği yönündedir. Artin, kuyumculuk gibi önemli sanatı sayesinde ve nüfuzlu kimselerin tavsiyesiyle sarayla temasa geçmiş ve kısa bir sürede kendini tanıtarak herkesin ilgisini çekmiştir. Kendi adına, Hazine-i hümayûnun yanında bir dükkân açmıştır. Bu dükkân XIX. yüzyılın başına kadar Düzyan ismini taşımıştır. Artin'in ölümünden sonra yerine Serkis geçmiştir. bk. Çark, a.g.e., s. 53.

ediyordu. Çünkü onlar Katolik olmakla beraber Mihitarist ekolün mensuplarıydı. Düzyan ailesinin Osmanlı Devleti'nin darphanesinin yönetiminde olmaları bu grupları rahatsız ediyordu. Bunun için Düzyanları hükûmet nezdinde gözden düşürmek için çabalıyorlardı. Onların bu çabalarını kolaylaştıran bir olay meydana geldi. O da devletin bütçesinin açık vermesiydi. Bu gruplar devletin bütçesinin açık vermesinin nedenini Düzyanların zimmetlerine para geçirmelerinden kaynaklandığını belirttiler.³⁶³ Bu iddialar üzerine Düzyanlar darphane amirliğinden alınarak yerine Kazaz Artin atandı. Düzoğullarından Kirkor, Serkiz, Mikail, Karabet darphaneden çıkarılarak bostancıbaşı hapisanesine gönderildi. Bu kişilerden bir kısmı idam edildi bir kısmı da Kayseri'ye sürgün edildi.³⁶⁴ Düzoğullarının geride bıraktığı terekeleri ile devlete olan borçları tahsis edildi ve kalan ise alacaklı olanlara verildi.³⁶⁵

Düzyan ailesinin fertlerinden kiminin idam edilip kiminin sürgün edilmesi Ermeni Patrikhanesi açısından hiç de hoş olmayan bir netice ortaya çıkarmıştır. Çünkü bu olayların meydana gelmesinde patrikhanenin de rolü olduğu şüpheleri Düzyanlara yakın bazı Ermenilerin tepkisel olarak Katolik mezhebine geçmesine neden olmuştur. Ayrıca Mihitarist ekolden olan Düzyanların saraydaki yüksek görevden alınmalarında Propaganda taraftarlarının da rolü olduğu şüpheleri vardı. Çünkü Düzoğullarının idam edildiği gün bu ailenin düşmanlarından olan Davıdyan Andon'un Kandilli'deki evinde bir ziyafet düzenlenmiş Propaganda taraftarı olanlar da bu ziyafete katılmışlardı. Bu durum Mihitarist ekolünün mensuplarını son derece üzmüştü. Bu arada Düzoğullarının sürgüne gönderilmesinden kısa süre sonra onlara ayin yaptıran papazın da uzaklaştırılması hükûmet tarafından emir verilmiş ve Patrik Bogos (1815-1823), Kazaz Artin ile bu konuda müzakerede bulunmuştur. Kazaz Artin'in Ermeni toplumu üzerinde o kadar büyük etkinliği vardı ki patrik önemli gördüğü neredeyse her meselede onun görüşünü almadan karar vermiyordu. Kazaz Artin'in tavsiyesi üzerine Mihitarist rahiplerinin yerine ziyafete iştirak eden Propaganda taraftarının uzaklaştırılması kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine David oğlu Andon ile Tıngıroğlu Agop

³⁶³ Düzyanların zimmetine para geçirmeleri iddiası kaynaklarda farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Frazee, Çark ve Diran Kelekyan gibi kişiler eser ve makalelerinde Halet Efendi, Yahudi Şapçı ve Kazaz Artin'in komplosu sonucu böyle bir iddia atıldığını ileri sürmektedirler. Dabağyan ise eserinde Kazaz Artin'in böyle bir komplonun içerisinde kesinlikle olmadığını hatta onun Düzyan ailesini elinden geldiği kadarıyla kurtarmaya çalıştığını belirtmiştir. bk. Frazee, a.g.e., s. 256; Çark, a.g.e., 68; Diran Kelekyan, "Kazaz Artin", *TTEM*, C V, s. 90; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 483.

³⁶⁴ *Şanizade Tarihi*, s. 942, Kelekyan, a.g.m., s. 90.

³⁶⁵ BOA, HH., nr. 1253/48461; C. ML., nr. 468/19037; C. ML., nr. 457/18510.

patrikhaneye çağrılarak Propaganda rahiplerinden altı kişiyi seçmeleri istenmiştir. Daha sonra Propaganda rahiplerinden seçilen bu altı kişi Akdeniz adalarına sürülmüştür.³⁶⁶

Kazaz Artin Düzoğullarının yanında yetişmiş bir kişi olarak onların sürgüne gönderilmesinde ve idamında bir engellemede bulunamamışsa da sonraki hadiselere bakıldığında bu aileye olan minnet borcundan dolayı birtakım olumlu çalışmalar yaptığı da bir gerçektir. Düzoğullarından idam edilenlerin defnedilmesi için ailesine teslim edilmesinde ve hapse atılan diğer aile fertlerinin de hapisten çıkarılıp Kayseri ve Akdeniz adalarına sürgün edilmesinde devlet katında birçok girişimlerde bulunmuş ve bunda da muvaffak olmuştur. Ayrıca Düzoğullarından Karabet, Agop ve Bogos Kayseri'deki Surp Karabet Manastırı'na gönderildiği sırada Artin'in tavsiyesi üzerine buranın mahalli murahhasası olan rahip Esteban'a bir mektup yazılarak bu kişilere güzel muamelede bulunulması için emir verilmiştir.³⁶⁷ Burada dikkati çeken husus Kazaz Artin'in Propaganda taraftarı olanlarla Mihitaristleri aynı kefeye koymamasıdır. O, Ermeni kilisesi ile birleşim çalışmalarında hep Mihitaristleri muhatap almış ve onları devlet katında korumaya çalışmıştır.

Düzoğullarının sürgün edilmesi Avusturya tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Hatta 1828 yılında Katoliklerin İstanbul'dan sürülmesi ile ilgili olarak Avusturya elçisi tavassutta bulunurken daha önce bu ailenin sürülmesine atıfta bulunmuş ve serzenişlerini dile getirmiştir.³⁶⁸ Avusturya'nın bu aileyle bu kadar ilgilenmesinin nedeni Düzoğullarının Katolik olmasının yanında Avusturya ile birçok bağlantılarının bulunmasından kaynaklanmaktaydı.³⁶⁹

³⁶⁶ Kelekyan, a.g.m., s. 93.

³⁶⁷ Kelekyan, a.g.m., s. 93.

³⁶⁸ BOA, HH., nr. 48052.

³⁶⁹ 1771 yılında Viyana'ya yerleşmiş olan Ermeni iş adamları Avusturya hanedanından kuyumculuk ve optik gibi birçok alanda ticaret yapma imtiyazını elde etmişlerdir. Ayrıca Avusturya imparatoriçesi Maria Theresia tarafından Viyana'daki Mihitaryan rahiplerine 53 maddeden oluşan bir izinname verilmiştir. Bu izinnamenin içerisinde Mihitaryanların okul, kilise ve manastır inşa etme gibi izinlerinin yanında matbaa kurma izinleri de yer almıştır. Böylece buradaki Mihitaryan örgütü dinî haklara sahip olmanın yanında siyasi haklara sahip ruhani bir örgüt kimliğine kavuşmuştur. bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 362, 367. İstanbul'da Avusturya'nın kontrolünde birtakım Mihitarist eğitim ve dinî kurumları da bulunmaktaydı. İstanbul'daki Avusturya Konsolosluğunun çalışanları ve tacirleri de ayinlerini hep bu kurumlarda gerçekleştirmişlerdir. bk. BOA, Y. PRK. ZB., nr. 30/25.

2.3.2. Kumkapı (Kanlı Pazar) Olayı

Düzoğullarının evinin aranması sırasında kilise şekline getirilmiş odalar ve ayin eşyaları ortaya çıkmıştı. Bu eşyalar içerisinde yer alan papaz elbiseleri ve çeşitli kitaplar önce patrikhaneye teslim edilmiştir. Ancak daha sonra başkalarının eline geçebileceği endişesi ile bunların tümü darphaneye nakledilerek eşya ve kitaplar imha edilmiş ve gümüşten imal edilmiş olan kilise takımı da eritilerek yok edilmiştir.³⁷⁰ Düzoğullarının evinde böyle eşyaların bulunması devletin dikkatini tekrar Katolik olan Ermeniler üzerine çekmiştir.³⁷¹

II. Mahmut yaşanan bu olaylar karşısında bir ferman yayınlayarak *bütün Ermeni cemaatinin patriğin manevi kefaleti altında* olduğunu bildirmiş ve ona itaat etmeyenlerin hükûmete bildirilmesini patrikten istemiştir. Padişah ayrıca *Katolik meselesini* çözmesi için patrikten köklü adımlar atmasını istemiştir.³⁷² Patrik bunun için öncelikli olarak Katolik Ermeni rahiplerini İstanbul'dan uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bunda kısmen başarılı olduysa da sorunu yine çözememiştir. Bu durum karşısında patrik daha yumuşak bir siyaset izlemiş ve Katolik Ermenilerin ruhban olmayan kesimiyle görüşmüştür. Onları ayrıca “Kutsal Ortodoks Ermeni Kilisesinin, Aydınlatıcı Kutsal Krikor’un gününden zamanımıza kadar olan süreçte kabul ettiklerini kabul ediyor, reddettiklerini reddediyorum.” cümleleriyle uzlaşmaya davet etmiştir. Ancak bu teklif Katolik Ermeniler tarafından kabul görmemiştir. Bunun üzerine patrik cümlelerini geri alarak bütün Ermeniler tarafından kabul edilmiş olan *İznik Amentüsü* üzerinde durmuş ve bu şekilde uzlaşma ortamı oluşmuştur.³⁷³ Ortaya çıkan bu sıcak ortam doğrultusunda Ermeni cemaatinin amira sınıfından Ser-mimar Kirkor, Kazaz Artin, Canik, Urganyan Ohannes, Aznavur Karabet’ten oluşan grup patrik ile sorunun ne şekilde çözümleneceğine dair müzakerede bulunmuşlardır. Müzakere sonucunda Katoliklerle bu hususta görüşme yapılması için onların davet edilmesine karar

³⁷⁰ BOA, HH., nr. 774/36315.

³⁷¹ Beydilli, a.g.e., s. 4.

³⁷² Frazee, a.g.e., s. 257.

³⁷³ Frazee, a.g.e., s. 257.

verilmiştir.³⁷⁴ Bu gelişmeler üzerine Balyan ile Bezciyan Amira Mihitaristlerin lideri Mesrop Ağaçırakyan ile görüşmüştür.³⁷⁵

Bu kişilerin talimatları doğrultusunda bölünmüşlüğe çare bulmak için patrikhane ve Mihitaristler tarafından sırasıyla üç ve dört kişilik iki komite oluşturulmuştur. Patriğin komitesinde iki ruhani ve halktan bir kişi bulunuyor, Katoliklerin komitesinde ise dört ruhani yer alıyordu. İki komite üç ay süreyle dönüşümlü olarak Bezciyan ve Balyan'ın evlerinde toplanmış ve tartışmalı hususlar görüşülmüştür.³⁷⁶

Uzun süren görüşmeler neticesinde dinî olarak ayrıntı sayılabilecek bazı hususlardan sarfınazar edilmesi ve Katoliklerin bazı isteklerine cevaz verilmesi noktasında bir uzlaşma metni üzerinde mutabakat sağlanmıştır.³⁷⁷ Bu uzlaşma metni *Dostluğa Davet* adı altında ve bir risale hâlinde cemaate ilan edilmiştir. Mutabakatın neticesinde 19 Nisan 1820 tarihinde pazar günü Kumkapı Patrikhane Kilisesinde Katolik papazları Ermeni rahiplerinin elbiselerini giyerek ayin yapmış bununla da iyi niyet gösterisinde bulunmuşlardır.³⁷⁸ Hatta milletin ileri gelenleri tarafından ziyafetler düzenlenerek çok mutlu ve sıcak bir atmosfer oluşturulmuştur. Ancak bu mutluluk çok sürmeyecekti. Çünkü uzlaşma baştan beri Mihitaristlerle yapılmıştı.³⁷⁹ Patrik, Propaganda taraftarlarını da bu uzlaşmaya davet etmesine rağmen bilinen sebeplerden dolayı onlar bunu kabul etmişlerdi.³⁸⁰

Tüm bu gelişmelerle beraber Mihitaristlerin laik grubu arasında baştan beri bu işin başarılı olamayacağına dair endişe duyanlar vardı. Bu endişeler çok geçmeden ortaya çıkmaya başladı. Özellikle Propaganda taraftarları bu uzlaşmayı desteklemeyerek

³⁷⁴ Kelekyan, a.g.m., s. 97.

³⁷⁵ Kelekyan, a.g.m., s. 97.

³⁷⁶ Artinian, a.g.e., s. 49.

³⁷⁷ Görüşmelerde ele alınan konular hususunda Frazee, daha önceki uzlaşma çabalarında olduğu gibi Kadıköy Konsili ve Papa I. Leon'un ayin sırasında kınamaması ilkesinin yer aldığını söylemektedir. bk. Frazee, a.g.e., s. 257. Buna karşılık Vartan Artinian ise görüşmelerde ele alınan konuların 1817 yılında yapılan görüşmelerde ele alınan doktrinle ilgili olan beş hususun olduğunu ve bu hususlarda tarafların uzlaştığını belirtmiştir. Artinian ayrıca Patrik Bogos'un 2 Nisan 1810 tarihinde topladığı kilise meclisinde bu risalede yer alan doktrinleri benimsemekle kalmayıp ruhban kutsama kitabından Kadıköy Konsili ve Papa Büyük Leon'u lanetleyen ifadeleri de çıkardığını ve evharistiya ayininden Katolikliğe muhalif üç azizin adlarının çıkarıldığını belirtmiştir bk. Artinian, a.g.e., s. 49.

³⁷⁸ Beydilli, a.g.e., s. 5.

³⁷⁹ Dabağyan, uzlaşmanın Mihitaristlerle yapıldığını kabul etmekle beraber Propaganda ekolünden Bogos Rahip Pjisk ve Sahak rahibin de Patrikhane Kilisesinde yapılan bu ayine katıldıklarını belirtmektedir. bk. *Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 508.

³⁸⁰ BOA, HH., nr. 1293/50240.

Mihitaristlerin çabalarına karşı çıktılar. Bunlardan birisi de Katolik Ermeniler arasında söz sahibi kişilerden olan Andon Mısırlıyan'dı. Mısırlıyan ve taraftarları Katolik Ermeni vekilini Latin Piskoposluğuna bağlamak istediklerinden Ermeni kilisesi ile uzlaşılmasının kendi amaçları açısından uygun bulmuyordu.³⁸¹

Mihitaristlerle yapılan bu anlaşmalardan sonra patrik, Katoliklerin ayinleriyle ilgili birtakım kutsamaları da yapmak istedi. Bunlardan biri de *hasta yağlama*³⁸² ayini idi. Ancak Katolikler Bogos tarafından hasta yağlama için gerekli olan yağın kutsanmasını kabul etmediklerinde artık patrik desteğini kaybetmeye başladı. Katoliklerin sadece bir kısmının desteğini kazanmış olan patrik artık bu desteği de yavaş yavaş yitiriyordu.³⁸³ Bu arada uzlaşma çabalarına Propaganda taraftarı olan Katolik Ermenilerin yanı sıra Ortodoks Ermenilerin bir kısmı -özellikle de Eçmiyazin taraftarları- da karşıydı. Hasta yağlama gibi önemli bir dinî konuyu Patrik Bogos'un Eçmiyazin katogikosuna danışmadan gerçekleştirmesi Ermeniler arasında büyük kızgınlığa yol açmıştı. Hasta yağlama Ermeni Kilisesinde istisnalar olsa da genel olarak uygulanmayan sakramentlerden biri idi. Bundan dolayı patriğin Katolik Ermenilerden bir kısmına hasta yağlama sakramentini uygulaması bir anlamda Ermeni kiliselerinin doktrinlerinden de bir sapma anlamına gelmekteydi.³⁸⁴ Ayrıca İstanbul'daki Ermenilerin bir kısmına göre kilise kanunuyla alakalı böyle büyük bir ruhani mesele ancak Ermeni Kilisesinin en büyük makamı olan Eçmiyazin katogikosunun başkanlığı altında ve

³⁸¹ Frazee, a.g.e., s. 257.

³⁸² Hasta Yağlama: Hristiyan bir kişinin hastalandığında veya ölüme yaklaştığı hissedildiğinde kutsal yağın sürülmesiyle gerçekleştirilen bir sakramenttir. Bu sakrament takdis olunmuş yağın rahip tarafından hastaların, ameliyat olacakların ve sekaret halinde olanların beş duyu organı üzerine haç şeklinde sürülmesi ile gerçekleştirilir. Ancak bunun uygulanabilmesi için hastanın daha önceden vaftiz olmuş olması gereklidir. Yağ sürme sakramenti küçük günahların affına, sekaret halinde hastaya takviye olması ve vadesi geçmemişse sıhhate kavuşmasına vesile olması gayesiyle yapılır. Atasagun, Galip, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dinî Semboller*, s. 302. Hastaları yağlama sakramenti X. asırdan itibaren ölümlerden ayrı bir sakrament olarak görülmeye başlanmıştır. Bu merasimin sakrament haline gelişi reformistlerin inkârına karşı Trente Konsili'nden sonra olmuştur. bk. Aydın, Mehmet, a.g.s. Ortodoks Ermenilerle Katolikler arasında hasta yağlama ayini ile ilgili Eçmiyazin kilisesi değişik tarihlerde kararlar almıştır. Kimi zaman bu ayinin yapılabileceği belirtilmişse de buna bazı sınırlamalar getirilmiştir. O da yağın Latin usulüne göre değil de Ortodoks Ermenilerin usulüne göre hazırlanmasıdır. Ancak Ortodoks Ermeni din adamlarından bir kısmı buna da itiraz etmiş ve Hasta yağlamanın Tövbe sakramentinin önüne geçebileceği endişesi dile getirilmiştir. Ayrıntılar için bk. *Himalagan Darperutyun Gatuğige Yev Eçmiadznagan Tavanutyans*, s. 103-187. Eçmiyazin Katogikosunun Katolik Ermenilere hasta yağlama ayini gerçekleştirmesi karşısında Ortodoks Ermeni patriğine aşırı tepki vermesinin iki nedeni olabilir. Ya o zaman diliminde bu ayinin yapılmasında bir gevşeklik getirilmemiş ya da patrik yağlamayı Latin usulüne göre yapmıştır. Ancak belgelerde bu konuyu aydınlatacak bir açıklık yoktur.

³⁸³ Frazee, a.g.e., s. 257.

³⁸⁴ *Himalagan Darperutyun Gatuğige Yev Eçmiadznagan Tavanutyans*, s. 103. Ermenice bu eserin temininde ve çevrilmesinde yardımlarını esirgemeyen Agop Minassian Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

bütün Ermeni serpiskopos ve piskoslarının bir araya toplandığı mecliste çözülebilirdi.³⁸⁵ Bu düşüncede olan kişiler sadarete verdikleri şikâyet dilekçelerinde Patrik Bogos'un Sarraflar Kethüdası Aznavuroğlu Karabet ile beraber kadim kilise kanunlarına aykırı bidat türü davranışlarda bulduklarını belirtirler. Bu nedenle patriğin azledilmesini ve Karabet'in de kilise işlerine karışmamasını istediler. Osmanlı Devleti yıllardan beri Ortodoks-Katolik Ermeni meseleleriyle başı ağrımış olduğundan patrikten olayın ayrıntısını öğrenmek istedi. O da Babiâli'ye verdiği yazısında şikâyette bulunan kişilerin kendini bilmez on beş keşişten ibaret olduğunu ve şahsi menfaatlerine uygun düşmediğinden böyle bir harekete kalkıştıklarını belirtti. Patrik ayrıca bunların küstah birkaç kişiyi de yanlarına alarak böyle hareketlere kalkıştıklarını belirterek bu konuda sağlıklı bilgi alınabilmesi için cemaatin ileri gelenleri ve *altı cemaat* diye tabir olunan grubun dinlenmesini istedi. Kısa zaman içerisinde patriğin isteği doğrultusunda Ermeni cemaatinin ileri gelenleri Babiâli'ye çağrıldı. Bu kişiler patrikten hoşnut olduklarını belirterek şikâyette bulunanların birkaç müfsitten ibaret olduğu dile getirdiler. Bunun üzerine padişah, “*Bu Ermeni patriği ırzıyla mukayyed bir gavurdur. Hilafına iştika edenler müfsit oldukları, milletin mahzarlarından (yazılarından) dahi âşikâr oluyor. Hilaf-ı inhâ iştikâ eden müfsitler buldurulup patrik-i mersum marifetiyle li'ecli't-te'dib birer mahalde nefyolunsunlar*”³⁸⁶ diyerek patriği destekledi.

Bu gelişmeler yaşanırken ağustos ayında uzlaşmayı daha da zora sokan bir hadise meydana geldi. İstanbul'daki Ankaralı Katolik Ermeniler³⁸⁷ (Propaganda Taraftarları) *Dostluğa Davet* başlıklı uzlaşma metninin üzerindeki Aydınlatıcı Krikor'un resminin yerine, Papa VII. Pie'nin (1800-1823) resmini yerleştirdiler. Bundaki amaçları

³⁸⁵ Kelekyan, s. 96; Ayrıca bk. Arslan, a.g.e., s. 14.

³⁸⁶ BOA, HH., nr. 36375.

³⁸⁷ Ankara'daki bu Katolik Ermenilerin en dikkat çekici özellikleri Propaganda taraftarı olmalarıydı. Bu şehirdeki Ermeniler XVIII. yüzyıl boyunca gerçekleşen yoğun bir misyonerlik faaliyetleri sonucu Katolik mezhebine geçmişler, hatta 1781 tarihinde dört kiliseyi de ele geçirecek kendilerine uygun papazlar tayin etmişlerdir. Ayrıca Ermeni patriğinin göndermiş olduğu murahhas ve papazlara da itaat etmediklerinden patrik hükûmete yazı yazarak bunların cezalandırılmasını istemiştir. Ermeni patriğinin talebi üzerine bunların bir kısmı para cezasına çarptırılmış ancak bu da fayda vermeyince hapis cezası verilmiştir. Patrik Hovhannes (1781-1782) daha sonra bunların affedilmesini istediğinden bunlar da serbest bırakılmışlardır. bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 380. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Katolik Ermeniler yine bu şehirdeki nüfuslarını devam ettirmişlerdir. Katolik Ermenilerin bir piskoposluk bölgesi, 4 kilisesi, erkekler için üç okul, kızlar için üç okul ve bir erkek manastırı bulunmaktaydı. Ortodoks Ermenilerin ise 1 piskopos, 2 kilise, 1 manastır, 1'er de kız ve erkek okulları bulunmaktaydı. Katolik Ansiklopedisi bu şehirde 18 bin Müslüman nüfusa karşılık 4 bin Katolik Ermeninin yaşadığını belirtmektedir. Ancak diğer tüm gayrimüslim nüfusun veriliş Ortodoks Ermenilerin vermemesi bu dört bin nüfusun tümünün Katolik Ermeniler kategorisinde değerlendirildiği ihtimal dâhilindedir. bk. J. Pargoire, “Angora”, *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1065-1666.

Gedikpaşa, Çarşıkapı, Tavukpazarı, Çemberlitaş, Kapalı Çarşı ve Mahmutpaşa semtlerinde bulunan Ermenileri patrikhanenin uzlaşma çalışmalarına karşı tahrik etmekte. Resmi gören esnaflar bu olaya sinirlenerek patriği kendi inançlarından saptırdığı düşüncesine kapıldılar. Ayrıca Propaganda taraftarları *patriğin kendilerini Frenklere sattı* gibi ifadelerle Katoliklere düşmanmış gibi davranarak kendilerine Ortodoks Ermeni süsü verdiler. Onların bu tür kışkırtmalarından kunduracı ve pastırmacı esnafı çok etkilendi. Özellikle Kayserili Pastırmacı esnafı içerisinde Samatya'daki Balıkçı Deli Bağdasar'ın -kendisi daha sonra olayların elebaşısı olmakla suçlanıp idam edilecektir- çok etkisi oldu. Böylelikle kısa zaman içerisinde uygulanmaya konan propagandaların karşılığı görülmeye başlanmıştı.³⁸⁸ Ve şu olay uzlaşma ortamını tamamen bitirdi. 7 Ağustos 1820 tarihinde birkaç yüz kişi Kumkapı'da bulunan patrikhane binasına Pazar günü saat beş civarında gittiler. Konu ile ilgili olarak patrikten bir açıklama yapmasını istediler. Patriğin temsilcisi onlara kapıda bir açıklama yapmaya kalkıştığı sırada onu yere sererek patriklik binasına girdiler.³⁸⁹ Bu arada, "Patrik bize şapka giydirip³⁹⁰ akabinde Katolik yapmak istiyor, patriği istemeyiz."³⁹¹ diye patrikhanenin içerisinde bağışmaya başladılar. Patrik bu kişilerin patrikhaneye baskın yapacaklarını daha önceden haber almış olduğundan patrikhanenin odasına girip kapısını da kitlemişti. Ancak bu kişiler kapıyı da kırarak o odaya girdiklerinde patriği bulamadılar. Çünkü patrik oradan kaçarak civarda bulunan Müslüman bir kişinin evine sığınmıştı. Bu arada yapılan nümayiş yeniçeriağasına ulaştığında o da hemen patrikhane bölgesine gelerek kavga eden grupları birbirinden ayırdı sonra da bir kısmını Ağakapısı'na gönderip hapsedirdi.³⁹²

Bu olayların meydana gelmesi Sultan II. Mahmut'u çok sinirlendirdiğinden olaylara karışan ve sebep olanların soruşturulmasını istedi.³⁹³ Bunun üzerine

³⁸⁸ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 512.

³⁸⁹ Frazee, a.g.e., s. 258.

³⁹⁰ Şapka giydirmek lafzının dinî bir anlam ifade edip etmediği konusunda kaynaklarda bir bilgi edinemedik. Ancak 1852 yılında Bilecik'e bağlı Türkmen karyesinde bir grup Ermeninin Katolik mezhebini kabul etmelerinden sonra Bursa'daki Fransız konsolos vekili Katolik oldukları ve Fransa himayesini elde ettiklerine dair onlara Fransız bayrağı ve şapka göndermek istediği belgelerde geçmektedir. bk. HR. MKT., nr. 43/11, t. 13.2.1852. Buradan yola çıkarak şapka giydirmek ifadesinin Katolikliğin dinî bir gerekliliğinden ziyade Frenkleşmek anlamında kullanılan sosyolojik bir ifade olduğu kanısındayım.

³⁹¹ BOA, HH., nr. 1294/50241, *Şanizade Tarihi*, s. 992; *Tarih-i Cevdet*, C XI, s. 81.

³⁹² BOA, HH., nr. 1293/50240.

³⁹³ BOA, HH., nr. 1316/51293.

Ermenilerin ileri gelenleri Babıâli'ye çağrılarak olayların sebebi soruldu. Onlar da Kulecli (Propaganda)³⁹⁴ rahiplerin kışkırtmaları nedeniyle hadiselerin meydana geldiğini dile getirdiler.³⁹⁵

Sadrazam Elhac Ali Paşa Ermenilerin ileri gelenlerinin ifadelerini dinledikten sonra olayların iki nedenden çıkma ihtimalinin olduğunu padişaha iletmıştır. Bu ihtimallerden birisi Mihitaristlerin Ermeni kilisesi ile birleşme çabalarına Propaganda taraftarlarının karşı çıkması, diğeri de Ermeni patriğinin Katolik Ermenileri cezalandırması nedeniyle onların da diğer Ermenileri patriğe karşı kışkırtma çabalarıydı. II. Mahmut, patriğin Katolikleri cezalandırdığından dolayı onların da Ermenileri kışkırtıp bu olayların çıkmasına sebebiyet verdiğini daha yakın ihtimal olarak görmüştür. Ancak padişah *hangi sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın reayanın böyle kilise basmak gibi bir hareket içerisine girmesinin devlet açısından hazmedilemeyeceğini bundan dolayı da hapiste olan Ermenilerden ön ayak olanlarının ifadeleri alınarak gereken kişilerin cezalandırılmasını istemiştir.*³⁹⁶

Padişahın emri üzerine soruşturma çok boyutlu olarak ele alındı. Patrikhanedeki nümayiş esnasında yakalanan Delibağdasar isimli kişi sıkıştırıldığında bu olaylara sebep olan kişinin Kayserili Papaz Karabet isimli kişi olduğu öğrenildi.³⁹⁷ Kayserili Karabet konuşturulduğunda ise olayın iç yüzü daha da aydınlanmaya başladı. Onun verdiği ifadelerin sonucunda iki husus ön plana çıkmıştı: Birincisi, Eçmiyazın'ın bu olayda olan parmağı, ikincisi ise, Propaganda taraftarlarının Mihitaristlerin Ermeni kilisesi ile olan anlaşmalarını hazmedememeleri. Kayserili Papaz Karabet ifadesinde olayın ayrıntılarını şu şekilde belirtmiştir: “Revan (Eçmiyazın) taraflarında Ermeni milletinin Başkalıkası diye tabir edilen Piprem³⁹⁸ isimli kişi elime Ermenice mühürlü bir kâğıt verdi. İçinde ne yazdığını bilmediğim bu kâğıdı İstanbul'da patriğe getirip teslim ettim. Bana ne taraftan geldin diye sordu. Kayseriliyim dedim. Bir daha beni aramadı, ben de Üsküdar'da

³⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde *Kulecli* diye zikredilen bu Katolik grup mensubu rahipler Roma'daki Propaganda Koleji'nde eğitim görmüş olduklarından dolayı bu isimle anılmışlardır. Bunlar Ermeni Kilisesinin vaftiz ve diğer kutsal törenlerin geçerliliğini reddediyor ve Ermenilerin gerek doktrin ve gerek ibadette uyum göstermelerini istiyordu. bk. Artinian, s. 47.

³⁹⁵ BOA, HH., nr. 1293/50240; 1294/50241.

³⁹⁶ BOA, HH., nr. 1293/50240; 1294/50241.

³⁹⁷ Kelekyan, a.g.m., s. 97.

³⁹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde *Ermeni milletinin Başkalıkası diye tabir edilen Piprem* ifadesiyle anlatılmak istenen Eçmiyazın Katogikosu Yeprem I. Zorakeğzi (1809-1830)'dir.

ikamet ettim. Ancak Piprem bana şöyle bir tenbihde bulunmuştu; ‘İstanbul’da olan patrik ayinimize göre okunan sözleri eksiltip, milleti Ermenilikten Katolikliğe çevirmiş. İstanbul’da kiliseleri dolaşip gerçekten de okunan sözler eksilmiş ise, tarafımıza bildir.’ Ben de bu ifadelerine bağlı olarak kiliseleri gezdim. Gerçekten okunacak sözler eksilmiş. Ben de bunu Başkalika’ya yazdım. Bu hal üzere gezerken Üsküdar’da Sakaoğlu’nun yeğeni Azarya isimli zimmî beni bulup, kefer mezarlığına getirip patriğin Ermeni milletini Katolik milletine çevirdiğini ve ayindeki sözlerin eksildiğini bana söyledi. Ben de cevabımda bu hususun böyle olmasına büyüklerimizin rızası yoktur dediğimde kalkıp Sakaoğlu’nun evini bana gösterdi. Ertesi gün vardığımda Sakaoğlu bana şu cevabı verdi: ‘Patriğimiz niçin milleti Katolik yapmaya çalışıyor. Katolik tarafından gelecek akçeye tamah ederek milleti çevirmek istiyor. Zira benim de mührümü zorla aldılar. Sen şu şekilde bir arzuhâl yaz. Milleti toplayıp kiliseye gidin. Feryat ederek patriği istemeyiz diye bağırın’ diye tembih etti. İki hafta sonra yine Sakaoğlu’nun yeğeni Azarya beni alıp Hasköy’deki kiliseye götürüp ayinimizi yaptıktan sonra Azarya Gülgüloğlu denilen zimmînin evine gitti. Ben de Malkon isimli zimmînin evine gittim. O zaman Malkon bana ‘Hasköy’de bulunan milletimizin cümlesi bu patriğin işine razı değildir. Ve tuttuğu yol cümlemize muhalif olduğundan Karakeçoğlu Abram zimmînin evine var.’ diye tenbih etti. Abram’ın evine varıp bu hususu açıkladığımda o da; ‘Bu işi geri bırakma, kilisede feryad edin. İkiyüz keseye kadar zarar meydana gelirse karşılığım.’ demişti. Tekrar milletbaşımız Malkon’un evine gelip sordu. Karakeçoğlu’nun bana tarif ve talim ettiğini ifade ettim. Sonra Gülgüloğlu’na vardım. Bahçesinde Eparoğlu Mıgırdıç ve Ağa Bogos isimli zimmîler vardı. Onlar da Karakeçoğlu’nun tarif ettiği şekilde konuşarak ‘Hiçbir şekilde korkmayın. Biz yardım ederiz.’ dediler. Bu şekilde metanetli cevaplarına binaen milleti dolaşarak durumu ifade ettim. Ve cümlesi aynı uygulama üzerinde uzlaşıya varmışlardı.

Katolik milleti iki takım olup bir takımını Abbalı³⁹⁹ (Mihitarist) bir kısmı da Kulecli (Propaganda taraftarı) diye tabir edilir. Öteden beri birbirlerine muhalif olduklarından bu defa sadır olan fermana bağlı olarak Abbalı diye tabir edilen grup Ermeni Kilisesine

³⁹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Abbalılar diye zikredilen bu grup adlarını Mihitar Abba’dan alan ve merkezleri Venedik’teki Saint Lazarus Manastırı olan Mihitaristlerdir. Bunlar kalojlilere göre Ermeni geleneğine daha sadıktırlar. Örneğin Ermenicenin korunmasında ısrar ediyor, ayinlerde Latince kullanmayı reddediyorlardı. İstanbul halkı ve etkili amira aileleri arasında çok sayıda yandaşları vardı. Ermeni kilisesi yanlıları, birliği sağlama çabalarında bu gruptan destek buluyorlardı. bk. Artinian, a.g.e., s. 48.

gelirdi. Bunun için Kulecli olanlar hasım olup araları bozuk olduğundan bu şekilde nizâyâ kalkışmaları ancak fesat ortaya koyarak patriği def edip, daha sonra kendi meramlarını ortaya koymak sebebiyleydi. Ve bana beş keseyi vaad eden Kuleclilerden Tıngıroğlu Oseb ile Davidoğlu Oseb'dir. Ermeni milletinin bu harekete kalkışmalarının nedeni okunacak lakırdıların eksilmesi ve yağ maddesinin zuhurudur. Ben Tıngıroğlu'nun vaat ettiği akçeyi almadım. Hiçbir kimseye de akçe vermedim. Ancak her yeri dolaşip milletimize haber verdim. Arzuhâl edelim ve patrik istemeyelim diye cümleler kullandım.⁴⁰⁰

Papaz Karabet başka bir ifadesinde ise Piprem'in kendisine mektubu verip İstanbul'a gönderdikten sonra peşinden de Ohannes rahip ve hizmetkârları olan Persek ve diğer Ohannes'i gönderdiğini belirtmiştir. Karabet, bu kişilerin İstanbul'da tebdili kıyafetle bazen tek başlarına, bazen de kendisi ile beraber gezip Ermeni milletine "Bu patriği istemeyiz." diye açıklama yaptıklarını belirtmiştir. Karabet ayrıca patriği devirdikten sonra onun yerine Rahip Ohannes'i getirmeyi düşündüklerini belirtmiştir. Karabet'e Rahip Ohannes'in nereye gittiği sorulunca bir ay öncesinde İznik ya da Bursa'ya gideceklerini söylediklerini belirtmiştir.⁴⁰¹ Karabet'ten Revan'dan gelen bu üç kişinin eşkâli de alınmıştı.⁴⁰² Ancak yapılan tüm aramalara rağmen Rahip Ohannes bulunamadı. Hatta bir defasında Nallıhan'da üç papaz yakalanarak Revan'dan gelmiş olan bu üç kişi olabileceği zannıyla İstanbul'a getirilmiş fakat Karabet ile yüzleştirilmeleri sonucunda bu kişiler olmadığı ortaya çıkmıştır.⁴⁰³

Soruşturmanın geneline bakıldığında Ermenilerin bu baskın öncesinde yoğun bir kışkırtmalara maruz kaldıkları görülür. Kışkırtmalarda ele alınan ana tema ise patriğin Ermenileri inançlarından saptırdığı iddiası idi. Örneğin Sakaoğlu Kirkor verdiği ifadesinde büyük oğlunun bir hastalığa yakalandığı için onu her zaman papazlara okuttuğunu, yeğeni olan Azaryan'ın bir defasında okuması için Karabet'e getirttiğini belirtmiştir. Sakaoğlu, Papaz Karabet'in evinde birkaç gün kaldığını ifade ederek Karabet'i ancak patriğin risale yayınlamasından dolayı desteklediğini belirtmiştir.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ BOA, HH., nr. 1294/50266-C.

⁴⁰¹ BOA, HH., nr. 1294/50266-B.

⁴⁰² BOA, HH., nr. 1294/50267-A.

⁴⁰³ BOA, HH., nr. 1294/50245.

⁴⁰⁴ BOA, HH., nr. 1294/50266-C.

Sakaoğlu Kirkor başka bir ifadesinde ise “Patrik için arzuhâl vermek istiyorsanız verin ancak Patriği istemeyiz diye şamatat çıkarmayın.” dediğini belirtmiştir.⁴⁰⁵

Yapılan soruşturma kısa zamanda bitirilmiştir. Tutuklanmış olan iki piskoposla on dokuz kişi serbest bırakılmıştır.⁴⁰⁶ Suçları sabit olanların cezası 18 Eylül 1820’de verilmiştir. Buna göre, olayların esas tertipçilerinden olan Kayserili Papaz Karabet ve Sakaoğlu Kirkor Kumkapı’daki patrikhane binası önünde, Pabuççu kabzımalı Agop Irgat Pazarı’nda öldürülmüşlerdir. Sarraflardan Hasköylü Gülgüloğlu Bogos Limni Adası’na, Bogos Markaryan Rodos’a, Arpyaryan Mıgırdıç ise İstanköy’e sürülmüştür.⁴⁰⁷

Patrikhane baskını meydana geldiği sıralarda Sadrazam Elhac Ali Paşa, padişaha yazdığı arz tezkiresinde patriğe bir buyruldu yazılıp Katolik meselesinin görüşülmesi teklifini iletmişti. Ancak II. Mahmut o zaman öncelikli olarak olayın soruşturulup gerekenlerin cezalandırılması gerektiğini belirtmişti.⁴⁰⁸ İşte soruşturmalar bitirilip nümayişe sebep olanların cezaları belli olduktan sonra Sadrazam Elhac Ali Paşa geceleyin patriği yanına çağırılmış ve ahalinin aralarının düzelmesi için ön ayak olan kişilerin isimlerini istemiştir. Patrik Bogos⁴⁰⁹ da Kazaz Artin, Papasyan Canik, Urganyan Ohanis ve Sarraflar kethüdası Aznavuryan Karabet’in ismini vermiştir. Bunun üzerine hükümet tarafından bu kişilerin sürgün edilmesine karar verilmiştir. Kazaz Artin sürgünden önce darphaneye ait olan bütün hesabı takdim etmiştir. Kazaz Artin sürgün edilirken verilen emirde, “Darphaneye ait vazifesini güzel bir şekilde yerine getirmiş ve hesapları güzel bir şekilde yerine getirmiş ise de millet işlerine karışarak nifak ve şikaka sebep olduğundan diğerlere ibret olmak üzere sürgün edilmesine karar verilmiştir.” ifadeleri yer almıştır. Kazaz Artin bu emir doğrultusunda

⁴⁰⁵ BOA, HH., nr. 1294/50266-B.

⁴⁰⁶ Kelekyan, a.g.m., s. 98.

⁴⁰⁷ Beydilli, a.g.e., s. 7.

⁴⁰⁸ BOA, HH., nr. 1293/50240.

⁴⁰⁹ Dabağyan Patrik Bogos’un Ermeni kavmini her türlü beladan korumak amacıyla var gücü ile mücadele ettiğini ancak mezhep taassubu ve hadiseleri değerlendirmede sıhhatli bir görüşe sahip olamadığından dolayı birçok olayda faydadan çok zararı olduğunu belirtmiştir. Ona göre patriğin yaptığı bu yanlışlıklar Ermeni kilisesi ile Katolikler arasındaki ayrılıkları daha da derinleştirmiştir. bk. Dabağyan, *Sultan Abdülhamit ve Ermeniler*, s. 110.

Limni Adası'na sürgün edilmiş, darphane nazırlığına Katolik Ermenilerden Bilezikçioğlu Bogos getirilmiştir.⁴¹⁰

Kazaz Artin'in sürgün edilişi aslında karışıklık ortamının teskin edilmesine yönelik bir faaliyetti. Çünkü geçmiş yıllara bakıldığında Ortodoks Ermenilerle Katolik Ermeniler arasındaki tartışmaların sona erdirilmesi için patriğe emir verildiğinde Kazaz Artin'in gayretleri hükûmet tarafından biliniyordu. Zaten bir sene bile geçmeden Kazaz Artin sürgün bölgesinden İstanbul'a gelmiş ve kısa zaman sonra da Darphane eminliğine atanmıştır.⁴¹¹

Bu olaylardan sonra Ermeni kilisesi ile Mihitaristler arasındaki uzlaşma ortamı artık iyice zayıfladı. Mihitaristler Galata'da bulunan Latin kilisesine giderek Ermeni kilisesi için vermiş oldukları birleşme desteğini geri çektiklerini belirttiler.⁴¹² Böylece XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ara ara meydana gelen uzlaşma çabaları artık sona ermiş oldu. 1870'li yıllarda Propaganda taraftarları ile Şark Katolik Ermeni Kilisesinin haklarını savunanlar arasında meydana gelen *Hasunist-Antihasunist* tartışmaları Katoliklerden katılım olur diye Ermeni kilisesini ümitlendirecek, ancak yine de Ormanyan gibi Antonyan⁴¹³ Katoliklerinden bir grubun birleşimi hariç fazla bir katılım olmayacaktır.⁴¹⁴

Kumkapı Patrikhanesinde meydana gelen bu baskının nedeni Ortodoks Ermenilerin, patriklerinin Katolıklere karşı gevşek davranıp inançlarını bozduğu iddialarına dayanırken yaklaşık yetmiş yıl sonra meydana gelen ikinci bir Kumkapı Patrikhanesi baskını ise farklı bir amaçla ancak aynı tekniklerle gerçekleşecektir. O da Katolik mezhebinden ayrılmış Ermeni kilisesine katılmış olan Patrik Ormanyan'ı Ermeni çetelerinin faaliyetlerine destek vermediğinden dolayı öldürme çabalarıdır.⁴¹⁵ Her iki olayda da ortak bir sonuç vardır ki o da devletin bu tür olayları sadece cemaat içi bir kavga ve mezhepsel tartışma olarak kabul etmeyip kendi asayişini açısından tehlikeli olaylar olarak görüp buna göre tedbirler almasıdır.

⁴¹⁰ Kelekyan, a.g.m., s. 98.

⁴¹¹ Kelekyan, a.g.m., s. 99.

⁴¹² Frazee, a.g.e., s. 258.

⁴¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden bu grup *Andonyan tariki* ismiyle zikredilmektedir. bk. BOA, İ. DH., nr. 651/45287.

⁴¹⁴ Engelhardt, a.g.e., s. 285.

⁴¹⁵ BOA, Y. PRK. BŞK., nr. 18/71.

2.3.3. Katolik Ermenilerin İstanbul'dan Sürülmesi

Kumkapı olayında hem Ortodoks hem de Katolik Ermeniler cezalandırıldıklarından 1820'den 1827 yılına kadar geçen yedi yıllık süreçte tartışmalar önceki yıllara göre daha ılımlı oldu.⁴¹⁶ Bununla birlikte Patrik Karabet (1823-1831) mezhep değişikliği ile ilgili şikâyetlerini ara ara sürdürmesine rağmen Katolik olan Ermenilerin sayısının artmasını engelleyemiyordu. Bu nedenle Patrik Karabet bazen uzlaşma çabalarına gayret de göstermişti. Örneğin, Karabet göreve başladıktan kısa bir süre sonra iki grup arasındaki tartışmaların bitirilmesi için Kazaz Artin'le beraber bir ara formül düşündü. Bu formüle göre Katoliklerin Ermeni kilisesiyle olan bağlılıklarını sürdürmeleri için Galata ya da Beyoğlu'nda bir daire yapılacak ve bu dairede oturacak olan Katoliklerden bir rahip cemaatin vekilliğini yapacaktı. Vekilin görevi hükûmet tarafından patrikhaneye iletilen emirleri alarak Katolik cemaatine bildirmek olacaktı. Kazaz Artin Karabet'le yapmış olduğu bu görüşmeyi Katoliklerin ileri gelenleri ile müzakere etti. Ancak iki sebepten dolayı bu formül gerçekleşemedi. Bu sebeplerden birincisi, Katolikler arasında tayin edilecek vekilin kim olacağı konusunda çıkan ihtilaf; ikincisi ise Katoliklerden bir grubun Ermeni Kilisesinden tamamen bağımsız bir cemaat teşkil etme hayali idi.⁴¹⁷ Bu birleşme teşebbüsünün gerçekleşmemesi üzerine Karabet Katoliklere karşı olan tutumunu daha da sertleştirmeye başladı.⁴¹⁸

II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra İstanbul'da asayişsizliğe sebep olan birçok Müslüman'ı geldikleri memleketlerine geri gönderdi. Ancak şehirdeki asayişsizlik sadece bununla sınırlı değildi. Ermenilerle Katolikler arasında uzun zamandan beri devam eden çeşitli tartışmalar da Osmanlı Devleti'ni sıkıntıya

⁴¹⁶ Frazee, a.g.e., s. 258.

⁴¹⁷ Kelekyan, a.g.m., 101.

⁴¹⁸ Ermeni Patriği Ormanyan (1896-1908), Ermeni Kilisesi içerisinde cereyan eden bu tartışmalarda Fransa ve Rus etkisinin de bulunduğunu şu cümleleriyle belirtmiştir: "Katolik Ermeniler Pera'nın misyonerleri tarafından ikna edilmişlerdi ve bunlar Fransa Kralı'nın temsilcisi tarafından himaye ve idare ediliyorlardı. Gerçi yeni Katolikler her zaman resmî olarak Ermeni Patrikhanesini tanıdıklarını söyleseler de bunlar Kilise idaresini ellerine geçirmeye çalışan faal bir grubun üyeleriydiler. Öbür tarafta kiliseye ve geleneklere sınırsız bağlı olup divan nezdinde tesiri kuvvetli olanlar sayıca da fazlaydılar. Bunlar Katoliklerin tehditlerinin önüne geçmek için her çareye başvuruyorlardı. Yeni Katoliklerin ecneblerle sıkı münasebetleri nedeniyle kiliseye sadık olanlar onları hükûmet nezdinde şüpheli insanlar olarak göstermeye çalışıyorlardı. Patrikhanenin sebep olduğu tedbirlerin kaynağı ve anlamı budur. Bu tedbirler hükûmet tarafından böylece Katolik Ermenilere karşı alınmış oluyordu. Dinî takibat olarak nitelendirilen bu tedbirler gerçekte kavga içindeki bir silahtı. Diğer taraftan yeni Katolikler patrikhaneye karşı buna benzer çarelere başvurmaktan çekinmiyorlardı ve patrikhanenin Moskova'nın gayretlerini sempatik gösterdiğini iddia ediyorlardı." bk. Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II" çev. E. Özbek, *Tarih ve Toplum*, s. 17.

sokuyordu. Bu arada Katolik Ermenilerin İstanbul'daki konumlarını direk ilgilendirecek bir olay meydana geldi. Bu olay Rusya ile İran arasında meydana gelmiş olan savaşın gidişatını değiştiren sebeplerdi.⁴¹⁹

Rusya İmparatoru I. Nikola İran şahına karşı açmış olduğu savaşı kazanmış ve yapılan Türkmençayı Antlaşması (1828) ile Ermenilerin en büyük ruhani merkezi olan Eçmiyazin Rusların sınırlarına geçmişti. O sırada Eçmiyazin katogikosu, cemaati ile beraber İran'a karşı Rusya'yı desteklemişlerdi. Ermenilerin yaptığı bu davranış İran Şahı tarafından padişaha iletildi. Şah ayrıca Rusya ile yapılacak olan savaşta Ermenilere karşı dikkatli olmasını II. Mahmut'a bildirdi.⁴²⁰

İran gibi Katolik Ermenilerden de Osmanlı hükûmetine buna benzer bir uyarı geldi. Katolik Ermeniler Ortodoks Ermenilerin İran'a yaptığı ihanetin aynısını Osmanlı Devleti'ne yapabileceğini belirttiler. Olacak tüm olaylardan mesul tutulmamak için kendilerine ayrı bir patriklik tahsis edilmesini istediler.⁴²¹ Bununla bir bakıma kendilerinin Eçmiyazinle bir bağlarının olmadığını dile getiriyorlardı. II. Mahmut Katolik Ermenilerin bu arzuhâlini aldığında Kazaz Artin'i huzuruna çağırıp bu konudaki görüşlerini sordu. Kazaz Artin; Ermeni patriğinin Osmanlı Devleti nezdindeki bütün cemaati için mesul olduğundan bunun gibi şüpheye bir mahal olmadığını dile getirdi. Ayrıca Ortodoks Ermeniler hakkında yapılan suçlamaların patrikhaneye düşman Ankaralı Katolik rahipler tarafından yapıldığını dile getirdi. Bunun üzerine önceki Patrik Bogos ve görevdeki Patrik Karabet Babîâli'ye birlikte çağrılıp cemaatlerine kefil

⁴¹⁹ Beydilli, a.g.e., s. 8.

⁴²⁰ Eçmiyazin katogikosluğu İran sınırları içerisinde bulunmasına rağmen buranın katogikoslarının seçiminde İstanbul Ermeni Patrikhanesinin nüfuzu bulunmaktaydı. Bunun yanında İstanbul'daki zengin Ermeni amira ve sarraflar buraya yüklü miktarda para yardımında bulunuyorlardı. İran yönetimi bu katogikoslukta bir problemi olduğunda zaman zaman İstanbul Ermeni Patriği ile iletişime geçiyordu. Yine bu amaçla İran yönetiminin İstanbuldaki patrikhane ile iletişime geçmesine neden olan bir problem meydana gelmişti ki bu olay İran-Rus Savaşı'na denk gelen bir dönemde gerçekleşmiştir. Eçmiyazin Katogikosu Nerses bulunduğu katogikosluk kürsüsünü terk ederek Tiflis tarafına firar etmiş, bundan dolayı da bir kargaşa ortamı meydana gelmişti. Bu karışıklığı bertaraf etmek için İran Şehzadesi Abbas Mirza İstanbul Ermeni Patriğine Farsça bir mektup yazarak buraya bir rahip atamasını istemiştir. bk. BOA, HH., 786/36697-A; nr. 785/36667-A, t. 25.8.1824; Kelekyan, a.g.m., s. 101.

İran, Rusya ile Savaşı kaybedip Eçmiyazin Katogikosluğunun Rusya sınırları içerisine dâhil olmasından dolayı İstanbul'daki patrikhanenin buradaki nüfuzu azalmaya başlamıştır. Bundan dolayı Kazaz Artin Ermeni cemaatini bu konuda uyararak kendilerinin Osmanlı Devleti'nin sadık tebaaları olduğunu bundan dolayı da Rusya sınırlarında olan bu katogikosluğa eskiden olduğu gibi yardımda bulunmalarının Osmanlı Devleti'nin hoşnutsuzluğunu ortaya koyacağını belirtmiştir. bk. BOA, Y. EE., 79/10; Kelekyan, a.g.m., s. 174.

⁴²¹ Kelekyan, a.g.m., s. 101.

olup olamayacakları soruldu. Onlar da kendilerinin cemaatlerine her şekilde kefil olabileceklerini belirttiler.⁴²² Sadrazam; “Uzak beldelerde yaşayan binlerce millettaşlarınızın sadakatinden nasıl emin olabilirsiniz?” diye sorduğunda Bogos da; kendilerinin cemaatlerine günah itirafı (*itiraf-ı zenub*)⁴²³ yaptırırken her Ermeni’nin papaza günahını söylediğini ve bu kişilerden devletin menfaatine aykırı düşünceleri olduğunda papazlar tarafından derhâl kendilerine bildirildiğini belirtti. Bogos, ayrıca Katolik Ermenilerin kendi papazlarına günah itirafı yapmadıklarından onlara kefil olamayacaklarını bildirdi. Patriğin verdiği bu bilgiler doğrultusunda ilk etapta Katolik olduğu kesin olarak bilinen Ermenilerin ileri gelenlerinden Tıngıroğlu Agop ailesi ile beraber Kayseri’ye; biraderi Oseb de ailesiyle Sivas’a sürgün edilmiştir.⁴²⁴ Burada dikkati çeken husus sürgün edilen bu iki ailenin de Kulecli (Propaganda taraftarı) grubundan olmalarıdır.

İstanbul’daki Katolik Ermeni ailelerinden bazılarının sürgünü gerçekleştirilirken gelişen bir takım uluslar arası olaylar işin seyrini değiştirmeye başladı. Mora İhtilali’nin son safhasında Osmanlı Donanması İngiliz, Rus ve Fransız gemileri tarafından Navarin’de 20 Ekim 1827 yakılması üzerine üç devletin elçileri Osmanlı Devleti’nden ihraç edildiler.⁴²⁵ Hem Ermeni patriğinin devlete itaat konusunda Katolik Ermenilere garanti veremeyeceğini belirtmesi hem Mora’daki isyanda Katolik tebaanın Osmanlı

⁴²² Kelekyan, a.g.m., s. 101.

⁴²³ Patrik Bogos’un cemaatinin içerisinde cereyan eden sorunlarının çözümünde *Günah İtirafından* yararlanması yanlış anlaşılmalıdır. Çünkü günah itirafı ile günah çıkartma bir birinden farklı anlamlar taşır. Günah itirafı bir Hristiyan’ın işlediği günahları bir rahibin huzurunda itiraf etmesidir. Günah çıkarma ise günümüzde Katolik Kilisesinde, Hz. İsa tarafından müessesleştirildiğine inanılan ve vaftiz sonrasında işlenmiş bütün önemli günahların itiraf edilmesini gerektiren bir ayin olarak kabul edilmektedir. Ermeni Kilisesinde ise günah çıkarma yok, günah itirafı (tövbe) vardır. Ermeni Kilisesinde tövbe ayini Matta, 3:1-2’nci bölümde geçen *o günlerde Vaftizci Yahya tövbe edin, çünkü göklerin melekutu yakındır* ayeti gereğince uygulanmaktadırlar. Ancak bu durum Katolik kilisesinde olduğu gibi ruhbanların insanların günahlarını affetmesi ve işlemiş olduğu günahlardan onu arındırması anlamında değildir. Ermeni Kilisesinde günah itirafı (tövbe) ayini sadece günahların itirafı ve affi anlamı taşımamakta aynı zamanda insanın doğasında bulunan kötülükleri de azaltmaktadır. Ayrıca Ermeni Kilisesinde diğer kiliselerde olduğu gibi günah çıkartma olmadığı için kiliselerde günah çıkartma yeri de bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cahit Külekçi, *Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler*, s. 179-181, Atasagun, a.g.e., s. 297-201.

⁴²⁴ Kelekyan, a.g.m., s. 102.

⁴²⁵ Beydilli, a.g.e., s. 8. Bu elçilerin ve Frenklerin sürgün işlemi Kaptanpaşa yönetiminde gerçekleştirilmiş ve deniz yolu ile memleketlerine gönderilmişlerdir. bk. BOA, HH., 1235/48049.

Devleti'ne karşı itaatsizliği hem de İstanbul'daki elçiliklerin gönderilmiş olması Katolik Ermenilerin sürgünün gerçekleşmesini hızlandırdı.⁴²⁶

Hükûmet bundan dolayı sürgün edilecek Katoliklerin isimlerini içeren bir defterin hazırlanmasını patrikhaneden ister. Ancak bunun için devletin karşısında birtakım zorluklar da bulunmaktaydı. Bunlar,

1) Katolik Ermenilerden birçoğu sarraflık işinde uğraştıklarından bunların gönderilmesi ile devlete bir zarar doğup doğmayacağı meselesi,⁴²⁷

2) Katolik Ermenilerin tespitinin nasıl yapılıp yakalama işleminin nasıl gerçekleştirileceği meselesi idi.⁴²⁸

Sadrazamın makamında maliye ve darphane nazırları ile yapılan toplantıda Katolik sarrafların durumu görüşüldü. Toplantı sonunda *sarrafların sürgünü nedeniyle küçük bazı aksaklıklar yaşanabileceği ancak onların yerine daha az kabiliyetli kişiler gelse bile bu işin üstesinden gelebilecekleri* belirtildi.⁴²⁹

Sarrafların sürgüne gönderilmesinden önce çözülmesi gereken bir sorun daha vardı. O da, bu kişilerin Mukataat Hazinesine⁴³⁰ çok miktarda borçları olduğundan paranın bir an önce tahsil edilmesi gerekiyordu. Hükûmet bunun için de bir çözüm yolu buldu ve Ortodoks ve Katolik bütün Ermeni sarrafları Babıâli'ye çağırarak bir iki gün içinde hazineden beş bin akçenin verilmesi kendilerine belirtildi. Vadesinden önce ödeme yapılacağı için ileriki ödemelerde kendilerine devlet tarafından kolaylık yapılacağı söylendi.⁴³¹ Katoliklerle beraber diğer Ermeni sarraflarının da çağırılması Katolik sarrafların şüphelenmesini önlemek içindi. Böylece birinci problem devlet açısından çözümlenmiş oldu.

⁴²⁶ II. Mahmut bu güne kadar Katolik Ermeni meselesinin devlet tarafından çözülememesinin sebebini verdiği emrialideki şu cümleleriyle ifade etmiştir: “*Saltanatı seniyye-i daimü’-kararımın cizyegüzar Ermeni reayasından bazıları kadim ayinerine ve usul-ü raiyyetin hilafı evza’ı ictisar etmekte ve bu makulelerin aralık aralık menleri esbabına teşebbüs olunmuş ise de, kesret-i meşâgilden naşi layıkıyla ikdam ve takayyüd olunamadığına mebni...*” bk. BOA, HH., nr. 1235/48044-A.

⁴²⁷ BOA, HH., nr. 1235/48056.

⁴²⁸ BOA, HH., nr. 1235/48049.

⁴²⁹ BOA, HH., nr. 1235/48049.

⁴³⁰ Mukataa, ekilebilir hale getirilmiş olan toprak parçasının bir bedel karşılığında birine kiralanmasıdır. Kiralama karşılığında bu kişilerin verdikleri bedel olan vergiler ise Mukataat hazinesinde toplanır. bk. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Mukataa maddesi, s. 679.

⁴³¹ BOA, HH., nr. 679/33097.

Katolik Ermenilerin tespiti patrik tarafından daha önce hazırlanmış olan deftere göre gerçekleştirilmeye başlandığından ikinci husus da uygulamaya konuldu. Patrik gizlenenleri tespit için özel bir rahip de görevlendirmişti.⁴³² Reisülküttap Pertev Efendi ile Patrik Karabet arasında yapılan görüşmelerde patrik; *İstanbul'da binden fazla evli Katolik bulunduğu, fesatçı Katolik rahiplerinin ise yüz civarında olduğunu* belirtmiştir.⁴³³

Görüşmelerde ayrıca Katoliklerin toptan sürülmesine karar verilmiştir. Patrik bir gün sonra Pertev Efendi'ye Katoliklerin toptan sürülmesi hususunda tereddütlerinin olduğunu belirterek eğer peyderpey sürülürse onların devlete kırılmayacakları gibi bir öngöründe bulunur. Ancak hükûmet önceki alınan kararı değiştirmede ve Katoliklerin toptan sürülmesine karar verildi. Katoliklerin toptan sürülmesine patriğin bir gün sonra karşı çıkması acaba Mihitaristleri korumak istediği için midir? Belgelerde bu konuda bir açıklık yoktur. Ancak sürgün edilecek kişilerin öncelikle Katoliklerin ileri gelenleri ve fesatçı papazlardan meydana gelmiş olması patriğin genelde Propaganda taraftarı olan Ermenileri evvel emirde göndermek istediğine bir delildir. Ayrıca sürgün edilirken verilen emirde Katolik taifesi yerine Ankaralı ifadesi kullanılması da bu delili güçlendirmektedir ki bu isim patriğin isteğiyle verilmiştir.⁴³⁴

Osmanlı Devleti İstanbul'da bulunan bütün Ankaralıların aileleri ile birlikte on iki gün içerisinde şehirden uzaklaştırılması ile ilgili emriyi Samatya'ya nakledilmiş olan patrikhaneye göndermiştir. Patrikhaneye gönderilen bu emriyi aslında daha önce Patrik Karabet ile Babıâli arasında varılan görüşmelerin sonucuydu. Emrihlinin içeriği şunlardan oluşmaktaydı:

- 1) İstanbul'daki Ankaralı Katolikler memleketlerine gönderilecektir.
- 2) Katolik rahipler Akdeniz adalarına sürülecektir.
- 3) İstanbullu Katoliklerden Ermeni patriğine itaat etmeyenler Anadolu'ya sürülecektir.

⁴³² BOA, HH., nr. 1235/48044-B.

⁴³³ BOA, HH., nr. 1235/48049.

⁴³⁴ BOA, HH., nr. 1235/48038.

4) Maryabed denilen rahibeler İstanbul'dan uzaklaştırılacaktır⁴³⁵

5) Katolik mezhebine meyilli olan kişilerin Beyoğlu'nda ve Frenklerin yaşadığı yerlerde ikamet etmelerine izin verilmeyecek ve Ermenilerle meskûn olan yerlere nakledileceklerdir.

Katolik Ermenilerin ileri gelenleri Samatya'daki Surp Kevork (Sulu Manastır) Kilisesine davet edilerek yukarıdaki emri okunmuştur. Bunun karşısında onların ileri gelenlerinden bir kaçı Ermeni Kilisesine katılarak İstanbul'da kalmış, diğerlerine ise gereken işlem yapılmaya başlanmıştır.⁴³⁶

Yakalama işlemi çok gizli bir şekilde patrikhane ve Galata voyvodasının işbirliği ile yerine getirilir. Katoliklerin Galata ve civarlarında çok dağınık bir şekilde yaşamaları ve tanınmamak için elbiselerini değiştirip sakallarını kesmeleri işi biraz zorlaştırmıştır. Buna rağmen yine de çok başarılı bir operasyon gerçekleştirilmiştir. Bunda da en önemli etken yaklaşık bir seneden beri patriğin bu bölgedeki Katolikleri gizli olarak tespit ettirip kayıt altına aldırmasıydı.⁴³⁷

Yakalama işlemi tamamlandıktan sonra sürgün edilecekler 10 Ocak 1828'den itibaren kabileler hâlinde yola çıkarılmıştır. 4 Nisan 1828 tarihinde Rusya ile ilan edilen savaş nedeniyle bu işe aciliyet verilmesi gerektiğinden süratle bunun icrasına girişilmiştir.⁴³⁸ Bu arada patrik, Katoliklerin sürgün edileceği yerdeki veya sürgün güzergâhındaki papazlara kesin talimat vererek onlara müsamaha gösterilmemesini istemiştir.⁴³⁹

Ermeni patriği sürgün edilenlerle birlikte İstanbul'da kalanlar için de radikal adımlar atmıştır. Hükümetin de onayıyla sürgün edilen Katoliklerin veya Katoliklikten vazgeçtiğini belirtip İstanbul'da kalanların Boğaziçi, Galata ve Beyoğlu'nda bulunan

⁴³⁵ Osmanlı Hükûmeti tarafından verilen emirle bu Maryabedlerin *Ermenilerin arasına sokularak kadim ayinlerini bozduğu, usul-i raiyyetin hilaflı hareketlere Ermenileri teşvik ettikleri ve gizli faaliyetlerde buldukları* belirtilmiş ve İstanbul'da patrik vasıtasıyla taşrada ise murahhasalar vasıtası ile bunların tespit edilerek memleket haricine çıkarılması emredilmiştir. bk. BOA, C. ADL., nr. 74/4440.

⁴³⁶ Kelekyan, a.g.m., s. 103.

⁴³⁷ BOA, HH., nr. 1235/48038.

⁴³⁸ Beydilli, a.g.e., s. 21.

⁴³⁹ BOA, HH., nr. 1235/48051; Ayrıca bk. Ahmet Refik, *On Üçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 26-29; Çark, a.g.e., s. 170.

evleri müzayede usulüyle Müslümanlara satılmasına karar verilmiştir.⁴⁴⁰ Bu evlerin satış bedellerinin de eski sahiplerine verilmesi uygun görülmüştür.⁴⁴¹

Papa XII. Leon (1823-1829) sürgün hadisesini öğrenince 8 Mart 1828'de Fransız büyükelçisinden sultan nezdinde tavassutta bulunmasını istedi. Ancak Fransa'nın yaptığı öneriler Osmanlı hükûmeti tarafından dikkate alınmadı. Papalık elçisinin Paris'teki dış işleri bakanlığı nezdindeki girişimleri de sonuçsuz kalmıştı.⁴⁴² Buna rağmen Avusturya ve Fransa'nın konu ile ilgili Babiâli'ye yaptıkları şikâyetlerin sonu gelmiyordu. Osmanlı Devleti sürgün edilenleri *Ankaralılar* diye nitelendirmesine rağmen bu iki devlet olayı Katolik meselesi hâline getirip dinî bir kisve kazandırmaya çalışıyordu.⁴⁴³

Fransa ve Avusturya devleti tarafından yapılan şikâyetler bir şekilde geçirilmesine rağmen Rusya'yla yapılan savaş sürgünün seyrini değiştirmeye başladı. Babiâli Katoliklerin affedilmeleri ile ilgili bu devletlerin taleplerine biraz daha tavizkâr davranmaya başladı. Osmanlı hükûmetinin tavizkâr yaklaşmasına sebep olan diğer bir unsur da Ortodoks Ermenilere duyulan güvensizlikti. Şöyle ki, Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgali sırasında bu bölgedeki asıl Ermenilerin Rus işgal kuvvetleri ile açık işbirliği içerisine girmeleri Katolik Ermenilerin bir zamanlar kendilerinin en sadık tebaa olacakları yolundaki iddialarını haklı çıkarmaktaydı.⁴⁴⁴ Ayrıca Katolik Ermeniler Ruslara karşı yapılan savaşta büyük mücadele vermişler ve yirmi beş bin kişi bu savaş sonucunda ölmüştü.⁴⁴⁵ Bu nedenlerden dolayı hükûmet tarafından meselenin çözümünde kararlı bir adım atılarak İstanbul'da zararlı davranışlarda bulunanların dışındakilerin aralıklarla geri dönmelerine izin verildi. Babiâli dönecek olan bu kişilerin tespitinin yapılmasını Patrik Karabet'e havale etti.⁴⁴⁶ Patrik Katoliklerden bir kısmının dönüşüne başta memnuniyetsizlik gösterip karşı çıktıysa da hükûmetin kararlılığı karşısında geri adım atmak zorunda kaldı. Ancak bazı önlemlerin alınmasının gerekliliğini vurguladı. Bunlar; *Katolik Ermenilerin, Ortodoks Ermeni mahalleleri*

⁴⁴⁰ BOA, C. DH., nr. 343/17114; 824/266; 127/6306.

⁴⁴¹ BOA, C. DH., nr. 423/12126; 87/4301; 293/14603.

⁴⁴² Hovhannes J. Tcholakian, *L'eglise Armenienne Catholique En Turquie*, s. 13.

⁴⁴³ BOA, HH., nr. 1235/48038. t. 18.6.1828; HH., nr. 1050/43280-C, t. 28.5.1828.

⁴⁴⁴ Beydilli, a.g.e., s. 30.

⁴⁴⁵ Tcholakian, a.g.e., s. 13.

⁴⁴⁶ BOA, HH., nr. 1235/48039.

*dışında yerleşmesine izin verilmemesi, ekonomik açıdan güçlenmelerinin önüne geçmek için sarraflık yapmalarının engellenmesi ve devlet kademesinde görev verilmemesi gibi hususlardı.*⁴⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında aldığı yenilgi ve 14 Eylül 1829 tarihinde yapılan Edirne Antlaşması uluslar arası konjonktür açısından Katoliklerin durumunu değiştirmeye başladı. Fransa, Osmanlı Devleti'nin zayıf bulunduğu böyle bir anda sürgün meselesini daha da ileri götürerek sadece suçlu olanların değil tüm Katoliklerin geri dönmelerine izin verilmesini istedi.⁴⁴⁸ Fransa'nın bu müdahalelerine rağmen zararlı faaliyetlerde bulunanların geriye gelmeleri geciktirilmiş ancak hasta ve yaşlıların dönmelerine öncelik verilmiştir. Bununla birlikte 1830'lu yılların içinde sürgünde bulunanların büyük çoğunluğunun dönüşü sağlanmış ve terk ettikleri evler kendilerine verilmiştir.⁴⁴⁹ Fransa ve Avusturya, Katoliklerin sürgünden dönüşüne iznin verilmesinin yanında hükûmetten bunlara ayrı bir millet statüsü verilmesi için de girişimlerde bulunmuştur.⁴⁵⁰

2.3.4. Katolik Ermenilere Ayrı Bir Millet Statüsü Verilmesinin Sonrasında Yaşanan Tartışmalar

Katolik Ermenilere ayrı bir millet statüsü verilmesi Fatih Sultan Mehmet zamanından beri üç millet (milet-i selase) olarak kabul edilen gayrimüslimlerin artık dört millet (milet-i erbaa) olarak anılması sonucunu doğurmuştur.⁴⁵¹

Katolik Ermeniler müstakil bir millet vasfını elde etmelerinden kısa zaman sonra kurumsal faaliyetlerini hızla geliştirerek teşkilatlanmaya başladılar. Bu amaçla Osmanlı hükûmetinin izniyle ilk olarak 1834'te Galata'da müstakil kiliselerini kurdular.⁴⁵² Daha sonra buna hastane, yetimhane ve okul gibi kurumlarını da ekleyerek sosyal ve eğitim

⁴⁴⁷ BOA, HH., nr. 1235/48055.

⁴⁴⁸ Frazee, a.g.e., s. 259.

⁴⁴⁹ Beydilli, a.g.e., s. 32; BOA, C. BLD., nr. 116/5761.

⁴⁵⁰ Tcholakian, a.g.e., s. 13, Çark, a.g.e., s. 97.

⁴⁵¹ bk. BOA, İ. MVL., nr. 24/384.

⁴⁵² Çark, a.g.e., s. 73. Katolik Ermeniler ilerleyen yıllarda İstanbul'da başka kiliseler de inşa etmişlerdir. Bunlar, 1839'da Ortaköy'de, 1847'de Büyükdere'de 1860'da Taksim'de ve 1866'da Beyoğlu Sakızağacı'nda kurulmuş olan kiliselerdir. bk. Çark, a.g.e., s. 73.

gibi birçok alanda teşkilatlanmalarını sürdürdüler.⁴⁵³ Artık Ermeni kilisesinden ayrıldıklarından kurumsal olarak problemlerini belli oranda halletmişlerdi. Yani çocuklarının eğitim gereksinimlerini karşılama ve tezkire alma (Pasaport) gibi birçok alandaki problemleri ortadan kalkmıştı. Hepsinden de önemlisi Ermeni patriği ayine aykırı hareket etti diye Katolik Ermenilerin hükûmetten cezalandırılmalarını isteyemeyecekti.

Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olmaları Ermeni patriğinin yukarıda zikredilen şikâyetlerini anlamsız hâle getirmesine karşın sorunlar yine bitmemiştir. Katolikleşme devam ettiğinden dolayı Ermeni patriği bu defa Katolik patriğinin cemaatinin yapısını bozduğu yolunda şikâyetler ortaya koymaya başlamıştır. Ermeni patriği bu gibi hususların engellenmesi için hükûmete mezhep değişikliğini yasaklayan bir emir verilmesi için dilekçe sunmuştur. Patrik dilekçesinde yasağın gerekçesi olarak şu hususları vurgulamıştır:

1) Ermenilerin Katolik olmasına hükûmet tarafından izin verilmeye devam edilirse devlete olan bağlılığa hâle gelecektir.

2) Nüfus defterinde Ermeni olarak işaretlenenler daha sonra Katolik defterine, Katolik olanlar da Ermeni defterine geçirilecek olduğundan bu durum nüfus karışıklığı gibi birçok olumsuzluklara yol açacaktır.⁴⁵⁴

Ermeni patriğinin de dile getirdiği gibi cemaatin olur olmaz taraf değiştirmesi, nüfus tahrirlerinin ve diğer cemaat içinde tutulan kayıtların altüst olmasına yol açmıştır. Bu durum devletin mülki nizamına da zarar vermiştir.⁴⁵⁵ Bundan dolayı hükûmet yapılan şikâyetleri yerinde bulmuş ve Rum patriğinin de bu yöndeki isteğiyle 1835 yılında mezhep değiştirme yasağı getirmiştir. Yasak, “İstanbul'daki Katolik ve Ermeni milletleri arasındaki münazaaya mebni bundan böyle Katolikten Ermeniye ve Ermeniden Katoliğe ittiba edenler kabul edilmeyecektir.” şeklindeki ibarelerle vurgulanarak bu sınırlamanın iki taraflı olduğu vurgulanmıştır. Bu yasağa ilk etapta İstanbul'da riayet edilmişse de Osmanlı Devleti'nin taşra eyaletlerinde yaşayan birçok

⁴⁵³ Katoliklerin İstanbul'un değişik semtlerindeki hastane, mektep ve fukahanelerinin kuruluşunun ayrıntıları için bk. BOA, C. ADL., nr. 52/3119; İ. HR., nr. 72/3471; A.AMD., nr. 26/38; <http://www.bolsohays.com/default.asp?part=ekler&gorev=oku&id=38>, erişim tarihi, 12.11.2009.

⁴⁵⁴ Takvim-i Vekayi, t. 1 ZA 1250/ 1 Mart 1835.

⁴⁵⁵ Beydilli, a.g.e., s. 36.

Ermeni reayanın buna uymadığı görülmüştür. Bu sebepten dolayı Ermeni patriğinin şikâyetleri doğrultusunda hükûmet, vilayetlere gönderdiği değişik tarihlerdeki yazılarla bu hükmün gerekliliklerinin yerine getirilmesini istemiştir.⁴⁵⁶

Netice olarak Ermeni cemaatinin ikiye ayrılması aralarındaki sürtüşme ve rekabeti sona erdirmemiştir. Özellikle sarraflık gibi Ermenilerin devlet kapısında iş tuttıkları sahalardaki düşmanlıklar daha sert bir biçimde kendini göstermiştir.⁴⁵⁷

2.3.4.1. Osmanlı Devleti'nin Tartışmalarla İlgili Olarak Yaptığı Kanuni Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim cemaatler arasında mezhep ve millet işlerine dair çıkan tartışmalarda bir dinî grubun patriği tarafından tartışmanın engellenmesi için Babıâli'ye şikâyet dilekçesi verilmekteydi. Babıâli de gelen şikâyet doğrultusunda olayın mahiyetini öğrenmek için diğer ilgili patriğe yazı yazarak konu hakkındaki bilgilerini talep etmekteydi. Daha sonra Babıâli gelen bu bilgiler doğrultusunda bir karara varmaktaydı. Ancak patriklerden gelen bilgiler bazen gerçeği tam olarak yansıtmadığından verilen bir karar da tam isabetli olmuyor ve diğer tarafı rahatsız edebiliyordu. Bu durum da cemaatler arasında sürekli dedikodulara sebep olmaktaydı.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ İstanbul Ermeni Patriği Esteban nüfus kaydı sırasında Ermeniden Katoliğe ve Katoliklikten Ermeniye geçme yasağına İstanbul'da riayet ediliyorsa da Kütahya'da riayet edilmediğini ve bunun engellenmesi için bu vilayete emir verilmesini istemiştir. bk. BOA, C. DH., nr. 138/6898. Aynı şekilde bu bağlamdaki emir 15.8.1835 tarihinde Ankara valisi ve kadısına, Hüdavendigâr ve Tokat sancağına gönderilmiştir. bk. BOA, C. ADL., nr. 69/4138, 32/1926, 32/1939. Yine 11 Nisan 1839 tarihinde Mısır ve Şam Valisi Mehmet Ali Paşa'ya gönderilen emirde *iki milletten hafî ve celi yekdiğerine ittiba iden bulunur ise zinhar tarafeyden kabul olunmayub men ve def'i esbabının istihsaline kemali itina edilmesi* bildirilmiştir. bk. Ahmet Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 33. Mezhep değiştirme yasağına karşı en çok mukavemet edenler Trabzon'daki Ermeniler olmuştur. Buradaki Ermenilerden büyük miktardaki bir grup Katolik mezhebine geçmiştir. Bu durum Ermeni Patriğini rahatsız ettiğinden onları Katoliklikten çevirmek için birtakım çabalar göstermiştir. Ermeni patriğinin çabalarından rahatsız olan Katolik patriği hariciye nezaretine bir arzuhâl takdim etmiştir. Patrik arzuhâlinde Trabzon ve kazalarında Ermenilikten Katolik mezhebine geçen kişilere karşı rencide edici davranışlarda bulunulduğundan bunun engellenmesini istemiştir. Katolik patriğinin bu şikâyetleri karşısında Ermeni patriği hükûmete verdiği yazısında özet olarak nüfus tahririnde doğacak sıkıntıları ve devletin mülki nizamına gelecek zararları zikretmekle beraber mezhepsel birtakım sorunların da doğabileceğinden engellemelerde bulunduğunu belirtmiştir. Patrik buna gerekçe olarak da *mezhepçe terbiye edilmeleri gerekenlerin bu cezadan kurtulmak için Katolik mezhebine geçtiğini* dile getirmiştir. Hariciye nezareti, bu şikâyetler üzerine iki tarafın patriklerine tebligat göndererek yasağa uyulması gerektiğini belirtmiş ayrıca Trabzon eyaleti müşirinden de bu konunun takipçisi olması istenmiştir. bk. BOA, C. ADL., nr. 13/844.

⁴⁵⁷ Beydilli, a.g.e., s. 36.

⁴⁵⁸ BOA, Sadaret Buyruldu Defterleri, nr 3, s. 21.

Osmanlı Hükûmeti bu sıkıntılar nedeniyle çözüm noktasında bir formül bulma arayışına girişti ve yeni bir yasa çıkarılmasının gereklilikleri sadrazamın buyrulduşunda şü ifadelerle dile getirildi: “Bu milletlerin hepsi Osmanlı Devleti’nin tebaası olduğundan birinin diğeri yüzünden rencide olması ve aralarında sürekli olarak tartışmaların yaşanması hoş karşılanılacak bir durum değildir. Devlet her zaman tebaası olan milletlerin asayiş ve emniyet içinde yaşamalarını kendine elzem kabul etmiştir. Bundan dolayı böyle kötü durumların meydana gelmemesi için bu hususun da güzel bir zabıta altına alınması gereklidir.”⁴⁵⁹

Hükûmet yukarıdaki buyrulduşda zikredilen ihtiyaç doğrultusunda yeni getirilen yasaya göre şü hususların altını çizmiştir. Bundan böyle herhangi bir millet tarafından diğeri hakkında ayinlerine dair veya diğeri hususlarda şikâyet içerikli bir yazı gelirse durum öncelikle ilgili patriklere havale edilecektir. Bu hususta patrikler arasında ne şekilde karar verilirse öylece Babîâli’ye arz edilecektir. Babîâli de gereken incelemeyi yaptıktan sonra kararını verecektir.⁴⁶⁰

Osmanlı hükûmeti zikredilen bu kanuni düzenlemeyi yaptıktan beş ay gibi kısa bir süre sonra tekrar bir düzenleme yapma zorunluluğuş hissetmiştir. Bunun sebebi içeriğuş büyük önem arzeden maslahatlar patrikhanelere bildirilmesinin üzerinden uzun zaman geçmiş olmasına rağmen ortak bir metin üzerinde uzlaşılabilmesiydi. Bu da tartışmaların bitirilmesi bir yana sürecin uzamasıyla çözümsüzlüğuş daha da arttırıyordu. Bundan dolayı problemleri daha kısa zamanda ve hakkani ölçüde çözmeyiş amaçlayan yeni bir düzenleme yapıldı. Buna göre; bir milletten herhangi birinin diğeriyle mezhep veya millet işleri ile alakalı bir tartışması meydana gelirse sadece iki milletin patrikleri mevcut olmak üzere durum meclis-i ahkâm-ı adliyeye havale edilecektir. Mahkeme de bu mecliste veya buradan tayin edilecek olan kişiler nezdinde yapılacak ve tartışmalar bitirilecektir.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ Takvim-i Vekayi, t. 6 Ş 1255/25 Ekim 1839.

⁴⁶⁰ BOA, Sadaret Buyruldu Defterleri, nr 3, s. 21, Takvim-i Vekayi, t. 18 L 1255/25 Aralık 1839.

⁴⁶¹ BOA, Sadaret Buyruldu Defterleri, nr 3, s. 30; Takvim-i Vekayi, t. 2 RA 1256/5 Mayıs 1840.

Osmanlı Hükûmeti yapılan bu kanuni düzenlemeleri buyrulduklar şeklinde millet patriklerine ve hahambaşlarına yazı ile bildirmekle birlikte Takvim-i Vekayi gazetesinin nüshalarına da ekleyerek tüm tebaanın haberdar olmasını istemiştir.⁴⁶²

2.3.5. Tanzimat'ın İlanı ve Ortodoks-Katolik Ermeni İlişkilerine Etkisi

Padişah Abdülmecit'in izniyle Mustafa Reşit Paşa hem devleti kuvvetlendirmek için temel kurumlarda değişiklik yapmak, hem de Batılı ülkelerin desteğini sağlamak amacıyla Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu 3 Kasım 1839'da okudu. Fermanın okunuşu sırasında, dinleyiciler arasında padişah ve nazırların yanı sıra Rum, Ermeni patrikleri ve Yahudi hahamı da bulunuyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nde *Tanzimat* adı verilen yeni bir dönem başlamış oldu.⁴⁶³ Bu hat ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün gayrimüslimler için ırk ve mezhep farkı olmaksızın eşitlik, can, mal emniyeti sağlanıyor ve diğer din mensupları ile Müslümanlar arasındaki farklılıklar kaldırılıyordu.⁴⁶⁴

Tanzimat süreci Ermeni cemaati açısından geniş bir çerçevede incelendiğinde birbirinden farklı sonuçların ortaya çıktığı görülür. Getirilen haklar dışarıda eğitim almış Ermeni gençleri arasında ve cemaatin orta tabakasında (genelde esnaflardan oluşmaktaydı) olumlu sonuçlar doğururken, uzun zamandır cemaatin yönetiminde olan ruhaniler ve amiralar açısından aleyhte bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.⁴⁶⁵ Örneğin Tanzimatın ilanından kısa bir süre sonra 12 Aralık 1841 tarihli bir fermanla Ermeni milletinin yönetimi sivil kişilerden oluşan seçilmiş bir konseye verilmiştir.⁴⁶⁶ Üç yıl sonra da esnaf birliklerinden seçilen 14 temsilciye Ermeni milletinin yüce konseyine katılma hakkı tanınmıştır. 1847 yılında patrikle işbirliği yapacak olan iki konsey daha kurulmuştur. Bunlar dinî işlere bakacak olan ruhani konseyle cismani işlere bakacak olan sivil konseyden meydana gelmekteydi.⁴⁶⁷ Padişah 7 Mayıs 1847 tarihinde verdiği fermanla Ermeni milletinin bu şekildeki örgütlenmesini onaylamıştır. Böylece

⁴⁶² bk. Takvim-i Vekayi, t. 18 L 1255/25 Aralık 1839; 2 RA 1256/5 Mayıs 1840.

⁴⁶³ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 42.

⁴⁶⁴ Uras, a.g.e., s. 151; Bernard Lewis, "Tanzimat ve Sosyal Eşitlik", *çev. Mine Yazıcı, Belleten*, C 62, Sayı: 234, s. 584; Ayrıca Gayrimüslimlere verilen haklarla ilgili ayrıntılı olarak bk. Gül Akyılmaz, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, s. 671-685.

⁴⁶⁵ Barsoumian, a.g.m., s. 180.

⁴⁶⁶ Yönetimde sivilleşmenin başlaması çok hararetle tartışmaların sonucunda gerçekleşmiştir. Hatta kimi zaman cemaat birberleriyle davalı hale geldiğinden sorun uzun müddet boyunca meclis-i ahkâm-ı adliyede görüşülmüştür. Bu davanın ayrıntıları için bk. Takvim-i Vekayi, t. 29 Ş 1257/15 Ekim 1841.

⁴⁶⁷ BOA, İ.MSM., nr. 33/937.

Ermeniler kendi önderlerini seçme hakkını elde etmeye başlamışlardır. Bu bir anlamda amiraların tekelinin bozulması sürecini başlatmıştır.⁴⁶⁸ Tanzimatın getirdiği süreçle birlikte amira-esnaf çatışması 1863 tarihindeki Ermeni Patrikliği Nizamnamesinin yayınlanmasına kadar şiddetli bir şekilde devam etmiştir.⁴⁶⁹

Tanzimat sürecinin getirdiği özgürlük ortamı Ermeni cemaati içerisinde uzun yıllardır sorgulanamayan yapıların değişmesine yol açıp birçok tartışmaları da beraberinde getirirken bir yandan da Ermeni Kilisesi için başka bir tehlikenin de kapısını aralamıştır. O da bu süreçten cesaret alan birçok kimsenin mezheplerini ortaya koymaktan çekinmemeleridir. Çünkü Tanzimatın getirdiği ortam başka milletlere geçme güdüsünü kuvvetlendirmiştir.⁴⁷⁰ Özellikle Protestanlar bu süreçte İstanbul'da varlıklarını hissedilebilir derecede arttırdıklarından bu durum patrikhanenin şiddetli tepkisine neden olmuştur.⁴⁷¹

Protestan misyonerleri aslında XIX. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul ve Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde faaliyetlerine başlamışlardı. Ermeni Patrikliği de bu misyonerlerin faaliyetlerine ilk başlarda fazla engel olmamıştı.⁴⁷² 1844 yılına gelindiğinde ise Patrik Mateos bir takım yapısal tedbirler alarak Protestan olan Ermenilerle her türlü ticari ilişkilerin kesilmesini istedi.⁴⁷³ Patriğin bu hareketi Protestanlığın savunucusu olan İngilterenin devreye girmesine neden olmuş ve onun da baskılarıyla 1844 yılında daha önce çıkarılmış olan mezhep değiştirme yasağı Osmanlı hükûmeti tarafından kaldırılmıştır.⁴⁷⁴ Çok zaman geçmeden de Protestanlara 1850 yılında ayrı bir millet statüsü verilmiştir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁸ Sonyel, a.g.m., s. 346.

⁴⁶⁹ bk. Tercüman-ı Ahvâl, t. 4 CA 1278/7 Kasım 1861; Ceride-i Havadis gazetesi, t. 21 Ş 1288/5 Kasım 1861; BOA, İ. HR., nr. 203/11645.

⁴⁷⁰ Davison, a.g.e., s. 125.

⁴⁷¹ Arpee, Leon, *A Century of Armenian Protestantism*, s. 18.

⁴⁷² Protestanlar İstanbul'daki misyonerlik faaliyetlerinin ilk zamanlarında Rum cemaati üzerinde de çalışmalar yapmışlardır. Ancak Ermenilerin zıttına Rum patriğinin şiddetli tepkisini çekmişlerdir. Bundan dolayı Rum patriği cemaatinin Protestanların ev vaazlarına katılmasını kesinlikle yasaklanmıştır. bk. H.G.O Dwight, *Christianity in Turkey: The Protestant Reformation in The Armenian Church*, s. 45.

⁴⁷³ Frazee, a.g.e., s. 264.

⁴⁷⁴ Bozkurt, a.g.e., s. 43.

⁴⁷⁵ BOA, nr. HR. SYS., 1774/7.

Protestanların İstanbul'daki misyonerlik faaliyetleri Katolik olan Ermenilerin de tepkisine neden olmuştu.⁴⁷⁶ Hatta Ermeni patriği Protestan Ermenilere ticari hayatta tecrit politikasını uyguladığında bunu Katolik olan Ermeniler de desteklemişlerdi.⁴⁷⁷ Özellikle Robert Kolejinin kurucusu olan Hamlin'in faaliyetleri Katolik olan Ermeniler arasında da ilgi uyandırdığından Protestanlar hakkındaki endişeler daha da kuvvetlenmişti.⁴⁷⁸ Papa da bu husustaki endişelerinden kendini alamadığından İstanbul'daki Lazarist tarikatlerinin ruhanileriyle sık sık haberleşerek onlardan raporlar almıştır.⁴⁷⁹

1850'li yıllara gelindiğinde Protestan olan Ermenilerin sayısı beş bin kişiye ulaşmıştır. Bu rakam çok abartılacak bir seviyede olmasa da Protestanların misyon çalışmaları Ermeni milleti içerisinde birçok değişimin tetikleyicisi olmuştur. Özellikle protestanların kilise örgütlenişi ve söylemleri diğer Ermeni cemaatindeki değişim taraftarı olanlar ve 1848 devrimlerini Avrupa'da görmüş olan Ermeni gençler üzerinde çok etkili olmuştur.⁴⁸⁰

Netice olarak Tanzimat sonrası ilk yıllarda başlayan süreçte Ermeni cemaatinin genel yapısında hem dikey hem de yatay düzlemde çatışmaların yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Yani Ermeni kilisesi yatay düzlemde kendi cemaatinin iç yapısını sorgulayan kimselerle tartışmalara girerken, dikey düzlemde ise Protestanlaşan ve Katolikleşen Ermenilerle mücadele etmiştir. Ancak Tanzimattan sonraki kısa zaman içerisinde Protestanlaşan Ermenilere karşı Ortodoks Ermeni Patriği ile Katolik Ermeni Patriği ortak mücadele etmiştir.

2.3.5.1. Tanzimat Sonrası Ortodoks-Katolik Ermeni Grupları Arasında Yaşanan Toplumsal ve Dinî Problemler

Katolikler ayrı bir millet statüsünü elde ettikten sonra kurumsallaşmaya başlamışlardı. Ancak yüzyıllar boyunca aynı patriklik altında birçok dinî ve sosyal

⁴⁷⁶ Anhegger, a.g.m., s. 17

⁴⁷⁷ BOA, A. MKT., nr. 21/78; Protestan misyonerlere karşı Ermeni patriğinin Katolik ve Rum Patriği ile yaptığı dayanışma için ayrıca bk. Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler" *Amme İdaresi Dergisi*, s.3; Frazee, a.g.e., s. 227.

⁴⁷⁸ Dwight, a.g.e., s. 138.

⁴⁷⁹ Engelhardt, a.g.e., s. 66; James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, s. 162.

⁴⁸⁰ Davison, a.g.e., s. 128.

hayatı paylaştıklarından dolayı Ermeni kilisesi ile hâlâ çözülmesi gereken birçok problemleri vardı. Bu sorunlardan bazılarının çözümü hemen mümkün olabilmişken bazıları ise uzun müddet çözülememiştir. Örneğin, kilise paylaşımı Süryani Katoliklerinde olduğu gibi herhangi bir probleme sebep olmamış ve Katolikler Ermeni kilisesi üzerinde hiçbir hak iddia etmeyerek kendi kiliselerini inşa etmişlerdir.⁴⁸¹ Ancak mezhep değişiklikleri devam ettiğinden dolayı bazı problemlerin çözümünde kısa vadede netice almak mümkün olamamıştır. Bunlar ise genelde vergi bekayasası, nüfus tahrirleri ve mezarlık paylaşımı gibi sorunlardan oluşmaktaydı. Mezarlık paylaşımı sorun olmasına rağmen yine de yukarıdaki iki probleme göre çözümü daha kısa vadede mümkün olabilmiştir.

Ermeni patrikhanesinden ayrılmadan önce Katoliklerin ölüleri aynı mezarlığa gömülüyordu. Patrik bazen Katolik olan Ermenilerin ölülerini defnetmeme gibi yaptırımlar uyguluyorsa da bu geneli kapsayan bir sorun değildi.⁴⁸² Ancak ayrı bir millet vasfı kazanmasından sonra Katoliklerin mezarlarını da nereye gömecekleri ayrı bir sorun hâline geldi. Bu sorunun derecesine genel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti'nin bazı vilayetlerine göre İstanbul'da daha az problem teşkil ettiği söylenebilir.⁴⁸³

İstanbul'daki Katolik Ermenilere mezarlık tahsisinde iki farklı uygulama gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki ölülerini Ermeni mezarlığının kenarındaki bir yere defnetmeleri şeklinde olurken diğeri ise Protestanlarla beraber ayrı bir mezarlık tahsis

⁴⁸¹ Galata'daki ilk Katolik kilisenin kuruluş ruhsat şartnamesi ile ilgili olarak bk. BOA, HH., nr. 778/36460.

⁴⁸² BOA, C. ADL., nr. 64/3869.

⁴⁸³ Taşradaki mezarlık tartışmalarına baktığımızda birçok ilde bu tartışmaların yaşandığı görülür. Bunlardan birkaçını zikredecek olursak örneğin; Adana'da Katolik Ermenilerle Ortodoks Ermenilerin kullandığı mezarlık konusunda 1845 yılında anlaşmazlık çıktığından sadareten Adana valisine gönderilen yazıda müşterek olan mezarlıkların ayrılması istenmiştir. bk. BOA, A. MKT., nr. 27/9. Mezarlıkların ayrılması sorunu çözmemiş bu defa da kimin ne kadar hakkı olduğu konusunda problemler yaşanmıştır. Bundan dolayı 1850 yılında hükümetten Adana valisine gönderilen yazıda çıkan anlaşmazlıkların 1845'deki şekle göre halledilmesi istenmiştir. bk. BOA, HR. MKT., nr. 35/35.

Sivas ilinde iki grubun müşterek olarak kullandığı mezarlığa 1892 yılında Ortodoks Ermenilerin Katoliklerin mevtalarını gömmelerine izin vermemeleri üzerine hükümet sorunun iki patrihane arasında çözülmesini istemiştir. bk. BOA, DH. MKT., nr. 1951/42. Ancak patriklerin bu konudaki çözüm çabaları bir sonuç vermediğinden hükümet iki grubun mezarlıklarını ayırma yoluna gitmiştir. bk. BOA, DH. MKT., nr. 1961/31. Fakat kabristan ikiye ayrılmış olmasına rağmen Ortodoks Ermeniler mezarlıktaki hakların kendilerine ait olduğunu söyleyerek taşkınlıklarını sürdürmüşler ve Katolik mezarlarına saldırmışlardır. bk. BOA, DH. MKT., nr. 1970/29; nr. 127/18.

edilmesi şeklinde olmuştur.⁴⁸⁴ Örneğin onlar Taksim mezarlığında Ermenilerin mezarlarının kenarında bir yere gömülürken, Beyoğlu, Üsküdar, Bağlarbaşı⁴⁸⁵ ve Adalar gibi yerlerde kendilerine ayrı mezarlıklar tahsis edilmiştir.⁴⁸⁶

Eski mezarlıklar yetmediği zaman hükûmet bazen de yeni bir yer tahsis etme yoluna gitmiştir. Örneğin daha önceden Katolik Ermenilere kışlay-ı hümayûnun yakınında verilmiş olan mezarlık yeterli olmadığında, Fransız sefareti onlara bir yer tahsis edilmesi hususunda istekte bulunmuştur. Hükûmet bu isteği yerinde görüp ticaret nezaretinin de yaptığı keşifler doğrultusunda harbiye mektebi karşısında kırk üç bin arşınlık yer tahsis etmiş ve buraya Protestanlar için de bir yer ayrılmıştır.⁴⁸⁷

İstanbul'da Ortodoks Ermenilerle Katolikler arasında müşterek olarak kullanılan mezarlıklar hususunda en çok problem Taksim'deki Ermeni mezarlığında yaşanmıştır. Özellikle 1893 yılında Ermeni patriği tarafından bu mezarlığın kaldırılmasının istenip buraya yetimhane gibi binaların inşa edilmesi çabaları iki cemaat arasında tartışmalara neden olmuştur. Katolik patriğinin bu konudaki şikâyetleri üzerine Osmanlı hükûmeti bu hususun sadece patriklere bırakılmayacağını belirterek şehremanetin⁴⁸⁸ yapacağı ilk incelemeler doğrultusunda bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir.⁴⁸⁹ Sultan II. Abdülhamit daha önceden bu şekilde mezarların başka bir yere nakledilmesi gündeme geldiğinde Ermeni patriğinin mezhep açısından böyle bir şeyin uygun olmadığını dile getirip itiraz ettiğini söyleyerek patriğin niçin böyle bir fikir değişikliği yaptığının da iyi araştırılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁹⁰

Sultan II. Abdülhamit'in işareti doğrultusunda iki cemaatin mezarlıktaki hukuki derecelerini tayin edecek olan komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonda Uncuyan Apik, Maksutzade Sebu, Sakız Ohanis, Pekmezzade Komidas beyler ve

⁴⁸⁴ BOA, HR. TO., nr. 181/47; İ. HR., nr. 99/4818; İ. HR., nr. 199/11335.

⁴⁸⁵ Katolik Ermeni Serpiskoposu Hasun Efendi Üsküdar'da Katolik milleti için bir mezar yeri olmadığından dolayı sıkıntı çektiklerine dair sadarete arzuhâl sunmuştur. Bu istek üzerine durum zaptiyeye havale edilmiş ve İstavroz bahçeleri civarında Yahudi Mezarlığı diye isimlendirilen yerde on üç dönüm kadar yerin bir şahıstan alınarak Katoliklere verilmesi kararlaştırılmıştır. Hükûmet bu arazinin bedeli olan kırk bin yüz kuruşluk parayı hazineden karşılayarak Katolik Ermeni milletine tahsis etmiştir. bk. BOA, İ. HR. nr. 197/11208.

⁴⁸⁶ bk. BOA, A. MKT. NZD, nr. 121/59; HR. TO., nr. 203/111; İ. MVL., nr. 281/11028.

⁴⁸⁷ BOA, İ. HR., 199/11335.

⁴⁸⁸ Şehremanetin günümüzdeki karşılığı İstanbul Belediye başkanlığıdır.

⁴⁸⁹ BOA, İ. HUS., nr. 11/1310-L-095.

⁴⁹⁰ BOA, İ. HUS., nr. 11/1310-L-033; Ayrıca bk. Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 685.

şehremanetinden de iki kişi yer almıştır. Komisyon ilk başlarda yavaş davrandığından Katolik patriğinin şikâyetine neden olmuştur. Bu yüzden Sultan Abdülhamit sadarete gönderdiği yazısında “Bu işin uzun müddet devam ettirilmeyerek bir an evvel karar verilmesi...” gerektiğine dair emir vermiştir.⁴⁹¹

Komisyon üç yıl içerisinde belli aralıklarla aynı gündemle toplanmasına rağmen problem çözülememişti. Bunda da en büyük neden Ermeni patriğinin itirazlarından kaynaklanmaktaydı. Patrik, bu kabristanın Ermenilerin malı olduğunu ve Katoliklerin burada mevtalarının bulunmasının vaktiyle Ermeni Kilisesine tabi olmalarından kaynaklandığını belirtmiştir. Roma Kilisesine bağlandıklarından dolayı da Ermeni müesseselerinden hiçbir hak iddia edemeyeceklerini iddia etmiştir.⁴⁹²

Komisyon, patriğin bu itirazlarına rağmen mezarlığın dörtte üçünün Ermenilere, dörtte birinin ise Katoliklere ait olduğuna karar vermiştir. Ancak Ortodoks Ermeniler karara itiraz ederek buradaki Katolik mezarlarına saldırmış ve taşkınlıkta bulunmuşlardır. Bu durum da komisyonun kararının hükûmet tarafından hemen hayata geçirilememesine neden olmuştur. Çözüm noktasında hükûmetin tedirginlik yaşamasına yol açan en büyük neden de o dönemde cereyan eden Ermeni olaylarının Osmanlı hükûmeti üzerinde bırakmış olduğu olumsuz etkiydi. Özellikle Osmanlı hükûmeti bu mezarlık meselesinden dolayı yeni bir gaile çıkmasından endişe ediyordu.⁴⁹³ Ayrıca bu meselede Katolik patriği dörtte birlik hissenin ayrılarak kendilerine verilmesini isterken bir taraftan da Fransız basınında Taksim mezarlığındaki olaylarla ilgili asılsız iddialar yer almaktaydı.⁴⁹⁴

2.3.5.2. Tanzimat Sonrası Mezhep Değişirmelerin Dinî ve Toplumsal Sonuçları

Tanzimat'ın getirmiş olduğu serbestlik ortamı ve 1844 yılında mezhep değiştirme yasağının kaldırılmasından sonra Katolik olmak isteyen Ermeniler daha rahat davranmaya başlamışlardır. Hükûmet de artık yasal bir zemine oturduğundan dolayı mezhep değiştiren kişiler ile ilgili gerekli düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Buna

⁴⁹¹ BOA, Y. A. HUS., nr. 280/56.

⁴⁹² BOA, Y. A. HUS., nr. 369/1.

⁴⁹³ BOA, Y. A. HUS., nr. 369/1.

⁴⁹⁴ BOA, HR. SYS., nr. 30/62.

göre; mezhebini değiştiren kişi yeni katıldığı mezhebin patriğinden veya en büyük ruhani reisinden bir ilmuhaber getirmek zorundaydı. Hükûmet ilmuhaberi getiren kişi ile ilgili olarak gerekli tahkikatı yaptıktan sonra mezhep değişikliğini onaylayacaktı.⁴⁹⁵

Hükûmet vergi, nüfus vb. birçok hususta karışıklıklara neden olabileceğinden mezhep değişikliğinin senede bir defa yapılmasını kararlaştırmıştır. Ancak bu hüküm yeni katılmak istenilen mezhebin ruhani liderinin ve yabancı devletlerin şikâyetlerine neden olduğundan yeniden bir değişiklik yapılarak mezhep değişikliğinin senede bir defa olması şartı kaldırılmıştır. Bu da beraberinde Osmanlı Devleti'nin mülki idarecileri için birçok sıkıntıya neden olmuştur. Çünkü bir kişinin senede iki defa mezhep değiştirmesi nüfus ve vergi defterlerinin karışıklığına yol açıyordu. Ayrıca birkaç defa mezhep değiştiren kişi karşı mezhebin mensuplarından bir sosyal baskı görüyor bu durum ise mülki nizamı sağlamakla yükümlü olan idarecileri sıkıntıya sokuyordu. Bundan dolayı da hükûmete sık sık şikâyetler geliyordu. Örneğin Suriye valisi konu ile ilgili olarak 1889 yılında hükûmete gönderdiği yazısında mezhep değiştirmek isteyen kişilerin kayıtlarının tashiinin yapıldığını, ancak bazen bir kişinin Rum milletinden iken Katolik mezhebine, daha sonra Protestan mezhebine girdiğini sonradan yine Rum milletine geri döndüğünü belirterek bu zorluğun giderilmesini istemiştir. Hükûmet tarafından gönderilen yazıda ise, *mezhep değiştirenlerin kayıtlarında müddet tayin edilmesi maslahata muvafık olmayacağı* dile getirilerek validen yürürlükteki kanunu uygulaması istenmiştir.⁴⁹⁶

Tanzimat sonrası Ermeni cemaati arasında mezhep değişikliklerine baktığımızda İstanbul ile taşra vilayetleri arasında bazı yönlerden farklılıklar bulunduğu görülür. Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde hem bireysel hem de toplu mezhep değişiklikleri meydana gelirken, İstanbul'da daha çok bireysel nedenlerden kaynaklanan mezhep değişikliklerinin olduğu görülür. Taşrada toplu mezhep değiştirmelerde dikkati çeken en önemli iki yer; Yozgat ve Bilecik'e bağlı Türkmen karyesidir. Yozgat'ta bulunan Ermeniler bir takım beklentilerden dolayı Katolik mezhebine geçmişlerdir. Hatta bunun için Katolik patriği hükûmete yazdığı yazıda buradaki Ermenilerin kendi rızalarıyla Katolik mezhebini seçtiğini belirterek bir takım isteklerde bulunmuştur. Bu

⁴⁹⁵ BOA, DH. MKT., nr. 1576/65.

⁴⁹⁶ BOA, DH. MKT., nr. 2067/2.

istekler arasında yeni bir mabet inşası ve burada görev yapacak ruhanilere maddi yardım yapılması gibi hususlar yer almaktaydı. Sultan II. Abdülhamit patriğin isteği doğrultusunda bir defaya mahsus olmak üzere bu yardımın yapılmasını uygun görmüştür. Osmanlı Devleti'nin de bu şekildeki katkıları ile kısa zaman içerisinde burada bir Katolik Ermeni topluluğu oluşmuştur.⁴⁹⁷ Ancak çok bir zaman geçmeden Yozgat'taki Katolik Ermeniler topluca Ortodoks Ermeni kilisesine geri dönmüşler ve hükûmete pişman olduklarını belirterek Katolik Ermeni cemaati defterinden silinmelerini istemişlerdir.⁴⁹⁸

Türkmen karyesinde yaşayan Ermenilerin mezhep değişiklikleri ise daha da enteresandır. Bu köyde yaşayan Ermeniler Bursa'daki Fransız tüccarlarından borç para almışlardır. Daha sonra borçlarını köylerinin papazı Bedros'a ödemişler, ancak Bedros bu parayı tüccara ödemeyip zimmetine geçirmiştir. Bunun üzerine tüccarlar olayı Bursa'daki Fransız konsolos vekili Mösyö Karabet'e havale etmişlerdir. Karabet de köylülerin Katolik mezhebine geçmeleri durumunda hem Fransız himayesini elde edeceklerini hem de borçlarından kurtulacaklarını söylemiştir. Bunun üzerine Türkmen karyesinden dört kişi İstanbul'daki Ermeni patriği ile görüşüp borçlarını ödeme konusunda yardım etmesini istemişlerse de patrik pek yüz vermemiştir. Bu defa onlar İstanbul'daki Lazarist din adamlarından Mösyö Kampa ve Bora ile görüşmüşler ve Fransız himayesine girmek istediklerini belirtmişlerdir. Lazarist din adamları onlara biraz akçe vererek İstanbul'daki Katolik Ermeni patriğinin yanına göndermiştir. Bu dört kişi kısa zaman içerisinde Katolik Ermeni patriğinin yanına giderek Katolik mezhebine geçtiklerini belirten kâğıdı imzalamışlardır. Patrik de bunlarla ilgili gerekli dini muameleleri yapmıştır. Bu kişiler köylerine döndüklerinde buranın ahalisini etkilemişler ve köyün çoğunluğu 1852 yılında Katolik mezhebine geçmiştir. Ancak bu mezhep değişikliği çok bilinçli bir şekilde olmamıştı. Çünkü köylüler Katolik Ermeni patriğinin gönderdiği yazıya mühür basarken neyi kabul ettiklerinin farkında bile değillerdi.⁴⁹⁹

Köylülerin Katolik Ermeni mezhebini kabul etmiş olduklarına dair yazı hükûmete ulaştığında hemen soruşturma başlatılmıştır. Memur olarak Enis Efendi bu işi soruşturmakla görevlendirilmiştir. Enis Efendi köyde bulunan bütün ahali ile görüşmüş

⁴⁹⁷ BOA, İ. MMS., nr. 99/4187.

⁴⁹⁸ BOA, DH. MKT., nr. 1682/114.

⁴⁹⁹ BOA, HR. MKT., nr. 43/11.

ve yaklaşık kırk sayfalık ifade tutanakları ile beraber bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora baktığımızda en dikkati çeken taraf, köylülerden Katolikliğin ne demek olduğunu bilenlerin sayısı yüzde bir bile değildir. Enis Efendi raporunda ayrıca kâğıda parmak basan köylülerin çoğunun neyi imzaladıklarının bile farkında olmadığını belirtmiştir. Enis Efendi'nin köyde soruşturma yaptığı zaman dilimi paskalya bayramına denk gelmişti. Köylü de Katolik papazın eşliğinde ayinlerini gerçekleştirmişlerdi. Enis Efendi köylülerden bir kısmına bu iki mezhep arasında bir fark göremediniz mi? diye sorduğunda onlar da hiçbir farkın olmadığını, amaçlarının ise Ermeni patriği kendileri ile ilgilenmediğinden dolayı başka bir milletin himayesine girmek olduğunu bildirmişlerdir. Hatta ifade verenlerden kimisi de komşunun ricası üzerine bu mezhebe girdiğini belirtmiştir.⁵⁰⁰ Uzun yıllar Katolik mezhebinde kalan bu köy ahalisi 1892 yılında tekrar karar değiştirmiş ve köylülerin büyük bir çoğunluğu eski mezheplerine dönmüşlerdir.⁵⁰¹

İstanbul'daki mezhep değişikliklerine bakıldığında taşradan daha farklı biçimde gerçekleştiği görülür. Öncelikle taşra vilayetlerinde olduğu şekilde bu şehirde toplu bir mezhep değişikliği meydana gelmemiştir. Ayrıca İstanbul'daki Ermenilerin Batılılaşma ve daha iyi eğitim alabilme kaygısı Katolikliğe geçmede ağır basan unsurlardır.⁵⁰² Bazen de birbirini seven iki kişinin evlenebilmeleri için mezhep değiştirdikleri görülmektedir. Bu çoğunlukla da Ortodoks olan bir Ermeni gencin Katolikliğe geçmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁰³ Ancak birbirini seven gençlerin Ermeni olmakla beraber farklı mezheplerde kalmaları toplumsal baskılara neden olmuştur. Bu durum o dönemin

⁵⁰⁰ BOA, HR. MKT., nr. 43/11.

⁵⁰¹ BOA, DH. MKT., nr. 1931/96; Tartışmaların ayrıntıları için bk. İ. HR., nr. 84/4133; HR. MKT., nr. 46/70.

⁵⁰² İstanbul'daki Mihitaristlerin okulunda okuyan Ermeni talebelerinden kimileri daha iyi eğitim almak amacıyla Katolik mezhebine geçmiştir. Örneğin Kadıköy'deki Mihitarist okulunda okuyan Vahram Komidas'ın oğlu Komrak bu okuldan mezun olmuştur. Kendisi bu okulda okuduğu müddetçe Ortodoks olmasına rağmen Venedik'teki Mihitarist okulunda okumak istemiş ve bunun için Katolik mezhebine girmiştir. Ancak Osmanlı hükûmetini bu gibi faaliyetler endişelendirdiğinden mezhep değişikliği nedeninin kesin olarak bilinmesi için hükûmet, zaptiye nezaretine inceleme emri vermiştir. bk. BOA, ZB., nr. 19/80; nr. 318/23.

⁵⁰³ Ortodoks Ermenilerden Karabet isimli kişi Katolik mezhebine geçmek istemiştir. Bunun üzerine Zaptiye nezareti tarafından bu kişinin mezhep değiştirme nedeni soruşturulmuştur. Karabet mezhep değiştirme hususunda verdiği ifadesinde Galata'daki Katolik kilisesinde bir kıza âşık olduğunu bu yüzden de mezhep değiştirmek istediğini belirtmiştir. Soruşturmayı yapan memur, ailesinin ve Ermeni toplumunun ne gibi tepki vereceğini sorduğunda ise, Karabet bu konunun kendisini fazla alakadar etmediğini belirtmiştir. bk. BOA, ZB., nr. 23/43.

birçok romanında da işlenmiştir. Bunlardan en başta geleni ise Vartan Paşa'nın⁵⁰⁴ Akabi Hikâyesi adlı romanıdır. Kendisi de Katolik olmasına rağmen yazar din taassubuna karşı çıkmıştır. Romanında birbirini seven iki gence farklı mezheplerden olmalarından dolayı maruz kaldıkları acı sonucu anlatmıştır. Yazar romanında bir tür Romeo ve Jüliet hikâyesi anlatırken bir yandan da iki toplum arasındaki ilişkileri betimlemiştir.⁵⁰⁵ Romanda geçen Akabi Ortodoks, Hagop ise Katolik bir Ermeni'dir. Dönemin yaygın anlayışına göre iki ayrı mezhepten olan gençlerin evlenmeleri doğru değildir. Ancak buna rağmen Hagop ile Akabi görüşmeye devam ederler. Bu durum iki gencin farklı mezhepten olan akrabalarının da karşı çıkmasına neden olur. Bu romanın sonucunda farklı mezheplerden olmalarından dolayı dine dayalı gerekçelerin bir anlam ifade etmediği belirtilir. Ayrıca eleştirel düşünce ve aklın ön plana çıkarılması istenirken geleneksel Ermenilik anlayışı da eleştirilir.⁵⁰⁶

Akabi romanında da görüldüğü gibi Ermeni toplumunda dinî olarak meydana gelen ayrılıklar çoğu zaman toplumsal yaptırımlara sahne oluyordu. Bu, kimi zaman ticari faaliyetlerde öne çıkıyor ve her iki grup da kendi tarafını kayırmaya çalışıyordu. Örneğin böyle bir olay İstanbul Galata'daki Kireçburnu hanında çalışan Katolik ve Ortodoks Ermeni hamallar arasında meydana gelmiştir.⁵⁰⁷ Üç yüz kişinin bu hanın etrafında toplanıp bıçak ve silahla kavgaya tutuşması hükûmeti de endişelendirdiğinden oraya hemen polis kuvveti gönderilmiş ve olayın sebebi araştırılarak geniş bir tahkikat başlatılmıştır. Bu tahkikat raporlarına baktığımızda İstanbul'daki Ermeniler arasındaki sürtüşmelerin boyutunu daha yakından görürüz. Şöyle ki, Mihran Bey'in handaki bu mağazalarında 25 kadar hamal istihdam ediliyordu. Bunların yarısı Katolik, diğer yarısı

⁵⁰⁴ Vartan Paşa (1816-1879): İlköğrenimini Kumkapı'daki Bezciyan Mektebi'nde tamamlamıştır. Daha sonra Viyana'da Mihharist okulunda yüksek öğrenimini tamamlamış olan Vartan Paşa, 1837'de Saray Tersanesine tercüman olarak girmiştir. 1860'da siyasi faaliyetlere başlayarak Türkçe alfabeye ve Ermenice dilinde çıkarılan Mecmua-i Havadis (1855-1872) adlı gazeteyi çıkarmıştır. Manzume-i Efkâr ve Tercüman-ı Efkâr gazetelerinin de başyazarlığını yapmıştır. bk. Çark, a.g.e., s. 120. Vartan Paşa'nın Katolik Ermeni cemaatine büyük hizmetleri olmuştur. 1 Nisan 1846'da yapılmış olan Hamazkayin (Milli Cemiyet)'in kurucu azaları arasında yer almıştır. 1851 yılında ise Katolik Ermeni Patrikhanesinin yönetim kurulu üyesi olmuştur. bk. Kevork Pamukciyan, "Vartan Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C VII, s. 370. Vartan Paşa entelektüel ve siyasi faaliyetlerinin yanında Katolik cemaati arasındaki tartışmalarda da ön saflarda yer almış olan kişilerden biridir. bk. BOA, i.DH., nr. 651/45287; nr. 785/63775-04; HR. SYS., nr. 2821/55; i. HR., nr. 239/14173. Katolik Ermenilerin kendi aralarındaki tartışmalarında Hasan tarafını (Propaganda) tuttuğu için Vartan Paşa'nın gazetesi de kapatılmıştır. bk. Çark, a.g.e., s. 169.

⁵⁰⁵ Göyünç, a.g.e., s. 88.

⁵⁰⁶ Erğinci, Erkan, "Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi", *Doktora Tezi*, Bilkent Üniversitesi, 2007, s. 42.

⁵⁰⁷ BOA, DH. MKT., nr. 1641/65.

ise Ortodoks Ermenilerden oluşuyordu. Bu gruplar, içlerinden bir onbaşı seçerek onun yönetiminde işlerini yürütüyorlardı. Ancak bu durum zaman zaman iki grup arasında rekabete neden oluyor ve her iki taraf da kendilerinden bir onbaşısının seçilmesini istiyorlardı. Yine böyle bir onbaşı seçimi sürecinde hanın sahibi Mihran Bey Katolik olduğu için kiracılarını da yönlendirerek Katolik Ermenilerden bir onbaşı seçtirmiştir. Ancak bu durum Ortodoks Ermeniler açısından kıskançlığa neden olmuştur. Bunun yanında taşradan İstanbul'a gelip çalışan dört Ortodoks Ermeni'nin memleketine dönmesi üzerine bunların yerine Katolik Ermeniler işe alınmıştır. Bu durum uzun zamandır husumetli olan iki grubun Kireçburnu'nda şehir asayişini tehdit edecek boyutta kavga etmelerine neden olmuştur. Osmanlı hükûmetinin bu tartışmalardaki konumuna baktığımızda devlet yetkililerinin Katolik Ermenilerin ileri gelenlerini daha önceden bu tehlikeye karşı dikkatlerini çektiklerini görürüz. Ancak bunu dikkate almadıklarından dolayı Sultan II. Abdülhamit kendilerine çok sinirlenmiş ve şehremanetinden bu konuya adilane bir çözüm bulmasını istemiştir. Katolik Ermeniler ilk başlarda direnseler de bir ay gibi uzun müzakereler sonucunda herkesin kabul edeceği bir onbaşı tayin edilerek sorun halledilmiştir.⁵⁰⁸ Ayrıca hanın sahibi olan Mihran Bey'e de böyle olayların bir daha meydana gelmemesi için hükûmet tarafından uyarıda bulunulmuştur.⁵⁰⁹ Bu tartışmalarda bir ayrıntı daha dikkatimizi çekmektedir ki o da, Mihran Bey'in oğlu Serkis'in ifadeleridir. Serkis Bey Ortodoks Ermenilerin mağaza esnafını rahatsız ettiklerinden dolayı onbaşının Katolik Ermenilerden olması gerektiğini söylemiştir. Fakat olayı soruşturan memurların Sultan Abdülhamit'e verdikleri raporda ise olayın *her zaman olduğu gibi cahillik, nefret ve mezhep hasetliğinden kaynaklandığı* belirtilmiştir.⁵¹⁰ Burada dikkatimizi çeken noktalardan biri de Sultan Abdülhamit'in olayı birkaç defa yeniden soruşturmasını istemesidir. Bunun nedeni ise Mihran Bey ve oğlunun olayların mezhep meselesinden değil de ticari kaidelere uyulmamasından kaynaklandığı iddiaları idi. Ancak padişahın emriyle etraftaki kahvehaneler ve esnafların da dinlenmesiyle bu olayın kesin olarak mezhepsel bir hasetten kaynaklandığı anlaşılmıştır.⁵¹¹

⁵⁰⁸ BOA, DH. MKT., nr. 1645/50; 1646/76.

⁵⁰⁹ BOA, DH. MKT., nr. 1648/16.

⁵¹⁰ BOA, DH. MKT., nr. 1649/15.

⁵¹¹ BOA, DH. MKT., nr. 1650/41.

Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasında meydana gelen tartışmalar kimi zaman ölen bir kişinin nâşî üzerinde rekabet edecek dereceye varmıştır. Bunun en iyi örneği Ermenilerin ileri gelenlerinden Bogos Dadyan Bey'in vefatıyla meydana gelen gelişmelerdir. Olay şöyle gerçekleşmişti: Bogos Bey tedavi olmak amacıyla Fransa'ya gitmiş ancak kısa zaman sonra İstanbul'a ölüm haberi gelmiştir. Mevta İstanbul'a getirildiğinde Katolik Ermeniler Bogos'un Katolik olduğunu ileri sürerek nâşînin kendilerine verilmesini istemişlerdir. Ancak Ortodoks Ermeniler bunu reddettiklerinden olay karşılıklı şikâyetlerle Babîâlî'ye intikal etmiştir. Ortodoks Ermenilerin iddialarına göre Bogos kendi mezheplerindendi. Katolik oldu iddiaları ise Paris'te ölüm döşeğindeyken son dinî vecibelerin Katolikler tarafından yapılmış olmasından ileri gelmekteydi. Karşılıklı iddialar Osmanlı hükûmetini de zora soktuğundan Sadrazam Fuat Paşa nüktedan bir ifadeyle "Bogos mademki ölmeden Katolik olmuştur. Demek ki ruhunu siz kazandınız! Artık cesedini de Ortodoks Ermenilere teslim ediniz." diyerek ölüyü Ortodoks Ermenilere vermiştir. Daha sonra Bogos, Ortodoks Ermenilerin Kumkapı'daki Meryem Ana Kilise'sinde defnedilmiştir.⁵¹²

Katolik ve Ortodoks Ermenilerin toplumsal hayatında meydana gelen bu tartışmaların İstanbul basınında büyük yansımaları olmuştur. Karşıt görüşlü gazetelerin birbirlerini hakaretlere varacak derecede eleştirmesi kimi zaman hükûmetin caydırıcı önlemler almasına neden olmuştur. Büyük bir kargaşaya yol açmaması için hükûmetin gazete kapattığı da görülmüştür.⁵¹³

2.4. Berlin Antlaşması ve Ortodoks-Katolik Ermeni İlişkileri

Osmanlı-Rus savaşının son bulduğu 1878 yılında Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlıkları döneminde Ermeni genel meclisi gizli bir şekilde toplanmış ve Rus Çarına iletilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğuna bir muhtıra gönderilmesine karar verilmişti. Millî meclis ayrıca Rus İmparatoru İkinci Aleksandır ile Başbakan Gorçakof'a da

⁵¹² Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 706.

⁵¹³ Örneğin Katolik Kilisesinin telkin ettiği dinî kaidelerin reddedilmesi ve Ermenilerin bu kiliseden uzak durmalarının gerekliliğine dair Ortaköylü Ermeni Rahip Sahak Sarkisyan tarafından Manzume-i Efkâr gazetesinde bir makale yayınlanmıştı. Bu durum Katolik Ermeniler tarafından büyük tepki aldığından hükûmet Ermeni gazetelerinde bu tür yazıların yazılmaması uyarısında bulunmuştur. bk. BOA, DH. MKT., nr. 1055/66. Hükûmetin bu şekilde uyarıda bulunmasının nedeni karşı tarafın gazetelerinde de böyle haberler yapıp bir asayişsizliğe neden olabileceği endişesi idi. Bu endişedeki haklılık payı ortaya çıktığında hükûmet mezhep farklılıkları dolayısıyla birbirinin aleyhinde yayın yapan Katolik ve Ortodoks Ermeni gazetelerini kimi zaman belli bir süre ile kapatmak zorunda kalmıştır. bk. BOA, Y. PRK. DH., nr. 3/15.

isteklerini bildiren bir dilekçe sunmuşlardı. Bu muhtıra ve dilekçenin içeriğine bakıldığında Rumelideki Hristiyanlara verilen özerkliğin kendilerine de verilmesini içerdiği görülmekteydi.⁵¹⁴ Bu istekler Rusya yönetimi tarafından olumlu karşılanmadı. Çünkü Rusya topraklarında yaşayan büyük miktarda Ermeni nüfusu vardı ve bu hakkı onlar da isteyebilirdi.⁵¹⁵ Bu durum Ermenilerin bir müddet sonra İngiltere'ye yanaşmasına neden oldu. Örneğin, İstanbul Konferansı (1878) öncesi Ermeni Patriği Nerses İngiliz büyükelçisine giderek cemaatinin çok heyecanlı olduğunu belirtmiş, batılı ülkeler isterlerse Ermeniler arasında ayaklanma bile çıkarılabileceğini dile getirmiştir. Ortodoks Ermeni toplumunun yönetim anlayışının hislerini özetleyen bu süreç içerisinde Berlin Konferansı yapılmıştır. Ortodoks Ermeniler de bu konferansa iki piskopos ve iki de sivil olmak üzere dört temsilci yolladılar.⁵¹⁶

Katolik Ermeniler bu süreçte Ortodoks Ermenilerin zıttına Osmanlı Devleti'nin politikalarına daha yakın hareket etmişlerdir. Örneğin Katolik Ermenilerin ileri gelen din adamlarından olan Enficyan Efendi 1877 yılında Rusya ile savaşın kapıda olduğu bir dönemde mecliste ayağa kalkarak Osmanlı Devleti'nin aleyhine Rusya ile bir anlaşma yapılmamasını şu cümleleriyle özetlemiştir. “Beşyüz seneden beri ecdadımızın kemikleri müştereken aynı vatanda yatıyor. Onlardan bize miras kalan vatanın muhafazası birinci vazifemizdir. Ölüm tabiidir. Tarihler gösteriyor ki, bundan önce pek çok büyük devletler gelip geçmişlerdir. Cenab-ı hak eğer devletimizin ömrünü şu zamana kadar tayin ve takdir etmişse, ona ne denebilir? Fakat şerefsizce ölmekle, şerefli ölmenin arasında pek büyük fark vardır... Bunca senelik koca bir Osmanlı Devleti'nin bekasını korumaya mecburuz. Böyle büyük bir devlet mahvolunca, Müslüman ve Hristiyan bütün halk bu muazzam saltanat binasının enkazı altında kalacaktır. Vaktiyle İstanbul alındığında, ne kadar kanlar döküldüyse, şimdi de ondan bin kat fazlasını dökmedikçe burasını teslim edemeyiz. Biz bu yolda birlik ve beraberlik içinde çalıştığımız müddetçe, Avrupa'nın umumi efkârı da tabii haliyle bizim lehimize döner...”⁵¹⁷

Berlin Antlaşması sürecinden sonra Ortodoks Ermeni toplumundaki cemaat içerisindeki ilişkilere baktığımızda bağımsız olma adımını atan bir toplumun tavırları ön

⁵¹⁴ Uras, a.g.e., s. 201.

⁵¹⁵ Bozkurt, s. 88.

⁵¹⁶ a.g.e., s. 83.

⁵¹⁷ Mahmut Celalettin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, s. 218.

plana çıkmaktadır. Özellikle İngiltere etkisinden dolayı Ortodoks-Protestan Ermeni dayanışması belirgin hâle gelmiştir. Son elli yıldır yaşanan cemaat içerisindeki amira-esnaf çatışmaları gibi sınıfsal çatışmalar veya gelenekçi-yenilikçi gibi tartışmalar yerini, komitacı-devlet yanlısı türünden tartışmalara bırakmıştır. Bu durum kilise ruhanilerinde de bir ikiliğe yol açmıştır. Kimi piskopos ve patrikler komitacıların faaliyetlerine izin vermeyip onların hedefi hâline gelirken, kimileri de onların menfaati doğrultusunda hareket etmiş ve sempatisini kazanmıştır. Örneğin Patrik İzmirliyan⁵¹⁸ komitacıların sempatisini kazanırken, Ormanyan ve Aşıkyan gibi patrikler ise onların tepkisine neden olmuştur.⁵¹⁹

Berlin Antlaşmasından sonra Ortodoks Ermeni cemaatinin devlete karşı tutumunda İngiltere'nin büyük etkisi olmuştur.⁵²⁰ Özellikle 1896 yılında meydana gelen Ermeni olaylarında Amerika ve İngiltere'nin verdiği destekler birkısım Ermenilerin Protestan olmasına yol açmıştır. Hatta bu destek sayesinde Katolik olan Ermenilerin

⁵¹⁸ İzmirliyan (1894-1896, 1908-1909) patriklik makamına oturduktan kısa bir süre sonra Ermeni Genel Meclisine yapmış olduğu ilk konuşmasında; Ermenilerin oturdukları bölgede kendi aralarında kuracakları bir meclisle kanunlarını kendilerinin yapması ve uygulamasını öngören muhtariyet anlayışı üzerine bir değerlendirme yapmıştır. İzmirliyan, patriklik görevine başladıktan sonra Anadolu'nun pek çok yerinde karışıklıklar çıkmış ve Ermeni isyanları bir çığ gibi büyümüştür. bk. Davut Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Din Adamlarının Siyasi Faaliyetlerinden Bazı Örnekler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 12.

⁵¹⁹ Patrik Aşıkyan (1888-1894) Ermenilerin birçok yerde yaptıkları taşkınlıkları ile ilgili olarak II. Abdülhamit'e sadakat yeminlerini içeren taahhütnameler göndererek cemaatinin yaptıklarından utandığını dile getirmiştir. Hatta bu taahhütnameler İstanbul'da yayınlanan birçok Ermenice ve Osmanlıca gazetelerin köşelerinde de yer almıştır. bk. Sabah, t. 29 R 1308/12 Aralık 1890. Aşıkyan'ın Osmanlı hükümeti ve Abdülhamit ile olan yakınlığından rahatsız olan Ermeni komitacılar ona hakarete varan tehditler göndermiş ve birkaç kez Kumkapı Patrikhanesi önünde nümayiş yapmışlardır. Bununla da kalmayıp patriğin kilisede görevlendirdiği patrik vekilini de tehdit ederek patriğin verdiği bu görevi yerine getirirse onu öldüreceklerini belirtmişlerdir. bk. BOA, Y. PRK. ZB., nr. 7/47; Y. PRK. AZN., nr. 4/37. Aşıkyan'a sadakat gösterip komitacılar destek vermeyen ruhaniler bulunduğu gibi komitacılarla beraber hareket eden Ermeni ruhanileri de olmuştur. Örneğin Beşiktaş Ermeni Kilisesi vaizi Havran Efendi bunlardan biridir. Osmanlı hükümeti bu tür Ermeni din adamlarının faaliyetlerinden çoğu kez haberdar olduğundan zaptiye nezaretinin bu semtteki memurlarından sürekli haberler alarak önlemler almaya çalışmıştır. bk. Sabah, t. 15 R 1308/29 Ekim 1890.

Patrik Ormanyan (1896-1908) da komitacıların faaliyetlerine destek vermediğinden tepkiyle karşılaşmıştır. BOA, Y. MTV., nr. 165/249. Komitacıların isteklerine boyun eğmeyip Osmanlı hükümetine sadakatini sürdüren Ormanyan birçok tehditlere maruz kalmıştır. Bu tehditler patrikhaneye gönderilen mektupların içeriğindeki ifadelerle beraber Ormanyan'a bağlılığını ifade eden taşradaki kiliselerde görev yapan papazlara da yapılmıştır. Komitacılar bu papazlara kilisedeki ayinde Ormanyan'ın isminin anılmamasını özellikle tenbih etmişler aksi takdirde kendilerini öldüreceklerini bildirmişlerdir. bk. BOA, Y. PRK. EŞA., nr. 33/101. Tüm bu tehditlere karşı yine boyun eğmeyen Ormanyan'a karşı komitacılar 1903 yılında Kumkapı'daki patrikhane binasında onu öldürmek istemişlerdir. bk. BOA, Y. MTV., nr. 239/31; Y. PRK. ZB., nr. 33/16. Patrikhane baskınıyla onu öldürmeyi başaramayan komitacılar yine Kumkapı Patrikhanesinde ve Taksim'deki evinin önünde nümayiş yapmaya devam etmişlerdir. Çok zaman geçmeden de Ormanyan 1908 yılında patriklik görevinden ayrılmıştır. bk. BOA, ZB., nr. 620/124.

⁵²⁰ Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, terc. Şinasi Orel, s. 35, 43.

dahi İngiltere ve Amerika'nın koruyuculuğunu elde etmek için Protestan mezhebine geçtiği görülmüştür.⁵²¹ Bununla ilgili olarak hariciye nezaretinden hükûmete gönderilen yazıda Ortodoks Ermenilerle Protestan Ermenileri arasında yakınlık meydana geldiği, bunun da devlete birçok sıkıntılar açabileceği belirtilmiştir.⁵²²

Ortodoks ve Katolik Ermenilerin Protestanlaşması Katolik Ermeni patriğini de endişelendirmiştir. Bu sebeple Katolik patriği Azaryan, Ermeni hadiselerinin artmasının sebebinin ecnebi süferanın Ermeni patriğine fazla yüz vermesinden kaynaklandığını belirtmekten kendini alamamıştır.⁵²³

Azaryan, her ne kadar ecnebi devletlerin ve Protestan misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olduğunu söylese de 1896 yılında meydana gelen Ermeni olaylarına kadarki süreçte Ortodoks Ermenilerden Katolikliğe büyük katılım olmuştur. Bu dönemde Ermeni patriği ile Katolik patriği arasında cereyan eden tartışmaların büyük çoğunluğunun papalığın Ermeni cemaati üzerinde yapmış olduğu faaliyetlerden kaynaklandığı görülmüştür. Özellikle Azaryan (1881-1899)'ın patrikliği yıllarında uzun zamandan beri Katolik cemaatinin kendi içerisinde devam edegelen tartışmaların büyük oranda bitirilmesiyle Ermenilerden Katolikliğe geçişlerde artmalar yaşanmaya başlamıştı. Hatta Azaryan bu amaçla kimi zaman hükûmetten bu bölgelerde eğitim kurumu açılması ve yeni mezarlıklar tahsis edilmesi gibi isteklerde bulunmuştur. Örneğin Azaryan 1888 yılının temmuzunda hükûmete verdiği arzuhâlinde Diyarbakır, Van, Bitlis, Yozgat gibi Anadolu'nun birçok vilayetinde Ermenilerden pek çok kişinin Katolik nüfusuna geçtiğini belirterek buradaki insanların din adamına, mektep ve mabede ihtiyaçları olduğunu belirtmiştir. Kendilerinin bunu karşılamaya güçleri yetmediğinden bahsederek bu zikredilen vilayetlerde üç murahhasaya günlük yüz kuruşluk et ve ekmek tayin edilmesi ve maarif yardımından da aylık üçer bin kuruş maaş tahsis edilmesini rica etmiştir. Patrik arzuhâlinde Katolik mezhebine geçen Ermenilerin kendi *hüsni rızalarıyla* geçtiğini ayrıca belirtmiştir.⁵²⁴ Sultan II. Abdülhamit meclis-i mahsusun bu konudaki görüşünü de alarak Azaryan'ın isteğini değerlendirmiş ve bir defaya mahsus olmak üzere hazineden yardım olarak 300 lira

⁵²¹ Örneğin Halep Hristiyanlarının yarısını oluşturan Katolik Ermeni ve Süryanilerden birçok kimse Protestanlığa geçmişlerdir. bk. BOA, DH. MKT. 2139/52.

⁵²² BOA, HR. SYS., nr. 2741/54; 2741/67; Y. A. HUS., nr. 361/23.

⁵²³ BOA, Y. PRK. ZB., nr. 16/87.

⁵²⁴ BOA, İ. MMS., nr. 99/4187, 1. v.

verilmesini uygun görmüştür.⁵²⁵ Patrik Azaryan Anadolu'nun birçok bölgesinde Ermenilerin Katolik mekteplerinde eğitim almasını sağlarken kimi zaman da bu bölgedeki muhtaç çocukları İstanbul'a getirtip buradaki Katolik okullarda okutmuştur. Bu durum da İstanbul'daki Katolik karşıtı gazetelerde çok eleştirilmiştir.⁵²⁶

Azaryan döneminde -özellikle 1896 yılındaki Ermeni olaylarına kadar- yoğun bir şekilde Katolikleşmelerin artması Ermeni patriğini rahatsız etmiştir.⁵²⁷ Ermeni patriği, Azaryan'ın "Hükûmet, Ermenilerin Katolikliğe geçerek mezhep değiştirmelerine müsaade etmektedir." şeklinde haberler yaydığını belirterek şikâyetinde bulunmuştur. Bunun üzerine iki patrik de adliye ve mezahip nezaretine çağrılmış ve meselenin aslı aydınlığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Önce Ermeni patriğine devletin mezhep değişikliklerine müsaade ettiği şeklindeki haberleri nereden duyduğu sorulmuştur. O da, "Böyle haberlerin kendisine geldiğini ancak sübutuna medar olacak delillerinin bulunmadığını..." belirtmiştir.⁵²⁸ Bunun üzerine aynı soru Azaryan'a sorulduğunda o da şöyle cevap vermiştir: "Ermeni patriğinin ifade etmiş olduğu gibi Ermenilerin Katolikliğe çevrilmeleri yolunda hükûmetin müsaade ettiği yolunda bir beyanatta bulunduğumun aslı yoktur. Bu konuda hiçbir kimseye ne yazılı ne de sözlü olarak bir ifadede bulundum. Tarafımdan herhangi bir haber çıkmış olduğu doğru olsaydı tabii

⁵²⁵ BOA, İ. MMS., nr. 99/4187, 2. v.

⁵²⁶ Azaryan yine bu şekilde Şubat 1897 Anadolu'daki yetim çocuklardan on kişiyi -bunlardan beşi kızdı- İstanbul'a getirtmiş ve buradaki okullarda öğrenim görmelerini sağlamıştır. bk. Sabah, t. 2 N 1314/4 Şubat 1897.

⁵²⁷ İstanbul'da değişik nedenlerden dolayı Ortodoks Ermenilerden Katolik mezhebine geçişler ferdi olmaktadır. Ancak taşra vilayetlerde ise bu durum kimi zaman ferdi olurken kimi zamanda gruplar halinde olmuştur. Özellikle gruplar halinde mezhep değişikliği İstanbul Ermeni Patriğini daha da çok kızdırmıştır. Örneğin bu şekilde meydana gelen mezhep değişikliği Bandırma'da meydana gelmişti. 1892 yılında bu şehirdeki Ortodoks Ermenilerin birçoğunun Katolik mezhebine geçmesi İstanbul'daki Ermeni Ortodoks Patriğini çok kızdırmıştır. Patrik bu yüzden cemaatinin Katolik mezhebine girmesinde etkili olan Ermeni Katolik Rahibi Dravski'nin buradan uzaklaştırılmasını istemiştir. bk. BOA, Y. MTV., nr. 69/10. Katolik mezhebine geçen bu Ermenilerin nüfuslarının ayrılması, kendilerinden muhtar tayin edilmesi, tezkire-i Osmaniyelerinin değiştirilmesine dair Bandırma Kaymakamlığına yaptıkları müracaatları da patriği bir hayli kızdırmıştır. bk. BOA, DH. MKT., nr. 2040/77. Ayrıca bu şehirdeki Ortodoks Ermeniler Katolik olanların dinî inançlarına da hakaret ederek sözlü saldırılarda bulunmuşlardır. Örneğin, İki grup arasında çıkan arbedenin sakinleşmesi için Katoliklerin *Hazreti İsa ve Katolik Mezhebi aleyhinde* hakarete bulunduğunu iddia ettikleri iki Ermeni gözaltına alınmıştır. Daha sonra bu iki kişinin serbest bırakılması Katolik Ermenileri rahatsız ettiğinden kaymakamın bu konuda görevini yerine getirmediği yönünde suçlamalarda bulunmuşlardır. bk. BOA, DH. MKT., nr. 170/7. Görüldüğü üzere Hükûmet bir taraftan Ortodoks Ermenilerin Katolik Ermenilere yaptığı saldırıları önlemeye çalışırken, diğer taraftan da Katolik Ermenilerin yukarıda sayılan müracaatlarını gerçekleştirmediği suçlamalarına maruz kalmıştır. bk. BOA, DH. MKT., nr. 68/36.

⁵²⁸ BOA, Y. MTV., nr. 182/96, 1. v.

olarak Katolik efradı arasında yayılırdı. Velhasıl bu babda hiçbir şekilde haberde bulunmadığımı yeminle beyan ederim.”⁵²⁹

Azaryan Ermenilere Katolik olması hususunda telkin yapılmadığını vurgulamakla beraber cemaatlerinin işlerinin görülmesi için birçok girişimlerine de hükûmet tarafından izin verilmediğini belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Azaryan, beş altı aydan beri Van’daki Katolik Ermenilerin ruhani işlerinin yürütülmesi için rahip atanması istenildiği halde hükûmet tarafından işin sürüncemede bırakıldığını söylemiş, bunun sebebinin de Ermeni patriğinin isnat ettiği iftiralarından kaynaklandığını belirtmiştir.⁵³⁰

Azaryan, Ermeni patriğine şu iki hususu vurgulayarak onun özeleştiride bulunmasını ve Protestanlar konusunda çifte standart uygulamamasını hatırlatmıştır;

1) Ermeni patriği bir taraftan şikâyette bulunurken diğer taraftan Ermenilerin külliyyetle Protestan mezhebine girmekte olmalarına sükût etmesi ve Protestan vaizleriyle gayet dostane münasebetlerde bulunması nazarı dikkati çekmektedir.

*2) Bir müddetten beri Ermeni Patrikhanesinin ruhani memuriyetinin kötü idaresinden usanmış olan cemaat fertleri artık Ermeni mezhebinde kalmak istemeyip Katolik mezhebine girmek için takım takım patrikhanemize müracaat etmektedirler. Ancak bunları kabul ve idare için gereken masrafi karşılamaya kudretimiz yetmediğinden yapılan müracaatın ekserisi hâliyle durmaktadır.*⁵³¹

Azaryan Babiâli’de yukarıda geçtiği şekilde ifade vermesine rağmen onun döneminde yoğun bir Katolikleşme meydana gelmişti. Azaryan Aralık 1895 tarihinde mabeyn-i hümayûna yazdığı yazısında Anadolu’da hürriyet taraftarı olan Ermenilerin (bunların içerisinde Propaganda muhalifleri de var) azaldığını aynı doğrultuda Katolik olanların sayısının arttığını belirterek yeni murahhasalıkların oluşturulması ve mekteplerin yapımı için padişahın izin istemiştir. Azaryan bu isteğini dile getirirken Katolik cemaatinin Osmanlı hükûmetinin siyasetine paralel çalışmalar yaptığını belirtmekten de kaçınmamıştır. Örneğin İşkodra gibi Balkan şehirlerinde her ne kadar tamamen ecnebi piskoposların atanması engellenememiş ise de peyderpey Osmanlı

⁵²⁹ BOA, Y. MTV., nr. 182/96, 2. v.

⁵³⁰ BOA, Y. MTV., nr. 182/96, 2. v.

⁵³¹ BOA, Y. MTV., nr. 182/96, 2. v.

tebaasından olan kişilerin atanmasına başlandığını dile getirmiştir.⁵³² Anadolu'daki Ermenilerin ise hürriyet taraftarı olmadıkları için Katoliklere düşman olduklarını dile getirerek buralardaki Katolik varlığının yeni murahhasalıklar teşkiliyle güçlendirilmesinin devletin siyaseti açısından da birçok faydalarının bulunacağını vurgulamıştır.⁵³³ Sultan II. Abdülhamit konu ile ilgili olarak yaptığı mütalaada “Azaryan’ın arz ettiği hususların her biri ayrı ayrı düşünülmesi gereken şeyler olup şu sırada böyle şeylerin kurcalanması caiz olamayacağından dolayı işin şimdilik geçiştirilmesi lazımdır.” diyerek olayın etraflıca incelenmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun için de padişah bir komisyon oluşturulmasını Azaryan’ın isteklerinin devlet açısından ne gibi faydası ve zararının olabileceği hususunun da incelenmesini istemiştir.⁵³⁴ II. Abdülhamit’in *şu sırada* diye kastettiği durum Anadolu ve İstanbul’da yoğun bir faaliyet gösteren Ermeni olaylarıydı.⁵³⁵ Özellikle Azaryan’ın patrikliği döneminde yaygınlaşan bu olaylar daha çok Ermenilerin milliyetçi ve devrimci kesimleri tarafından destekleniyordu.⁵³⁶ Başlangıçta Katolik Ermeniler arasında bu gibi olaylara fazla destek verilmemişti. Bundan dolayı da Osmanlı hükûmeti Katolik tebaayı komitacılarla aynı katogoride değerlendirmede. Katolik tebaaya uygulanan mualemeden hoşnut olan papa, padişaha bu memnuniyetini gönderdiği mektuplarında belirtmiştir. Sultan II. Abdülhamit de papaya cevaben yazdığı mektubunda Katoliklerin devlete bağlı kaldıkça huzurlu yaşayacaklarını dile getirmiştir.⁵³⁷ Katoliklerin taşkınlık çıkarmamaları için Kardinal Rampolla tarafından Patrik Azaryan’a tavsiyelerde bulunulmuştur.⁵³⁸ Azaryan ayrıca Ermeni olayları nedeniyle çıkan kargaşada zarara uğrayan Ermeniler için devletten yardım istemiştir. Bu amaçla Azaryan, mabeyne yazdığı maruzatında zarara uğrayan Ermeniler için Amerika ve İngiltere’de toplanan

⁵³² BOA, Y. PRK. AZJ., nr. 30/41.

⁵³³ BOA, Y. PRK. BŞK., nr. 39/37, 1. v.

⁵³⁴ BOA, Y. PRK. BŞK., nr. 39/37, 2. v.

⁵³⁵ Hariciye nezareti tarafından belirtilen bir raporda özellikle Anadolu’da meydana gelen Ermeni olaylarından sonra Ortodoks Ermenilerden birçok kimsenin Protestan mezhebine geçtiği belirtilmiştir. Raporda ayrıca daha önce bu iki mezhep arasında büyük bir kin ve düşmanlık varken şimdi mukarenetin hâsıl olmasının Amerikan misyonerlerin bölge halkı üzerindeki nüfuzundan kaynaklandığı belirtilmiş ve bunun tehlikelerine dikkat çekilmiştir. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2858/43. Hariciye nezaretinin başka bir raporunda ise bu olaylar nedeniyle Ortodoks Ermenilerle Protestanlar arasında da bir yakınlaşma olduğu belirtilmiştir. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2741/54; 2741/67. Bu yakınlaşmaların en büyük sebebi ise Protestan misyonerler tarafından burada yaşayan Ermenilere maddi yardımlarda bulunulmasıdır. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2834/61.

⁵³⁶ Frazee, a.g.e., s. 269.

⁵³⁷ BOA, Y. PRK. NMH., nr. 6/35.

⁵³⁸ BOA, HR. SYS., nr. 2875/4; HR. SYS., nr. 2854/50; 2854/80.

paraların misyonerler vasıtasıyla sadece Protestan Ermenilere dağıtıldığını belirterek kendileri her ne kadar buradaki Katoliklere yardım etmişlerse de bunun yetersiz olduğunu ve devletin yardımını beklediklerini dile getirmiştir.⁵³⁹ Osmanlı Devleti patrikhanenin bu isteğini karşılıksız bırakmayarak zarara uğrayan Katolik Ermenilere yardımda bulunmuştur.⁵⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan Ermeni olaylarına çok geçmeden Katolik Ermeniler'den bir kısmı da katılmıştır. Hatta bunların içerisinde Osmanlı Devleti'nin kimi zaman maddi yardımla, kimi zaman padişahın tuğrasının ve sancağının gönderilmesi suretiyle yapılan manevi yardımla yüz elli yılı aşkın bir süredir desteklenen Venedik Mihitarist rahiplerinin okulu⁵⁴¹ bile yer almıştır.⁵⁴² Bu okullar vasıtası ile İstanbul Beyoğlu'nda bulunan Mihitarist mektebinin muallimlerine devlet aleyhine yazılmış ve Ermenileri kışkırtacak mahiyette kitaplar gönderilmiştir.⁵⁴³ Ayrıca bazı bölgelerin piskoposları da Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerine destek vermiştir. Örneğin daha sonra patrik olacak olan Adana piskoposu Terziyan bunların başında gelmektedir. Bu yüzden Terziyan, Azaryan ile birçok problemler yaşamıştır.⁵⁴⁴

Birinci Dünya Savaşı'na girildiği süreçte Katolik Ermenilerin bir kısmı ile Ortodoks Ermenilerin taşradaki mensupları devlete karşı yabancılarla işbirliğine içerisine girdiler. Bu durum yaklaşık beşyüz yıldan beri himayesinde buldukları ve tebaa-i sadıka diye nitelendirildikleri devlete karşı büyük bir ihanetti. Bundan dolayı da Ermenilere 1915 yılında tehcir politikası uygulanmıştır. Özellikle Ortodoks Ermenilerin içerisinde milliyetçilik duygularının canlanmasıyla devlete isyan etmeleri bir anlamda Osmanlı Devleti'nin yaptığı düzenlemelerin hiç beklemediği bir şekilde aleyhine

⁵³⁹ BOA, İ. HUS., nr. 50/1314/b-25.

⁵⁴⁰ BOA, A. MKT. MHM., nr. 687/11.

⁵⁴¹ Venedikte'ki bu manastırın reisi 5 Mayıs 1870 tarihinde sadarete arzuhâl yazmış ve Venedik'te sık sık inkılaplar meydana geldiğinden dolayı kendilerinin zarar gördüğünü bundan dolayı da Osmanlı Devleti tarafından buraya bir yazı gönderilerek ecnebi müdahalelerine engel olunması istenmiştir. Sadaretin padişaha yazdığı arz tezkiresi doğrultusunda buradaki ve diğer yerlerdeki Mihitarist manastırlarının Osmanlı Devleti'nin himayesi altında olduğu belirtilerek bir emr-i âli gönderilmiştir. bk. BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 12, s. 1.

⁵⁴² BOA, Y. A. HUS., nr. 329/10.

⁵⁴³ Dahiliye nezaretinden zaptiye nezaretine gönderilen yazıda bu kitaplarla ilgili olarak tahkikatın yapılması ve ona göre bir rapor hazırlanması istenmiştir. bk. BOA, DH. MKT., nr. 7/74. Venedik'teki Mihitaristlerin Osmanlı Devleti aleyhinde matbaalarında basılmış olan yayınları Avrupa'nın birçok ülkesindeki Ermenilere göndermeleri ve bu konudaki çalışmalarını hakkında ayrıntılı olarak bk. BOA, HR. SYS., nr. 2823/74; HR. TO, nr. 345/37; MF. MKT., nr. 180/48.

⁵⁴⁴ BOA, Y. PRK. TKM., nr. 45/27.

dönüşmesini neden olmuştur. Çünkü Ermeni cemaati için 1863 yılında yapılan millet nizamnamesi İstanbul'daki geleneksel liderlik otoritesini zayıflatmıştır. Bunun yerine Osmanlılara muhalif olan Avrupa tarzı seslerini milliyetçilik söylemlerini ön plana çıkartan Ermenilerin sesini yükseltmiştir.⁵⁴⁵

Osmanlı Devleti yıkılıp yerine Cumhuriyetin kurulmasından sonra Ermenilerden hem Katolik hem de Ortodoks olanlar artık millet statüsünden vatandaş statüsüne geçmişlerdir. İstanbul'daki Ermeni Patrikliği varlığını devam ettirirken, Katolik Ermeni Patrikliği 1928 yılında sıradan bir episkoposluğa dönüşmüştür. Patriklik merkezi ise Lübnan'a taşınmıştır.⁵⁴⁶

İstanbul'daki Katolik Ermenilerin Patrikhanesi episkoposluğa dönüşmekle birlikte bu şehirde ve Anadolu'daki Katoliklerin sayısında büyük düşüşler yaşanmıştır. Artık İstanbul'da fazla bir nüfuzları kalmadığından Ortodoks Ermenilerle topyekün bir mücadelerin olduğu söylenemez. Ancak bireysel anlamda birtakım tartışmalar meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi 1950'li yıllarda Ortodoks Ermeni Terenig Yebisgobos ile Katolik Ermeni Kardinal Ağacanyan arasında meydana gelen tartışmalardır. Olay şu şekilde gerçekleşmiştir. Ağacanyan Katolik olmakla beraber Ermeniler tarafından sevilen bir kişiydi. Ağacanyan'ın Roma'da Kardinalliğe aday olması Terenig'in tepkisini çekmiştir. Terenig kendi cemaatinin Ağacanyan'a büyük bir sempati duyduğunu ve onun eserlerinden faydalandığını ancak onun gizli bir ajandasının olduğunu belirtmiştir. Terenig bu iddialarını yazılı bir hale getirerek *Tuğt Herkman Badasğan Gartinal Ağacanyan Hovvagan Tuğti*⁵⁴⁷ isimli Ermenice kitabını İstanbul'da bastırmıştır. Terenig bu kitabında Ağacanyan'ın asıl niyetinin cemaatini Latinleştirmek olduğunu belirtmiştir. Bunu da tarihten örnekler vererek daha somut hale getirmeye çalışmıştır.⁵⁴⁸

II. Vatikan Konsili'nden sonra papalığın doğudaki Ortodoks Hristiyanlarla daha sıcak ilişkiler içerisine girmesi Ortodoks-Katolik Ermeni ilişkilerinin yumuşamasına neden olmuştur. Roma Kilisesi Ermeni Kilisesi ile diyalog çabalarını geliştirmek için

⁵⁴⁵ Benjamin Braude ve Bernard Lewis, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler", çev. Halil Erdemir, Hatice Erdemir, s. 201.

⁵⁴⁶ Mehmet Aydın, "Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul", s. 7.

⁵⁴⁷ Türkçe anlamı: Kardinal Ağacanyan'a verilen cevaplar.

⁵⁴⁸ Terenig Yebisgobos, *Tuğt Herkman Badasğan Gartinal Ağacanyan Hovvagan Tuğti*, s. 3-16.

bir takım tavizlerde bulunmuştur. Papa II. John Paul (1978-2005), Ermenilerle daha iyi uyum sağlamak için Papa Leon'un Katolik Ermeni Kilisesi takviminden çıkartılması emrini vermiştir. Ermeniler de bu jest üzerine günümüzde Papa Leon ve Kadıköy Konsili'ni lanetlemeyi kilise ayininden çıkartmışlardır.⁵⁴⁹ Papa ayrıca Katolik Ermenilerin kullandığı kilise takviminde Ortodoks Ermenilerin kullandıkları eklemelerin de bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine Ermeni Katolik Patrikliği Sinodu 1987 ve 1992 yılındaki genel toplantılarında aldığı kararlar bu eklemeleri kilise takvimine koymuştur.⁵⁵⁰ Katolik Ermenilerin 2010 yılında yayınlanan kilise takviminde de bu eklemeler korunarak Ortodoks Ermenilerle diyalog kapıları açık tutulmaya devam edilmektedir.⁵⁵¹

⁵⁴⁹ Agop Minassian Bey'le 5.5.2010 tarihli görüşmemiz.

⁵⁵⁰ Agop Minassian Bey'le 5.5.2010 tarihli görüşmemiz.

⁵⁵¹ Ortodoks Ermeniler monofizit oldukları için kilisede ayin sırasında söyledikleri ezgilerde eklemeler yapmaktadırlar. Katolik Ermeniler ise diyofizit olduklarından bunları kullanmamaktadırlar. Ancak Katolik Ermeni kilisesinin 2010 yılının takviminin 22 ve 23. sayfalarında eklemeler şu şekilde yer almıştır. Çarmıh, kilise ve kutsal bayramlarında "Sen ki bizim için dirildin." Paskalya, paskalya sonrası elli günler, cumartesi akşamları, büyük orucun kırk günlerinin cumartesi akşamları ve kırk günlük oruç devresinin günleri "Sen ki ölülerden dirildin." Doğu ve beliriş bayramlarında "Sen ki doğdun ve belirgin oldun." Yukarı yükseliş bayramında "Sen ki görkemle babana doğru yükseldin." Kutsal ruhun inişi bayramında "Sen ki ruhunu elçilerin üstüne gönderdin." Görünüm değişimi bayramında "Sen ki Tabor Dağı'nda belirgin oldun." Meryem Ana'nın yükselişi bayramında "Sen ki annenin yukarı çıkışında geldin." Katolik Ermeni Patriği yukarıdaki eklemeleri takvime koyarken problemlili ilahiyat görüşlerine hiç değinmeyerek bir anlamda barışçı bir tutum sergilemek istemiştir. Katolik Ermenilerin 2010 yılı resmî kilise takvimindeki bu bölümleri bizim için çeviren Agop Minassian Bey'e teşekkürü bir borç biliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSTANBULDA'KI KATOLİK ERMENİLERİN AYRI BİR MİLLET OLARAK KABUL EDİLMESİNDEN SONRA KENDİ ARALARINDA MEYDANA GELEN TARTIŞMALAR

1. İstanbul Katolik Ermeni Patrikliğinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde 1740 yılına gelinceye kadar müstakil bir Katolik Patrikliğinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu yıldan itibaren Katolik Ermeni Kilisesi için birtakım yönelişler olmuştur.⁵⁵² 1737 yılında Kilikya Katogikosu Lukas ölmüş ve yeri uzun müddet boş kalmıştır. Kilikya katogikosluk bölgesi ruhanileri Katolik mezhebine meyilli bir katogikos seçmeye karar vermişlerdir. Sinod üyeleri Halep'teki Meryem Ana Kilisesinde bir araya gelerek Roma Kilisesine bağlılığı ile tanınan Abraham Ardzivian'ı 26 Kasım 1740'da Kilikya katogikosu olarak seçmişlerdir.⁵⁵³ İstanbul'daki Latin vekili, Abraham'ın katogikosluğunu hoş karşılamamıştır. Onun itirazlarına rağmen Papa XIV. Benedik (1740-1758) 13 Ağustos 1742 tarihinde Abraham'ı resmen katogikos olarak kutsamış ve ona patriklik yetkisinin bir simgesi olan "pallium"u⁵⁵⁴ vermiştir.

Abraham'ın vefatından sonra yerine 1 Ocak 1749 tarihinde Hagop Hovsepyan seçilmiştir. Hovsepyan, bu tarihte katogikosluk makamını Lübnan'da bulunan Bizmar Manastırı'na⁵⁵⁵ taşımış ve burası 1749-1867 yılları arasında Kilikya katogikoslarının ruhani makamı olmuştur.⁵⁵⁶

⁵⁵² Osmanlı hükûmeti Patrik Golod'un isteği doğrultusunda 1739 ve 1741 yıllarında Halep, Ankara gibi Katolik Ermeni nüfusun bulunduğu yerlerin kadılarına fermanlar göndermiştir. Bu fermanın içeriğine bakıldığında; Osmanlı ülkesinde bulunan Ermeni kiliselerinde Frenk ayininin icra edilmesi yasak olduğu, buna uymayanlar cezalandırılmaktayken Ermenilerden bazılarının Halep'te küçük bir kiliseyi zabtedip buradaki murahhas ve papazları kovup Frenk ayinini yerine getirdikleri belirtilmiştir. Bundan dolayı da bu kişilerin yakalanıp cezalandırılmaları istenmiştir. bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 320.

⁵⁵³ Mehmet Aydın, *Türkiye'deki Gayrimüslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dinî Durumları*, s. 9; Ayrıca bk. BOA, HR. TO., nr. 457/44.

⁵⁵⁴ Pallium, üzerinde haçlar bulunan şerite verilen isimdir. Papalar bunu omuzlarından aşağı sarkacak biçimde elbiselerinin üzerinde taşırlar. Episkopal gücü temsil eden pallium'un Saint Peter'in sunağından alınıp papa seçilen kişinin üzerine konması bir geleneği temsil etmektedir. bk. Çoban, a.g.e., s. 170. Papanın episkopal gücünü temsil eden bu pallium doğudaki Katolik Kilisesinin reislerine de takdim edilerek bir anlamda onlar görevlerinde yetkili kılınmışlardır. bk. BOA, HR. TO., nr. 455/4

⁵⁵⁵ Osmanlı Arşiv Belgelerinde Bizmar ismiyle zikredilen bu manastır, yabancı kaynaklarda Bzommar şeklinde geçmektedir. Günümüzde Beyrut'un 36 km kuzeyinde yer alan bu manastır Katolik Ermeni tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle Antonyan Katolik Ermeni ruhanilerinin yoğun olarak

Papanın resmen onayını almış olmasına rağmen Kilikya Katogikosluğu ile İstanbul'daki Katolik cemaati arasındaki rekabet uzun yıllar devam etmiştir. 1740 yılında bu katogikosluğun tesisinden sonra katogikosluğun sınırlarının dışında yaşayan Katolik Ermeniler müstakil bir ruhani yönetime sahip olma arzularını Roma'ya bildirdiler. Bölünme endişesinden korkan papalık, bu isteği kabul etmedi ve 9 Temmuz 1759 tarihli bir kararname ile İstanbul Latin Patriklik vekili yanında Katolik Ermenilerden sorumlu bir vekillik ihdas etmekle yetindi. Bu vekil ise sıradan bir Katolik Ermeni rahibi veya episkoposu idi. Böylece Katolik Ermeniler, Kilikya Katogikosluğu ile İstanbul Latin Patrikliği vekilliği arasında taksim ediliyordu. Buna göre, Kilikya, Mısır, Lübnan, Suriye, Sivas, Malatya, Kapadokya Katolik Ermenileri Lübnan'da bulunan Ermeni Katogikosluğuna bağlıyken Bursa, Ankara, Erzurum, Van, Muş, Harput, Artvin Katolik Ermenileri İstanbul'daki Latin vekilliğine⁵⁵⁷ bağlanmışlardır. Bu durumdan hiç memnun olmayan Kilikya Katogikosu III. Mikail Bedros Roma'ya müracaat ederek Katolik Ermeni hiyerarşisinin bölünmesini protesto etmiş ancak sonuç alamamıştır.⁵⁵⁸

Bir vekil tayin edilmiş olmasına rağmen Katolik Ermeniler açısından sorunlar çözülebilmemiş değildi. Çünkü Katolik Ermenilerin Osmanlı Devleti ile olan resmî işleri hâlâ Ermeni patriği vasıtasıyla gerçekleştiğinden kilisede ibadet yapma, cenazelerinin gömülmesi gibi birtakım sıkıntılar hâlâ devam etmekteydi.⁵⁵⁹

Bu arada Katoliklerin Ermenilerden ayrı müstakil bir patriklik kurmaları yolunda bir ortam oluştu. Şöyle ki, 1828 yılında sürgüne gönderilen Ermenilerin İstanbul'a dönmeleri için Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapan Fransa artık bu insanların sadece geri gelmeleriyle yetinmeyerek bunlara müstakil bir patriklik verilmesi için hükûmet nezdinde girişimlerde bulundu. Bu hususta hemen her gün İstanbul'daki Fransa elçisinin

bulunduğu bu manastır daha sonra kurulacak olan İstanbul Katolik Ermeni patrikliğine karşı yoğun bir muhalefet geliştirmiştir. Bu manastır rahipleri Vatikan'ın doğudaki Hristiyan Katolikleri ile ilgili düşüncelerine de muhalefet ettiklerinden pek çok konuda papa ile tartışmalara girmişlerdir. bk. BOA, BOA, İ. DH., nr. 651/45287; Frazee, a.g.e., s. 333; www.armeniancatholic.org/inside.php.langpage_id=42, erişim tarihi, 12.8.2010.

⁵⁵⁶ Frazee, a.g.e., s. 187; Ayrıca bk. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 96.

⁵⁵⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde bu Latin vekilliğin kurumsal olarak ismi *Latin Kaçılıryası* şeklinde geçmektedir. bk. BOA, HR. TO., nr. 433/91; HR. SYS., nr. 1767/4.

⁵⁵⁸ Mehmet Aydın, *Türkiye'deki Gayrimüslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dinî Durumları*, s. 11; Ayrıca bk. Frazee, a.g.e., s. 188-189.

⁵⁵⁹ Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 470.

istekleri eksik olmuyordu.⁵⁶⁰ Osmanlı Devleti Fransa'nın baskıları karşısında Katolik Ermeniler için bir düzenleme yapılması gerektiğine inanmıştı. Ayrıca Osmanlı hükûmetinin Katolik Ermenilere bakışı sürgün öncesine göre daha müsbet bir havaya bürünmüştü.⁵⁶¹ Çünkü Rus savaşı sırasında Akdeniz Adaları'ndaki Katolikler devlete sadakatlerini ispat ederlerken, Rus işgali sırasında Doğu Anadolu'da bulunan Ortodoks Ermeniler Ruslarla işbirliğinde bulunmuşlardı.⁵⁶²

Katolik Ermenilere bir millet statüsü verilmesi özellikle Fransa elçisi ile Osmanlı hükûmeti arasında yapılan aşamalı görüşmelerden sonra gerçekleşmiştir. Hükûmet, ilk aşamada elçiye iki teklif sunmuştur. Bunlardan birincisi Latin reayasında uygulandığı gibi Katolik Ermenilerin başına da bir *nazır* atanması ve cemaat işlerinin bu nazır vasıtasıyla yürütülmesi; ikincisi ise Katolik Ermenilere herhangi bir müdahalede bulunmaması için Ermeni Patrikhanesine sert emirler verilmesidir.⁵⁶³

Elçi, Ermeni Patrikhanesine sert uyarı yapılmasının sorunu çözmeyeceğini, artık bu iki cemaatin dostça bir arada yaşamalarının mümkün olmadığını söylemiştir. Elçi, Müslüman nazır atanmasının da sorunu çözmeyeceğini, Katoliklere de diğer milletlerde olduğu gibi bir patrik tayin edilmesini istemiştir. Hükûmet bunun karşısında elçiye nazır atanmasının birkaç senelik geçici bir uygulama olacağını dile getirmiştir. Bunun üzerine elçi, hükûmetin nazır atanması teklifini kabul etmiş ancak Katoliklerin dinî işlerinin Müslüman bir nazırın vasıtasıyla yürütülemeyeceğini bundan dolayı da bunlara ayrıca ruhani bir lider atanması gerektiğini belirtmiştir. Hükûmet, elçinin ruhani bir lider atanması hususundaki teklifini de uygun görmüş ancak bu ruhani liderin rütbesi ve çalışması hususunda bir karara varamamıştı.

Hükûmetin elçiyle görüşmelerinde ele aldığı diğer bir husus; Katolik Ermenilerin işlerine bakacak olan ruhani liderin patrik sıfatına değil de piskopos unvanına sahip olması ve bu piskoposun da Ermeni Patrikhanesine bağlı olarak çalışmasıydı. Hükûmet bu hususta elçinin verebileceği olasılıkları da masaya yatırdı. Eğer elçi bu piskoposun patrikhane ile çalışmasına razı olmayacak olursa o zaman Müslüman nazırla işlerini

⁵⁶⁰ BOA, HH., nr. 1333/51994.

⁵⁶¹ BOA, HH., nr. 1235/48043.

⁵⁶² Beydilli, a.g.e., s. 30.

⁵⁶³ BOA, HH., nr. 1235/48042, t. 24.5.1830.

yürütmesi teklif edilecekti. Yapılan teklif üzerine elçi, ruhani işlerine bakacak rahibin piskopos veya patrik unvanı taşımasının fazla problem teşkil etmediğini önemli olanın patrikhaneden bağımsız iş görmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁶⁴

Tam bir diplomasi savaşının yaşandığı bu görüşmeler sonucunda Osmanlı hükûmeti, Tütün Gümrükçüsü Ethem Efendi'yi Katolikler üzerine nazır olarak atamıştır. Cemaatin başına bir piskopos atanması ve resmî işlerin de Ethem Efendi ile görüşülmesi patrik mesabesinde olan bir piskoposun ilk yıllarda Babıâli ile ilişkilerini engelleme amacını güdüyordu. Bu belki de Ermeni Patrikhanesinden gelebilecek aşırı tepkileri engelleme amacını taşıyor da olabilir.⁵⁶⁵

Ethem Efendi bu göreve geldikten sonra önemli gördüğü hususlarda hükûmetin tedbirler almasını istemiştir. Onun altını önemle çizdiği hususlar şunlardır:

1) Reayanın, özellikle Katolik Ermenilerin yabancıların kiliselerine devam etme mecburiyetinde kalmaları mahzurludur. Bunlar için uygun yerlerde kiliseler inşa edilmesine müsaade edilmelidir.

2) Katolik Ermeni rahiplerinin kökenleri, Rum ve Ermeni Patrikhanelerine de sorularak tahkik edilmeli ve bunlar içinde doğma büyüme Osmanlı reayası olanlar tespit edilerek piskoposlar bunlar arasından seçilmelidir.

3) Kırk-elli seneden beri İstanbul'a yerleşmiş olan ve henüz sürgünden dönmemiş olan Katolik Ermenilerin önde gelenlerinden olan esnaf ve sarrafların geri dönmeleri sağlanmalıdır.

4) Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi'ndeki emlakların içinde boyaları değiştirilerek, binaları Müslümanların iskânına uygun olacak şekilde değiştirilenler yeni sahiplerine bırakılmalıdır. Geriye kalanlar ve satılmış olmakla beraber boyaları değiştirilmeyen ve iç düzenlerinde herhangi bir tadilata gidilmemiş olanların eski sahiplerine iadesi sağlanmalıdır.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ BOA, HH., nr. 1235/48042, t. 24.5.1830.

⁵⁶⁵ BOA, HH., nr. 1235/48042, t. 24.5.1830.

⁵⁶⁶ Beydilli, a.g.e., s. 30.

Yapılan görüşmeler sonrasında 6 Ocak 1830 tarihinde Sultan II. Mahmut'un iradesi ile Katolik Ermeniler ayrı bir millet olarak tanınmış ve bu tebaaya şu imtiyazlar verilmiştir:

- 1) İmparatorluk başkentinde bir patriklik ve piskoposluk ihdas edilcektir.
- 2) Sürgün edilen tebaanın geriye dönüşü, hak ve mallarının iadesi sağlanacaktır.
- 3) Kilise inşa etme özgürlüğü verilecektir.
- 4) Osmanlı Devleti'nde diğer cemaatlere tanınan imtiyazlar Katolik din görevlilerine de verilecektir.⁵⁶⁷

Hükûmetle elçi arasında alınan karar gereği nazır atanmasından sonra üç gün içinde piskopos seçimi yapılması gerektiği hâlde altı hafta geçmiş olmasına rağmen piskoposun kim olacağı hâlâ belirlenememişti. Bu gecikmeye üç husus neden olmuştu. Bunlardan birincisi sürgünde olan Katoliklerin gelmelerinin gecikmesiydi.⁵⁶⁸

İkincisi, Katoliklerin ileri gelenlerinin Ethem Efendiye seçilecek olan piskoposla ilgili yaptığı tekliflerdir. Onlara göre seçilecek piskopos İstanbullular ile kaynaşamayacağından taşradan olmamalı, aslen İstanbullu olan yerlilerden olmalıydı. Bu görüşü savunanlar ayrıca Ankaralı Katolik Ermenilerin sayısının İstanbul'da çok olduğunu belirterek bunların görüşü doğrultusunda bir piskoposun seçilmesinin devlet açısından birçok fesatlara neden olacağını da Ethem Efendi'ye bildirmişlerdir.⁵⁶⁹

Piskoposun seçimini geciktiren üçüncü husus, Avusturya'nın bu olaya müdahil olmasıydı. Avusturya özellikle Viyana ve Venedik Mihitryanların'ın öne çıkarttığı Don Andon Nurican'ı destekliyordu. Katolik Ermenilerin bir kısmı ise Nurican'ın adaylığına kesinlikle karşı çıkıyordu.⁵⁷⁰ Burada da görüleceği üzere Katolikler daha yeni millet olma vasfına erişmişken karşılıklı kutuplaşmalar başlamıştı.

27 Şubat 1830'da toplanan ilk cemaat genel meclisinde cemaatin ileri gelenlerinden 90 kişi ve İstanbul'da görevli 6 rahip katıldı. En yaşlı rahip yaptığı kısa konuşmasında adayda bulunması gereken nitelikleri hatırlattı ve daha sonra Kutsal

⁵⁶⁷ Tcholakian, a.g.e., s. 13.

⁵⁶⁸ BOA, HH., nr. 1298/50448.

⁵⁶⁹ BOA, HH., nr. 1298/50448.

⁵⁷⁰ BOA, HH., nr. 1235/48037.

Ruhun yardımını dileyerek gizli oylamaya geçildi. Cemaat genel meclisinin gösterdiği dört aday arasında en güçlüsü Rahip Nurican'dı. Ancak Ankaralılar tarafından tutulmuyordu. Çünkü dört yıl önce Amira Harutyun Bezciyan tarafından Kumkapı Ermeni Ortodoks Patrik vekiliğine getirilmiş ve bu sıfatla Galata'daki merkezinden patrikten gelen iradeleri Katolik tebaasına iletmekle görevlendirilmişti. Ankaralıların adayı ise Ankara doğumlu Rahip Bogos Maruşyan'dı.⁵⁷¹

Uzun tartışmalardan sonra Rahip Andon Nurican 87 oyla eyalet başpiskoposu olarak seçildi.⁵⁷² Oylamanın sonucu Roma'ya iletilirken, seçime katılan üyeler ekte gönderdikleri yazıda seçilen adaya başpiskoposluk rütbesi verilmesini ve gerek Osmanlı Devleti'nin başkentine bir saygı işareti gerekse bir baba şefkati kanıtı olarak seçilen adaya Pallium'un tevdi edilmesini dile getirdiler. Papa VIII. Pie (1829-1830) 6 Eylül 1830'da eyalet başpiskoposluğunu ihdas ederek seçimi onayladı. Cemaat tarafından ruhani reis olarak seçilen Andon Nurican da ilk eyalet başpiskoposu oldu. Andon Nurican 11 Temmuz 1830'da Roma Efes Onursal Başpiskoposu Monsenyör Giovanni Solia ile Kayseri Onursal Başpiskoposu ve Viyana Mihitarist Cemiyeti Umum Başkanı Monsenyör Arisdages Azaryan refakatinde papa vekili Kardinal Zurla tarafından episkopos olarak takdis edildi. Takdis edildikten kısa bir süre sonra Nurican Venedik yolu ile 12 Kasım 1830'da İstanbul'a geldi. Ancak Avusturya İmparatoru tebaasından olduğundan II. Mahmut yeni eyalet başpiskoposuna berat vermedi.⁵⁷³ Hatta padişah yapılan bu işin bir oldubittiye getirilmek istenmesi şekline çok hiddetlenerek şu cümleleri sarfetmiştir: "Roma'dan gelen gavurun millet-i mersumeye piskopos nasbı pek çirkin ve kabulü bir vechle tecviz olunur mevaddan olmadığı zahirdir." II. Mahmut yukarıda zikredilen cümleleriyle beraber yeni seçilecek olan episkoposun sürgünden dönen papazlar içinden seçilmesini istemiştir.⁵⁷⁴

Padişahın yeni emri uyarınca aciliyet kazanan piskopos seçimi Ethem Efendi'nin gerekli işlemleri tamamlamasıyla bir neticeye ulaşmıştır. Cemaatin ileri gelenleri aslen

⁵⁷¹ Tcholakian, a.g.e., s. 14. Katolik Ermeniler arasında Ankaralı Bogos Maruşyan ile Nurican'ı destekleyenlerin tartışmalarının ayrıntıları için bk. Dabağyan, *Sultan Abdülhamit ve Ermeniler*, s. 108-109.

⁵⁷² Diğer adaylardan Monsenyör Kevork Papazyan 8, Rahip Bogos Maruşyan 23, Rahip Hovhannes Selviyan 46 oy almışlardır.

⁵⁷³ Tcholakian, a.g.e., s. 15; Mehmet Aydın, "Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul", s. 7.

⁵⁷⁴ Beydilli, a.g.e., s. 32.

İstanbulu olan ve sürgüne gönderilmişlerden olmakla beraber Roma'ya giden gruptan olmadığı anlaşılan Çukuryan'ı episkopos olarak seçmişlerdir.⁵⁷⁵ Padişah yeni episkoposu madalya ile taltif ederek 5 Ocak 1831 tarihinde beratını vermiştir.⁵⁷⁶ Bu beratta piskoposun ne gibi yetkiler kullanabileceği ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Belgede ifade edildiğine göre Katolikler eskiden beri Rum ve Ermeni patriklerinin nezareti altında bulunmuşlardır fakat ayin usulleri Rum ve Ermenilere uymadığı için ayinlerinin ve nikâh akitlerinin icrasında zorluk çektikleri ve Efrenc kiliselerine gitmek zorunda kaldıkları gerekçesiyle kendileri için bir piskoposluk ihdası yoluna gidilmiştir. Elli bin akçe mirî pişkeş peşinen ödemek kaydıyla üzerlerine ayrıca her sene üç yük, otuz sekiz bin akçe mal-ı maktu tarh edilmiştir. Beratta ayrıca diğer patriklere verilen yetkilerin benzerinin de verildiği belirtilmiştir.⁵⁷⁷

Çukaryan'dan sonra 1835 yılında atanan yeni piskoposa patriklik unvanı verilmiştir.⁵⁷⁸ Bu husus padişahın hatt-ı hümayûnunda şöyle vurgulanmıştır: “Milleti mersume tarafından takdim olunan arzuhâl malum-u hümayûnum olmuştur. Takririnizde beyan ü istida olunduğu vechle milletçe intihab olunan Artin Babiâli'mize celb olunarak patriklik rütbesiyle hilat-ı ilbas ve Ermeni patriği hakkında olunagelen resm ü usul mersum hakkında dahi icra olunsun.”⁵⁷⁹

Burada dikkati çeken husus cemaatin tepe noktasında iki liderin bulunmasıdır. Bunlar; devlet tarafından eline berat verilen ve cemaatin Babiâli ile ilgili işlerini gören cismani patrik ile cemaatin uhrevi işlerini gören ve Roma tarafından tayin edilen ruhani

⁵⁷⁵ Beydilli, a.g.e., s. 33; Ayrıca bk. BOA, İ. MMS., nr. 38/1600; 65/3079 (Meclis-i Mahsus'un iradesinin yer aldığı bu iki arşiv belgesi içerisinde 1870 ve 1880 yıllarında Propaganda karşıtı olan muhalif Katolik Ermenilerin hükûmete verdikleri arzuhâlleri yer almaktadır. Bu arzuhâllerinde yaklaşık 40-50 sene önce Nurican'ın azledilip Çukuryan'ın atanmasının sebebini irdelemişler ve Osmanlı hükûmetinin geçmişte de Latinliğe yakın olan ruhanilere sıcak bakmadığını belirtmişlerdir.)

⁵⁷⁶ Tcholakian, a.g.e., s. 3.

⁵⁷⁷ Kenanoğlu, a.g.e., s. 123.

⁵⁷⁸ Katolik Ermenilerin ileri gelenleri sadarete verdikleri arzuhâllerinde İstanbuldaki piskoposun taşralardaki piskoposlardan dinî açıdan üstün olması gerekirken isimlerinin aynı olmasından dolayı Dersaadet'teki bu piskoposun taşradakinden bir farkı olmadığını belirtmişlerdir. Arzuhâllerinde ayrıca İstanbul'daki bu piskoposun dinî açıdan da bir tesiri bulunmadığını dile getirmişler bundan dolayı da yeni seçilmiş olan piskoposa patriklik rütbesinin verilmesini rica etmişlerdir. Sadrazam bu kişilerin arzuhâlini serasker paşa ile görüşerek padişah tarafından da uygun görülürse Katolik Ermenilerin reisine de patriklik hilatinin giydirilmesi ve Ermeni patriğine uygulanan resmî usulün buna da uygulanmasının uygun olacağını belirtmiştir. bk. BOA, H.H., nr. 774/36316.

⁵⁷⁹ Beydilli, a.g.e., s. 274.

patrikti.⁵⁸⁰ İşte belki de zorunlu bir sürecin sonucu ortaya çıkan bu ikili yapı gelecek yıllarda Katolik Ermeni cemaatinin birçok sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Günümüzde faal olarak çalışan Galata'daki Surp Pırgiç patriklik kilisesi hâlâ bu zorunlu sürecin tarihi kanıtlığını yapmaktadır. Bu patriklik kilisesinin bir tarafında dinsel önder olan episkoposun kürsüsü yer alırken diğer tarafında ise millet başı olan patriğin kürsüsü yer almaktadır.⁵⁸¹

1835-45 arasında görev yapan Katolik Ermeni patriklerinin ikisi Mihitarist ekolünden yetişmiş kişilerden meydana gelmiştir. Bunlardan Kirkor (1835-1836)⁵⁸² Viyana ekolünden; Karabet (1839-1845)⁵⁸³ Venedik ekolünden gelmedir ve her ikisi de bu görevden istifa ile ayrılmışlardır. Katolik patriklerinin bir kısmı Mihitar ekolünden olmakla beraber ruhani episkoposlar çoğunlukla Propaganda ekolünden gelmiştir.⁵⁸⁴

İstanbul'da bir Katolik Başpiskoposluğu ihdas edilmesi Kilikya Katogikosluğu ile birtakım sorunların yaşanmasına da yol açmıştır. Başkentteki bu episkoposluk oluşturulurken bazı eyaletlerdeki Katolikler buranın yetkisine verilmişti. Bununla

⁵⁸⁰ Osmanlı hükümeti tarafından Nurican'ın cismani açıdan cemaat liderliği kabul edilmemesinden sonra papa tarafından o, cemaatin ruhani lideri olarak tayin edilmiştir. Nurican'ın vefatından sonra Katolik milleti onun yerine üç aday belirleyerek Roma'nın onayına sunmuşlardır. Ancak Papa XVI. Gregor sunulan bu adaylardan hiçbirini dikkate almayarak tek taraflı olarak Bogos Maruşyan'ı piskopos olarak cemaatin ruhani liderliğine 9 Nisan 1838 tarihinde atamıştır. Bu durum cemaat arasında papalığa karşı bir tepki meydana getirmiştir. bk. Frazee, a.g.e., s. 260.

⁵⁸¹ Bir zamanlar patriklik merkezi olan Surp Pırgiç kilisesine 10 Kasım 2010 tarihinde yaptığım ziyaret esnasında bu tanıklığı yakinen müşahade ettim. Kilisenin girişinin sağ tarafında millet başının patriklik kürsüsü yer almaktadır. Bu kürsünün yanında da Ermenice kitabeler yer almaktadır. Bu kitabelerde şu ifadeler yer almaktadır: *Ermeni Ortodokslara gökten armağan edilen özgürlük sonucu birinci millet başkanı Rahip Hagopos Çukuryan 22 Aralık 1830'da saray tarafından onurlandırılmıştır. 17 Nisan 1834'te 66 yaşında ölmüştür. İkinci millet başkanı Rahip Harutyun Çuhacıyan 17 Nisan 1835'de 66 yaşında ölmüştür.* Kilisenin girişinin sol tarafında ise ruhani reisin makamı bulunmaktadır. Bu kürsünün yanındaki Ermenice kitabede ise şu bilgiler yer almaktadır: *Yeni oluşan kilisenin önderi olarak Der Andon Nurican yedi yıl altı ay görev yapmış ve 67 yaşında 20 Ocak 1838'de öldüğünden topluluğun anısıyla yaşıyor. Başepiskopos Der Bogos Maruşyan ikinci önder olarak 8 yıl 24 gün görev yapıp, 71 yaşındayken 22 Temmuz 1846'da ölmüştür.* Dini ve milli liderlere atfedilen bu kitabelerin yanında Katolik Ermenilerin ileri gelenlerinden birkaç kişinin daha biyografik bilgeleri geçmektedir. Surp Pırgiç patriklik kilisesindeki kutsal yapıları bize tanıtan ve Ermenice kitabeleri bizim için çeviren Agop Minassian Bey'e teşekkürü bir borç biliriz.

⁵⁸² Göyünç, a.g.e., s. 91; Patrik Kirkor'un istifası ve Karabet'in yeni patrik olarak seçilmesi ile ilgili II. Mahmut'un yayınladığı ferman ile ilgili olarak bk. BOA, HH., nr. 778/36466.

⁵⁸³ Karabetin istifası ile boşalan bu makama milletin ileri gelenleri tarafından Hasun isimli rahip cismani patrik olarak seçilmiştir. Hasun'a verilen beratta onun sorumlu olduğu milletler şöyle özetlenmiştir. "...Osmanlı Devleti'nin bütün memleketlerinde bulunan Katolik milletinın murahasaları, piskoposları, rahipleri, keşişleri, keşişeleri, papazları ve diğer Katoliklerden olan Keldani, Süryani, Melkit ve Marunilerin murahas, piskopos, papaz, keşiş ve keşişeleri Hasun'u üzerlerine patrik olarak bileceklerdir". bk. Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 27.

⁵⁸⁴ bk. BOA, MVL., nr. 259/68.

birlikte Kilikya Katogikosluğunu ilgilendiren konularda bu katogikosluğun yetkisi mahfuz tutulmuştu.⁵⁸⁵ Ancak bu yetkinin belirlenmesi Kilikya Katogikosluğuna sorulmadan gerçekleştirildiğinden katogikos papaya güvenmiştir. Bu güvenme ilerleyen yıllarda papa ile Kilikya Katogikosunun birbirinden farklı adımlar atma teşebbüslerine neden olmuştur.⁵⁸⁶

Katolik Ermenilerin ayrı bir millet statüsü kazanması Latin misyonları üzerinde de büyük etkisi olmuştur. Bu milletin dinî özgürlüklerini elde etmesi Katolik misyonlere büyük cesaret kazandırmış ve Ermeniler üzerindeki çalışmalarını öncekinden daha faal hâle getirmişlerdir.⁵⁸⁷

1.1. Tanzimat ve Katolik Ermeniler

Katolikliğe geçen Ermenilerin kendi aralarındaki tartışmalar XVIII. yüzyılın başlarından itibaren kendini hissettirmiş ancak büyük olaylara sebebiyet vermemişti. Bunun en büyük nedeni Ermeni kilisesinin Katolikliğe geçene uygulamış olduğu baskılardan dolayı Katoliklerin kendi aralarındaki problemlerin fazla ön plana çıkmamış olmasından kaynaklanmaktaydı. Ancak Katoliklere Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir millet statüsü verilmesi Ermeni kilisesinin bunlar üzerindeki baskısını büyük oranda azalttığından Katolik Ermeniler arasında geçmiş yıllarda sönük olarak cereyan eden tartışmalar alevlenmeye başlamıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun diğer gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi Katolik Ermeni cemaatine de getirdiği yenilikler bu tartışmalara farklı bir boyut kazandırmıştır.

Tanzimat'ın sonucunda Osmanlı Ermenilerine birçok ayrıcalıklar tanınmıştı. Bunların en önemlilerinden biri her cemaate kendi liderlerini seçme hakkının verilmesiydi. Bu seçim hakkı Katolik Ermeniler arasında farklı şekillerde değerlendirildi. Bu hak Katolik Ermenilerden bir kısmı tarafından olumlu görülürken bir kısmı tarafından ise tehlikeli bulundu. Bu algılamının temel sebebinin anlayabilmek

⁵⁸⁵ Tcholakian, a.g.e., s. 15.

⁵⁸⁶ Frazee, a.g.e., s. 261.

⁵⁸⁷ Driscoll, James F., "Catholic Missions In The Nineteenth Century", *The Catholic Encyclopoedia*, C I, s. 1532. Katolik misyonların Ermeniler üzerindeki bu faaliyetlerine genel olarak göz attığımızda Diyarbakır ve çevresinde Kapuçinlerin, Bağdat'ta Karmelitlerin, İsfahan bölgesinde Fransız Lazaristlerin, Musul ve Bitlis civarında Fransız Dominikenlerin kurumlarıyla beraber yoğun bir faaliyet içerisinde bulduklarını görürüz. bk. Driscoll, a.g.m., s. 1532-1533.

için İstanbul'daki Katolik Ermeni grupların yapılarını, birbirlerine bakışlarını ve beklentilerini irdelemek gerekir.

İstanbul'daki Katolik Ermeniler arasında genel olarak Antonyan tarikatı⁵⁸⁸ rahipleri, Ermeni kilisesine yakın duran Katolikler, Viyana ve Venedik Mihitarist grubu ve Propagandada yetişmiş ruhbanlar bulunmaktaydı. Mihitaristler hem kendi aralarında hem de Antonyan tarikatı mensubu olan kişilerle birçok tartışmalı meseleleri olmasına rağmen esas problemlerini Propagandadan yetişmiş kişilerle yaşıyorlardı.⁵⁸⁹ Katolik Ermenilerin ruhani liderlerinin papa tarafından belirlenmesi özellikle Venedik Mihitaristlerinin tepkisini çekiyordu. Bu grup kuruluşundan beri İstanbul Serpiskoposluğunu belirleme yetkisini papalığın elinden almak için büyük gayert sarf etmiş olmalarına rağmen muvaffak olamamışlardı. Ancak Tanzimatın getirdiği ilkeler Mihitaristlerin ümitlerinin yeniden yeşermesine neden oldu. Bu durum aynı oranda da Propaganda'yı ve Vatikan'ı endişelendirdi. Bunun nedeni Tanzimatın getirdiği ilkeler gereğince yetkileri genişletilmiş ulusal bir meclisin kurulması ve Katolik Ermenilerin bu mecliste ruhani liderlerini seçebilme ihtimalinin olmasıydı. Bunun için Vatikan birtakım önlemler almaya çalışmıştır. Bunlardan en önemlisi İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaatinin idaresinin tamamen Propaganda ekolünden yetişmiş rahiplerce yönetilmesinin sağlanmasıydı. Bu amaçla papa, Katolik Ermenilerin ruhani lideri

⁵⁸⁸ Antonyan tarikatı, Aziz Anthony'nin manastır ve keşişlik ilkeleri doğrultusunda onaltıncı yüzyılda kurulmuştur. Daha çok Lübnan dağlarındaki köylü keşişlerden oluşan bu tarikat mensupları daha sonra şehirlerde de yaygınlaşmaya başlamıştır. Zamanla bu iki grup arasında tartışmalar meydana gelmiştir. Bunun nedeni ise köylü keşişlerin şehirli keşişlerden farklı bir ruhbanlık anlayışının bulunmasıydı. Köylü keşişler kitap okumaya pek önem vermiyor daha çok çile hayatına dayalı bir yaşam sürüyorlardı. Bu tür ayrılıklar nedeniyle iki grup 1770 yılında birbirlerinden ayrıldılar. Papa XIII. Clement 19 Temmuz 1770 yılında yayınladığı bildiriyle bu ayrılığı onayladı. Böylece Antonyan tarikatı mensupları köylü keşişler grupları diye ifade edilen Baladitler ve şehirli keşişler grubu diye ifade edilen Halepliler grubu olmak üzere iki isimle anılmaya başlandılar. Halepliler grubundan çok miktarda Antonyan Katolik Ermenisi XIX. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'a yerleşmeye çalışmışlardır. Kısa zamanda kendilerine manastır ve eğitim kurumları kurarak diğer Katolik Ermenilerden farklı bir grup oluşturdular. bk. Frazee, a.g.e., s. 242; F. M. Rudge, "Antonians", *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1155; Attwater, a.g.e., s. 265-266.

Antonyanlar aynı zamanda tarihsel, hukuksal ve kilise yetkisi yönünden kendine özgü birçok özelliği bulunan bir tarikattir. Onlar tarihsel olarak kendilerini Muratyan kardeşlerinin kurduğu bir Ermeni manastırının temsilcileri olarak görmüşlerdir. Antonyan tarikatının kurumsallaşmasına bakıldığında manastırlarının iç tüzüğü daha Katolik Ermeni Katogikosu olacak olan Ardzivyan onayıyla hazırlanmıştır. Tüzük Marunilerin Lübnan'daki Aziz Andon manastırının işleyişine bağlı kalınarak hazırlanmıştır. Bu şekilde kendi sistemlerini oluşturan bu manastır topluluğu 15 Mayıs 1735 tarihinden itibaren *Andonyan Tarikatı* ismiyle anılmıştır. Poladyan, Manuel, *Zımmar'ın Diramor Vankin Himnargutyayn 250 Amyag 1749-1999* (Zımmar Meryem Ana Manastırı'nın kuruluşunun 250. Yılı Anısına Hazırlanan Kitap), s. 76-77. Ermenice bu eserin temininde ve çevrilmesinde yardımlarını esirgemeyen Agop Minassian Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

⁵⁸⁹ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 25.

Piskopos Maruşyan'dan Propagandada yetişmiş Rahip Andon Hasun'u⁵⁹⁰ kendisine yardımcı olarak almasını istemiştir. Maruşyan İstanbul'daki Katoliklerin tepkisini çekeceği endişelerini dile getirip Hasun'u yardımcı olarak atamanın uygun olmayacağını belirttiyse de papayı ikna edememiş ve onu 1842 tarihinde kendisine yardımcı olarak almıştır.⁵⁹¹

Papanın Hasun'u İstanbul Episkoposluğu yardımcılığı makamına getirmesi onun uzun vadeli bir planının bir parçasıydı. Ancak Katolik Ermeni cemaatine danışılmadan Hasun'un muavinliğe getirilmesi başpiskoposluk makamını elde etme planları olan Venedik Mihitaristlerini çok kızdırmış fakat papa yine de onları dinlememiştir.⁵⁹²

Katolik Ermenilerin cismani patriği olan Karabet'in hastalıktan dolayı 1845 yılında istifası nedeniyle yeni bir patriğin atanması gerekmişti.⁵⁹³ Cemaatin ileri gelenleri ve ruhbanlar toplanarak Andon Hasun'u yeni bir patrik olarak seçtiklerini belirten dilekçelerini hariciye nezaretine verdiler.⁵⁹⁴ Padişah tarafından da daha önceki patrik atamalarında olduğu gibi devlete verilmesi gereken ödemelerin yapılması

⁵⁹⁰ Andon Bedros Hasun (1809-1994): 15 Haziran 1809 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Kaynaklarda genellikle soyadı ile anılıp *Hasun*, *Hasounian*, *Hassoun*, *Hasounean* ve *Hassun* şeklinde farklı yazım tarzları vardır. bk. BOA, İ.HR., nr. 227/13284; Shahan, Thomas J., "Greek-Orthodox Church And Non-Uniat Armenians", *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1639; Levant Herald gazetesi, t. July 7, 1869/7 Temmuz 1869; Frazee, a.g.e., s. 233; http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=2319, erişim tarihi, 23.4.2009; Engelhardt, a.g.e., s. 285. Propaganda Fide'den mezun olan Hasun 1842 yılında İstanbul serpiskopos yardımcısı makamına gelmiştir. 1846'da serpiskoposun ölümünden sonra bu makama tayin edilmiştir. Ruhani memurluğu Roma tarafından tayin edilen Hasun 1856 yılında kendisine devlet tarafından ruhani memurluğuna dair berat verilmiştir. 1861 yılında İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaatinin hem ruhani hem de cismani patriği olmuştur. 14 Eylül 1866 tarihinde sinod tarafından patrik olarak seçilmiş ve Kilikya ile İstanbul Patrikliğinin birleşiminden sonra Kilikya Katogikosu ve İstanbul Ermeni Patriği makamına oturarak İstanbul'da Galata'daki patrikhanede cemaatinin işlerini yürütmüştür. Kendisine bundan sonra IX. Bedros unvanı verilmiştir. Katolik cemaati arasındaki ihtilaftan dolayı Osmanlı hükûmeti tarafından 18 Ekim 1870 tarihinde azledilmiştir. 1 Nisan 1879 tarihinde tekrar Katolik Ermeni Patrikliği makamına gelmiştir. 16 Aralık 1880 tarihinde Vatikan'da Kardinallik makamına terfi etmiş ve Haziran 1881 tarihinde de Katolik Ermeni Patrikliği görevinden istifa etmiştir. 28 Şubat 1884 tarihinde Roma'da ölmüş ve orada gömülmüştür. bk. BOA, İ.MMS., nr. 9/369; İ. HR., nr. 181/10046; İ.HR., nr. 227/13320; HR. SYS., nr. 1769/50. Takvim-i Vekayi, t. 3 C 1277/17 Aralık 1860; www.fiu.edu/mirandas/1880.htm, erişim tarihi, 17.2.2008.

⁵⁹¹ Frazee, a.g.e., s. 261.

⁵⁹² Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 27. Piskopos Maruşyan'ın tavırlarından hoşlanmayan Venedikli Mihitaristler onun bu görevden alınması için çok çaba sarfetmişler ancak bunda muvaffak olamamışlardır. bk. Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 27

⁵⁹³ BOA, İ.HR., nr. 29/1346.

⁵⁹⁴ BOA, İ. HR., nr. 29/1352.

istenerek Hasun'a berat verildi.⁵⁹⁵ Çok geçmeden Maruşyan'ın 1846 yılında vefatı üzerine onun yerine papa tarafından Hasun tayin edildi ve başpiskoposluk rütbesi verildi. Böylece Hasun, Katolik Ermeni cemaatinin hem ruhani hem de cismani patriği olmuş oldu. Hasun'un cemaate danışılmadan tek taraflı olarak başpiskoposluk rütbesine çıkarılması İstanbul'daki Katolik Ermeniler tarafından tepkiyle karşılandı.⁵⁹⁶ Özellikle Antonyan tarikatine mensup olan Katolik Ermenilerle Mihitaristler papanın bu hareketini Katolik Ermenileri Latinleştirme amacı taşıdığını belirterek duruma sessiz kalmayacaklarını dile getirdiler.⁵⁹⁷ Bu durum gruplar arasında birçok tartışmalara neden olduğundan cemaatin birçok millî işlerinin de aksamasına neden olmuştur.⁵⁹⁸

Katolik Ermeniler arasında papanın hükümranlılığı ve Latinleşme meselesi siyasi ve idari konularda büyük sorun meydana getirmesine karşılık teolojik konulardaki ihtilaf daha az olmuştur. Genel olarak kilise liturjilerine ve ayinlerine bakıldığında hem Katolik hem de Ortodoks Ermeni mezhebinin inançlarının yansımalarının bulunduğu görülür. Örneğin, Katolik Ermeniler, Ortodoks Ermenilerle aynı âdetleri takip etmektedir. Ekmek Şarap ayininde Roma usullerine uymaktadır. Papaz takdislerinde Latin ayin usulünden taklit edilmiş formülleri kullanmaktadırlar. Noel'i 25 Aralık'ta, Epifani'yi⁵⁹⁹ 6 Ocakta kutlamaktadırlar.⁶⁰⁰ Perhiz ve diğer kutlamalarda hemen hemen Katolik Kilisesinin usullerini benimsemişlerdir. Kutsal Ruhun çıktığı yer konusunda Latin Katolik Kilisesinin görüşünü kabul ederek Latince Filyök (oğuldan da) ekini ilave etmişlerdir. Yani Ortodoks kiliselerin Kutsal Ruhun babadan çıktığı inancına karşı Latin Katolik Kilisesinin kabul ettiği babadan ve oğuldan bir prensip olarak çıkmıştır anlayışını kabul etmişlerdir.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ Hasun'a verilen patriklik beratında Karabet'in yaşlı olup milletin işlerine bakmaya güç yetiremediğinden dolayı patriklikten istifa ettiği belirtilmiştir. Beratta dikkati çeken diğer bir husus ise patriğin seçimini Katolik Ermenilerin ileri gelenleri gerçekleştirmiş ve Hasun bu milletin ileri gelenlerinin tüm oyunu almıştır. Ayrıca beratta Hasun için *daha önce de milletin işlerine baktığı ve güvenilen kişilerden olduğu* vurgulanarak cemaatinin güvenini kazanan kişilerden olduğu belirtilmiştir. bk. BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr: 13, s. 28-29.

⁵⁹⁶ BOA, İ..MMS., nr. 38/1600.

⁵⁹⁷ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 315, s. 11.

⁵⁹⁸ BOA, İ. HR., nr. 91/4443; nr. 203/11641.

⁵⁹⁹ Epifani: Hz. İsa'nın müneccimler tarafından temsil edilen Gentileler'e ilk görünmesiyle Ürdün nehrinde hanlığının işareti olarak vaftiz olmasını sembolize eden bir bayram. bk. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C XXVII, s. 350.

⁶⁰⁰ Ortodoks Ermeniler her ikisini birleştirerek 6 Ocak'ta kutlamaktadırlar.

⁶⁰¹ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 158.

1.1.1. Katolik Ermeni Meclisinin Kuruluşu Tartışmaları

Hasun'a 1846 yılında İstanbul başpiskoposu rütbesi verilmesi karşısında Katolik Ermenilerden on iki amira papaya mektup yazarak cemaatlerinin içinde bulunduğu problemi çözmesini rica ettiler. Bu durum karşısında papa, Hasun'a mektup yazarak konu ile ilgili bilgi vermesini istedi. Hasun, 1847'nin mayısında papaya yazdığı çok gizli mektubunda problemin kaynağının özellikle Mihitaristlerin İstanbul Serpiskoposluğunu elde etme çabasından kaynaklandığını belirtti. Bunun için de birtakım önlemlerin alınmasını istedi. Bu önlemlerden en başta geleni İstanbul Serpiskoposluğunun seçiminin Dersaadet'teki ruhbanlar vasıtasıyla yapılması ve yeni piskoposluk bölgelerinin oluşturularak Propagandanın hâkimiyetinin sağlanmasıydı.⁶⁰² Hasun'un gönderdiği mektubu inandırıcı bulan papa, muhaliflerin şikâyetlerini fazla dikkate almadı. Ancak Katolik Ermeniler arasındaki problemlerin devam etmesi Vatikan'ı yeni bir adım atmaya zorladı. Bundan dolayı IX. Pie (1846-1878) papalık makamına daha henüz yeni oturmuşken problemin çözümü için temsilcisi Sayda başpiskoposu Innocenzo Ferrieri'yi 16 Ocak 1848 tarihinde İstanbul'a gönderdi.⁶⁰³ Ferrieri'nin İstanbul'a gelişine Osmanlı Hükûmeti tarafından büyük önem verildi. Hariciye nazırı Ali Paşa papanın elçisinin onuruna bir ziyafet düzenlemiş ve İstanbul'daki bütün yabancı elçileri de davet etmiştir.⁶⁰⁴

Osmanlı Hükûmetinin elçinin gelişini önemsemesi iki nedene dayanmaktaydı: Bunlardan birincisi Katolik Ermeniler arasında meydana gelen tartışmaların bitirilmesi;

⁶⁰² Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 23.

⁶⁰³ Ferrieri İstanbul'a geldiğinde beraberinde Osmanlı imparatorluğunda yaşayan Doğu Hristiyan liderleri için yazılmış papanın mektubunu da getirmiştir. Bu mektubun içeriğinde Papa IX. Pie Doğudaki Hristiyan kiliselerinin geçmişteki başarılarından bahsetmiş ve tüm Hristiyanların papayla aynı safta olmamasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Doğudakilere Roma'dan korkacak bir şey olmadığını belirttikten sonra Papa, onların Roma ile birleştikten sonra kendi mevkilerinde kalacaklarını ve kilise yasalarının değiştirilmeyeceğini dile getirmiştir. Bu mektup İstanbul Rum patriği IV. Antimos'a iletildiğinde o, bu mektubu reddetmekle kalmamış Roma Kilisesinin dine karşı olduğunu belirten 15 maddelik mektubunu da papaya göndermiştir. Antimos ayrıca "Papanın gönderdiği misyonerler Doğudaki Ortodoks inancına saldıracağına Batıdaki heresileri (Batı'daki din karşıtlarını) yola getirse daha iyi olur." diyerek papanın mektubunun kaçınılması gereken bir baş belası olduğunu belirtmiştir. Ayrıca diğer şark kilisesi mensupları da bu mektuba karşı Antimos'un tavrına benzer bir karşı çıkış göstermişlerdir. bk. Frazer, a.g.e., s. 227.

⁶⁰⁴ Ceride-i Havadis, t. 8 RA 1264/13 Şubat 1848; Ferrieri ile Katoliklerin problemlerinin görüşülmesinin yanında Osmanlı-Vatikan ilişkileri açısından da önem arz edecek hususlar görüşülmüştür. Bunlardan biri Âli Paşa ile Ferrieri arasında yapılan görüşme sonucunda Katoliklerin menfaatinin korunması için İstanbul'da bir papalık memurunun bulundurulması hususudur. bk. BOA, HR. MKT., 20/25.

ikincisi ise Kudüs Patrikliğinin yeniden kuruluşu⁶⁰⁵ ile ilgili olarak müzakerelerde bulunulması idi.⁶⁰⁶ Bu iki nedenle birlikte IX. Pie'nin papalık makamına oturduğu için yapılan tebrik merasiminde Osmanlı Devleti'nin Viyana'daki elçisinin orada hazır bulunması papayı çok memnun etmişti. Bundan dolayı Ferrieri'nin ziyareti bir anlamda da iade-i ziyareti kapsayan bir teşekkür niteliğindedir.⁶⁰⁷

Ferrieri kısa zaman içerisinde Katolik cemaati içindeki tartışmaların sebeplerini geniş bir biçimde soruşturdu ve çözümün de ulusal bir meclisin kurulmasıyla gerçekleşebileceği sonucuna vardı. Ancak Hasun ruhani bir lider olmanın yanında usta da bir diplomat olduğundan Ferrieri'yi ulusal bir meclisin kurulmasının gerekli olmadığı yolunda ikna etti.⁶⁰⁸

Papalık makamı tarafından problemlerinin çözülemediğini gören Hasun muhalifleri tekrar Babiâli'ye müracaat ederek cemaat işlerinin sağlıklı bir şekilde görülebilmesi için bir meclis oluşumuna izin verilmesini istediler. Onlara göre Tanzimat'ın sonucunda Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün gayrimüslim unsurlara kendi ruhani reislerini seçme hakkı tanınmıştı. Diğer milletlerde uygulanan tanzimatın bu hükümleri kendi cemaatlerinde de uygulanması gerekiyordu. Meclis isteyen grup bu isteklerine başka bir neden olarak da cemaatin eğitim vs. işlerinin yerine getirilemediğini ve bu yüzden de cahil bir grup yetiştiğini öne sürdüler. Bunun için de altında 200 imzanın bulunduğu bir dilekçe vererek Katolik cemaati meclisinin şu temeller üzerine kurulmasını Babiâli'den rica ettiler. Bunlar şu hususlardan oluşuyordu:

⁶⁰⁵ Osmanlı Devleti ile Vatikan arasında yapılan antlaşma ile 1848 yılında kurulan Kudüs Patrikliğinin yapısı şu hususları içermiştir. Bu patriklikteki din adamlarının yarısı Osmanlı vatandaşı olacak ve patriği Roma atayacaktı. Patriğin topluluk üzerinde idari yetkileri olmayacak, toplulukla devletin ilişkileri Fransız elçisi kanalıyla yürütülecekti. Patrik ve vekilleri eyalet meclisinde de yer alacaklardı. bk. Bozkurt, a.g.e., s. 188.

⁶⁰⁶ Aydın, Mehmet, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 114.

⁶⁰⁷ BOA, İ. MSM., nr. 32/902; Ferrieri İstanbul'a gelirken beraberinde Papa tarafından padişaha gönderilmiş olan mektup ve hediyeleri de getirmişti. Bu hediyelerin içerisinde Roma'daki Trajan direğinin pirinçten yapılmış yıldızlı modeli, mozayikten imal edilmiş üçayaklı tabla, papalığın basmahanesinde yapılmış basma resimler mecmuası ve şimdiki papa IX. Pie zamanında ne kadar altın, gümüş ve bakır madalyalar basılmış ise onların numuneleri yer almaktaydı. Ferrieri hariciye nezaretine giderek papanın bu mektubunu teslim etmişti. Ancak o, padişah ile müsait bir günde yüzyüze görüşüp bu mektubu ve diğer hediyeleri bizzat kendisinin takdim etmesi için ricada bulunmuştu. Hatta diğer hediyeler takdimden kısa bir süre önce mabeyn-i hümayûnun yakın bir yerine taşınıp görüşme anı geldiğinde bunları kendisinin padişaha takdim etmesini de istediğinden bu durum padişaha sorulmuş ve onun isteği doğrultusunda Ferrieri bu hediyeleri padişaha takdim etmiştir. bk. BOA, İ. MSM., nr. 32/901.

⁶⁰⁸ Frazee, a.g.e., s. 262..

- 1) Meclis on iki kişiden meydana gelecek ve bir de logofet⁶⁰⁹ bulunacak.
- 2) Bu meclis, patriğin riyaseti altında olacak.
- 3) Azaların memurluk süresi iki yıl olacak ve her iki yılda bir aza değişimi olacak.
- 4) Meclisin kendine ait bir mührü bulunup milleti ilgilendiren bütün hususlarla ilgili olarak dile getirilecek olan maruzatlar sadece patriğin mührü ile değil meclisin mührü ile beraber mühürlenmiş olacak.
- 5) Meclis azasından birinin uygun olmayan bir hareketi ortaya çıkar ve bu durum herkesin indinde sabit olursa görevinden el çektirilecektir.
- 6) Aynı şekilde patriğin de azledilip değiştirilmesi gerektiğinde bütün esnaf ve cemaatin çoğunluk oyu ile oylanıp değiştirilebilecektir.⁶¹⁰

Hariciye nezaretine yukarıdaki şartlarda bir meclisin oluşumu için dilekçe veren Hasun muhalifleri meclise seçilecek olan azaların isimlerini dahi takdim etmişlerdi. Buna karşılık Hasun taraftarları da ayrı bir dilekçe düzenleyerek cemaatin arasında aslında problem olmadığını, problem çıkaranların ise *ötede beride meclisler düzenleyerek fitne çıkaran kişiler* olduğunu sekiz yüz imza ile Babiâli'ye ilettiler. Ayrıca patrikten memnun olduklarını da dile getirerek zaten kendilerinin millî işlerinin görüldüğü bir meclisinin bulunduğunu ve ayrı bir meclis yapılmasına gerek olmadığını dile getirdiler.⁶¹¹

Aslında Katolik Ermenilerin dünyevi işlerinin görüldüğü bir meclis vardı. Ancak bu meclis cismani patriğin egemenliği altında olup yetkileri çok sınırlıydı. Meclis isteyen grup ise geniş tabanlı bir meclis kurulup kendi ruhani liderlerini de seçmek ve dolayısıyla Vatikan'ın cemaat üzerindeki etkisini kırmak istiyorlardı. Babiâli iki tarafın karşılıklı suçlamalarını içeren dilekçelerini incelediğinde öncelikli olarak problemin asayiş ve devletin hukukuna bir zarar vermeyecek şekilde çözümlenmesi gerektiği sonucuna vardı. Bunun için de Katolik Ermenilerin ileri gelenleri ile konu enine boyuna müzakere edildi. Bu müzakereler sonucunda yeniden meclis teşkili için dilekçeleri veren kişilerin çoğunun Venedik Mihitaristlerinden oluştuğu ve bunların ise

⁶⁰⁹ Logofet, Osmanlı Devleti'nde patrikhane ile devlet arasında bir tür aracılık yapan rahip olmayan sivil memurlara denir.

⁶¹⁰ BOA, İ. MSM., nr. 34/976, 1. v.

⁶¹¹ BOA, İ. MSM., nr. 34/976, 2. v.

toplumun aşağı tabakasından olduğu ileri sürülerek bunların görüşlerine itibar edilmemesi gerektiği belirtildi.⁶¹²

Venedik Mihitaristlerinin Osmanlı Hükûmeti üzerinde bırakmış olduğu olumsuz tutum, onların İstanbul'da birkaç yıldan beri yapmış oldukları faaliyetlerden kaynaklanmaktaydı. Venedik Mihitaristleri İstanbul'daki Katolikleri kendi tarafına çekmek için özellikle eğitim alanında birçok faaliyette bulunmuşlar ve bu amaçla nizamnameler hazırlayıp, devletten gizli cemiyetler kurarak halktan para toplamışlardı. Sadrazam arz tezkiresinde, “Bunların (Mihitaristlerin) talebiyle meclisin teşkili hem patriğin umuru ruhaniye ve milliyesine münakız hem de devletçe namünasip bir şey olacağından bu meclisin teşkiline müsaade edilmemesi gerekir.” padişaha uyarıda bulunmuştur.⁶¹³

Mihitarist taraftarlarının isteklerinin yerine getirilmemesi karşısında ne gibi sonuçların doğabileceği meclis-i vükelada⁶¹⁴ müzakere edildi. Müzakereler sonucunda onların *ikide bir gizli olarak cemiyet teşkil etmelerinin ve meclis oluşumu için teşebbüste bulunmalarının uygun olmayacağı* onlara belirtilmesine karar verilmiştir.⁶¹⁵ Ancak devletin bu kararlılığı karşısında Mihitaristlerin *hükûmet, maarifin ilerlemesini engelliyor* gibi uluslar arası yaygaralar koparması da ihtimal dâhilinde olduğundan en az zararlı Mihitaristleri ikna etmenin yolları arandı. Bunun için iki görüş ortaya çıktı: Birincisi, Katolik Ermeni patriği cemaatin lideri olduğundan bu tür teşebbüslere kalkışmaması için Mihitaristlere uyarıda bulunması; ikincisi ise, iki taraf da birlikte çağrılarak Babıâli'de gerekli uyarıların yapılması idi. Ancak meclis-i vükela, Mihitaristlerin zaten patriğe zıt olduklarından patriğin böyle bir uyarı yapması düşmanlığı daha da arttıracığından birinci şıkkın zorluğunu, iki tarafın birlikte çağrılıp tenbihlerde bulunulması da sanki onları muhakeme ediyormuş gibi bir izlenim doğuracağından bu ikinci şıkkın da uygulanmasının zorluğunu dile getirdi. Bu iki ihtimali uygulamanın zorluğu, Osmanlı hükûmetinin gayrimüslim cemaatlerin çoğunda

⁶¹² BOA, A. AMD., nr. 1/93.

⁶¹³ BOA, İ. MSM., nr. 34/976, 3. v.

⁶¹⁴ Meclis-i vükela, bugünkü anlamda bakanlar kurulunu ifade eder. Meclis-i has, meclis-i mahsus ve meclis-i has vükela gibi farklı isimlerle de anılır. Meclis-i vükela Osmanlı Devleti'nde sadrazamın başkanlığında oluşturulan ve bütün bakanlarla beraber şeyhülislamın da yer aldığı bir meclistir. Burada devletin genel siyaseti ile ilgili önemli kararlar alınmıştır.

⁶¹⁵ BOA, HR. TO., nr. 409/17.

karşılaştığı genel bir problemdi. Hükûmet bunun karşısında ara bir formül bularak iki tarafın ileri gelenlerinin ayrı ayrı hariciye nazırının yalısına çağrılarak uyarılarda bulunulmasına karar verdi. Ayrıca bu karardan sonra yine de aralarındaki düşmanlıkları artıp asayiş tehdit edecek bir durum ortaya çıkarsa hükûmetin tavrının daha da sertleşeceğine dair tenbihlerde bulunuldu. Patriğe de bu gibi durumların ortaya çıkmaması için cemaat içerisinde sükûneti sağlaması gerektiği uyarısı yapıldı.⁶¹⁶

Hükûmetin uyarıları karşısında Hasun sükûneti sağlamaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı ve çok geçmeden de patriklikten istifa etti.⁶¹⁷ Verdiği istifa dilekçesinde kendisinin uzun zamandan beri hasta olduğunu belirterek hava değişimine gereksinimi olduğunu belirtti.⁶¹⁸ Hasun'un istifası padişah tarafından kabul edildi ve kısa zaman içinde yapılan seçim sonucunda Erzurum Murahhasası Selviyan Efendi patrik olarak atandı.⁶¹⁹ Çok zaman geçmeden Selviyan eski Patrik Hasun'un Roma'ya gitme isteğini belirten bir dilekçeyi hariciye nezaretine verdi. Patrik, Hasun'un gitmek isteme nedeninin papanın Roma'daki isyan hareketlerini⁶²⁰ bastırıp tekrar kendi

⁶¹⁶ BOA, İ. MSM., nr. 34/976, 3. v.; 34/977.

⁶¹⁷ Hasun'un istifası ile ilgili olarak 10.3.1870 tarihinde Hasun karşıtlarından olan Diran, Oseb, Ovanis ve Agop tarafından sadere verilen arzuhâllerinde Hasun'un İstanbul Serpiskoposluğu yıllarından (1830) itibaren 1870 yılına kadar Katolik cemaati içerisindeki faaliyetlerinden bahsetmişlerdir. Onun 1848 yılındaki istifası ile ilgili olarak da geçmişe dönük şu bilgileri vermişlerdir: "Hasun Roma'ya bağlılığını ifade etmek için gittiğinde devletin memurluğu makamında olan İstanbul Patrikliğini Roma'ya bağlamak isteyerek serpiskoposluk makamının usul ve nizamına aykırı davranmıştır. Cemaatin haberi olmadan Roma tarafından gizlice uhdesine ihale ettirdiği sırada İstanbul unvan ve memurluğunu da elde etmeye muvaffak olmuşsa da cemaatin isteği üzerine bu patriklik makamından azledilmiştir". bk. BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁶¹⁸ BOA, İ. HR., nr. 48/2273; A. AMD., nr. 15/49.

⁶¹⁹ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 40; İ. HR., nr. 48/2289.

⁶²⁰ Papalık makamını tehlikeye sürükleyen Roma'daki isyanların nedeni Fransız ihtilalinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bu ihtilal sonrası meydana gelen gelişmeler İtalya'da siyasal birliğe yönelik faaliyetleri arttırmıştı. Bundan dolayı da Orta İtalya'da büyük bir hâkimiyeti olan papanın iktidarı tehlikeye girmişti. Ayrıca 1848 yılında papanın en önemli adamlarından biri olan Pallergino Rossi'nin bir suikasta kurban gitmesi papa IX. Pie'yi endişelendirdiğinden kendisi Napoli krallığına sığınmak zorunda kaldı. İtalya'nın siyasal birliği için mücadele veren cumhuriyetçiler 1849 yılının şubatında Roma'yı ve kilisenin topraklarını ele geçirdiler. Bu işgal papaların dünyevî hâkimiyetinin bitmesi anlamına geliyordu. Bundan dolayı da IX. Pie Fransa, Avusturya ve İspanya başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinden yardım istedi. Fransa Devlet Başkanı Lois Napolyon gönderdiği özel kuvvetlerle Roma'yı ele geçirip tekrar papaya verdi. Böylece Papa IX. Pie bu devletlerin yardımı sayesinde 1849 yılından 1870 yılına kadar dünyevî hâkimiyetini korumuş oldu. bk. Çoban, a.g.e., s. 177; Ayrıca Papa IX. Pie, İstanbul Katolik Ermeni Başpiskoposu Hasun'a gönderdiği mektubunda Vatikan'dan tecrit edilmesini şu duygularla ifade etmiştir: "Kısa zaman önce Osmanlı padişahının huzuruna çıkıp Roma'da meydana gelen fitne ve ihtilalin ardından 16 Kasım 1848 tarihinde Kuririnal diye isimlendirilen sarayımızda birtakım fitneci ve eşkıya takımından adamlar birleşerek hakkımızda her türlü cebri numaleyi yapmaya cesaret etmişlerdir. Biz de bu fena muameleden ve daha büyük tehlikelerden kurtulmak için tıpkı Hazreti İsa ve havarilerinden bize manevi miras olarak intikal eden vazifenin gereği geçici olarak Roma'dan ve memleketimizin sınırlarından çıkarak Gajeta denilen yere geldiğimizi ve bu vesile ile de padişah hazretlerine sevgi ve

hükûmetini ortaya koyduğundan onu tebrik amaçlı olduğunu belirtti. Selviyan Efendi dilekçesinde ayrıca Hasun'a yol harçlığı verilmesinin Katolik milleti tarafından sevinçle karşılanacağına dair devletten niyazda bulundu. Sadrazam, padişaha yazdığı arz tezkiresinde Hasun'un Roma'ya gönderilmesi Osmanlı Devleti ile papalık arasındaki ilişkilerin gelişmesine yardımcı olacağını belirterek kendisine beş yüz kuruş atıyye-i seniyye verilmesinin uygun olacağını belirtti. Padişah tarafından sadrazamın istekleri uygun görüldü ve yol harçlığı verilerek Hasun Roma'ya gönderildi.⁶²¹

Hasun'un Roma'ya gönderilmesi ve yeni patriğin daha ılımlı bir siyaset izlemesi cemaat içerisindeki kavgaları bir nebze olsun azaltmıştır. Bu arada Katoliklerin ileri gelenleri Katolik Patrikhanesinde bir meclisin yapılmasının tartışmaları sona ereceği düşüncesiyle patriğe bu konudaki isteklerini dile getirdiler.⁶²² Patrik de onların isteğini uygun görerek hariciye nezaretine yazdığı dilekçesinde cemaatinin isteklerini belirtmiştir. Ancak bu arada esnaf takımından birkaç kişi Babıâli'ye ayrı bir dilekçe vererek böyle bir meclisin kurulmasına karşı olduklarını dile getirmişlerdir. Babıâli bunun üzerine yaptığı tahkikatın sonucunda meclisin yapılmasını istemeyen takımın itibar sahibi kişilerden olmadığını belirtmiş ve devlet açısından bir karar vermede önemli olan kişilerin *devlet nazarında bilinmiş, tecrübeli reisler, ileri gelenlerin sözleri olduğu ve sözüün ayağa düşürülmemesi gerektiği* vurgulanarak meclisin kurulması görüşü uygun bulunmuştur.⁶²³ Burada dikkat çeken hususlardan biri de Babıâli'nin patriğin görüşüne büyük önem vermiş olmasıdır. Çünkü daha önce Hasun zamanında da böyle bir meclisin kurulması için Katolik Ermenilerin bir kısmı tarafından istek geldiğinde hükûmet patriğin görüşü doğrultusunda meclisin kurulmasına izin vermemiştir.⁶²⁴

bağlılığımızı bir defa daha arzetmek istiyoruz. Bu münasebetle bizim bağlılığımızı ve muhabbetimizi padişah hazretlerine arz etme görevi sizin tarafınıza havale edilmiştir. Size karşı olan muhabbetimizi ispat etme konusunda, sizin ve emriniz altındaki bütün Katolik cemaatinin rahat ve huzuru için en içten duygularımızla hep yanınızdayız.” Papanın Hasun'a gönderdiği bu mektup daha sonra Sultan Abdülmecit'e takdim edilmiştir. Padişah papanın bu mektubunu okuduktan sonra onun hükûmet merkezinden bu şekilde zorla çıkarılmasına üzüldüğünü ve en kısa zamanda engeller ortadan kalkarak tekrar yerine dönmesine dair temennilerini ifade eden mektubunu papaya göndertmiştir. bk. BOA, İ. HR., nr. 49/2347, 2. ve 5. v.

⁶²¹ BOA, İ. HR., nr. 57/2677.

⁶²² BOA, İ. HR., nr. 56/2610.

⁶²³ BOA, A. AMD., nr. 11/24.

⁶²⁴ bk. BOA, İ. MSM., nr. 34/977.

Katolik Ermenilerin meclis oluşturma isteği padişah iradesiyle onaylandıktan kısa zaman sonra milletin ileri gelenleri tarafından seçilip padişah tarafından atanmış olan on iki aza⁶²⁵ bir araya gelerek meclisin nizamnamesini hazırlamak için müzakerelerde bulunmuşlardır. Daha sonra patrik vasıtasıyla sadrazama sunulan meclisin nizamnamesi padişah tarafından da onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Nizamnamenin hükümleri şu maddelerden oluşmaktaydı:

1) Milletin içinde meydana gelecek olan cismani işler Osmanlı Devleti'nin rızasına ve Hristiyan milletin anlayışına uygun olacaktır. Milletler arasında eşitliğin sağlanması için padişahın emriyle patrikhanemizde oluşturulan meclisimizin üyeleri milletimiz içinden seçilecek on iki güvenilir ve tecrübeli kişilerden oluşacaktır ve bu üyeler patriğin başkanlığı altında işlerini yürüteceklerdir.

2) Adı geçen azalar belirlenmiş olan günde patrikhanede bulunmaları gerekir. Eğer bunlardan gerçekten bir özrü bulunup da gelemeyecek olan olursa bu azanın üçte ikisinden fazlası, yani dokuz kişi patrik ile beraber bulunursa bu mecliste verilecek karar muteber ve makbul olacaktır.

3) Meclislerde verilecek karar daima çoğunluk oyuyla icra olunacaktır. Mesela mevcut bulunan azanın yarısından biraz fazlası hangi maddede ittifak ederlerse o hususa karar verilecektir.

4) Görüşülecek olan maddelerde mecliste mevcut olan azanın adedi eşit olursa ve reyleri ikiye bölünecek olursa o durumda meclis başkanı olan patriğin oyu hangi tarafa ait olursa o tarafın görüşü makbul olacaktır.

5) Millet işlerine dair Babıâli'ye takdim edilcek her bir maruzat patriğin ve meclisin mühürleri ile mühürlenecektir.

6) Beşinci maddede yazılı olan meclis mührü *millet-i katolikan* şeklinde yazılarak üç parçadan ibaret olacaktır. Her bir parçası mevcut olan azadan üç kişinin elinde bulunacaktır.

7) Atanmış olan azanın memurluk süreleri ikişer yıl olacaktır.

8) Her sene altı azasının yeniden seçilmeleri maddesi patrik, meclis azaları, milletin ileri gelenleri ve esnaf murahhasaların toplanmalarıyla yerine getirilecektir.

⁶²⁵ On iki aza şu kişilerden oluşmaktaydı: Artin Küçüköğlü, Ohanis Kuyumcuoğlu, Vahak Kılıcıoğlu, Ohanis Tingiroğlu, Abraham Hüdaverdioğlu, Mihran Düz, Moıs Hasunoğlu, Toma Köçekoğlu, Karabet, Karhad ve Kaspar. bk. BOA, İ. HR., nr. 60/2912.

9) Meclislerde verilecek kararın hûlasası mazbata (kararname) gibi kaleme alınarak mecliste bulunan aza tarafından başka başka imzalarla imzalanarak patrikhanede korunacak ve ihtiyaç anında oraya müracaat edilecektir.

10) Milletın işleri çoğunluk oyu ile gerçekleşeceğinden meclis azasından birinin meclis usûlüne aykırı fesat ve fitne gibi herhangi bir sui hâli meydana gelirse meclisçe de suçı sabit olursa meclis azalığından çıkarılacaktır. Azadan birinin vefatı durumunda yerlerine millet içinden diğerleri sekizinci bendde yazılı usule göre seçilecektir.

11) Tayin edilen azalar her hafta cuma günleri belirlenen vakitte patrikhanede toplanacaktır. Meclisin sonraki güne değiştirilmesi gerekirse bu zikredilen azaların reyini değiştirilecektir.

12) Yukarıda yazılı olan nizamnamenin zamanın geçmesiyle tebdil, tayin ve yahut ilavesi gerekirse öncelikle Babîâli'ye başvurulacaktır.⁶²⁶

Katolik Ermenilere millî bir meclis teşkil edildikten sonra Osmanlı hükûmeti başka bir sorunun çözümüne girişmiştir. Bu sorun uzun zamandır devletin başını ağrıtan *ecnebi piskoposlar meselesi* idi. Ecnebi piskoposlar uzun zamandan beri Fransa ve Avusturya devletinin aracılığı ile atanmaktaydı. Hasun, Roma'da bulunduğu süreçte bu sorunun çözümü için Osmanlı Devleti ile beraber hareket etmiştir.⁶²⁷ Hasun, papanın hariciye nazırı Kardinal Antonelli ile yaptığı görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin iki konuda çok hassas olduğunu belirtmiştir. Bunlar şu hususlardan oluşmaktaydı:

1) Osmanlı Devleti Katolik tebaasının kendisi ile ilgili olan millî ve dinî münasebetlerinde ecnebilerin müdahalesine karşıdır.

2) Osmanlı Devleti'nin Katolik tebaası hangi millet ve mezhepten olursa olsun bunların papazları da Osmanlı Devleti'nin tebaasından olacaktır. Osmanlı Devleti papa devletine karşı olan güvenine bağlı olarak bundan böyle Katolik tebaasının manevi idarelerine tayin edilecek piskoposlar ve diğer rütbede olan ruhani reisler dinî işlerinde ecnebi tavassutunu kabul etmeyecek ve doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne müracaat

⁶²⁶ BOA, İ. HR., nr. 60/2912; Ayrıca bk. Bebiroğlu, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, s. 36-38.

⁶²⁷ BOA, İ. HR., nr. 66/3221, 1. v.

edeceklerdir. Bu milletin reisleri de Devlet-i Âliye tarafından bu sıfatla tanınacaklardır.⁶²⁸

Kardinal Antonelli Hasun'a, ancak papa ile görüştüktan sonra Osmanlı Devleti'nin bu isteğine cevap verebileceğini belirtmiştir. Antonelli, daha sonra papa ile görüşmüş ve Osmanlı Devleti'nin bu isteğinin kendileri açısından da makul olduğunu belirtmiştir. Ancak ilave olarak bu gibi müşkil durumların ortadan tamamen kalkması için Osmanlı Devleti'ne bir papa memurunun tayin edilmesi hususunun uygun olacağını dile getirmiştir. Hasun, papa ve Antonelli ile yaptığı görüşmeleri İstanbul'a gönderdiği birkaç mektubuyla bildirmiş hatta bu konudaki gayretlerini belirterek kendini övmekten geri de durmamıştır.⁶²⁹

Hasun'un Osmanlı Devleti nezdinde yapmış olduğu çalışmalar hükümet tarafından övgüyle karşılanmıştır. Sadrazam padişaha yazdığı arz tezkiresinde Hasun'un gayretlerini dile getirerek papanın Osmanlı Devleti'nin görüşü doğrultusunda karar vermesinin memnuniyet verici bir durum olduğunu belirtmiştir. Sadrazam ayrıca papa ile bu sorun halledildiğinden bu hususta Fransa ve Avusturya ile görüşmeye gerek kalmadığı ve onların bu konuda bir hakları olmadığını belirtmiştir.⁶³⁰

Papa IX. Pie'nin Hasun'un öne sürdüğü teklifleri kabul etmesinin nedeni Osmanlı Devleti ile Roma arasında meydana gelen karşılıklı iyi niyetlerin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Özellikle IX. Pie'nin papalık makamına gelişiyle beraber ilişkiler yeni bir seyir izlemiştir. Kudüs'te Latin Patrikliğinin kurulmasına Osmanlı Devleti tarafından izin verilmesi Vatikan'ı sevindirmişti. Çünkü Latin patriği XIII. yüzyıldan beri Kudüs'te oturmuyordu. Bu olaydan sonra IX. Pie buraya Joseph Valerga'yı patrik olarak atamıştır.⁶³¹ Valerga daha sonraki yıllarda görüleceği üzere Hasun ile beraber Doğu Katolikleri arasında Roma'nın hâkimiyetini sağlamlaştırmak için birçok faaliyette bulunacaktır.⁶³²

⁶²⁸ BOA, HR, TO., nr. 411/43, 412/4; A. AMD., nr. 19/10; İ. HR., nr. 66/3221.

⁶²⁹ BOA, İ. HR., nr. 66/3221, 1. v.

⁶³⁰ BOA, İ. HR., nr. 66/3221, 2. v.

⁶³¹ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 113.

⁶³² bk. Frazee, a.g.e., s. 233.

Osmanlı Devleti ile papalık arasındaki ilişkiler diplomatik açıdan gelişirken bazı sıkıntıları da ortaya koymuyor değildi. Bunun nedeni ise papanın doğudaki Katolik Hristiyanlar üzerindeki varlığını kuvvetlendirme isteğinden kaynaklanmaktaydı. IX. Pie, İtalya'daki cumhuriyetçilerin isyanı nedeniyle büyük bir kısmını elinde tuttuğu Orta İtalya'daki hükümranlığı tehlikeye girdiğinde kendi merkezi gücünü daha da kuvvetlendirmek istemiştir. Şüphesiz bunda da en etkili yolun her biri otonom bir yönetime sahip olan Doğu Katoliklerini kendi yönetimi altına almasıyla gerçekleşeceğine inanmıştır.⁶³³

Papa IX. Pie'nin bu düşüncesinden en çok Katolik Ermeniler etkilenmiştir. Onlar İstanbul'da ayrı bir patrikliğe sahip olduklarında doğudaki diğer Katolik milletler de bu patrikliğin idaresine verilmişti. Bundan dolayı da papa doğudaki hâkimiyetini özellikle Katolik Ermeniler üzerinden yürütmeye çalışıyordu. Bunda da en büyük destekçilerinden birisi kısa zaman önce kurulmuş olan Kudüs Latin Patrikliğinin lideri Valerga idi.⁶³⁴

Bilindiği üzere Katolik Ermeniler ve doğudaki diğer Katolikler kadimden beri Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları imtiyazlarını saklı tutmak şartı ile Roma Kilisesine bağlanmışlardı. Dinî ve mezhebî hususlarda Roma'ya bağlılığını bildirmeleriyle beraber kadim millî âdetlerini asla terk etmeyip Latin Katoliklerinden ayrı bir statüde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Katolik Ermeniler papayı ruhani lider olarak kabul etmekle beraber Latinler gibi onu *Garp patriği* olarak görmemişlerdir.⁶³⁵ IX. Pie bu durumu iyi bildiğinden kendine yeni bir siyasi strateji izleyerek doğudaki Katoliklerin Roma'nın hükümranlığı altına alma politikası izlemeye başlamıştır. Bu durum papalığa bağlı Propaganda teşkilatının ve diğer misyon güçlerinin gerçekleştirdikleri *Roma ile birleşmiş Doğulular* adı altındaki Katolik Hristiyanlar arasında birtakım bölünmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Bu bölünmelerin nedeni Osmanlı Devleti'nin doğudaki Hristiyan cemaatlerine tanıdığı teokratik bir statüden kaynaklanmaktaydı. Buna göre, her bir Hristiyan kendi patriğinin ve papalık konseyinin yanında kendi sivil eğitim kurumlarına sahip oluyor ve orada laik unsurlar hâkim oluyordu.⁶³⁶ IX. Pie Doğu

⁶³³ Frazee, a.g.e., s. 227.

⁶³⁴ Frazee, a.g.e., s. 234.

⁶³⁵ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 315, s. 11.

⁶³⁶ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 114.

Katolikleri ile ilgili olarak tehlikeli bir adım atmış olsa da bu kararlılığından vazgeçmedi. Ancak bu durum Katolik cemaati içerisinde Propaganda teşkilatına karşı bir husumeti doğurdu. Papa, Doğu Katolikleri üzerindeki hükümlerini özellikle piskoposların seçim ve atanmalarındaki müdahalelerinde göstermiştir.⁶³⁷

1.1.2. Piskoposların Atanması Meselesi

Papalık elçisi Ferrieri İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaatinin problemlerinin çözümünde Hasun'a millî bir meclisin kurulmasını teklif ettiğinde Hasun da bunun uygun olamayacağını, böyle yapılırsa Propagandanın İstanbul'da zayıf kalacağını belirtmişti. Ayrıca Hasun, Katolik Ermeniler arasında kendi otoritesinin sağlanmasını ve piskoposluk bölgelerinin sayısının çoğaltılmasının daha uygun olacağını dile getirmişti. Hatta kendi adaylarının listesini de elçiye vermişti. Ferrieri Roma'ya döndüğünde durumu papaya aktarmıştı.⁶³⁸

Piskoposların atanması meselesi 1846 yılında Hasun'un patrikliğe atanması sorunu ile gündeme gelmişti. İstanbul'daki Katolikler İstanbul serpiskoposunun ruhaniler ve cemaatin ileri gelenleri tarafından seçilmesini isterken papa, Hasun'u tek taraflı olarak atamıştı. Katolik amiraların papaya gönderdikleri şikâyet mektupları karşısında papa da cevap vermesi için Hasun'a mektup yazdı ve İstanbul'daki Katolik cemaatinin durumunu bildirmesini istedi. Hasun, papaya 1847 yılının mayısında yazdığı mektubunda papanın hükümlerinin Katolik cemaatin arasında sağlanması –yani Propaganda ekolünden gelen ruhbanın cemaatin liderliğini elde etmesi- için iki hususun önemini çizdi. Bunlar İstanbul Serpiskoposluğunun seçiminin İstanbul'da bulunan ruhbanlar vasıtasıyla yapılması, ikincisi ise serpiskoposun hükümlerini dairesinde bulunması gereken piskoposlar tayin edilerek serpiskopos seçiminin bunlara havale edilmesi hususu idi.⁶³⁹

Hasun, İstanbul'daki serpiskoposun şu anda Propaganda ekolünden seçildiğini ancak ileride bunun engellenebileceğine dair endişeler taşıdığını belirtmiştir. Ona göre içinde bulunulan zaman diliminde diğer Katolik Ermenilerin kendi taraftarlarından bir serpiskopos seçememelerinin nedeni aralarındaki ihtilaflar nedeniyleydi. Örneğin

⁶³⁷ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 22.

⁶³⁸ Frazee, a.g.e., s. 262.

⁶³⁹ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 23.

manastır sınıfından olan ruhban ile papaz sınıfından olan Katolik Ermeniler arasında meydana gelen ihtilaflar bunun en başta geleniydi. Hiçbir rütbesi olmayan İstanbul'daki Katolik papazlar, manastırlı rahipleri cemaatin geneline değil de kendi tarikatlerine hizmet ettiklerinden bahsederek onlara misafir hükmünde bakmaktaydılar. Manastırlı rahipler güruhu da papazlar kadar kendilerinin de cemaate hizmette kusur etmediklerini belirterek papazların haiz oldukları hukuktan mahrum edilmelerini kabullenemediklerini sürekli dile getirmekteydiler.⁶⁴⁰

Hasun'a göre gruplar arasındaki bu cedelleşmelere rağmen İstanbul Serpiskoposluğu makamının Propaganda elinde bulunması bir başarının ifadesiydi. Ancak bu iki grup birleştiği zaman İstanbul serpiskoposunun Propaganda ekolünden bir şahıs tarafından yönetilmesi tehlikeye düşebilirdi. Hasun bunun en iyi örneğini Maruşyan'ın vefatından sonra kendisinin papa tarafından atanmasının İstanbul'daki tüm Katoliklerin –Mihitaristler, papaz sınıfı ve Antonyan rahipleri- karşı çıkışlarında gördüğünü belirtmiştir. Hasun'a göre her iki grup da serpiskoposluk hakkının kendilerinde olduğunu düşünmekteydi. Papaz sınıfı zaman zaman bu serpiskoposluk seçim usulüne karşı çıkarak millet kilisesi idaresinin kendilerine ait olduğunu iddia etmekteydi. Diğer tarafan Venedik Mihitaristleri de şahsi menfaatleri için İstanbul Serpiskoposluğu makamının manastır ruhbanlarından birine verilmesini istemekteydiler.⁶⁴¹ Hasun, serpiskoposluk makamının manastır ruhbanlarından veya İstanbul'daki Katolik papazlar grubundan birinin eline geçmesinin tehlikelerini şöyle dile getirmiştir: “Manastırlı ruhban takımından bir şahsın serpiskopos olarak seçilmesinin cemaat açısından düşünülen zararına bağlı olarak bunların seçime karışmamalarına kesin olarak karar verilse bile o zaman da bütün ruhban birleşip seçim hakkından mahrum edildiklerini iddia ederek icabına göre ya bu seçim kuralının ya da bu kurala göre seçilmiş olan zatın aleyhine ahaliyi tahrik edeceklerdir. Bununla beraber papa hükûmetinin hüsnü teveccühü ve ahalinin muhabbetini kazanmış olan bir zatın seçimine mani olamadıkları zaman da ileride ruhani hükûmetinin kırılması noktasında fesattan geri kalmayacaklardır. Ayrıca seçilmiş olan bu kişi hakkında ahalinin su-i nazarını sağlama hususlarında bir kat daha gayret edecekleri şüphesizdir. Aynı şekilde bu kişiler her ne kadar benim geçen sene İstanbul Serpiskoposluğu makamına

⁶⁴⁰ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 24.

⁶⁴¹ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 27.

getirilmemi engellemeye çalışmışlar ise de mümkün olamamıştır. Ancak ileride çoğunluğun görüşü ile birini seçebilmek için papazlar ile ruhbanın ve her sınıf ahalinin seçimde müdahalelerine cevaz verilmesi için sizden (papa) istekte bulunmuşlardır. Özetle manastır rahiplerinin seçim hukukuna ortak olmalarına müsaade edilirse yukarıda beyan edildiği üzere ortaya çıkacak ihtilaflar bir tarafa içlerinden biri serpiskopos olarak seçilse böyle hile ve desise ile seçilmiş olan bir ruhani reise itaat etmek papazlarca ne kadar müşkil bir durum olduğu ortadadır.

Bir de öteden beri Katolik milletinin ahali ve hiç olmazsa ileri gelenleri serpiskoposların seçiminde doğrudan doğruya rey vermeye hakları olduğunu iddia etmektedirler. Şarkta bile ahalinin kendi piskoposları seçiminde bilfiil müdahaleye salahiyyetleri olmadığını anlamak istememektedirler.⁶⁴²

Hasun, geçmiş yıllardan beri İstanbul serpiskoposunun seçimindeki zorlukları dile getirdikten sonra mektubunda ikinci bir sorun olan eyalet piskoposlarının atanması ile ilgili hususun da altını çizmiştir. Ona göre İstanbul Serpiskoposluğunu elde etmiş olan zat her ne kadar Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki Katolik Ermenilerle haberleşmeleri postalar vasıtasıyla yerine getirebiliyorsa da yine birçok sorunla karşı karşıya kalmaktaydı.⁶⁴³

Bu sorunların ilki İstanbul'daki serpiskoposun makamının Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde yer alan Katolik Ermeni mahallerinden uzak olduğundan bizzat buraları kontrol edememesi idi. Serpiskoposun ruhani hâkimiyeti altındaki bölgeler bundan dolayı papaz sınıfından vekiller tarafından idare edilmekteydi. Ancak bu papazları teftiş etmeye gelenler olmadığından suistimaller yaşanmaktaydı. Ayrıca papazlar şahsi menfaatleri için birçok suistimallerde bulunduğundan halk bunlara değer vermemekteydi. Hasun'a göre halkın saygı göstereceği piskopos sınıfından olan bir kişinin buralara atanması işleyişi daha da kolaylaştıracaktı. Hasun ayrıca Osmanlı Devleti'nin de piskopos sınıfından olan murahasalara papaz sınıfına göre daha çok değer verdiğini belirtmiştir.⁶⁴⁴

⁶⁴² Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 29.

⁶⁴³ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 30.

⁶⁴⁴ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 32.

Hasun, yakın bir zamanda Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesini kaybetme ihtimalinin yüksek olduğunu dile getirerek buralarda piskoposluk bölgeleri kurulursa devlet buralardan çekilse bile Katoliklerin ruhani hâkimiyetinin devam edeceğini belirtmiştir. Hasun'un piskoposluk bölgelerinin kuruluşu ile ilgili şu ifadeleri hem Katolik Ermeni cemaatinin ruhani reisinin Osmanlı Devleti'nin geleceğine bakışı hem de Propaganda ekolünün o bölgelerde sağlam temeller atması açısından önemli anektottur: "Memalik-i Osmaniye'nin sonunda tamamen ya da hiç olmazsa bazı kıtalarının ecnebi devletler arasında taksim edileceğine ve şu sırada İstanbul ile makam-ı acizaneme tabi olan eyaletin Rusya'ya intikal edeceğine dair umumun kuvvetli görüşü bulunmaktadır. Rusya Devleti'nin ise Katoliklik hakkında olan düşmanlığı malum olduğundan ileride de bu bölgede kalabilmek için şimdiden o taraflarda murahhasa piskoposlar tayin edilmesi münasip olur. Bir de bazı kişilerin Ermenilik ve milliyet efkârına öteden beri meyilleri açık olup bunların sevk ve tahrikleriyle bir hayli Katoliklerin geleceklerindeki durumları için tehlikeler bulunmaktadır. Bütün bu fenaklıkları defetmek, ahalinin itikadını Katoliklik üzerinde sağlamlaştırmak ve papa hükûmetine onları bağlamak da ancak piskoposlardan meydana gelen bu murahasalıkların kurulması ile gerçekleşebilecektir."⁶⁴⁵

Hasun yukarıda bahsetmiş olduğu sebeplerden dolayı kendi makamına tabi olacak olan piskoposların bölgelerine atanmalarını istedi. Onların atanacakları bölgeler ise Ankara, Trabzon, Erzurum, Artvin ve Bursa'dan oluşmaktaydı. Hasun ayrıca buraya atanacak olan piskoposların maaşının karşılanmasının da bir sorun teşkil etmeyeceğini belirtmiştir. Ona göre bu piskoposların maaşı önceden beri uygulanagelen usule göre karşılanabilirdi. Bunun yanında Fransa'da *neşr-i mezhep* (mezhep yayma) amacıyla kurulmuş olan şirketten de yardım alınabilirdi.⁶⁴⁶

Hasun'un papadan yeni piskoposluk bölgelerinin oluşturulmasını istemesi hem Kilikya Katogikosluğunun etkisini azaltmak hem de İstanbul'daki Katolik serpiskoposluk makamını güçlendirme amacına yönelikti. O, papaya 17 Mayıs 1847 tarihinde gönderdiği mektubunda şunları dile getirmiştir: "Piskoposlar tayin edildiğinde İstanbul serpiskoposunun seçimi maddesi Roma'nın tasdikine muhtaç olmak üzere

⁶⁴⁵ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 33.

⁶⁴⁶ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 33.

bunlara havale edilebilir. Böyle nazik bir memurluğa getirilecek memurun tayini ise seçilen kişinin dirayet sahibi bir kişi olmasına bağlı olarak öncelikle bunların yolunda seçilmeleri gerekliliğidir.”⁶⁴⁷

Hasun’un göndermiş olduğu bu mektup papa tarafından hemen uygulamaya konulmamıştır. Bunun nedeni ise İstanbul’daki Katolik Ermeni cemaati arasında meydana gelen ihtilafların daha da artacağı endişesi idi. Ancak geçen süreç içerisinde Hasun’un istifa edip Roma’ya gitmesi ve cemaatin başına ılımlı bir patriğin geçmesi bu ihtilafları azalttığından papa, Hasun’un daha önce mektubunda altını çizmiş olduğu hususların pratiğe geçirilmesi için uygun bir zemin oluştuğu kanısına varmıştır. Bu amaçla papa 30 Nisan 1850 tarihinde Ankara, Artvin, Bursa, Erzurum ve Trabzon piskoposluk bölgelerine Hasun’un gönderdiği adayları atamış ve bunların ruhani töreni İstanbul’daki Katolik Ermeni Kilisesinin ulusal meclisine danışılmadan yapılmıştır. Yine papa aynı süreçte, Hasun’u da ulusal meclise danışmadan başpiskopos olarak doğrudan doğruya tayin etmiştir.⁶⁴⁸

Bu haberler İstanbul’a ulaştığında hem Osmanlı hükûmeti hem de Propaganda muhalifleri –özellikle papaz sınıfı- tarafından büyük bir tepkiye neden olmuştur. Çünkü Ermeni kiliselerinde uzun zamandan beri piskoposların seçimi hem sivil hem de ruhanilerin katılımıyla gerçekleştirilmekteydi. Papanın tek taraflı olarak yaptığı atama onları çok gücendirdi. Osmanlı hükûmetinin kızgınlığı ise piskopos atanması gibi çok önemli bir konuda görüş dahi alınmamış olmasıydı. Piskoposlar görev yaptıkları yerlerde ruhani vazifelerinin yanında aynı zamanda Osmanlı yönetiminin sivil idari yöneticileri de olduğundan hükûmete danışılması gerekliydi.⁶⁴⁹

Muhalifler kızgınlıklarını resmî bir başvuru ile Babiâli’ye iletiler ve papanın yaptığı bu işin kilise hukukuna aykırı olduğunu dile getirdiler. Babiâli bunların şikâyetini inceleyerek haklı buldu ve gayrimüslim cemaat reislerinin dünyevi görevlerle de mükellef olduğunu belirterek yeni piskoposlara berat vermedi.⁶⁵⁰ Bunun üzerine Katolik Ermeni patriği hariciye nezaretine bu piskoposların atanması ricasıyla arzuhâl

⁶⁴⁷ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 34.

⁶⁴⁸ Frazee, a.g.e., s. 262.

⁶⁴⁹ a.g.e., s. 262.

⁶⁵⁰ Engelhardt, a.g.e., s. 282.

verdi.⁶⁵¹ Patriğin isteği Babîâlî tarafından şu cümlelerle reddedildi: “Piskoposlar buldukları mahallerde Osmanlı Devleti’nin Katolik tebaasının reisi olacaklarından bunların seçimlerinin yalnız papazlar ile Roma’ya bırakılması kesinlikle münasip olmayacaktır. Yeni atanmış olan bu piskoposların memuriyet yerlerine gidebilmeleri için berat talep edilmektedir. Bu kişilerin zatlarına ve papanın piskopos tayininde ayınce olan hukukuna bir diyecek yoktur ancak bunların mezhep reisine olan ruhani olan bağlılıklarından başka milletin dinî işlerine müdahil olmaları ve buldukları memuriyet-i mezhebiyenin kuvvetiyle malik oldukları nüfuz cihetiyle memuriyet-i mülkiyeden de sayıldıklarından kendilerinin ne efkâr ve mizaçta adamlar oldukları evvel emirde devletin bilmesi hukuk-u celile-i mülkiyesi gereğindedir.”⁶⁵² Babîâlî piskoposların atanması ile ilgili olarak ortaya koyduğu bu hassasiyetine ilave olarak piskopos seçiminin bir sene önce tesis edilmiş olan millet meclisinde yapılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.⁶⁵³

Piskoposların atanması problemi üç ay gibi uzunca bir süredir devam ettiğinden hükûmet çözüm için bir ara formül geliştirmiştir. Buna göre, eğer patrik piskoposların nasıl seçileceği ile ilgili bir nizamname yapacağına dair Katolik Ermeni cemaati adına taahhütte bulunursa hükûmet de bu piskoposlara berat verecekti. Ancak patrik böyle bir taahhütte bulunamadığından problem bulunduğu hal üzere kaldı ve hükûmetin ara formülü de bir işe yaramadı. Papa IX. Pie problemin çözümü için Fransa elçisi Mösyö Levant’tan yardım istedi.⁶⁵⁴ Elçi, papalık tarafından kendisinin görevlendirildiğini beyan ederek hem Katolik milletin ileri gelenleriyle hem de Osmanlı hükûmetiyle görüşmelerde bulundu. Hükûmet, elçiye de patriğe ilettiği cevapların aynısını vermiş ve piskoposluk rütbesinin verilmesi Hristiyanlığın ruhani mertebelerinden olup buna bir

⁶⁵¹ BOA, İ. HR., nr. 77/3815.

⁶⁵² BOA, İ. HR., nr. 78/3815, 2. v.

⁶⁵³ BOA, İ. HR., nr. 78/3815, 3. v.

⁶⁵⁴ Vatikan, Osmanlı Devleti’ndeki Katolikler üzerinde hâkimiyetini sağlamaya çalışırken Avrupa’nın birçok ülkesinde Katoliklerin tecridine engel olamıyordu. Örneğin İngiltere’nin Menchester şehrindeki Osmanlı şebkenderi Dersaadet’e gönderdiği mektupta İngiltere’deki Katoliklerin durumundan şöyle bahsetmiştir: “Papanın iki sene önce Katolik milleti üzerine nüfuzunu icra etmesi hususunda mezhep memurlarından bazı kişiler buraya gönderilmişse de İngiltere Devleti bunu kabul etmemiştir. Dinî meseleler halî üzerine kalmıştır. Ancak o vakitten beri Protestan milletiyle Katolik milleti arasındaki düşmanlık daha da artmıştır. İngiltere’nin 80.000 Katolik nüfusu olan bir beldenin ahalisi kendi mekteplerinden bulunan çocukları papazlar ile beraber ayinlerini haçlarını önleri sıra çekmişlerdir. Ertesi pazartesi günü iki milletin bazı esafilere arasında dinî muaraza meydana gelip çok yaralananlar olmuştur. Beldenin polisi de bu olaya müdahale etmede yetersiz kalınca askerler müdahale etmiştir.” bk. BOA, HR. MKT., nr. 43/59.

şey denilemeyeceğini ancak atanmış olan piskoposların güvenirliliğinin de bilinmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Babîali bu konuda kararlılığını ortaya koyarak Osmanlı Devleti'nin hukukuna hâlel verecek hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine elçi Osmanlı hükûmetinin haklı olduğunu teslim ederek Hasun'u hayal kırıklığına uğratmıştır. Çünkü Hasun, elçinin tavassutu ile bu piskoposlara beratın verilmesini ümit ediyordu. Elçiden umudunu kesen Hasun, daha önce Babîali tarafından istenen piskopos nizamnamesi yapılacağına dair yazılı taahhüt vermiştir. Bu arada İstanbul'daki esnaf takımından olan Katolikler böyle bir taahhüdün yeterli olmadığını beyan edip genel bir mecliste piskoposların seçiminin yapılmasını istemiştir.⁶⁵⁵ Osmanlı hükûmeti muhaliflerden olan esnaf takımının bu isteklerine itibar etmemiş ve bir sene sonra bu başpiskoposun memurluklarını eskiden beri geçerli olan usule uygun olarak millet tarafından seçilmeleri şartıyla tasdik etmiştir.⁶⁵⁶ Piskoposlara berat verilmesinden kısa bir süre sonra Hasun bazı mezhep hususlarını görüşmek için Roma'ya gitmiş ve onun yokluğunda ise cemaat arasındaki gerginlik bir nebze olsun azalmıştır.

Osmanlı hükûmeti tarafından piskoposlara beratların verilmesi tartışmalara ara vermesine karşın geriye dönüp bakıldığında bu tartışmalar sonucunda cemaatin birçok işinde aksamalar meydana geldiği görülmüştür. Bunlardan en önemlisi devletin maliyesini de sıkıntıya sokan gayrimüslimlerin verdiği vergilerin toplanamaması hususuydu. Patrik Hovhannes Selviyan 1847 yılının sonlarından 1852 yılının başlarına kadar geçen dört seneden fazla bir süreç içerisinde patrikhanenin borcunun elli bin kuruşa ulaştığını beyan ederek bu borcun patrikhane tarafından tahsil edilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Patrik ayrıca kargaşadan dolayı yirmi aydır meclisin toplanmadığını da dile getirip milletin reisleri ile de bu konuyu görüşemediğini söylemiş ve vergisi tahsil edilemeyen bölgelerin defterini Babîali'ye göndermiştir.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ BOA, İ. HR., nr. 78/3815, 3. v.

⁶⁵⁶ Engelhardt, a.g.e., s. 283. Piskoposların atanması hususu İstanbul'daki Antonyan tarikatı mensuplarının gönül bağı bulunan Kilikya Patriği Bedros'u da kızdırmıştır. Bedros, Roma'nın hiçbir tarafa sormadan oluşturmuş olduğu bu piskoposluk bölgelerini kendine bir meydan okuma olarak algılamıştır. Bundan dolayı da Kilikya Patriklığı sinodda bulunan kilise hiyerarşisini 1851 tarihinde toplantıya çağırdı. Yapılan müzakereler sonucunda Adana, Mardin, Amasya, Maraş ve Kayseri piskoposlukları Kilikya'ya bağlanmıştır. Kirkor'un bu hareketi Roma'ya bir başkaldırı anlamını taşıyordu. Aslında Kirkor, papanın bu tür tutumlarına XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren şahit olmakta ancak kilisesinin geleceği tehlikeye düşeceği endişesi ile sesini çıkarmamıştı. Hatta papanın buraya gönderdiği misyonerlerden dolayı kırıncı olduğunu belirtmesine rağmen Roma'nın otoritesine karşı gelmemişti. bk. Frazee, a.g.e., s. 263.

⁶⁵⁷ BOA, İ. HR., nr. 83/4071, 1. v.

Osmanlı hükûmeti ise patriğin bu talebine karşılık mevcut azaların belirli günlerde mecliste toplanmasını isteyerek, tahsil edilmemiş vergilerin de ivedilikle toplanmasını emretmiştir.⁶⁵⁸

İstanbul'daki Katolik Ermenileri arasındaki çekişmeler ticaret hayatında da birçok aksaklıklara neden olmuştur. Örneğin, İstanbul'da ticaret yapan Mösyö Paul Pizani ve Kazmilof gibi tüccarlar cemaat arasındaki münazaadan dolayı sermayelerini ele geçiremediklerinden mağduriyetlerinin giderilmesi için hariciye nezaretine arzuhâl takdim etmişlerdir.⁶⁵⁹

Tüm bu tartışmalara karşılık Babîâli Patrik Selviyan'a cemaatin meclise çağırılması için emirname hazırlamasını istemiş ancak patrik bunda muvaffak olamamıştır. Bunun nedeni ise cemaatin bir kısmının patriğe olan güvensizliğinden kaynaklanmaktaydı. Hatta ona muhalif olanlar istifa etmesi için çeşitli söylentiler yayarken taraftarları da onun görevde kalması için kulis yapıyorlardı. Her iki taraf da isteklerini resmî olarak Babîâli'ye ilettiklerinde hükûmet öncelikli olarak bunların barışmaları için büyük çaba sarfetmiş ancak muvaffak olamamıştı. Sadrazam konu ile ilgili olarak padişaha sunduğu arz tezkiresinde problemin şu şekilde aşılabileceğini dile getirmiştir: “Patriği istemeyen grubun ortaya attığı şikâyetlerin mesnetsiz olduğunu onu destekleyenler beyan etmekte, patrik de suçsuz olduğunu belirtip beraet-i zimmetini talep etmektedir. Ancak patriğin muhalifi olan taraf hayli kalabalık olduğundan istekleri reddedilse pek çok sıkıntıya yol açacakları ortadadır. Çünkü bu tefrikanın asıl sebebi, iki grup olan Katolik papazlarının birbirlerine olan garazları olup birinin seçtiğini diğeri kabul etmemektedir. Bundan dolayı bu tefrikanın giderilmesi için patriğin kendiliğinden istifa etmesi sureti patriğin taraftarı olan gruba teklif edildiğinde onlar bunu kabul etmemişlerdir. Öbürleri ise her gün Babîâli'ye yazı yazarak sürekli patriğin istifa etmesini istemektedirler. Bu durum yakışsız bir şey olduğundan buna bir son verilmesi gereklidir. Bunun için patriğin mümkün mertebe azledilip tarafsız papazlardan yeni bir patriğin seçimi için patrikhaneye yazı gönderilmesi uygun olacaktır.”⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ BOA, HR. MKT., nr. 42/55.

⁶⁵⁹ BOA, HR. TO., nr. 418/21.

⁶⁶⁰ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 315, s. 9.

Sadrazamın yukarıda yazdığı arz tezkiresinde görüldüğü gibi Osmanlı hükûmeti iki grup arasındaki tartışmaları engellemek için yaptığı çalışmalar fayda vermediğinde çözüm için genellikle millet içerisinde söz sahibi olanların fikirlerini nazarı itibara almıştır. Çünkü patrik Osmanlı Devleti nazarında cemaatinin temsilcisi olması ile beraber bu temsil gücünü milletin ileri gelenleri sayesinde kullanmaktaydı.⁶⁶¹ Bundan dolayı patrik, cemaatin ileri gelenleri arasında güveninirliğini yitirdiğinden ve hakkındaki dedikodular da bir türlü bitmediğinden azledilmiştir.⁶⁶²

Osmanlı hükûmeti patriği azletmenin yanında onun istifa etmesini isteyen gruplardan bir kısmına da yaptırım uygulamıştır. Bu grup patriğin azledilme sürecinde daha önceden kurmuş oldukları cemiyet vasıtasıyla bir araya gelip işlerini yürüten Venedikli Mihitaristlerden oluşuyordu. Hükûmet tarafından defaatle kapatılmak istenmişse de bu cemiyetin faaliyetleri engellenememişti. Ancak bu defa padişah tarafından verilen iradede “Patrikhane meclisi varken böyle hariçten meclis yapılması yolsuz bir şey görünmüştür.” ifadeleriyle cemiyetin kapatılması sağlanmıştır.⁶⁶³

Patrik Selviyan azledildikten sonra cemaat yeni bir patrik seçimi için harekete geçmiş olmasına rağmen üç ay gibi bir zaman dilimi içerisinde yeni patrik bir türlü seçilememiştir. Bunun nedeni ise Tıngıroğlu Ovanis gibi cemaatin ileri gelenlerinin yaptığı müdahalelerden kaynaklanmıştır. Bu kişiler yeni patriği ancak Lübnan grubundan olanların –yani Antonyan rahiplerinin- seçilebileceğini belirtmişler ve diğerlerinin seçime girmesine karşı çıkmışlardır. Hatta bunun için İstanbul’a kendi taraftarlarını getirterek seçim sürecini zora sokmuşlardır. Bunun üzerine Tıngıroğlu’nun muhalifi olan grup Babıâli’ye şikâyetname yazarak patrik seçiminde karşılaştıkları güçlüklerin aşılması için yardım istemişlerdir.⁶⁶⁴ Bunun üzerine Babıâli, Tıngıroğulları’nın taraftarlarını sert bir dille uyarmış ve *seçimin şu veya bu grubun isteğiyle değil daha önce belirlenmiş usul üzere yapılması gerektiğini* bildirmiştir. Hükûmetin bu tavrı üzerine Katolik milletin ileri gelenleri mecliste toplanmış ve

⁶⁶¹ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 315, s. 10.

⁶⁶² BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 48-49.

⁶⁶³ BOA, İ. HR., nr. 91/4443.

⁶⁶⁴ BOA, İ. HR., nr. 93/4541.

Nikogos isimli rahibi kendilerine patrik olarak seçtiklerini belirten dilekçelerini Babiâli'ye takdim etmişlerdir.⁶⁶⁵

Hükûmet tarafından kısa süre içerisinde verilen beratla Nikogos'un patrikliği uygun görülmüştür.⁶⁶⁶ Böylece yeni patrik seçimi halledilmiştir. Bu arada Hasun'un Roma'ya gidişyle gündemden kalkan piskoposların atanması hususu İstanbul'a gelişiyle beraber tekrar tartışmalara neden olmuştur. Hükûmet tarafından yeni piskoposların atanması Hasun'un yeni bir nizamname yapılacağına dair hükûmete verdiği yazılı güvence sonunda gerçekleşmişti. Ancak hükûmetin bu kararına rağmen cemaatin diğer grubu bu durumun kilise hukukunu ihlal ettiğini dile getirerek itiraz etmişlerdi. İşte Hasun'un Roma'dan dönüşüyle beraber iki grup arasındaki tartışmalar tekrar bu merkezde yoğunlaşmaya başladı. Hatta tartışmaların boyutu karşılıklı sataşmalara varacak dereceye ulaştı. Şöyle ki, piskoposların atanması hususunda Hasun'un yaptığı davranışların uygun olmadığını belirten muhalifler cismani Patrik Nikogos'a şikâyetlerini hemen her gün dile getiriyorlardı. Sözlerinin dikkate alınmadığını gören bu insanlar 12 Mart 1853 tarihinde bir akşam vakti kırk kişiyle beraber Galata'daki Katolik Kilisesini bastılar ve Hasun'un mührü ile mühürlenmiş olan ve kilise kurallarını içeren belgeyi ayaklarının altına alarak yırttılar. Patrik Nikogos hariciye nezaretine yazdığı dilekçesinde bunların yaptığı hareketlerin devletin asayişini ihlal edecek nitelikte olduğunu dile getirmiş ve kendileri bunların hakkından gelebilecekken *rızay-ı âliden ayrılmamak için* karşılık vermeyip sabrettiklerini belirtmiştir. Patrik ayrıca muhalifler bir daha bu şekilde davranırlarsa artık sabredemeyeceklerini de dile getirmiştir.⁶⁶⁷

Patriği üzen hususlardan bir diğeri de herhangi bir kargaşayı önleme amacıyla hükûmet tarafından kilisenin kapısına zaptiyelerin konulmasıydı. Patrik hükûmete gönderdiği yazısında kilisenin kapısında zaptiyelerin beklemek zorunda kalmasının milleti adına kendini utandırdığını belirtmiştir.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ BOA, İ. HR., nr. 92/4508.

⁶⁶⁶ BOA, İ. HR., nr. 93/4526.

⁶⁶⁷ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

⁶⁶⁸ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

Patrik Nikogos yukarıda zikrettiğimiz arzuhâlini hükûmete ilettikten bir süre sonra kendisi de muhaliflerin tavırlarından korktuğundan patrikhaneden ayrılmış ve hasta olduğunu söyleyerek evine çekilmiştir.⁶⁶⁹

Patrikhanede meydana gelen olaylar Patrik Nikogos'un cemaatin üzerindeki otoritesinin iyice azalmasına da yol açmıştır. Bunun en önemli kanıtı onun hükûmete verdikleri çelişkili bilgilerdir. Patrik, hariciye nezaretine gönderdiği yazısında patrikhanede çıkan olaylar sırasında Hasun'a da hücum edildiğini belirtmişti. Ancak bir sonraki gün yine aynı nezarete göndermiş olduğu başka bir yazısında ise önceki yazısında belirttiklerinin biraz abartılı olduğunu ifade etmiştir. Patrik bundan dolayı Babîâlî'ye gönderdiği özür yazısında kendisinin Hasun'a hücum edildiğine dair ifade bulunmasının nedeninin Katoliklerin ileri gelenlerinin (Hasun taraftarlarının) hanesine gelerek mübalağalı bir dil kullanmalarından kaynaklandığını ve kendisinin de bunlara inanarak hükûmete böyle bir şikâyet dilekçesi verdiğini belirtmiştir. Cemaatin ileri gelenlerinden Düz Mihran ve arkadaşlarının hükûmete verdikleri dilekçede patriğin kendi kendine kararlar verdiğini ve meclis azaları bile toplanmadan çok önemli kararlara imza atarak kilise hukukunu çiğnediğini dile getirmişlerdir.⁶⁷⁰

Osmanlı Devleti Katolik patriğini milletin temsilcisi olarak kabul ettiğinden onların dirayetli kişilerden olmaları seçilmelerinde ön planda tutulan en önemli unsurlardan biriydi. Hatta bu karakterde olmaları kendilerine verilen beratlarda da vurgulanmıştır. Ancak Patrik Nikogos'un yaptığı bu çelişkili ifade ve davranışlar Babîâlî'yi rahatsız etti. Bundan dolayı Osmanlı hükûmeti muhaliflerden otuz-kırk kişinin yaptığı bu davranışlar ve Hasun'a yapılan saldırılar hakkında niçin birbirine zıt ifadeler kullandığını patriğe şu şekilde sordu: "...Sizin böyle ifade bulunmanız cebri mi idi? Veyahut da başpiskoposun (Hasun) kabul edip etmeyeceğinden korktuğunuzdan dolayı mıydı?" Patrik hükûmete gönderdiği cevap yazısında iki yazısının birbirine uymadığını kendisinin de kabul ettiğini dile getirmiştir. Birinci yazısını her ne kadar güvendiği kişilerin ifadelerine dayanarak verdi ise de ihtilal çıkaran kişilerin daha sonra pişman olmuş gibi gözüktüklerini ve cemaat arasındaki tartışmaların da bitirilmesi amacıyla ikinci yazısında böyle zıt ifade kullandığını söylemiştir. Patrik ayrıca her iki

⁶⁶⁹ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

⁶⁷⁰ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

yazısını yazdığında kendisine bir zorlamada bulunulmadığını dile getirip hastalığının bu konuda bir etken olduğunu vurgulamıştır.⁶⁷¹

Nikogos'un yokluğunda patrikhane işlerini onun yerine vekili yürütmeye çalışmıştır. 9 Mart 1853 tarihinde patrik vekilinin başkanlığında toplanan mecliste *hukuk-u millet maddesi ve Piskopos Hasun'un keyfiyeti* hususları görüşülmüştür. Toplantıya dokuz millet meclisi azası ve yirmisi de her iki grubun temsilcilerinden olmak üzere toplam yirmidokuz kişi katılmıştır. Ancak mecliste iki grup da kendi isteklerinin yerine getirilmesinde ısrarcı olmuşlardır. Hasun muhalifleri onun ruhani reislikten ayrılmasını da içeren mecliste hazırlanmış olan mazbatanın hükûmete verilmesini istemişlerdir. Taraftarları ise cemaatin ileri gelenlerinden olan Hoca İbrahim'in⁶⁷² toplantıda olmadığını bahane ederek böyle bir mazbatanın altına imza atmayacaklarını söylemişlerdir. Muhaliflerin ileri gelenleri Babîâli'ye takdim ettiği dilekçelerinde Hasun taraftarlarının öne sürdüğünün tersine Hoca İbrahim'in meclise gelmemesinin yeni bir şey olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca Hoca İbrahim'in gelmemesini bahane ederek meclisin çalışmasını engellediklerini, bu yüzden de hükûmetten gereğini yapmasını istemişlerdir.⁶⁷³

Katoliklerin bir araya gelip toplanamamaları bu zaman diliminde de onların devlet ile olan resmî işlerinde birtakım aksaklıklara neden olmanın yanında cemaatin millî işlerinde de birtakım aksaklıklara neden olmuştu. Örneğin bu tartışma atmosferi içerisinde taşraya gitmesi gereken birçok papazın gidişleri engellenmiş ve yol tezkireleri verilmemiştir.⁶⁷⁴

Tartışmalardan dolayı cemaat işlerinin yürütülmemesi en çok Hasun karşıtlarını etkilemiştir. Propagandaya muhalif Katolik ileri gelenleri hariciye nezaretine verdikleri arzuhâllerinde cemaatin perişan durumda olduğunu şu şekilde dile getirmişlerdir: "Bundan önce gerek padişaha gerekse Babîâli'ye milletimiz tarafından on defadan fazla arzuhâl takdim ettik. Bu arzuhâllerimizde umur-u ruhaniyemiz memuru olan Hasun'dan

⁶⁷¹ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

⁶⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde *Hoca İbrahim* diye zikredilen kişi Ermenilerin ileri gelen sarraflarından biridir. 1842 yılında kurulan Rumeli Sarraflar kumpanyasının üyesi olmuştur. 1856 yılında Osmanlı Bankası'nın kuruluşunda büyük fonksiyonlar üstlenmiştir. bk. Artinian, a.g.e., s. 182.

⁶⁷³ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

⁶⁷⁴ BOA, HR. SYS., nr. 1771/19.

olan şikâyetlerimiz dile getirilmişti. Hasun'un memurluğuna izin verilmesi usule aykırı gerçekleşmiş olduğundan yedi seneden beri milletimiz birbirine düşman kesilmiştir. Yine bu adamın yüzünden 2500 akçe borca girilmiştir. Babiâli'ye ve padişaha bu perişanlığımız defalarca haber verilmiş olmasına rağmen hariciye nezareti tarafından ruhani işlere karışmayız ifadesinden başka bir cevap alınamamıştır. Bundan dolayı bir taraftan milletin memuru (patrik vekili) bir taraftan da Piskopos Hasun'un yaptığı zulümler nihayet derecesine ulaşmıştır. Hâlbuki bütün Avrupa'da Katolik mezhebine bağlı olan veya olmayan papaya itaatleri olan veya olmayan milletlerin hiçbirinde devletçe ve milletçe bir mesuliyet altında olmayan böyle problemler bir piskopos görülmesi değildir. Bunun yanında Devlet-i Âliyede de böyle azlolmaz ve hiç bir cismani hükûmet altına girmeyerek kendi kendine hareket eden bir piskopos görülmesi işitilmiş değildir. Bundan dolayı böyle bir adamın devletten korkusu olmayıp Allah'tan da korkmadığından milleti ne türlü bela ve fesada düşüreceğine dair tarife hacet yoktur. Yedi seneden beri milletimiz onun karakterini müşahade etmiş, zat-ı âlileri de işitmiştir. Binaenaleyh bu adam milleti borçlu ederek zarara uğratmıştır. Bundan dolayı kendisi ve taraftarlarıyla bir araya gelmek tabii olarak muhaldir. Hatta böyle buğz ve düşmanlıkla toplanıp bir kiliseye gittiğimizde büyük sakıncalar ve devlete karşı mahcup olacağımız infiallerin ortaya çıkması muhtemeldir. Daha sonra bazı kişiler de kilisenin elbise odasına girip Hasun'un ismi bulunan çerçevesi kâğıdı yırtıp atmışlardır. Herkesin gerek yalnız ve gerek topluca girip çıkmakta serbest olduğu kiliseyi basmışlar anlamında mübalağalı iftiralarla milleti itham etmişler ve terbiye edilip cezalandırılmaları babında millet meclisinin haberi olmadan ruhani maiyetinde olan patrik (Nikogos) kullarına zorla kiliseyi bastılar diye yazdırmışlardır. Artık bu piskoposun (Hasun) zorlama ve zulümlerinden bütün milletin kurtulması için onun İstanbul'dan uzaklaştırılması gerekmektedir. Böylelikle milletin emniyet ve asayışı sağlanmış olacaktır.⁶⁷⁵

Yukarıda Hasun karşıtlarının arzuhâlinde belirttikleri gibi Katolik Ermeniler arasında son yedi yıldır özellikle Hasun'un Maruşyan'ın yerine geçmesinden sonra çok şiddetli tartışmalar meydana gelmiştir. Katolikler arasında cismani patrik ile ruhani başkanın ayrı olması cemaat arasında çift başlılık meydana getirmiştir. Ayrıca cismani patriğin bu tartışmalarda sükûneti sağlayamayıp milletin meclisini de toplayamaması

⁶⁷⁵ BOA, İ. HR., nr. 96/4702. 7. v.

hükûmeti muhatap bulamama derecesine vardırıp sıkıntılara sokmuştur. Hasun taraftarları ise karşı tarafın şikâyetlerine kulak vermek bir yana, *yirmibeş senedir Katolik Ermeniler diğer milletler tarafından gıpta edilen bir milletken Mihitaryan ruhbanları ve diğer Katolik gruplarının çıkardığı tefrikalardan dolayı bu hâle geldiğini* belirtmiştir.⁶⁷⁶ Hasun taraftarları Babîâli'ye verdikleri arzuhâllerinde muhaliflerle ilgili olan şikâyetlerini birkaç başlık altında özetlemişlerdir. Onların Mihitaristlerle ilgili ilk eleştirileri eğitim faaliyeti adına açtıkları okullarda Katolik çocuklarının zihnini karıştırdıkları iddiasıydı.⁶⁷⁷ Özellikle Venedik Mihitaristlerinin, çocuklarına mezhep kurallarına uygun olmayan ilim öğrettiklerini söyleyerek hükûmetin bunlara izin vermemesini istemişlerdir. Hasun taraftarları Mihitaristlerin bu nahoş hareketlerinden dolayı milletin acınacak bir hâle geldiğini belirterek *eğer bunlar milletin işine karışmamış olsalardı daha nice yirmi beş yıllar huzur içinde yaşıyor olacaktık* diye kinayeli bir dil kullanmışlardır.⁶⁷⁸

Mihitaristler eğitim alanında Katolik Ermeniler adına birçok atılım gerçekleştirmişlerdi. Özellikle Viyana ve Venedikte açılmış olan bu okullarda Propagandadan çok farklı bir Katoliklik anlayışı hâkimdi. Osmanlı Devleti tarafından buradaki okullara padişahın tuğrası ve devletin sancağını göndermek ve burada eğitim veren hocalara devlet nişanı verilmek suretiyle onlar taltif edilmiştir.⁶⁷⁹ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yetkilileri de zaman zaman bu okulları ziyaret ederek bir anlamda onlara destek olmuşlardır. Örneğin, Paris elçisi Süleyman Paşa'nın 1848 yılında Paris'e giderken Venedik'teki Mihitaryan manastırına uğramış ve buradaki çalışmalarını takdir etmiştir. Ayrıca o, yazarı belli olmayan iki ciltlik Osmanlı Tarihi ile ilgili eseri Venedik'teki Mihitaryan manastırında bastırmıştır.⁶⁸⁰ Ancak Osmanlı Devleti tartışmalara sebep olabileceğinden Mihitaristlerin birtakım faaliyetlerine engel olmuştur. Örneğin 1855 yılında Viyana'daki Mihitaristlerin hazırlamış olduğu kitapların

⁶⁷⁶ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 9. v.

⁶⁷⁷ BOA, İ. HR., nr. 96/470, 9. v.

⁶⁷⁸ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 9. v.

⁶⁷⁹ Bu konuda BOA'da yüzlerce belge bulunmaktadır. Örnek olması açısından BOA, HR. TO., nr. 423/78; İ. HR., nr. 190/1067; Y. PRK. MF., nr. 43/2.

⁶⁸⁰ Şahin, a.g.e., s. 163.

İstanbul'a gelişigüzel getirilmesine izin verilmemiş ve bunların gümrüklerde kontrol edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁶⁸¹

Propaganda taraftarlarının özellikle Venedikli Mihitaristleri diğer Viyana ve Paris'te yetişmiş Mihitaristlerden ayırması dikkat çekicidir. Bunun nedeni İstanbul'da eğitim çalışmalarında bulunan Mihitaristlerin çoğunun Venedik'teki Ermeni Akademisinden yetişmiş olmalarından kaynaklanmaktaydı. Venedik'teki bu akademi, çalışmalarını değişik ölkelere yaymış ve oralarda ofisler açmışlardı. Bu ofislerden ikincisi de İstanbul'da kurulmuştu. Bu akademi Ermenilere hem dinî hem de kültürel açıdan destek vermek için kurulmuştu. Ayrıca millî ruhu güçlü tutup kültürel mirası besleyen bir kurum özelliği de taşıyordu.⁶⁸² Bu yüzden de buradan yetişen rahipler Katolik olmakla beraber Ermeni geleneğinin canlı tutulmasını isteyen diğer Katoliklerle (Propaganda hariç) her konuda olmasa da birçok noktada anlaşabiliyorlardı. Ancak Propaganda ekolünden gelen Katoliklerle ise yüz elli yıldan fazla bir süredir tartışmaları devam etmekteydi.

Mihitaristlerin eğitim alanındaki faaliyetlerine Osmanlı Devleti'nin bakışı genel olarak olumludur. Ancak eğitimdeki bu faaliyetler gerçekleştirilirken gizli olarak cemiyetlerin kurulması ise hoş karşılanmamıştır. Bunun sebebi ise devletin Katolik Ermeni millî meclisinin dışında cemaati bölen kurumlara izin vermek istememesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁸³

Hasun taraftarlarının Venedikli Mihitaristlerle ilgili ikinci eleştirileri onların *mezhebi geniş kişiler* olduğu yönündeydi.⁶⁸⁴ Venedik Mihitaristlerini "geniş mezhep" tabiriyle eleştirmelerinin nedeni ruhani açıdan bir paşpiskopos tarafından verilen cezayı kabul etmeyip olayın cismani tarafı içerdiğini belirterek konuyu Babiâli'ye iletmelerinden kaynaklanmaktaydı. Bilindiği üzere İstanbul'daki Katoliklerin papa tarafından tanınmış en büyük ruhani lideri Hasun'du. O da Mihitaristlerin baş dışmanı olduğundan onları zaman zaman kilise kanunu gereğince cezalandırmak istiyordu. Tabii olarak da Mihitaristler onun verdiği ruhani cezayı çoğu zaman kabul etmediklerinden

⁶⁸¹ BOA, HR. MKT., nr. 66/99.

⁶⁸² Şahin, a.g.e., s. 123; Ortaylı, *Tarihin Işığında*, s. 114.

⁶⁸³ bk. BOA, İ. HR., nr. 91/4443.

⁶⁸⁴ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 2. v.

Hasun da onları mezhep kurallarını hiçe sayan anlamında bugün de kullanılan *geniş mezhep* veya *mezhebi geniş* tabiriyle vasıflandırıyor.

Propaganda taraftarları Katolik milletinin başpiskoposunun Hasun olduğunu, bu sebeple *her mezhepten olan milletler arasındaki uygunsuzlukların evvel emirde onun çözmesi gerektiğini* belirtmişlerdir. Buna karşılık muhalifler ise “Katolik mezhebinde olan Ermenilerin çoğu bile Hasun’u protesto ederken diğer milletlerin onun hükûmetini kabul edeceğini aklımız bir türlü almıyor.” diyerek onların iddialarının abes olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca muhalifler, Propaganda taraftarlarının *Venedik rahiplerinin terbiye ettikleri cühela* tabirine de karşı çıkmışlar ve bu tabirden kastedilen Hasun’un muhalifleri ise İstanbul’daki en bilgili kişilerin kendileri olduğunu dile getirmişlerdir.⁶⁸⁵

İki grubun karşılıklı diyaloglarından anlaşılacağı gibi bir taraf (Hasun taraftarları) cemaatin ruhani yetkilerini elinde bulundurduklarından ruhani cezalandırma yetkisini silah olarak kullanıyor, diğer taraf ise eğitim açısından İstanbul’daki Katolik Ermeni cemaati içerisinde entelektüel faaliyetlerde bulunduğunu dile getirerek Roma’nın dogma olarak kendilerine dikte ettirmek istediği mezhep meselelerini kabul etmek istemiyorlardı.

Hasun taraftarlarının Venedikli Mihitaristlerle ilgili üçüncü eleştirileri ise gazete ve dergilerde yalan yanlış haberler yayınladıkları iddiasıydı.⁶⁸⁶

Muhalifler ise gazete, dergi ve kitap gibi hususlarda sahtekârlık ve yanlış haberlerin esas Hasun taraftarlarının yaptığını belirtmişlerdir. Onların iddialarına göre Propaganda mensupları Galata’da gizlice bir matbaada kitap basıyor ve kitabı Avrupa’da bir yerde basılmış gibi dağıtıp yüksek meblağlar tahsil ediyorlardı. Kitap yazan kişi de ücretinden fazla alıyor ve bu durum cemaatin mali olarak sömürülmesine yol açıyordu. Mihitaristler yazdıkları kitapların birçoğunu da Propagandanın yalan yanlış yazmış olduğu kitapları tekzip etme amacıyla olduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁷ Ayrıca gazete ve dergilerinde yanlış haberler yapmadıklarını ancak Hasun’un ne yapmak istediğini bilme haklarının olduğunu söylemişlerdir. Aslında muhalifleri buna sevkedem

⁶⁸⁵ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 2. v.

⁶⁸⁶ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 3. v.

⁶⁸⁷ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 3. v.

neden Hasun'un üstü kapalı olarak yaptığı işlerden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Hasun sık sık Roma'ya papa ile görüşmeye gidiyor fakat bu hususla ilgili cemaate bilgi vermiyordu. Bu durum karşısında muhalifler de onun Roma'ya gitme sebepleri ile ilgili kendileri açısından öngörülerde bulunuyordu. Ancak bu öngörüler beraberinde birçok soru işaretlerini açığa çıkartıyordu.

Propaganda mensuplarının Mihitaristleri kitap ve gazeteler neşredip iftiralarda buldukları ile ilgili suçlamaları tek tarafları değildi. Daha sonra açıklayacağımız üzere Hasun ve onun maiyetindeki iki papazın Mihitaristlere hakaret eden kitaplar yayınlamaları cemaat arasında infiale varacak derecede büyük tartışmalara yol açacaktır.

Hasun taraftarlarının dördüncü eleştirisi hem İstanbul'daki diğer Katolik Ermenilere hem de Babıâli'ye yönelikti. Onların iddialarına göre, muhaliflerden bir grup Ortaköy ve Galata'daki kiliseye girip piskoposluk mührü ile mühürlenmiş ayinle alakalı bir kâğıdı ayaklar altına almışlardı. Bu kişiler hükûmet tarafından cezalandırılacakları yerde Hasun ve beraberindeki iki papaz cezalandırılarak kiliseye girmeleri menedilmişti. Bu durum kilisede ayin icra eden bir piskoposun hakkına tecavüz etmek olduğundan hükûmet tarafından Katolik milletinin özgürlüğüne bir kısıtlama getirilemezdi. Muhalifler, Hasun taraftarlarının bu eleştirisine şu üç noktada cevap vermişlerdir.

1) *On adam kendi kilisesine girip fiili olarak kimseye zararı dokunmaksızın mezhep nizamnamesi ile ilgili olan kâğıdı yırtarak protestoda bulunursa bu kişi mezhep açısından hata etmiş olsa bile bu ahiretle ilgili bir durumdur. Bu durum devletin kanunlarına ve mülki nizamına bir karşı geliş olmadığından bir kabahati de içermez.*

2) *Yukarıda geçtiği gibi ayinin hilafı olarak böyle bir suç hakkında kanunlarda hiçbir bend de yoktur.*

3) *Propaganda taraftarlarının yaptığı şikâyet yalnız nefsanîyet ve garazdan kaynaklanmaktadır. Piskoposların birkaç gün kiliseye gelmemesi dinî esasa halel verecek hususlardan değildir. Milletın arasında karışıklık halledilinceye kadar birkaç papazın meydana çıkmaması kendilerini koruma amaçlıdır. Bu durum onların mezhep*

kanunlarımıza dokunuyor iddialarını haklı çıkarmaz. Onlar meydana çıktıklarında nizam-ı belediye hâle verecek davranışlarda bulunacaklarını geçmiş tecrübelerinden daha iyi bilirler.

Propaganda taraftarları Hasun'a yapılan bu hapis uygulamasının dünyanın hiçbir ülkesindeki ruhanilere yapılmadığını belirtirken muhalifler ise böyle bir durumun dünyanın hiçbir ülkesinde görülmediğini çünkü oralarda Hasun gibi bir ruhaninin bulunmadığını belirtmişlerdir.⁶⁸⁸

Yukarıdaki tartışma diyaloglarında görüldüğü gibi iki cemaat arasındaki tartışmalar özellikle Galata'daki asayiş tehdit eder hâle gelmişti. Tartışmalar belli bir noktadan sonra gruplar arası zihniyet farklılıklarından çıkıp kişisel husumetlere varacak derceye gelip Hasun'un ve onun beraberindeki iki papazın şahsında odaklanmıştı. Hükûmet de gruplar arasındaki tartışmalar sakinleşinceye kadar bu kişilerin kiliseye gitmemesini istemiştir. Ancak onlar ise bunu, "En doğal hakkımız olan mezhep özgürlüğümüz kısıtlanıyor." şeklinde yansıtarak hükûmete suçlamalarda bulunmuşlardır.⁶⁸⁹

Hasun taraftarları yazdıkları arzuhâlin devamında Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde yaşayan kırk bin Katoliğin bu piskopostan hoşnut olduğunu belirterek onun için canlarını feda etmekten kaçınmayacaklarını bildirmişlerdir. Muhalifler bu ifadeyi devlet açısından çok sakıncalı bulduklarını şu cümleleriyle dile getirmişlerdir: "Bu canımızı feda ederiz ifadesi açıkça şunu söylemektir: 'Biz otuz kırk bin nüfus din uğruna kanımızı dökmeyi gözümüze almış ve piskoposumuzu her ne şekilde olursa olsun muhafaza etmeye hazırken aleyhinde olan birtakım itaatsiz adamlar hatırı için siz ne salahiyetle ona dokunuyorsunuz.'"⁶⁹⁰

Muhalifler Katoliklerden 30-40 bin kişinin Hasun'u büyük bir lider olarak kabul ettiği iddiasına da karşı çıkmışlar ve son atanan piskoposluk bölgelerinden –Artvin, Bursa, Ankara, Erzurum, Trabzon- Babiâli'ye gelen şikâyetlere bakıldığında bunun

⁶⁸⁸ BOA, İ. HR., nr. 96/4702, 4. v.

⁶⁸⁹ Bu tartışmaların bir benzeri yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra özellikle 1870-1879 yılları arasında Hasun taraftarları tarafından tekrar gündeme getirilecek ve hükûmet mezhep özgürlüğümüzü engelliyor diye uluslararası camiada şikâyetlerde bulunacaklardır. bk. BOA, HR. SYS., nr. 1765/38, 3. v.; HR. SYS., nr. 1786/25; HR. SYS., nr. 1763/13; Y. EE., nr. 91/34.

⁶⁹⁰ BOA, İ. HR., 96/4702, 5. v.

daha iyi anlaşılacağını dile getirmişlerdir. Muhalifler ayrıca Hasun taraftarlarının tartışmalarda *bu din meselesidir* diyerek ortaya çıkmalarının her şeyi gözümüze aldık anlamına geleceğini ve bunlar gibi birçok mutaassıp adamın mezhebi alet ederek pek çok şeylere cesaret ettiğine tarihin şahit olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁹¹

Propaganda taraftarlarının ve muhaliflerin –genelde Mihitaristler- Babiâli'ye gönderdikleri arzuhâllerinde ve hükûmetin bunlara karşı tutumunda şu iki husus göze çarpmaktadır.

1) Propaganda mensuplarının İstanbul'daki tavırları hem muhalifleri hem de Osmanlı hükûmetini rahatsız etmiştir. Çünkü bunlar hükûmetin asayiş ile ilgili aldığı önlemleri mezhep işlerine bir müdahâle olarak telakki edip hükûmeti zor durumda bırakmışlardır.

2) Muhalifler ise millî meclis aracılığı ile cemaatlerinin daha şeffaf bir biçimde yönetilmesini istemişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin fermanlarına uygun olduğundan bu yıllar içerisinde onların istekleri hükûmet tarafından haklı görülmüştür. Ancak iki grubun ayrılıp müstakil bir cemaat kurma istekleri ise uygun görülmemiştir.

Hükûmet yukarıda sayılan tüm olumsuzluklara rağmen Katolik Ermenilerin tekrar meclislerinde toplanmalarını ve cemaatlerinin sorunlarını elbirliği ile çözmelerini istemiştir. Ancak kısa zaman içerisinde bunun gerçekleşmesi mümkün olamamıştır. 20 Haziran 1853 tarihinde muhalif gruptan Katolik Ermeniler hariciye nezaretine verdikleri arzuhâllerinde *hükûmetin rızasına uygun olarak meclise geldiklerini ancak karşı tarafın çeşitli sebeplerle maslahatın görülmesine engel olduklarını* dile getirmişlerdir. Muhalifler ayrıca bu konuda *daha bir şey yapmaya mecallerinin kalmadığını* da söyleyerek içerisinde buldukları umutsuz atmosferi tasvir etmişlerdir.⁶⁹²

İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaati arasındaki tartışmalar daha çok Mihitaristlerle Propaganda mensupları arasında gerçekleşmekteyken 1853'lü yıllarda Ermeni Kilisesine sempati ile bakan Katolikler de Propagandaya karşı seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Hükûmete verdikleri arzuhâllerinde Hasun'un yaptıklarına

⁶⁹¹ BOA, İ. HR., 96/4702, 5. v.

⁶⁹² BOA, İ. HR., 96/4702, 5. v.

tahammüllerinin kalmadığını belirterek alınacak yeni kararların kendilerini rahatlatacağını dile getirdiler. Bu kararların içerisinde; 1100 aileden oluşan cemaatlerine ayrı bir patriklik verilmesi, nüfuslarının ve vergilerinin ayrılması ve emlaklarının kendilerine verilmesi gibi hususlar yer almaktaydı. Ayrıca Katolik Ermeni isminin de kendilerine tahsis edilmesini de istemişlerdir.⁶⁹³

Katolik Ermenilerden bir grubun ayrı bir patriklik idaresi kurma isteği hükûmeti endişelendirdi. Çünkü daha çeyrek asır önce Ermeni kilisesinden ayrı bir Katolik Ermeni Patrikhanesi kurulmuş olmasına rağmen sorunlar hâlâ bitmemişti. Bundan dolayı hükûmet onların bu isteğini uygun bulmadı. Ancak Propaganda muhalifi olan bu Katolik Ermeniler değişik tarihlerde hükûmete hemen hemen aynı ifadeleri içeren arzuhâllerini takdim etmeye devam ettiler.⁶⁹⁴ Bunun üzerine hükûmet onlardan cemaatlerinin durumu hakkında geniş bilgi veren bir rapor hazırlamasını istedi. Onlar da başlangıçtan o güne kadar gelinen süreçle ilgili ayrıntılı bir lahiya hazırlayarak hükûmete takdim ettiler. Bu layihada Mihitaristlerin İstanbul'daki konumundan bahsedilirken Propagandaya da niçin karşı olduklarını şu cümleleriyle izah etmişlerdir: “Herkesin bildiği gibi içerisinde bulunduğumuz Katolik milleti ta başlangıçtan beri Ermeni milletinden mezhep münakaşaları nedeniyle ayrılmış ise de Ermeni lisanının usul, merasim ve mezhebiyesini tamamen kabul etmiştir. Bununla beraber Roma'da mukim papayı mezhep reisimiz olarak tanımış ve dinî meselelerde herhangi bir şek ve şüphe meydana geldikçe ona müracaat etmeyi farz kabul etmişizdir. Ancak şu kadar var ki Katolik mezhebi diğer birtakım milletlerin de tabi olduğu mezhep olduğundan bu cihetle onlara mutabakatımız varsa da diğer hususlarda onlara açıkça benzememiz gerekmez. Hatta bunlardan gereği gibi sakınmak devlete tabiiyetin gerekliliklerinden ve mezhebimizin riyasetinin tenbihlerindedir. Bundan dolayı başlangıçtan beri milletin çoğunluğu Ermeni milleti olma vasfını kaybetmemek amacına da tamamen muvaffak olmuştur. Mezhep açısından diğer milletlere mutabakat bulunduğundan diğer ruhani kaidelerine de benzemeye meyletmek Ermeni milletliğinden çıkma bir kısım kimselerin emel ve arzularından olmuştur. İleride Latin'e benzeme muradını millet arasında oluşturmaya çalışanların başlıcaları Roma idaresinde bulunan mekteplerde terbiye

⁶⁹³ BOA, MVL., nr. 259/68.

⁶⁹⁴ Ermeni kilisesine yakın olan muhalif Katolik Ermenilerin Babıâli'ye değişik tarihlerde sundukları arzuhâllerin ayrıntıları için bk. BOA, MVL., nr. 259/68, 5, 6,7,8. v.

görüp kulecli⁶⁹⁵ diye tabir edilen ve ekserisi ruhban ve taraftarları olan kişilerdir. Latine benzememeyi kendilerine yol tutanların da en önde gelenleri Venedik Manastırı'nda terbiye görmüş, 'Abbalı' diye tabir edilen ruhbanlar ve diğer manastırlarda bulunanlardan bir haylicesi de bunların taraftarlarıdır. Yüz elli seneden ziyade bu iki kısım arasında münazaa ve ihtilaflar bulunduğundan millet bu yüzden nice meşakketlere girdiği tarihçe de kaydımızdadır. Bundan 24 sene önce milletimiz saltanat-ı seniyyede Ermeni patriğinin idaresinden ayrılıp müstakil bir millet imtiyazına nail olup ayrıca bir patriğin idaresine dâhil edildiğinde iki taraf yine aba ve ecdatlarından beri devam eden iddiaları bırakmamışlardır. O esnadan beri münazaa ve ihtilafları eksik olmamış ise de Piskopos Hasun'a gelene dek ruhani ve cismani memuriyetiyle sebkate eden diğer piskopos ve patrikler bu gibi manevi münakaşaları nefsaniyete bağlayıp fazla kulak asmamışlar ve milletin asayişine hâlel getirecek bir durumun ortaya çıkmasına da müsaade etmemiş ve bu tür tartışmalardan uzak kalarak milleti idare edegelmişlerdir. Ancak yedi seneden beri ruhani işlere memur olan Piskopos Hasun aldığı tarikat terbiyesinin gereği ifrat derecesinde Latine benzemiştir. Bundan dolayı memuriyetinden bu ana gelene dek milletin kadim hukukuna ait olan tarafına aşına olmayarak Ermeniliği terk edip Latin'e benzeme düşüncesinde olup ekseriyeti taşrada olan kişilerle bu işi yürütmektedir. Katolik Ermenileri Latinleştirmeye çalışarak fikirlerini bütün ruhbanlarıyla beraber devleti âliyeden gizlemiş ve bu hususta ellerinden gelen fitne ve fesattan geri durmamışlardır.⁶⁹⁶

Propagandaya muhalif ve Ermeni kilisesi ile yakınlığı bilinen bu Katolik Ermeniler yaptıkları bu ön girişten sonra hükûmete sundukları layihalarında madde madde şu hususların üzerinde durmuşlardır.

1) Hasun Roma'ya giderek milletin hukukuna ve kadim âdetlerine aykırı olarak ve emsalleri gibi milletin seçimi ve yazılı bildirimini olmadan gizlice başpiskoposluk makamını elde etmiş ve selefinin (Maruşyan) vefatına kadar bu keyfiyeti millettten gizlemiştir.

2) Roma'dan İstanbul'a döndüğünde elde etmiş olduğu piskoposluğu gizleyip patriklik makamını da elde etmiştir. Böylelikle seleflerinin usulüne ve milletin kaidesine

⁶⁹⁵ Roma'daki Urban Kolejinde yetişen veya oranın görüşünü benimseyenler kastediliyor.

⁶⁹⁶ BOA, MVL., nr. 259/68, 1. v.

aykırı olarak kendi başına idareye kalkıştığından milletin kadim hukukuna tecavüz etmiştir.

3) Sekiz sene önce selefi vefat ettiğinde *erbab-ı sadakat ve dirayetten bir piskopos seçmek üzere* millet meclisi toplandığında kendisi de hazır bulunmuş ve Roma'dan elde ettiği beratı okumuştur. Bu beratta piskoposluk makamının kendisine verilmiş olduğunu aniden ilan ederek millet arasında tartışmalara neden olmuştur.

4) Milletin çocuklarının terbiyesi ve milletin maarifinin ilerlemesi için oluşturulmuş olan *millî şirketi* çeşitli bahanelerle başlangıçta Babiâli marifetiyle bozmaya gayret etmiştir. Ancak buna muvaffak olamadığında Babiâli memurları huzurunda susup imza ile tasdik etmişken daha sonra Roma'ya giderek ruhani hükûmet tarafından bastırarak Propagandan bir mektup getirip devletin rızasına aykırı olarak bu şirketi feshetme iddiasında bulunmuştur. Onun bu davranışının nefsanî olduğu ortaya çıktığında kendisine güven kalmamış ve millet arasında çeşitli dedikoduklar meydana gelmiştir.

5) Yine milletin reyine ve kadim âdetlerine aykırı olarak taşra eyaletleri için de altı nefer piskoposu millete haber vermeden istediği gibi tayin etmiştir.

6) Milletin cismani meselelerinden olan vasiyet etme, kilise, hastane ve fukahane inşa etme gibi hususları ruhani hükûmeti dairesine katarak cemaatin cismani işlerine de müdahale etmiştir. Hatta bu sırada kendi taraftarlarından memurlar tayin ederek Osmanlı Devleti tarafından beratla patriğe ve millet meclisine havale edilen imtiyazları iptal etmeye çalışmıştır. Millet meclisi her ne zaman toplanıp milletin işlerini kolaylaştırmak ve dinî işlerini düzenlemek için bir nizamname kaleme alsa Hasun, ruhani işlerinin dışına çıkarak mecliste bulunan birkaç taraftarının delaletiyle bu nizamnamelerin düzenlenmesini engellemiştir. Bundan dolayı milletin borçlarının tesviye edilmesi mümkün olmamış ve günden güne artmıştır. Meclisin toplanması da şirazesinden çıkarak milletin fakirlerinin ihtiyaçları dahi karşılanamaz hâle gelmiştir.

7) Mezhep işlerinin idare şeklini asli kaidesinden çıkarıp *Barok kıyye* diye tabir edilen Latin usulünü uygulayarak milleti Latinlik yoluna sevk etme sevdasına düşmüştür.

8) Uzun zamandan beri zatında olan fesadı milletin içinde yaymak amacıyla milletin birtakım muteber manastır rahiplerinin ve meşhur ailelelerinin aleyhinde ruhani ve cismani hususlarda iftiraları içeren hicvi bir kitap telif etmiştir. Yayınlanan bu

kitabın ücreti kendi tarafından verilmişken ona bir suçlama yapılmaması için taşraya giderek olayı bilmezden gelip inkâra çalışmış ve bu sebeple de milleti bir birine düşürmeye çalışmıştır.

9) Milletin tahsis ettiği hayır kurumlarından olan taşradaki manastırlarda terbiye gören çocukların hemen hemen hepsi aynı zamanda akraba ve taallukatımız da olduğundan bunlar ruhbanlık ve diğer eğitimlerini aldıktan sonra memleketlerine gelmektedirler. Buraya geldikten sonra vaaz vermek, mektep açmak ve diğer ruhani hizmetleri yerine getirmek gibi işler tarikatlerinin gereği iken Hasun öncelikle bunların gelişini engellemeye çalışmaktadır. Ancak bir şekilde memleketine gelmeye muvaffak olanlara ise ailesinin evinde oturmasına izin vermemektedir. Bunun yanında memleketin usulüne uygun olan elbiselerini giymeye de izin vermemekte ve birkaç gün içinde onları ayaklarının tozu ile geri göndermektedir. Uzun müddet kalanları da bir vesileyle vatanlarından zorla müebbed olarak ihraç etmektedir. Bundan dolayı herkes akrabalarından ayrılmakta ve millet de ilim ve terbiyeden mahrum kalmaktadır. Bununla da kalmayarak kendi ruhani yetkisinde olmadığı hâlde bu kişileri cezalandırmaya kalkışmaktadır. Bu hareketiyle yetkisini aşmış devlet hukukuna ve hükûmetin idaresine zarar vermektedir.

10) Onun düşüncesine muvafakat eden ruhbanların sayısını arttırmakta ve bunlar da eğittiği çocukları adım adım Latinleştirmektedir.⁶⁹⁷

Propaganda'ya muhalif bu Katolik Ermeniler tahriratlarının⁶⁹⁸ sonuç bölümünde; *defaatle hükûmete yapmış olduğu şikâyetlere ve göstermiş olduğu tahammüllere rağmen bir düzelme olmadığından bu piskoposla beraber aynı çatı altında kalamayacaklarını, bundan dolayı da kendilerinin Katolik Ermeni sıfatıyla tanınıp Hasunla olan bütün resmî bağlantılarının da kaldırılmasını istemişlerdir.* Bunun üzerine Hasun taraftarları ise onların tarafın iddialarını madde madde cevaplayarak bir layiha hâlinde hükûmete takdim etmişlerdir.⁶⁹⁹

Propaganda taraftarları bir taraftan Mihitaristlere karşı reddiyeler yazarken bir taraftan da diğer muhalif Katolik Ermenilere de cevap vermek zorunda kalıyorlardı. Ancak layihada bir husus dikkati çekmektedir o da aslında Ermeni kilisesine yakın olan

⁶⁹⁷ BOA, MVL., nr. 259/68, 2, 3. v.

⁶⁹⁸ Tahrirat; resmî bir daire tarafından yazılan yazı ve mektuplara denir

⁶⁹⁹ BOA, MVL., nr. 259/68, 11,12,13. v.

bu Katolik Ermeniler'in Mihitaristlerle de çok içli dışlı olmadıklarıdır. Ancak her iki grup da kadim usulün korunmasını esas alıp cemaati Latinleşme tehlikesine götüren yolları kapamak istediklerinden bu zaman diliminde Propagandaya karşı ortak mücadele etmişlerdir.⁷⁰⁰

Hariciye nezareti gelen şikâyetlerin artık önü arkası alınamaz hâle geldiğini gördüğünden 5 Ağustos 1853 tarihinde sadarete yazdığı yazısında Hasun'dan dolayı tartışmaların daha da çok büyüdüğünü belirterek sadarettten çıkacak hükme göre bir kararın verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Hasun, patrik vekili ve milletin ileri gelenleri (Propaganda taraftarlarından oluşan kesimi) meclis-i vâlâ⁷⁰¹ dairesine çağrılarak birtakım sorular yöneltmiştir. Muhaliflerin isnat ettiği suçlar Hasun'a bu dairede okunmuştur. Bu suçlamalar; İstanbul'daki memurluğunu Roma'dan gizlice elde ederek millî hukuku yok etme, mezhep işlerini cismani işlerle karıştırma, milleti Latin heyetine ve usulüne sokma, gereksiz yere akçe sarfetme gibi başlıklardan oluşuyordu. Meclis-i vâlâda bu iddialar okunduktan sonra Hasun, orada hazır bulunan Katoliklerin ileri gelenleri ve patrik vekili bu sorulara tek tek cevap verdiler. Burada bulunan Katoliklerin ileri gelenleri Hasun'un Roma'dan memurluğunu elde edip İstanbul'a geldiğinde milletin tüm kesimi tarafından teşekkürlerini ifade eden yazılar gönderildiğini bildirmişlerdir. Ayrıca mezhep işlerinin dinî işlere kesinlikle karıştırılmadığını bunun aksini söyleyenlerin hangi maddede böyle bir uygulama yapılmışsa ispatlamaları gerektiğini belirttiler. Bununla birlikte Hasun'un cemaati Latinliğe çevirdiği iddiasının gerçek olamayacağını, çünkü böyle bir şeyin Hasun'un memurluğuna da ters düşeceğini şöyle dile getirdiler: “Zaruri olarak Latin usulüne sülûk etmek lazım olsa bile mezhep

⁷⁰⁰ Her bir grubun diğeri hakkındaki suçlamalarını içeren bu layihalar yaklaşık 20 yıl sonra tekrar İstanbul'da cereyan edecektir. Özellikle Kardinal Franki'nin İstanbul'a gelişiyle beraber karşılıklı suçlamaları içeren layihalar hükûmete takdim edilecektir. Ancak bu dönemde dikkati çeken husus Mihitaristlerin bu yıllarda da Propagandaya karşıtlığı bulunmasına rağmen bunu önceki yıllara göre daha kısık bir sesle dile getirilecektir. Ancak Ermeni kilisesine yakınlığı olan Katolik Ermeniler bu yıllarda muhalif hareketin bayraktarlığını yapacak ve Şark Katolik Ermeniliği ismini alacaklardır. bk. BOA, HR. TO., nr. 455/4.

⁷⁰¹ Meclis-i vâlâ, II. Mahmut döneminde ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların muhakeme edilmesiyle uğraşmak amacıyla 1837 yılında kurulmuştur. Tanzimat'tan sonra işlerin çoğalması nedeniyle bu meclis, meclis-i vâlâ-yı ahkâmı adliye ismiyle anılmıştır. Meclis-i vâlâ ayrıca günümüzde bakanlar kurulunu ifade eden meclis-i vükelâya da projeler üreten bir kurumdur. Mülki ve idari düzenlemenin yanı sıra, alınan kararların nasıl uygulandığını kontrol etme yetkisine de sahiptir. Meclis-i vâlânın vükelâdan bazı kimseleri Tanzimata aykırı hareketlerinden dolayı yargıladığı da görülmüştür. Bu meclis 1867 yılında, şûra-yı devlet ve divân-ı ahkâm-ı adliye adıyla ikiye ayrılarak lağvedilmiştir. bk. s. 261.

kuralları mani olacağından bunu yapmaya muktedir olamayacaktır.”⁷⁰² Cemaatin masrafa sokulduğu hususunda da Hasun’un hiçbir zaman fazla bir harcama yapmadığını hatta kendine tahsis edilmiş olan 5 bin kuruş maaşı bile zorla kabul ettirdiklerini dile getirdiler. Katoliklerin ileri gelenleri sonuç olarak bu şikâyetlerin sebebinin Hasun’un ruhani memur olarak yaptığı işlerin bazı şakilerin işine gelmediğinden kaynaklandığını belirtmişlerdir.⁷⁰³

Meclis-i vâlâ dairesinde patriğin düşüncesinin ne olduğu vekiline sorulduğunda o da; eğer Propaganda karşıtlarının istediği gibi cemaat arasında ayrılma meydana gelirse patriğin istifa edeceğini söylediğini belirtmiştir. Meclis-i vâlâ bu kişileri dinledikten sonra piskoposun atanmasından önce *usul-ü mezhebiye* ne şekilde olduğu ve atandıktan sonra ne gibi değişikliğin meydana geldiğini bilmek için Propaganda muhaliflerinin ruhban takımından bazı vekillerin dinlenmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁷⁰⁴ Bunun üzerine meclis-i vâlâ dairesine çağrılan muhaliflerin milletvekilleri daha önceki şikâyetlerin aynısını burada da tekrar etmişlerdir.

Meclis-i vâlâ patriğin temsilcisi olarak vekilinin ifadesini almasına karşın patriği de bizzat sözlü olarak dinlemek istemiştir. Ancak o birkaç defa bu daireye çağrıldığı hâlde hasta olduğunu öne sürerek gelmemiştir. Bu defa vekilden patriğin konu hakkındaki görüşünü belirten yazılı bir belge getirmesi istenmiştir. Bunun üzerine Patrik Nikogos gönderdiği mektubunda vekilinin tersine muhaliflerin haklılığını şu şekilde dile getirmiştir: “Bendeniz de bu maddelerde milletin umur-u ruhaniyesine dair hiçbir iş olmayıp yalnız umur-u cismaniyeye müteallik şeyler olduğundan milliyet ve hukuk davası edenlerin hakkı benim katımda sabit olduğunu ve elimde bulunan berat-ı âli gereğince bunların haklı olduklarını arz ederim.”⁷⁰⁵

Katolik cemaatinin tartışmalarının yoğun olduğu böyle bir dönemde Osmanlı Devleti tarafından Rum, Ermeni, Katolik patrikleriyle, Protestan vekili ve Yahudi Hahambaşısına mezhep imtiyazlarını içeren bir ferman gönderilmişti. Fermanın içeriğinde genel olarak patrikhanelerin ve hahambaşılığın yönetiminde meclislerin

⁷⁰² BOA, MVL., nr. 259/68, 14. v.

⁷⁰³ BOA, MVL., nr. 259/68, 14. v.

⁷⁰⁴ BOA, MVL., nr. 259/68, 14. v.

⁷⁰⁵ BOA, MVL., nr. 259/68, 15. v.

kurulmasını ve bu meclislerin cemaatlerinin yönetimindeki ağırlığının artırılması istenmişti. Ayrıca bu meclislerde ruhanilerle birlikte sivillerin de beraber yer alması istenmişti. Bu fermanın nüshası tercüme ettirilerek gayrimüslim cemaat mensuplarının görebilmesi için İstanbul'daki gazetelerin sayfalarına eklettirilmişti.⁷⁰⁶ Katolik Ermeni cemaatinin bu ferman için yaptığı teşekkürlerin içeriğine bakıldığında bile cemaatin yaşadığı ortam kolaylıkla müşahade edilebilir.⁷⁰⁷ Anadolu'nun birçok yerinde ve Lübnan'da bulunan Katolik Ermenilerin ileri gelenleri fermana teşekkürlerini topluca beyan ederken İstanbul'da bulunan cemaat ise ayrı ayrı sunmuştur.⁷⁰⁸ Örneğin Katolik Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden İbrahim Hüdaverdioğlu Bey teşekkürünü şu ifadelerle belirtmiştir: “Katolik patriğine verilen fermanın dolayı müteşekkirimiz. Fakat bu aralar milletimiz iki fırka olduğundan ve ben de bütün mesalih-i milliyeden el çekip istifa etmiş olduğumdan dolayı milletçe takdim edilen teşekkür yazısı benim tarafımdan mühürlenmemiştir. Bundan dolayı ayrı bir yazı ile teşekkürlerimi beyan ederim.”⁷⁰⁹

Katolik Ermeni grupların ve İbrahim Hüdaverdioğlu'nun ferman için teşekkürlerini ayrı ayrı takdim etmesi karşısında hükûmet problemin çözülmesinin aciliyetini bir kez daha idrak etmiş ve sadrazam bu durumu padişaha sunduğu arz tezkiresinde şöyle özetlemiştir: “Katolik millete ihsan edilen fermanın dolayı bu millet tarafından ve Hoca İbrahim tarafından ayrı olarak verilen teşekkürnameler padişaha takdim edildi. Padişahça da uygun görülürse zikredilen teşekkür yazıları diğerleri gibi tercüme ettirilip ferman-ı ali tercümesi ile beraber İstanbul gazetesine eklettirilecektir. Bu İbrahim'in böyle ayrı olarak teşekkür edişi iki taraf olan Katolik milletinin hayli vakitten beri ihtilaf üzere bulunmalarından neşet etmektedir. Bu iki fırkanın ifadelerini işiterek gereken incelemeleri yapmak için meclis-i vâlâ dairesinde bundan önce komisyon teşkil edilmiş olduğundan ve bu hâlin uzaması münasip olmayacağından bir an önce gerekenin yapılması uygun olacaktır.”⁷¹⁰

Meclisi vâlâ dairesinde iki tarafın uzlaşmasına çalışıldığı sırada hükûmetin başını ağrıtan bir sorun daha ortaya çıkmıştı. Sorunun nedeni muhaliflerin layihalarında dile

⁷⁰⁶ BOA, İ. HR., nr. 99/4858.

⁷⁰⁷ BOA, İ. HR., nr. 328/21213.

⁷⁰⁸ Ceride-i Havadis, t. 10 Z 1269/14 Eylül 1853; BOA, İ. HR., nr. 100/4883; İ. MTZ. CL, nr. 2/129.

⁷⁰⁹ BOA, İ. HR., nr. 99/4858.

⁷¹⁰ BOA, İ. HR., nr. 99/4858.

getirdikleri Hasun tarafından Mihitaristlere hakaret eden hicivli bir dille yazılmış olan kitaptır.

1.1.3. Kitap Meselesi

Piskopos Hasun ve onun beraberindeki iki kişi tarafından Mihitaristleri hicveden *Surp Ğazar Mıkhitaryan/Mihitaryan Manastırı* isminde bir kitap basılmıştı.⁷¹¹ Kitap içerik bakımından hem Mihitaristlerin dinî anlayışlarına hem de onların ailelerine hakaretleri içeriyordu. Hasun'un da bu kitabın hazırlanmasında emeği geçmiş olmasına rağmen suç Lazar ve Çino isimli iki Latin rahibin üzerinde kaldı. Kitap birçok tartışmalara neden olduğundan papa tarafından kınanarak hiç kimsenin okumaması istenmiş ve yanlarında bulunanlar ise o mahallin piskoposuna teslim etmesi için emir verilmiştir.⁷¹² Osmanlı hükûmeti de bu kitabın ortadan kaldırılması için patrihaneye emir vermiş olduğundan patrik vekili bu kitaplardan yanlarında bulunanların patrikhaneye getirmesi için İstanbul'daki Katolik kiliselerinin kapılarına yazılar astırmıştır. Ancak Katolik cemaatinden bir grup kilise kapısına asılan bu kâğıtları görünce önce onu yırtmış daha sonra patrikhaneye girerek patrik vekiline saldırmıştır.⁷¹³

Osmanlı hükûmeti İstanbul sokaklarında bu olayın büyüdüğünü ve kilisede tartışmaların alevlendiğini işittiğinde iki tarafın temsilcileri tekrar meclis-i vâlâya çağrıldı. Bu defa tartışmalar kitabın toplanıp nasıl imha edileceği hususunda yoğunlaşmıştı. Bir grup bu kitapların toplattırılarak patrikhaneye teslim edilmesini isterken diğer grup ise zaptiyeler nezaretinde kilise önünde yakılmasını istemiştir. Kilise önünde yakılması yeni bir tartışmalara neden olabileceğinden hükûmet başka çareler aramaya başlamıştır. Meclis-i vâlâda yapılan görüşmelerin neticesinde muhalif gruplar ikna edilmiş ve kitapların Roma'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Görüşmeler sonunda ayrıca makamından ayrılan patriğin tekrar eski görevine başlaması ve ona hakaret eden kişilerin ondan özür dilemesi gibi hususlar da karara bağlanmıştır.⁷¹⁴ Tüm bu gelişmeler karşısında Katolik Ermeni patrikhanesi tartışmaların bitirilmesi

⁷¹¹ Pars Tuğlacı, bu kitabın İstanbul'daki Kastro matbaasında basıldığını belirtmektedir. bk. Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 17.

⁷¹² BOA, HR. MKT., nr. 68/26.

⁷¹³ BOA, İ. HR., nr. 96/4702.

⁷¹⁴ BOA, İ. HR., nr. 105/5139.

noktasında hükûmetin yardımlarına müteşekkir olduklarını ifade eden teşekkürnamelerini takdim etmişlerdir.⁷¹⁵

Meclis-i vâlâda yapılan görüşmeler sonrasında tartışmaların bitmesi ve kendisinden de özür dilenmesinden sonra Patrik Nikogos görevine tekrar başlamıştır. Nikogos milletin cismani işlerini 12 azadan oluşan Katolik Ermeni millet meclisi vasıtasıyla yürütüyordu. Ancak uzun süredir devam eden tartışmalardan dolayı meclis bir türlü toplanamamış ve patrik vekilinin görevde bulunduğu süre boyunca da bu şekilde devam etmişti. Bu durum hükûmeti de sıkıntıya sokmaktaydı. Çünkü Patriğin milleti ilgilendiren hususlarla ilgili önemli resmî belgelere patriğin tüm meclisin çoğunluğunun kararı o yöndeymiş gibi imza atması temsiliyet açısından bir eksiklikti. Bu yüzden Nikogos makamına oturduktan hemen sonra bir meclis seçimi için hariciye nezaretinden izin istedi.⁷¹⁶ Çünkü on iki azalık mecliste sadece altı kişi kalmıştı. Bunlardan biri vefat etmiş beşi ise istifa etmişti. Nikogos'un isteği üzere kısa zaman içerisinde altı kişi daha meclis azalığına seçilmiş ve bunların azalıkları padişah tarafından da uygun görülerek onaylanmıştır.⁷¹⁷

Katolik cemaati içerisindeki tartışmalar Roma'daki Propaganda yönetimini de zaman zaman çareler aramaya sevk etmiştir. Papa IX. Pie'nin Hasun'a güvenip onun belirlediği piskopos adaylarını tek taraflı olarak tayin etmesi İstanbul'daki Propaganda mensuplarının güçlenmesini amaçlamışken tam tersine tartışmaları iyice arttırmıştır. Ayrıca IX. Pie bu tavrıyla iyi bir gelişme gösteren Osmanlı-Vatikan ilişkilerini de

⁷¹⁵ Katolik Ermeni cemaati arasında infiale yol açan hicvedici bu kitabın toplattırılması hususunda patrikhanede Meclis-i Vâlâ Anadolu Birinci Kâtibi Osman Bey ve Zaptiye Muavini Aşir Bey de hazır bulundurulmuş ve bunların da gayretleri ile kitabın toplattırılması hususu halledilerek uzun zamandan beri devam eden kitap tartışması bertaraf edilmişti. Bundan dolayı patrikhane tarafından bu iki kişiye yaptıkları çalışmalardan ötürü hediye olarak birer kutu gönderilmişti. Bu kişiler görevlerini devletin emirleri doğrultusunda yaptıklarından dolayı kendilerine verilen hediyeyi kabul edip etmeme noktasında hükûmetten izin istediler. Bunun üzerine sadrazam konuyla ilgili olarak padişaha sunduğu arz tezkiresinde bu tür görev yapanlara patrikler tarafından bir şey hediye edilmesi usul ve âdet hükmüne girdiğini ve bu kutuların da hediye kabilinden sayıldığından bunların alıp alamayacaklarını sorduğunda padişah da bunu uygun görerek hediyelerin alınabileceğini belirtmiştir. bk. BOA, İ. HR., nr. 105/5139.

⁷¹⁶ BOA, İ. HR., nr. 120/5967.

⁷¹⁷ Mecliste isimleri bulunan altı aza şunlardan oluşmaktaydı: Hümayûn bazerganı Köcekoğlu Artin, mekteb-i tıbbiye şahane muallimlerinden Doktor Kaspar Bey, kuyumcu esnafı ileri gelenlerinden Hoca Feran, Avrupa tüccarı ileri gelenlerinden Hoca Ferhad, şalçı esnafı ileri gelenlerinden Hoca Toma ve tülbençî esnafı ileri gelenlerinden Hoca Mosis'dir.

Çoğunluk oyu ile yeni seçilen azalar ise şu isimlerden meydana gelmiştir: Feshane-i Amire müdürü Hoca Diran, doktorların ileri gelenlerinden Berat Bey, Kuyumcu esnafı ileri gelenlerinden Tıngıroğlu Hoca Pozi, sarrafların ileri gelenlerinden Damatoğlu Hoca Ovanis, tüccarın ileri gelenlerinden Bilezikçiöğlü Hoca Ovanis ve Hoca Bedros'tur. bk. BOA, A. AMD., nr. 59/75.

tehlikeli bir noktaya getirmiştir. Bundan dolayı Propaganda yönetiminin uzlaşma arayışı girift bir hâle gelmişti. Vatikan, bir taraftan Osmanlı hükûmeti ve Katolik Ermeni ulusal meclisiyle, diğer taraftan Başpiskopos Hasun ve Katolik Ermenilerin ileri gelenleriyle uzlaşma sağlamaya çalışıyordu. Sonunda Propaganda yönetimi bu amacına ulaşabilmek için piskopos seçimi ile ilgili yeni bir yöntem önerdi. Buna göre patrik; ruhbanlardan ve laiklerden oluşan eşit sayıda bir topluluğu –altı kişiden az, on iki kişiden fazla olmayacak- piskopos adaylarının belirlenmesi için toplantıya çağıracaktı. Toplantıda bulunan bu kişiler listeden üç kişinin ismini seçeceklerdir. Bu üç kişiden biri manastır papazı grubundan olacaktır. Listedeki bu üç aday papanın onayına sunulacak ve son seçimi papa yapacaktır.⁷¹⁸

Ulusal meclisin temsilcisi olan Katolik Ermeniler, Mihitaristlerin de telkinleriyle Roma'nın bu önerisini kabul etmediler. Onlara göre piskoposlar geleneksel usule göre seçilmeliydi. Propaganda okulunda yetişmiş olanlar ise papanın oy hakkının bulunmasını istiyorlardı. Neticede uzlaşma olmadığından Roma'nın piskoposların seçimi ile ilgili önerisi kabul görmedi.⁷¹⁹

1.1.4. Katolik Ermenileri Latinleştirme Çabaları

İstanbul'daki Latin Patrikliği 1204'te İstanbul'a karşı düzenlenmiş olan IV. Haçlı Seferinden sonra kurulmuştu. Rum patriğinin İznik'e sığınmasıyla 1261 yılına kadar süren Latin İmparatorluğu süresince buradaki dinî yapı Latin Patrikliği tarafından kontrol edilmişti. Ancak bu tarihten sonra tekrar Bizans'ın hâkimiyetinin sağlanmasıyla beraber Latin Krallığı sona ermişti. Buna rağmen İstanbul'daki Latinler dinî varlıklarını sürdürmüşler ancak Latin patriğinin İstanbul'daki Katoliklerle direk etkisi ortadan kaldırılmıştır. Buna göre İstanbul'daki Katolikler patrikliğe bağlı bölge papazının yetkisi altında toplanmışlardır. Bu papaz da şehirde oturan dinî liderler arasından seçilmiştir.⁷²⁰

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiğinde diğer gayrimüslim cemaatlere tanıdığı hakkı Latinlere de tanıyarak onların cemaatlerini yönetecek bir teşkilat

⁷¹⁸ Frazee, a.g.e., s. 263.

⁷¹⁹ Frazee, a.g.e., s. 264; Ayrıca bk. Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140, s. 1-28.

⁷²⁰ S. Vailhe, "Constantinople", *The Catholic Encyclopedia*, C IV. s. 608.

kurmalarını istemiştir.⁷²¹ Bunun üzerine Galata kolonisinin burjuvaları fetihle birlikte dağılan belediye teşkilatının yerine bir birlik oluşturmuşlar ve kendilerine bir vekil seçmişlerdir. Hem hukuki hem de dinî özelliği olan bu birliğe Magnifica Comunita di Pera ya da Santa Anna Tarikatı denilmiştir. Magnificia Comunitia bir başkan, bir başkan yardımcısı ve on danışman tarafından yönetilmiştir. 25 Nisan 1632’de alınan bir kararla bütün danışmanlarının Pera’da doğmuş, en azından Peralı kadınlarla evli ve Latin Katolik ayin usulünden kimseler olmaları şart koşulmuştur.⁷²²

Galata’daki bu birlik sefaret işlerini yüklenmenin yanı sıra kiliselerin ve dinî kurumların mali işlerini de idare etmiştir. Örneğin her yıl kiliseye verilen akarların, bağışların ve birlik tarafından konulan vergilerin idaresinden sorumlu iki vekil atamıştır. Ancak birliğin sahip olduğu güçler laik unsur tarafından yönetilmeye pek alışık olmayan Latin ruhbanın bağımsızlık özelemleriyle bağdaşmamıştır. Katolik ülkeler ve papalığa bağlı Propaganda teşkilatı da Latin ruhbanına destek olduğundan birlik içerisinde sık sık tartışmalar yaşanmıştır.⁷²³ Bundan dolayı birlik yöneticileri yapılan bu müdahalelerden kurtulmak için 1664 ve 1671 tarihlerinde sadarete verdikleri arzuhâllerinde Latin Katolik reisinin memalik-i şahanedeki diğer ruhani reisler gibi Babîâli tarafından beratla tayin edilerek Roma’nın nüfuzundan kurtulmasını talep etmişlerdir.⁷²⁴ Ancak bunların istekleri Osmanlı hükûmeti tarafından uygun görülmediğinden bu Latin cemaati de giderek ecnebi nüfuzu altına girmeye başlamıştır.⁷²⁵ Osmanlı hükûmetinin bu birliğin isteğini geri çevirmesi Propagandayı daha da cesaretlendirmiştir. Propaganda 17 Ekim 1682 tarihli emriyle laik kurumların kilise mallarının idaresi üzerindeki her türlü müdahalesini yasaklamıştır. O andan itibaren birliğin rolü Latin tebaanın ve dinî kurumların Babîâli’yle ilişkisini sağlamla-

⁷²¹ Haydaroğlu, a.g.e., s. 5.

⁷²² Rinaldo Marmara, *Başlangıçtan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*, s. 53.

⁷²³ Marmara, a.g.e., s. 54.

⁷²⁴ BOA, HR. SYS., nr. 1767/4, 1. v.

⁷²⁵ Şurâ-yı devlet mülkiye ve maarif dairesinin 1 Ağustos 1329 tarihli mazbatasında Osmanlı Devleti’nde yaşayan Katolikler için Ermeni ve Rum cemaatinde olduğu gibi bir nizamname yapılıp yapılmamasının devlet için ne gibi faydaları içereceği tartışılmıştır. Mazbatada Latin cemaatinin Osmanlı Devleti tebaasından bir ruhani heyeti olmaması nedeniyle Ermeni ve Rum cemaatine verilen imtiyazların Latin cemaatine verilemeyeceği ve nizamname yapılamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca İzmir ve İstanbul’da bulunan Katoliklerin adli işlerinin de ayrı ayrı vekiller tarafından idare edildiği belirtilmiştir. Ecnebilerin etkisi altında olan bu Katoliklerin birleştirilmesinin de devlet açısından bir faydasının bulunmayacağı, hâlihazırda vazife olarak bir muhtarlığı andıran Latin vekâleti için *teşkilat-ı mahsusayı havi* bir nizamname yapılmasının gerekli olmadığı vurgulanmıştır. bk. BOA, HR. SYS., 1767/4, 12. v.; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 14, s. 17.

sınırlanmıştır. Arkasından Roma'nın ruhani gücünün artmasının ve Fransa'nın bütün Doğu Katoliklerin koruyucusu olarak tanınmasının sonunda birliğin gücü de giderek azalmıştır.⁷²⁶

Latin cemaati daha sonra papanın İstanbul vekiline bağlı olarak nezaret-i mahsusa altında idare edilmeye başlanmıştır. Ancak onların diğer gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi nizamnamelerinin olmaması ve cemaate ait işlerin teftişi için Osmanlı Latinleri tarafından seçilmiş umumi bir meclisin de bulunmaması birçok problemleri beraberinde getirmiştir.⁷²⁷

Katolik Ermeni Patrikhanesi kurulurken Ermenilerin dışındaki Katoliklerin bir kısmının buraya bağlanması sonradan bazı problemlere neden olmuştur.⁷²⁸ Prens Metternich ile Viyana Sefiri Rıfat Bey Mehmet Ali Paşa meselesini Roma'da görüşürlerken papanın elçisi de verilen ziyafette hazır bulunmuş ve orada Türkiye'deki Katolikler meselesini açmıştı. Papanın elçisi, Rıfat Bey'e Dersaadet'te müstemenlerin ayinlerine nezaret etmek üzere papa tarafından Latin patriği atandığını ancak daha sonra bu hakkın Dersaadet Katolik Ermeni Patrikliğine verildiğini belirtmiştir. Papanın elçisi bu durumdan vazgeçilerek eski usulün uygulanmasını istemiştir. Rıfat Bey ise elçiye bilgilerinde bir yanlışlık olduğunu çünkü İstanbul'da Latin Patrikliği diye bir makamın olmadığını ve yetkili olarak sadece Katolik Ermeni Patriğinin bulunduğunu belirtmiştir. Rıfat Bey diğer Katoliklere de Katolik Ermeni patriğinin bakmasının nedeni olarak Katolik milletinden bazı kişilerin Latinlik iddiasında bulunarak Katolik patriğine itaat etmekten kaçındıklarından dolayı böyle uygulamaya gidildiğini söylemiştir. Rıfat Bey ayrıca Akdeniz Adaları ile diğer birkaç adadaki Katoliklerin bundan istisna edildiğini dile getirmiştir. Bu arada Rıfat Bey Dersaadet'teki Katolik Ermeni patriğine bir yazı göndererek bu husus hakkında bilgi vermesini istemiştir. Patrik de; "Katolik milleti ile Latin milleti arasında bazı cüzi ihtilaflar olsa bile diğer milletlerde de bu şekilde birbirine bağlı milletler bulunduğunu bundan dolayı Latinlerin de Katolik milletinin patriğinin idaresinde olması gerekir." diye cevap vermiştir.⁷²⁹

⁷²⁶ Marmara, a.g.e., s. 54; Ayrıca bk. Ercan, a.g.e., s. 95-96.

⁷²⁷ BOA, HR. SYS., 1767/4, 3. v.

⁷²⁸ BOA, HH., nr. 1185/46750.

⁷²⁹ BOA, HH., nr. 1185/46732.

Rıfat Bey daha sonra meselenin güzel bir şekilde halledilmesinin uygun olacağına dair Babıâli'ye yazı yazmıştır. Babıâli'de hem Katolik Ermeni patriği hem de Latin vekiliyle yapılan görüşmeler sonunda *Halepli takımından* olan Katoliklerin işlerinin Katolik Ermeni Patrikhanesi tarafından; *Akdenizliler takımıyla Hırvat taifesinin* işlerinin divan tercümanı vasıtasıyla görülmesine karar verilmiştir.⁷³⁰

Osmanlı hükûmetinin Latinlerden bir kısmını Katolik Ermeni Patrikhanesine bağlaması aslında Katolik Ermeni Patriğinin isteğinin sonucunda gerçekleşmişti. Patrik; “Katolikler bizim mezhepdeşimizdir, bizim idaremizde bulunmaları gerekir.” dediğinden Osmanlı hükûmeti de patriğin bu görüşüne itibar ederek böyle bir uygulamaya girişmişti. Ancak daha sonra Halepli grubundan otuz Katolik tüccar Babıâli'ye ardı ardına dilekçeler vermişlerdir. Dilekçelerinde Katolik milleti yönetiminde kalmak istemediklerini, kendilerinin eskiden beri Latin nezareti altında idare edildiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca Ermenilerle aralarında büyük ayın farklılıkları bulunduğunu hatta mezarlıklarının dahi ayrı olduğunu dile getirmişlerdir.⁷³¹

Babıâli, bu kişilerin şikâyetlerini dikkate alarak Avrupa ile ticaret yapan bu seçkin otuz tacirin gücendirilmesinin uygun olmayacağını ve bunların Katolik milletinden mezhepçe farklı olduğu yönünde görüş belirtmiştir. Ayrıca yaşanan bu karışıklıktan dolayı bir senelik cizyenin tahsil edilemediği ve taşraya gidecek olan kişilerin tezkire almak için kendilerine muhatap bir millet başı bulamadığı gibi zorluklara işaret edilmiştir. Bunun üzerine durum ticarethane-i âmirede yapılan meclis-i has toplantısında müzakere edilmiştir. Müzakere sonucunda bunların Katolik Ermeni milleti idaresine geçeli çok zaman olmadığı ve fetihten beri idarelerinde ve mezheplerinde müstakil oldukları dile getirilerek kendilerinin Katolik Ermeni milletinden ayrılmalarının bir sakıncasının bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Katolik Ermeni milletinden de bunlara müdahale edilmemesi istenerek diğer Latin reayası gibi bunların da Divan-ı Hümayûn tercümanının idaresi altında olması uygun görülmüştür.⁷³² Böylece Halepli Katolikler de bir sene sonra Katolik Ermeni Patrikhanesinin himayesinden ayrılarak diğer Hırvat Katolikleri ve Akdeniz

⁷³⁰ BOA, İ. MSM., nr. 33/953.

⁷³¹ BOA, İ. MSM., nr. 33/953.

⁷³² BOA, İ. MSM., nr. 33/953.

adalarındaki Katolikler ile beraber Divan-ı Hümayûn tercümanının nezareti altına alınmışlardır.⁷³³

Katolik Ermeni patriğinin aldığı önlemlerle Latinliğe geçenlerin sayısının azalmasına rağmen Islahat Fermanı'nın ilanı ile beraber Latinleşmelerde artış gözükmeye başlamıştır. Katolik Ermeni patriği, Haziran 1856 tarihinde hariciye nezaretine takdim ettiği yazısında Katolik Ermenilerden bazısının İran himayesine girdiklerini, bazılarının da kendilerini Latin defterine kaydettirdiklerini belirterek Latin vekilin uyarılmasını istemiştir. Patrik, Katolik reayanın Latin defterine yazılmak istemesinin nedeninin millî masraftan üzerlerine düşen hisseleri ödemek istemediklerinden dolayı olduğunu belirtmiştir. Patrik ayrıca cemaatinden hiçbir kimsenin mezhep değiştirmedeği müddetçe Latin defterine kaydedilmemesini ve İran himayesine girip de Latinliğe geçen birkaç kişinin İran sefareti ile görüşülerek tekrar eski mezheplerine döndürülmesini istemiştir.⁷³⁴

Burada dikkati çeken bir husus vardır ki yaklaşık bir asır önce Ermeni kilisenin patriği vergilerini vermemek için Katolik mezhebine geçen cemaatinden şikâyetçi olup Babiâli'nin bunun önüne geçmesini isterken şimdi de Katolik Ermeni patriği Latinliğe geçmeye çalışan cemaatinden Babiâli'ye şikâyette bulunmaktadır.

Katolik Ermeni patrikleri özellikle Batıda ticaret yapmak için Latin mezhebine girmek isteyen cemaatinin peşini bırakmamış ve onlara baskı uygulamışlardır. Bundan dolayı bu kişiler Babiâli'ye sık sık patrikten şikâyetçi olduklarına dair dilekçeler vermişlerdir. Şikâyetlerinin içeriğinde genellikle Latin defterine kaydedilmek isteyen kişilere patrik tarafından icazet verilmediğinden dolayı yaşanan mağduriyetler dile getirilmiştir. Örneğin, 64 yaşındaki Halepli Artin Sahak isimli kişi Latin vekilliği himayesine girmek istediğinden isminin Latin reayası defterine kaydedilip gereken senedin kendine gönderilmesini bu Latin vekilinden rica etmişti. Bunun üzerine vekil Artin'in isteğinin araştırılıp Katolik Ermeni Patrikhanesinde kayıtlı ise ona göre hareket

⁷³³ İstanbul'daki Katolik Ermeni patriğinden başka Musul'da oturan Keldani Patriği Yakup ile Halep'te oturan Süryani Patriği Bedros da kendi milletlerinden olan Katoliklerin Latin defterine yazılmasına karşı çıkmışlar ve bu husustaki şikâyetlerini 27.3.1845 tarihinde bizzat Dersaadet'e gelerek Babiâli'ye iletmişlerdir. Bu patriklerin Latinliğe geçmekle itham ettikleri kişiler uzun zaman önce Dersaadete gelip yerleşmiş olan *Halili* diye isimlendirilen Katoliklerdi. bk. Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 4-5.

⁷³⁴ BOA, HR. TO., nr. 424/32.

edileceğine dair bilgi vermiştir. Artin'in Latin reayası defterine kaydedilme arzusu Katolik Ermeni Patrikhanesi tarafından kabul edilmeyerek onun resmen Katolik Ermeni Patrikhanesinin himayesi altında olduğu vurgulanmıştır.⁷³⁵

Yukarıda geçtiği gibi Katolik Ermeni Patrikliğinin himayesinden çıkıp Latin Vekilliğine geçme teşebbüsleri çoğaldığından dolayı Katolik Ermeni patriği Latin Vekili hakkında Babiâli'ye tekrar Mayıs 1860 tarihinde şikâyette bulunmuştur. Patrik şikâyetlerini birkaç madde hâlinde şu şekilde sıralamıştır.

1) Katolik Ermenilerden bazıları birtakım vergileri ödemek istemediklerinden patrikhanenin hükümranlığı dairesinden çıkmakta ve bunları da Latin Kançılıyası himaye etmek istemektedir.

2) Katolik milletinden çıkıp Latin reayası defterine kaydedilmek isteyenler için hariciye nezaretinden izin alınması gerektiği vurgulanmalıdır.

3) Katolik olduğu hâlde uzun zamandan beri kançılıyaya defterinde kayıtlı olan kişilerin hepsinin kaydının silinmesi gereklidir.⁷³⁶

Bu şikâyetlere muhatap olan Latin Vekili Othon Vartaliti patrikhanenin birinci şikâyetine daha önce kuvvetli delillerle cevap verdiğini belirterek buna bir daha cevap vermeye gerek duymadığını ancak patrikhanenin birinci iddiasının kesinlikle yanlış olduğunu dile getirmiştir. İkinci şikâyet hakkında da Latin vekâleti olarak görev yaptığı on altı seneden beri Latin tabiiyetini kabul edip seçenlerin *kayd-ı maddesine* dair devletin kendisine verdiği talimatlara uyduğunu söylemiştir. Ancak diğer bir mezhebi terk ederek Katolik mezhebine giren ve Latin tabiiyetini isteyenlerin kabul edilip edilmemesi hakkında hükûmetten defaatle talimat istemişse de hiçbir cevap alamadığını belirtmiştir. Vekil bununla birlikte maslahatın icabına göre reddedilemeyecek bazı kişileri himayesine almış ise de bunların çok önce gerçekleştiğini ve bu konuda patrikhaneye de bilgi verdiğini belirtmiştir. Latin vekili ayrıca bir milletten diğerine geçmek isteyenlerin hariciye nezaretinden izin almaları ile ilgili kuralın kendisi

⁷³⁵ BOA, HR. TO., nr. 43/31.

⁷³⁶ BOA, HR. TO., nr. 433/91.

açısından da uygun olacağını ve bu konuda patriğin görüşüne katıldığını dile getirmiştir.⁷³⁷

Latin vekili kendisinin uzun müddetten beri Dersaadet'teki bütün *ecnebi kañçilaryaları* ve patrikhaneleri ile münasebette bulunup pek çok işler gördüğünü ve bu ana kadar herhangi bir dedikodu meydana gelmediğini dile getirmiş ve Katolik Ermeni patriğinin öne sürdüğü iddiaların ise dedikodudan öte geçen bir şeyler olmadığını belirtmiştir. Vekil ayrıca Katolik Ermeni patriğinin bazı şeyleri kabul etmek istemediğini çünkü Osmanlı Devleti'nin şark tarafında bulunan Katolikler İstanbul'daki patrikhanenin ruhani himayesi altına koyulduğu sırada Halep, Şam, Musul ve Diyarbakır ahalisinin Katolik mezhebinden olanlarının Latin reayası sülküne dâhil edilmesi kararının o zaman hükme bağlandığını belirtmiştir.⁷³⁸

Yukarıdaki tartışmalarda görüldüğü gibi Osmanlı Devleti bir yandan Katolik Ermenilerin cemaat içi problemlerini çözmeye çalışırken bir yandan da Latin vekili ile Katolik Ermeni patriği arasında meydana gelen problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır.

2. Islahat Fermanı ve Katolik Ermeniler

Islahat Fermanı'yla (1856) beraber gayrimüslimlere birçok haklar verilmiştir. Özellikle cemaatin yönetiminin yeniden yapılandırılması ve halktan da katılımın sağlanmasıyla geniş meclislerin yapılması istenmiştir. Osmanlı hükûmeti bununla bir anlamda cemaatlerin yönetimindeki tekelleşmeleri kaldırıp cemaat yönetiminin geniş bir alana yaymayı arzuluyordu. Bu amaçla hükûmet tarafından Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerine yeni bir nizamname yapmaları emredilmiştir. Osmanlı hükûmeti uzun zamandır gruplara bölünmüş olan Katolik Ermeni Cemaati ile ilgili olarak da birtakım düzenlemeler yapmak istemiştir. Bilindiği üzere İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaatinin ruhani işleri İstanbul serpiskoposu tarafından yürütüldüğünden ve bu serpiskoposun ataması da papa tarafından gerçekleştirildiğinden dolayı yapılması düşünülen düzenlemelerle ilgili Vatikan'ın fikri alınmak istenmiştir. Bu amaçla Hariciye Nazırı Fuat Paşa Hasun ile görüşerek Osmanlı Devleti'nin Katoliklerle ilgili

⁷³⁷ BOA, HR. TO., nr. 433/91.

⁷³⁸ BOA, HR. TO., nr. 433/91.

düşündüğü yeni düzenlemelerin papaya iletilmesini istemiştir. Fuat Paşa Hasun'a verdiği bilgilerde şu hususların altını çizmiştir.

1) Osmanlı Devleti Katolik tebaanın hallerinin ıslah edilmesi için resmî bir muahede yapmak istemektedir.

2) Osmanlı Devleti bütün Katolik tebaasını bir millet reisi altında toplamak istemektedir.

3) Şarklı Katoliklerin seçim usulü ile ilgili olarak papaya tebligat yapılacaktır.

4) Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün Müslim-gayrimüslim tebaanın bir arada eğitim göreceği mektep açılacaktır.⁷³⁹

Fuat Paşa'nın bu isteklerini Hasun, Propaganda Cemiyeti reisi Kardinal Barnoba'ya 9 Ağustos 1856 tarihinde bildirmiştir. Barnoba Osmanlı Devleti'nin Katoliklerle ilgili düşüncelerini papa ile müzekere etmiş ve uzun bir aradan sonra 6 Mayıs 1857 tarihinde Vatikan'ın cevabını hariciye nezaretine iletmiştir.⁷⁴⁰

Kardinal Barnoba yazısının girişinde IX. Pie'nin papalık makamına oturduğunda Osmanlı Devleti'nin gösterdiği dostane yaklaşımdan ve Katolik milletinin bu devletteki rahatından dolayı müteşekkir olduklarını dile getirmiştir. Daha sonra *Katoliklerin ıslah-ı ahvali* için Osmanlı Devleti'nin yapmak istediği çalışmalara papanın şu cevabı verdiğini belirtmiştir.

1) Fuat Paşa'nın Katoliklerin ıslah-ı ahvali için bir ahidname yapılması teklifine karşılık papa böyle bir şeye gerek olmadığını dile getirmiştir. Papa, ayrıca Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin haklarının korunacağına dair teminat verilmiş olduğundan ayrı bir anlaşmanın yapılmasının gerekli olmadığını söylemiştir.

2) Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün Katolik tebaanın *umur-u mezhepçe* temsilcisi olarak bir vekilin tayin edilmesi hususu papa tarafından uygun görülmuş ancak bunun uygulanmasının birtakım zorlukları içereceği belirtilmiştir.⁷⁴¹

⁷³⁹ BOA, HR. TO., nr. 427/47.

⁷⁴⁰ BOA, HR. TO., nr. 427/47.

⁷⁴¹ BOA, HR. TO., nr. 427/47.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde papalık makamına bağlı olan Katolik Ermenilerin dışında Melkitler, Maruniler, Süryaniler ve Keldaniler bulunmaktaydı. Bu cemaatler bir ara İstanbul'daki Katolik Ermeni ruhban heyetine bağlanmış ve bunların Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri İstanbul Katolik Ermeni Patrikhanesi tarafından gerçekleştirilmişti.⁷⁴² Ancak daha sonra bu Katolik cemaatler Katolik Ermeni Patrikhanesinden ayrılarak işlerini bağımsız olarak yürütmeye başlamışlardır. Bu cemaatlerin İstanbul Katolik Ermeni Patrikhanesine bağlanması Katolik Ermeni Patrikliğinin Ermeni kilisesinden ayrılıp müstakil olarak kuruluşundan sonra gelişen sürecin bir sonucuydu. Yani İstanbul Katolik Ermeni Patrikliğinin merkezi İstanbul'da olduğundan patrik de bir nevi diğer Katolik cemaatlerin kapıkethüdası gibi faaliyet gösteriyor ve Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan bütün Katolik cemaatin işleri İstanbul Katolik Ermeni patriğinin aracılığı ile gerçekleştiriliyordu. Ancak bu birlik çok sürmedi.⁷⁴³

Doğu Katolik cemaatini bir çatı altında toplama düşüncesi aslında papanın da işine gelmekteydi. Çünkü onun da doğuda bulunan Katolikleri bir çatı altında toplayıp Avrupa'da kaybettiği gücü bu bölgede kuvvetlendirme projeleri vardı.⁷⁴⁴ Ancak gelişen süreçte Melkit, Süryani, Maruni, Keldani gibi Katolikler tek patriklik altında bir daha bir araya getirilememiş ancak Lübnan'da bulunan Kilikya Katogikosluğu ile İstanbul Katolik Ermeni Patrikhanesi 1867 yılında *İstanbul Ermeni Patrikliği ve Kilikya Katogikosluğu* adı altında birleştirilmiştir. Daha sonra görüleceği üzere papa birleştirdiği bu iki merkez vasıtasıyla şarktaki diğer Katolikleri Roma'nın hâkimiyeti altına almaya çalışacak ve yıllarca sürecektir olan tartışmaların fitilini ateşleyecektir.⁷⁴⁵ Kısacası, Şarklı Katoliklerin bir ruhani vekil vasıtasıyla temsil edilmesi Osmanlı Devleti tarafından pratik nedenlerden dolayı savunulmaktaydı. Çünkü Osmanlı Devleti farklı alt dallardaki cemaatleri bir araya toplayıp ana cemaat aracılığıyla yönetmeyi kendi idari anlayışı açısından daha elverişli bulmaktaydı. Ancak bu düşünce İstanbul Katolik Ermeni Patrikliğinin Kilikya ile birleşmesi dışında bir işe yaramadı.

⁷⁴² Engelhardt, a.g.e., s. 281.

⁷⁴³ a.g.e., s. 282.

⁷⁴⁴ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁷⁴⁵ Whooley, a.g.e., s. 419-425.

Vatikan da Şarklı Katoliklerin bir ruhani vekil aracılığıyla yönetilmesini kendi hâkimiyetinin genişlemesi açısından uygun bulmaktaydı. Ancak Roma'nın bu arzusu iki nedenden dolayı bir netice vermedi. Birincisi, Katolik olmasına rağmen farklı gruptan olan milletlerin değişik ayin şekilleri olduğundan her biri kendi patriği tarafından yönetilmeyi arzulamaktaydı.⁷⁴⁶ İkincisi ise Şarklı Katoliklerin kendilerine ait kadim usulleri olduğundan Roma'nın bunlara müdahale etmesine taraftar olmamalarıdır.⁷⁴⁷

3) Osmanlı Devleti Şarklı Katoliklerin seçim usulü ile ilgili olarak resmî tebligat yapılmasının uygun olacağını belirtmiş ancak papa böyle bir şeyi gerektirecek durum olmadığını beyan etmiştir. Kardinal Barnoba hariciye nezaretine gönderdiği cevap yazısında bu hususta şunları söylemiştir: “Şark kilisesi zabıtasına göre bu rüesanın yürürlükte olan seçimine ve diğer milletlerin âdet-i mahsusalarına dair Osmanlı Devleti tarafından arzu edilen tahkikat bilinen durum olduğundan bu bapta tebligat-ı resmîyeye hacet yoktur.”⁷⁴⁸

Osmanlı hükûmeti geçmiş yıllarda Katolik cemaati arasında özellikle kadim usulün korunması hususunda birçok tartışmalar çıktığına şahit olup papanın da bu usulü ortadan kaldırmak için Hasunla işbirliği yaptığını bildiğinden papaya bunu resmî bir belgeyle onaylatarak işi garanti altına almak istemişti. Ancak bu husus yine sözlü ifadelerle geçiştirildiğinden gelecekteki birçok tartışmaların zemini bu şekilde yine ortadan kaldırılamamıştı.⁷⁴⁹

⁷⁴⁶ Bunun en iyi örneklerinden biri Kudüs'te bulunan Kamame (Kıyame) Kilisesinde gerçekleşmiştir. Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Kamame Kilisesinde Katolik olmasına rağmen her bir grubun kendine ait bir mahalli bulunmaktaydı ve burada bulunan rahipler kendi ayinleri usulünce ibadetlerini yerine getirmekteydiler. Bu kilisenin kubbesinin tamiri, anahtarının kaybolması ve bazı imtiyazların kime ait olacağına dair yıllarca bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalar sahne olmuştu. Bu tartışmalarla ilgili BOA'da binlerce belge bulunmaktadır. Örneklik olması açısından; BOA, C. ADL., nr. 101/6064, t. 5.7.1758; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 10, s. 38-40, t. 28.3.1830; HH., nr. 772/36201, t. 10.10.1838; HR. MKT., nr. 54/90, t. 16.1.1853; A. MKT. UM., nr. 574/40, t. 25.6.1862; DH. İD., nr. 90/70, t. 7.11.1912; Ayrıca bk. Basiret gazetesi, t. 3 R 1290/30 Mayıs 1873; Sabah, t. 16 B 1307/8 Mart 1890.

⁷⁴⁷ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140, s. 15-22.

⁷⁴⁸ BOA, HR. TO., nr. 427/47.

⁷⁴⁹ BOA, HR. TO., nr. 427/47; Osmanlı Devleti bu sıkıntıyı özellikle 1870'li yıllarda daha da çok hissetmiştir. Çünkü Katolik teba ile ilişkilerle ilgili olarak Osmanlı ve papalık arasında resmî bir mukavele olmadığından bu durum birçok sıkıntıları da gündeme getiriyordu. Papanın ve Hasun'un attığı adımları tasvip etmeyen Süryani, Keldani ve Katolik Ermenilerin bir kısmı Roma'nın yaptığı hoş olmayan adımlardan dolayı meşru devletleri tarafından himaye edilmelerini niyaz etmişlerdir. Hükûmet de bunu kulak ardı edememiş ve Floransa elçisi Rüstem Bey'i hem devletin hukukunu hem de Şark Katoliklerin kadim hukuklarını korumayı içeren bir mukavelenin papa ile yapması için görüvleştirmiştir. Ancak Rüstem Bey'in memurluğu da resmî ilişkiler açısından birçok problemlere neden olmuş ve

4) Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün milletlerin bir okulda eğitim görmesi teklifi de papa tarafından uygun görülmemiştir. Kardinal Barnoba bu hususla ilgili olarak papanın görüşünü şöyle özetlemiştir: “Gayrimüslim milletlerin ruhban şakirtlerinin eğitim ve öğretimlerini teşvik etmek tasavvuru övülecek bir durum olup Osmanlı Devleti açısından da iftihar edilecek hususlardandır. Gerek şu anda ve gerek geçmiş zamanlarda dâhili ve harici büyük masraflarla Şark Katolikleri erkânından olan ruhban şakirtlerinin eğitim ve öğretimine büyük çaba sarfetmekte olan papa hükûmeti talep edilirse bu hususun tanzim ve idaresine gayret edeceği açıktır. Ancak muhtelif millet ve mezhep şakirtlerinin Osmanlı Devleti'nin bir mektebinde toplanmaları hâlinde hangi mezhebin üstün tutulacağı malum olmadığından bu tasavvurun icrası beklenen güzel neticeleri mahvedecek ve büyük müşkilata neden olacaktır.”

Yukarıda zikredildiği gibi papa bir taraftan farklı milletlerden oluşan öğrencilerin bir araya toplanarak onlara eğitim verilmesinin birçok sıkıntılara neden olabileceğini dile getirirken diğer taraftan Roma'da her bir millet için ayrı *mekteb-i mahsusanın* bulunduğunu dolayısıyla burada verimli bir eğitim alabileceklerini söylemiştir. Bir anlamda Roma'nın şemsiyesi altındaki bir eğitime taraf olduğunu itiraf etmiştir.⁷⁵⁰

Farklı milletlerden oluşan çocukların aynı mektepte eğitim görmesi ile ilgili papanın Osmanlı hükûmetine 1857 yılında vermiş olduğu bu cevap 1 Eylül 1868 tarihinde açılacak olan Mekteb-i Sultani hakkındaki düşünceleri açısından da önemli bir referans teşkil eder.

Osmanlı Devleti'nin farklı milletlerinden meydana gelen topluluğa aynı okulda eğitim verilmesi düşüncesi Islahat Fermanı'nın maarifle ilgili bir sonucuydu. Fermanda yer alan *maarif-i umum ve Avrupa sermayesinden istifade edilmesi* kaydı gereğince Batılı anlamda eğitim veren müesseselerin kurulmasına çalışılmıştır.⁷⁵¹ Bu amaçla açılmış olan Mekteb-i Sultanide Müslim-gayrimüslim her öğrencinin ihtiyaçlarının da karşılanması için gerekli önlemler alınmıştı. Ancak bütün milletlerin bir arada bulunduğu okulda eğitim verilmesi prensibi birçok kesim tarafından tepkiyle karşılandı.

problemler çözülememiştir. Konu ile ilgili olarak sadaretin padişaha sunduğu arz tezkiresi için bk. BOA, İ. MMS., nr. 38/1600, t. 7.4.1870.

⁷⁵⁰ BOA, HR. TO., nr. 427/47.

⁷⁵¹ Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları*, s. 9.

Bu tepkilerden biri beklenmedik bir şekilde papadan gelmişti. Papa daha okul açılmadan Katolik ailelerinin çocuklarını okula yazdırmalarını yasaklamış ve aksi hâlde kilisenin himayesine mazhar olamayacaklarını ilan etmişti.⁷⁵² Papanın bu tepkisine en çok da Katoliklerin Osmanlı Devleti'ndeki hamisi rolünü üstlenen Fransa şaşırmişti. Çünkü okulun eğitim tarzı Fransız maarif anlayışına göre idi. Mekteb-i Sultaninin müdürü De Salve papanın bu tavrını, "Papa, Katolikler ile ülkedeki diğer bütün milletlere mensup unsurları yan yana toplayan ve hepsine aynı himayeyi gösteren bir müesseseye yardımını esirgemiştir" cümleleriyle eleştirmiş ve şaşkınlığını dile getirmiştir.⁷⁵³

Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı'nı ilan etmedeki amaçlarından biri kilisenin cemaat üzerindeki tek taraflı etkisini azaltarak mezhep çatışmalarını önlemektir. Çünkü bu çatışmalar hükûmete yalnızca iç düzeni korumada büyük sorunlar çıkarmakla kalmıyor buna ek olarak şu ya da bu mezhebin tarafını tutan büyük devletlerin müdahale etmesine neden oluyordu.⁷⁵⁴ Osmanlı hükûmeti bu amaçla Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerini yeni bir nizamname yapmak için harekete geçirmiş olmasına karşın Katolik Ermeniler için bu mümkün olmadı. Çünkü Fuat Paşa'nın Hasun vasıtasıyla papaya gönderdiği mektup bir anlamda Roma'nın yaklaşımını anlamaya yönelikti. Bu mektupta da geçtiği üzere papanın verdiği sözlü ifadeler ve geçişirmeler Katolik Ermeniler için düşünülen ıslahatın verimsiz olacağını ilk işaretlerini vermiştir. Neticede Osmanlı Devleti'ndeki diğer gayrimüslim cemaatlerinde hazırlanan nizamnamenin bir benzerini Katolik Ermeni cemaatinde görmek mümkün olmamıştır. Hem nizamnamenin yapılamaması hem de papanın özellikle 1860 yılından itibaren doğudaki Katolik kiliseleri üzerinde yoğunlaşan merkezileşme çabaları Katolik Ermeni cemaatindeki gruplaşmaları ilerleyen yıllarda daha da çok arttırmıştır.⁷⁵⁵

Islahat Fermanı'nın ilanı ile gelişen süreçte Rum ve Ortodoks Ermeni Patrikhanelerine büyük imtiyazlar verilmişti. Bu imtiyazlar Katolik Ermeni Patrikliği

⁷⁵² Vahdettin Engin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, s. 43; Akyüz, "Yahya, Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim Ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyihası", *OTAM*, Sayı: 3, s. 109,

⁷⁵³ a.g.e., s. 44; Ayrıca bk. Karpat, Kemal H., *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi*, çev. Sönmez Taner, s. 97; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 187, Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C I-II, s. 728.

⁷⁵⁴ Davison, a.g.e., s. 121.

⁷⁵⁵ bk. BOA, İ. HR., nr. 199/11346.

adına bir nizamname ile sonuçlanmamış olsa da aynı durum Hasun için geçerli değildi. Bu süreçte Hasun'un lehine olacak birçok haklar tanındı. Öncelikle kendisinin ruhani yetkileri resmî olarak 1857'de bir beratla tasdik edildi. Dört yıl sonra kendisine cismani patriklik yetkisi de verilerek hem ruhani hem cismani yetkiyi şahsında birleştirerek güçlü bir konuma ulaşacak hâle geldi.⁷⁵⁶

Bu iki yetkinin Hasun'un şahsında toplanması aslında Katolik Ermeni cemaatinin müstakil bir patriklik elde ettiği 1830 yılından beri devam eden sorunu çözmeye yönelikti. Şöyle ki, 1830 yılının temmuzunda Papa VIII. Pie tarafından Katoliklerin ruhani işlerini idare etmesi için bir başpiskopos atanmıştı. O zamandan 1856 yılına gelene kadar Katolik Ermeniler İstanbul'daki cemaatin seçtiği patrik ve papa tarafından atanmış olan bir başpiskopos tarafından idare edilmekteydi. Osmanlı Devleti cismani patriği cemaatin başı olarak kabul ettiğinden resmî işleri onun vasıtası ile yürütüyordu.⁷⁵⁷ Bunun yanında 1849 yılında diğer milletlerde olduğu gibi Katolik Ermenilere de bir millet meclisi teşkil edilmişti. Ancak bu meclis *kadimi üzere umur-u mezhebiyenin ayrı görüşülmesi* ilkesiyle kurulduğundan diğer milletlerin meclisinden farklı bir yapı arz ediyordu. Yani önceden olduğu gibi cismani ve ruhani işler ayrı kişiler vasıtasıyla yürütölmeye devam ediyordu.⁷⁵⁸

Papa ve Hasun 1852 yılında Katolik cemaatinin bir kısmının karşı çıkmasına rağmen kendi istedikleri piskoposların atanmasını hükümet tarafından elde etmişti. Hükümetin sorunların daha da büyümemesi için belli şartlar dâhilinde bu piskoposlara beratlarını vermesi beraberinde kanuni bir boşluk da meydana getirmişti. Çünkü resmî görevini icra edebilmek için devlet tarafından taşraya gönderilen bu piskoposlar bir berata sahipken onların ruhani işlerinden sorumlu olan Hasun böyle bir şeye sahip değildi. Bu da çelişkili bir durumu ortaya çıkarıyordu.⁷⁵⁹ Bunun nedeni Katolik Ermenilerin cemaat yapısının genelde kurgulanan bir sistemden ziyade gelişen süreçle ortaya çıkmasından ve papanın geleceğe dair yazılı olmayan sözlerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak Vatikan ve Hasun tarafından hükümete verilen sözler –

⁷⁵⁶ Çark, a.g.e., s. 167.

⁷⁵⁷ BOA, HR. TO., nr. 457/44, 1. v.

⁷⁵⁸ BOA, İ. MMS., nr. 9/369.

⁷⁵⁹ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 50.

özellikle piskoposluk seçimi ile ilgili düzenleme yapılması hususunda- yerine getirilmediğinden cemaat arasındaki tartışmaların önü de bir türlü alınamamıştı.

Yukarıda zikredilen hususların önüne geçebilmek için Fuat Paşa, diğer gayrimüslim cemaatlerin nizamnameleri kadar geniş çaplı olmasa da en azından Katolik Ermeni cemaatinin ruhani ve cismani unsurların yetkileri ve papalık ile ilgili ilişkilerde kanuni düzenlemeler yapmak istemiş ancak papalığın çok sıcak bakmamasından dolayı istenilen gerçekleştirilememiştir.

Hasun 1857 yılının şubat ayında Babiâli'ye gönderdiği yazısında elinde *beratinin* olmadığından ruhani liderliğinin bir resmiyetinin bulunmadığını dolayısıyla da *papanın ecnebi bir memuru gibi* gözüktüğünü dile getirmiştir. Kendisine berat verilirse bu çelişkinin ortadan kalkacağını söylemiştir. Hasun ayrıca *umur-u mezhebiye ve cismaniyesi muhtelit* olan işlerin patrik ile beraber görülüp yazışmaların da ikisinin mührüyle gerçekleşmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁷⁶⁰

Katolik Ermenilerin cismani patriği de Hasun'a berat verilmesinin hem devletin hem de Katolik Ermenilerin maslahatına uygun olacağını belirtmiştir. Ona göre Hasun'un elinde beratı olmadığından devlete arz etmesi gereken resmî işleri başka vasıtalar sayesinde gerçekleştiriyordu. Çok önemli ve mahrem işlerde başka kişilerin aracı olarak kullanılması bir çok sıkıntılara sebep olmaktaydı.⁷⁶¹

Katolik cemaatinden gelen bu istekler üzerine sadrazam, padişaha yazdığı arz tezkiresinde beratın verilmesinin devlet açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceğine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Sadrazama göre Hasun yalnız papa tarafından tayin edilmiş bir mezhep memuru iken ona berat verilmesi ondan sonra atanacak piskoposun da devlet tarafından tayin edilmesini kural hâline getirebilecekti. Böylece hem cismani hem de ruhani patriğin atanmasıyla müstakil bir atama hukukunun ortaya çıkması muhtemeldi.⁷⁶²

Sadrazam, yukarıda geçtiği gibi hukuk açısından doğabilecek problemleri zikretmekle birlikte berat verilmesinin devlet açısından pratikte birtakım kolaylıklar

⁷⁶⁰ BOA, İ. MMS., 9/369, 1. v.

⁷⁶¹ BOA, İ. MMS., 9/369, 2. v.

⁷⁶² BOA, İ. MMS., 9/369, 3. v.

sağlayacağını şu ifadeleriyle dile getirmiştir: “Katolik milletinın umur-u cismaniye ve ruhaniyeyi câmi olan maslahatlara dair gelecek takrirlerin Rum ve Ermeni patriklerinin, cemaat metropolitlerinin ve muhtelit meclisin mührüyle mühürlendikleri gibi Katolik patriği ile bu piskopos (Hasun) tarafından bundan böyle müştereken mühürlenecek ve Babîâli’ye gönderilecektir. Sırf umur-u mezhebiyeyi piskoposun (Hasun) ve cismani işleri de patrik olanların bildirmesi milletin iki türlü işleri birbirine karışmamasını sağlayacak ve maslahatça da kolaylık getirecektir.” Sadrazamın bu değerlendirmeleri üzerine Hasun’a 17 Mart 1857 tarihinde ruhani memurluğunu resmileştiren berat verilmiştir.⁷⁶³

Hasun’a berat verilmesi muhalifler tarafından aşırı bir tepkiyle karşılanmamış olmasına rağmen cemaat içerisinde yaşanan aksaklıklar yine de giderilememiştir. Örneğin cemaatin millî meclisinin toplanmasında yine sıkıntılar çekilmiş ve birçok aza bu görevinden istifa etmiştir.⁷⁶⁴

Şark Katoliklerin kadim âdetlerine papanın ve Hasun’un müdahale etme teşebbüsleri hem Osmanlı Devleti hem de İstanbul’daki diğer Katoliklerle ilişkileri gerginleştirirken, Rusya’nın Osmanlı Devleti için oluşturduğu tehdit kimi zaman Roma ile birlikte hareket etmeye vesile olmuştur. Örneğin Balkanlarda zaman zaman ortaya çıkan isyanlar Osmanlı Devleti’ni çok zor durumda bırakıyordu. Bu isyanların çoğu da Rusya’nın kıskırtması sonucu meydana geliyordu. Yine bu isyanlardan biri Bosna ve Hersek’te ortaya çıkmış ve devletin bu isyanları bastırmasında Hasun’un büyük gayretleri görülmüştü.⁷⁶⁵

⁷⁶³ BOA, İ. MMS., 9/369.

⁷⁶⁴ Katolik Ermeni Patriği Nikogos 11 Eylül 1858 tarihinde Âlî Paşa’ya gönderdiği yazıda cemaatin yönetim kadrosunun listesini takdim etmiştir. Bu listede şu kişilerin yer aldığı görülür: Patrik Nikogos (İstanbul ve memalik-i mahsura patriği veya reayayı milleti Katolikan patriği), Andon Hasun (Serpiskopos), Piskopos Bedros (Beyrut metropoliti), Rahip Kirkor (önceki patriklerden), Rahip İgya (Patrik vekili), Rahip Karabet (Piskopos vekili), Rahip Aleksandır (Venedik Manastırı serrahib vekili), Rahip Bogos (Antonyan serrahibi vekili), Rahip Manuel (Viyana Mihitaryan serrahib vekili) Ayrıca Patrik Nikogos millet meclisi azasından sekizinin de ismini takdim etmiştir. On iki kişilik meclis azasından dördü istifa ettiğinden patrik bunların isimlerinin üzerini kırmızı kalemle çizerek Âlî Paşa’ya takdim etmiştir. Halen mevcut olan meclis azasının isimleri şu kişilerden oluşmaktadır: İtalya’dan İzzetli Bedan Bey, Hüdaverdioğlu Hoca İbrahim, Tıngiroğlu Hoca Ovanis, Kılıcıoğlu Hoca Vican, Mısırlıoğlu Hoca Bedros, Darphane sandıkkarı Hoca Bedros, Aznavuroğlu Hoca Kevorg, Damatoğlu Hoca Ovanis. bk. BOA, A. DVN., nr. 124/22.

⁷⁶⁵ Çark, a.g.e., s. 164; Ayrıca Papanın Balkanlardaki Katolikleri Rus nüfuzundan korumak için aldığı tedbirlerin ayrıntıları için bk. BOA, HR. SYS., nr. 157/49.

Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek vilayetinde çok miktarda Katolik tebaası bulunmaktaydı. Papanın isteği ile Hasun buradaki Katolik cemaati ile görüşmüş ve Ortodokslar gibi Rusya'nın kışkırtmalarına alet olmamaları için büyük telkinlerde bulunmuştu. Hasun'un da gayretleri ile hükûmet isyanları bastırmada başarılı olmuştur. Bundan dolayı o, Ali ve Mithat paşaların büyük bir itimat ve güvenini kazanmıştır.⁷⁶⁶ Bundan dolayı da kendisine birinci rütbeden mecidi nişanı verilerek devlet tarafından taltif edilmiştir.⁷⁶⁷

Hasun'un devlet tarafından önemsenmesini sağlayan etkenlerden biri de Osmanlı Devleti'ndeki farklı unsurlar üzerindeki otoritesiydi. Örneğin Fener Patrikhanesinden ayrılmak için Rusya'ya güvenen bir grup Bulgar bu devletten yardım alamayacaklarına kani olup ümitlerini kestiklerinde Katolik olan Fransa'nın yardımını elde etmek için iki bin kişi ile beraber Katolik olmuşlardı. Bunların Katolikliğe geçişleri ile ilgili ruhani törenleri Katolik Ermeni Patrikhanesinde Hasun tarafından Aralık 1860'da gerçekleştirilmişti.⁷⁶⁸ Bulgarlar bu katılımdan önce Katolikliğe geçme hususunda Hasun'la makamında bir dizi görüşmelerde bulunmuşlardı. Onların öncelikli olarak üzerinde durdukları husus kendi idari özerkliklerini korumaları idi. Hasun ise bu konuda onlara yardım etmeye çok heveslenmiş ancak aklında bazı şüpheleri olduğundan Roma

⁷⁶⁶ Çark, a.g.e., s. 164.

⁷⁶⁷ Takvim-i Vekayi, t. 4 B 1276/17 Şubat 1860.

⁷⁶⁸ Katolik mezhebine geçen bu Bulgarlar papadan üç önemli talepte bulunmuşlardır: 1) İstanbul cemaatinin bütünlüğünün korunması. 2) Çocuklarının Bulgarca öğrenmeleri. 3) Ayinlerin Slav dilinde yapılması. Bu hususlar papa tarafından da uygun görülmüş ve cemaatin ruhani liderliğine Makari getirilmiştir. Katolik olan Bulgarlar kendi ayin tarzlarını korumakla birlikte, Katolik akidelerini de tümenden kabul etmişlerdir.

Katolik olan Bulgarların ibadetlerini yerine getimeleri için Saint Benoit Koleji'nin şapeli onlara açılır ancak bu durum Rumlar arasında 'Bulgarlar Latin oldu' Propagandasına yol açar. Katolik Bulgar heyeti 27 Mart 1861'de Roma'ya gider. Heyette Makari Sokolski, yardımcısı Refail Popov, Tsankov, Mirkoviç ve heyetin danışmanı olan Lazarist Bore bulunmaktadır. Heyet önce Kardinal Barnabo tarafından sonra papa tarafından kabul edilir. Papa, Sixtina Kilisesi'nde Sokolski'yi Katolik Bulgarların Başpiskoposu olarak takdis eder. Ortodoksların muhalefetine rağmen Babıâli de 1 Haziran 1861'de yeni başpiskoposun beratını verir.

Bulgarların Katolik olması Rusya'nın endişesine yol açmıştır. Bundan dolayı Sokolski İstanbul'a dönüşünden iki ay sonra Rus büyükelçisi vasıtasıyla Rusya'ya kaçırılır. İstanbul'da Sokolski'nin kaçtığı ve Ortodoksluğa döndüğü haberleri basında yer almaya başlar ve çok zaman geçmeden on binlere ulaşan Katolik Bulgarların sayısı dört binlere kadar azalır. bk. Elçin Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, s. 99-107. Osmanlı Devleti Bulgar hareketine müdahil olmadan olayları başından itibaren sessizce takip etmiştir. Bunun nedeni ise Katolik olan Bulgarların Rusya ve Atina'nın etkisinden uzaklaşabileceği düşüncesi idi. bk. Frazee, a.g.e., s. 244; Bulgarların Katolikleşmesi ve Ortodoks Bulgarların da Fener Patrikhanesinden ayrılma sürecinin ayrıntıları için ayrıca bk. BOA, Gayrimüslim cemaat Defteri, nr. 13, s. 18, 51, 52; HR. TO., nr. 436/61; HR. TO., nr. 439/28; HR. TO., nr. 236/22; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 116; Ahmet Refik, "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *TTEM*, C VIII, s. 72-82; Adrian Fortescue, "Rome And The Eastern Churches", *The Catholic Encyclopedia*, C V, s. 479.

ile görüşmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Roma ile yaptığı görüşmelerin neticesinde bunların isteklerinin reddedilmemesi için Propaganda teşkilatından emir almıştır. Propaganda, Bulgarlardan Floransa Konsili'nde kararlaştırıldığı üzere Doğu-Batı Hristiyan birliği için gerekli olan şartlardan başka bir şey istenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bulgarların Katolikliğe kabul edildiği bu ayinde papanın İstanbuldaki Latin vekili Brunoni de hazır bulunmuştu. Ancak Bulgar Arşimandriti Makari'nin Katolik mezhebine geçmelerinde özellikle Hasun'un emeğine vurgu yapması onun Ermenilerin dışındaki diğer Katolik grupları üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.⁷⁶⁹

Hasun'un Osmanlı Devleti nezdindeki konumunda 1861 yılında bir değişiklik daha oldu. Sekiz seneden fazla bir zamandır patriklik yapan Nikogos, Katolik Ermeni cemaatinin en karışık döneminde görev aldığından çok yıpranmıştı. Hatta 1853'lü yıllarda cemaat arasında artan şiddet ortamından kaçıp hasta olduğunu bahane ederek altı ay kadar bu görevden uzakta kalmış ve patrikhane işleri vekili vasıtasıyla yürütülmüştü. Patrik Nikogos Aralık 1860'da hariciye nezaretine yazdığı arzuhâlinde cemaatin işlerini yerine getirmede büyük gayretler sarfettiğini ancak vücudunun bu görevi yerine getirmeye tahammülü kalmadığını dile getirerek sağlık nedenleri ile istifasının kabul edilmesini istemiştir. İstifası hükûmet tarafından da uygun bulunmuş ve padişahın da onayı ile 1 Ocak 1861 yılında Nikogos görevinden azledilmiştir.⁷⁷⁰ Ayrıca ona yaptığı hizmetlerden dolayı da üçüncü rütbeden mecidiye nişanı verilmiştir.⁷⁷¹

Patrik Nikogos'un azliyle Babîâli yeni bir patrik seçimine gerek görmemiş ve 1846 yılından beri İstanbul Katolik Ermeni piskoposu olan Hasun'a ruhani liderliğinin yanında cismani patriklik de verilmiş ve iki yetki bir şahısta birleştirilmiştir.⁷⁷² Hasun'a bu yetki verildikten sonra onunla aynı mecliste çalışmak istemeyen Katolik cemaatin bir kısmı buna karşı çıkarak meclis üyeliklerinden istifa etmiş olduklarından patrikhane meclisi uzun müddet tatil edilmiştir. Sultan Abdülaziz bu durumu hoş karşılamadığından meclisin işlerinin geçici olarak sürdürülebilmesi için bir komisyon oluşturulmasını istemiştir. Bu komisyon patrik seçilinceye kadar patrikhane işlerine bakacak ve on kişiden oluşacaktı. Babîâli buyruldu ile Patrikhane başpiskoposu Hasun'a

⁷⁶⁹ Frazee, a.g.e., s. 244.

⁷⁷⁰ BOA, İ. HR., nr. 181/10046; Ceride-i Havadis, t. 27 C 1277/ 9 Ocak 1861.

⁷⁷¹ Takvim-i Vekayi, t. 25 C 1277/8 Ocak 1861.

⁷⁷² BOA, HR. TO., 457/44.

gönderdiği emirde kadim usule uygun olarak milletin ileri gelenlerinden oluşan kişileri seçip Babiâli'ye takdim etmesini istemiştir. Buyrulunun gereği olarak patrikhane genel meclisi toplanmış ve bir komisyon-u mahsusa oluşturulmuştur.⁷⁷³ Bu dönemden itibaren *İstanbul Ermeni Patrikliği ve Kilikya Katogikosluğunun birleşimi tarihi olan 1867 yılına kadar İstanbul'daki Katolik Ermeni Patrikhanesinin işleri Hasun tarafından yürütülmüştür.*⁷⁷⁴

İki merkezin birleşimine kadar geçen bu 5-6 senelik zaman diliminde papanın uzun zamandır doğudaki farklı Katolik gruplar için düşündüğü planlarının adım adım uygulanması süreci yaşanmıştır. Papa IX. Pie bu amaçla Haziran 1862 yılında Propaganda teşkilatının içerisinde Doğu Kiliseleri ile ilgilenecek olan özel bir komisyon kurmuştur. Komisyonun açılışında papanın mektubundaki “Vatikan’ın sizden istediği tek şey Katolik inancına aykırı olacak hiçbir şeyin öğretilmemesidir.” sözü zikredilerek komisyonun amacının da Doğu Kiliselerinin ayinlerini korumak olduğu zikredilmiştir. Komisyona bunun yanında birtakım misyonlar da yüklenmişti. Komisyon, doğuda Hristiyanların birliğini sağlayacak şekilde tavır sergileyecekti. Ayrıca, bu bölgedeki okul, kilise, manastır ve diğer kurumların durumları hakkında bilgi elde edecekti.⁷⁷⁵

Yukarıda zikredildiği şekilde Papa IX. Pie'nin Hristiyan birliğinin sağlanması gibi amaçlarla papalığın başlangıcından itibaren özellikle de 1860'lı yıllardan sonra yoğun bir şekilde eğilmesinin birtakım nedenleri vardı. Bu nedenlerden biri teolojik, diğeri ise siyasi idi. Teolojik neden, Vatikan’ın inanç öğretileri doğrultusunda Doğulu Hristiyan geleneklerine kısmen saygı göstererek birlik sağlama düşüncesi idi. Siyasi neden ise Avrupa'daki Katolik ülkelerin kendisine karşı almış olduğu tavırdan dolayı siyasi bir

⁷⁷³ Komisyon-u mahsusa üyeleri Katolik Ermenilerin çoğunluk oyu ile seçilmiş ve şu kişilerden teşekkül etmiştir: Sinabyan Bey, Vartan Bey, Davud Agob Efendi, Mısırlıyan Antonyan Bey, Sakızlıyan Ohanis Efendi, Güzelyan Bedros Efendi, Köçeyan Agop Efendi, Şerbetyan Efendi, Tıngırzade Pozand Efendi'dir. bk. BOA, İ. HR., nr. 203/11641.

⁷⁷⁴ Hasun'un bu zaman dilimindeki yöneticiliği onun otoritesini tam olarak yansıtmayan bir boşluk doldurma vasfını taşıyordu. Çünkü onun liderliği hususundaki tartışmalar yine devam ettiğinden dolayı Galata'daki patrikhane milletin işleri Hasun'un patrikliği esnasında bile vekâletle bir papaz ve birkaç memur vasıtasıyla yürütülmüştür. bk. BOA, İ.MMS., nr. 38/1600.

⁷⁷⁵ Frazee, a.g.e., s. 232.

güç elde etme çabaları idi.⁷⁷⁶ Bu iki önemli nedenle birlikte Papa IX. Pie'nin kişisel hırsının da bu hususta etkili olduğu söylenebilir.⁷⁷⁷

1864 yılına gelindiğinde IX. Pie Katolik Kilisesi bünyesinde bir Konsil toplanması için çağrı yapmayı düşünüyordu. Papanın düşüncesine göre Batı Kilisesi ne kadar güçlenirse Doğu Kiliseleri ile –hatta Ortodoks Kilisesi ile bile- ilişkiler daha iyi olabilirdi.⁷⁷⁸ Bu amaçla o, doğunun iki büyük şefi olan Paulo Brononi (İstanbul Katolik rahibi) ve Giuseppe Valerga (Kudüs patriği)'nin bu konudaki fikirlerini sordu. Bunlar da Katolik Kilisesi dışındaki hiçbir piskoposun papanın görüşüne katılmayacağını belirttiler. Hasun ise papanın sadece Doğunun patriklerine değil bütün piskoposlarına mektuplar gönderebileceğini belirterek farklı bir yorum getirmiştir. Ne tuhaftır ki olaylar bu minvalde giderken IX. Pie Doğu Kiliselerini otonomi yönetiminden çıkarmayı amaçlayan *Reversurus Nizamnamesi*'ni yayınlamıştır. Nizamnamenin diğer cemaatlerde uygulanıp uygulanamayacağını anlamak için bunu öncelikle Hasun vasıtasıyla Katolik Ermeni cemaatinde denemeye kalkışmıştır.⁷⁷⁹ İşte papa bu aşamadan sonra Doğu Katolik cemaatleri arasındaki ayrışmayı artık fiili olarak gerçekleştirecek tehlikeli bir adım atmıştır. Tabii olarak da bu ayrışmanın en büyük etkisi birçok farklı Katolik Ermeni grubunun bulunduğu İstanbul'daki cemaat arasında görülmüştür.⁷⁸⁰

Yukarıda belirtildiği gibi Katolik Ermeni cemaatinin problemleriyle beraber dikkati çeken bir husus daha vardır ki o da XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra hem Latin ritini kabul eden hem de uniat⁷⁸¹ diye isimlendirilen doğu ritini kabul eden

⁷⁷⁶ a.g.e., s. 232.

⁷⁷⁷ bk. Basiret gazetesi, t. 1 N 1289/3 Kasım 1872.

⁷⁷⁸ a.g.e., s. 232, Papa IX. Pie'nin doğudaki kiliseleri Batı kilisesi ile birleştirme ve aralarındaki ihtilafları gidermesi ile ilgili uğraşları İstanbul'da yayınlanan gazetelerde de yoğun gündem oluşturmuştur. bk. Takvim-i Vekayi, t. 8 B 1285/24 Ekim 1868.

⁷⁷⁹ Frazee, a.g.e., s. 233.

⁷⁸⁰ bk. Tuğlacı, a.g.e., C I, s. 4.

⁷⁸¹ Uniat Kiliseler: Genelde Katolik kilisesinden ayrılmış olan ve papanın hâkimiyetini kabul eden Hıristiyanlardır. Bunlardan bazıları Nesturi veya Monofizit bazıları da Ortodokstur. 1439 yılında toplanan Floransa Konsili'ni müteakip bu Hıristiyanlar, Roma ile birleşmişlerdir. Bunlar kendi milli özelliklerini, kendi dillerini ve “Doğu” dinî erkânı denen merasimleri muhafaza ettiklerini bilmişlerdir. Polonya'daki Ruthenes'ler, Bizanslı Roumen'ler, Grekomelkitler, Süryani ve Katolik Ermeniler, Keldaniler, Ukrayna ve Rusya'daki “İstina” denen gruplar, Uniat topluluğuna dâhildirler. Uniatların çoğu Amerika'ya yerleşmişler ve özel piskoposlara sahip olmuşlardır. Paris'te birçok küçük Uniat kilisesinin varlığı bilinmektedir. Katolik kilisesine bağlı bazı kiliseler, Bizans döneminde Ortodoks yapılarak, mülklerine el konulmuş ve katolik kilisesinden alakalarını kesmişlerdir. Bugün Uniat problemi. Fener Rum patrikhanesiyle-Vatikan arasında en ciddi problemlerden birini teşkil etmektedir. bk. Aydın, Mehmet, a.g.s., s. Papalık Katolik Ermeni Kilisesini Uniat kiliseler grubuna koyarken Ortodoks Ermeni Kilisesini

Katoliklerin İstanbul'daki sayısında ve kurumlarında büyük bir artış olmasıdır. Örneğin Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde İstanbul'daki Latin Katoliklerin sayısı büyük oranda artmıştır. 1872 yılı itibarıyla bu sayının 22 bin civarında olduğu görülür. Bu artışların büyük çoğunluğu ise İtalya ve Güney Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne gelen göçler nedeniyle meydana gelmiştir.⁷⁸²

Latin Katoliklerin bu artışıyla beraber Osmanlı tabiiyetinde olan Katoliklerin de İstanbul'daki nüfus ve nüfuzlarında büyük artış olmuştur. Katolik Ansiklopedisindeki bilgilere göre Katolik Ermeniler 5000 kişilik nüfusuyla ve altı ilkokul, üç ortaokul, yetimler, hastalar ve fakirler için birçok yerde açılmış kurumlarıyla en çok dikkat çeken topluluk olmuştur. Katolik Ermeniler bu dönemde yine dört farklı cemaat şeklinde teşkilatlanmışlardır. Bunlardan Viyana Mihitaristlerinin 2 bölge papazlığı ve 19 rahibi, Venedik Mihitaristlerinin 1 bölge papazlığı ve 8 rahibi, Antonyanların 1 bölge papazlığı ve 8 rahibi, Propaganda taraftarlarından *Lekesiz Gebe Kalmış Kızkardeşler Teşkilatının*⁷⁸³ 3 bölge papazlığı ve 100 rahibesi bulunmaktaydı. Melkitlerin veya Arapça konuşan Bizans ritli Suriyelilerin 1 kilise ve 3 rahibi bulunmaktaydı. Bu üç rahipten biri Babîali ile milleti arasında iletişimi sağlayan patrik vekiliydi. Keldaniler ve Suriyeli Katolikler de benzer şekilde bir patrik vekili ile temsil ediliyorlardı. Katolik Rumlar'ın ise İstanbul'daki nüfusu çok azdı. Sadece bir apostolik delegasyon (görevli) vardı. Katolik Rumlar'ın Kumkapı ve Kadıköy olmak üzere Assomptionistlerin yönetiminde iki kilise bölgeleri ve Pera'da *Fathers of the Holy Trinity* teşkilatı tarafından yönetilen bir misyonları vardı. Katolik Bulgarların Galata'da bir başpiskoposu ve bir papazı vardı. Katolik Gürcülerin sayısı ise çok azdı ve apostolik delegenin gözetimindeydiler. Katolik Gürcülerin çoğu ya Latin ya da Ermeni ritini uygulamaktaydılar. Bunun yanında Latin ritini uygulayan papanın temsilcisinin yönetimindeki Katoliklerin de İstanbul'daki sayıları bir hayli fazlaydı.⁷⁸⁴

ise şizmatik veya non-uniat (birleşmemiş) isimleriyle nitelendirmiştir. bk. Shahan, Thomas J., "Greek-Orthodox Church And Non-Uniat Armenians", *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1639; Ayrıca bk. S. Vailhe, "Uniat Armenian Arcbispopric", *The Catholic Encyclopedia*, C IX, s. 293.

⁷⁸² Frazee, a.g.e., s. 228.

⁷⁸³ Bu teşkilat 1847 yılında Hasun tarafından kurulmuştur. Ermeni cemaatinden olan özellikle fakir kız çocuklarının eğitimi ile ilgilenmiştir. Okul daha çok manastır rahibeleri yetiştirmiştir. bk. http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=41, erişim tarihi, 12.10.2009.

⁷⁸⁴ Vailhe, "Constantinople", *The Catholic Encyclopedia*, C IV, s. 613.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KİLİKYA KATOGİKOSLUĞU İLE İSTANBUL KATOLİK ERMENİ PATRIKHANESİNİN BİRLEŞMESİNDEN SONRA KATOLİK ERMENİ CEMAATI İÇERİSİNDE ORTAYA ÇIKAN TARTIŞMALAR

1. Papa IX. Pie'nin Yayınladığı Reversurus (Değişiklik Nizamnamesi)'un Katolik Ermeni Cemaati İçerisindeki Yansımaları

Hasun 1861 yılında Nikogos'un bu görevden ayrılmasından sonra cemaatin hem ruhani hem de cismani sorumluluğunu yüklenmişti. Ancak Katolik Ermenilerin en büyük ruhani lideri Cebel-i Lübnanda bulunan Kilikya katogikosuydu. Kilikya Katogikosluğu doğuda mevcut olan iki Katolik Ermeni Piskoposunun amiri olduğundan piskoposlar atandığında bu makama sadakat üzerine hizmet edeceklerine dair yemin etmişlerdi. Kilikya katogikosunun Dersaadet ile olan işleri İstanbul Katolik Başpiskoposluğu vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Kilikya Patriği Katogikos VIII. Krikor Pierre (1843-1866) özerklik idaresini korumakta kesin kararlı olduğundan 1860 yılında İstanbul Katolik Başpiskoposluğundan tamamen ayrı olmak için Babiâli nezdine bir vekil göndermiş ve onun bu hareketi papalık makamını hayli rahatsız etmişti.⁷⁸⁵

Katogikos Krikor 1865 senesinde öldü. Kurallara göre katogikosluk makamı boş olduğu zaman cemaat bir patrik kaymakamı seçer ve bu kaymakam, patriğin seçilmesine memur olan meclise başkanlık ederdi. Patrik kaymakamlığına seçilen Serup Favityan, Katogikos Pierre'nin halefini seçmek için bütün başpiskoposları Lübnan'da bulunan meclise davet etti. Fakat papalık makamı meseleye müdahale ederek başpiskoposlara başka bir emre kadar oy vermemelerini tebliğ etti. Serup Favityan patrik kaymakamlığından azledilerek yerine Propaganda (kolejli) öğrencilerinden Malkon Mazaryan atandı. Katogikosu seçmekle görevli olan piskoposların sayısı da on ikiden beşe indirildi.⁷⁸⁶ 2 Eylül 1866 tarihinde Başpiskopos Hasun, Kilikya Patrikliğine

⁷⁸⁵ Engelhardt, a.g.e., s. 283.

⁷⁸⁶ Hovhannes J. Tcholakian'ın "L'eglise Armenienne Catholique en Turkui" adlı kitabında buradaki seçici piskoposların sayısını sekiz olarak vermiştir. İsimleri ise şunlardır: Mardin Başpiskoposu ve Patrik Vekili Malkon Mazaryan, Halep Başpiskoposu Krikor Balıyan, Maraş Başpiskoposu Bedros Apelyan, Amasya Başpiskoposu İknadios Kalıpcıyan, Diyarbakır Başpiskoposu Hagop Bahtiyaryan, Kayseri Başpiskoposu Hovhannes Hacyan, Malatya Başpiskoposu Gevont Horhoruni, Kıbrıs Başpiskoposu Parseğ Kasparyan. bk. Tcholakian, a.g.e., 16.

seçildi.⁷⁸⁷ Seçimden sonra Hasun kendisini Babiâli tarafından tasdik ettirmeksizin papanın duasını almak bahanesiyle Roma'ya gitti. Patrik, seçim usulüne aykırı olarak Katolik Ermeni Kilisesinin daha önce sahip olduğu hukuk ve imtiyazları papaya teslim etti. Papa da onu patrik olarak atadı. Bu arada papa, 18 Temmuz 1867 tarihinde doğuda yaşayan Katoliklerle ilgili olan Reversurus'u (Değişiklik Nizamnamesi) ilan etti.⁷⁸⁸

Reversurus belgesi XIX. yüzyılının son çeyreğinde papanın Doğu Kiliseleri ile ilgili olarak düşündüğü fikirlerin bir sonucu olarak yayınlanmıştı. Papa bu belgenin girişinde Roma'nın bölünme ve yanlış düşünceleri önlemedeki başarısını zikretmiş, bununla birlikte Ortodoksluğun bölünmesinden dolayı da Hristiyanlığın başarısız bir süreç geçirdiğini dile getirmiştir. Papa bu olumsuzluklara karşın ilk başarılı teşebbüsün Kilikya Patrikliği ile Katolik Ermeni Patrikliğinin birleştirilmesi olduğunu belirtmiştir. İlk olarak Katolik Ermeni Patrikliğinde uygulanan yeni düzenlemelerle beraber Reversurus Nizamnamesi Doğulu Katolik kiliselerin hukuki mekanizmalarında da değişiklikler getirmiştir. Buna göre Doğulu patrikler Roma'nın onayını alıncaya kadar hiçbir yetki sahibi olamayacaklardı. Patrik Latin piskoposları gibi her beş yılda bir Roma'da papayı ziyaret edip ona rapor verecekti. Herhangi bir patriklik makamı boşaldığında yeni patrik seçilmek isteyen üç adayın ismi idare meclisi tarafından papaya iletilecek ve son kararı papa verecekti. Aday bildirme işini de ancak piskoposlar yapabilirdi. Papa Pie'nin yayınladığı bu belgeye göre halktan herhangi biri ne seçime katılabilir ne de bir söz sahibi olabilirdi. Ayrıca piskoposluk bölgelerine atamalar ya Propaganda tarafından yapılabilir ya da Katolik Ermeni Piskoposların oluşturduğu meclis papanın seçmesi için üç adayın adını sunabilirdi.⁷⁸⁹

Papanın yayınladığı bu belge Doğulu Katolikler tarafından farklı tepkilere neden oldu. Maruni, Melkit, Keldani gibi doğudaki Katoliklerin liderleri bu nizamnameye şiddetle karşı çıkarlarken⁷⁹⁰ Hasun ise Kudüs Patriği Valerga ile beraber nizamnameyi

⁷⁸⁷ Engelhardt, a.g.e., s. 283.

⁷⁸⁸ BOA, nr. HR. TO., 455/4; Frazee, a.g.e., s. 265; Whooley, a.g.e., s. 419; Attwater, a.g.e., s. 206.

⁷⁸⁹ Frazee, a.g.e., s. 265-266.

⁷⁹⁰ Papalık makamının Ermeniler hakkındaki düşünceleri Maruniler ve Melkitleri de çok kaygılandırmıştı. Çünkü bunların da ruhani reis seçimlerinde bazı imtiyazları vardı. Papa, Maruni ve Melkit Patriklerini 1867'de Roma'ya çağırarak özel imtiyazların terk edilmesi hakkındaki görüşlerini öğrenmeye çalıştı. Patrikler bu konuda görüşmeye yetkili olmadıklarını belirterek papaya olumlu bir cevap vermediler. Papa da bu konuda fazla ısrar etmedi. Papanın ısrar etmesinde iki ihtimal olabilir. Ya Katolik Ermeniler itaat altına alındıktan sonra bunlar örnek gösterilerek itaat dairesine çekilebilecek; ya da Maruniler ve

kabul etmeleri için onları iknaya çalışıyordu. Papa da bu liderlerin karşı çıkışlarına aldırmadan Reversurus Nizamnamesi'nden asla geri dönmeyeceğini belirtmişti.⁷⁹¹

Hasun Roma'da iki ay kaldıktan sonra Ağustos ayında İstanbul'a döndü. Patrik Valerga da Reversurus'a cemaat içinden gelebilecek bir karşıtığa karşı onu desteklemek için İstanbul'a geldi. Malatya, Mardin, Halep, Kayseri, Maraş, Amasya, Erzurum, Trabzon, Bursa ve Kudüs Katolik Ermeni serpiskoposları Babiâli'ye sundukları dilekçelerinde Hasun'a patriklik beratının verilmesini istediler. Bu serpiskoposlar dilekçelerinde; Katolik Ermeni milletin bir kısmı katogikosluk kürsüsüne sahip olan Cebeli Lübnan'da bulunan Kilikya Patrikliği idaresi altında, diğer kısmı da İstanbul'da serpiskoposluk idaresi altında bulunduğundan millet ve mezhep açısından ayrı idarelerin altında bulunmasının zorluklarını dile getirdiler. Bundan dolayı kendi aralarında yapılan seçim sonucu birinci meci diye nişanına sahip olan Andon Hasun Efendi'ye Dersaadet Katolik Ermeni milleti patriği ve Kilikya katogikosu olarak berat verilmesini istediler.⁷⁹² Sultan Abdülaziz kısa zaman içinde bu beratı verdi ve Hasun, *Dersaadet Ermeni Katolik milleti patriği ve Kilikya katogikosu* olarak tanındı. Beratın içeriğine bakıldığında daha önceki beratlarda olduğu gibi piskoposların seçimi, patriğin devletin kanunlarına ve milletin kadim hukukuna aykırı davranmaması vs. hususlar aynen tekrarlanmıştı.⁷⁹³ Ancak Osmanlı Devleti o yıllarda Girit Hadisesi ile uğraştığından Katolik Ermenileri arasındaki problemlerle ve özellikle Reversurus belgesinin içeriğinden fazla bilgi sahibi olmadığından bu beratı vermekte tereddüt etmedi.⁷⁹⁴

Devlet tarafından kendine resmî olarak beratı verilen Hasun 1867 yılının kasım ayında patriklik kürsüsüne oturdu. Kısa zaman içinde de Katolik Ermeni ruhanilerine Reversurus'un içeriğindeki şartlara uyulmasının gerekliliklerini bildirdi. Ancak fazla

Melkitlerin bölgesinde yaşanan Katoliklik, geleneklere daha çok bağlı dinî anlayış olduğundan böyle bir uygulamanın iki grubun Roma'dan kopmasına neden olabileceği endişesi idi. Görüleceği üzere papalık Osmanlı topraklarındaki bu farklı Katolik gruplarından kendine öncelikli bir hedef kitle belirleyerek bu işe Ermeni ve Keldanilerle başlamak istemiştir. Ancak 1870 yılına gelindiğinde Keldaniler konusunda tamamen başarısız olunurken Ermeniler konusunda ise birbirinden zıt iki grubun oluşmasına neden olan bir sürece girilmiştir. Bu da papalık makamının yaptığı hesabın ne kadar yanlış bir sonuç ortaya çıkardığını göstermiştir. bk. Engelhardt, a.g.e., s. 289-290.

⁷⁹¹ Frazee, a.g.e., s. 265.

⁷⁹² BOA, İ. HR., nr. 227/13289, 1. v., t. 13.8.1867.

⁷⁹³ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 52; İ.HR., nr. 227/13284; Ayrıca bk. Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 265.

⁷⁹⁴ BOA, İ. MMS., nr. 39/1632; nr. 65/3079.

teпки gelir endişesi ile bunu millî mecliste ilan etmedi. Bu yüzden İstanbul'da ilk zamanlar bu belgeye karşı aşırı bir tepki ortaya çıkmadı. Ancak eski patriklik merkezi olan Halep'te durum farklıydı. Antonyan keşişlerinin bulunduğu manastırlardan Halep'e birçok şikâyet geliyordu. Bu kesimin liderleri Reversurus'un şartlarının kabul edilemeyeceğini söylemekle birlikte kendi katogikosluklarının ilga edilip kilise liderliğinin İstanbul'a taşınmasına da güceniyor ve kendilerinin dışlandığını hissediyorlardı. Bundan dolayı da cemaatlerinin yönetiminin Hasun ve papada birleşmesine karşı çıktılar. Bütün bu muhalif tavra karşın papa bunların şikâyetlerine kulak asmadı.⁷⁹⁵

Halep'teki bu karşı çıkıştan sonra İstanbul'daki Katolik Ermeniler arasında da Reversurus Nizamnamesi'ne karşı tepki olmaya başladı. Bunun sebebi ise nizamnamenin şartlarının kendi cemaat yapılarını mahvedeceği düşüncesi idi. Onlara göre bu nizamname kabul edilirse; Katolik Ermeni milletinin patrik ve piskoposlarını tayin etme hakkı papalığa ait olup kimse müdahalede bulunamayacaktı. Papalık makamı tarafından seçilip tayin edilmeyenlerin ruhani kaideleri yerine getirmesine izin verilmeyecekti. Cemaatin millî malları olan emlaklar ve hayır kurumları papalığın idaresi altında olacak ve ondan izin almadan hiçbir kişi müdahalede bulunamayacaktı. Bu durum ise Şark Katolik Ermenilerinin alışık olmadığı bir yönetim tarzıydı.⁷⁹⁶

Hasun her ne kadar ruhanilere Reversurus'un şartlarına uyulması gerektiğini bildirmişse de bu husus millî mecliste ilan edilmediğinden İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaati arasındaki tepkiler daha çok dedikodu mahiyetindeydi. Ancak Hasun, Temmuz 1869 yılında toplanan millî mecliste Reversurus belgesinin şartlarına cemaatinin uymaları gerektiğini kesin bir dille belirttiğinde işte o andan itibaren Katolik Ermeni cemaati arasındaki tartışmalar alevlenmeye başladı ve cemaat çok geçmeden ikiye bölündü.⁷⁹⁷ Tartışmalar o kadar büyüdü ki Hasun'a Latinleşip Ermenilik düşüncesini tamamen kaybettiği suçlamaları dahi yapıldı. İlişkilerin düzelmesi için mecliste yetmiş dokuz oturum yapıldı. Ancak bir gelişme gözlenemedi. Bu durum karşısında Hasun,

⁷⁹⁵ Frazee, a.g.e., s. 266.

⁷⁹⁶ Reversurus belgesinin cemaat içerisinde tartışmalara neden olmasının bir nedeni de uzun yıllardan beri Papanın doğudaki Katolik olan milletleri (Ermeniler, Keldaniler, Maruniler) Latin ayinlerine uydurmak istemesinden kaynaklanıyordu. Hâlbuki bu milletler Katolik olmasına rağmen Garp kiliselerinin usullerinden çok farklı bir ayin yapıyorlardı. bk. Frazee, a.g.e., s. 265.

⁷⁹⁷ BOA, Y. EE., nr. 91/9; İ. HR., nr. 227/13320, Frazee, a.g.e., s. 266.

meseleyi daha riskli bir hâle sokmamak için oturumları askıyla aldı. Bu arada, I. Vatikan Konsili yaklaşmış olup ruhani liderlerin çoğu da oraya gideceğinden Hasun, geçen zamanda daha ılımlı bir atmosferin olabileceğini düşünerek Roma'ya gitti.⁷⁹⁸

Roma'ya giden Şarklı Katoliklerin gündeminde de esas konu Reversurus idi. Özellikle Antonyan Tarikatının temsilcileri buna şiddetle karşı çıkıyorlar ve papaya şöyle diyorlardı: “Biz Doğu Ermeni Katolik Kilisesinin sadık bir üyesi olmanın yanında aynı zamanda Aydınlatıcı Aziz Krikor'a kendimizi adanmış kişileriz. Bizler kiliselerimizin âdetlerini, ayrıcalıklarını ve atalarımızdan beri gelen bozulmamış haklarımızı kullanmak istiyoruz.”⁷⁹⁹

I. Vatikan Konsili'nin gelişim aşamasında Hasun ve İstanbul'daki Latin piskoposu Poleyim,⁸⁰⁰ Antonyan rahiplerinin karşı çıkışlarını engelleme yolunda çözüm arıyorlardı.⁸⁰¹ Papa, Poleyim'e Şubat 1870 tarihinde yazdığı mektubunda Antonyan rahiplerine kilisenin kurallarını ihlal ettiklerini ve yaptıkları bu hareketlerin bir başkaldırı olduğunu belirtmesini istedi. Millî hukuklarını koruduklarından dolayı kendilerinin Roma hükûmeti tarafından hakarete uğratıldığını düşünen Antakya Başpiskoposu ve Antonyan Tarikatının lideri Kazancıyan,⁸⁰² üç arkadaşı ile beraber İstanbul'a dönmek için Roma'dan ayrıldı.⁸⁰³ Kazancıyan papanın yaptıklarından dolayı isminin artık duada anılmayacağını belirterek İstanbul'da propaganda yapmaya başladı. Papa, bu ve diğer problemleri çözmesi için Poleyim'den bu defa çok sayıda Antonyanların bulunduğu Lübnan'a gitmesini istedi. Bunun üzerine Poleyim kısa zaman içinde Lübnan'a gitti ve geniş bir tahkikat başlatarak muhaliflerin nabzını

⁷⁹⁸ Frazee, a.g.e., s. 267.

⁷⁹⁹ a.g.e., s. 267.

⁸⁰⁰ Poleyim, Papa tarafından 1869 yılında İstanbul bölge papazlığına ve piskoposluk danışmanlığına atanmıştır. 1870 yılında ise papalık temsilcisi makamına getirilmiş ancak Osmanlı hükûmeti kendisine böyle bir diplomatik statü vermeyi kabul etmemiştir. bk. Frazee, a.g.e., s. 228.

⁸⁰¹ I. Vatikan Konsili'nin gelişim aşamasındaki ayrıntılar için bk. Levant Herald, t. July 7, 1869/7 Temmuz 1869; February 25, 1869/25 Şubat 1869; June 19, 1869/19 Haziran 1869; June 24, 1869/24 Haziran 1869; Augst 31, 1869/31 Ağustos 1869; November 4, 1869/4 Kasım 1869; December 10, 1869/10 Aralık 1869; November 14, 1869/14 Aralık 1869; February 12, 1870/12 Şubat 1870; February 18, 1870/18 Şubat 1870.

⁸⁰² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, C XXIV, t. 1286 (1870).

⁸⁰³ Basiret, t. 16 S 1287/17 Mayıs 1870. Kazancıyan'ın Roma'da papaya karşı tutumundan dolayı tutuklanıp göz hapsinde tutulduğu bu yüzden onun bir gece yarısı bu şehirden İstanbul'a kaçtığı belirtilmiştir. bk. Whooley, s. 420.

yokladı. Poleyim 31 Mart 1870 tarihinde buradan papaya gönderdiği mektubunda Antonyan rahiplerinin karşı çıkışlarının Hasun'dan kaynaklandığını belirtti.⁸⁰⁴

Katolik Ermeni cemaati arasındaki ilişkilerin çok kaygan bir zeminde yürüdüğü bu zaman diliminde papa, 1870'in Mayıs ayının sonlarında Katolik Ermenilerin arasını iyice bozan çok tehlikeli bir adım attı ve Antonyanları kilise disiplini içinde yapılan küçük bir değişiklik karşısında gereksiz yere huzuru bozduklarını söyleyerek azarladı. Papa yapılan bu değişikliğin ne inançla ne de Ermeni Kilisesinin ayiniyle bir alakası olduğunu belirterek cümlelerini şöyle devam ettirdi: "Eğer Roma piskoposu evrensel kilisenin lideri olarak Katolik inancını birleştiren kilise yönetimi ile ilgili düzenlemelerde karar veremeyecekse onun otoritesi nerede kalacak."⁸⁰⁵

Papa ortaya koyduğu bu argümanlarından sonra 1870 yılının sonuna doğru rahip sınıfından kırk kişiyi Roma ve Patrik Hasun'a karşı geldiğinden dolayı Katolik inancından çıktığını duyurdu. Rahip sınıfının dışındakilerden de birçok kişiyi aforoz etmişti ancak bunların kaç kişi olduğu belli değildi. Antakya Başpiskoposu Kazancıyan, Kıbrıs Piskoposu Gasparyan, Diyarbakır Piskoposu Bahtiyaryan ve Amasya Piskoposu İgnatus Kalıpcayan aforoz edilen yüksek rütbeli ruhani liderlerdendi. Papa ayrıca 17 Antonyan'ı, 20 Mihitarist'i ve Bizmar'da 5 keşiş ve on papazı da kınadı.⁸⁰⁶

Bu gelişmeler karşısında Katolik Ermenilerden diğer grup⁸⁰⁷ Reversurus'a karşı çıkarak Hasun'a verilen beratın geri alınmasını istediler. Hatta bu grup ilk başlarda

⁸⁰⁴ Frazee, a.g.e., s. 267.

⁸⁰⁵ a.g.e., s. 267.

⁸⁰⁶ a.g.e., s. 267.

⁸⁰⁷ Bu gruplar Katolik Ermenilerin aralarında tartışmaların başladığı günden itibaren değişik isimlerle anılmışlardır. Latin ayinini savunanların zıttına Şark Katolik ayinlerini savunan bu gruplar önceki tartışmalarda Kolejlilere karşı mücadele vermiş olan *Appayaganlar*ın ekolünden gelmektedirler. 1867 yılında Hasun'un Reversurus'u kabul etmesinden sonra Hasun'a karşı olan grup Antihasanist olarak isimlendirilmişlerdir.

Antonyan tarikatı mensupları manastır yaşamını daha çok ön plana çıkaran Katolik Ermenilerdi. Lübnan ve İstanbul'da yoğun olarak bulunmaktaydılar. Papalığın Reversurus'u ve Patriklik merkezi İstanbul'a taşınmasına karşı çıktılar. Bu hususta I. Vatikan Konsili boyunca çok mücadele verdiler ancak papayı ikna edemediler. İstanbul'da da Hasun millet meclisinde Reversurus'u ilan ettiğinde ilk bunlar karşı çıktılar. Bundan dolayı özellikle yabancı kaynaklarda muhalif gruba *Antonyanlar* ismi de verilmiştir.

Papanın doğudaki Katolik kiliselerinin imtiyazlarını ortadan kaldırdığından dolayı kadim hakların savunucuları olarak *Şarklı (Doğulu) Katolik Ermeniler* olarak anılmaya başlandılar. bk. Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 329. 1872 yılında bu gruptan Diyarbakır piskoposu Küpeliyan'ın patrik olarak atanmasından sonra *Küpeliyanlar* diye anılmaya başlandı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde, Gayrimüslim Cemaat Defterlerinde, Osmanlı Devleti'nde basılan yerli ve ecnebi gazetelerde genellikle *muhalifler*, *Küpeliyanlar*, *Şarklı Katolik Ermeniler* ve *Antihasanistler* tabiri kullanılırken bk. BOA, Gayrimüslim

Osmanlı Devleti'nin ve basının bu duruma sessiz kaldığını belirterek şikâyetlerini de dile getirmeye başladılar. Bu şikâyetlerden birinde İstanbul gazetesine Katolik Ermenilerden bir kişinin gönderdiği şu mektup muhaliflerin hislerini özetlemekteydi: “Vücudun herhangi bir uzvunda meydana gelen yaraya derhâl gereken müdahale yapılmaz ise diğer azalara da sirayet eder. Bundan dolayı tebaası olmakla gurur duyduğumuz Osmanlı Devleti'nin menfaatini korumayı isteriz. Her devlet ayrı ayrı mezhepler barındırıyor. Çünkü saltanatlarının devamı o sayededir. Osmanlı Devleti şeriat-i Muhammediye, Fransızlar Katolik, İngiliz ve Prusya Protestan, Rusya ise Ortodokstur. Hasılı tüm âlemde bir mekâna sahip olan devletlerin her biri bir mezhebe sahiptir. Mezhep ve fikir serbestliği meselesi en medeni hükûmetlerin başlıca iftiharıdır. Bununla her şeyin bir sınırı olması da tabii kaidelerindedir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti sahip olduğu medeniyet gereğince bunu yerine getirmeye müsaade etmişse de mezhep vesilesi ile ecnebi müdahalesine sebebiyet verilmesini ve özellikle mezhep desisesiyle Osmanlı Devleti'nin saltanatının altına sığınan bunca milletlerin millî hukuku daha doğrusu milliyetleri tamamen ecnebilerin eline geçerek kendi mukaddes hukukunu kaybetmek tehlikesine düşmesi uygun olmaz. Zira bu durum bugünkü Ermeni Katolik milletinde maalesef meydana gelmiştir. Biraz daha devam ederse yakın zamanda âdet hükmüne girerek Osmanlı Devleti'nin tabiyetinde bulunan diğer kavimlerin (Maruni, Süryani, Keldani ve Rum Katoliklerine) de sirayet etmesi ihtimalden uzak değildir. Nasıl ihtimalden uzak olsun ki! Bir sayfası Ermenice diğer sayfası Latince olup Roma'da basılan Ermeni Katolik patriği unvanıyla unvanlanmış olan Hasun marifetiyle Dersaadet'te neşredilen ve birçok nüshaları burada herkesin elinde dolaşan bir risalede bu durum ısrarlı bir şekilde dile getirilmiştir. Ermeni Katolik milleti her ne kadar mezhep açısından Roma'daki papayı ruhani reis olarak kabul ederse de bu hususta Roma'ya olan bağlılığı dinî akait açısından değildir. Yoksa millî hukukumuz kefil olarak tanımamız. Hepimiz sadık tebaası olduğumuz devletimizin nezdinde tasdik edilmiş olan ne Ermeni milliyetini, ne hukuk milliyesini, ne dâhili idaresini, ne bunca

Cemaat Defteri, nr. 13, s.3; HR. SYS., nr. 1782/4; İ. DH., nr. 785/63775-04; Basiret, t. 26 Z 1290/14 Şubat 1874. Papalık makamına ait yazı ve belgelerde ise *muhallifler*, *fırka-i muhalife*, *şerzüme-i kalile-i muhalife* (*Küçük bir muhalif grup*), *hilafgiran*, *şizmatikler*, *asiler* ve *rafiziler* tabiri kullanılmıştır. bk. F. M. Rudge, “Antonians”, *The Catholic Encyclopedia*, C I, s. 1155, Şark gazetesi, t. 26 L 1291/6 Aralık 1874; B.O.A., HR. TO., nr. 455/4.

Hasun taraftarları ise Osmanlı Arşiv belgelerinde ve gazetelerde *Hasunistler* diye adlandırılırken, bk. B.O.A., Y. PRK. ZB., nr. 37/1. Papalığa ait yazılarda ise *Katolik Ermeniler* ve *sahih Katolik ermeniler* tabiri kullanılmıştır. bk. Levant Herald, t. May 20, 1872/20 Mayıs 1872.

senelerden beri verilmiş olan imtiyazları, ne piskoposların seçiminde ve patriklerinin eliyle atanmasında olan haklarını bir ecnebiye terk edebiliriz. Ne de Osmanlı Devleti'nin her tarafında bulunan ruhani binaları herhangi bir şekilde bir ecnebinin idaresi altına girmesine müsaade ederiz.

Papa milletimizin mukaddes hukukunu idaresi altına almayı pek uygun görmüş ise de Osmanlı Devleti buna herhangi bir şekilde izin veremez. Vermeyeceğini de resmen bildirmelidir. Millî hukuku ecnebi eline teslim eden Hasun'a gelince bu hususta onu ıslah etmek Osmanlı Devleti'ne aittir. Eğer Osmanlı Devleti bu durumun önünü almazsa seçim hususundaki hak ecnebi eline geçerek yirmi sene zarfında ecnebi fikirli piskoposlarımız olacaktır. Bu durum ise Kilikya Patrikliğinin istiklalini mahveder...⁸⁰⁸

Yapılan bu eleştirilere cevap olarak Hasun taraftarları ise onun Kilikya Katogikosluğu ile birleşme olmadan önce de İstanbul Katolik Ermeni patriği olduğunu ve seçiminin ise ahali tarafından değil Roma tarafından yapıldığını belirttiler.⁸⁰⁹ Bunun karşısında İstanbul gazetesinde Hasun karşıtı bir rahibin yazdığı köşe yazısında bu sözleri de eleştirilmiştir. Bu rahibe göre Hasun'un daha önce ruhani reis olarak seçilmesi ahali tarafından gerçekleştirilmeyip papa tarafından icra edilmiş olan bir husus olduğu bir gerçektir. Ancak bu husus ne Osmanlı Devleti'nin ne de kendi cemaatlerinin kadim hukukuna uygun bir durumdu.⁸¹⁰

Gazete sütunlarında yapılan bu tartışmalar sokaklarda, kiliselerde, hastanelerin mütevelli heyetleri arasında, cemaatin ruhani birçok kurumunda da artık yer almaya başlamıştı. Bu durum da devletin asayişini ihlal etmeye başladı. Hasun'un muhaliflerinden yaşlı on kişi ve kilise rahipleri sadrazamın konağına giderek içerisinde buldukları duruma dair dilekçe verdiler. Sadrazam da bu kişilere hürmet ettikten sonra dilekçeyi kabul etmiş ve mezhep serbestliği hususu padişahın da öncelikle arzusu olduğunu, bu işin düzeltilinceye kadar nerede istiyorlarsa orada ibadet etmelerine müsaade edeceklerini belirtmiştir. Padişah daha sonra kiliselerin ayrılması ve emlaklarının da geri alınmasının çaresine bakılacağını söylemiştir.⁸¹¹ Muhaliflerin

⁸⁰⁸ İstanbul gazetesi, t. 26 Ş 1284/23 Aralık 1867.

⁸⁰⁹ İstanbul gazetesi, t. 26 Ş 1284

⁸¹⁰ İstanbul gazetesi, t. 3 N 1284/29.12.1867.

⁸¹¹ Basiret, t. 1 ZA 1286/2 Şubat 1870.

istekleri hükûmet tarafından hemen yerine gelmediğinden ve Roma'nın Hasun'a kardinallik rütbesi vereceğini işittiklerinden bu durum üzüntülerinin bir kat daha artmasına neden oldu. Bunun üzerine onlar Hasun'un idaresi altında olmayan kiliselerde ayrı ayin yapmaya başladılar ve kendileriyle aynı düşüncede olan otuz kadar Katolik papazını da başlarına geçirdiler. Kısa zaman içerisinde Hasun'a muhalif 1200 kişi de onların arasına katıldı.⁸¹²

2. Papa IX. Pie'nin Katolik Ermeni Cemaati İçerisindeki Problemleri Çözme Girişimleri

Osmanlı hükûmeti tarafından gruplar arasındaki ihtilafların son bulması için Kasım 1869 yılında iki tarafın ileri gelenlerinden bir meclis tertip edilmişti. Ancak bu meclisin çalışmaları da aradaki uyuşmazlığı giderememiş durum ise hâli üzerine kalmıştı. Daha sonra Roma'da bütün Katolik piskoposlarının katıldığı umumi meclis için Hasun ve diğer Katolik piskoposları oraya gitmişti. Hasun Roma'da iken⁸¹³ İstanbul'da bırakmış olduğu vekili Kasbaryan serpiskoposun diğer gruba meylettğini hissederek onu Roma'ya çağırmış ve onun yerine Arakliyan piskoposu göndermişti. Arakliyan'ın vekil olarak cemaatin başına geçmesi tartışmaları daha da şiddetlenmiştir.⁸¹⁴ Bunun üzerine muhalif grup, otuzun üzerinde papazı alenen ve resmen reddetmişlerdi. Artık iki taraf birbirinden tamamen ayrılmış demektir. Bu arada Ortodoks mezhebindeki Ermeniler hemcinsleri olan Katoliklere kendi kiliselerini ve yardımlarını teklif etmiş olduklarından muhalif grubun bunlara katılacağı zannediliyordu. Katolik Ermenilerin ikiye ayrılacakları muhakkaktı; ancak sadece Katolik Ermenilerin bir kısmı değil, Reversurus'u reddetmiş olan Maruniler ile Melkitlerin de papalık makamından ayrılmaları beklenebilirdi. Bu, papalık makamının 350 bin Katoligi kaybetmesi demektir.⁸¹⁵ Bu endişeleri taşıyan papa sorunun çözümü

⁸¹² Basiret., t. 9 ZA 1286/10 Şubat 1870.

⁸¹³ Hasun Vatikan ruhani meclisindeki toplantılara gittiği günlerde İstanbul'daki cemaatin sorunları ile bizzat ilgileniyordu. Kendisi Roma'dayken Beyoğlu'ndaki Katolik Ermeni kilisesi, Patrikhane ve mektep yanmıştı. Hasun bu haberi aldığı anda yanan binaların yeniden yapılması için on bir bin Osmanlı lirası göndermiştir. bk. Basiret, t. 24 RA 1287/23 Haziran 1870.

⁸¹⁴ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 33.

⁸¹⁵ Engelhardt, a.g.e., s. 285.

için sırasıyla İstanbul vekili Poleyim ile Selanik Piskoposu Kardinal Franki'yi İstanbul'a gönderdi.⁸¹⁶

2.1. Papanın İstanbul Vekili Poleyim'in Uzlaşma Çabaları

Papanın isteği doğrultusunda Poleyim, tartışmaların bitirilmesi için her iki grupta da görüşmelere başladı. Ancak muhalifler daha ilk başta onun uzlaşma çabalarının Hasun'un isteklerinin bir tekrarı olduğunu dile getirdiler.⁸¹⁷ Ayrıca hariciye nezaretine verdikleri maruzatlarında *ecnebi bir devlet memuru olan* papa vekili Poleyim'in millet arasında tehditlere cüret etmesinin ve cemaat üyelerini devletin kanunlarının zıttına hareket etmeye zorlamasının uygun görülmemeyeceğini belirttiler. Bununla birlikte Hasun'a 1867 yılında verilen emirnamede olduğu gibi patriklere; kilise ve emlakları papanın izni olmadan hiçbir şekilde elden çıkarılmayacaklarına, eğer buna aykırı davranırlarsa beddua altında kalacaklarına dair emir verildiğini belirterek Poleyim'in bu emir gereğince kendilerine bedduaya kalkışacağını düşünülmeekte olduğunu dile getirdiler.⁸¹⁸

Muhaliflerin maruzatlarında dile getirdikleri endişeler çok geçmeden gerçekleşmeye başladı. Poleyim uzlaşma çabalarının pek işe yaramadığını hissettiğinden 1870 senesi nisanında muhalif Ermeni rahiplerinin ayin yapmalarını engelledi. Bununla beraber muhalif gruptan dört piskopos ve kırk beş rahibin Katolik mezhebinden çıkarılmış olduklarını duyurdu.⁸¹⁹ Muhalifler, Monsenyör Poleyim'in İstanbul'a gelişinden beri yaptığı muameleler karşısında artık dayanacak tahammülleri kalmadığını dile getirerek kendilerini ayrı bir yönetimle idare etmekten başka bir çare olmadığını belirttiler. Bundan dolayı Galata'daki patrikhane binasının kendilerine verilmesini hükûmetten rica ettiler.⁸²⁰

Osmanlı Devleti Poleyim'in yaptığı bu davranışlar ve Hasun'un Reversurus kararlarında ısrar etmesi karşısında artık kesin tavrını ortaya koymak için encümen-i mahsusta bu hususları enine boyuna müzakere etti. Encümen-i mahsustan çıkan kararda; bu tartışmalar yüzeyde mezhepsel bir görünüm arz ediyorsa da iyice tetkik edildiğinde

⁸¹⁶ Ceride-i Havadis, t. 4 M 1288/26 Mart 1871.

⁸¹⁷ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁸¹⁸ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁸¹⁹ Engelhardt, a.g.e., s. 285.

⁸²⁰ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

Roma'nın Osmanlı Devleti'nin hukukuna tecavüzünü içerdiği, bunun yanında Şark kilisesinin kadim imtiyazlarının ilga edilmesinin devlet açısından da birçok sakıncalar doğuracağı belirtilmiştir. Bu sakıncaların en başında da devletin tebaasından olan bir taifenin ruhani reisinin atanmasında söz hakkı tamamen Roma'nın eline geçmesi gelmekteydi. Tabiatıyla Roma'dan tasdik edilmiş olan bir patriğe Osmanlı Devleti berat verip tasdik etse bile ruhani işler perdesi altında papalığın müdahalesini engellemesi mümkün olamayacaktı. Hükûmet bundan dolayı muhalif fırkayı haklı görmeyen kendi menfaatleri açısından daha uygun olacağını düşündü. Bundan dolayı da günlük işlerini görmeleri için münasip bir yerin geçici olarak tahsis edilmesini uygun buldu. Ayrıca, içlerinden seçecekleri bir kişi vasıtasıyla işlerinin görülmesi ve bunlara mahsus bir mühür yapılması da uygun görülmüştür.⁸²¹ Meclis-i mahsusta muhaliflerin desteklenmesi kararlaştırılmakla birlikte papalık makamı ile de ilişkilerin kesilmeyerek Floransa elçisi Rüstem Bey'in Roma'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Süryani, Keldani ve Ermeni reislerinin çoğu papa hükûmetinin yaptığı bu işlerden dolayı kırıng olduğundan Osmanlı Devleti'nin himayesini istemişlerdi. Rüstem Bey'e bunların da durumunun görüşülerek Osmanlı Devleti'nin hukukunun korunmasını gündeme getirmesi söylenmiştir.⁸²²

Poleyim her defasında papalık makamının kendine verdiği direktifleri dikte etmeye çalıştığından uzun zamandır muhaliflerle yaptığı görüşmeler bir sonuç vermedi ve 6 Eylül 1870 tarihinde onlara bir "ihtarname" gönderdi. İhtarnameinde tartışmalara muhaliflerin sebep olduğunu belirterek gönderdiği "İmanname"yi⁸²³ on gün içerisinde imzalayıp kabul etmelerini istedi. Ancak muhalifler bu imannameyi kabul etmeyerek kendi haklılıklarını savundular.⁸²⁴ İmannameye ihtilafların meydana gelmesine neden olanların kendileri olmadığını, asıl sebep olan kişinin yirmi beş senedir asayişin ve sevginin lezzetini kendilerine tattırmayan Hasun olduğunu belirttiler. Cemaatlerinin ise insanlıktan habersiz bir reisin (Hasun) yaptığı işlerden nefret ederek ruhani makama (papalığa) şikâyette bulduysa da işitilmediğini; lütuf ve inayet istedilerse de kabul görmediğini; yazıyla durumu beyan ettilerse de cevap alamadıklarını ifade ettiler.

⁸²¹ Basiret, t. 4 S 1287/5 Mayıs 1870.

⁸²² BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁸²³ İmannamenin içeriğinde Hasun'un tanınması, Katolik mezhebine bağlılıklarını yitirdiklerinden tekrar pişmanlık duyup tövbe etmeleri, kiliselerinin ve diğer emlaklarının Papalık makamının kontrolüne verilmesi gibi hususlar yer almaktaydı. bk. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 30.

⁸²⁴ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 31.

Bundan dolayı da artık dayanacak güçleri kalmadığından Hasun'a itaat dairesinden çıktıklarını belirttiler.⁸²⁵

Poleyim gönderdiği imannamede muhaliflere ayrıca *rafizilik* suçu da isnat etmişti. Muhalifler ise rafizilik suçunun çok kötü bir isnat olduğunu belirterek kendilerinin yaklaşık altı ay önce açıklamış oldukları “ilanname”yi gündeme getirdiler. İlanname şu maddeleri içeriyordu.

- 1) Ayrılmaları Katolik mezhebine aykırı değildir.
- 2) Şark kiliselerine ait olan hüküm ve nizamlar korunacaktır.
- 3) Hasun'u tanımayacaklardır.⁸²⁶

Vatikan ve Poleyim'in muhaliflere bakışı onların teolojik yönden bir sapkıntı içerisinde olmaları şeklindeydi. Ancak muhalifler olayı teolojik bir sorun olarak görmeyerek Poleyim'e şu cevabı vermişlerdir: “Zatınız bizleri Hasun Efendi'ye muhalif diye isimlendiriyorsunuz. Ancak bizleri Katolik mezhebine muhalif diyemezsiniz. Zira o hâlde Hasuniyan rafiziliği namıyla bir şeyi icat etmiş olursunuz. Bu ise gerçekten bir rafizilik sayılmaz. Acaba Hasun Efendi'nin reddolunması Katolik mezhebinin hükümlerine aykırı olarak kabul edilebilir mi? Katolikliğin birliği ve Katolik mezhebi hiçbir zaman kilise dâhilinde kişiler üzerine bina edilmiş değildir. Kilise tarihine bakınca nice patrikler, papalar bile memuriyet makamında meşru olmayan surette davranışlar sergilediği için uzaklaştırılmıştır. Yahut layık görülmediklerinden reddolunmuşlardır. Onları reddeden ve kovan cemaatler asla Katolik mezhebinden ve ittifakından ayrılmış sayılmaz. Bizim hakkımızda yapılan isnatlar güya Katolik birliğine karşı harekette bulunmaktan ibarettir. Böyle haksız yere mahkûm edilmemizi kendi elimizle yazmaya (yani imannamemizi imzalamaya) mecbur değiliz. Biz imannamemizi zaten Hristiyan olduğumuz zaman vermişiz. Dinî akaitlere dair karar veren bütün ruhani genel meclisleri kabul etmiş ve etmekteyiz. Ancak nizamnamelere gelince Garpta akdolunan meclisler hiçbir zaman Şark ahalisini kendi hüküm ve kararlarını kabule mecbur etmediler. Hâlâ da etmemektedirler. Katolik Kilisesi ittifakından ve onun dünya üzerinde bulunan reisinden ne ayrılmışız, ne de

⁸²⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 33.

⁸²⁶ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 34.

ayrılmak isteriz. Ancak kilisenin şüpheli olan maddelerde bağışladığı serbestiyet haklarından mahrum olmamak isteriz. Kadim âdetler ve ruhani meclis tarafından öteden beri Şark kiliselerine verilen hukuk imtiyazından ayrılıp mahrum olmayı istemeyiz. Dedelerimizden bize intikal eden nizamları değiştirmek istemeyiz. Acaba bunun için Katolik Kilisesinden ve onun ittifakından ayrılmış mı oluruz? Sizin rafizisiniz sözünüz bizim daha önce ayrılmış olduğumuzun esası üzerine bina edilmedikçe veyahut bizim dinî akait ve mezhep bakımından itham edildiğimiz şeyler kanunen ispat edilmedikçe sizin tarafınızdan verilecek hüküm ve ilam İncil kanunlarına dayanmadıkça yok hükmündedir. Biz yine hak dinde ve Katolik Kilisesinin kucağında kalmış oluruz.”⁸²⁷

Muhalifler Poleyim’in öne sürdüğü teolojik iddiaların hiçbir tutarlılığının olmadığını belirttiikten sonra kilise ve emlaklarının papalığın himayesine alınmasına da karşı çıkmışlardır. Ayrıca, “Biz mezhep olarak Katolik, tabiyetçe Osmanlıyız.” diyerek bu emlakların Osmanlı Devleti’nin himayesinde olduğunu dile getirmişlerdir.⁸²⁸

Poleyim, altı aydan beri hedeflediği başarıyı elde edemediğinden herkesin bulunduğu bir sırada İstanbul’daki bir Katolik Kilisesinin duvarlarına aforoznameyi astırıp okutturmuş ve muhalif tarafın papa tarafından sonsuza kadar mezhepten kovulduğunu ve lanetlendiklerini bildirmiştir. Sürecin bu noktaya gelmesi muhalifleri çok üzmüş ve Poleyim’le yapılan müzakerelerin de artık anlamsız olduğunu hissetmişlerdir.⁸²⁹

Bu durum karşısında muhalifler, hükûmete verdikleri dilekçelerinde Poleyim’in İstanbul’da kaldığı müddetçe yaptığı desiselerden vazgeçmeyeceğini ve onun Osmanlı Devleti için çok sakıncalar doğurabileceğini söylemişlerdir. Bununla birlikte Poleyim’in bu kadar hoş görülmeyen işlere kalkışmasının sebebinin Hasun’un elinde bulunan berattan kaynaklandığını öne sürerek bu beratın ondan alınmasını istemişlerdir.⁸³⁰

Bu tartışmaların meydana geldiği dönemde I. Vatikan Konsili’nin de etkileri dünya Hristiyanları arasında konuşulmaktaydı. Özellikle papanın yanılmazlığı ilkesi

⁸²⁷ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 34.

⁸²⁸ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 39.

⁸²⁹ Ceride-i Havadis, t. 11 § 1287/5 Kasım 1870; Basiret, t. 12 § 1287/5 Kasım 1870.

⁸³⁰ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

Avrupa’da bir infial meydana getirmişti.⁸³¹ Muhalifler de I. Vatikan Konsili’ne atıfta bulunarak *meşhur piskoposlar, mahir zatlar ve dindar cemaatler bu meclisin hüküm ve kararlarını henüz kabul etmiş olmadıkları hâlde onların yine Katolik mezhebinde kalmasını kendilerine yapılan çifte standart olduğunu söylemişlerdir.*⁸³²

Poleyim’in İstanbul’daki çabalarını genel olarak değerlendirdiğimizde muhaliflerin arzuhâl ve şikâyetlerinden de anlaşılacağı üzere iki zıt bakış açısından dolayı bir netice alınamadığı görülür. Poleyim’in uzlaşma çabaları muhaliflerin papadan af dilemesi gerektiği tezi üzerine kurulmuşken muhalifler ise papayı zaten ruhani açıdan üstün gördüklerini ancak kendilerinin herhangi bir Avrupa ülkesindeki Katolikler gibi olmadığı iddiasında bulunmuşlardır. Muhaliflerin iddialarında elini güçlendiren etken ise Osmanlı hükûmetinin kendi saflarında yer alması beklentisi idi. Bu beklenti de iki temel üzerine bina edilmişti. Birincisi Poleyim’in ecnebi bir memur olması, ikincisi ise bu vekilin kendilerini devletin kanunlarına karşı gelmeye zorlanması idi. Osmanlı hükûmeti ise bu beklentiler karşısında papalığı küstürmek istememesine rağmen kendi siyaseti açısından muhaliflerin iddialarını daha kabul edilebilir bulmuştur.

2.1.1. Patrik Hasun’un Azledilmesi

Osmanlı hükûmeti, Katolik Ermeni cemaati içerisindeki problemlerin çözülmesi için çok gayret göstermişti. Bunun için papalık makamının da yardımına başvurulmuştu. Ancak Roma’nın işe el atması başlangıçta İstanbul ve Halep’le sınırlı olan problemin başka eyaletlere de sıçramasına ve asayişin tehlikeye girmesine neden olmuştu.⁸³³

Poleyim’in altı aydır İstanbul’da sergilediği tavırlar ve papalık makamının Reversurus’tan geri adım atmaması uzlaşma imkânını iyice azaltmıştı. Hükûmet soruna

⁸³¹ I. Vatikan Konsili’nin Avrupa’da uyandırdığı infialin etkisi Osmanlı Devleti’ndeki Katolik tebaa arasında da bir ikiliği sebep olmuştu. Ceride-i Havadis’in 17 B 1287/13Ekim 1870 tarihli nüshasında geçen şu olay buna güzel bir örnektir. “Papa ve Roma meselesine dair Galata’da geçen hafta sekiz on Fransız ve o kadar da İtalyan arasında tartışma çıkmıştır. İki taraf da birbirine vurmaya çalışırken İngiliz beylik gemisi taifelerinden olup o aralık yoldan geçmekte olan dört İngiliz tartışmayı görüp aralarını düzeltmek isteyerek aralarına sokulup meramlarını anlatmak istediklerinde İtalyanlar tarafından öyle vazifelerinin haricinde olan işe İngilizlerin karışmamalarını ve bu kavgayı engellemeye salahiyetlerinin olmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine İngilizler insanîyet adına yine tartışmayı def etmeye ısrar etmeleri üzerine İtalyanlar tarafından bıçak çekilerek İngilizlerden iki kişi fena hâlde yaralanmıştır.” Vatikan Konsili’nde meydana gelen tartışmalarla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Philip Hughes, *The Church in Crisis (A History of General Councils 325-1870)*, s. 376-411.

⁸³² Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 35-38.

⁸³³ BOA, İ. MMS., nr. 39/1632.

şimdi kendi açısından bir sonuç verme hakkını kazanmıştı. Bu amaçla papalık makamının 1867 tarihli emirnamesini savunanları açıktan açığa hedef alan sadrazam, muhaliflerin iddialarını kanuna uygun yapmak istedi.⁸³⁴ ve Hasun'u şu ifadelerle görevinden azletti: "Devlet-i Âliye hukuk hükümdarisine ve Şark Katolik Kilisesinin imtiyazat ve muafiyatına mebni kararnamede mezkûr mülkünde kabul edilmeyerek keen lem yekûn hükmünde tutması lazım gelmiş ve 27 Eylül 1867 tarihinde tevcih olunan patriklik memuriyeti Hasun Efendi uhdesinden ref' edilerek patrikliğin usul ve şerâit-i kadimesi mucebince cemaat-i mezkurenin kendilerine patrik initihab eylemelerine izin ve ruhsat vermiştir."⁸³⁵

Sadrazam Âlî Paşa cemaatin iki grubunun ileri gelenlerini makamına çağırmış herkesin bilgisi olması için bu kişilere padişahın emri açıklanmıştır. Sadrazam, Sultan Abdülaziz'e sunduğu arz tezkiresinde Hasun'un beratının geri alınmasının gerekliliğinin en başta gelen nedeninin Roma'nın Şark Katoliklerin imtiyazlarını ele geçirme fikrinden vazgeçmemesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Ona göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katolik tebaa papanın bu düşüncesine katılsalar bile yine devlet tarafından olumlu karşılanmayacaktı. Çünkü papanın yaptığı bu davranışlar direk devletin hukukuna bir müdahale idi. Sadrazam, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim tebaanın ruhani reisleri olan patrik ve piskoposların yaptıkları işlerin yalnız mezhepsel hususlar olmayıp çoğunlukla hükûmetle kavimleri arasında resmî vasıta, yani bir anlamda devlet memuru olduklarını dile getirdi. Bundan dolayı bunların seçim işinde Osmanlı Devleti'nin malumatının bulunması zorunluydu. Sadrazam, papanın bu düşüncesini diğer Katoliklerin (Melkit, Keldani, Süryani) kabul etmediklerini ancak Hasun'un buna hemen muvafakat göstermesinin de hakikaten uygun olmadığını belirterek önlem alınmazsa diğer cemaatlere sirayet etme riskinin bulunduğunu dile getirdi.⁸³⁶

Hasun'un patriklikten azledilmesi aslında problemi yine tam olarak çözmeyecekti. Çünkü Osmanlı Devleti'nin verdiği beratı geri alması onun ruhani sıfatını düşürmeyecekti. Papa da onun ruhani sıfatını geri almayı düşünmediğinden İstanbul'da bulunan taraftarları yine papanın ve Hasun'un itaat dairesinden çıkmayacaklardı. Tabii

⁸³⁴ Engelhardt, a.g.e., s. 285.

⁸³⁵ BOA, İ. MMS., nr. 39/1632.

⁸³⁶ BOA, İ. MMS., nr. 39/1632.

olarak ellerinde bulunan kilise, hastane ve mektepleri de iade etmeyecekleri de aşikârdı. Bunun yanında Osmanlı Devleti mezhep meselesine müdahale ediyor gibi dedikoduların çıkması da yüksek bir ihtimaldi. Tüm bu olasılıkları göze alan sadrazam Roma'nın müdahalelerinin ve Hasun'un kendi başına buyruk davranışlarının devletin mukaddes hukukunu ihlal ettiğini, bu yüzden de bu risklerin bir öneminin olmadığını belirtti.⁸³⁷ Gelişen olaylara bakıldığında gerçekten de sadrazamın tahmin ettiği olasılıklar bir bir ortaya çıkmaya başlamıştır.

Papalık makamı Hasun'un azledilmesine şiddetle karşı çıktı. Sadrazam Âlî Paşa ise bu konuda devletin kararlılığının nedenlerini layihasında şu şekilde dile getirmiştir: "Osmanlı Devleti tebaasından olan Hristiyan milletlerinin ruhani reisleri öteden beri doğrudan doğruya Osmanlı Devleti tarafından seçilip atanmayıp mezhep usulü gereğince milletleri arasında seçilerek Osmanlı Devleti'nden berat verilmesiyle ve bazılarına yalnız muvafakat gösterilerek ve kabul edilerek memuriyetleri tasdik buyurulagelmişse de zaten bu milletler Osmanlı Devleti'nin tebaasından olarak devletin nüfuzu altındadır. Seçilmiş olan reisler de fiilen milletlerin kefaleti altında olmasıyla, bunlardan birinin devletin rıza ve menfaatine aykırı bir hareketi meydana geldiğinde millet tarafına verilecek emir ve irade üzerine derhâl azl ve tebdil edilecek, veyahut icabına göre te'dib edileceği açıktır. Bu reisler yine Osmanlı Devleti tarafından tarafından seçilmiş ve atanmış hükümdedir. Kaldı ki Roma bundan sonra Keldani, Melkit, Süryani milletlerini de bu usul dairesine almaya karar vermiştir. Bununla da ruhani reislerin seçim ve tayin hakkını devletten ve milletten alarak kendine bağlamak istemiştir. Ayrıca Hasun Efendi'nin patriklik makamına oturmasından sonra papa tarafından yayımlanan emirnamedeki Katolik piskoposlarının atanmasının papanın müsaadesine bağlı olduğu, patriklik makamının bütün hususlarda Roma'ya tabi bulunduğu açıklanmıştır. Hükûmet yalnız Ermenilerin değil, Marunilerin, Keldanilerin, Melkitlerin ve Süryanilerin bile itiraz ettikleri böyle bir müdahaleyi kabul edemez."⁸³⁸

Âlî Paşa, I. Vatikan Konsil'i kararları nedeniyle papanın Katolik ülkeler nezdinde kaybettiği itibarı iyi bildiğinden layihasına şu özlü cümleleri de eklemiştir: "Katolik dinine papanın hata yapmaması gibi yeni bir inanç koymak için ruhani bir genel meclis

⁸³⁷ BOA, İ. MMS., nr. 39/1632.

⁸³⁸ BOA, Y. EE., nr. 91/9.

üyeleri arasında bulunan Fransa ve bütün Hristiyanlık âleminin en muktedir piskoposları bu inancı reddediyorlar. Katolik bir devlet olan İtalya papalık hükûmetini zabt ediyor. Avusturya, papalık makamıyla yapmış olduğu mukaveleleri feshediyor. İspanya ruhban heyetine ait araziye miri emlakına dâhil ediyor. Katolik hükûmetlerce bile tanınmayan bir makamın gayrimeşru müdahalesini yalnız biz Müslümanlar kabul edersek çok garip olur.”⁸³⁹

Fransa, Hasun’un Katolik Ermeni milleti patriği ve Kilikya katogikosu olarak seçilmesinden azledilişine kadar hep arkasında durmuştu.⁸⁴⁰ Ancak Fransa’nın Prusya karşısında aldığı yenilgi onun İstanbul’daki sefiri Lui Napolyon’un gücünü iyice zayıflattı. Fransa’nın bu durumunu iyi bilen muhalifler seslerini daha da yüksek çıkardılar ve bunda da başarılı oldular. Sonuçta Fransa da içerisinde bulunduğu durumdan dolayı Hasun’un azledilişine fazla sesini çıkaramadı.⁸⁴¹

2.2. Kardinal Aleksandır Franki’nin Papa Tarafından İstanbul’a Gönderilmesi

Patrik Hasun’un azledilmesi üzerine muhalifler Diyarbakır Piskoposu Küpeliyan’ı oy birliği ile kendilerine patrik seçtiler. Roma tarafından seçilen patriğin cemaat tarafından tanınmadığını göstermek için de yeni patriğe Hasun’un unvanı olan IX. Pierre adını verdiler. Ancak Osmanlı Devleti Küpeliyan’ın patrikliğe seçimini onaylamadı. Çünkü seçim iki tarafın katılımı ile gerçekleşmemişti. Oysaki padişahın arzuladığı seçim iki grubun katılımıyla milletin tümü tarafından gerçekleşmesiydi. Ancak İstanbul’da halk arasında artık Katolik Ermeni cemaatinin ikiye ayrıldığı yönünde bir kanaat oluşmaya başlamıştı. Hatta bundan dolayı da gazetelerde Ermenilerin gelen olarak dört gruba ayrıldığı yönünde yazılar çıkmaya başlamıştı. Bunlar; Ortodoks Ermeni, Katolik Ermeni, Protestan Ermeni ve Şark Katolik Ermenilerinden oluşan gruplardı.⁸⁴²

Osmanlı hükûmeti gibi papalık da Küpeliyan’ın seçilmesine karşı çıktı ve 11 Mart 1871 tarihli emirnamesiyle yapılan seçimin gayrimeşru olduğunu bildirdi. Ayrıca

⁸³⁹ BOA, Y. EE., nr. 91/9.

⁸⁴⁰ Jorga Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C V, s. 456.

⁸⁴¹ Frazee, a.g.e., s. 268.

⁸⁴² Basiret, t. 15 Z 1287/7 Mart 1871.

Küpelian'ın Babîâli tarafından atanmasını engellemek için Madrit elçisi Aleksandır Franki'yi hemen İstanbul'a göndermeye karar verdi. Franki, diplomasi âleminin en ileri gelen kişilerinden biri olduğundan böyle önemli bir konuda kendisine *fevkalade sefir* unvanı da verilmişti.⁸⁴³ O, Katoliklerin tümünü kapsamasa bile yalnız Katolik Ermenilerle ilgili sorunları papalık adına Osmanlı Devleti ile görüşmeye yetkili kılınmıştı.⁸⁴⁴ Burada dikkat çeken husus papalık makamının tartışmaların başlangıcından beri tek taraflı davranması sonucu bir netice alamadığını görmesi ve bunun için de uzlaşma yollarına gitmesiydi.⁸⁴⁵

Hariciye nezaretine gönderilen yazıda Selanik piskoposu unvanına sahip ve papalığın İspanya'daki murahhas elçisi olan Aleksandır Franki'nin Katolik Ermeni cemaati arasındaki mezhep ihtilafların sona erdirilmesi için gönderildiği vurgulanmış ve süreç şu şekilde belirtilmiştir.⁸⁴⁶ "...muhalif fırkayı sahil usul dairesine döndürmek ve ruhani memuriyetlerine itaat ettirmek için Roma Kilisesinin sarf eylediği bütün mesai semeresiz kalmıştır. Saltanat-ı seniyye ise gittikçe şiddetlenen ihtilafa nazar-ı bîkaydi ile bakamaması cihetiyle Roma Kilisesi tarafından muhalif fırkaya bazı müsaadat ve imtiyazat verilmesi hususunda Roma'ya gayriresmî sıfatla Rüstem Bey'i tayin etmiştir. Fakat diğer sebepler şöyle dursun evvel emirde muhalif fırkanın isteklerine hak verilmek istendiği ve talep olunan istekler ise tahriratın ibaresini feshedecek ve patriğin azlini gerektirecek şeyler olduğu cihetle Rüstem Bey'in memuriyeti netice vermemiştir.

İşte açıklanan ifadelerden de anlaşılacağı üzere papa hükûmetinin bu müsaadeyi engellemeye hakkı olup olmadığı ortaya çıkarken yine dersadetçe büyük bir zorluk taşıyan bu hâlin neticeleri pek vahim olmuştur. Şöyle ki, Babîâli tarafından muhalif fırka açıktan açığa sahiplenildiği gibi patrikliğe usulen haiz olan Monsenyör Hasun tanınmadığından yetmiş bin nüfusa ulaşan Ermeniler Devlet-i Âliyyeye karşı meşru mevkilerini kaybetmiştir. Diğer taraftan cemaat mührünün küçük bir muhalif gruba verilmesi suretiyle bunlar ayrıca bir heyet olarak kabul edilmiştir.

843 BOA, HR. TO., nr. 455/4, 1. v.

844 Engelhardt, s. 286.

845 Sadrazam padişaha sunduğu arz tezkiresinde papalık makamının yumuşamasını şu şekilde belirtmiştir: "Sorunun şimdiye kadar çözülememesinin nedeni papanın işi pek ziyade karışırması ve aranan uyuşmalara yanaşmamasından kaynaklanıyorken papa, yaptığı hareketlerin yanlış olduğunu daha sonra kendisi de anlamıştır. Ve bu durumu düzeltmek için şu günlerde Dersaadet'e bir memur göndermeye karar vermiş olması ümitleri arttırmaktadır. Bu amaçla papa üç fasıl ve on iki maddeyi içeren layihayı takdim etmiştir." bk. BOA, İ. MMS., nr. 41/1665.

⁸⁴⁶ BOA, HR. TO., nr. 454/28.

Muhaliflerin (Hilafgiran) ve özellikle piskopos ve rehasinin cesaretleri gittikçe artıp bunlar ayrıldıkları kilise hükûmetine karşı alenen isyan ederek akd eyledikleri bir cemiyette Monsenyör Hasun hakkında bizzat iş bu piskoposlar taraflarından vukubulmuş olan seçimin yok hükmünde olduğunu ilan etmişlerdir. Bununla birlikte muhalif fırkaya dâhil olan bir piskoposu patrik tayinine kalkışmışlar ve taraf-ı saltanat-ı seniyyeden Katoliklerden alınıp kendilerine terk buyurulan iki kilise kâfi değil gibi Dersaadet ve diğer mahallelerde bulunan kiliseleri dahi basıp zabt etmişlerdir.

Diğer taraftan kendisine patriklik sıfatını veren zat ise muhaliflerden dört rahibe piskoposluk bölgesi tevcih etmiştir. Muhaliflerin yapmakta oldukları tecavüzlere karşı hala Katoligiz demeleri de taaccübe şayandır. Çünkü kilisenin ruhani reisi kendilerini o sıfatla tanımadığı hâlde Katolik olmaları mümkün değildir. İşte saltanat-ı seniyye Ermeni milleti içerisinde gittikçe artmakta olan şu fesadı tefekkür ettiğinde ve bahusus hâmi ve reissiz kalmış olan Katoliklerin şikâyetlerine kulak verdiği bu husustan dolayı Roma Kilisesiyle doğrudan doğruya müzakerede bulunma arzusunu ima etmiştir.

Papa hükûmeti ise saltanat-ı seniyyenin mücerred birtakım tebligat ve tevilat-ı gayr-i sahihaya mebni muhalif fırkayı himaye etmiş görerek şimdi şu açıklanan tebligat-ı müferridatı tebligat-ı hüsnü kabul etmiş ise de evvel emirde papa hükûmeti tarafından gönderilecek sefirin taraf-ı saltanat-ı seniyyeden her ne surette kabul olunacaksa hükûmet-i müşarun ileyhaya resmen ve katiyen beyanı lazım gelerek ol babda vukubulan taleb üzerine Âlî Paşa tarafından Dersaadet'te mukim Latin Katolikleri vekili Monsenyör Poleyim'e geçen martın onikisi tarihiyle yazılmış olan cevapla da haşmetlü hazretleri tarafından gönderilecek sefirin taraf-ı saltanat-ı seniyyeden maal memnuniye kabul olunacağı hakkında Kardinal Antonelli'yi temin edebileceklerini ifade ve işar kılınmış olmasıyla muharrer imzanın iş bu sefarete tayini kararlaştırılmıştır.

Kendisi İspanya Devleti nezdinde papa sefiri sıfatına haiz olması dolayısıyla zaten diplomasi ashabının en ileri gelenlerinden bulunduğundan zatına 'fevkalade sefir' unvanı verilerek Dersaadet'e gönderilmiştir. İfadat-ı mebsutadan anlaşılacağı üzere muharrer imzanın mekasidi memuriyeti mücerred yukarıda ifade ve beyan kılındığı şekilde papa hükûmeti tarafından ittihaz olunup başka bir surette gösterilen tedabirin

mana ve hükm-ü hakikisi ne olduğunu saltanat-ı seniyyeye izah etmektedir ve ledel hace olbabda resmî teminat vererek muhalif fırkanın şikâyetleri hiçbir sebebe dayanmadığını ve özellikle ahkâm ve tedabir-i mezkurenin zat-ı şevketsimat hazreti hilafetpenahinin hukuk hükümdarilerine katiyen bir zarar vermeyeceğini meydana koymaktan ibarettir. Muharrer imza ve hâlisane ve mülakatım şu izahat üzerine cemaati mezkure ile patriği aleyhinde ittihaz olunan tedabiri icab etmiş olan sebepler ortadan kalkacağı cihetiyle cemaat-i mezkure ile reisinin yeniden resmen tasdiki hususunu istihsal edeceğinden mutmaindi.⁸⁴⁷

Hariciye nezaretine gönderilen yukarıdaki yazının içeriğinde de görüldüğü üzere gayriresmî sıfatla Roma'ya gönderilen Rüstem Bey'in çabaları bir işe yaramamıştır. Bunun nedeni ise Roma'nın Osmanlı hükûmetinin muhalifleri desteklediği ve Hasun'un azledilmesini istediği iddiaları idi. Bu yüzden de Roma, Poleyim'in sağlayamadığı uzlaşmayı daha üst düzey bir diplomatik yetkiyle donatılmış Franki ile gerçekleştirmek istemiştir.

2.2.1. Kardinal Aleksandır Franki'nin Osmanlı Devlet Adamları ve Katolik Ermenilerle Görüşmeleri

Franki yukarıda zikredilen amaçları gerçekleştirmek için çok zaman harcamadan 13 Nisan 1871 tarihinde İstanbul'a geldi. Kendisi Katolik Ermeniler tarafından büyük bir coşkuyla karşılanarak İstanbul Beyoğlu'nda bir haneye yerleştirildi⁸⁴⁸ ve birkaç gün içinde sadrazam ile görüşmelere başladı. Sadrazama Katolik Ermeni cemaati arasındaki düşmanlığın kaldırılmasını ve papa ile Avrupa devletleri arasında imzalanmış olan Konkordato⁸⁴⁹ gibi bir akitnamenin Osmanlı Devleti ile de yapılmasını teklif etti.⁸⁵⁰

⁸⁴⁷ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 1 ve 5. v.

⁸⁴⁸ Basiret, t. 25 M 1288/16 Nisan 1871.

⁸⁴⁹ Konkordato papalık makamının hâkim olan devletlerle kendisine bağlı kiliselerin işlerini düzenleme hususunda yapmış olduğu anlaşmalara denir. Teknik anlamda ilk konkordato 1123 yılında yapılmış olan Worms Konkordatosu'dur. Bu konkordatoda Avrupalı devletler uzun zamandır karşı çıktıkları papanın kendi ülkelerinde piskopos ataması yetkisini kabul etmişlerdir. Bunun yanında XVII. yüzyıla gelindiğinde papanın piskopos ataması yetkisinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Papa X. Leo (1513–1521) papalığın otoritesi açısından Fransızlara büyük taviz vermiştir. I. Francis'in zorlamasıyla Fransa ile papalık arasında 1516'da bir konkordato yapılmıştır. *Bologna Konkordatu* diye isimlendirilen bu anlaşmayla papalık Fransa Kralının, din adamlarını atama yetkisini kabul etmiş, böylece geleneksel olarak kendisinde olduğunu iddia ettiği bu haktan vazgeçmiştir. Diğer bir konkordato ise Fransız ihtilaliyle beraber kiliseye karşı geliştirilmiş olan olumsuz tutumun sonucunda Papa VII. Pie (1800-1823) ile Napolyon arasında imzalanmıştır. Kardinallerin çoğunun itirazına rağmen 15 Ağustos 1801 tarihinde papa tarafından onaylanan Konkordato'ya göre Kilise, devrim sonrası gasp edilmiş mülklerinden

Ayrıca papalık makamının görüşünü ifade eden yeni düzenlemeleri on bir bendlik bir layiha şeklinde Âli Paşa'ya sunarak yakın zamanda cevabını beklediğini belirtti. Layiha çok geçmeden muhalif Katolik Ermenilere gönderildi. Muhalifler de her bir bende şerh düşerek reddiyelerini belirttiler.⁸⁵¹

Bu layiha hem Frankinin önerilerini hem de muhaliflerin reddiyelerini ayrıntılı olarak ortaya koyması açısından XIX. yy. boyunca papalık ile Katolik Ermeni cemaati arasındaki ihtilafları anlamaya da yardımcı olacaktır.

Franki'nin takdim ettiği layiha “Kilikya Ermeni Katolik patrikliği hakkında gerçekleştirilen bazı usul ve hükümlerden dolayı meydana gelen müşkilat üzerine papa aşağıdaki hususları ilan eder.” giriş cümlesiyle başlayıp şu maddeleri içermiştir.

1) Piskoposluk makamına bağlı olanlar Ermeni Katolikliği ve Devlet-i Âliye tebaası sıfatına sahip olmanın yanında tâbi oldukları padişaha sadakatlerinde şüphe edilmemesi gereklidir. Bundan dolayı Roma Kilisesi piskoposların seçiminde dâhili olanların sadakat ve istikamet sahibi olduklarına emniyet getirmek için gereken malumatı elde etmelerini tavsiye etmektedir.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Birincisi, Katolik cemaatinin fertlerine bu yolda tenbih yapılmasına kesinlikle gerek yoktur.

vazgeçmiştir. Ayrıca, piskopos ve rahiplerin maaşlarının devlet tarafından verilmesi, hâlihazırdaki tüm piskoposların istifa edip yerlerine devletin atadığı ve papalığın onayladığı kişilerin geçmesi konkordatonun diğer önemli maddeleridir. 1855 yılında Avusturya devletiyle de papalık arasında bu ülkedeki piskoposların yetkisi vb. hususlarda bir konkordato imzalanmıştır. Ancak Avusturya I. Vatikan Konsilinde papanın tutumundan dolayı bu konkordatoyu iptal ettiğini bildirmiştir. Fransa da papa ile olan ilişkilerin gerginleşmesi sonucunda 1905 yılında 1801 konkordatusunun geçersiz olduğunu bildirmiş ve kilise ile devletin ayrıldığını resmen ilan etmiştir. Papa ise 11 Şubat 1906 tarihli genelgesiyle Fransa ruhban ve halkına seslenerek kilisenin devletten kesinlikle ayrılmayacağını savunmuştur.

İtalya ile papalık arasında uzun zamandır devam eden sürtüşmelerden dolayı da Papa XI. Pie (1922-1939) döneminde İtalya lideri Mussolini ile 1929 yılında yapılan *Lateran anlaşması* siyasi bir anlaşmanın yanında bir anlamda da konkordatodur. Bu anlaşma bir yandan Vatikan Devleti'nin kuruluşunun sağlarken bir yandan da Katoliklerin İtalya'daki konumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu anlaşma ile Kilise tüm binaları ile birlikte Vatikan'a sahip olduğu gibi İtalyan hükümetinden de malî destek sağlamıştır. Ayrıca Katolikliğin devlet dinî olarak kabul edilmesi, İtalyan eğitim sisteminin Kilise esaslarına göre düzenlenmesi ve İtalya'da Katolikliğin imtiyazlı bir statüde olması kabul edilmiştir. İtalya tarafından Papanın Vatikan'daki müstakil hâkimiyeti kabul edilmiş, buna karşılık papalık da eski toprakları üzerindeki haklarından vazgeçmiştir. İtalya ile yapılan bu konkordato ile beraber XI. Pie döneminde çeşitli ülkelerle 18 konkordato daha imzalanmıştır. Görüldüğü üzere papalık ile Avrupalı devletler arasında uzun zamandan beri yapılagelmiş olan Konkordatonun asıl öne çıktığı dönem XIX. yüzyıl ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başları olmuştur. bk. Çoban, a.g.e., s. 66, 103, 131, 138, 146.

⁸⁵⁰ Ceride-i Havadis, t. 4 S 1288/24 Nisan 1871.

⁸⁵¹ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 8.

İkincisi, eğer Roma bu cümleyi seçimi kendi marifetiyle gerçekleştirme amacına yönelik kurduysa bunun hükûmet nezdinde yerine getirilemeyeceği açıktır.⁸⁵²

2) Taşra piskoposlarından biri boşaldığında mevzuat gereği ruhbanlar ve avam tarafından piskoposların defteri tanzim edilerek sinoda takdim edilme âdeti ilga edilmemiştir.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu fıkranın sonunda geçen *ilga olunmamıştır* sözü uygulanagelen seçim kaidesini bozmanın sanki Roma'nın elinde olduğunu ima etmedir. Burada ayrıca piskoposların adedi gizli bırakılmıştır. Piskoposluğa tayin edileceklerin üç kişiden ibaret olması ise daha önce Kilikya Patrikliğinin ve tüm Şark kiliselerinde geçerli olan usulünden olduğu malumdur.⁸⁵³

3) Patriğin maiyetinde bulunacak muavin piskoposları, Dersaadet'te oturan ruhbanlar ve avam seçecektir. Bu da taşralarda uygulanan piskopos seçimi usulüne göre gerçekleştirilecektir.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu tedbir İstanbulluları kendi piskoposları makamında olan patriğin seçimine müdahale etmeyi engellemek için bundan üç sene önce tasavvur edilmiş eski bir tekliftir. Bu teklif taşra piskoposları ile muavin piskoposların seçimini bir tuttuğundan hükümsüzdür. Çünkü taşra ahalisinin seçtikleri piskoposlar kendi ruhani reisleridir. Muavin piskoposlar ise o kabilde değildir.⁸⁵⁴

4) Boş bir mahalle tayin edilecek olan piskoposların istenilen ahlak özelliklerine sahip olduğunu içeren mazbata ve Osmanlı Devleti'nin sadık tebaası olduğunu belgeleyen *kefalet senedi* düzenlenerek sinoda takdim edilecektir.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Tayin olunan piskoposların seçim şeklini içeren ve usulü üzere mahallince düzenlenmesi gereken mazbata seçilen kişilerin Osmanlı Devleti'nin tebaasından olduğunu

⁸⁵² B.OA, HR. TO., nr. 455/4, 14. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 3.

⁸⁵³ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 14. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9s. 4.

⁸⁵⁴ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 14. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 4.

gösterebileceğinden ve bunların zorunlu olan sadakat sıfatı ile muttasıf olduklarını temine kâfi olacağından ayrıca istenilen kefalet senedi fazla ve manasız bir şeydir. Şurası da dikkat çekici bir noktadır ki kürsi-i şeriften (Roma) resmî bir şekilde saltanat-ı seniyyenin gayriresmî tasdiki ve malumatıyla yazılacak bir kâğıtta Osmanlı Devleti'nin tebaasından seçilecek ruhani memurların hükûmete sadakatleri gerçek durumda Roma'nın teminatına muhtaç sayılır. Bu ise hem devletin, hem de tebaanın şan ve haysiyetine dokunduğu açıktır. Bir de gösterilen piskoposların tâbi oldukları devlete sadakati Roma'nın uyarı ve tembihleriyle sağlanmış olacağından birçok sıkıntıları beraberinde getirecektir. Çünkü seçilen piskoposun devlet açısından herhangi bir şekilde suçu ortaya çıkarsa adı geçen kefalet senedinin cemaatçe bir hükmü kalmayacağı ve herhangi bir şekilde gerçek bir mesuliyeti gerektirmeyeceği açıkken kürsi-i şerif elinde bir muhalefet aleti olabilecektir. Bu yüzden devletle Roma arasında çeşitli problemler meydana geleceğine şüphe edilemez. Böyle zararlı bir kaidenin konulmasının makul hiçbir sebebi gözüküyor. Eğer amaç Ermeni Katolik piskoposlarının tabiyet vazifelerinde kusur etmemeleri ise bunun çaresi gerek tayinleri ve gerek azilleri hususlarının eski usul üzere hariçten asla müdahale meydana gelmeksizin hükûmetle tebaa arasında düzenlenmesidir.⁸⁵⁵

5) Adı geçen kefalet senedi sinodun tasdikiyle beraber Babîâli'ye takdim edilebileceği gibi, patrikliğin değişikliğinde yeni patrik eğer piskoposlardan seçilmiş ise onun sadakati hakkında da sinod tarafından bir senet tanzim edilerek Babîâli'ye takdim edilecektir.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Öncelikle bu tasdik lafzından murat seçilen adaylardan birini piskoposluğa tayin demektir. Yani meri olan usul yönünden patrik sinod ile ittifak ederek piskoposlardan birini doğrudan doğruya tayin ederek Babîâli'ye arz etmeye izin verilmiş değil midir? Burası gizli kalıyor. Eğer böyle olmayıp da patrik resmî yazıyı Babîâli'ye yazmadan önce Roma'dan izin almaya mecbur ise atama yetkisi yine Roma'nın eline geçmiş olur. Hem şu kefalet senedi teklifi büsbütün bertaraf olup da piskopos seçimlerinde mahalli mazbatası patriğin ve sinodun müşterek dilekçesiyle beraber aynen Babîâli'ye sunulsa

⁸⁵⁵ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 15. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 5.

ve patriğin seçim ve tayininde cereyan edecek muamele de buna uygulansa işin zabtolunmuş olacağında hiçbir şüphe yoktur.⁸⁵⁶

6) Gerek patrik ve gerek piskoposlar kilise kanununca seçildikten sonra devlete sadakat edeceklerine aşağıda yazılı şekilde yazıyla veyahut Katolik bir hükûmet huzurunda şu şekilde yemin edeceklerdir. *“Bir piskoposa uygun olduğu şekilde metbu ve mufahham olan hazreti şahaneye ve hükûmet-i seniyyeye ömrüm oldukça sadakat edeceğime ve sadık kalacağıma ve ne zatı hazreti şahaneye ve ne de hükûmet-i seniyyeye karşı bir şey yapmayacağıma cenabı hakkın huzurunda İncil şerifin üzerine yemin ederim.”*

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Kilise kanununca atanmak ibaresi atama yetkisini Roma’ya vermektedir. Yemin bahsine gelince gerçekte yemin usulü pek çok yerde cari olmasına nazaran bunu devletin memurlarından sayılan ruhani reisler hakkında da devletçe icra ettirilmesine bir şey denilemezse de esasen bir memurun sadakati için ettiği yemin tâbi olduğu hükûmete pek de temine vasıta olamayacağından memlekette de cari olmadığı gibi bu yemin denilen şeyin Romaca hiç ehemmiyeti yoktur. Yani gerek gizli, gerek aleni olsun gerçekleştirilen yemini ihtiyaç anında feshetmek salahiyetini Roma kendisine ait kılmış olduğu çeşitli emsalleri delaletiyle sabittir. Bundan şöyle dursun *Katolik hükûmeti müphem tabirinden* yeminin İstanbul Latin piskoposu huzurunda vukubulması konusunda akıl yürütülebilir. O hâlde yeminini bozan bir zatın mahkemesi oraya ait olur. Bu yönden Roma müdahalesinden yine kurtulamaz. Yapılan tahkikata göre Kilikya Patrikliğinin eski usulü gereğince piskoposlar patriğe ve onun makamına itaat edip sadık olacaklarına ve Kilikya Patrikliğinin bütün hukuk ve imtiyazlarını muhafaza edeceklerine yemin edecektir. Bu yemini etmeyen piskopos patrik seçiminde oy veremeyecektir. Patriğin huzurunda bu şekilde yemin eden bir piskoposun azledilmesini gerektiren bir suçu ortaya çıktığında patrik Roma’ya müracaat etmeksizin onu azletmeye muktedir olur. Bundan dolayı kaydı hayat şartıyla patrikliğe ve piskoposluğa haiz olan zattan birinin devletçe veya milletçe azledilmesi gereken bir suçu meydana gelirse hükûmet patrik veya sinodun bilgisiyle gereğini yerine getirebilmeyi istediği takdirde patrik ve piskoposlardan her kim devlete ve millete karşı bir harekette bulunacak olursa kendi kendini azletmiş olacağı hususu

⁸⁵⁶ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 15. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 5.

nizama birleştirilmek ve patrik ve piskoposların seçiminden önce bu nizamı kabul ettiklerini belirten senet alınmak suretiyle istenilen yerine gelir. Şurası da gizli kalmaz ki, yemin hususunda Ermeni Katolik ruhani reislerinin müstesna bir mevkide bulundurulması layık olmaz. Eğer bu konuda bütün Hıristiyan cematlerine şamil genel bir tedbir alınacaksa ruhani reislerden sadık olanların devletçe tasdik edilmiş olan gururla yemin edecekleri şüphesizdir.⁸⁵⁷

7) Bu yeminin yerine getirilmesinden sonra piskoposlar için patriğin yazısı ve patrik için de sinodun isteği üzerine devlet tarafından bir kıta ferman veya berat verilecektir. Saltanat-ı seniyyede bulunan bütün İsevi cemaatinin piskopos ve patriklerinin devletçe tasdik edilmiş olan bütün imtiyazları verilen ferman veya beratta yazılı olacaktır.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Beratin yeminden önce verilmemesi tabiidir. Fakat ibarenin tarzına bakılırsa, yeminin yerine getirilmesi kilise kanununca tayinden sonra vukubulacağından gerek patriğin gerek piskoposların öncelikle Roma tarafından atanıp daha sonra devlet tarafından tasdik edilmiş olacağı ortaya çıkar. Burada tuhaf karşılanacak bir madde de şudur ki Osmanlı Devleti tarafından cemaatlere verilmiş olan imtiyazlar saltanat-ı seniyyenin muvafakati ile Roma'da neşrolunacak bir nizama eklenecek hükûmetin işlerinin de Roma'nın tasdik ve kefaleti altına alınacak olmasıdır.⁸⁵⁸

8) Patrik, kadim nizama uygun olarak patriklik dairesi dâhilinde bulunan piskoposlar ve sinodun reyleriyle seçildiğinde, seçimin keyfiyeti kürsi-i şerife arz edilecek ve tasdik olunması isteğiyle ve *pallium* talep edilecektir.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Patriğin bütün ruhban ve avam tarafından seçilmesi aslında Kilikya Patrikliğinin eski usulü gereği idi. Halep şehrinde seçilen Kilikya patriği birinci Abram da bu usule uygun olarak seçilmişti. Ancak daha sonra Kilikya kürsüsü Cebel-i Lübnan'a taşındığında orada avamdan cemaat bulunmuyordu. Bu yüzden de hasebiyle bir müddetten beri patrik seçimi zaruri olarak yalnız piskoposlara ait olmuştu. Ayrıca o zamanın patriklerinin

⁸⁵⁷ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 16. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 7.

⁸⁵⁸ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 15. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 7.

doğrudan doğruya Babîâli ile resmî iletişimleri yoktu. Bu yüzden gerek Kilikya Katolik Ermenilerinin gerekse Maruni, Melkit, Süryani ve Keldani patriklerinin Babîâlice işleri İstanbul'da bulunan Katolik Ermeni patriği vasıtasıyla yerine getirilirdi. Daha sonra bu kürsünün Dersaadet'e nakledilmesiyle Kilikya patriği Rum ve Ermeni patrikleri gibi cemaat reisi hükmüne girmiştir. Ayrıca İstanbul piskoposu sıfatını da kazanmış olmasından dolayı seçim ve tayinde ruhban ve avamın dâhil olması zaruridir.

Bu bendin dikkate şayan olan mühim bir noktası da, patriğin Roma tarafından seçilmedikçe ruhani memuriyetini yerine getirememesi hususudur. Hâlbuki patrik, sinodun marifetiyle seçilip tayin olunduğu, akabinde kürsüsüne oturarak memuriyetine başlaması ve bununla beraber (profesyon difvasini) yani imannamesini Roma'ya takdim etmesi Kilikya Patrikliğinin eski nizamındandır. Pallium ise bir taltif alametinden ibaret olup şark taraflarına sonradan intikal etmiş bir âdettir. Eski usul tabir edilmekle beraber bir taraftan da bu layihada yeni bir yola gidilmektedir. Yani patriğin Roma'dan tasdik edilmedikçe memurluğunu yerine getiremeyecek olması devletin hukukuna büyük zararlar verecektir. Zira Roma bir patriği tasdik etmekten kaçındığı zaman hükûmetin onu patrik tanıyıp tanımayacağı meselesi bugün ortada duran esas sorundur. Bu sorun yeniden ortaya çıkacağından bunun önü alınmazsa Devlet-i Âliye patrik olacak zat hakkında Roma'nın muvakatini elde etmeye mecbur kalacağı açıktır. Bu durumun zararlarını tafsilatlı olarak anlatmaya gerek yoktur.⁸⁵⁹

9) Kilise kanununca atanan patrik yine kilise kanununca atanan piskoposa kadim usulü gereği bir kıta icazetname vermeye yetkili olacaktır. O piskoposun takdisi de patrik tarafından yerine getirilecektir. Kilikya Patrikliğinde makbul ve meşru sayılan ruhani merasim (ritler ve liturjiler) değiştirilmeyip aksine tamamıyla yürürlükte kalacaktır.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Patriklerin kendi mensubiyetinden olan piskoposlara tayin esnasında icazetname vermeleri zaten onların yetkisinde olan bir durumdur. Ancak *icazetname vermeye izin verilmiştir* ifadesi bu iznin Roma tarafından verileceğini hatırlatmaktadır. Bu ise patriklik hükmünü fiilen mahvetmek demektir. Rit ve liturji bahsine gelince bunların değiştirilmesine zaten

⁸⁵⁹ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 15. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 8.

piskoposların katiyen salâhiyetleri yoktur. Bunun gibi meselelerin halledilmesi patriğin riyaseti altında bulunan sinoda aittir.⁸⁶⁰

10) Kiliseye ait emlak hakkında kürsi-i şerifin elde edeceği tedbirler, devletin hukukuna zerre kadar hâlel vermeyecektir. Şöyle ki Devlet-i Âliyede emlakın tasarruf hakkı konusunda yürürlükte olan kanunlar ve hatt-ı hümayûnlarla beratların hükümleri bu emlakların satış, fûruhta şâmil olacaktır. Özellikle bu emlak, Divan-ı Hümayûn kalemine kayıt olunduktan sonra her çeşit suistimalden ve gasptan masun olacaktır. Bunların bilfiil idaresine gelince ferağ ve kira müddeti ve diğer muameleleri hakkında kilise kanununca icap eden izin ve iktidar patriğe verilmiştir.

Muhâlifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu emlak hakkında kürsi-i şerifin tedbirler almaya neden hakkı olabildiği ve bunların ferağ ve icarı ve diğer muameleleri için patriğe izin ve iktidar vermeye ne ihtiyaç olduğu bilinemeyip bu sözlerin söylenmesi mutlaka bir müdahale hakkına sebebiyet vermek içindir. Cemaat tarafından bu konuda şimdiye kadar açıklanan sakıncalar ve meydana konulan şikâyetler bu emlakın tasarruf şekline nezaret bahanesiyle Roma'nın işe karışarak ve idaresini istediği adamlara ihale ettirmeğe kalkışarak maslahatı ihlal etmesi korkusundan neşet etmektedir. Yoksa Roma bu emlakı cebren zabt ve gasp eder endişesi kimsenin hayal ve hatrına gelmiş şey değildir. Osmanlı Devleti'nin nezareti cemaate ait olan emlakın teleften korunması amacına yöneliktir. Bunların Divan-ı Hümayûn kaleminde kaydedilmesiyle de devletçe ve milletçe bir kat daha emniyetli bir hale gelmiş olur. Ancak muamelenin bir papalık genelgesi (bulla) ahkâmına istinaden icra olunması ileride birtakım problemlerin meydana gelmesine sebebiyet vereceği de şüphesizdir. Bu emlakları güzel bir şekilde muhafaza etmek cemaatin idare meclisinin en başlıca vazifelerindendir. Ancak bu meclis def etmeye muktedir olmadığı bazı engellerle karşılaştığında Babiâli'ye müracaat etmesi gayet tabii bir durumdur. Şayet bu vazifenin gerçekleştirilmesinde meclisçe kusur olur ise meydana gelecek şikâyet üzerine devletçe gereği yerine getirileceği maddeler açıktır. Bu gibi hususların Roma'dan ilan

⁸⁶⁰ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 16. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 9.

olunacak belgede açıklanmış olması devletin hukuk özgürlüğüne ne derece halel getireceğini başka bir şekilde izah etmeye gerek yoktur.⁸⁶¹

11) Kilise kanunlarınca ve Kilikya Patrikliğinde tesis edilmiş olan hükümlere göre *patronların* yani mütevellilik hakkını elde etmiş olanların hukuku zerre kadar ihlal edilmeyecektir. Âdet-i müessese gereğince patriğin riyaseti altında bulunup cemaatin muhtelif meclisinde azl ve nasbı icra olunan ve masrafı cemaat tarafından düzenlenmiş tesislere tayin edilen bu patronların idare ettikleri tesislere mezhep konusunda hiçbir müdahale hakları olmayacaktır.

Muhalifler papanın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu (patron) lafzından müteveli manası kastediliyor ise, öteden beri geçerli olan usule göre bir kilisenin baş rahibinin nasb ve tayininde mütevellinin görüşünü de ilaveten almak lazımken bu salahiyet zail oluyor. Bununla beraber cemaate ait olan hayır tesisleri iki çeşittir. Bunun birisi kiliseler, diğeri mektep ve hastahane gibi şeylerdir. Bu ikinci çeşit tesislerde ruhaniyet eseri olmadığından bunlara mahalli piskoposunun hakkı dinî talim etmeye ve hüsnü ahlakın muhafazasına nezaret etmekten ibarettir. Bu yönden millet heyetince usulü üzere bunların hakkında gerçekleştirilen tedbirlere ve idare memuru olanların işlerine ruhani hükûmetin müdahalesi caiz olamaz. Her hâlde gerek kilise mütevellileri ile bunların avamdan olan diğeri memurlarının ve gerek diğeri hayır tesisleri müdürlerinin azil sureti ve nasbına ve memurların vazifelerine dair nizamlar geçerli usul ve âdete uygun olarak tanzim edilmesi lazımdır.⁸⁶²

Papa, bu layihadaki maddelere ilave olarak somut bazı hususların gerçekleşmesinin de uzlaşmaya zemin hazırlayacağını belirtmişti. Bu hususlar şunlardan oluşmaktadır.

- a) Sadece Patrik Hasun ve Katolik Ermeni Kilisesi tanınacaktır.
- b) Diyarbakır ve diğeri yerlerde bulunan kilise ve mabetler bütün mallarıyla iade edilecek ve her türlü tecavüzdten korunacaktır.

⁸⁶¹ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 16. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 9.

⁸⁶² BOA, HR. TO., nr. 455/4, 17. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 10.

c) Katolik Ermeni cemaatinden olmayanlar bu ismi alamayacaklar ve bu cemaat rahiplerine mahsus olan alametleri taşımaktan menedileceklerdir.⁸⁶³

Âlî Paşa karşılıklı reddiyeleri içeren bu layihayı inceleyerek devlet açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceğine dair şu şekilde mütalaalarda bulunmuştur. “Sunulan bu layiha birçok sakıncaları içerisinde barındırmaktadır. Bu layihada açık bir şekilde Osmanlı Devleti’nin hukukunun muhafaza edildiği söylenmekle beraber durum hiç de öyle değildir. Esas amacın Reversurus’un içeriğindeki maddeleri ustaca düzelterek temel hükümlerini devlete kabul ettirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu meselenin aslı şu nedenden kaynaklanmıştır. Şark kiliselerinin özel düzenlemelerine Roma’nın müdahale etmek istemesi son zamanlarda ve özellikle Hasun Efendi’nin delaletiyle ortaya çıkmıştır. Reversurus da bu iddiaların aleni bir eseridir. Hâlbuki piskopos tayini gibi hususlar Şark kilisesinin hususi işlerinden ve dinî itikat maddeleri kabilindedir. Özellikle Osmanlı Devleti’nde ruhani reisler hükûmetle cemaat arasında resmî vasıta olduklarından bu hususun tabii olarak memleketin nizamına, usullerine, belediyeye ve hukuk seniyyeye dokunur yönleri vardır. Şark patriklerine mahsus imtiyazların ecnebi müdahalesinden korunması devletin menfaatine uygun olacağından millî imtiyazlarla hükûmetin menfaatleri tamamıyla bir daire içinde bulunmalıdır. Bundan dolayı bu imtiyazlara her ne derecede olursa olsun hariçten bir eksiklik meydana gelse hukuk ve devletin yüce menfaatinin de çaresiz olarak sessiz kalacağı istenmeyen bir durum olduğu açıktır. Bu takdirde önümüzde duran meseleye dair Roma’yla her ne kadar mukaveleye girilse ve Roma’dan gelecek nizamnameler her ne kadar mutedil ve Kilikya Patrikliğinin hukuk ve imtiyazlarına uygun farz olursa Babiâli’nin resmî malumatı dışında yapılmış bile olsa yine milletçe kabulü zikredilen imtiyazlar ve hukuklarının kuvvetine hâlel getirecektir. Yani bu zikredilen imtiyazları diğer bir Reversurus ile değiştirebilmek yetkisi fiili olarak Roma’ya verilmiş olacağı aşıkardır. Ermeni Katolik Kilisesinin ve diğer Şark Katolik kiliselerinin kadim hukuklarının hepsi Osmanlı sultanlarının müsaade ve tasdiğiyle hükûmet-i seniyyeden sayıldığından bunların muhafazası haklı olarak devlete aittir. Şimdiye kadar Osmanlı Devleti’nde bulunan çeşitli mezheplere herhangi bir şekilde ecnebi müdahalesi kabul edilmemişken şimdi zikredilen imtiyaz ve hukuklar devletin menfaatine aykırı olarak iptal ve devletin

⁸⁶³ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 22. v.

şanına ve adaletine uygun olup olmayacağını hüküm ve kararı yine yüce görüşe bağlıdır.”⁸⁶⁴

Babîali, Franki'nin daha önce bahsettiği konkordatonun gerçekleşmesinin de mümkün olmadığını belirtmiş ve papalık makamının Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerle Avrupa'daki Katolikleri bir tutmasının yanlış olacağını şöyle dile getirmiştir: “Papa, Katolik Kilisesinin başkanı sıfatının yanında Garp Patrikliğine de haiz olduğundan her kiliseye piskoposların seçimi ile ilgili bir disiplin koyabilir. Bunlar açık olarak kilisenin hususi reisi olan patriğe ait olduğundan papa, bu türden hususlara patrikliği dairesinde bulunan memleketlerde haklı olarak müdahale edebiliyorsa da Batı'da bile Katolik devletleri papanın bu meşru hükûmetini vaktiyle bazı mukaveleler akdiyle yenilemeye mecbur olmuştur. Bundan dolayı memleketin usul ve kanunlarına aykırı olarak Roma'dan çıkarılan emirleri tanımadıkları da bilinen gerçeklerdendir. Şark kiliselerinde muteber olan usul ise yeni ortaya çıkan bir şey değil, Şarkta Hristiyanlığın ta başlangıcından beri olan şeydir. Yani Şark kiliseleri gibi Ermeni Katolik Kilisesinde de Hasun Efendi'nin gününe gelinceye kadar piskoposların tayin ve takdisine Roma tarafından müdahale edilmeksizin doğrudan doğruya patrik tarafından yerine getirilmiştir. Patrikler de seçildiği anda memuriyet görevlerine başlamışlardır.”⁸⁶⁵

Hükûmet bu yorumlarda bulunmasına rağmen Franki ile müzakereleri sürdürmeye devam ediyordu. Franki ile Osmanlı Devleti arasındaki görüşmeleri Fransız elçisi de yakından takip ediyor ancak hükûmet, önceki yılların aksine Fransa'nın bu müdahalelerine fazla önem vermiyordu.⁸⁶⁶

Osmanlı kabinesinin bu meselede bağımsızlığını korumak istemesi papalık makamını uzlaşma zemini bulmak için tavizlerde bulunmak zorunda bırakmıştı. Hatta papa 1867 yılına ait emirnameyi düzelterek ve hafifletecek şekilde açıklamalar dahi yapmıştı. Her ne kadar Franki'nin verdiği layihaları onaylamasalar da Âlî Paşa ve diğer vükela papanın vekiliyle uzlaşmaya meyilli görünüyordu. Ancak Âlî Paşa'nın vefatı ve vükela değişikliği ilişkilerin bitmesiyle sonuçlandı.⁸⁶⁷ Franki Babîali'den yeni bir

⁸⁶⁴ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 10-12.

⁸⁶⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 10.

⁸⁶⁶ BOA, HR. TO., nr. 455/4, 7. v.

⁸⁶⁷ Engelhardt, a.g.e., s.287, Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140, s. 13.

cevap beklerken Hariciye Nazırı Server Paşa 27 Eylül 1871 tarihinde Fransızca olarak gönderdiği şu yazıyla ilişkilerin bittiğini bildiriyordu: “Hükûmet Osmanlı Devleti’nde oturan muhtelif cemaatlerin ruhani idarelerini her zaman o cemaatlere ve onların kiliselerine havale etmiştir. Hatta Paris Antlaşması da bu suretin ispatına delildir. Binaenaleyh Babiâli kendi kudret ve şerefini korumakla beraber antlaşmaların hükümlerine uygun olarak hareket etmeyi vazife sayar. Şöyle ki, ruhani idareye ait olan meselelerin müzakeresine girişerek kendi vazifesini ve söz verilmiş mukaddesliğini iptal edecek her düşünce ve girişimden kaçınmıştır. Tarife gerek olmadığı üzere hükûmet saltanat hakkı gereğince her sınıf tebaasıyla doğrudan doğruya vasıtasız ve hiçbir taraftan müdahale edilmeyerek tebaasının cismani idaresince doğru ve adil bir yolda hareket etme hakkını kendine hasretmiştir.”⁸⁶⁸

Franki’nin Katolik Ermeni cemaati içerisindeki tartışmaları bitirmek için arabulucu sıfatıyla İstanbul’a gelmesi Rusya’nın da ilgisini çekmişti. Rusya bu durumu emsal göstererek Osmanlı Devleti’nin tebaası Ortodoks Ermeniler üzerinde siyasi bir hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır. Eçmiyazın topraklarının Rusya’nın eline geçmesinden dolayı Osmanlı Devleti kendi tebaasından olan Ermenileri bu katogikosluk ile bağlantısını asgari düzeyde tutmaya gayret sarfediyordu. Rusya ise her seferinde buradaki katogikosluk ile İstanbul’daki patrikhane arasındaki ilişkileri daha da geliştirip Osmanlı topraklarındaki Ermenileri bir anlamda kendi siyaseti açısından kullanmak istiyordu. İşte bu amaçla Rusya, Monsenyör Franki’nin İstanbul’a gelmesini kendi siyasi menfaatleri doğrultusunda yorumlayarak Eçmiyazın piskoposlarından Celalyan rahibi İstanbul’a vekil olarak gönderdi. Celalyan Babiâli’ye sunduğu mektupta Tanzimat’ta gayrimüslimlere verilen serbesiyeti dile getirerek kendini bir anlamda Katolik dünyasının reisine benzetti. Bununla da kalmayıp Katolikleri Ortodoks Ermeni Patrikhanesinin idaresine almak istedi. Hatta bunlara kiliselere ait emlakın iadesine ve emlakın değerinin hükûmetin hazinesinden düzeltilmesi sözünü verdi.⁸⁶⁹

Hükûmet Rusya’nın bu teşebbüsünün devlet açısından ne gibi sakıncalar doğuracağını Kırım Savaşı’nı hazırlayan süreçte çok acı bir şekilde tecrübe ettiğinden

⁸⁶⁸ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 47; BOA, İ. HR., nr. 334/21476; HR. SYS., nr. 1765/14, 2. v. Franki’nin Katolik Ermeni Patrikliğine getirilecek kişilerin papanın onayıyla gerçekleşmesini istemesi Rüştü Paşa’yı da kızdırmıştır. Rüştü paşa böyle bir anlaşmanın kabul edilmesi devletin geleceğini zedeleyici bir keyfiyet olduğunu bildirmiştir. bk. Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 363.

⁸⁶⁹ Engelhardt, a.g.e., s. 289.

hemen rahip Celalyan'ı Eçmiyazin'e geri gönderdi. Celalyan'ın gönderilmesi hükûmetin bir başka adım atmasının önünü açtı. Rusya ile beraber Osmanlı Devleti'nin tebaasından olan Katolik, Protestan ve Ortodoksların mezhepdaşı olan devletlerin de bu gibi müdahalelerde bulunabileceği endişesiyle Franki'nin İstanbul'dan uzaklaştırılması süreci hızlandırıldı.⁸⁷⁰

2.2.2. Kardinal Aleksandır Franki'nin İstanbul'dan Ayrılması

Franki, Server Paşa'nın gönderdiği yazıyı okuduktan sonra artık İstanbul'da papanın bir memuru olarak hükmü kalmadığını kendi de anladı ve Roma'dan dönmek için izin istedi. İstedığı izin çok geçmeden de geldi.⁸⁷¹ O, İstanbul'dan ayrılmadan önce padişaha takdim etmek üzere Roma'da imal edilmiş hediyeleri papa adına vermek için padişahla görüşmek istediğini belirtti.⁸⁷² Bu istek karşısında mabeyn⁸⁷³ tarafından gayriresmî bir surette gelmesinin uygun olacağı belirtilmiş ve daha sonra Franki padişah ile görüşmüştür. Padişah bu görüşmeden sonra sadarete, Katolik Ermeni meselesi için Franki ile müzakerelere girişmenin devletin kaide ve usullerine uygun olmadığını uygun bir dille belirtilmesini söylemiştir. Elçiliklere de Franki'nin gönderildiğini belirten yazıların gönderilmesini istemiştir. Padişahın isteği üzerine elçiliklere bu yazı gönderilmiş ve bir müddet sonra da Londra, Berlin, Petersburg hükûmetlerinden bu kararı tasdik eden yazılar gelmiştir.⁸⁷⁴

Franki, hükûmete Reversurus'u düzeltilmiş şekliyle kabul ettirmeye çalışırken muhaliflerin şikâyetlerinin hiçbir sebebe dayanmadığını dile getirmişti. Onların kilise kanunlarına aykırı davrandığı için Katoliklikten çıktığını belirtmiş ve yanlış fikirlerinden vazgeçerlerse tekrar onları Katolikliğe dâhil edebileceğini söylemişti.

⁸⁷⁰ BOA, Y. EE., nr. 91/9.

⁸⁷¹ BOA, İ. HR., nr. 334/21476.

⁸⁷² Franki İstanbul'a gelişinden beri Osmanlı Devleti tarafından birçok iltifatlara mazhar olmuştu. Şehre gelişinden iki hafta gibi kısa bir sürede padişahla görüşmüş daha sonra da Sadrazam tarafından kendisine Bebek'te ziyafet verilmiş, bu ziyafete vükelalar ve elçiler de çağrılmıştır. bk. Ceride-i Havadis, t. 6 S 1288/26 Nisan 1871.

Ayrıca Franki İstanbul'dan ayrılışında padişaha takdim ettiği hediyelere karşılık, Sultan Abdülaziz de Uşak'ta imal edilmiş büyük bir kâliçe ile sırma kumaştan bir salon takımının papaya hediye olarak gönderilmesini, Franki'ye de üzeri padişahın tuğrası ile süslenmiş ve yüz bin kuruş değerinde hediye verilmesini irade buyurmuştur. Bunun yanında Franki'nin refakatinde bulunan memurlara da birine yirmi beş, diğerine yirmi bin kuruş değerinde birer süslü kutu verilmiştir. bk. BOA, İ. HR., 334/21476; Ceride-i Havadis, t. 13 R 1289/20 Haziran 1872.

⁸⁷³ Padişahla hükûmet arasında irtibat sağlayan dairenin adıdır.

⁸⁷⁴ BOA, HR. TO., nr. 88/49.

Ancak muhalifler onun fikirlerinin Reversurus'ta ortaya konulan maddelerin hafifletilmiş bir şekli olduğunu düşündüklerinden Franki'ye iltifat göstermediler.⁸⁷⁵

Franki'nin hükûmetle yapmış olduğu görüşmeler İstanbul'daki basında da geniş bir şekilde yer almış ve karşı cepheler oluşmuştur. Gazetelerin kullandığı argümanlara bakıldığında her iki taraf da kendi tezlerini Tanzimat ve Islahat fermanlarının hükümleriyle kuvvetlendirmiştir.⁸⁷⁶

Franki, iki grup arasındaki tartışmalarla ilgilenmenin yanında İstanbul'da bulunduğu müddet boyunca ve Roma'ya döndükten sonra Hasunistlerin birçok dinî ihtiyaçları ile ilgilenmiştir. Örneğin onun iltiması ile İstanbul'daki dört papaza piskoposluk rütbesi ve çeşitli kişilere de papalığa ait nişanlar verilmiştir.⁸⁷⁷

Franki, Katolik Ermeniler arasındaki problemleri çözmeye çalıştığı sırada papanın bir başka sorunla daha başı dertteydi. Bu sorun İtalya'nın papalık hükûmetine uyguladığı cebri politikaları ve bu durum Vatikan'ı çok zor bir duruma sokmuştu. Bu sorunun büyüklüğü Sultan Abdülaziz tarafından papaya gönderilen hediye ile daha da iyi anlaşılıyordu. Şöyle ki, Franki'nin padişaha verdiği hediyeye karşılık padişah da papaya bir hediye göndermek istemişti. Bu hediye İtalya elçisi Fotiyadis Bey tarafından verilecekti. Ancak Fotiyadis Bey Vatikan Sarayı'na girip bu hediyeyi vermek istediye de buna nail olamadı. Çünkü papa, İtalya'nın işgali nedeniyle bu devletin nezdine gönderilen elçiyi kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Daha sonra Fotiyadis Bey'in halefi olan Serkis Efendi de bu engelden dolayı hediyeyi takdim edemediğini belirterek bu eşyanın teslimi için İstanbul'dan özel bir memurun gönderilmesini istemiştir. Vatikan'ın bu tavrını Kavriyeduryan gazetesi eleştirerek Franki'nin İstanbul'da padişaha hediyeyi hangi sıfatla gerçekleştirdiğini sorgulamıştır.⁸⁷⁸

Osmanlı Devleti açısından hediyein takdimiyle daha da iyi anlaşılabilen papalık ve Avrupa'daki Katolik devletler arasındaki kriz gün geçtikçe büyümekteydi. Papa Vatikan'daki kardinaler meclisinde yaptığı konuşmasında süreci şu şekilde özetlemiştir: “Katolik mezhebi kilisesi şu anda zulümden kurtulamamıştır. Bu zulmün

⁸⁷⁵ BOA., HR. TO., nr. 455/4.

⁸⁷⁶ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140, s. 17-22.

⁸⁷⁷ Ceride-i Havadis, t. 5 Z 1288/14 Şubat 1872.

⁸⁷⁸ Ceride-i Havadis, t. 22 L 1289/23 Aralık 1872.

maksadı Katolik mezhebini mahvetmektir. Bunu delillerle göstermek isteriz: ‘İtalya Devleti’nin Katolik ruhban taifesini zorla askerlik hizmetine sokma, mukaddes mezhep memurluğundan men etme ve kiliselerimizin emlakına ağır teklifler koyma hususunda uygulanan tedbirleri hatırlayınız. Bununla beraber Katolik kiliseleri emlakının İtalya Devleti tarafından her ne şekilde olur ise olsun zabtedilmesi hususunda neşrolunmuş olan kanunları yok hükmünde saydığımızı size haber veririm. Kilisemizin hukuku aleyhinde İtalya Devleti tarafından yapılan kötü muamele Almanya Devleti tarafından da vahşi bir şekilde yapılmıştır. Şöyle ki, Almanya’da hile ve desiselerle değil açıktan açığa mezhebimizin imhasına kalkışıldı. Çünkü birtakım cahil kişiler Katolik mezhebine mensup olmadıkları ve Katolik mezhebinin ne olduğunu bilmedikleri hâlde Katolik mezhebi dinî akaidine bağlı hükümlerinin tarif ve tayinine iktidarları olduğu iddiasında bulunuyorlar. Bu kişiler yalnız bunlarla yetinmeyip birtakım iftiralar da attılar. Şöyle ki, Katolik ruhban taifesinin mukaddes dinî tenbihleri devletlerinin emirlerine tercih ettikleri vesilesiyle bu taifeyi kovalamaktan utanmıyorlar. Almanya Devleti vükelası yakinen bilmelidir ki memleketlerinde oturan Katolikler diğer tebaalardan daha ziyade hukuklarını bilirler. Hazreti İsa’nın (Kaysere bağlı olan şey kaysere ve Allah’a bağlı olan şey Allah’a aittir.) sözüne bağlı olarak hareket eden adamlardır.

İsviçre’nin bazı taraflarında da Almanya Devleti’nin mezhebimiz aleyhinde yaptıklarına dem vuruluyor. Bunu ispat için meydana gelen vukuatı zikretmek yeterlidir. İspanya’da da bu defa neşredilip ruhban taifesinin tahsisatına bağlı olan nizamname İspanya Devleti ile aramızda akdedilmiş olan kilise anlaşması hükümlerine aykırı olduğundan bu nizamname aleyhinde de protesto ederim.”⁸⁷⁹

Papa, Katolik Kilisesinin Avrupa’da gördüğü zulmü yukarıdaki şekilde vurguladıktan sonra Katolik Kilisesinin hukukunu ihlal eden ve hâlen itaat edip pişmanlığını belirtmemiş olan İstanbul’daki *Katolik Ermenilerin itizali meselesinden* de bahsetmiştir. Roma Kilisesinin diğer muhtelif yerlerde bulunan bütün piskoposları ve bunların ruhani idareleri altında olan Katoliklerin kendi mezhebinin hukukunu koruma yolunda ayaklarının sağlam bastığını memnuniyetle zikretmiştir. Katolik mezhebi aleyhinde meydana gelen bu kötü fiillere karşı metropolit heyeti ile ruhani idareleri

⁸⁷⁹ Ceride-i Havadis, t.7 ZA 1289/7.1.1873.

altında bulunan bütün Katoliklerin ittifakla mukabeleye kıyam etmeleri papa tarafından teklif edilmiştir. Bu mukabeleyi fiiliyata dönüştürmek için altısı İtalya, üçü İspanya ve ikisi de başka memleketlere gönderilmek üzere papa tarafından on bir piskopos seçilmiştir. Daha sonra papa, kardinalleri nezdine kabul ederek yılbaşı tebrik merasimi yapmıştır.⁸⁸⁰

Ceride-i Havadis gazetesi, İtalyan bir gazeteden alıntı yapıp sütunlarına taşıdığı yukarıdaki kardinaller meclisi toplantısındaki papanın sözlerini eleştirmiş ve olayların bu duruma gelmesinin sebebinin papanın kendisi olduğunu belirtmiştir. Gazeteye göre papalık Napolyon zamanında elde ettiği nüfuzunu bütün Avrupa devletlerine yaymak istemiş ve daha da ileri giderek yanılmazlık iddiasında bulunmuştur. Bundan dolayı da papalığa karşı yapılan bu tepkiler normal karşılanmalıdır.⁸⁸¹

3. Tartışmaların Sona Erdirilmesi İçin Osmanlı Hükûmetinin Çözüm Arayışları

Hasun'un Reversurus'tan geri adım atmaması üzerine muhalifler millî işlerini artık patrikliğin idaresi altında görmüyorlardı. Bu sebeple de milletin resmî ve diğer işlerini idare etmek üzere ayrı bir patrik atanması hususunda arzuhâller takdim ettiler. Ancak Babıâli ruhani bir patrik varken bir de cismani patrik ismiyle başka birisinin atanmasının iki tarafın vazifeleri açısından çeşitli sorunlar doğurup her gün başka bir tartışmalara yol açacağından isteklerine hemen olumlu cevap vermedi. Milletin mektep, hastane ve millî emlak gibi kurumlara verilen yardım paralarının idaresi için iki grubun ileri gelenlerinden meydana gelen bir meclise izin verilebileceği hükûmet tarafından belirtildi. Ruhani patriğin işi de sadece mezhep işlerine münhasır kalacaktı. Daha sonra cemaatin ileri gelenlerin isimlerini içeren defter sadarete takdim edildi. İsmi geçen azalar padişah tarafından onaylanması ile Eylül 1870'te meclis teşekkül etmişti.⁸⁸² Meclis şu kişilerden meydana geliyordu:

Başkan: Aleksiyen Diran Bey,

⁸⁸⁰ Ceride-i Havadis, t.7 ZA 1289.

⁸⁸¹ Ceride-i Havadis, t.7 ZA 1289.

⁸⁸² BOA, İ. HR., nr. 239/14173.

Üyeler: Göçezade Agop, Çamiç Ohannes, Doktor Davut Agop, Bedan Bey, Tokatlıyan Ohannes, Aznavur Serovpe, şurâ-yı devlet⁸⁸³ azasından Mihran Düz Bey, Sakız Ohannes, Portukal Mihael, Güreğ Ohannes, Endezyan Ohannes, Hurdacıyan ve Ohannes.⁸⁸⁴

Oluşturulan bu meclis de gelişen süreçte muhaliflerin sıkıntılarını çözemedi. Çünkü mecliste konuşulan konular ve tartışmalar hep aynı noktada düğümleniyordu. O da Katolik Ermenilerin hukuklarıyla beraber devlete olan bağlılıklarının da muhafaza edilmesiydi. Muhalifler, devlet tarafından tayin edilen komisyonun kuruluşundan Hasun'un Dersaadet'e dönüşüne kadar geçen sürede gelişen olayları tekrar müzakere etmiş ve sonuç olarak Hasun Efendi'nin görevi kabul edilebilir olmadığından yeni bir katogikos seçiminin gerekli olduğu kararına varmıştır.⁸⁸⁵ Bundan dolayı Hasun'un patriklikten azledilmesi ve kendilerine ayrı bir patrik atanması için Babîâli'ye yine arzuhâller vermeye başladılar.⁸⁸⁶ Ancak hükûmet papalık makamının da bu istekte bulunmasına rağmen iki ayrı patrik fikrine sıcak bakmıyordu. Bu arada Hasun ve papalık makamı hâlâ Reversurus fikrinden geri adım atmadığından ve karşı tarafın şikâyetleri de iyice arttığından dolayı Hasun'a verilen berat geri alındı. Hasun taraftarları muhalif gruba ve devlete haber vermeksizin yeni bir patrik seçmeye teşebbüs ettiler. Ancak hükûmet seçim izninin bütün cemaate verilmiş bir hak olduğunu belirterek yaptıkları bu hareketi onaylamadı. Bunun üzerine papalık, hükûmetten Hasunistler için ayrı bir cismani reis seçimine izin vermesini istedi. Bu şekilde Hasun'un azledilmesinden dolayı serkeş hareketlerde bulunan muhaliflerin bu tavırları bir nebze tamir edilebileceğini belirtti. Ancak hükûmet ayrı bir cismani reis fikrine de sıcak bakmadı.⁸⁸⁷

Muhalifler de ruhani reissiz kaldıklarından onlar da sıkıntılarını zaman zaman sadarete sundukları arzuhâllerinde dile getiriyorlardı. Hasun'un kısa zaman içerisinde

⁸⁸³ Şurâ-yı devlet, Tanzimat Dönemi'nde tüzükleri, yasaları hazırlayan ve idari yargı görevi gören danışma kuruluna verilen addır. Bir bakıma bugünkü danıştayın temelini oluşturmuştur. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 147.

⁸⁸⁴ Çark, a.g.e., s. 67; Ayrıca bk. BOA, İ. HR., nr. 239/14173.

⁸⁸⁵ Basiret, t. 12 C 1287/8 Eylül 1870.

⁸⁸⁶ Muhalifler arasında Hasun'un patriklikten istifa etmesi görüşü ağırlık kazanmaya başladığında yeni patrik atanması için hemen devreye girişmişlerdi. Hatta bu amaçla üç özel vapur tutup Bebek'teki sadrazamın yalısına giderek olayın ciddiyetini dile getirmişlerdir. bk. Basiret, t. 3 B 1287/29 Eylül 1870.

⁸⁸⁷ BOA, HR. TO., nr. 119/30.

Roma'ya gideceği bilgisi onların yeni bir patrik atanması heyecanını daha da arttırmıştı.⁸⁸⁸ Muhaliflerin ileri gelenleriyle ruhban heyeti Hariciye Nazırı Server Paşa'ya takdim ettikleri arzuhâllerinde içerisinde buldukları atmosferi şöyle tasvir etmişlerdir:

Bütün cemaatimizi perişan eden mesele bunca vakitten beri güzel bir netice vermediğinden dolayı cemaatin içine düştüğü harap durum tahammül edilemeyecek dereceye ulaşmış olduğundan bu konuda bazı sualler ve ifadelere kalkışılmıştır.

I. *Reversurus diye isimlendirilen nizamname devletçe kabul edilmiş midir? Yoksa edilmemiş midir?*

II. *Hasun Efendi'nin devlet nezdindeki patriklik memuriyeti uygun mudur? Eğer patrikse cemaatin iki tarafına tebliğ edilmemesinin, değilse yerine diğerinin milletçe seçilememesinin sebebi nedir?*

III. *Ermeni Katolik milleti devlet nezdinde diğerleri gibi ayrı bir cemaat hükmünde midir? İmziyazları var mıdır? Varsa bu imtiyazlar neden ibarettir? Başka bir cemaat ise bunun reisi yahut patriği kimdir?*

IV. *Bu patriğin seçim ve atanma şekli kime aittir? Millete ve devlete mi? Yoksa ecnebilere ve Roma'ya mı?*

V. *Müslümanlar şeyhülislamsız, başka milletler de patriksiz idare edilemediği hâlde aciz cemaatimizin bu kadar vakitten beri patriksiz kalması mümkün ve reva mıdır?*

VI. *Ortada olan bu kadar perişanlığın ve sefaletin ve bu yüzden her tarafta meydana gelen uygunsuzluklarını mesuliyeti had ve hesaba gelmez zararın tazminatı ve cemaatin hukuk ve vakıf mallarının muhafazası kime aittir?*

VII. *Tebaa arasında meydana gelen bu gibi tartışmaların düzeltilmesi ve görülmesi devlete mi yoksa ecnebilere kararlarına mı bağlıdır?*

⁸⁸⁸ Ceride-i Havadis, t. 4 L 1288/17 Aralık 1871.

VIII. Roma'nın tebaadan olan Ermeni Katolik cemaatine müdahalesi devletçe doğrudan doğruya veya dolaylı olarak tanınmış mıdır? Tanınmış ise hangi tarihte ve kimlerin rızasıyla ve ne gibi kayıtlara bağlıdır? Tanınmamış ise ikide bir de ortaya çıkan sorunlar ne sebebe dayanmaktadır?

XIX. Ermeni Katolik cemaati başlangıçtaki teşekkülünde kimlerin söz ve kararları üzerine tanınmıştır? Kendisinin mi yoksa diğerlerinin karar ve şهادetiyle mi tanınmıştır?

X. Devlet tarafından dünya önünde ilan edilen padişahın hatt-ı hümayûnunun yüce hükümlerinin yerine getirilmesi ne kadar meridir?

XI. Aciz cemaatimiz kaç devlet tebaası nazarıyla bakılacaktır? Osmanlı Devleti'nden başka birkaç hami, sahip ve hakimi mi vardır?

XII. Afroz diye adlandırılan tabirlerin resmî muamelelerde bir hükmü var mıdır? Bu afroz hangi makamdan ortaya çıkmıştır ki hatt-ı hümayûnların hükmünü feshedecek derecede buna ehemmiyet veriliyor. Milletçe tasdik edilmiş patriklik tarafından meydana gelmiş ise bu yolda hiçbir patriğimiz yoktur. Hasun Efendi'nin patrikliği hakkında ortaya atılan iddianın esası zaten bundan ibarettir. Eğer Latin piskoposu Monsenyör Poleyim veya diğer ecnebler tarafından vukubulmuşsa bunlar tanınmamış oldukları hâlde ortaya koydukları muamelelerin cemaatimizce hükmü olabilir mi?

XIII. Bu bilinen meselede cemaatimiz haklı mıdır? Yoksa haksız mıdır? Haklı ise niçin hak ve hukuku korumak için gereken yapılmayıp bunca vakitten beri bugün yarın denilmekte ve her tarafta kendi kiliselerinde ayinlerini yerine getirememektedir. Fukara güruhu ve bîçareler hanelerinden ve ruhban zümresi vakıflardan mahrum olarak cemaatin vakıf malları telef olmaktadır. Cenazeler bile bu yüzden ortalıkta sürünmektedir. Eğer haksız iseler niçin haksızlığı resmen ilan edilip kesin cevap verilmiyor?

XIV. Tüm bu yapılanlar Padişahımızın yüce rızasına ve adaletine uygun düşer mi? Acaba bunca perişanlık ve mağduriyetimizin sebebi sadakat göstererek ecneblerin

*müdahalesini kabul etmediğimizden mi kaynaklanıyor? Bu yüzden bizim gibi olan diğer milletler arasında niçin mahrum kalacağız?*⁸⁸⁹

Muhalifler aslında bu arzuhâllerinde kinayeli olarak devletin üzerine düşeni yapmasını ve ecnebilere karşı (bir anlamda da Hasun'a karşı) yaptıkları mücadelede kendilerini desteklemesini istemekteydiler. Hatta arzuhâllerinin sonuç kısmında iki de bir arzuhâl vermekten bıktıklarını ancak bu güne kadar da bir cevap alamadıklarını belirtmişlerdir.⁸⁹⁰ Hükûmet bu sorunun daha fazla devam edemeyeceğini anladığından Katolik milletin ileri gelenleri Babîâli beylikçi dairesine⁸⁹¹ çağrılarak eski usule göre bir seçim yapıp sonucun hükûmete bildirmeleri için buyruldu verilmiştir. Buyrulduya ayrıca seçim sonucunda tüm cemaatin kalbinin ferahlatılması ve aradaki ihtilafların giderilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁹²

3.1. Kûpeliyan'ın Patrik Olarak Atanması

Osmanlı hükûmeti yeni patrik seçiminin Hasunist ve Antihasunist bütün Katoliklerin oyu ile yapılması gerektiğini vurguladığı hâlde Hasunistler buna uymadılar. Buyrulduya belirlenen seçim tarihinden bir kaç gün önce Galata'daki kilisede toplanarak kendi aralarında patrik seçimi yaptılar ve Bursa Piskoposu Tilikyan'ı patrik olarak seçtiler. Daha sonra seçimin sonucunu Babîâli'ye bildirerek onaylanmasını istediler. Ancak Babîâli seçimin buyrulduya belirlenen tarihte ve tüm Katolik Ermenilerin katılımıyla olması gerektiğini vurguladı ve Hasunistlerin yaptığı patrik seçimini uygun görmedi.⁸⁹³

Bu olaylar karşısında Osmanlı hükûmeti yeni patrik seçiminin buyrulduya geçtiği şekilde gerçekleşmesi için bir dizi tedbirler aldı. Öncelikle seçime katılabilecek olan bütün Katoliklerin görmesi için İstanbul'un birçok bölgesinde ilanlar yapıldı. Ayrıca

⁸⁸⁹ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 12-13.

⁸⁹⁰ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 14.

⁸⁹¹ Beylikçi dairesi Osmanlı Devleti'nin yazışmalarında büyük rol oynayan bir birimdir. Bu daire, divanda müzakere edilmiş olan evrakı gereken yere gönderir ve divan sicillerini tutardı. Aynı zamanda ferman ve beratlar da bu kalemde yazılırdı. Gerek yabancı devletlere, gerekse gayrimüslimlere ait meselelerin hukukî cepheleri de bu kalemde incelenir ve her türlü anlaşmalar, kanun, nizamnâme ve talimatnâmeler burada saklanırdı. Bunun için muktezâ kayıtları, yani Divan'dan çıkacak bir kararın devlet kanunlarına ve anlaşmalara göre nasıl olması gerektiğini belirten kayıtlar da burada tutulurdu. bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 6.

⁸⁹² BOA, Y. EE., nr. 35/110; İ. DH., nr. 651/45287, 3. v.; Ayrıca bk. *Ceride-i Havadis*, t. 7 RA 1289/15 Mayıs 1872.

⁸⁹³ *Levant Herald*, t. May 20, 1872/20 Mayıs 1872.

Babîâli tarafsız bir mekân olması için seçimin Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) binasında yapılmasını ve gözetici olarak divan beylikçisinin orada hazır bulunmasını istedi.⁸⁹⁴ Galatasaray Lisesinde yapılan bu seçime katılabilmek için yirmi yaşını tamamlamış olmak, Katolik Ermeni cemaatinden olup İstanbul'da ikamet etmek gibi şartlar da konulmuştu. Bu şartları taşıyan kişilerin listesi daha önceden yapıldığından bu liste Galatasaray Lisesinin bir duvarına asıldı.⁸⁹⁵

Tüm bu hazırlıklardan sonra Katolik Ermeniler seçim günü büyük bir heyecanla Galatasaray Lisesine gittiler. Seçime geçileceği sırada Mecmua-i Havadis gazetesinin editörü olan Vartan Paşa *şizmatik* olan Ermenilerin sivil bir patrik seçmeye hakları olmadığına dair bir konuşma yaptı. Onun konuşması salonda birçok kişinin tepkisine neden olup tartışmalara sebebiyet verdi.⁸⁹⁶ Sükûnet sağlandıktan sonra sadrazamın buyrulduzu tekrar okunarak seçime geçildi. Herkes kendine uygun gördüğü kişinin ismini mektebin girişinde verilen mühürlü kâğıda yazıp kutuya koydu. Oy verme işlemi bittiğinde divan beylikçisinin nezareti altında oylar sayıldı. 1196 oydan 1193'ünü⁸⁹⁷ Diyarbakır Serpiskoposu Kúpeliyan Ohanis kazandı. Diğer üç oy da Tokat Serpiskoposu İgnadiyos Efendi, Antonyan Tarikati Reisi ve Antakya Serpiskoposu Kazancıyan ve Anberyuvan isimli piskoposa verildi. Cemaatin ileri gelenleri seçim sonucunu Babîâli'ye arz ederek Kúpeliyan için beratın verilmesi istirham ettiler.⁸⁹⁸

Kúpeliyan patrik olmadan kısa zaman önce Babîâli'ye bir taahhüt senedi takdim etmişti. Bu senet incelendiğinde Kúpeliyan'ın devlete şu taahhütlerde bulunduğu görülür: Padişah tarafından patrikliği tasdik edilirse devletin menfaatine, hukukuna ve Ermeni cemaatinin daha önceden elde etmiş olduğu mezhep ve millî imtiyazlara aykırı hiçbir harekette bulunmayacaktır. Osmanlı Devleti'nin idaresine tecavüz eden ve imtiyazlara aykırı olan Reversurus belgesini kesinlikle tanımayacaktır. Cemaatçe usulüne göre düzenlenip Babîâli'den tasdik edilecek kanunların hükümlerine tamamıyla

⁸⁹⁴ *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C XIV, s.21; BOA, HR. SYS., nr. 1765/33, 7. v.

⁸⁹⁵ Ceride-i Havadis, t. 13 RA 1289/21 Mayıs 1872.

⁸⁹⁶ Levant Herald, t. May 20, 1872/20 Mayıs 1872.

⁸⁹⁷ Levant Herald gazetesinin 20 Mayıs 1872 tarihli nüshasında Kúpeliyan'ın 1200'ün üzerinde oy aldığı bildirilmektedir. Ancak Kúpeliyan tarafının seçim sonucunu resmî rakamlara bildirdiği sayıda ise 1193 kişi Kúpeliyan'a oy vermiştir. bk. Levant Herald, May 20, 1872.

⁸⁹⁸ BOA, İ. DH., nr. 651/45287, 3. v..

tabi olacaktır. Zikredilen bu taahhütlerden birisinde herhangi bir kusuru meydana geldiğinde fiili olarak patriklikten istifa etmiş sayılacaktır.⁸⁹⁹

Küpeliyan seçimden kısa süre sonra mabeyn-i hümayûna çağrıldı ve kendisine patriklik beratı verildi. Berat'ın içeriğinde Küpeliyan'ın verdiği taahhütlere karşılık kendisinin 25 Mayıs 1872 tarihinde *İstanbul, Anadolu, Rumeli ve tevabii Ermeni Katolik Patrikliği ve Kilikya Katogikosluğuna* atandığı zikredildi.⁹⁰⁰

Yeni seçilen patrik artık muhalif gruptandı. Seçim çağrısı tüm Katolik cemaatine yapıldığı hâlde Hasun grubundan sadece üç kişi (Ohanis, Vartan, Bogos Mısırlı) seçime katılmış ancak oy verme işlemi bulunmamışlardı. Daha sonra bu kişiler hükûmete verdikleri dilekçelerinde emriyalıye bağlı olarak Mekteb-i Sultaniye geldiklerini ancak Katolik ismi taşımasına rağmen aforozlu olan bu grupla seçime dâhil olmalarının mezhep açısından mümkün olmadığını dile getirerek üzüntülerini belirttiler.⁹⁰¹ Hasunistlerin seçime katılmamasındaki en büyük etken şüphesiz Hasun'un azledilmiş olmasına rağmen İstanbul'daki cemaat üzerinde olan etkisiydi. Bundan dolayı taraftarları ayrı bir patrik seçimine hükûmet tarafından izin verilmediğinden tepki olarak seçime de katılmadılar.⁹⁰²

Hasunistler artık tamamen patriklik dışında kaldıklarından şikâyetlerini daha da arttırmaya başladılar. Bu şikâyetlerden biri dinî işlerin patriğin himayesi altında görülmesi meselesi idi. Onlar dinî meselelerinde Küpeliyan'a müracaat etmek istemediklerini belirttiler. Bunun üzerine Hasunistlerin ileri gelenleri Divan-ı Hümayûn beylikçi dairesine çağrıldı ve aralarındaki düşmanlık giderilinceye kadar vaftiz, nikâh ve cenaze gibi hususlarda patrikhaneden almaları gereken ilmuhaberlerin aidatlarının önceden olduğu gibi patrikhaneye ait olmasına karar verildi. Ancak Küpeliyan'ın mührüyle mühürlenmiş olan bu ilmuhaberlerin patrikhaneden değil, beylikçi dairesinden alınması hükme bağlandı.⁹⁰³

⁸⁹⁹ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 3; İ. DH., nr. 651/45287, 3. v.

⁹⁰⁰ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 54-55; Ayrıca bk. İ. HR., nr. 255/15195; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 14.

⁹⁰¹ BOA, İ. DH., nr. 651/45287, 4. v.

⁹⁰² BOA, İ. DH., nr. 651/45287, 7. v.

⁹⁰³ Ceride-i Havadis, t. 1 CA 1289/7 Temmuz 1872.

Hasunistlerin dinî açıdan karşılıştıkları zorluklar bu formülle çözülmüş olmasına rağmen şikâyetleri sona ermiş değildi. Hatta iş öyle bir hâle vardı ki kimi zaman şikâyetlerini resmî makam dışında da dile getirmeye başladılar. Bu türden şikâyetlerden birinde yaklaşık beş yüz Hasunist Sirkeci İskelesi'nde toplanarak sadrazama arzuhâllerini ifade eden belge vermişlerdi.⁹⁰⁴

Küpeliyan patrik olduktan kısa bir süre sonra Katolik Ermeni cemaatinin tümüne hitap eden tavsiye içerikli mektup yazdı. Bu mektubu gerek İstanbul'da gerekse taşralarda bulunan karşı grubun bütün murahhas, piskopos ve diğer bazı ruhbanlarına gönderdi.⁹⁰⁵ Ancak birçok kesim onun patrikliğini tanımayacağını belirttiler. Hatta ruhban takımının ileri gelenlerinden bir grup sadarete çıkarak bu mektubu kabul etmeyeceklerine dair bir yazı takdim ederek şu hususların altını çizdiler.⁹⁰⁶

I. Küpeliyan Ohan Efendi Katolik zannedilerek kendisine Ermeni Katoliği patriği unvanıyla bir berat-ı âli verilmiştir. Ancak o, bundan bir buçuk sene önce sapkın (mutezile) ilan edilmiştir.

II. Küpeliyan Katolik milletinin yalnız yüzde bir kısmı tarafından seçildiği hâlde patriklik beratı kendisine milletin çoğu tarafından seçilmiş zannıyla verilmiştir.

III. Küpeliyan, patrikliği hile yolu ile elde ettiğinden bu beratın bir hükmü olmayıp Katolik patrikliği unvanı da yok hükmündedir. Bu beratın verilmesi Katolik milletinin hukukuna bir tecavüzdür.

IV. Eğer Osmanlı Devleti yeni bir Katolik Cemaati (Katolik Cemaat-i Cedidesi) olduğunu iddia eden bu heyeti tanımak istiyorsa bu küçük cemaatin ilk çıkışından beri

⁹⁰⁴ Basiret, t. 5 C 1289/10.8.1872.

⁹⁰⁵ Ceride-i Havadis'in Kudüs'teki bir gazeteden yaptığı alıntıda bu konuya işaret edilmiştir. Gazetenin haberine göre Katolik Ermenilerden olan Araplara yeni patriği tanıtmak için patrikhane tarafından memurlar gönderilmiş ve büyük meblağlar teklif edilerek yeni patriğin tanınması istenmiştir. Ancak Kudüsteki Katolik Ermeniler buna tepki göstererek üç hafta kiliselerini kapatmışlardır. Ahali de yeni patriği tanımamak için bu süre zarfında kiliseye gitmek istememişlerdir. Gazete bu bilgileri verdikten sonra Hristiyanların içine düştüğü konumu şu sözleriyle özetlemiştir: "Bulduğumuz mevki mukaddes bir yer olup burada kan dökülmemesi ve asayişin ihlal edilmemesi hakkında Hazreti İsa aleyhisselamin yaptığı etkileyici nasihatler ve vaktiyle irat etmiş olduğu buyruklar yine ne gariptir ki Hristiyan milleti tarafından tam tersine yerine getirilmektedir." bk. Ceride-i Havadis, t. 13 ZA 1289/13 Ocak 1873.

⁹⁰⁶ Basiret, t. 6 C 1289/11 Ağustos 1872.

kendilerine verilen bir isim olan ve Âlî Paşa zamanında da Babiâli tarafından tasdik edilmiş olan *Şark Ermeni Katoliği* unvanıyla bir berat vermesi gereklidir.

V. Birkaç yıl önce bakanlar arasında meydana gelen bazı rekabete alet olan bu meselede muhalif firkanın ortaya koyduğu iftiralarla yüz bin nüfusu aşkın Katolik Ermeni cemaati göz ardı edilmiştir. Bundan dolayı mağdur edilmiş olan bu cemaat, adalet gözetilerek tekrar eski unvanıyla bir patrik ihsan edilmesini isterler.

VI. Eğer saltanat-ı seniyye mülki sebeplerden dolayı bu cemaate patrik atanmasını uygun görmezse hiç olmazsa *Katolik kaymakamı* unvanıyla bir kaymakam tayin etmesi gereklidir.

VII. Bunlar gerçekleşirse Ermeni Katolik meselesi esasen adilane bir şekilde çözüme kavuşmuş, hataların önü alınmış, hoş görülme-yen yolsuzlukları tamir edilmiş olur. Böylece her iki tarafın kanun ve mezhebce olan vazifeleri dairesine girmeleri mümkün olmuş olur.⁹⁰⁷

Bu yedi başlıktan meydana gelen itirazlarından sonra Hasunistler Mahmut Paşa'nın girişimlerini de ele aldılar. Onlara göre Mahmut Paşa'nın patrik seçimi için yaptığı davet hangi usul üzerine bina edilmişti? Acaba o Kilikya katogikosu mu tayin etmek istemişti? Eğer öyleyse katogikos ancak Bizmar'da toplanan rahipler tarafından seçildiğine ve bu seçim ruhani olduğuna göre devlet bu konuda bir emir veremezdi.

Hasunistlere göre Mahmut Paşa'nın Küpeliyan'nın patrik olarak seçilmesini onaylaması Hristiyan dininin usul ve kaidelerini yok saymaktı. Çünkü kilise kanununa göre suçlu görülmüş olan bir papaz patriklik makamına bir kimseyi ne seçebilir ne de kendisi seçilebilirdi. Küpeliyan ise ruhani memurluğunu yerine getirmeden yasaklanmış değil aynı zamanda aforoz da edilmişti. Bütün Katolik cemaati tarafından onun Katolik olmadığı Babiâli'ye bildirilmişken Mahmut Paşa yine onu patrik olarak atamıştı. Atanma beratında Küpeliyan'ın Katolik dinî ayin ve kaidesine muhalif hareketi meydana geldiğinde patriklikten ayrılması hususu zikredilmişti. Ancak bu hususların Hristiyanlığın esaslarından olduğunu Mahmut Paşa çok iyi bilirdi.⁹⁰⁸ Hasunistlerin bu

⁹⁰⁷ BOA, HR. TO., nr. 512/69, 1. v.

⁹⁰⁸ BOA, HR. TO., nr. 457/44, 2.v.

eleştirilerinde de gördüğümüz gibi onlar, tartışmalara yine mezhepsel açıdan bakıp devletin patriği atama yetkisinin olmadığını söylemekte ve bir anlamda papayı hâlâ cemaatin patriği gibi görmekteydiler.

Hasunistler, ayrıca Küpeliyan'ın patrik olmasının yanlışlığını Bulgar-Rum tartışmasını örnek vererek delillendirmek istemişlerdir. Bilindiği gibi Bulgarlar Rum Patrikhanesinden ayrıldıklarında eksarh seçimi ile ilgili olarak hükümler konulmuştu. Bu hükümler arasında eksarh seçilecek olan zatın ortodoks olması şartı da vardı. Bu madde gereğince patrikhane tarafından aforozlanmış olan Hilaryon'un seçilmesi onaylanmamış ve aforozlu olmayan bir rahip seçmelerine itina göstermeleri Bulgarlara bildirilmişti.⁹⁰⁹ Hasunistler Hilaryon'u Küpeliyan'ın seçilme şekline benzeterek hükûmetin işin mezhepsel tarafını göz ardı ettiğini belirtmişlerdir.⁹¹⁰

Hasunistlere göre Mahmut Paşa'nın muhalifleri kayırması Paris ahkâmına da aykırıydı.⁹¹¹ Onların iddialarına göre hükûmet Paris Antlaşması'nda bütün Hristiyanların haklarını koruyacağına dair söz vermişti. Aslında hükûmet de Hasunistlerin yaptıkları bu hareketlerin Paris Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olduğunu belirtiyordu. Aynı şikâyetlerin farklı düşünen kaynaklardan gelmesinin nedeni olaylara bakış farklılığından ileri geliyordu. Hükûmet tüm tebaasının asayişinin, emniyetinin ve cemaate verilmiş olan haklarının korunmasının bu antlaşmaya dayandığını söylerken Hasunistler ise kendi dinsel haklarının gasp edildiğinden dem vurarak Paris Antlaşması'nı gündeme getiriyordu.⁹¹²

Hasunistlerin diğer bir eleştirisi ise Mahmut Paşa'nın diğer cemaati kayırmasının milliyetçiliği körükleyeceği öngörüsü üzerine bina edilmişti. Hasunistlere göre muhalifler tüm Katolik Ermenilerin yüzde biriydi. Sayıca az olan bu grup akıldan

⁹⁰⁹ Bulgar hareti ve eksarhlığın kuruluşunda büyük rol oynayan Rahip Hilaryon'un patrik tarafından aforoz edilmesiyle 1862 yılında Bursa'ya sürgün edilmesinden 1870'li yıllarda eksarhlığa aday gösterilmesi sürecinin ayrıntıları için bk. BOA, A. MKT. UM., nr. 518/72; A. MKT. NZD., 350/98; nr. 351/86; İ. MTZ (04), nr. 3/74; nr. 3/87; Ceride-i Havadis, t. 20 RA 1289/28 Mayıs 1872.

⁹¹⁰ BOA, HR. TO., nr. 457/44, 3.v.

⁹¹¹ BOA, HR. TO., nr. 457/44, 4.v.

⁹¹² bk. BOA, İ. HR., nr. 334/21476; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 47.

yoksun iseler de mülk ve politik açıdan güçlüydüler. Onların bu durumu Osmanlı Devleti'nde bulunan ecnebi ve yerli tahrikçilerin işini çok kolaylaştırmaktaydı.⁹¹³

Hasunistler bu son eleştirilerini farklı beklentilerden dolayı söylemiş olsalar da muhaliflerin Ermeniler arasındaki milliyetçilik olaylarında rolü olmuştur.⁹¹⁴ Özellikle I. Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı Devleti'ne Anadolu'nun birçok yerinde milliyetçilik iddialarıyla ortaya çıkan Katolik Ermeniler arasında Mihitarist gruplar da bulunmaktaydı. Bunlar, Küpeliyan'ı destekleyen muhalif kanadın damarlarından biriydi.⁹¹⁵

Küpeliyan'ın patrikliğinde dikkati çeken hususlardan biri de kendisinin patrik olduğu 1872 (h. 1289) yılına ait Osmanlı salnamelerinde zikredilmemiş olmasıydı. Daha önceki yıllarda yayınlanan salnamelerde Katolik Ermenilerle ilgili kısımda patriğin ve ona bağlı olan taşra piskoposlarının isimleri zikredilirken 1289 yılında böyle bir ibare zikredilmemiştir. *Katolik patriği sabık Hasun Efendi'nin serpiskoposluğu zamanında tayin olunan murahhasalar* diye bir başlık altında Edirne, Erzurum, Bursa, Sivas, Maraş, Tokat, Ankara ve Arapkir'e tayin edilmiş piskoposların isimleri zikredilmiştir.⁹¹⁶

Sonuç olarak Küpeliyan'ın patrik olarak atanması gruplar arasındaki tartışmaları tamamen bitirmemiş ancak hükûmetin muhatap olacağı resmî bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Hükûmet Katolik Ermenilerle uğraşırken aynı paralelde Bulgar-Rum tartışmalarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu arada İstanbul'daki Yahudiler arasına da hahambaşı tayini meselesi yüzünden tartışmaların başlaması o zaman diliminde Osmanlı Devleti'ni birçok sıkıntıya sokmuştur. Burada dikkati çeken bir husus daha var ki meydana gelen bu tür olaylar başlangıçta mezhepsel bir görünüm arz etse de çok geçmeden şehrin emniyet ve asayişini tehlikeye sokmuş ve devletin müdahale etmesine

⁹¹³ BOA, HR. TO., nr. 457/44, 5.v.

⁹¹⁴ Şahin, a.g.e., s. 119.

⁹¹⁵ bk. BOA, Y. A. HUS., nr. 329/10; Katolik Ermeni Patriği Azaryan mabeyne 1 Ocak 1895 tarihinde yazdığı yazısında bu grubun zararından bahsederken onların *hürriyet taraftarı* ayrılıkçı Katolik Ermeniler olduğunu bildirmiştir. bk. BOA, Y. PRK. BŞK., nr. 39/37.

⁹¹⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, C XXVII, t. 1873 (1289), s. 189.

neden olmuştur. Kimi zaman bu işe sefaretlerin de müdahil olmasıyla sorunlar çok farklı bir boyut kazanmıştır.⁹¹⁷

3.2. Hasun'un İstanbul'dan Uzaklaştırılması

Hasun, Sultan Abdülaziz'in iradesiyle görevinden azledildikten sonra İstanbul'da kalmasının uygun olmayacağı belirtilmiş ve geçici bir süre başka bir mahalle gitmesi istenmiştir.⁹¹⁸ Ancak bu karara rağmen o, İstanbul'da kalmaya devam etmiş ve hükûmet tarafından atılan her adıma engel olup olumlu bir neticenin alınmasını zorlaştırmıştır.⁹¹⁹ Monsenyör Franki Katolik Ermeni meselesini görüşmek için Roma'daki Osmanlı sefirinin yanına geldiğinde elçi Hasun'dan şikâyet etmiş ve onun Dersaadet'te olduğu zaman zarfında cemaat arasındaki tartışmaları körüklediğini belirterek hükûmetin attığı adımların da semeresiz kaldığını söylemiştir. Sefir, onun Dersaadet'ten uzaklaştırılmasının ve papa tarafından ona kardinallik rütbesi verilmesinin çözüm yolunda önemli bir adım sağlayacağını belirtmiştir. Elçi onun gönderilmesi için papalık tarafından bir adım atılmazsa Osmanlı Devleti'nin tek başına gereken tedbiri alacağını bildirilerek olayın ciddiyeti anlatmıştır.⁹²⁰

Elçinin bu kararlılığı karşısında Franki ise Hasun'un İstanbul'dan uzaklaştırılmasının zorunluluğunu kendilerinin de kabul ettiklerini ancak bunun gerçekleşmesi için cemaatin iki grubuna da ayrı ayrı patrik atanması gerektiğini belirtmiştir. Ancak bu şekilde Hasun'a kardinallik rütbesi verilebileceğini söylemiştir.⁹²¹

⁹¹⁷ Ceride-i Havadis, t. 27 RA 1289/4 Haziran 1872.

⁹¹⁸ BOA, İ. MMS., nr. 41/1665.

⁹¹⁹ BOA, HR. SYS., nr. 1765/33, 7. v.. Hasun'un uzun müddet İstanbul'da kalması muhaliflerin aşırı tepkisini çekmiştir. Hasun hakkında kimi zaman hakaret ve küfre varan derecede sözler sarf ettiklerine dair hükûmete şikâyette bulunulmuştur. Onlar da savunmaya geçip hükûmete verdikleri arzuhâllerinde Hasun'a sövmediklerine dair arzuhâl takdim etmişlerdir. bk. Diyojen dergisi, t. 25.5.1871.

⁹²⁰ BOA, HR. SYS., nr. 1765/36, 6. v.; 1786/25.

⁹²¹ Hasun'a Kardinallik verilmesi söylentisi iki grup arasında tartışmaların başladığı 1870'li yıllardan itibaren hep bir dedikodu konusu olmuştur. Galata'da bulunan gazetelerden bazıları bunu gündeme getirirken kısa zamanda buna tekzip yazıları yazılmıştır. Ceride-i Havadis'in 9 Haziran 1871 nüshasında konu ile ilgili olarak şu ibarelere yer verilmiştir: "Ermeni Katolik patriği Hasun'a papa tarafından kardinallik rütbesi verildiğine dair yayılan şayia bazı gazeteler tarafından tekzip edilmiştir. Gerçekte bu şayanın doğruluğu olmayıp uydurma haberden ibaret ise de Patrik Hasun Katolik Ermeniler arasında olan zıtlığı giderilmesi ve iki tarafın arasının düzeltilmesine muvaffak olamayacağı açıktır. Papa tarafından vesilesiz Hasun'un Roma'ya getirilmesi onun nüfusunu kıracağı aşikârdır. Hasun'un rütbesini terfi etme vesilesiyle Roma'ya getirilmesi Hasun'un hem vakarını muhafaza edecek hem de haysiyetini

Osmanlı hükûmeti ise iki ayrı patrik atama işine sıcak bakmadığından Franki'nin isteklerini uygun görmemiş ve papalığın bu meseleyi sürüncemede bırakmak istediği kanaatine varmıştır. Bundan dolayı da tek taraflı olarak karar alınmış⁹²² ve Hasun'a bir yazı gönderilerek İstanbul'da kalmasının uygun olmayacağı belirtilmiştir.⁹²³ Ancak tüm bunlara rağmen Hasun dört beş ay daha İstanbul'da kalmaya devam etmiştir. O, bu dönemde muhaliflerle olan mücadelesinde Roma ve Fransa'nın iltimasının yanında basın gücünden de faydalanmaya çalışmıştır. Hatta bu amaçla sırf kendi düşüncelerini yansıtmaya için Saday-ı Hakikat isimli gazetenin kurulmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca bu gazetenin yazarlarına yaptıkları propaganda karşılığında yüksek ücret vermeyi taahhüt etmiştir. Ancak bir süre sonra gazetenin yazarları Hasun'un fikrini yaygınlaştırıp hükûmete ve diğer gruba karşı bir üstünlük sağlayamadığından dolayı suçlanmış ve ücretleri kesilmiştir. Bundan dolayı da yazarlar ticaret mahkemesine başvurup Hasun tarafından kendilerine vaad edilen taahhütlerin yerine getirilmesini istemişlerdir.⁹²⁴

Hasun'un İstanbul'da kalması birtakım sıkıntılara yol açtığı birçok gazete tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin İstanbul'daki bir Rum gazetesi iki grup arasındaki olayların artık kişisel bir husumete dönüştüğünü belirterek Hasun'un acilen İstanbul'dan gitmesini şöyle ifade etmiştir: “Babîâli'nin attığı adımların bir sonucu olarak Hasun'un Katolik Ermenilerle olan resmî bağlantısı kesilmiştir. Fermanın hükmü gereğince bundan böyle ruhani işlere karışmaması resmen kendisine tebliğ edilmiş ise de yine ısrar ederek Piskopos Franki ile Roma'ya dönmesi onun vakarından olması gerekirken yine dönmeyip Dersaadet'te kalmayı tercih etmiştir.

Eğer Hasun bu şekilde ısrarcı olmasaydı, büyük bir ihtimalle muhalifleri ile arasında olan düşmanlık kolaylıkla halledilebilirdi. Çünkü Hasunist denilen fırka

koruyacağından papa tarafından bu şayanın yakında tasdik edileceği uzak olunamaz.” bk. Ceride-i Havadis, t. 20 RA 1288.

⁹²² BOA, HR. SYS., nr. 1786/25.

⁹²³ Hasun'a Dersaadet'te kalmasının sakıncalı olduğu hükûmet tarafından mealen şöyle bildirilmiştir: “Bundan önce padişah iradesi ile memur olarak atandığı Katolik Patrikliğinde daha önce infisali (ayrılık) meydana gelmişti. Bu infisalin sebebi ise herkesin malumu olduğundan tekrar izah etmeye lüzum yoktur. Katolik milleti arasına sokulan zıtlık ve düşmanlık sizin tarafınızdan gerçekleştirilen inat sebebiyle uzamıştır. Hukuka bağlı olan bu zıtlık şimdi asayişe de sirayet etmektedir. Devletin istediği huzur ve iki tarafın uyuşması sizin zatınız sebebiyle yerine gelmediğinden ve bu duruma devletin kayıtsız kalamayacağından Osmanlı Devleti'nde ikametinize devam edemeyeceğinizi üzüntüyle ifade ederiz.” bk. BOA, HR. SYS., nr. 1765/35.

⁹²⁴ Ceride-i Havadis, t. 22 M 1289/1 Nisan 1872.

düşmanlık yapmaya meyyal bir grup değildir. Her biri kendi işiyle meşgul, edep ve ayinlerini istedikleri gibi yerine getirmede serbesttirler. Devletin merhamet ve yardımına mazhar oldukları hâlde kendi fikirleri üzerine bırakılmamış Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri için Roma'dan teşvikler yapılmıştır. Hatta bu teşviklerden biri de ele geçmiştir.

Roma maşukları diğer şark memleketlerinde hayallerini gerçekleştirmek için fesatlarını ortaya koydukları gibi Osmanlı Devleti'nde de insanlığa aykırı bir durumun gerçekleşmesine çalışmaktadırlar.

Hasun'un İstanbul'dan gitmesi iki fırkanın yakınlaşması için büyük bir fırsat kabul edilmiştir. Onun elinde bulunan ferman Babiâli tarafından çoktandır reddedildiğinden patrik sıfatıyla tanınmamaktadır. Ancak yine de buradan gitmemesi şiddeti arttırdığından iki tarafın arasını düzeltmek daha da güçleşmektedir. Çünkü iki tarafın bu hususta birbirlerine muhalefet etmesi herkesin kendi sözünü kabul ettirmek iddiasına dayandığından bunların arasında bulunan akliselim sahibi kişiler Hasun'un İstanbul'da kalmaktaki ısrarını kesinlikle uygun görmemekteler. Bundan dolayı Hasun'un Roma'ya gitmesi yahut muhalefet etmeyi bırakıp başka bir meslek araması herkesin indinde daha hayırlı olacağı aşikârdır.⁹²⁵

Hasun'un İstanbul'da kalmaya devam etmesi birçok dedikodu malzemesi oldu hatta deyim yerindeyse yılan hikâyesine döndü. Kendisinin yakında şehirden gideceği gazete sütunlarında yer alıyor ancak çok geçmeden bu haberler tekzip ediliyordu. Evini tamir ettirmek için başka bir eve geçmesi dahi farklı dedikoduların yayılmasına yetiyordu. Ancak gazete sütunlarında malzeme olan bu haberler cemaatler arasında bir cenahta sevinç meydana getirirken diğerini üzüntüye sevk ediyordu. Devlet açısından ise onun bir an önce uzaklaştırılması hâlâ gündemini koruyordu.⁹²⁶

Hasun'un İstanbul'dan gönderilmek istendiği haberi Fransa tarafından üzüntüyle karşılanmıştır. Hatta bunun şiddetli bir tedbir olduğu vurgulanmıştır.⁹²⁷ Paris sefaretine konuyla ilgili olarak hükûmet tarafından gönderilen cevabi yazıda Osmanlı Devleti'nin

⁹²⁵ Ceride-i Havadis, t. 15 ZA 1288/26 Ocak 1872.

⁹²⁶ Ceride-i Havadis, t. 15 ZA 1288.

⁹²⁷ BOA, HR. TO., nr. 135/118; HR. SYS., 1763/13, 1. v.

Katolik meselesinin başlangıcından beri tuttuğu tarafsızlığı dünyada kimsenin inkâr edemeyeceğini ancak Hasun'un her şeyi bırakarak tâbi olduğu devlete karşı geldiği belirtilmiştir. Kendisini patrik olarak atayan padişah onu bu memurluktan almış olmasına rağmen İstanbul'da patriklik adına ilannameler neşrederek padişahın hükmünün aleyhine davrandığı söylenmiştir. Paris sefaretine Osmanlı Devleti'nin tebaasına verdiği imtiyazları korumayı gözettiği kadar kendi şan ve şerefini korumayı gözettiği de belirtilmiştir. Ayrıca elçiye; "Eğer elçi bu durumu bilmiş olsaydı üzüntülerini beyan etmeyi bir tarafa bırakın şimdiye kadar Hasun'a karşı olan tahammülü bile takdir etmesi gerekirdi." ifadeleriyle serzenişte bulunulmuştur.⁹²⁸

Elçiye ayrıca maslahatın karşılanması için patrikhaneye müracaat etmekten kaçınanlar için vaftiz, cenaze, nikâh, şahsi emlak intikali ve murur tezkiresi⁹²⁹ almak gibi hususlarda ilmuhaberlerini divan beylikçilik makamından almalarına da kolaylık getirildiğini ancak karşı tarafın, *Hasun Osmanlı Devleti'ni terk etmedikçe hiçbir şeyin düzelmeyeceği* yolundaki ısrarlarından dolayı devletin böyle bir karar almak zorunda kaldığı belirtilmiştir.⁹³⁰ Daha sonra Vatikan ruhani heyetinden Kardinal Antonelli'ye de Hasun'un gönderilmesinin aciliyeti anlatılmıştır. Eğer o, İstanbul'da kalmaya devam ederse iki grup arasındaki kavganın önünün alınamayacağı belirtilmiş ve bu işin günahının da Osmanlı Devleti'ne ait olamayacağı vurgulanmıştır.⁹³¹

Hükûmet tarafından yapılan baskıların da etkisiyle Hasun hem Roma'nın ona daha fazla yardım edememesi hem de Fransa'dan beklediği desteği bulamaması nedeniyle Roma'ya gideceğini bildirmiştir. Yolculukla ilgili olarak hükûmete verdiği cevap yazısında kendi haklılığını savunan cümleler sarfetmiştir. Cemaatin içerisindeki tartışmalara neden olanın kendisinin olmadığını, yaptığı tek şeyin Katolik mezhebinin ruhani kurallarına muhaliflerin uymalarını istemekten ibaret olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca o, yaşanan bütün problemlerin muhaliflerin meşru olmayan isteklerine cevap

⁹²⁸ BOA, HR. SYS., nr. 1763/13, 2. v.

⁹²⁹ Murur tezkiresi, ülke içinde seyahat etmek ve İstanbul'a gitmek için yerel yönetimden alınan izin ve geçiş belgesine denir. Bir yıl için geçerli olan murur tezkiresine kişinin tüm kimlik bilgileri, nereye ve niçin gittiği yazılırdı. Gelişigüzel yerleşimleri engellemek, vergi yükümlülüğünden kaçışı, kaçak işçi ve işsiz akınına önlemeye yönelik olan bu uygulama 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra kişisel özgürlüğe aykırı olduğu gerekçesiyle kaldırılmıştır. bk. <http://www.osmanli700.gen.tr/olaylar/trolaylar.html>, erişim tarihi, 12.8.2010.

⁹³⁰ BOA, HR. SYS., nr. 1763/13, 2. v.

⁹³¹ BOA, HR. SYS., nr. 1765/14, 1. v.

vermediğinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Hasun bu ifadelerini dile getirirken kendisinin otuz senelik ruhani memurluğunda Osmanlı Devleti'ne olan sadakatinden hiç ayrılmadığını da belirtmiştir.⁹³²

Hasun Roma'ya gitmeden iki gün önce Büyükdere'de bir evde taraftarlarından bazı kişileri toplamış ve kendisi gittikten sonra da muhaliflere ödün verilmemesini istemiştir.⁹³³ Daha sonra Triyeste yoluyla Viyana'ya ve oradan da Roma'ya gitmiştir.⁹³⁴

Hasun'un Roma'ya gönderilmesi karşısında Avrupa'daki birçok Katolik ülke sessiz kalmıştı. Bunun nedenlerinden biri I. Vatikan Konsili'ne tepki diğeri de Katoliklerin Osmanlı Devleti'nde hamisi sıfatını takınan Fransa'nın Almanya ile büyük bir savaş içerisinde oluşuydu.⁹³⁵ Roma'da yayınlanan ve Vatikan ruhani heyetinin düşüncelerinin tercümanı olan *Katolik* isimli gazetede bu durum sıklıkla dile getiriliyor ve Avrupa devletlerinin kendi vatandaşı olan Katolıklere kötü muamelede buldukları belirtiliyordu. Bunun yanında gazetede Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katolikleri de savunamamakla itham ediliyordu.⁹³⁶

Gazete bu serzenişini dile getirmekle beraber Avrupa devletlerinin bu ülkedeki Katolikleri savunma gibi bir hakkının zaten bulunamayacağını çünkü böyle bir müdahale meydana gelse Osmanlı Devleti, ben de sizin yaptığınızı yapıyorum deme hakkına sahip olacağını belirterek kinayeli bir dille mezhepdaşı olan devletleri eleştirmiştir. Katolik gazetesi Osmanlı Devleti'nin tutumu ile ilgili olarak da çok ağır bir dil kullanarak şu cümleleri sarf etmiştir: “Şizmatik Ermenilerin Osmanlı Devleti

⁹³² BO., HR. SYS., nr. 1765/17, 2. v.

⁹³³ Basiret, t. 14 CA 1289/20 Temmuz 1872.

⁹³⁴ Basiret, t. 16 CA 1289/22 Temmuz 1872.

⁹³⁵ Papalık Avrupa'daki Katolik devletlere o kadar kızmıştı ki 1866 yılında Avusturya'nın şimdi de Fransa'nın Almanya karşısındaki yenilgisini bu devletlerin hatalarda bulunduğundan dolayı Tanrının Protestanlığı bunlara tasallut ettiğini belirtmiştir. bk. Basiret, t. 8 CA 1289/14 Temmuz 1870.

⁹³⁶ Katolik gazetesi 77 nolu nüshasında Avrupa devletlerinin Katolıklere yaptıkları zulmü somut olarak şu örneklerle dile getirmiştir: “Katoliklerin böyle uzak memlekette bile maruz kaldıkları baskılarda Prens Bismark'ın ve emrine tabi olan farmasonluk cemiyetinin içerisinde olduğu gizli değildir. Mösyö Bismark Almanya'da Katolik mezhebini aşağılamıştır. İtalya Devleti vasıtasıyla Roma bile Katoliklerin ruhani pederini hazin bir duruma düşürmüştür. Avusturya Devleti Papalığa karşı istediği hareketi yapmışken bu da yetmiyormuş gibi şimdi Katolik mezhebine Dersaadet'te de baskı kurmaya çalışıyor. Fransa'nın nüfuzu orada daha önce etkili iken şimdi kaybolmuştur. Bundan dolayı İngiltere Protestan, Rusya Şizmatik ve İtalya cümleten beter, Avusturya da onunla hemhal olduğundan bunlar Mösyö Bismark'ın kötü niyetine engel olmak şöyle dursun tam tersine o konuda ona yardım ettiklerinden Bismark'a Dersaadet tarafından istediğini yapması doğrultusunda müsaadelerde bulunulmuştur.” bk. B.O.A., HR. SYS., nr. 1766/21.

nezdinde yaptıkları hareket, geçmiş zamanlarda Aryus mezhebinde olanların Bizans İmparatorları nezdinde yaptıkları hareketlere benzemektedir. Bizans imparatorları da mezhep meselelerinin bitirilmesi için çalışmışlardır. Ancak Müslümanların kılıcı bir gün onların bu haksızlıklarına son verdi. Osmanlı Devleti de dikkat etsin Kazakların (Rusların) mızrağı cenabı hakkın gazabına alet olabilir.”⁹³⁷

Papalık makamının düşüncelerinin tercümanı olan bu gazetenin yorumu gerçek dışıdır. Çünkü o dönemde Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere vermiş olduğu imtiyazlar diğer ülkelerle kıyaslandığında hakkın teslim edilmediği ortaya çıkar. Rusya, Polonya ve Avrupa'da Yahudilerin çektikleri zulümler⁹³⁸ ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ kanlı fiçi olayları ile suçlanıyor olmaları, Almanya'da Prens Bismark'ın Katolik Hristiyanlara karşı sergilemiş olduğu tavır⁹³⁹ ve yine Rusya'nın Katoliklere karşı uygulamış olduğu tecrit politikası,⁹⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Rusya'dan çekilirken orada kalan Müslümanlara karşı yapılan zulümler örneklerden sadece birkaçıdır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin durumu, o günkü Avrupa'da yaşayan etnik ve dinsel azınlıkların statüleriyle kıyaslanırsa, Avrupa'da yaşayan Musevilerin, İrlandalı Katoliklerin, Fransa ve Silezyalı Protestanların, Macaristanlı Kalvinistlerin ve daha birçok azınlıkların, kendi dinsel inançları için zulme uğradıkları ve çoğunun ancak Osmanlı Devleti'ne sığınmakla teselli bulduğu görülür.⁹⁴¹ Piyer Loti de Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim tebanın Avrupa ve birçok bölgede yaşayanlardan daha özgür olduğunu şu cümleleriyle belirtmiştir: “Türkiye’de mezheplerin harici tezahürlerin her türlüşü himaye görür. Fransa’da yasak olan sancak çıkarmalar, büyük merasimler, ayinler İstanbul

⁹³⁷ BOA, HR. SYS., nr. 1766/21.

⁹³⁸ Levant Herald gazetesinin şu tarihli nüshalarında Yahudilerin çektiği bu zulümlerle ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir bk. t. April 14, 1868/14 Nisan 1868; February 5, 1872/5 Şubat 1872; May 4, 1872/4 Mayıs 1872; August 30, 1872/30 Ağustos 1872; April 1, 1874/1 Nisan 1874; October 11, 1874/11 Ekim 1874; October 5, 1890/5 Ekim 1890; January 3, 1891/3 Ocak 1891; March 26, 1891/26 Mart 1891; April 6, 1891/6 Nisan 1891.

⁹³⁹ Almanya’da Katoliklere getirilen kısıtlamalardan biri de bazı dönemlerde basın yasağının getirilmesiydi. Papa tarafından Almanya Katoliklerine gönderilmiş olan bir yazı bir Alman gazetesinde yayınlandığında, gazete hükümet tarafından toplattırılmış ve sahibi de mahkemeye verilmiştir. bk. Şark, t. 4 M 1292/11 Şubat 1875. Katolik mezhebine Almanya’da birçok kısıtlamaların getirilmesini içeren kanun taslağının Alman meclisinde görüşülmesinin ayrıntıları için bk. BOA, HR. SYS., nr.11/8, t. 3.4.1871; HR. SYS., nr. 13/18, t. 20.5.1875. Almanya’daki Katolik piskoposlarının Prens Bismark’ın yaptığı zulümler karşısında Alman İmparatoru Wilhelm’e sunduğu arzuhâlin ayrıntıları için bk. Sabah, t. 12 CA 1292/16 Haziran 1875.

⁹⁴⁰ bk. Tasvir-i Efkâr gazetesi, t. 29 CA 1284/28 Eylül 1867.

⁹⁴¹ Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarına Hristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, Sayı: 195, s. 650.

sokaklarından tam bir serbestlikle geçer. Hatta bunlara herkesten çok Türkler hürmet eder. Eğer cesaretiniz varsa bir de Ortodoks kilisesine yahut eksarhlığa tabi memleketlerden birinde sokaklarda böyle bir alay geçirmeye teşebbüs edin! Acaba şarkın muhtelif Hristiyan mezheplerinin o diğerinden nefret eden mümessilleri gümüş salibler ve altın buhurdanlarla birbirinin kafasını, gözünü yarıp boğuşarak kiliseleri kana boyamaya başladıkları zaman araya girip kavgayı durduran o mübarek Türk artık Kamame'nin muhafızlığından çıktuktan sonra vaziyet ne hâle girecek?"⁹⁴²

Vatikan'ın resmî yayın organlarında veya ona yakın özel gazetelerde Osmanlı Devleti'nin Katoliklere baskı uyguladığının ötesine geçen yorumlar yer alıyordu. Özellikle Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde çıkan kimi gazetelerde her Osmanlı ferdinin bir hayvan olduğunu söyleyecek kadar edebe aykırı makaleler yayınlanıyordu. Ancak bu yazılara karşın hakkı teslim edip sağduyulu görüşte olan yazarlar da yok değildi. Örneğin, İngiltere'de yayınlanan *Christian World* isimli gazetede Sandres isimli kişi tarafından yazılan makalede Osmanlı'ya karşı yapılan bu hakaretlere şu şekilde cevap verilmiştir: "...Her bir Osmanlı'ya hayvan diyen bu kişiler Kamame Kilisesinde, Beytüllahm'de bir Osmanlı neferi görünce nefretleri artıyor. Ancak cenab-ı hakîmin mukaddes mihrabı niçin Hristiyanların elinden aldığı hiç düşünmüşler mi? Zayıf oldukları, fakir oldukları hamiyetsiz oldukları için değildir. Yalnız maddi kudrete bağlı olsa Hint ve Cezayir'in malikleri bir hafta içinde Kudüs'e de malik olabilirdi. Ancak Hristiyanlığın uhuvvet ve muhabbet hususunda zayıf olup insanın tek vazifesi mezhepsel münakaşadan ibaret olduğu zannediliyor. Mukaddes kilisenin kubbesi altında toplanıp ibadet eden cemaat içinde yirmi rakip Hristiyan grubu vardır. Ancak kardeş yoktur. Bir memleketin hacısı diğer memleketin hacısını rafizi olarak kabul ediyor. Bir manastırın papazı diğer manastırın papazını cehenneme gidiyor zannediyor. Bir Romalı papazın bir Rum papazı yahut bir Ermeni papazın bir Kıpti aleyhindeki ifadelerine nisbet olunursa bir Katolik Kilisesiyle bir Protestan tacirinin hissiyatı adeta düşmanlıktır.

İşte Hristiyanlar Hazreti İsa'nın mezarı üzerinde birbirleri hakkında bu gibi fikirlerde bulunuyorlar. Buna mebni bir Hristiyan diğeri ile karşılaştığında selam yerine bazı düşmanlıklar ortaya koyuyor. Eğer arada Osmanlının muhafız askerleri olmasa

⁹⁴² Pierre Loti, *Türkler ve Ermeniler*, s. 14.

ibadetleri ölüm ile nihayet bulur. Cahil olduğu iddia edilen Türkler orada herkesin serbestçe ibadet etmelerine müsaade ediyorlar. Bir Hristiyan kavminin muhafazasına bu derece eşit davranılabilir mi? Moskof ruhani reisi mezhep imtiyazını bir İngiliz Protestanıyla paylaşabilir mi? Papa, bir protestanın mukaddes mabed huzurunda şükran ibadetini yapmasına müsaade eder mi? Bir Keldani Hz. İsa'nın kabrinin civarında bir İngiliz'in bulunmasına müsamaha nazarıyla bakabilir mi? Tabii bu düşmanlıklar bir kısmı yalnız zabt ile kendi mezhepdaşlarından başkasına müsaade etmeyecek olan birtakım Avrupa kabilelerine aittir. Ancak Hristiyanlar Hristiyanlığın hakiki fikirlerinden gafil oldukça Kamame'nin muhafazası daha ziyade hürriyetperver, müsaadekâr ve bîtaraf bulunan Türklere ait olacaktır.⁹⁴³

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaatlere gösterdiği yukarıdaki hoşgörü örneklerinde de görüldüğü gibi Vatikan'a bağlı Katolik gazetesinin Osmanlı Hükûmeti ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamalar çok haksız ifadelerdir. Çünkü Osmanlı hükûmeti Katolik Ermenilerin uyuşması için uzun bir müddet müdahalede bulunmamıştı. Ancak devletin asayiş ve emniyetini bozacak tehlikeler meydana geldiğinden olaya el atmak zorunda kalmıştı. Buna ilaveten Osmanlı Devleti'nin bu dönemde uğraştığı mesele de sadece Katolik Ermenilerin ihtilafları değil Bulgar ve Rum Patrikhaneleri arasında meydana gelen tartışmalar da devletin başını iyice ağrıtıyordu. Bu durumu Theodor Kasab, sahibi olduğu Diyojen dergisinde mizahi üslubuyla şu şekilde yorumlamıştır: “Bu sene mesele çoğaldı. Tesadüf edenin vay hâline! Ben söyleyeyim siz parmaklarınızla sayınız. Birincisi Şark meselesi, ikincisi Bulgar meselesi, üçüncüsü de Hasun Efendi meselesi...”⁹⁴⁴

3.2.1. Hasun'un Roma'daki Faaliyetleri

Hasun'un Vatikan'da geçirdiği günleri ile ilgili olarak İtalyan gazeteleri birbirine zıt haberler yayınlamaktaydılar. Papalığa yakın olan gazeteler Hasun'un papalık sarayında çok iyi hürmet gördüğünden, papanın ona kendine mahsus yemekler gönderdiğinden, kilise ziyaretlerine Hasun'u da beraberinde götürdüğünden bahsederken papalık makamına yakın olmayan gazeteler ise papanın onu kullandığı şeklinde yorum yapmaktaydılar. Basiret gazetesinin bir İtalyan gazetesinden yaptığı

⁹⁴³ BOA, Y. PRK. TKM., nr. 18/23.

⁹⁴⁴ Diyojen, t. 10 RA 1288/30 Mayıs 1871.

alıntıda papalığın Hasun ve İstanbul'daki cemaat ile ilgili tutumundan şu şekilde bahsedilmiştir:⁹⁴⁵ “Hasun ile Vatikan arasında zıt fikirler vardır. Hasun işe yarar bir alet olmaktan çıkıp ondan daha iyisi bulunduğu andan itibaren ismi dahi yâd edilmeyecektir. Şu anda Hasun patriklik gibi yüksek bir mevkide bulunduğundan Vatikan'ın şarktaki nüfuzunu kullanması kendi elinde ise de bu çok müşkildir. Çünkü Vatikan garptaki nüfuzu da bir hayli zayıflamış olduğundan dolayı kendi fikirlerince şarka kendisini kabul ettirip amaçlarını yerine getirmeye çalışıyor. Papalık makamının amacı Reversurus'un icrasının gerçekleştirilmesi, bunun aracı ise Hasun'dur. Ancak bu durum Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiş olduğundan Vatikan bu Reversurus'un hükümlerini yerine getiremeyeceğini anlamıştır. Bundan dolayı Hasun'un Dersaadet'e dönmesini müzakere etmekteymiş. Vatikan nezdinde Hasun meselesi Reversurus Nizamnamesi'nden daha aşağı derecede ise de Hasun bunu daha üstün tutarak kendini öncelikli bir konuma sokmakta ve kişisel menfaatlerini Vatikan'ın önüne geçirmektedir. Vatikan şarkta kaybettiği nüfuzunu tekrar sağlamak düşüncesi ile Reversurus'tan feragat etmeye çalışmakta ise de Hasun'un şarkta nüfuzunu elde etmesi çok zor ve Dersaadet'e dönmesi de hükûmetin bileceği iştir. Hasun'u Osmanlı Devleti azlederken belli bir şartın yerine getirilmesiyle tekrar memurluğuna dönebileceği şeklinde bir niyet taşımamıştır. Patriklik memurluğunu başkası elde ettiğinden artık kendisinin ne patrik ne de bir memurluğa hakkı kalmıştır. Şurası dikkati çekmektedir ki, Hasun'un Osmanlı Devleti'nin toprağından çıkıp gitmesi için hariciye nezaretinden yazılan yazıda ‘Hasun Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde bulunması artık millet içinde nüfuz ve itibarı kalmadığından dolayı birtakım ihtilale sebep olacak ve tabi olanları da itaatsizliğe idame edecektir.’ şeklinde azledilmiştir. Asayişin sağlanması zorunlu olduğundan Hasun'un ortaya çıkması ihtilale sebep olacağından verilen emirnamenin feshedilmesi de mümkün olmayacağı açıktır. Eğer Vatikan kilisesi Katoliklerin menfaatini, kendi namus ve haysiyetini gözetmek istiyorsa bazı kimselerin zihnini kemiren Reversurus ile Hasun'un ehemmiyetinin kalmadığını ilan etmelidir.”⁹⁴⁶

Gazetenin yorumlarını değerlendirdiğimizde İstanbul'daki cemaat arasında gelişen olayların Roma'dan güzel bir perspektifle yansıtıldığını görürüz. Şöyle ki papalık makamı Hasun'u Reversurus'u cemaati arasında ilan etmesi için

⁹⁴⁵ Basiret, t. 2 N 1289/3 Kasım 1872.

⁹⁴⁶ Basiret, t. 1 N 1289/3 Kasım 1872.

görevlendirdiğinde diğer Doğulu Katoliklerin aksine bu nizamnamenin taşeronu gibi hareket etmiş hem kendi cemaatinin hem de diğer Katolik cemaatlerinin (Keldani, Süryani vb.) tepkisini çekmişti. Bundan dolayı her ne kadar tartışmalar gruplar arasında meydana gelse de kimi zaman olaylar tamamen Hasun'un şahsında odaklanmaya başlamıştı.⁹⁴⁷

İtalyan gazetesinde geçtiği gibi papalık makamının Hasun'u kendi emelleri doğrultusunda kullanmasının diğer bir delili de ona kardinallik rütbesinin verilmesi söylentileriydi.⁹⁴⁸ Hasun da bunu ümit ediyordu. Ayrıca hariciye nazırı Hasun'un Dersaadet'ten uzaklaştırılması için ona kardinallik rütbesi verilmesinin uygun olacağını bildirmiş ancak bu durum Roma tarafından dikkate alınmamıştı. Çünkü Kardinallik rütbesi verilirse İstanbul'daki patrikliği düşecek o yüzden de papalığın İstanbul'daki Hasunistleri kontrol etmesi güçleşecekti.⁹⁴⁹

Papalık Hasun'u Roma'da tutmasına rağmen, bir gün onun tekrar Dersaadet'e gönderilip cemaatini yönlendirilebileceği ümidini taşıyordu. Bu amaçla papanın Dersaadet vekili tarafından papanın özel bir mektubu padişaha takdim edildi.⁹⁵⁰ Ancak padişah Hasun'un Dersaadet'e dönüşü ile ilgili olan isteğinin mümkün olmadığını belirtti.⁹⁵¹

⁹⁴⁷ Ceride-i Havadis, t. 15 ZA 1288/26 Ocak 1872.

⁹⁴⁸ Hasun'a kardinallik rütbesi verilmesi söylentileri İstanbul'daki gazetelerin köşelerinde yer almaya başlamıştı. Örneğin Basiret'in La Türki gazetesinden yaptığı alıntı haberinde bu söylentilere yer vermiştir. bk. Basiret, t. 8 ZA 1289/8 Ocak 1873.

⁹⁴⁹ Hasun'a kardinallik ancak 1880 yılında verilecek bu da Osmanlı Devleti ile papalık arasında bir skandala yol açacaktı. Hasun istifasını padişahın önce papaya verdiği için hükümet tarafından buna şiddetle karşı çıkmıştır. bk. BOA, Y. A. HUS., nr. 167/108; Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 186.

⁹⁵⁰ Papanın Dersaadet vekili bu mektubu takdim ederken diplomatik bir yanlılık da yapmıştı. Mabeyn-i hümayûna giderek mektubu direk padişaha takdim etmek istemiştir. Ancak kendisine bu gibi şeylerin öncelikle Babîâli'ye takdim edilmesi ondan sonra padişaha tahlis kılınması gerektiği izah edilmiştir. Bunun üzerine vekil de mektubu Babîâli'de sadrazama takdim etmiştir. bk. Basiret, t. 22 N 1289/23 Kasım 1872.

⁹⁵¹ BOA, İ. HR., nr. 257/15330. Hasun'un tekrar İstanbul'a dönmesine izin verilemeyeceği padişah tarafından uygun bir dille şu cümlelerle aktarılmıştır: "Bu sefer gönderilen mektubunuzun içerdiği samimi fikirden dolayı teşekkürlerimi beyan ederim. Sizinle olan münasebet ve dostluğumuzun devam etmesi emelimizdir. Bu maksada ulaşmak için hükümetimizin üzerine düşecek görevi yerine getireceği açık ise de ne yazık ki Hasun Efendi'nin dönmesi hususunda meydana gelen talebin yerine getirilmesi muhaldir. Saltanat-ı seniyyemin vükelasının görüş ve ifadelerine bakıldığında Hasun Efendi'nin dönmesi tebaamızın sınıfından olan Katolik Ermeniler arasında birtakım ittifaksızlık ve rahatsızlıkları gerekli kılacağından hükümetimin kadim kaidesi gereğince Katolik tebaamızın refah ve saadetlerine itina

Burada Şu hususun da vurgulanması gerekir ki Hasun konusunda Vatikan'daki kardinallerle papalık arasında da tam bir birlik yoktu. Latin vekili Poleyim ve Kardinal Franki'nin, görüŐmelerinden bir netice çıkmaması ve Hasun'un Roma'ya gönderilmesi papayı da düŐündürüyordu. Bunun için Reversurus'un Şartlarının düzeltilip devletin hukukuna aykırı olan yönlerinin lağvedilip düzeltilebileceği bile papalık tarafından önerilirken Vatikan'ın kardinallerinden bazıŐı (bugünkü tabirle Őahinleri) buna Şiddetle karşı çıkıyordu. Buna en güzel rnek Roma elçisi olan Fotiyadis Bey'in papa ile yaptđđ mlakattır. Papa, ona Katolik Ermeni meselesinin düzeltilmesi için bazı değişikliklere bile gidilebileceğini söylediğinde hariciye nazırı makamında olan Kardinal Antonelli buna tamamıyla muhalif bir tavır sergilemiştir.⁹⁵²

Hasun Roma'ya gittikten sonra da İstanbul'da bulunan taraftarlarını yönlendirmeye devam etmiştir. Onlar da bu yönlendirmelerin etkisiyle kimi zaman muhaliflerde bulunan kilise ve hastanelerin kendilerine verilmesini içeren arzuhaller; kimi zaman da Reversurus'un hükmünü savunan layihalar sadarete takdim ederek haklı olduklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Buna karşılık muhalifler de onların iddialarını çürüten arzuhâlleri sadarete verdiklerinden gazete sütunları o dönemde adeta arzuhllerin bir suretinin eklendiği basın araçları hâline gelmiştir. Onların görüşlerini ortaya koyan gazeteler, karşısında da refleks olarak başka gazeteleri buldular. Örneğin Fardobosfor gazetesi de bu karşıt görüşlü gazetelerden biriydi. Bu gazete özellikle Hasun'un Roma'ya gitmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirirken onun hakkında uygulanan tedbirlerin elden bırakılmaması gerektiğini Şu ifadelerle dile getiriyordu: "nceki Ermeni Patriği Hasun hakkında Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmiş olduğu tedbirlerden vazgeçmesi hususunun devletler tarafından istirham edilmesi papanın hariciye vekili Kardinal Antonelli tarafından Roma'da bulunan Fransa ve Avusturya⁹⁵³ elçilerine tavsiye edilmiş olduğunu kuvvetli bir kaynaktan haber aldık. Ancak Osmanlı

hakkında değişmez olan samimi arzularımız sizin katınızda da bilinen bir gerçektir." bk. Basiret, t. 22 N 1289/23 Kasım 1872.

⁹⁵² Basiret, t. 29 L 1289/30 Ekim 1872.

⁹⁵³ İki grup arasındaki tartiŐmalarda Avusturya, Fransa'nın Hasunistlere direk destek vermesi gibi taraf olmasa da manen muhalif taraftan olan Mihitaristleri desteklemiştir. Bunda da en büyük etken daha önce söylenildiği gibi Mihitarist Katoliklerin Avusturya devleti ile olan iyi iliŐkileriydi. Örneğin Pangaltı'daki Avusturya himayesinde olan Mihitarist Mektebinde bulunan Manastırda Avusturya Konsolosu kimi zaman Patrik Kpeliyan ile beraber yapılan ayine iştirak etmiştir. Osmanlı hkmeti de gruplar arasında yaşanan tartiŐmalardan dolayı bir olay çıkmasını engellemek için çoğu kez zaptiyeleri bu mektepler civarında teyakkuzda bulundurmuŐtur. bk. BOA, Y. PRK. ZB., nr. 30/25.

Devleti'nin buna itibar etmeyeceği ümidini taşımaktayız.”⁹⁵⁴ Bu ve benzer gazetelerin ifadelerinden anlaşılacağı üzere iki grup arasındaki tartışmalar yerli ve yabancı birçok basının dikkatini çekmek bir yana onları taraf olma pozisyonlarına dahi getirmişti.⁹⁵⁵

Hasun taraftarları sadarete verdikleri bu arzuhâllerden birinde muhaliflerin iddialarının asılsız olduğunu ve yaptıkları işlerin de kilisenin değişmez kanunlarına aykırı hareketler olduğunu söylediler. Hatta muhaliflerin bu davranışının yeni olmadığını 150 seneden beri haddi aşır ihtilaf çıkaran gruplar olduğunu belirttiler. Bu arada İstanbul sokaklarında muhalifler arasında Hasun'un milletin malını zimmetine geçirdiği gibi söylentiler yayılıyordu. Bu söylentiler gazete sütunlarını da işgal etmişti. Hasun taraftarları bu haberleri tekzip ederek bu söylentilerin asılsız olduğunu, bu konuda delili olana iki katı para verileceğini, İstanbul ve taşrada sıbyanlar için yapılmış olan hayratlar meydanda duruyorken Hasun'a atılan bu iddialar güneşin ışığının parlaklığını inkâr etmek kadar abesle iştilig olduğunu belirtmişlerdir. Hasun taraftarları muhaliflerin iddialarını sadarete verdikleri arzuhâlde dört ana başlık altında reddettiler.⁹⁵⁶

I. *“Katolik milletinin Şark Katoliği ismini alan küçük bir grubunun öteden beri çoğunluk ismiyle ortaya çıkması büyük bir yalandır.”*

Katolik Ermenilerin sayısının büyük çoğunluğunu kendilerinin teşkil ettiğini muhaliflerin ise Katolik Ermeni milletinin ancak kırkta biri olduğunu ifade etmişlerdir. Ruhani olarak da on sekiz piskoposluktan sadece dört tanesinin bunlara ait olduğunu söylediler. Burada görev yapan rahiplerin de yerli rahipler olmayıp Antonyan ve Venedik Manastırları güruhundan olduğundan bahsettiler.

⁹⁵⁴ Ceride-i Havadis, t. 11 C 1289/16 Ağustos 1872.

⁹⁵⁵ Gazetelerin gruplar arası tartışmalardan dolayı birbiri hakkındaki çirkin ithamları ile ilgili olarak Basiret'in 24 Nisan 1870 tarihli nüshasında şu ibareler geçmektedir: “Dersaadet'te basılıp neşredilmekte olan Ermeni ibareli her türlü gazete yazılarının bilinen meseleden dolayı bazı şiddetli lisan kullanmaları matbaanın şanına yakışmaz derecede birtakım konularla sütunları doldurmaktadır. Bu da iki taraf arasında ikiliğe yol açtığından bu yazarlar matbuat kalemine davet edilerek daha sonra o gibi maddelerin basılması ve yayımlanmasından kaçınmaları ve diğerlerinden bu hususta şikâyetleri olursa matbuat kalemine müracaat etmeleri kendilerine kati bir şekilde tenbih edilmiştir.” bk. Basiret, t. 23 M 1287.

⁹⁵⁶ Basiret, t. 11 Ş 1287/5 Kasım 1870.

II. “*Bize isnat ettikleri Latinlik bahsi yalandır. Pek çok büyük papalarda olduğu gibi hatta şu anki Papa Pie tarafından da tekrar edilmiş olan emirler ile Latin ayinine girişi tamamen yasaktır.*”

Muhalifler Hasun taraftarlarının cemaati Latinleştirmeye çalıştığını Reversurus’u da örnek vererek kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Hasunistler ise Reversurus’ta Latin ayinine geçişin yasaklandığını belirterek geçmişten beri ayinleri muhafaza edildiğini belirttiler. Esas bu hususta muhaliflerin bir çabası olduğunu ve onların on bir ay önce birkaç yüz imza ile ecnebi tebaa olup Latin piskoposunun ruhani idaresinin altına geçmelerini istedikleri, ancak Roma tarafından bu istekleri kabul görmediğini resmî evraklarla da ilan edildiğini bu durumun ise Osmanlı Devleti tarafından memnuniyetle karşılandığını ifade ettiler.

III. “*Reversurus’un içerisinde yer alan piskopos seçimi yeni bir nizam değlidir.*”

Hasunistlere göre piskopos seçimi usulü on sekiz sene önce (1854) tarihinde Babîâli’nin bilgisiyle kararlaştırılmış ve Reversurus da bu usulün devam olan bir nizamnameydi. Onlara göre piskopos seçimi hakkında ruhban ve avama eskiden ait olan imtiyazlara asla dokunulmadığından şikâyet etmeye de gerek yoktu.⁹⁵⁷

IV. “*Rumca patrik Ermenice katogikos diye tabir edilen ruhani merkezin seçim hakkı eskiden beri müstakil olarak piskoposlara aittir.*”

Hasunistler piskoposların bu hakkının Reversurus’la teyit edildiğini belirtmişlerdir. Onlara göre seçimde ihtiyaç duyulan tasdik için Roma’yla haberleşilmesi birkaç gün aldığından patriklerin bazıları Roma’nın tasdiğini beklemeden görevlerine başlamışlar ve bu durum da Roma tarafından uygun karşılanmamıştır. Bundan dolayı da bu tür zorluklar ortadan kaldırılmış ve Reversurus’ta açıklandığı gibi tasdikten önce memurluk görevine başlanmamıştır.⁹⁵⁸

Yukarıda Hasun taraftarlarının iddialarına baktığımızda kiminin abartılı kiminin ise gerçekten tamamen uzak olduğunu görürüz. İlk olarak Hasun taraftarlarının sayısının

⁹⁵⁷ Basiret, t. 11 § 1287.

⁹⁵⁸ Basiret, t. 11 § 1287.

muhalliflerin kırk katı olduğunu söylemesi abartılı bir rakamdır. Muhallifler de birçok arzuhâllerinde kendi sayılarının fazla olduğunu söylemektedirler. Onların da bu iddiaları gerçek dışıdır. Gerçekte Hasun taraftarları muhalliflerden fazladır. Ancak bu rakam İstanbul'da üçte birden fazla değildir.⁹⁵⁹

Hasunistlerin belirttikleri birkaç yüz kişinin Frenk olmak istemesi aslında yeni bir şey değil, modern dünyanın getirdiği pragmatist bir çabaydı.⁹⁶⁰ Çünkü o dönemde Frenkleşmek bir bakıma Fransa'nın himayesine girmekti. Diğer bir açıdan da tüccarlar için kolay ticaret imkânları elde etmektir. Fakir tebaadan olan Katolikler için ise cemaat reisine vermiş oldukları vergiden muaf olmaktır. Ancak Hasunistlerin, Reversurus'un Latin ayinine geçişi yasakladığını iddia etmeleri belki teolojik açıdan doğru olabilirse de Latin kilisesinin başı olan papanın yayımladığı anlayışı açısından yanlıştır. Katolik Ermeni patriklerinin Cizvitlerin cemaatini Latinleştirmeye çalıştığından dolayı şikâyetlerini içeren sadarate sunduğu pek çok arzuhâller bulunmaktadır.⁹⁶¹ Aslında papalık makamının yaptığı Latinleştirme çabası Katolik Ermenilerle ilgili geçmiş emirnamelere de aykırıydı. Papa XIV. Benedik'tin 26 Temmuz 1755 tarihli emirnamesinde⁹⁶² Ermeni milletinin mezhep, ayin ve âdetlerinin Katolik diniyle uzlaşacağı ve bunlara uymak gerektiği belirtilmişti. Ancak Reversurus nizamnamesiyle patrik, Katolik Ermenileri teolojik açıdan ziyade idari anlamda Latinlik şemsiyesi altına almaya çalışıyordu.⁹⁶³

⁹⁵⁹ Engelhardt, a.g.e., s. 285.

⁹⁶⁰ Frenkleşmeyi bir üst kültür olarak gören Katolik Ermenilerden bir kısmı Frenkleşerek isimlerini dahi değiştiriyorlardı. Örneğin mekteb-i tıbbiye'de Fransızca öğretmenliği yapan Seferyan bu amaçla ismini dahi değiştirmiştir. bk. BOA, A. MKT., nr. 169/25.

⁹⁶¹ bk. BOA, A. AMD., nr. 19/10.

⁹⁶² Papa XIV. Benedik emirnamesini Rumların tekrar vaftiz olma hususundaki en hararetli tartışmaların olduğu bir zamanda yayınlamıştır. Bu belge bir bakıma Doğu Kiliseleri üzerinde papanın korumasını konu alıyordu. Hatta bunun için de geçmiş papalardan o güne kadar gelen süreçte Doğu Kiliselerini koruyan papaların serüvenleri de uzun uzadıya açıklanmıştı. Belgede papa, Doğu Kilisesi mensuplarını cahilce bir şekilde inançlarından döndürmemeleri hususunda Katolik misyonerlere uyarıda bulunmuştur. Papa Hristiyan kilisesinin tümünün Katolik olmasının istendiğini ancak Latin olmasının gerekmediğini vurgulayarak misyonerlerin bu yöndeki çalışmalarının engellenmesi gerektiğini belirtmiştir. Doğu Kiliselerinden Katolik inancına geçmiş olan hiçbir papazın bu kiliselere aykırı bir şey söylememesini de istemiştir. Papa bu belgede ayrıca Doğu Kilisesi papazlarına yer bulamadıkları takdirde evharistik ayinlerinin Latin kiliselerinde yapılabileceğini ve bu konudaki düzenlemelerin de yapılması gerektiğini belirtmiştir. bk. Frazee, a.g.e., s. 159.

⁹⁶³ Engelhardt, a.g.e., s. 284.

3.3. Hasun Taraftarlarına Vekil Tayin Edilmesi

Hasun'un azledilmesinden sonra taraftarları reissiz kaldığından kendilerine ayrı bir cismani patrik atanmasını istemişlerdi. Ancak hükümet iki ayrı patriğin olmasına izin verilmeyeceğini, genel bir seçimle patrik seçilebileceğini belirtmişti.

Bunun üzerine seçim yapıldı. Küpeliyan, patrik seçildi. Fakat Hasunistler Küpeliyan'a itaat etmedikleri için yine reissiz kalmışlardı. Bu durum onlar açısından birçok sıkıntılara neden oluyordu. Hasunistler bu sıkıntıyı aşmak için hükümete kendileri için bir heyet-i mahsusa (özel bir idare) tahsis edilmesi için müracaatta bulundular. Küpeliyan, Hasunistlerin bu isteğine şiddetle karşı çıktı. Hariciye Nazırı Halil Şerif Paşa'ya Ekim 1872 yılında takdim ettiği layihasında bunun sakıncalarını dile getirdi. Ona göre emlak tasarruflarını bile mezhep işlerinden addederek devletin başına sıkıntılar açan bu grup için heyet-i mahsusa tahsis edilirse ecnebi bir hükümdar saltanatı seniyyenin hukukuna ortak olabilecek ve ona yardımcı olacak olan Hristiyan devletlerin de müdahalesine sebep olabilecekti. Binaenaleyh o mahkemenin mahkûm ettiğini devlete mahkûm ettirebilecek ve verdiği hüküm ve ilamların yerine getirilmesine devleti mecbur edebilecekti. Bu tehlike sadece Katolik Ermeniler için geçerli olmayıp Reversurus'un içerdiği hüküm ve kaidelerin Maruni, Melkit, Keldani ve Süryani⁹⁶⁴ gibi Katolik cemaatlerine yayılabilecekti.⁹⁶⁵ Küpeliyan cemaati ikiye ayırarak şekilde karşı tarafa özel bir idare teşkil edilmesi ecnebilerin güdümündeki bu yeni heyetin varlığı artık eskisine gerek yoktur dedirteceğini dolayısıyla kendilerini

⁹⁶⁴ Küpeliyan'ın dikkat çektiği bu husus 5 Mayıs 1874 tarihinde Roma'da bulunan Osmanlı sefaretinin gönderdiği tahriratta da gündeme gelmiştir. Elçi, hariciye nezaretine gönderdiği yazısında Vatikan'da cereyan eden olaylara dair bazı kişilerden malumat aldığını belirtmiştir. Bu malumata göre Vatikan kısa zaman önce vefat etmiş olan Süryani Katolik patriğinin yerine Propaganda okulunda yetişmiş kişilerin seçilmesi için uzun zamandan beri çalışmalar yapmaktadır. Bunun için Mardin'de gerçekleştirilecek olan bu patrik seçimine öncelikle Musul Metropoliti Bonetti'nin seçilmesine gayret edilmesi, bu olmadığı takdirde yine aynı okulda yetişmiş olan Bağdat Mertopoliti Şarkî isimli kişinin seçilmesi için gayret gösterilmesi istenmiştir. Vatikan tasarlanan bu işin amacına ulaşması için Papa'nın Osmanlı Devleti'ndeki doğu eyaletlerinin murahhası bulunan Monsenyör Liponi'yi tayin etmiştir. Elçi yukarıda geçen bilgileri verdikten sonra Hariciye nezaretini bu konuda uyarılmış ve Vatikan'ın Katolik Ermenilere yapmak istediği uygulamayı şimdi de Süryani Katolıklara uygulamak istediğini belirterek bunun için hükümetin gereken önlemleri alması hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. bk. B.O.A., HR.SYS., nr. 37/1, t. 5.15.1874.

⁹⁶⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 16.

birçok sıkıntılara sokabileceğini ve ellerindeki emlaklarını bile kaybetmelerine neden olabileceğini belirtmiştir.⁹⁶⁶

Küpeliyan'ın gündeme getirdiği bu tehlikelere karşı Hasunistler de kendilerini gazete sütunlarında savunmuşlardır. Mecmua-i Havadis gazetesi Hasunistlerin heyet-i mahsusa ile ilgili olarak sadarete sundukları arzuhâllerini eleştirmiştir. Gazete, Hasunistlerin Reversurus nizamnamesi hakkında hâlâ bir şeye karar veremediklerini bazen onu değiştirmek bazen de düzeltmek gibi yollara gittiklerini belirtmiştir. Hasunistlerin görüşlerini savunan Sâdâ gazetesi ise bu yoruma çok sinirlenmiştir. Mecmua-i Havadis gazetesinin muhalifleri hâlâ tanıyamadığını belirterek rezil rüsva olmuş böyle bir heyetin davasını haklı göstermek için kendilerini Reversurus'la itham ettiklerini belirtmiştir. Sâdâ gazetesine göre Hasunistlerin heyet-i mahsusa ile ilgili taleplerinin Reversurus ile bir alakası yoktu. Çünkü Reversurus sırf kilise ile ilgili düzenlemeleri içerdiğinden onun değiştirilmesi bile tasavvur edilemezdi. Reversurus'ta piskoposların ve ruhani patriğin seçimi ile ilgili açık emirler vardı ve Hasun ile diğer piskoposlar hâlâ ruhani liderler olarak tanındıklarından yeni bir patrik seçimine ihtiyaç da yoktu. Hasunistlerin Babîâli'ye takdim ettikleri layihalarında istedikleri şey yalnız hükûmet katında muteber olan resmî bir heyetin oluşturulması ve taşralarda piskopos sınıfından olmayan murahhasaların tayin edilmesiydi. Bu isteklerin de Reversurus'la bir alakası yoktu.⁹⁶⁷ Sâdâ gazetesinin bu yorumlarına İstanbul'da basılan birçok gazete Hasunistlerin esas amacının Katolik Ermenileri Latinleştirmek olduğu yönünde yine eleştiriler getirince Sada gazetesi cümlelerini daha da sertleştirmiş şu yorumlarda bulunmuştur: “Reversurus buyrulduğunun her harfini, hatta bir kelimesini bile değiştirmek üzere izin istemeyi hiç kimse kastetmemiştir. Patrik yahut katogikosluk sırf ruhani olmakla bu unvanın verilmesi ve bu isme haiz olan zatın azli ve yerinde kalması yalnız papaya aittir. Her ne kadar Andon Bedros yani (Hasun) katogikos hazretleri sürgünde ise de hâlâ umumun çobanı ve ruhani pederidir. Biz hepimiz de onun sürüsü ve ruhani tebaasıyız. Devlet-i Âliye de ruhani maddelere müdahale etmez. Ancak cismani maddelere müdahale eder. Biz de bu yolda itaatimizi ibraz etmişiz ve etmekteyiz. Devletin kadim hukukunu korumak üzere Babîâli'ye bir layiha takdim ettik. Ancak Reversurus'tan bahsetmedik. Çünkü kiliseye aittir. Fakat hukukun muhafazası

⁹⁶⁶ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 18.

⁹⁶⁷ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 24.

için daha önce geçtiği gibi sırf cismani bir patrik namıyla bir zatın atanmasını ve millet malları ki, -bu da en az yüzde altmışının bedeli ecnebiyeden gelen mallardandır- bunların Babiâli'de kayıt olunmasını istedik. İşte Katoliklerin Reversurus hakkında yaptıkları şey bu kadardır. Reversurus hakkında çok şey söylemeye ve küfür söylemeye serbestsiniz. Ancak bilin ki Reversurus'a karşı olan Katolik değil, dinsizdir, imansızdır. Melun aforozlu lanetli vesairdir.”⁹⁶⁸

Ceride-i Havadis gazetesi ise iki gruptan herhangi birine taraf olmadığını belirtse de Hasunistlerin yeni bir patrik atanmış ve sorunlar bitmişken tekrar bir müracaatta bulunmalarının yanlış olduğunu dile getirmiştir. Bu gazete, eleştirilerinin amacının devlete bir zarar gelmemesi için olduğunu dile getirerek şu ifadelerle yer vermiştir: “Reversurus uygulanmaya gayret edileceğinden bahsedilerek Hasunistler tarafından patrikliğe seçilmiş olan Bursalı Bedros'un memurluğunun tasdiki için geçen gün bu cemaat tarafından Babiâli'ye bir arzuhâl takdim edildiği işitilmiştir. Hâlbuki bu mesele Küpeliyan'ın patrikliğe seçilmesiyle ve tasdikiyle ortadan kalkmış ve herkes tarafından buna memnuniyetle bakılmıştı. Ancak bu hususta takdim edilen arzuhâl henüz bu meselenin kaldığını ima ediyor. Katoliklerin dinî ve mezhepsel inançları hakkında fikir beyan ederek müdahale etmek bizim usulümüze aykırıdır. Buralardan sarf-ı nazar ederek yalnız bu kişiler arasında görülmekte olan mezhepsel tartışmalardan dolayı olan teessüfümüzü beyan ederiz. Biz ne Hasunistlere meyal ne de Antihhasunistlere meyilliyiz. Bu meselede tarafsızız. Biz sadece devletin hukukuna ait olan noktadan bakarak mütalaamızı beyan ediyoruz. Herkesin bildiği gibi Osmanlı Devleti'nde din ve mezhep serbestliği vardır. Gayrimüslim cemaatin devlet tarafından tasdik edilmek şartıyla ruhani reislerini seçme hakları kendilerine verilmiştir. İşte Hasunistlerin bu mukaddes olan hukuku ecnebi bir devlete müracaat ederek terk ettiği için devlete karşı sadakate uzak durmuşlardır.”⁹⁶⁹

Gazetelerin bu yorumlarıyla beraber Küpeliyan da defaatle heyet-i mahsusanın kurulmasının yanlış olacağını söylemeye devam ediyordu. Ona göre *karşı taraf (Antihhasunistler) papanın aforozu kaldırdığını söylese bile bu heyet-i mahsusanın kuruluşu için yeterli sebep değildir. Çünkü Reversurus gibi bir emirnameyi geri almak*

⁹⁶⁸ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 24.

⁹⁶⁹ Ceride-i Havadis, t. 16 R 1289/23 Haziran 1872.

papa için bir hata demek olacaktır. Bu da yakın zamanda ilan edilmiş olan “yanılmazlık”⁹⁷⁰ ilkesine aykırıdır. Ancak Franki’nin yaptığı gibi bu emir üzerinde bazı tevîl ve tevriyeler yapılarak bir çıkış yolu bulunabilir. Kûpeliyan bu ihtimalleri dile getirdikten sonra “Farzı muhal bunlar gerçekleşse bile daha sonra gelen papanın başka bir emirname çıkararak önceki hükümleri feshetmeyeceğini kim açıklayabilir. O zaman da Hasunistler ne yapalım mezhep reisimizin emrine karşı durmak vicdanımıza dokunur deyip de yine muhalefete kalkışmayacaklarına kim kefil olabilecektir...” diye sormaktadır.⁹⁷¹

Kûpeliyan ayrıca karşı tarafa bir heyet-i mahsusa tahsis edilmesinin Reversurus’u kabul etmekten daha kötü neticelere götürebileceğini belirterek bunu şu cümleleriyle savunmuştur: “...Bunların (Hasunistlerin) patrik lafzından muratları hakikaten milletin ruhani reisi değildir. Yalnız günlük işlerini düzenlemeye memur bir piskopos veya rahiptir. Rehabin-i murahhasa ve diğerleri de vilayetlerde bulunan piskoposlar manasında değildir. Onların vekil ve maslahatgüzarı hükmünde bulanacak rehabin olduğundan gerek öyle bir patriğin ve gerek böyle murahhasaların azlinde, atanmasında ve seçiminde Roma’nın karışmaya zaten ihtiyacı yoktur. Problemin asıl kaynağı patrikle piskoposların seçimi iken ve bu seçimler hariçte tutulmak istendiğinden yine Reversurus usulüne yahut onun yerine koyulmak üzere Roma tarafından yazılacak diğer bir emrin hükmüne uygun olarak meydana gelecek demek olur. O durumda da doğrudan doğruya Roma tarafından tayin edilmiş olan ruhani reis Babîâli’nin resmen tanıdığı murahhasaların kapıkethüdası makamında istihdam edilecektir. Kendileri de her türlü mesuliyetten uzak olarak istedikleri gibi meramlarını yerine getireceklerdir. Bundan dolayı millî emlak bile hükmen Propaganda idaresine girmekten kurtulamayacaktır. Bu durum ise Reversurus’un devlet tarafından tasdik edilmesinden daha fazla sakıncalar

⁹⁷⁰ I. Vatikan Konsili’nin sonunda ruhban cemiyeti umumunun kararıyla papalığın yanılmazlığını ilan edilmişti. Bu da Avrupa’da Katolik ülkelerde birçok tepkiyle karşılandı. Avusturya, Vatikan ile 1855 yılında yaptığı mukavelenamenin feshedebileceğini bildirilmiştir. Bu mukavele gereğince Avusturya’da bulunan rahipler sınıfı hakkında Roma hükûmetine verilmiş olan müdahale hakkı da tamamen Avusturya devletine geçmiş olduğu Papa’ya tebliğ etmiştir. bk. Basiret, t. 15 CA 1287/13 Ağustos 1870. Bu karar gereğince Osmanlı Devletinin birçok bölgesindeki Katolikler arasında da tartışma çıkmıştır. Kudüste bulunan Latin papazlarıyla Katolik Ermeni papazları arasında meydana gelen murazayı halletmek üzere Babîâli tarafından oraya Münif Bey gönderilmiştir. bk. Basiret, t. 4 CA 1287/2 Ağustos 1870. Papanın yanılmazlığı ilkesi Diyojen dergisi tarafından da mizahi bir dille hicvedilmiştir. bk. Diyojen, t. 7 CA 1288/25 Temmuz 1871.

⁹⁷¹ BOA, Y. EE., nr. 16/10.

doğuracaktır.”⁹⁷² Küpeliyan, cismani patrik ve murahhasaların devletçe istenilen vasıflarda bulunmaları sıkıntıları aşacağı inancına da şu şekilde karşı çıkmıştır: “Resmî patrikle murahhasalardan biri kendi üstünde bulunan asıl patrik veya piskoposun emrine tamamıyla uygun hareket etmeyecek olsa onun hakkında aforoz kılıcı hazır olur.”⁹⁷³

Küpeliyan, Hasunistlere heyet-i mahsusa tahsis edileceği söylentilerinin cemaat arasındaki ihtilafı daha da şiddetlendireceğini dile getirerek bir milletten olan ve mezhep itikadı açısından aralarında hiçbir fark olmayanların ayrı ayrı iki cemaate taksim edilmesinin de bu ana kadar görülmemiş olduğunu söylemiştir. Bunun için de garaz sahibi olan bu grubun, istekleri dinlenilmeyerek Fatih Sultan Mehmet Han’dan beri verilmiş olan imtiyazların devamının sağlanmasını istemiştir.⁹⁷⁴

Osmanlı hükûmeti diğer hususlarda olduğu gibi bu hususta da hem kendi hukukunu korumak istiyor hem de emniyet ve asayiş ihlal eden cemaatler arasındaki tartışmayı sonlandırmak istiyordu. Ancak her zaman karşısına papanın aforozu çıkıyordu. Küpeliyanlar iki grubun ayrılmasını istemeyip diğer grupla aynı inancı paylaştıklarını belirtmesine rağmen Hasunistler onların küfür içinde olduklarına inanıyorlardı. İşin özündeki esas mesele ise yine Reversurus idi. Küpeliyanlar, bunu cemaatin imtiyazlarını yok eden cismani bir mesele olarak görürken Hasunistler ise mezhepsel bir görünüm verip bunu kabul etmeyenlerin Katolik inancına aykırı davrandığını belirtiyorlardı. İşte bu kargaşa içerisinde bir de ecnebi devletlerin müdahaleleri işi daha da alevlendiriyordu. Diğer hususlarda olduğu gibi heyet-i mahsusa tayin edilmesi meselesinde de Fransa’nın baskısı söz konusu olmuştu. Küpeliyan bu konu ile ilgili Aralık 1873 yılında padişaha bizzat takdim etmiş olduğu arzuhâlinde cemaatini ikiye bölmeye çalışan Fransa’nın engellenmesini istiyordu.⁹⁷⁵

⁹⁷² BOA, Y. EE., nr. 16/10.

⁹⁷³ BOA, Y. EE., nr. 16/10.

⁹⁷⁴ BOA, Y. EE., nr. 16/10.

⁹⁷⁵ Küpeliyan, padişaha sıkıntısını şu şekilde arz etmiştir: “Şu günlerde Fransız elçisi cemaatimin ikiye ayrılmasına çalışıyor. Yani bir kısmını Roma’ya tabi kılarak devletin birtakım tebaasının ayrıca bir cemaat tanınmasına çalışmaktadır. Bu ise devletin hukukuna aykırıdır. Bu durum ayrıca mezhep vesilesiyle diğer Hıristiyanlara da başka ecnebi devletlerin müdahalesine yol açabilecek sakıncaları içermektedir. Osmanlı Devleti’nden bütün patriklere verilen hukuk ve imtiyazları teyit eden hatt-ı hümayûnun hükmüne tamamen aykırıdır. Arzedilen şeklin yerine getirilmesine izin verilmesi cemaatimizin bütün bütün perişan olmasına da sebep olacaktır.” bk. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 29, t. 1.3.1873.

Sadık Paşa Fransa’da bu olayın nabzını tutmak için birkaç gün hiçbir Fransız vükelasıyla bir görüşme yapmamıştır. Daha sonra bir dizi görüşmelerde bulunmuştur. Yaptığı görüşmelerden ve edindiği izlenimlerden Fransızların heyet-i mahsusa işine körü körüne baktıklarını ve işin ehemmiyetini bilmediklerini belirtmiştir. Paşa, Fransız vükelasından bazı kişilerle görüştüğünde onların bu işte biraz ileri gittiklerini kendilerinin de kabul ettiklerini ancak Alman prensi Bismark’ın kendilerini sıkıştırdığından bu Katolik işinin her ne şekilde olursa olsun bir karara bağlanmasından memnun olacaklarını belirttiklerini söylemiştir.⁹⁷⁶ Sadık Paşa’nın gönderdiği mektupta da görüldüğü üzere Fransızların Hasunistler hakkında olumlu netice almasına engel olan husus çoğu zaman Almanya’nın karşı siyasetiydi. Hariciye Nazırı Reşit Paşa’nın “çok gizli” kaydıyla Aristrachi Bey’e 22 Ocak 1874’te gönderdiği mektup, bu çekişmeyi çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Bu mektuba göre Fransız büyükelçisi Katolik Ermeniler konusunu Fransız imparatoru ile görüşmüştür ve Hasun taraftarlarının bir patriğe sahip olma konusunda yetkili kılınması kararlaştırılmıştır. Ancak Alman elçisi Osmanlı Devleti’nin bu iç sorununa Fransız müdahalesini hoş görmediğini ve Roma’ya mümkün olduğunca az taviz verilmesini istediğini belirtmiştir. Fransız müdahalesi bu ülkeyle olan ilişkilerde bozulmaya yol açmaktadır. Ancak Almanya Babiâli’ye yardım ve destek sözü verdiği için Babiâli Fransa’nın tutumundan fazla etkilenmeyecektir. Yine bu mektupta, cemaat arasında meydana gelen tartışmaları Babiâli’nin sivil bir vekil atayarak çözmek istediği belirtilmiştir.⁹⁷⁷

Hasunistlere heyet-i mahsusa tayin edilmesi hususu Osmanlı hükûmetinin vükelası arasında da tartışmalara neden olmuştur. Vekillerden kimi bunu olumlu karşılarken kimi de tam tersi istikamette görüş belirtmişlerdir.⁹⁷⁸

⁹⁷⁶ BOA, Y. EE., nr. 91/34.

⁹⁷⁷ Bozkurt, a.g.e., s.185.

⁹⁷⁸ Bu ikilemin en iyi örneği Mahmut Paşa’nın yazdığı arızasında görülür. Mahmut Paşa üyeler arasındaki ihtilafı şu şekilde dile getirmiştir: “Katolik meselesi yüzünden dünya ve özellikle bizim hâlimiz pek fena olmuştur. Bu meselede burada çektiğimi bir ben bilirim. Fesubhanallah güya bu meselenin halli yani Hasunistlere bir ruhani veya cismani reis tayin edilmesi meclis-i hasda herkes tarafından kabul ve tasdik edilmiş de yalnız bir ben muhalif olduğumdan karar verilememiş diye burada sefarete yanlış sözler iletiliyor. Sefâret de buna inanıp arkadan arkaya bana ihtarlar da bulunması ne garip bir durumdur. Eğer olayın hakikati böyle olsa bir mahalde bir reyin muhalefeti ne kadar tesirli olabiliyor. Ben de buna icray-ı nüfuz etmem nasıl kabil olur. Hâl böyle ise mecliste reye müracaat olunup da çoğunluk oyu ile niçin hüküm ve karar verilmiyor. Bunu sefarete tebliğ edenler düşünmezse bile sefâret memurlarının anlaması mümkündür. Maddenin hakiki böyle olmayıp bu maslahatta benim gibi muhalif reyde bulunanların çoğu meydandadır. Özellikle Şeyhülislam, Serasker Paşa, Rıza Paşa, Ticaret Nazırı Mahmut Paşa ve Abdi Paşa

Vükela arasında meydana gelen bu tartışmalardan sonra 25 Şubat 1874 tarihinde Hüseyin Avni Paşa, Hasunist grubunun ileri gelenlerine bir vekil seçmeleri için buyruldu vermiştir. Bu buyruldu; iki sene önce Katolik Ermenilere patrik atanmış ise de ihtilafların giderilemediği, Hasun taraftarının patriklik haricinde kaldığından kendilerinin işlerini görmede zorluk çektikleri belirtilmiştir. Hasunistlerin bu durumdan çok şikâyetçi oldukları dile getirilerek devlet açısından da asayiş ihlal edecek durumların ortaya çıkması düşünüldüğünden buna bir çözüm getirmek istendiği dile getirilmiştir. Ancak bu takımın ruhani reisleri devleti tarafından tanınmadığından taşra meclislerinde aza sıfatıyla kabul edilmemek üzere gerek Dersaadet ve gerek taşradaki işlerini görmek için avamdan ve dirayet sahibi kişilerden uygun olan kişilerin hükûmet tarafından seçilip vekil sıfatıyla tayin edilmesi ve Dersaadet'te bulunan vekilin Babiâli'ye müracaatının da tabii olduğu belirtilmiştir. Bunun için padişah iradesinin de bu hususta mutabık olduğu belirtilerek Dersaadet'te bulunan Hasunist gruba işlerini görmek için vekil tayin edildiğinden memurluğunun yerine getirilmesi için Dersaadet'te bulunan Hasunist takımının işlerini görmek için yardımcı olunuz denmiştir.⁹⁷⁹ Hüseyin Avni Paşa buyrulduğunu daha sonra taşradaki bütün Katolik Ermenilere göndererek Hasunist gruptan olanların bu hususta yardımcı olmasını istemiştir.⁹⁸⁰ Buyruldu doğrultusunda yapılan seçim sonucunda Tıngırzade Pozant Efendi vekil olarak tayin edilmiştir.⁹⁸¹

Babiâli tarafından tamamen sivil nitelikte bir memurun atanması Alman hükûmeti tarafından da güzel karşılanmıştır. Nitekim Testa'nın 11 Mart 1874'te Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazı, Osmanlı Devleti'nin soruna verdiği önemi ve çözümü için sarfettiği çabaları göstermektedir. Testa, sadrazamın ona Sultan Abdülaziz ile Fransız büyükelçisi arasındaki konuşmayı aktardığını yazmaktadır. Sultan, elçi ile konuşurken elçiyi çok suskun bulmuş, elçi tam ayrılırken Ermeni sorununun ne şekilde çözülmesini

gibi kişiler de bu fikirde bulunmasıyla iş tabii olarak yürütülemiyor. Bu iş pek çok mütalaa ve tetkik edilerek kendime göre bir reyde buldum. İnâat etmeyerek reyimde sebat etmeyi itikat edinmiş oldum ise bununla ayıplanmam gerekir mi? Ama bu rey bazı tarafa hoş gelmez ise ne yapalım. Bir rey var mıdır ki iki muhalif tarafı da hoşnut etsin. Eğer diğer bir reyde bulunmuş olsaydım diğer taraf memnun olur muydu? Hâsılı başınızı ağrıttım. Ben devletin hukukunun menfaatinin bu şekilde olduğunu gördüm ve bu reyde buldum. Hatam varsa nefsim aittir. Bu hususta ecnebilerin müdahalesini de aklım kabul etmiyor. Devletçe bizim bildiğimiz cihet-i politikiye var ise orası da meydana konulup görüldüğü hâlde o da düşünülür efendimiz." bk. BOA, Y. EE., nr. 25/13.

⁹⁷⁹ BOA, Y. EE., nr. 24/64; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 61.

⁹⁸⁰ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 63.

⁹⁸¹ BOA, Y. EE., nr. 24/64.

arzu ettiğini sormuştur. Elçi, şahsi görüş olarak bu sorunun çözümünde Hasunistlerin arzularının da göz önünde tutulması için dua ettiğini, bu yapılmadığı için de suskun kaldığını belirtmiştir. Elçi ayrıca, Hasunistlere verilen mühürde “*Hasunistlerin Vekili*” değil, “*Ermeni Katolik Topluluğun Vekili*” işaretinin bulunmasını şahsi olarak sultandan rica etmiştir. Sultan bunu sadrazama iletmiştir. Hüseyin Avni Paşa buyrulduyu değiştiremeyeceğini, ona mühürdeki Hasun kelimesinin bırakılıp, sadece “Pozant Efendi Tıngır, İstanbul Vekili” ifadesinin konulabileceğini söylemiş, sultan da bunu kabul etmiştir.⁹⁸²

Hasunlulara vekil tayin edildikten sonra yapılacak ilk önemli iş, emlakların taksimi meselesi idi. Bu husus sadrazamın buyrulduşunda da zikredilmişti. Hüseyin Avni Paşa meclis-i mahsus mazbatasında da zikredildiği gibi iki tarafın arasının düzeltilmesi için çok uğraş verildiğini ancak bunun mümkün olmadığını belirterek, bu tefrikadan dolayı mabet ve emlakın taksimi hususunda hiçbir kişiye sen haksızsın denilmeyecek şekilde iki taraftan da seçilmiş bir komisyon kurulmasının uygun olacağını belirtmiştir. Daha sonra Hüseyin Avni Paşa'nın görüşü doğrultusunda padişah iradesiyle de bu komisyonun kurulmasına karar verilmiştir.⁹⁸³

4. Katolik Ermeni Cemaati İçerisinde Yaşanan Sosyal ve Dinî Problemler

Katolik Ermeni cemaati arasında sözlü olarak meydana gelen tartışmaların fiili müdahalelere varacak dereceye gelmesi cemaatin aynı kurum altında dinî, idari, sosyal ve kültürel açıdan bir araya gelmelerini imkânsız kıldı. Bu durum da tabii olarak cemaatin kurumsal yapılarının ayrılması sürecini doğurdu. Bu kurum ve yapıların en başlıca gelenleri ise kilise, mektep, hastane ve mezarlıklardır.

4.1. İstanbul'daki Sosyal ve Dinî Kurumların Paylaşım Problemleri

Kilise, mektep ve hastanelerde meydana gelen tartışmalar değişik nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Tartışmaların nedenlerinden biri kiliselere yapılacak olan memur tayini hususuydu. Bunun bir örneği Samatya'da bulunan Katolik Ermeni Kilisesinde meydana gelmiştir. Samatya Merkez Zabıtasından Fatih Kaymakamlığına yazılan bir yazıda Samatya Katolik Ermeni Kilisesindeki problemden şu şekilde bahsedilmiştir.

⁹⁸² Bozkurt, a.g.e., s. 186.

⁹⁸³ BOA, Y. EE., nr. 24/57.

“Samatya Ermeni Katolik Kilisesinde perşembe günü öğle saatlerinde ahali birikmişti. Bunun sebebi sorulduğunda problemin bu kilisenin mütevellisi bulunan Kocazade Artin Efendi’nin biraderzadesi Köçezade Oseb’in Hasun tarafından vekil olarak atanmasından kaynaklandığı söylendi. Oseb’in bu kiliseye bir memur-u mahsus tayin edeceği bir sırada Camcı oğlu Suraye ile kuyumcu esnafından Sarraf oğlu Antran bu atama işinin mümkün ise gelecek pazar günü olmasını teklif etmişlerdir. Buna da gerekçe olarak Samatya ahali burada hazır bulunursa daha güzel olur demişlerdir. Bunun üzerine Oseb ve yanındakiler bunun olabileceğini söyleyip güzel bir şekilde ayrılmışlardır. Ancak dün (yani Çarşamba günü) kilisede kimse yokken Mısırlıoğlu Andon Bey, Kuyumcuyan Bedros Efendi, Tıngıroğlu Karabet Efendi, Vartan Bey ve diğer bazı kişiler gelip bu kilisenin bazı yerlerini mühürlemişlerdir. Bunun yanında kendi taraftarlarından birkaç kişiyi de bu kilisenin işlerine memur ettikleri Şark Ermenileri tarafından haber alınmıştır. Şark Katolik Ermenileri de bu işe razı olmayıp gelip bu mühürleri sökeceklerini söylemişlerdir.”⁹⁸⁴

Samatya zaptiye müdürü, kilisedeki bu yetki tartışmalarının kötü bir noktaya gideceğini hissettiğinden kilisenin mütevelli vekili Oseb ve Samatya’nın ahalisinin hazır bulunduğu ortamda mühürleri söktürmüştür. Kilisenin yönetimi de Oseb’in vakaletine verilmiş ve idaresi için de sekiz memur tayin edilmiştir. Zaptiye müdürü Fatih Kaymakamlığına gönderdiği 6 Haziran 1869 tarihli yazısında Katolik milletinin öteden beri aralarında olan tartışmalardan dolayı Samatya Kilisesinin mütevellisinin iki grup olduğunu; Hasun tarafından yedi sekiz kişi kiliseye iskân edilmekte olduğundan Şark Katolikleri tarafından da bu kişinin iskân ettikleri memurlara razı olmayarak onlar da yedi sekiz kimse iskân ettiklerini; bunun ise ileri fena durumlara yol açacağını belirtmiştir.⁹⁸⁵ Görüldüğü üzere Samatya’daki kilisede başlayan bu tür tartışmalar daha sonra Galata ve Ortaköy gibi Katolik kiliselerin bulunduğu bölgelere de yayılmaya başlamıştır.⁹⁸⁶

Kilise ve hastanelerde meydana gelen tartışmalardan biri de dua esnasında patriğin isminin anılmaması meselesiydi. Bilindiği üzere Hristiyanlığın diğer mezheplerinde olduğu gibi Katolik Ermeni mezhebinde de dua esnasında patriklerin

⁹⁸⁴ BOA, HR. SYS., nr. 2821/55.

⁹⁸⁵ BOA, HR. SYS., nr. 2821/55; Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, HR. SYS., nr. 2821/57.

⁹⁸⁶ BOA, HR. SYS., nr. 2821/58.

isimlerinin anılması kadim ayinlerinin bir gereğiydi. Muhalifler Hasun'un ruhani başkanlığını kabul etmediklerinden Beyoğlu'nda bulunan Katolik Ermeni Kilisesinde bir müddetten beri ismini duadan çıkarmışlardı. Bu kiliseye gelen Hasun taraftarları ise patriğin isminin duadan çıkarılmasına şiddetle karşı çıktılar. Bu durum karşısında taraflar arasında büyük bir kavga çıkma ihtimalini göz önünde bulunduran zaptiye müşiri buraya iki yüzden fazla zaptiye neferi sevk ederek önlem almış ve büyük bir kavgayı önlemiştir.⁹⁸⁷

Hasunistlerin Beyoğlu, Galata ve Ortaköy'de bulunan kiliseleri hükûmet tarafından geçici olarak muhaliflere verilmiştir. Ancak hükûmet bu kiliselerde muhaliflerin sadece ibadet edebileceklerini belirterek millî işlere dair bir şey yapamayacaklarını belirtmiştir. Hasun hükûmetin bu kararına da karşı çıkmıştır. O, özellikle Galata'daki Patriklik Kilisesinde ruhani işler dışında cenaze kaldırma, vaftiz ve nikâh gibi milletin sosyal işlerinin de görüldüğünü belirtmiş ve bu vazifelerin yerine getirilmesinin kendi görevi olduğunu söylemiştir. Buna delil olarak da kendisine verilen beratı göstermiştir. Osmanlı hükûmeti Hasun'un itirazlarını haklı bulmamış ve kilisede bir taşkınlık çıkarmaması için ona uyarıda bulunmuştur. Ancak bu defa taşkınlıklar muhalifler tarafından yapılmıştır. Onlar, kilisedeki patriklik kürsüsünün üstünde bulunan kutsal eşyayı yırtarak Hasun'un ruhani ve cismani hiçbir yetkisinin olmadığını ima etmişlerdir. Bunun üzerine Hasun, tekrar hariciye nezaretine dilekçe vermiş ve cemaati içerisinde olan bir grubun yaptığı hareketlerin kabul edilemeyeceğini şu şekilde belirtmiştir: "Galata Patrikhanesinde padişah iradesiyle teşekkül edilmiş olan millet meclisini lağv hükmünde tutarak millet işlerini idare etmek üzere yeniden birkaç aza tayin etmişlerdir. Taşra eyaletlerde oturan Katolikleri teşvik etmek için ruhani hükûmete aykırı basılan bazı evrakları dağıtmak üzere hazırlamışlardır. Galata Kilisesine de yakında başka memurlar tayin edecekleri tarafımızdan işitilmiştir. Artık buna dayanamadığımızdan devletin bu konuda yardım etmesini ve bunların yaptıkları müdahalelerin engellenerek ruhani hükûmetin icrasının ortadan kaldırılmaması ve itaat etmeme düşüncesinde olan papazların ihraç edilmesiyle yerine ruhani hükûmetimizden emniyet sahibi papazların tayin edilmesini isteriz."⁹⁸⁸

⁹⁸⁷ Basiret, t. 1 ZA 1286/2 Şubat 1870.

⁹⁸⁸ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

Muhafifleri kiliseden atamayan Hasun, bu grubun rahiplerinin ve keşişlerinin kendisine ve Roma Kilisesine isyan etmelerinden dolayı mezhepçe merdud olduklarını bildirmiştir. Ona göre; “Bu andan itibaren bu kişilere ne Katolik denilecek ne de o nazarla bakılacaktı.”⁹⁸⁹ Ayrıca Katolik kiliselerinde ayin yapma hakları da bilfiil sakıt olmuş olacaktı. Hasun muhaliflerle beraber Osmanlı Devleti’ne de eleştiriler getirmiştir. Ona göre Osmanlı Devleti kendisi için bir takım imtiyazlar vermişti. Bundan dolayı devlet bunun gerekliliklerini yerine getirmeliydi.⁹⁹⁰

Hasun, muhalifleri aforoz ettikten sonra bu bildirisini kiliselere dağıtırmaya başlamıştır. Ancak bu durum Beyoğlu Kilisesinde şiddetli bir çatışmaya dönüşmüştür. Hasun’un taraftarları muhaliflerin ayin yaptığı bir sırada kiliseye girmiş ve onların ruhani memurluklarını reddeden otuz sekiz sayfalık bir belge bırakmışlardır. Belgeden bir kısmı da kilisenin duvarlarına asılmak istenmiştir. Bu sırada iki grup arasında çatışma çıkmış ve Hasun’un adamları dışarıya çıkıp kama ve bıçaklarıyla tekrar gelerek kilise içerisinde hakarete bulunmuşlardır. Yaşanan arbededen sonra Hasun’un adamları yakalanıp zaptiye memurlarına teslim edilmiş ve daha sonra Beyoğlu mutasarrıflığına götürülmüştür. Hükûmet tarafından olaya karışanların soruşturmaları istenerek inceleme başlatılmıştır.⁹⁹¹

Muhafiflerin ileri gelenlerinden Düz Mihran ve Agop gibi kişiler bu durumdan duydukları üzüntüyü dile getirerek olayların sebebinin *Poleyim tarafından imzalanmış olan evrakın kilisenin kapısına asılmasından kaynaklandığını ve halk içinde de tartışmalara yol açtığını dile getirmişlerdir. Poleyim’in devletin ceza kanununun 132. maddesini yok sayan böyle işlere kalkışması cemaatlerinin ayinlerini yerine getirmeye mani olduğunu, onun İstanbul’da kaldıkça asayişin de mümkün olamayacağını, devletin de bu konuda çok zarar görebileceğini* belirterek hükûmetten yardım istemişlerdir.⁹⁹²

İki grup arasında meydana gelen kurumsal tartışmalardan dolayı Venedik’te bulunan Mihitarist Cemiyeti de kendilerinin İstanbul’da bulunan kurumlarının ecnebi müdahalesinden korunmasını istemiştir. Cemiyetin başkanı Şenserkoci yüz yetmiş

⁹⁸⁹ BOA, HR.TO., nr. 549/43.

⁹⁹⁰ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁹⁹¹ BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

⁹⁹² BOA, İ. MMS., nr. 38/1600.

seneden beri Osmanlı Devleti'nin sadık tebaası olan Mihitarist Cemiyeti ruhaniyesinin gerek Osmanlı Devleti'nde ve gerek ecnebi memleketlerde tasarruf sahibi oldukları manastır ve mekteplerin saltanat-ı seniyyenin himayesi altında bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁹³ Başkan ayrıca bu kurumlara hiç bir müdahalede bulunulmaması için bir berat verilmesini istemiştir.⁹⁹⁴ Bu istek üzerine daha sonra sadretin yazdığı arz tezkiresi doğrultusunda çıkarılan iradeyle Mihitaristlerin mutasarrıf oldukları manastır ve mekteplerin Osmanlı Devleti'nin himayesinde olduğu belirtilmiştir.⁹⁹⁵

Osmanlı Devleti'nde Katoliklerin hamiliğini üstlenen devletlerden biri Fransa ve diğerinin ise Avusturya olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu devletler zaman zaman kendileri için yaptığı dinî yapıları Katolik Ermenilere hibe ediyorlardı. Bunlardan biri de 1857 yılında Avusturya Devleti tarafından Katolik Ermenilere hibe edilmiş olan Beyoğlu'ndaki Saint Trinite Kilisesi idi. Bu kilise iki cemaat arasında tartışmalara neden olmuş Hasunistler kilisenin kapanmasına çalışırken diğer grup ise kiliseyi kendi tasarruflarına almaya çalışmışlardır. Avusturya Devleti gruplar arasındaki tartışmalara müdahale etmeyerek kilisedeki hukukunun korunmasını istemiştir. Babiâli'ye Avusturya sefaretinden bu konu ile ilgili olarak gönderilen yazıda iki tarafa da bu hususta tembihler yapılmasını, bunlardan hangisi kilisenin haklarına tecavüz etmeye kalkışacak olurlarsa bunun hükûmet tarafından engellenmesini rica etmiştir.⁹⁹⁶

Gruplar arasında tartışmaların meydana geldiği diğer kurum ise bu milletin hastaneleridir. Hasun'un Reversurus'u kabul etmesinden dolayı Katolik Ermeni milletinden bir hayli kişi millî işlerden de ellerini çekmişlerdi. Pangaltı'da bulunan hastanenin meclis azası on iki kişiden meydana geliyorken tepki olarak altı kişi istifa etmiş ve hastanenin işlerinde de aksamalar meydana gelmişti. Hastane Hasunistler elinde bulunuyorken çok geçmeden muhalifler meclis azalığında üstünlük sağlayarak

⁹⁹³ Hasunist-Antihasunist tartışmaların yoğunlaştığı bu zaman diliminde İstanbul'da bulunan Mihitaristlerin kendi aralarında da mekteplerin yönetimi vb. konularda birçok problem çıkmaktaydı. Örneğin, Kadıköyü'nde bulunan Mihitarist mektebinde Venedik tarafından atanan müdür görevden el çektilmesinden dolayı birçok tartışmalar meydana gelmişti. Bundan dolayı Venedik'teki Mihitarist Cemiyeti reisi Jozef Hermez hariciye nezaretine gönderdiği yazıda bu mektebe atanan müdürün cemaat arasındaki birtakım muhalif kişiler tarafından hile ve desiseler ile görevden el çektildiğini ve okulda eğitimin yapılamaz hale geldiğini belirtmiştir. Reis ayrıca bu okulun binbir türlü fedakârlıklarla yapıldığını belirterek bu duruma kayıtsız kalamayacağından görevinden istifa edeceğini söylemiştir. bk. BOA, HR.TO., nr. 513/23; HR. TO., nr. 457/30.

⁹⁹⁴ BOA, HR.TO., nr. 453/4.

⁹⁹⁵ BOA, İ. HR., nr. 244/14509.

⁹⁹⁶ BOA, HR. SYS., nr. 1786/29; Ayrıca bk. BOA, HR.SYS., nr. 2851/1.

yönetimi ele geçirmişlerdir.⁹⁹⁷ Daha sonra bu hastane uzun yıllar boyunca iki grup arasında el değiştirerek hep tartışmaların merkezinde olmaya devam etmiştir.

Kiliselerde ve hastanelerde yaşanan tüm bu tartışmalarla ilgili olarak Hasunistler tarafından bir layiha düzenlenerek hükûmete verilmiş ve özet olarak şu hususların altı önemle çizilmiştir:

1) Aforoz olmuş papazlar (muhalifler), Hasun grubunun sahip olduğu kiliselere giremeyeceklerdir.

2) Avamdan olan muhalifler, kiliselerine gereken riayette bulunur ve kilisenin dâhili kanunlarını ihlal etmezlerse serbestçe ibadet edebileceklerdir.

3) Hangi gruptan bulunursa bulunsun kiliselere herhangi bir tecavüz meydana gelirse failleri şiddetle cezalandırılacak, zabtetmiş oldukları kiliseler ellerinden alınacak ve eski sahiplerine iade edilecektir.

4) Bu kiliselerin her türlü taarruzdan korunması için sadareten bir emirname yazılarak kapıların üzerlerine asılacaktır.

5) Beyoğlu'nda bulunan hastane kendilerinde kalıp, hastane dâhilinde bulunan kilise de her türlü taarruzdan korunacaktır.

6) Bu kurallara (statüko) bütün Osmanlı eyaletlerinde riayet edilecek ve iki aydan beri kapalı olan kilise açılacaktır.⁹⁹⁸

Ne yukarıdaki layihayı yayınlayan Hasunistler ne de muhalifler kendi çıkarları dışında olaylara yaklaşmadıklarından kavgaların sonu bir türlü gelmemiştir. Olaylar hep karşılıklı suçlamalarla devam ederken kilise tartışmaları iki grup arasının düzeleceği zamana (1888) kadar devam etmiştir.⁹⁹⁹ Osmanlı Devleti diğer konularda olduğu gibi bu konuda da problemi çözmedeki temel yaklaşımı iki esasa dayanmıştır. O da, devletin

⁹⁹⁷ Basiret, t. 25 ZA 1286/26 Şubat 1870.

⁹⁹⁸ BOA, HR. TO., nr. 511/78.

⁹⁹⁹ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 546.

asayiş ve güvenliğin zedelenmemesi ve Katolik Ermenilerin kadim imtiyazlarının korunmasıdır.¹⁰⁰⁰

4.1.1. Gıda ve Mezarlıklarla İlgili Problemler

Katolik Ermeniler devlet tarafından ayrı bir millet olarak kabul edildikten sonra diğer gayrimüslim milletlere tanınan haklar kendilerine de tanınmıştır. Bunlardan biri de Katolik milletin fakirlerine, hastanelerine, mekteplerine ve sıbyanına devletin bağış kabilinden yapmış olduğu et ve ekmek tayinleridir.¹⁰⁰¹ Uzun yıllar Katolik cemaatinin faydalandığı bu devlet hizmetinden gruplaşmalardan dolayı aksamalar meydana gelmiştir.¹⁰⁰²

Osmanlı hükûmeti resmî olarak Kûpeliyan'ı Katolik Ermeni cemaatinin lideri olarak kabul ettiğinden et tayinatı onun vasıtasıyla yürütülüyordu. Hasun taraftarları Babîâli'ye gönderdikleri arzuhâllerinde patriğin kendilerine et vermediğini, bu yüzden de cemaatin çocuklarının perişan bir durumda olduğunu belirttiler.¹⁰⁰³ Bu şikâyetler dikkat çekici bir şekilde Viyana Mihitarist Ruhban Cemiyeti tarafından da dile getirilmiştir. Çünkü Viyana Mihitaristleri Venedik Mihitaristlerinden farklı olarak tartışmaların yaşandığı bu dönemde Hasunist taraftarı idiler. Bundan dolayı onlar da hükûmete verdikleri dilekçelerinde kendilerinin mağduriyetinin giderilmesini istediler.¹⁰⁰⁴

Hükûmet gelen şikâyetler üzerine patriğe bu husus hakkında fikrini sordu. Patrik söylentilerin kesinlikle uydurma olduğunu ve şikâyetlerin birkaç kişinin kışkırtmasından ibaret olduğunu belirtti. Hükûmet sadece patriğin görüşüne itibar etmenin yeterli olmayacağını düşündüğünden daha sonra geniş bir araştırma yaparak bu meseleleri meclis-i mahsusta tartıştı. Meclis-i mahsus yaptığı araştırmalar sonucunda bu şikâyetlerin Katoliklerin birkaç ileri gelenleri tarafından henüz mümeyyiz olmamış çocukların ağzıyla *perişan olduk* gibi cümlelerle dile getirildiğini ancak işin aslında öyle

¹⁰⁰⁰ bk. BOA, İ. HR., nr. 78/3815; İ. MMS., 45/1896.

¹⁰⁰¹ BOA, İ. HR., nr. 24/1106. Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermeni cemaatine yaptığı bu tayinatlarla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yüzlerce belge bulunmaktadır. Örnek olması açısından bk. BOA, HR. MKT., nr. 226/46; İ. MMS., nr. 19/841; İ. HR., nr. 229/13432; A. MKT. MHM., nr. 426/63.

¹⁰⁰² BOA, HR. TO., nr. 513/56.

¹⁰⁰³ BOA, İ. DH., nr. 660/45974-1; HR. TO., 510/56.

¹⁰⁰⁴ BOA, HR. TO., nr. 510/56. Viyana Mihitaristleri genel olarak Venedik Mihitaristlerine göre daha çok papalığa yakın bir anlayışa sahip olmuşlardır. Agop Minassian Bey'le 20.04.2010 tarihli görüşmemiz.

olmadığını belirtti. Meclis-i mahsus Hasunistlerin şikâyetinin bir diğer nedenini de şu şekilde belirtmiştir: “Hasun Efendi taraftarları şu anki patriğin papa tarafından aforozlandığı şayiasıyla öbür takımın kestiğini yememekte ve o vasıta ile lahm (et) tayinatı aldurmamaktadır.”¹⁰⁰⁵ Meclis-i mahsus ayrıca Hasun’un devletin hukukunu hiçe saydığından daha önceden görevinden alındığını bu yüzden et tayinatının yine devletin tanıdığı Patrik Küpeliyan’ın himayesinde gerçekleştirilmesini istemiştir.¹⁰⁰⁶

Katolik cemaatindeki gruplaşmaların getirdiği diğer bir sıkıntı da mezarlıklar meselesiydi. Katolikler Ermeni kilisesinden ayrıldıklarında daha önceden beraber gömüldükleri mezarlığı kullanmaları birçok kavgalara sebep olmuştu.¹⁰⁰⁷ Osmanlı Devleti Katolik cemaatine Ermenilerden ayrı olarak Taksim civarında bir mezarlık tahsis etmişti. Ancak bu mezarlık şehre yakın olduğundan hükûmet tarafından buraya ölü gömülmesi yasaklanmış ve Feriköy’de geniş bir arazi bağışlanmıştı. Mezarlığın etrafına duvar çekilerek içine de bir kilise inşa edilmiş ve buranın plan, harita ve resmî belgeleri de Küpeliyan’a verilmişti. Nizamname gereğince de bu mezarlığı idare etmek üzere bir komisyon-u mahsus tayin edilmişti. Nizamnamede ayrıca ölü defnetmek için Küpeliyan’dan ilmuhaber alınması şart koşulmuştu. İlmuhaberi almayanların bu kabre defnedilmemesi ile ilgili olarak komisyon-u mahsus tarafından mezarlığın bekçisine emir verilmişti. Ancak Hasunistler Küpeliyan aracılığıyla hiçbir maslahatlarını görmeyeceklerini bildirmişlerdi. Bu yüzden karşılıklarına iki seçenek çıkmaktaydı. Ya kendi malları olan bu kabristandan sarf-ı nazar ederek başka bir mahalle defnedilecekler ya da Latin milletinin kabristanına müracaat etme mecburiyetinde kalacaklardı.¹⁰⁰⁸ Hasunistlerin bu sıkıntılarını gören hükûmet ölülerini defnetme ile ilgili ilmuhaberlerini beylikçi dairesinden almalarını isteyerek sorunu bir nebze olsun çözmüştür. Şark gazetesi hükûmetin mezarlık problemi ile karşı karşıya kalmasını geçmişteki siyasi hataların sonucu olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Merhum Âli Paşa gerek bu meselede ve gerek Osmanlı Devleti’ndeki bütün Katoliklerin Roma Kilisesiyle olan münasebetleri hakkında doğrudan doğruya muhabere etmeye gayret ettiği bir sırada bazı kişiler onu uyarmıştır. Âli Paşa da onların uyarılarına karşılık ‘Eğer hükûmet tarafından bunlara örfi ve cebri tedbirlere kalkılırsa uzun zamandan beri hükûmetin aldığı

¹⁰⁰⁵ BOA, İ. MMS., nr. 45/1896.

¹⁰⁰⁶ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 60.

¹⁰⁰⁷ BOA, A. MKT., nr. 27/9.

¹⁰⁰⁸ Levant Herald, t. December 5, 1874/ 5 Aralık 1874.

önlemler boşuna gidecek ve Osmanlı Devleti'nin tebaasından olan Katolik Ermeniler Latin milletine müracaat etmekten başka bir çareleri kalmayacaktır' demiştir. Buna rağmen Âli Paşa'nın sözüne itibar edilmemiş ve Hasunistlerin elinde olan mabetler, mektepler, hastaneler, fukarahaneler ve kabristanlar Küpeliyan grubuna teslim edilmiştir. Ancak bunların asıl maksatlarının tersine olarak Latinlerin mabet, mektep, hastane ve kabristanlarına müracaat etmeye mecbur oldukları aşikâr olmuştur.”¹⁰⁰⁹ Şark gazetesinin Levant Herald'dan alıntıyla zikrettiği yukarıdaki yorumlardan da görüleceği üzere Âli Paşa'dan sonra gelen Osmanlı devlet adamlarının Katolik Ermeni meselesine iyi kafa yoramadıkları ve bu milletin Latinlerin kucağına atıldığı belirtilmiştir.

Hasunistlerle Antihasunistler arasındaki tartışmalar Osmanlı hükûmetinin yeni kanuni düzenlemeler getirmesine sebep oluyor ve kimi zaman bu durum diğer Gayrimüslim cemaatler için de bir emsal teşkil ediyordu. Örneğin Hasunistler resmî birçok işte kullanmaları gereken ilmuhaberleri Küpeliyan'dan almayacaklarına dair istekte bulduklarında bu istekleri hükûmet tarafından uygun görülmüştür. Kısa zaman içerisinde yapılan düzenlemelerle Hasunistlere ilmuhaberlerini mahalle muhtarlıklarından alabilecekleri söylenmiştir.¹⁰¹⁰ Daha sonra bu uygulama diğer gayrimüslim cemaatlerde de uygulanarak artık ilmuhaberlerin patriklerden değil muhtarlıklardan alınacağına dair yeni uygulamaya gidilmiştir.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁹ Şark, t. 29 L 1291/9 Aralık 1874.

¹⁰¹⁰ BOA, Y. PRK. AZN., nr. 3/17.

¹⁰¹¹ Osmanlı Devleti'ndeki diğer gayrimüslim cemaatlerden özellikle de Ermeni cemaatinden patrikler ilmuhaber verme yetkisini çok suistimal etmekteydiler. Patrikler ilmuhaber verme meselesini Hristiyan akaidine bağlılardı. Örneğin bir Ermeni Hristiyanının dinî akaidi açısından bir eksiklik meydana gelse veya patriğin onun hakkında hoşnutsuzluğu bulursa kendisine ilmuhaber verilmiyordu. Günlük işlerinin yürütülmesi için ilmuhabere ihtiyacı olan bu kişiler patriğe *kemaliyle itaat etmediğinden* dolayı günlük işlerinde birçok aksamlar meydana geliyordu. Bundan dolayı da patriklerin elinden bu yetki alınarak daha sonra muhtarlara tahsis edilmiştir. Ancak bu durum patriklerin şikâyetine neden olmuştur. Mezahib Müdürü Mustafa Efendi 29 Ocak 1888 tarihinde yazdığı layihada bu konu üzerinde durarak patriklerin şikâyetlerini eleştirmiş, “Eğer onlar ilmuhaber verilmediğinden dolayı paralarının eksildiğini söylüyorlarsa devlet onlara bu eksikliği giderecek parayı verecektir.” diyerek onların akçeden ziyade başka amaçlarla bu yollara düştüğünü belirtmiştir. Ayrıca Mustafa Efendi muhtarlara ilmuhaber verilmesi hususunun Hasunist-Antihasunist tartışmalarına bir çözüm bulma amaçlı geliştiğini de belirtmiştir. bk. BOA, Y. PRK. AZN., nr. 3/17, t. 29.1.1888; İstanbul'da ilmuhaberlerin muhtarlardan alınmasına Ermeni Patrikhanesi tarafından gösterilen mukavemetten dolayı alınan şurâ-yı devlet kararları için bk. Osman Nuri Engin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, C VIII, s. 4296-4299.

4.2. Taşradaki Sosyal ve Dinî Kurumların Paylaşım Problemleri

Katolik cemaati arasındaki gruplaşmaların günyüzüne çıktığı andan itibaren taşradaki cemaatler arasında da ikilik meydana gelmeye başlamıştır. Bu hususla ilgili olarak Basiret gazetesinin 4 Şubat 1870 tarihli nüshasında şu ibareler geçmektedir: *Hasun Efendi'nin aleyhinde bulunan Katolik Ermenilere devletin vilayetlerinde oturan Katolik Ermenilerin ekserisi katılmıştır. Hâlâ da katılmakta oldukları görülmektedir. Şu hâlde göre Hasun Efendi tekrar Dersaadet'e döndüğü takdirde ruhani idaresi altında ancak birkaç binden başka kimsenin kalmayacağı şu anki durumlardan öyle gözüküyor.*¹⁰¹²

Taşradaki Katolik cemaatinin nüfus yapısına bakıldığında hangisinin Hasunistlerden, hangisinin muhaliflerden olduğunu ilk başta kestirmek zordu. Çünkü olaylar daha yeni alevlenmeye başladığından Hasun'un yaptığı girişimlerden hoşlanmamasına karşın papanın ruhani hükûmetinden korkanlar da vardı. Bunlar ise kendilerini hiçbir taraftan olduğunu belli etmeyen çekimselerdi. Hasun'a taşradaki ilk muhalefet Antonyan rahiplerinin bulunduğu Bizmar Manastırı'ndan gelmişti. Sonra dalga dalga yayılan bu muhalefet hareketleri Trabzon, Diyarbakır, Malatya, Ankara ve Adana gibi Katoliklerin yaşadıkları vilayetlerde büyük olaylara neden olmuştur.

Cebel-i Lübnan'da bulunan Bizmar Manastırı'nda meydana gelen olaylar İstanbul'da hükûmetle görüşmeler yapan Franki'nin gündeminde olan ikinci husustu. Franki, daha önce Hasun'un zabtında olup vekili tarafından yönetilen ve daha sonra Gasparyan'a verilmiş bu manastırın yönetiminin tekrar Hasun taraftarlarına verilmesini istemiştir.¹⁰¹³ Franki Dersaadet'te bulunduğu dönem içerisinde bu manastırın yönetimini Antihasunistlerden alınmasına muvaffak olamamış; ancak Roma'ya döndükten sonra da bu davasından vazgeçmeyerek Katolik devletleri için içine katmaya çalışmıştır.¹⁰¹⁴ Bununla birlikte o, Osmanlı Devleti'nin Roma elçisine de bu konuyu sürekli gündeme getirerek hükûmetle aralarında bir arabulucuk yapmasını istemiştir. Franki elçiye, *bu manastırın hangi gruba ait olacağı mahkeme kararı ile belli olması gerekirken hükûmet tarafsız davranmayarak burayı piskopos Gasparyan'ın idaresine verdiğini* belirtmiştir.

¹⁰¹² Basiret, t. 3 M 1287/4 Nisan 1870.

¹⁰¹³ BOA, HR. SYS., nr.1769/44.

¹⁰¹⁴ BOA, HR. SYS., nr. 1765/38, 3. v.

Elçi ise Franki'ye cemaat arasındaki tartışmaların papanın tutumundan kaynaklandığını ve Dersaadet'te işlerin iyice karıştığı sırada defaatle kendisinin buradan gitmesi söylendiği hâlde yapılan ihtarlar uyulmadığı için bu noktalara geldiğini belirtmiştir.¹⁰¹⁵ Küpeliyan taraftarları ise bu manastırlarda esas kendilerinin hakları bulunduğunu belirterek büyük mücadelelerde bulunmuşlardır. Hatta bunun için Patrik Vekili Enficyan Efendi Cebel-i Lübnan'a giderek uzun müddet orada kalmıştır.¹⁰¹⁶ Bizmar Manastırı meselesi tarafların görüşmeleriyle beraber uzun müddet sorun olarak kalmaya devam etmiştir.¹⁰¹⁷

Katolik cemaati arasında gruplaşmaların yoğunlaştığı diğer bir Osmanlı vilayeti Trabzon'dur.¹⁰¹⁸ Trabzon'da Katolik cemaati arasında ilk tartışma bir cenaze meselesinden dolayı yaşanmıştır. Antihasunistlerden bir kişi ölmüş ve Trabzon piskoposu da “*Bu kişi artık Katolik değildir.*” iddiasıyla cenazesini kaldırmak istememiştir. Cenaze ortada kaldığından bu durum iki grup arasında büyük kavgalara neden olmuştur.¹⁰¹⁹

Trabzon'daki Katolik Ermeniler arasındaki gruplaşmalar 1872 yılının başlarına gelindiğinde şehir asayişini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Bu defa tartışmalar kilise paylaşımı yüzünden çıkmaktaydı. Trabzon'da bir tane Katolik Kilisesi mevcut olup bunun yönetimi de Hasun taraftarlarının elindeydi. Ayrıca Trabzon piskoposu da Hasunist olduğundan cemaatin, devlet ile olan işleri de bunun vasıtasıyla gerçekleştirmekteydi. Bu durumdan rahatsız olan muhalifler, yerel hükûmete verdikleri dilekçelerinde vergi tahsilâtını kendileri yapmak istemişlerdir. Bu yüzden Hasunlularla beraber oldukları cemaat defterinden kendilerinin ayrılmasını istemişlerdir. Bunun

¹⁰¹⁵ BOA, HR. SYS., nr. 1786/25

¹⁰¹⁶ Basiret, t. 1 Z 1289/30 Ocak 1873.

¹⁰¹⁷ Bizmar Manastırı'nda zaman zaman meydana gelen tartışmaların ayrıntıları için bk. BOA, HR. TO., nr. 550/98; HR. TO, nr. 550/104.

¹⁰¹⁸ Trabzon'a Katoliklerin ilk ne zaman geldiklerine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak orta çağ boyunca Trabzon'la ticaret yapan Venedik ve Ceneviz tüccarları ile Tatar ve Hazarları Katolikleştirmek isteyen misyonerlerin bu şehirde yerleşmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Burada varlığı bilinen ilk misyoner teşkilatı 1289 yılında gelen Fransızkenlerdir. 1344 ile 1437 yılları arasında birçok piskopos bu şehre gelmiştir. Katolik ansiklopedisinin verdiği bilgiye göre Trabzon'daki piskoposluk bölgesi büyük bir ihtimalle Fatih Sultan Mehmet'in bu şehri ele geçirmesinden önce sona ermiştir. 1850 yılında Papa IX. Pie döneminde burası büyük bir piskoposluk bölgesi haline getirilmiştir. Bu yıllarda 4300 inananı, 4 kilise, 7 istasyon, 4 ilkokul, 9 papaz ve 4 Mihitarist ile hem nüfus hem de nüfuz açısından büyük bir Katolik kitlenin yaşadığı şehir olmuştur. bk. Vailhe, “Trebizond”, *The Catholic Encyclopedia*, C XV, s. 51.

¹⁰¹⁹ Diyojen dergisi, t. 1.7.1871.

yanında tek olan mabetlerinin de paylaşılmasını talep ederek kilisenin bir tarafında ibadet edebilecekleri ayrı bir mahallin tahsis edilmesini istemişlerdir. Hasun taraftarı olan Trabzon Piskoposu ise buna karşı çıkararak kilisenin kendilerine ait olduğunu belirtmiştir.¹⁰²⁰ Bunun üzerine muhalifler defaatle valiye giderek ibadetlerinden mahrum kaldıklarını dile getirip hükûmetten buna bir çözüm bulunmasını istemişlerdir. Vali Ali Bey 8 Ocak 1872 tarihinde hükûmete gönderdiği telgrafta uzun zaman geçmesine rağmen iki grup arasındaki tartışmaların eksilmediğini bildirmiş ve bu konuda ne yapılması gerektiğine dair bilgi istemiştir. Hariciye nezaretinden valiye gönderilen yazıda sadrazam ile bu konunun görüşüleceği ve ona göre karar verileceği bildirilmiştir. Bunun üzerine vali, muhaliflerin ileri gelenlerini makamına çağırarak sadrazamın bu konudaki emrine kadar sabretmelerini istemiş ve bu hususa bir çözüm bulunacağını belirtmiştir. Ancak sadrazamın bu husustaki cevabı gelmeden muhaliflerin esnaf grubundan otuz kişi kiliseye girerek Hasunluları dövmeye başlamışlar ve piskoposun boynundaki haçı da kopararak bunları kiliseden dışarı atmışlardır. Askerî zaptiyenin olay mahalline hemen müdahale etmesiyle büyük bir arbedenin önüne geçilmiştir. Zaptiye askerleri geldiğinde muhalifler kilisenin kapısını kitlemiş içeride bekliyorlardı. Vali de olay yerine gelerek kilisenin kapısını açtırmış, muhalifler dışarı çıkarılmış ve kilisenin mütevellisi, zangocu ve tahsildarı ile birlikte kiliseden bir şey alınıp alınmadığı kontrol edilmiştir. Vali, kilise etrafında bulunan her iki gruptan olan kişileri işlerine göndermiş ve kilisenin kapısını kitleyerek anahtarını da yanına almıştır. Valinin buradaki amacı hükûmetten bir bilgi gelinceye kadar sükûneti sağlamaktır. Hatta hükûmete gönderdiği telgrafta çok büyük bir facia çıkmadan bu olayın önünün alınmasının şükredilecek bir durum olduğunu dile getirmiştir. Büyük bir arbede önlenmiş olmasına karşın sorun hâlâ devam etmekteydi. Daha önce muhaliflerin kiliseye gitmeleri Hasunlular tarafından engellenmekteyken bu defa her iki grubun da ibadet edememe sıkıntısı doğdu. Çünkü vali, piskoposa hükûmetten yeni bir karar gelinceye kadar kendilerinin başka bir yerde ibadet etmelerini istemişti.¹⁰²¹

Vali Ali Bey hükûmete gönderdiği telgrafta sorunun kendisi açısından nasıl çözüleceğine dair hükûmete bir ön bilgi vermiştir. Valiye göre çözümün önünde olan engel şu hususlardan oluşmaktaydı; Tek olan bu kilise iki tarafın akçeleriyle ve

¹⁰²⁰ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 1. v.

¹⁰²¹ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 1. v.

uğraşlarıyla yapıldığından ve nüfusları da birbirine yakın¹⁰²² olduğundan dolayı birini diğerine tercih etmek mümkün değildi. Ali Bey bu sıkıntıların aşılması için şu öneriyi getirmiştir: “Kilisenin ikiye taksimi mümkün olmayıp ancak yine Katolik milletinin malı olan mektep kiliseye birleştirilmek üzere Şarklılara (muhaliflere) verilebilir, vilayet makamında bulunan anahtarlar da Hasun grubuna verilirse iki tarafın arasının düzelmesi muhtemeldir.”¹⁰²³

Vali ayrıca kiliseye zorla girenlerin Katoliklerin ileri gelenlerinin olmadığına anlaşıldığı ve gözetim altında tutmaya da gerek duymadığını belirterek sadrazamın bu husustaki emirlerinin yerine getirileceğini telgrafında belirtmiştir.¹⁰²⁴

Kargaşaların yaşandığı bu zaman diliminde valinin telgrafıyla beraber Hasunistlerin ileri gelenleri ve Trabzon piskoposu da ardı ardınca hariciye nezaretine ve sadarete telgraflar gönderiyorlardı. Hasunistlerin ileri gelenlerinin 7 Şubat 1872 tarihinde sadarete gönderdikleri telgraflarında kiliseye gittiklerinde Kırıkyan Esteban ve onun tahrikiyle taşradan getirilmiş olan kişiler gelip kiliseye girip kendilerine tekmeler attıklarını, üçüncü mecdi nişana sahip olan piskoposun haçının zincirlerini ve kilisede bulunan bütün sandık ve dolapları kırdıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca telgraflarında ruhani ve cismani bütün değerleri ayaklar altına alınan papaz ve tahrikçilerin kiliseden dışarı çıkıp ceza görmemelerinin devletin yüce adalet anlayışına uymayacağını dile getirmişlerdir.¹⁰²⁵ Hasunistler 12 Şubat 1872 tarihinde hariciye nezaretine gönderdiği diğer telgraflarında kiliselerinin kapalı olmasından dolayı çektikleri sıkıntıyı şu şekilde dile getirmişlerdir: “Vali paşa hazretlerinin kilisemizin anahtarlarını aldığını ve bize vermediğini daha önceden arz etmiştik. Bizler çocuklarımıza zaruret çektirerek, omuzlarımızla taşlarını taşıyarak ve ellerimiz terleyinceye kadar çalışarak padişahın

¹⁰²² Trabzon Valisi Ali Bey’in 9 Şubat 1872 (28 Kanuni sani 1287) tarihinde sadarete gönderdiği telgrafında Trabzon’da Katolik milletinin nüfusunu ve kimin hangi taraftan olduğunu yaptığı tahkikat sonucunda açıklamıştır. Buna göre bu milletin toplam erkek sayısı 431 olup bunlardan 28’i uzun zamandan beri Trabzon dışında bir yerlerde olup hangi tarafa meyilli olduğu bilinmemektedir. Ayrıca Trabzon’da bulunan 20 erkeğin de hangi taraftan olduğu belli değildir. Bunların dışında yer alan 383 erkekte 195’i Şarkılar (muhalifler) tarafında, 188 erkek de Hasunlular tarafında yer almaktadır. bk. BOA, HR. SYS., nr. 1782/4.

Ayrıca 1876 yılına gelindiğinde Trabzon’daki bütün nüfus Sabah gazetesinde zikredilmiştir. Buna göre, Trabzon’un genel ahali ellibinden fazla olup bunlardan yaklaşık 30.000’i Müslüman, 9.000’i Rum, 3.000’i Ermeni, 800’ü Katolik Ermeni, 200’ü Protestan ve 1.000 kadarı da muhtelif mezheplerdendir. bk. Sabah, t. 29 R 1293/24 Mayıs 1876.

¹⁰²³ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 1. v.

¹⁰²⁴ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 1. v.

¹⁰²⁵ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 2. v.

fermanıyla inşa ettiğimiz kiliseden men olduk. Hâlbuki çoğunluk bizim tarafımızda olduğu hâlde murahhasamızın, papazlarımızın ve cemaatimizin ayinden mahrum kalması devletin adaletine uygun olmayacağından bir an önce kilisemizin açılmasını istemekteyiz.”¹⁰²⁶

Hasunistler hükûmete gönderdikleri telgrafla beraber anahtarın teslim edilmesi için sürekli valiye müracaat ediyorlardı. Bu defa piskopos, valiye bir sonraki gün yortuları olacağı için kilisenin mutlaka açılması gerektiğini belirtmişti. Ali Bey, çok acil olarak cevap beklediği diğer bir telgrafında bu hususa vurgu yapmış ve hükûmetin cevabını beklediğini belirtmişti.¹⁰²⁷ Nihayet sadareten Trabzon vilayetine gelen yazıda; kilisenin umum milletin malı olup bunda hepsinin hukuku bulunduğuna işaret edilmiş, iki tarafın nüfus açısından eşit olduğu için hiçbir tarafın mahrum bırakılmayacağından dolayı ayinin iki tarafın papazlarıyla beraber yapılması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca bu ayin sırasında münasebetsiz davrananlar olur ise onların da cezalandırılması istenmiştir. Sadaretin işaret ettiği gibi iki taraf da ayini beraberce yapmışlar bu esnada ise küçük çaplı itiş kakış meydana gelmiştir.¹⁰²⁸

Trabzon piskoposu, muhaliflere karşı direnirken talimatları İstanbul’dan Hasun’un gönderdiği telgraflardan alıyordu. Örneğin Hasun, 26 Nisan 1872 tarihinde Piskopos Kırıkyan’a gönderdiği telgrafında ibadet etmeleri için kiliseye ek bina yapmak isteyen muhaliflere kesinlikle izin verilmemesini istemiştir. 29 Nisan 1872 tarihindeki ikinci telgrafında mezhep usulü gereğince aforoz altında tutulan papazların kiliseye girip ayin yapmalarının yasak olduğunu ve Osmanlı hükûmetinin de bu gibi mezhep işlerine karışamayacağını belirtmiştir. 30 Nisan 1872 tarihli üçüncü telgrafında yine aforoz altında olan papazların Katolik kiliselerine girmelerinin yasak olduğundan dolayı dine bağlı bir hususta asla onlarla sulh yoluna gitmemelerini ve kendilerinin sadece mukaddes vazifelerine sadık kalmalarını istemiştir. 3 Mayıs 1872 tarihli telgrafında ise aforoz altında olan papazların zorla Katolik kiliselerine girmeleri hakkında Osmanlı

¹⁰²⁶ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 4. v.

¹⁰²⁷ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 5. v.

¹⁰²⁸ BOA, HR. SYS., nr. 1782/4, 6. v.

hükûmeti tarafından bir emir verilmediğini muhaliflere bildirilmesini ve özellikle de aforozlanmış papazın kiliseye sokulmamasını istemiştir.¹⁰²⁹

Hasun'un yukarıdaki telgrafların içeriğine bakıldığında ona göre; gelişen tüm olaylar *mezhep maddesine müteallik işler olduğundan bunlara müdahale edilemeyeceği* inancı hâkimdi. Ancak hükûmet, muhalifleri de Katolik Ermeni cemaatinden gördüğünden ara yolun bulunup bunların da ibadet haklarından mahrum edilmemelerini ön planda tutmaktaydı.

Kiliseye girmelerine izin verilmeyip ek inşa yapımına da müsaade edilmeyen muhalifler bu defa Trabzon piskoposunun mekânına saldırarak kapı ve pencerelerini kırdılar. Bunun üzerine de askerî zaptiyeler her an saldırı olur endişesi ile teyakkuza bulunuyordu. Gelişmelerden rahatsız olan Hasunistler şurâ-yı devlete de telgraf göndererek mezheplerine aykırı davrandığı için Katoliklikten atılmış bir papazın Trabzon'a gelmesiyle mezheplerine, ailelerine müdahale edip refahlarını bozduklarını dile getirmişlerdir.¹⁰³⁰

Kilisenin paylaşımı ile birlikte Katolik Ermeni gruplarının çözmesi gereken bir sorun daha vardı. O da iki tarafın çocuklarının nasıl eğitim göreceği idi. Gruplar arası tartışmalar başlamadan önce eğitim tek bir Katolik mektebinde yapılmaktaydı. Ancak tatilin bitip okulun açılması ile beraber Hasunistler iki grubun çocuklarının aynı yerde eğitim verilmesinin caiz olmayacağını eğer böyle bir uygulamaya gidilirse aralarında münazaa ve müdarebelerin eksik olmayacağını hariciye nezaretine gönderdikleri telgrafla bildirmişlerdir. Hasunistler ayrıca kendilerinin 100 öğrencisi bulunup muhaliflerin ise 20 öğrencisinin bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁰³¹

Hasunistlerin patrik vekili olan Azaryan, hariciye nezaretine verdiği dilekçesinde Trabzon valisinin yaptığı uygulamalardan şikâyetçi olduğunu bildirmiştir. Vali, muhalif gruba mensup çocukların da hocalarıyla beraber bu mekteplerde eğitim görülmesine izin verilmediği müddetçe mektebin açılmayacağını dile getirmişti. Rahip Azaryan'a göre valinin bu uygulaması muhtelif mezhepler talimini mecbur etme anlamına

¹⁰²⁹ BOA, HR. TO., nr. 550/13.

¹⁰³⁰ BOA, HR. SYS., nr. 2821/60.

¹⁰³¹ BOA, HR. TO., nr. 551/20.

geleceğinden bu uygulamanın Katolik statükosunu ihlal anlamına geleceğini belirtmiştir.¹⁰³² Trabzon'da bu şekilde iki grup arasındaki tartışmalar yaklaşık dört beş yıl daha devam etmiştir.

İki grup arasındaki tartışmaların yoğunlaştığı diğer bir il Diyarbakır'dır. Ceride-i Havadis gazetesi bir nüshasında Katolik Ermeni milleti arasında devam etmekte olan tarafgirliğin Dersaadet'ten taşraya doğru gittikçe yayılmakta olduğunu belirtmiş ve buna somut örnek olarak da Diyarbakır'da meydana hadiseleri göstermiştir. Gazetenin haberine göre 23 Eylül 1870 tarihinde Diyarbakır Kilisesinde ayin yapılırken bir arbeye meydana gelmiş ve bunun sonucunda da Hasun taraftarı üç papazın ruhani ayin yaptıkları elbiseleri yırtılmış ve bunlar kiliseye bir daha ayak basmamak üzere kovulmuşlardı.¹⁰³³

Diyarbakır'ı Trabzon'dan farklı kılan etmen buradaki piskoposluğun kısa zaman içinde Antihasanistlerin eline geçmesiydi. Buranın piskoposu olan Küpeliyan zaten kısa zaman sonra Şark Ermeni Katoliği unvanını almıştır. Basiret gazetesi buradaki piskoposluğun Antihasanistlerin eline geçmesi ile ilgili olarak Kavriye Duryan gazetesinin şu yorumunu aktarmıştır: "Diyarbakır Ermeni Katolik Başpiskoposu Agop Bahtiyaryan Efendi'nin Hasunistler hilafında olan Şark Ermeni Katoliği Katogikosluğuna seçildiğinden bu gün Ermeni milleti; Ermeni, Ermeni Katoliği, Ermeni Protestanı ve Ermeni Şark Katoliği olmak üzere dört fırkası olmuştur."¹⁰³⁴

Katolik grupları arasında tartışmaların yoğunlaştığı diğer bir il de Malatya'dır.¹⁰³⁵ Malatya kısa zaman içinde Antihasanistlerin yönetimine geçmiş ve Hasunistler buradaki kiliseden kovulmuşlardı. Diyarbakır başpiskoposu hariciye nezaretine takdim ettiği arızasında bu bölgedeki Katolik misyonerlerden şikâyet etmiştir. Başpiskopos, misyonerlerin ahaliyi ruhani başkanlarının aleyhine ifsada kalkıştıklarını ve kendilerini Latinliğe çevirmek gibi desiselerle başvurduklarını belirtmiştir. Ayrıca o, misyonerlerin yaptığı bu desiselerin kendi mezhepleri açısından zararlı olduğu kadar devletin

¹⁰³² BOA, HR. TO., nr. 457/9.

¹⁰³³ Ceride-i Havadis, t. 17 B 1287/13 Ekim 1870.

¹⁰³⁴ Basiret, t. 15 Z 1287/7 Mart 1871.

¹⁰³⁵ Büyük bir grup halinde Katolikliğe geçen Malatya Ermenileri İstanbul Ermeni Patrikhanesiyle vergilerin ayrılması hususunda anlaşmazlığa düşmüşler bu nedenle de hükümet tarafından bu problemlerin çözümü için bir araştırma yapılması istenmişti. bk. BOA, A. MKT. UM., nr. 527/26.

menfaatine de aykırı olduğunu dile getirerek gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir. Malatya bölgesinde çalışan bu misyonerler özellikle Hasunistlerin tarafını tutuyor ve Antihhasunistlerden olan ruhani yönetime karşı onları kışkırtıyorlardı.¹⁰³⁶ Ayrıca misyonerler, *Fransız* namıyla yeni bir cemiyet teşkil edip Antihhasunistleri başpiskoposun yönetiminden çıkarmaya çalışmışlardır.¹⁰³⁷ Hasunistlerin çıkarlarını korumaya çalışan bu Fransız misyonerleri ile Küpeliyan taraftarları arasında tartışmalar uzun müddet devam etmiştir. Ekim 1875 tarihinde hariciye nezaretine takdim edilen bir yazıda bu misyonerlerin Küpeliyan taraftarlarının sürekli hakaretlerine maruz kaldıkları ve mutasarrıf tarafından da bu durumun görmezden gelindiği dile getirilmiştir.¹⁰³⁸

İki grup arasında tartışmaların yoğunlaştığı diğer bir il de Ankara'dır.¹⁰³⁹ Ankara'daki Katolik Kilisesi de iki grup arasında paylaşamadığından dolayı sürekli kavgalara sahne olmaktaydı. Ankara'da bulunan İngiliz konsolos vekilinin bu kilisedeki tartışmalarla ilgili olarak yazdığı raporunda bir defasında kırk kişilik bir grubun Katolik Kilisesini bastığını ve bunların hapisten yeni çıkmış kişiler olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁴⁰ Ankara valisi bu olayla ilgili olarak hükûmete verdiği bilgilerde zabıtalarmın kısa zamanda olay mahalline yetiştiğinden olayın önünün alındığını beyan etmiştir. Bu kavgadan sonra sorunun nasıl çözüleceğine dair bir komisyon oluşturulmuş ve komisyon aldığı karar sonucunda Hasunist ve Antihhasunist iki cemaatin de burada ibadet edebileceğini belirtmiştir. İngiliz konsolos vekili Ankara'da Antihhasunistlerden sadece iki rahip ve çok az sayıda cemaat mensubu olduğundan bunların bu kiliseden istifade etmelerinin çok zor olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁴¹

4.3. Katolik Ermeni Cemaatinin Millî Mallarının Paylaşılması

Katolik Ermeni cemaati arasındaki gruplaşmaların kilise, mektep ve hastanelerin paylaşımı gibi tartışmaları da beraberinde getirdiğini belirtmiştik. Osmanlı hükûmeti mağdur olmamaları için ilk başta geçici olarak muhalif gruba cemaatlerin mallarından

¹⁰³⁶ Malatya'da misyoner gruplarından Kapuçinlerin büyük faaliyetleri olmuştur. Kapuçinler, 1884'te bu şehirde bir kilise ve yetimhane kurarak varlıklarını hissedilir derecede arttırmışlardır. bk. Vailhe, "Melitene", *The Catholic Encyclopedia*, C X, s. 326.

¹⁰³⁷ BOA, HR. TO., nr. 550/13.

¹⁰³⁸ BOA, HR. TO., nr. 459/76.

¹⁰³⁹ BOA, HR. TO., nr. 552/106.

¹⁰⁴⁰ BOA, HR. SYS., nr. 1769/46.

¹⁰⁴¹ BOA, HR. SYS., nr. 1769/49; Ayrıca bk. BOA, HR. TO., nr. 252/27.

bir kısmını tahsis etmişti. Ancak K peliyan'ın patrik olmasından sonra emlakların konumunun ne olacağı da bir soru işareti idi. K peliyan, devlet tarafından tanınmış olan patriğin kendisinin olduğunu söyleyerek emlakların kendilerinin hakkı olduğunu belirtirken karşı taraf ise bu emlakların dörtte  c n n zaten ecnebi yardımlarıyla yapıldığını belirterek buna karşı çıkıyorlardı. Bundan dolayı da özellikle Galata ve Beyoğlu civarlarında hemen her gün kilise tartışmaları meydana geliyordu. Öyle ki bu mücadeleler bazen İstanbul'da yayınlanan gazetelerin sütunlarında hicivli bir şekilde tasvir edilecek derecede önem arzetmeye başlamıştı.¹⁰⁴²

Yeni patrik muhalif gruptan atanmış olmasına rağmen hâlâ kilise ve mekteplerden birçoğunu elde edememişlerdi. Bundan dolayı Patrik K peliyan Ekim 1872 tarihinde Hariciye Nazırı Halil şerif Paşa'ya verdiği layihasında; *devlete sadakatlerini ispat edip tebaalık sıfatını muhafaza ettiklerinden ve Katolik Ermenilerin yapıları beratla kendilerine verilmiş olduğundan bir an önce teslimatın gerçekleşmesini istemiştir.*¹⁰⁴³

Hasunist grubu ise Aralık 1872 tarihinde sadrazama bir arzuhâl takdim ederek emlaklarının kendilerine verilmesini istemiş, bunun üzerine sadaret de yakında meselenin güzel bir şekilde düzeltileceğine dair söz vermiştir.¹⁰⁴⁴ Birkaç hafta sonra K peliyan grubu da Pangaltı'da bulunan hastanelerin kendilerine verilmesini istemesiyle iş karşılıklı taleplerle sürüncemede kalmıştır.¹⁰⁴⁵

Katolik Ermenilerden gelen bu şikâyetler daha sonra meclis-i has vükelada enine boyuna tartışılmış ve iki tarafın ileri gelen ruhani ve cismani memurlarıyla da

¹⁰⁴² İki grup arasındaki emlak mücadelesi Ceride-i Havadis'in 22 Mayıs 1872 tarihli nüshasında hicivli bir dille şu şekilde anlatılmıştır: "Ermeni Katolik Patrikliğine getirilen Diyarbakır Başpiskoposu Ohanis K peliyan'ın seçiminden dolayı önceki patrik Hasun taraftarları ellerinde bulunan kilise ve vakıf emlaklarını K peliyan'a teslim etmeleri gerekirken bundan kaçınmışlardır. Emlakların bir kısmının ve Galata'da bulunan Katolik Kilisesinin anahtarlarını vermekten kaçınmışlardır. Kapıların kolaylıkla açılmaması için dört günden beri iki papaz tarafından kilisede bulunan kasalara İngilizvari kilit uydurulmasına çalışılmaktadır. Hepsi o şekilde anahtar altına alındıktan sonra miftahlarının (anahtarlarının) denize atılacağı ve Hasun'un aleyhinde olanlardan gizleneceği rivayet edilmektedir. Eğer bu olay doğru ise Hasun aleyhinde olanlar bu kiliseye girmek için Galata'dan Beyoğlu'na inşa edilmekte olan yeraltı demir yolundan bir şube açmaya çalışacaklardır. Eğer bu gerçekleşmezse Paris Muharebesi esnasında dâhiliye nazırı olan Mösyö Gambeta'nın yakayı kurtarmak için balona bindiği gibi bunlar da böyle bir şeye binerek kanatlanıp damdan dama damlamasına mecbur olacakları açıktır. Ancak asıl üzülecek nokta şudur ki bu aralar Hasunistlerin olanca esrarı bizlerce de malum olacak gibi görünüyor idiyse de şimdi yaptıkları iş gereğince gizli olan sırları da deryaya karışmış ve artık bilgi edinmek ağırlaşmıştır." bk. Ceride-i Havadis, t. 14 RA 1289.

¹⁰⁴³ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 17.

¹⁰⁴⁴ Basiret, t. 18 L 1289/19 Aralık 1872.

¹⁰⁴⁵ Basiret, t. 18 ZA 1288/27 şubat 1872.

haberleşilmiştir. Bu arada İstanbul'daki fısıltı haberleri gazete sütunlarına yansıyor ve hükûmetin şu anda Hasunistlerin elinde bulunan emlakların antilerin patriği Küpeliyan'a verileceğine dair söylentiler yayılıyordu.¹⁰⁴⁶

Küpeliyan grubundan ruhbanlar Ocak 1874 yılında Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya emlak hususunda bir arzuhâl daha sundular. Bu ruhbanlar topluluğu kendilerine verilen beratın hükümlerinin yerine getirilememesinden dolayı millet olarak perişan olduklarını dile getirdiler. Gerek İstanbul'da ve gerek taşralarda oturan cemaatlerinin kendi kiliselerinde ayin yapmaktan engellendiğini, çocuklarının mekteplerden, fakirlerin gurabahanelerden ve hastanelerden, beratla tayin edilen murahhasaların da memurluklarından men edildiklerini dile getirdiler. Bundan dolayı da vakıf mallarının göz göre göre telef olduğunu söylediler. Kiliselerine giren garaz sahibi kişilere karşı devlete olan sadakatinden dolayı mukavemet etmediklerini ancak buna artık dayanacak tahammüllerinin kalmadığını belirterek gerekenin yapılmasını rica ettiler.¹⁰⁴⁷

İstanbul'da gruplar arasında dinî ve sosyal kurumlar üzerinde mücadeleler sürerken Hasun da Roma'dan cemaatini yönlendiriyor ve kurumlarını muhaliflere kesinlikle teslim etmemeleri için telkinlerde bulunuyordu. Papa da bu amaçla Şubat 1874'te temsilcisi Serafino Milani'yi İstanbul'a göndermişti. Milani'nin görevi Katolik Ermenileri resmî olarak Osmanlı hükûmetine kabul ettirmek ve cemaate ait olan birçok emlakı kurtarmaktı.¹⁰⁴⁸

Bu gelişmeler üzerine Babıâli emlak meselesinin hakkaniyet ölçüsünde çözülmesi için Hristiyan milletlerinden oluşan özel bir komisyon (Komisyon-u Mahsus) oluşturdu ve komisyon ilk defa sadrazam, hariciye nazırı ve Safvet Paşa'nın da katılımıyla 9 Şubat 1874 tarihinde toplandı. Komisyonunda Rum milleti tarafından Fotiyadi Bey, Ermeni milletinden Altıncı Daire Reisi Artin Efendi, Rum Katolik milletinden İlyas Efendi, Maruni milletinden İbrahim Efendi ve Latin Milleti tarafından Oton Bey temsil edildi. Komisyonunda Hasunist ve Antihhasunist grubundan hiçbir kimse yer almamıştı. O

¹⁰⁴⁶ Levant Herald, t. July 11, 1873/11 Temmuz 1873.

¹⁰⁴⁷ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 27.

¹⁰⁴⁸ Frazee, a.g.e., s. 268.

gün yaklaşık olarak iki saat müzakerelerde bulunan komisyon üyeleri kesin bir karara varmamış ve ikinci defa oturumun yapılmasının uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁴⁹

Çok zaman geçmeden bu özel komisyonun yerine Babiâli'de beylikçi dairesinde muhtelit bir komisyonun kurulmasına karar verildi.¹⁰⁵⁰ Sadaret tarafından Katolik Ermeni Patrikliğine ve Hasunistlerin vekili Tıngırzade'ye gönderilen tezkirede seçecekleri iki azanın bu komisyona gönderilmesi istendi. Ayrıca Rum milletinden Logofet Bey ve Fotiyadi Efendi'ye, Ermeni milletinden Odyan ve Şehbaz efendilere de bu toplantıya katılmaları için çağrıda bulunuldu. Tezkirede komisyonun amacının, *Hasun takımının ayrılmasından dolayı mabet ve emlakla ilgili olarak keyfiyete bakmak ve hiçbir kimse tarafından bir diyecek kalmamak için*¹⁰⁵¹ yapılmış olduğu belirtildi.

Komisyon, Divan Beylikçisi Niyazi Bey'in başkanlığında 25 Mart 1874 tarihinde beylikçi dairesinde toplandı. Toplantıya Ermeni ve Rum milletlerinden yukarıda adı geçen ikişer temsilci, Antihasunistlerden Ticaret Nezareti Müsteşarı Sakızıyan Ohanis Efendi ile Maliye Muavini Camis Ohanis Efendi katıldı.¹⁰⁵² Hasunistlerden ise Yaver ve Agop beyler komisyona gelerek vekilleri olan Tıngırzade'nin tezkiresini sundular. Bu tezkirede; vaktin güçlüğü nedeniyle bir aza seçilemediği, ancak geçen zaman içinde bu azaların seçileceği ve bu günlük iki kişinin gönderildiği belirtilmişti.¹⁰⁵³

Hasunistler tarafından gönderilen bu iki kişi, komisyonun görüşmelerine katılmak üzere bir talimat almadıklarını belirterek komisyonun başka bir günde toplanmasını istediler. Aslında iki adayın daha önce belirlenmemiş olduğu iddiası bir bahane idi. Çünkü Tıngırzade bu komisyonun toplanmasına istekli değildi. Hatta komisyonun toplanmasından birkaç hafta önce görevinden istifa etmek istemiş ancak bu isteği hükûmet tarafından kabul edilmemişti.¹⁰⁵⁴

Beylikçi Dairesi Başkanı Niyazi Bey bu iki kişinin bu günlük azalık sıfatıyla tanınıp tanınmayacağı hakkında tereddüt ettiğiinden şüphelerin giderilmesi için sadaretin bu konu hakkında bilgi vermesini istedi. Sadaret de bunların katılabileceklerine dair

¹⁰⁴⁹ Basiret, t. 26 Z 1290/14 Şubat 1874.

¹⁰⁵⁰ Basiret., t. 22 M 1291/11 Mart 1874.

¹⁰⁵¹ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 64.

¹⁰⁵² Basiret, t. 1 S 1291/20 Mart 1874.

¹⁰⁵³ Basiret, t. 1 S 1291.

¹⁰⁵⁴ bk. Basiret, t. 17 M 1291/6 Mart 1874.

onay verdi. Niyazi Bey ayrıca sadarete emlak taksimi konusunda bu güne kadar bir karar verilip verilmediğini ve bunun tayininde komisyonun bir yetkisinin olup olmadığını sordu. Sadaret de hükûmetin bu güne kadar böyle bir kararının olmadığını ve komisyonun emlak taksiminin mümkün olup olmadığı hususunda görüş belirtebileceğini belirtti. Bunun üzerine müzakerelere geçildi.¹⁰⁵⁵ Komisyonun ilk toplantısında görüşmelere bir kaynak olabileceği düşüncesiyle Küpeliyan'a verilen *beratla*, Hasunistlerin vekili Tıngırzade'ye verilen *sadaret buyruldu* azaların huzurunda okundu ve komisyonun üç gün sonra tekrar toplanmasına karar verildi.

İkinci toplantının başında Agop ve Yaver¹⁰⁵⁶ beyler azalıklarının onaylandığına dair Tıngırzade'nin tezkiresini başkana sundular ve toplantıya geçildi. Görüşmelerdeki ilk konu emlakların taksim edilip edilemeyeceği hususuydu. Rum milletinden Fotiyadi Efendi ile Ermeni Ortodoks, Hasunist ve Antihhasunist bütün azalar emlakın taksiminin mümkün olmadığını belirttiler. Ve komisyon bir sonraki gün toplanmak üzere dağıldı.¹⁰⁵⁷

Üçüncü toplantının gündemi de bu mabetlerin gruplardan hangisine ait olacağı hususuydu. Görüşmeler sırasında Hasunistlerden iki aza kendi cemiyetlerinin isim ve sıfatının devlet tarafından tashih ve tayin edilmesini isteyerek neticeye bağlı olarak da müzakerelerin tatil edilmesi hususunda görüş belirttiler. Niyazi Bey de kendilerinin isim ve sıfatlarının sadaret buyrulduşunda tayin edildiği, ayrıca istedikleri mühletin de verilmesinin komisyonun iktidarının dışında olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Hasunist iki üye artık müzakereye dâhil olmalarının bir anlamı olmadığını söyleyerek ayrıldılar. Bunların gitmeleri üzerine komisyon çalışmalarına devam edip etmeme konusunda hükûmetin kendilerine bilgi vermesini istedi.. Hükûmet de çalışmalarına devam etmeleri yönünde görüş belirtti. Bunun üzerine müzakerelerin ikinci maddesi

¹⁰⁵⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 64.

¹⁰⁵⁶ Bu kişinin ismi Şark gazetesinde Gomidas olarak geçmektedir. bk. Şark gazetesi, t. 9 S 1291/28 Mart 1874.

¹⁰⁵⁷ Taksimatın mümkün olmadığı şu cümlelerle belirtilmişti: "Bir millet ve cemaat-i ruhaniye kaide-i bir şahsı manevi hükmünde olarak vücut ve bakası efrad ve azasının bakayı vücuduna merbut olmayıp müstakil bulunduğu gibi cemaatin haiz olduğu hukuk ve imtiyazat azayı cemaatten hiç birinin şahsına ait olmayıp mücerret heyet-i cemaate mahsus olduğundan ve efradı millet ise yalnız millet azalığı sıfatı haysiyetiyle hukuk ve imtiyazatı mezkureden istifade edip milletten infirak eyledikleri anda iş bu hukuk ve imtiyazat da tabii olarak hisseleri kalmayacağına ve böyle infirak eden efradın adet ve miktarları kaide-i meşruhayı tağyir edemeyeceğine velhasıl devleti âliyece ve gerek beynel düvel icra edilmekte olan usul dahi bu merkezde bulunduğu binaen mevzubahis olan meabid ve emlak fi nefsil emr kabil tefrik ve taksim olamaz." bk. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 65.

tekrar görüşülerek şu hususlar ele alındı. Buna göre, tartışma konusu olan emlaklar kırk beş sene önce hükûmet tarafından tanınmıştır. Diğer cemaatlerde olduğu gibi bu emlaklar millî imtiyaz ve muafiyetlere mazhar olmuş olan Katolik Ermeni millete aittir. Bu mallara sahip olan heyet ise bu gün Küpeliyan Ohan Efendi'ye tabi olan cemaattir. Bu da Küpeliyan'a verilen berattan anlaşılmaktadır. Hasun grubu Küpeliyanları ruhani işlerde tanımadıkları gibi cismanî (hususât-ı âdiye) de tanınamışlardır. Kendilerine mahsus bir idareleri olduğundan Katolik Ermeni cemaatinden ayrılmışlardır. Bū yüzden de Katolik Ermeni cemaatine ait olan hisselerde onların bir hakkı yoktur.¹⁰⁵⁸

Komisyon bu hususları ele aldıktan sonra emlakların Küpeliyan tarafına verilmesine oy çokluğu ile karar vermiştir. Karara tek Fotiyadis Bey itiraz etmiş diğer Ermeni cemaatinin temsilcileri bu karara olumlu yönde görüş belirtmişlerdir.¹⁰⁵⁹ Belgelerde açıkça bir ibare yoksa da verilen oydan dolayı Ortodoks Ermeni cemaatinin Antihusunist tarafını tuttuğu düşünülebilir.

Komisyon gerekçeli kararında özellikle emlaka bağlı olan meselelerin sırf mülki işlerden olması dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yürürlükte olan usulün uygulanmasının lüzumunun doğduğu ve bu yüzden emlakların Küpeliyan'a verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Komisyonca kararlaştırılmış olan esasın yerine getirilmesine hâlel gelmemek kaydıyla patriklik haricinde kalan gruba adil ve kolaylaştırıcı davranılması için Antihusunist iki azadan teminat da alınmıştır.¹⁰⁶⁰

Komisyon, çalışmalarını yaparken İstanbul'daki basın bununla ilgili yorumlarını da gazete sütunlarını taşıyor, kimi aleyhte kimi de lehte görüş belirtiyordu. Komisyon'dan ayrılan Hasunistlerin temsilcisi olan kişiler kendilerinin niçin ayrıldıklarına dair yaptıkları savunmanın raporunu İstanbul'daki gazetelerin sütunlarına vermişlerdi. Şark gazetesi bunlardan biri idi.¹⁰⁶¹ Kavriye Duryan gazetesi ise tamamen

¹⁰⁵⁸ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 65.

¹⁰⁵⁹ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 66.

¹⁰⁶⁰ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 67.

¹⁰⁶¹ Hasunist grubundan iki kişinin komisyona verdiği itiraznamenin içeriği Şark gazetesinin sütunlarında şu şekilde yer almıştır: "Babiâli'de oluşturulan bu komisyona çağrılıp padişahın iradesine uygun olarak gidilmiş ise de dün yapılan toplantıda öncelikle milletimizin asıl ismi olan Katolik namıyla devletçe tanılıp tanınmadığı ve bu sıfatla da müzakereye girilip girilmeyeceği hususları sorulduğundan bu maddenin komisyonun vazifesinin dairesinin dışında bulunduğu ve bu babda doğrudan doğruya hükûmete

Hasunistlerin tezini savunup komisyonun çalışmalarının usulsüz olduğuna dair yorumlarda bulunuyordu. Gazete, aldıkları sahih olmayan malumat doğrultusunda Beylikçi Dairesi Başkanı Niyazi Bey'e ağır ithamlarda bulunuyor, onun devletin aleyhinde çalıştığını ve görevinden geri alınması gerektiğini söylüyordu. Hükûmet tarafından ise Kavriye Duryan'ın bu isnatlarının doğru olmadığı, üyelerin çoğunun kendilerine verilen görevleri yaptıkları vurgulanarak komisyonun kararını hükümsüz bırakmaya çalışan böyle garazkâr harekete müsaade edilmeyeceği belirtilmiş ve gazete üç ay kapatılmıştır. Daha sonra bu karar Divan-ı Hümayûn tercümanı tarafından Fransızca olarak gazetenin sahibine tebliğ edilmiştir.¹⁰⁶²

Komisyon, yapılan müzakereleri ve kararları Babiâli'ye açıkladıktan sonra dağıldı. İstanbul sokaklarında artık Osmanlı hükûmeti tarafından Katolik namına bina edilen bütün emlak ve içerisinde bulunan vakıf eşyalarının Küpeliyan'a verildiği konuşuluyordu.¹⁰⁶³ Ancak hükûmet, alınan bu kararının uygulanmasının birçok zorlukları da beraberinde getireceğini düşündüğünden iki grubun tekrar anlaşması için kendi aralarında bir uzlaşma komisyonu kurulmasını istedi. Babiâli, anlaşmaları için nisanın yirmisine (yaklaşık yirmi gün) kadar süre verdi.¹⁰⁶⁴ Ancak iki grup bu süre zarfında anlaşamadı. Babiâli üç gün daha süre verdi. Ancak gruplar yine anlaşamadılar.¹⁰⁶⁵

Küpeliyanların ruhban ve ileri gelenleri Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'ya niçin uyuşamadıklarını Babiâli'ye takdim ettikleri arzuhâllerinde detaylıca izah ettiler.

müracaat edilmesi gerekeceği açıkça beyan edilmiştir. Ancak her ne kadar muhalif fikirlerde olan milletin bir kısmı tarafından meydana konulan bütün deliller ve burhanların iptal edilmesine ve iddialarına esası müstakile ittihaz etmiş oldukları beratın da haksız yere milletin ekseriyeti ve Katolik namı suistimal edilerek elde edildiğinden ve bunun gibi bir beratın vaki olan iddiaya değil, yalnız mezhepçe belki devletçe ve maslahatça da hiçbir şekilde esas tutulamayacağına çeşitli delillerle tekit ve ispatına acizleri muktedir bulunmaktaysakda bu siyakta bir davayı ispat ve hukuku muhafaza etme hususunda evvel emirde sıfat-ı mezhebiyemizin saltanatı seniyye tarafından tanılıp tasdik edilmesi öncelikle elzem bulunması cihetiyle şu sıfat-ı mezhebiyenin tasdiki hususunda gereken müracaatın icraatına iktiza eden vaktin bu komisyon tarafından acizlerine müsaade buyurulması temenni olunur. Bununla beraber şu önemli husus gayr-ı müsaade olunması caiz görülemediği takdirde bu da milletimizi esbab-ı müdafaa ve muhafazadan mahrum bir hâle düşür ve giriftar ve ekseriyeti azimeyi ekalliyeti cüziyeye feda etmek demek olacağından ve bu ise adalete mugayir olacağından artık bu hâlde aleyhimizde terettüb edecek hüküm ve karar hakkında itirazımızın beyanına şimdiden müsaraaat olunur." bk. Şark, t. 9 S 1291/28 Mart 1874.

¹⁰⁶² Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 67.

¹⁰⁶³ Basiret, t. 7 S 1291/26 Mart 1874.

¹⁰⁶⁴ Basiret, t. 3 RA 1291/20 Nisan 1874.

¹⁰⁶⁵ Basiret, t. 10 RA 1291/27 Nisan 1874

Öncelikle karşı tarafla görüşmeye katlanmalarının nedeninin devletin emirlerine sadakat olduğunu belirterek komisyonu pek de umursamadıklarını ima ediyorlardı. Ayrıca onlar Hasunistlerle görüşmelerinde birtakım şartlar ileri sürmüşler bunlar gerçekleşirse iki grubun birleşmesinin mümkün olabileceğini belirtmişlerdi.¹⁰⁶⁶ Bunlar kısaca şunlardı;

- 1) Reversurus belgesinin ve buna bağlı olan hükümlerin tanınmaması,
- 2) Papalığın idari açıdan müdahalesinin hiçbir surette kabul edilmemesi ve Propaganda mahkemesinin saltanat-ı seniyye mahkemesi üstünde addolunmaması,
- 3) Devletin hukuk, istiklal, şerefini açıkça ihlal etmek ve aforoz kılıcının hükmünü bilfiil saltanat-ı seniyyeye tanıttırmak garazıyla birkaç hainin fesadının eseri olan bu aforozun yok hükmünde tutulması,
- 4) Aforozun bahsine bile girililmeyerek bu hususta ne doğrudan ne de dolayısıyla Roma'ya müracaat etmemek ve af istirhamı yoluna gidilmemesi.

Küpeliyanların tekliflerini içeren bu mazbatayı Hasunistler kabul etmemişler; ancak kendi şartlarının yerine getirildiği takdirde bir birleşmenin meydana gelebileceğini söylemişlerdi. O şartta, Osmanlı Devleti tarafından beratla Küpeliyan grubuna verilmiş olan hakların bir yazıyla (tahrirat) papaya bildirilmesiydi. Küpeliyanlar bu teklifin kendilerini devlete karşı olan sadakat ve itaatlerinden zorla döndürmek olduğunu ifade ettiler. Ayrıca papaya böyle bir yazının (tahrirat) yazılması kendilerinin günah ve suçlu gibi bir pozisyona düşüreceği ve papanın rızası ve affı alınmadıkça emlaklarına mutasarrıf olamamak ve memalik-i mahrusada rahat edememek gibi bir anlam içerdiğini dile getirdiler. Hatta Hasunluların bu teklifine o kadar kızmışlardı ki “Bu teklifi kabul etmektense cemaatin mahvolması daha evladdir.” dediler. Netice olarak muhalifler bu komisyonun da bir işe yaramadığını dile getirerek hükûmetten kendilerine beratta verilmiş olan hakların, bilhassa emlak tasarruf haklarının bir an önce icraya konularak perişan durumlarının düzeltilmesini istediler.¹⁰⁶⁷

Hasunistler de Babıâli'ye bir yazı göndererek komisyonda geçen süreci anlatmışlar ve mezhep meselelerin dışında devletin yüce emirlerine her şekilde uyacaklarını belirtmişlerdir.¹⁰⁶⁸ Bu, onların Reversurus'tan yine vazgeçemedikleri

¹⁰⁶⁶ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 29.

¹⁰⁶⁷ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 30.

¹⁰⁶⁸ Levant Herald, t. April 19, 1874/19 Nisan 1874.

anlamına geliyordu. Tüm çabalara rağmen artık uyuşma ve birleşmenin mümkün olmadığını gören hükûmet muhtelit komisyonun kararı doğrultusunda kilise, hastane, mektep vb. gibi vakıf mallarının Hasunistlerden alınıp devletin beratla patrikliğini tasdik ettiği Küpeliyan'a verilmesi yoluna gitti. Devir işlemleri çok fazla tartışmalara sahne olduğundan ancak zaptiye nezaretinin gözetiminde faaliyetler gerçekleştirilmeye başlandı. Bu meyanda Hasunistlerin elinde bulunan Galata'daki patrikhane binası ve Kemeraltı Kilisesi,¹⁰⁶⁹ Pangaltı'da bulunan fukarahane ve ona bağlı vakıf malları,¹⁰⁷⁰ Pangaltı'daki hastane bütün müştemilatıyla beraber¹⁰⁷¹ Antihasunistlere teslim edilmiştir. Gazeteler bu teslimat konusunda birbirinden farklı tarihler vermektedirler. Bunun da nedeninin devir teslimin bir anda olmayıp farklı farklı tarihlerde gerçekleşme ihtimalidir.

Papalık bu uygulama karşısında çok kızıştı. Noel yortusundan önce yapılan ruhani mecliste bir nutuk vermiş ve Katolik Ermenilere zulüm yapıldığını, emlak ve eşyalarının müsadere edildiğini dile getirerek mazlumların (Hasunlular) gösterdiği sabrı da takdir etmiştir. Bu arada mutezileleri (Küpeyanlar) de kınayarak hükûmetin Paris Antlaşması ve hatt-ı hümayûnların hükümlerine sadık kalması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁷²

Teslimatlar Küpeliyan tarafında büyük bir sevinçle karşılanmış ve Patrik yortu münasebetiyle Galata'daki Patriklik Kilisesinde yıllardan beri ilk defa ayin yapabilmıştır.¹⁰⁷³

5. Hasun'un Roma'dan Dönmesi ve Sonuçları

Katolik Ermeni kurumlarının Küpeliyanlara verilmesi kararından sonra Hasun, cemaatin kilise mallarını korumak amacıyla 1874'te İstanbul'a döndü. Ancak sivil bir liderlikten yoksundu.¹⁰⁷⁴ Buna rağmen onun dönüşü İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaati arasında çok farklı bir şekilde karşılık gördü. Örneğin, yıllardır onunla

¹⁰⁶⁹ Vakay-i Zaptiye gazetesi, t. 5 R 1288/23 Haziran 1871, (Basiret'te ise 8 R 1291/24 Mayıs 1874 tarihi veriliyor)

¹⁰⁷⁰ Vakay-i Zaptiye, t. 1 Temmuz 1874. (Basiret'te ise 14 N 1291/25 Ekim 1874 tarihi veriliyor)

¹⁰⁷¹ Şark, t. 9 ZA 1296/25 Ekim 1879.

¹⁰⁷² BOA, HR. TO., nr. 120/114.

¹⁰⁷³ Şark, t. 9 C 1291/23 Temmuz 1874.

¹⁰⁷⁴ Frazee, a.g.e., s. 268.

mücadele eden Küpeliyanların sivil ve ruhani kesiminden birkaç kişinin tövbe edip kendisine katıldığı görüldü. Bununla birlikte papadan af dilemeyip cemaatte kalmayı sürdürenler ise daha da keskin bir direniş göstermeye başladılar. Buna iki farklı örnek, Venedik Mihitarist Manastırı Reisi Rahip Sürgüçyan Ohanis ile yine Mihitar ekolünde yeşitişmiş Mıgırdıç Beşiktaşlıyan'dır. Bu iki kişi Reversurus belgesinin ilan edilmesinden sonra Hasun'a ve papalık makamına şiddetli muhalefet göstermiş olan Şark Katolik Ermenilerinin sivil ve ruhani önde gelen liderlerindendi.

Venedik Mihitarist reisi Sürgüçyan, Hasun'un büyük düşmanlarındandı. Bu yüzden o da papanın aforozuna uğramıştı. Ancak ölümünden kısa bir süre önce Hasun'a yaptıklarından dolayı pişman olduğunu bildirerek papadan af diledi.¹⁰⁷⁵ Bunun için de papalığın İstanbul'daki vekili olan Latin Piskoposu Poleyim'e affını ifade eden arizasını yazdı.¹⁰⁷⁶ Sürgüçyan'ın papalıktan af dilemesi büyük bir olaydı. Çünkü kendisi sıradan bir ruhani değil Venedik Mihitarist tarikatının eski başkanıydı. Onun tövbesi diğer cemaat üyelerine örnek olabilir bu vesile ile Küpeliyanların İstanbul'daki varlıkları zayıflayabilirdi. İşte bunun önemini iyi bilen papa İstanbul'daki Kapuçin tarikati başrahibini bu işle görevlendirdi. Başrahip de bu tövbenin sıradan bir olay olmadığını bildiğinden bu aforozu çözmek için Sürgüçyan'ın kendi tarikatından İstanbul'da bulunan Başrahip Manuel'i çağırıp iki şahit huzurunda bu tövbeyi papa adına kabul

¹⁰⁷⁵ Şark, t. 1 L 1291/21 Kasım 1874.

¹⁰⁷⁶ Sürgüçyan tövbelerini arizasında şu şekilde ifade etmiştir: "Vatikan serpiskoposu ve İstanbul'da mukaddes kürsünün vekili monsenyör Antuan Jozef Poleyim'e: 'Cihanın kurtuluşu olan paskalyanın yaklaştığı şu günlerde günahlarımın affını tanrıdan dilerim. İsa Efendimizin aziz kanının hürmetine sığınıp sizin vasitanızla papa IX. Pie'den af dilerim. İki seneden beri milletçe muarazada bulunup onun kalbini incittiğim zatın nasihat ve emirlerine muhalefet ettiğim için kilisenin aforozuna uğradım.

Mukaddes kürsüyle benim yaptığım halisane ittihat ve İsa'nın vekiline itaat hususunda hiçbir şüphe kalmaması için 18.10.1874 tarihinde papanın adına teklif edilen dinî ikrarnameyi imzalayarak size takrir ederim. Ve bana münasip göreceğiniz cezayı hürmetle beklerim. Bu ikrarımı papaya bildirmenizi rica ederim. Papanın beni affetmesini ister ve bana dua etmesini dilerim."

Sürgüçyan gibi muhaliflerden Hasun tarafına geçenlere aforoz altından kurtulmaları için dinî ikrarname imzalatılıyor'du. Sürgüçyanın imzaladığı dinî ikrarnamenin metninin aslı şöyledir: "Ben aşağıdaki imza sahibi sahih ve yalnız Katolik kilisesinin din ve talimatından ayrılmak istemeyip şunu ikrar ederim ki, Şark milletleri için merhum VIII. Papa tarafından tanzim edilen dinî ikrarnamenin tüm içeriğini ve özellikle Floransa ve Vatikan umumi meclislerinde Roma'da kürsüsü olan papalarına ruhani salahiyet hükümeti verilmiş olduğunu bütün kiliseyi kayırmak ve idare etmek üzere gerek her âdet, ayin ve mertebelerde olan patrikler ve çobanlar münferiden ve cümleten itaat borcuyla iş bu mukaddes silsileyi kabul ederim. Bu sebepten dolayı bütün risaleleri ve sicilleri özellikle şu anda görevde bulunan Papa Pie tarafından şark kiliselerine ve ayrıca Katolik Ermenilere yahut diğerlerine verilmiş olan yahut haleflerinden verilecek bütün emirleri özellikle hürmetle kabul ederim. 20 Ağustos 1842, 20 Ağustos 1853 yıllarında verilmiş olan emirnamelere ve 12 Temmuz 1867 tarihinde yazılmış olan Reversurus talimatlarını kabul ederim. 24 Şubat 1874 tarihinde İstanbul'da bulunan mukaddes kürsü vekili Poleyim'e hitaben gönderilen risaletnameyi ve yine 2 Mayıs 1870 tarihinde Kilikya Patriklığı Ermenilerine gönderilmiş olan risaletnameyi de kabul ederim." bk. Şark, t. 11 L 1291/21 Kasım 1874.

etti.¹⁰⁷⁷ Sürgüçyan ölüm döşeğinde iken tövbe etmiş olduğundan İstanbul'daki gruplar arasında bu durum polemiklere sebep oldu. Polemiklerin ana konusu Sürgüçyan'ın ölüm döşeğindeyken tövbe ettiğinden aklı başında olmadığı ve başrahibin yaptığı bu işin bir fırsatçılık olduğuydu. Özellikle La Türkî gazetesinde bu olaylar günlük köşe yazılarında yer işgal etmeye başlayınca Kapuçinlerin Başrahibi, Sürgüçyan'ın vefatı esnasında aklı başında olduğunu belirterek bunun şahidi olarak da yeğenini işaret etti. Hatta yeğenin bir sonraki gün yanına gelerek dayısının Katolik olarak vefat ettiğinden dolayı memnuniyetini belirttiğini söyledi. Şark gazetesi de bu olay üzerinde önemle durmuş Hasunistlerin ileri gelen ruhbanlarından olayın mahiyeti ile ilgili bilgileri köşelerine taşımıştır. Hasunistlerin verdiği bilgilerden de Sürgüçyan'ın papadan af dilediğine dair deliller olduğu ile ilgili bilgiler gelmiştir.¹⁰⁷⁸

Yukarıda bahsettiğimiz gibi papalık makamından af dileyenler olup Küpeliyanlardan kopmalar olduğu gibi papalığa karşı her geçen zaman diliminde söylemlerini sertleştiren kişiler de bulunmaktaydı. Bunların en başta gelenlerinden biri Beşiktaşlıyan'dı.¹⁰⁷⁹ Beşiktaşlıyan bütün Ermenilerin dinî inançlarından bağımsız olarak bazı ortak idealler etrafında toplanmalarını savunmuştur. Hovhannes Tolayan da Mihitaristlerin önde gelenlerindedir. Şarklı Katolik Ermenilerin resmî yayın organı olan "*Mecmua-i Ahbar*"ı (Haberler Mecmuası) çıkaran Hovhannes, Hasun'a karşı cephe almıştır. Hasunist-Antihasunist mücadeleleri esnasında bir süre hapiste kalmış, avukat Enficyan'ın savunması ile beraat etmiştir.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ Şark, t. 11 L 1291/21 Kasım 1874.

¹⁰⁷⁸ Şark, t. 26 L 1291/6 Aralık 1874.

¹⁰⁷⁹ Beşiktaşlıyan, kilise kanununu Latinleştirme yönündeki son büyük çaba olan Hasun hareketine karşı Mihitar ekolünden yetişmiş entelektüellerin öncülerindedir. Şair ve eğitimci Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Hasunistlere karşı olan hareketin ön saflarındaki isimlerden biridir. Bütün Ermenileri dinî inançlardan bağımsız olarak bazı ortak idealler etrafında toplamayı amaçlayan Beşiktaşlıyan, okullar kurmak, halkın ortalama eğitim düzeyini yükseltmek ve Avrupa'yla daha yakın ilişkiler kurulması yönünde çalışmalar yapmak gibi düşüncelerle, bütün ulusu ilgilendiren anlamında "Ulusal" adlı bir topluluk oluşturur. Beşiktaşlıyan'ın ideali, yüzeysel bir bakışla değerlendirildiğinde Osmanlı'daki millet anlayışından farklı, yeni ve sekülerleşmiş bir ulus düşncesinden ilham alan bir ideal olarak düşünülebilir. Avrupa'da eğitim gören Beşiktaşlıyan'ın, orada oluşan yeni akımlardan belli bir ölçüde etkilenmiş olduğu muhakkaktır, ancak onun asıl ilham kaynağı Mihitar'ın ulusal birlik hareketidir. Beşiktaşlıyan, idealleri nedeniyle dinsel kayıtsızlıkla suçlanmış ve kurduğu topluluk da sert eleştirilere hedef olmuştur. bk. Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite*, s. 98.

¹⁰⁸⁰ Şahin, a.g.e., s. 197.

6. Rusya'nın Yayılmacı Politikası ve Katolik Ermeni Tartışmalarına Etkisi

Fransa, Almanya ile olan savaştan dolayı Osmanlı hükûmeti üzerindeki etkisini kaybetmiş ve çok çaba göstermiş olmasına rağmen Hasunist gruba istediği şekilde yardımcı olamamıştı. Bunda Osmanlı Devleti'nin papalığın isteklerine sıcak bakmaması ve Rusya ile Almanya'nın da Osmanlı hükûmetini bu konuda desteklemesi de etkili olmuştu. Hükûmetin çıkarmış olduğu bunca fermanlar, buyrulduklar ve kanunlara rağmen iki grup arasında yine bir uyuşma meydana gelmemişti. Bu durum hâliyle hükûmeti rahatsız ediyor ve papalıkla olan ilişkileri zedeliyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tavrının esası şuydu. Eğer devlet kendi hukukunu koruyamayacaksa o zaman Kırım Savaşı gibi büyük bir savaş niçin yapılmıştı.¹⁰⁸¹ Ancak şimdi yeni bir savaş kapıdaydı. Yıllardır Osmanlı hükûmetini Fransa karşısında destekleyen Rusya, Balkanlar'daki kışkırtıcı faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Bu durum hem Osmanlı Devleti'ni hem de Vatikan'ı ortak çalışma noktasına getirdi. Çünkü papalığın Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında bir milyona yakın Katolik tebaası bulunmaktaydı. Rusya'nın buradaki yayılmacı politikası ve Panslavizm ideolojisini yürütmeye koyması Osmanlı Devleti'ni olduğu kadar papalığı da rahatsız etti. Ancak Katolik Ermeni meselesi Osmanlı Devleti ile papalık arasında sorun olmaya devam ediyordu. Problemin çözümünde ise hâlâ çok müşkil durumlar vardı. Papa, Kúpeliyan grubunu aforoz ettiğinden dolayı iki cemaatin birleşmesinin ancak tövbe ile mümkün olacağını söylerken Kúpeliyanlar ise bundan kesinlikle kaçınıyorlardı. İşte muallâkta kalmış olan bu sorunları çözmek amacıyla Babiâli ile Vatikan arasında özel memurlar tayin edilmiştir.¹⁰⁸² Bu memurlar daha önce Dersaadet'e gelmiş olan Franki ile Osmanlı Devleti'nin şurâ-yı devlet azasından Kuyumcuyan Bedros'tur.¹⁰⁸³

Papalık makamının o dönemlerde en çok uğraştığı iki ideolojik kanat vardı. İlki sosyalizm diğeri de farmasonluktu. Gazetelerin sütunlarında papanın bu iki ideolojinin

¹⁰⁸¹ Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591, s. 19. Sadrazam Âli Paşa Katolik Ermeni meselesinde papanın müdahalesine göz ardı edilmesinin devlet için doğuracağı sakıncaları konu ile ilgili yazdığı layihasında dile getirmiş ve Rusya ile yapılan Kırım Savaşı'na götüren sürecin de böyle bir müdahaleye izin verilmediği için oluştuğunu şu cümleleriyle dile getirmiştir: "Daha önce üç sene zarfında her tarafta bu kadar kan dökülen Kırım Muharebesi'nin meydana gelmesinin sebebi Rusya'nın bundan hafif daha bir teklifinin Devlet-i Âliye tarafından kabul edilmemesi dolayısıyladır. Bu muharebeden saltanat-ı seniyyenin kazandığı başlıca şey de Paris Muahadesi'nden ibaret olmuştur. Ancak daha sonra bu anlaşmanın maddeleri birer ikişer Garp devletleri tarafından feshedilmekle bu durum tekrar Rusya'nın işine gelerek mezhep maddesi dolayısıyla müdahale etmeye başlamıştır." bk. B.O.A., Y. EE., nr. 91/9.

¹⁰⁸² Sabah, t. 29 R 1293/24 Mayıs 1876.

¹⁰⁸³ BOA, Y.PRK. HR., nr. 3/5.

Katolik hristiyanlığa ve insanlığa verdiği zararlarla ilgili yazıları yer almaktaydı.¹⁰⁸⁴ Bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra papalık komünizmin çökmesi için çok uğraş vermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasında papanın uyguladığı politikaların da çok büyük etkisi vardı.¹⁰⁸⁵ İşte papalık İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uyguladığı bu politikayı 1876 yıllarında yine Rusya'nın Panislavizm politikasına karşı onu çökertmek için uygulamıştı. Bu faaliyetler ile ilgili Azaryan Efendi'nin yazdığı layihalar bize büyük bir ışık tutmaktadır. Azaryan Efendi İstanbul'da tekrar bir Katolik Ermeni (Hasun'un başkanlığında) Patrikliğinin ihdas edilmesini istemiştir.¹⁰⁸⁶ Bunun gerekliliklerini de 15 başlık altında özetlemiştir. Bunlar şu hususlardan oluşmaktaydı:

1) Gayesi hem Osmanlı Devleti'ni hem de Katoliği mahvetmekten ibaret olan ve gittikçe yayılan Panislavizm düşüncesinin galeyanına mukavemet Osmanlılar ile Katolikler arasında ortak bir menfaattir. Bundan dolayı Slavların yaptıkları tecavüzler ve taarruzlarına karşı papanın nüfuzundan faydalanılması Osmanlı Devleti'nin işini kolaylaştıracaktır.

2) Osmanlı Devleti'nde bulunan Katolik ruhani reislerin ve papanın temayülleri de bu yönde olduğundan alınacak yeni tedbirlerle bu iş daha da kolaylaşacaktır.

3) İstenilen neticenin meydana gelmesi hükûmet tarafından alınacak iki tedbire bağlıdır. Birincisi, papanın aracılığıyla bütün Katoliklerin yardımı sağlanmalıdır. İkincisi de merhum Reşit, Fuat ve Âlî Paşa zamanlarında olduğu gibi Dersaadet'te hükûmetle papa tarafından bütün Katolik ruhani reislerin güvenini kazanmış bir patrik atanmalıdır. Atanan patrik sayesinde Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün Slav Katoliklerin devlete katılımı daha kolay olacaktır.

4) Dersaadet'te bir patriklik ihdas edilmesi Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da işini kolaylaştıracaktır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında Katolik tebaası olduğu gibi Avrupa kıtasında da Bosna, Hersek, Arnavutluk, Yanya, Merdiyet, Bulgaristan, Tırhala ve Makedonya'da da bir milyona yakın Katolik tebaası vardır. Bunların ayrı bir ruhani reisleri olup bu kişilerin cemaatleri üzerinde büyük nüfuzları vardır. Bunlar ayrıca Ortodoks mezhebinde bulunan Bulgar vesair diğer Hristiyanlara

¹⁰⁸⁴ bk. Levant Herald gazetesinin October 25, 1889/25 Ekim 1889 tarihindeki "The pope on freemasonry and socialism ve 12 Mayıs 1891 tarihindeki "socialism and Vatican" isimli makalelerde o zamanki dönemde papanın bu iki akıma karşı görüşlerini yansıtan ayrıntılı bilgiler vardır. bk. Levant Herald, October 25, 1889.

¹⁰⁸⁵ bk. Çoban, a.g.e., s. 277.

¹⁰⁸⁶ BOA, HR. TO., nr. 554/74, 1. v.

göre maddi olarak da daha ileri seviyededirler. Çünkü bunlar bir ruhani reisin idaresinde olup, papa ve Avrupa tarafından da yardım görmüşlerdir. Bundan dolayı Ortodokslara göre daha birlikte hareket etmektedirler. Katolikler Balkanlarda bulunan düşmanlarına karşı güçlü mukavemet gösterdiklerinden Osmanlı Devleti bu kuvvetten kolaylıkla faydalanabilir.

5) Avrupa kıtasındaki bu Katolikleri yönlendirecek olan kişi politik ve ruhani işlere aşina olan Hasun'dur. O, sadece Osmanlı hükûmeti ve papanın değil Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Bulgaristan piskoposlarıyla Merdita papazlarının ve Varna, Prizrin, Manastır, Selanik ve diğer yerlerdeki ruhani reislerin emniyetini kazanmış ve herkesten fazla bu bölge ile ilgili malumatı olmuştur. Hasun'un Avrupa'da şöhreti yayılmış olduğundan oralarda da tesiri fazladır.

6) Hariciye nezaretinde yazılı olduğu cihetle Hasun'un önceden olduğu gibi Katolik patriği beratının bir an evvel verilmesiyle beraber hükûmetin niyetine uygun olacak hayırlı teşebbüslerine Babiâli tarafından da yardımda bulunulmalıdır. Hasun, Katolik ahalisinin Babiâli'yle ilgili olan işlerini mükemmel bir şekilde yerine getireceğinden ecnebi müdahalesine mahal bırakmayacaktır. Hasun, sahip olduğu ruhani sıfatı sayesinde Katolik ahalinin muhabbetine mazhar olacağından iyi niyetli olan valilerden bile halk üzerinde daha etkili olacağından hükûmetin isteklerini onlara daha iyi anlatabilecektir. Bu şekilde Katoliklerin bu kanuna gösterecekleri memnuniyet Ortodoks Slavların şikâyetlerini de tesirsiz bırakacaktır. Gerekli durumda hükûmetin niyetine göre Katolik ahaliyi bir harekette birleştirmek ve meydana gelebilecek cüzi bir karışıklığı bile engelleyip gereken tedbirlerin alınması için hükûmet bilgilendirilebilir. Eyalet içerisinde meydana gelen olayların gerçek yüzünü gizli bir şekilde malumat vermek üzere nüfuz sahibi kişilerden ve ruhani memurlardan bilgi alınabilir. Lüzumu takdirde hükûmet ile papanın iyi niyetleri ahaliye açıklanarak Osmanlı Devleti'nin himayesi altında gerek kilise ve gerek cemaatlerinin menfaatlerini korumak amacıyla birlikte hareket etmelerinin faydaları anlatılabilir.

7) Hasun'un bu hareketi sayesinde Bulgar Katoliklerinden de yardım alınabilir.

8) Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin nüfuz bağlantılarının böyle büyük bir zat eline verilmesi Avrupa halkının *Kanun-i Esasi* özellikle saltanat-ı seniyyenin hukuku hakkında muhabbetini artıracığından açılacak olan meclis-i mebusanda bunun büyük bir tesiri olacağında şüphe yoktur.

9) Katolik ahali dirayet sahibi bir ruhani reisin idaresi altında Panislavizm düşüncesi aleyhinde yapacakları mukavemet ve tabi oldukları devlete olan sadaketlerine mukabilen hükûmet tarafından mazhar olacakları yardımlar özellikle Ortodoks ahali üzerinde hüsnü tesir bıracağından bununla kendileri gerçek menfaatlerinin nerede olduğunu anlayacaklardır. Daha sonra ecnebi kandırmalarından kaçınarak gerçek saadetlerinin ancak hükûmetin gölgesi altında olacağını idrak edeceklerdir.

10) Papanın saltanat-ı seniyye hakkında muhabbetini celbetmek için Babiâli ile papa arasında olan dostani münasebeti gayriresmî surette tekit etmek gerekir. Bu durumun Osmanlı Devleti için getireceği faydaları Roma sefiri de bilmektedir.

11) Papa, Hasun'un patriklik görevine tayin edilmesinde hiçbir müşkil durum görmeyip bilakis saltanat-ı seniyye politikasınca ecnebi müdahalesini engelleyecek en faydalı bir tedbir olacağına inanmaktadır.

12) Bunun dışında gerekli görüldüğü durumda Katolik ruhani reisinin düşüncesinin tercümanı olmak üzere Dersaadet'te Türkçe ve Fransızca olarak tesis edilecek bir gazete Avrupa'ya karşı Osmanlı Devleti'nin hukukunu resmen koruyacaktır. Bunun için Avrupa'da basılan birtakım Katolik gazetelerini kendi tarafına çekerek güya Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan ahaliyi koruma adına devlet aleyhinde yazılmış olan yazıları Osmanlı Devleti Katolikleri adına protesto edebilir.

13) Yukarıda açıklandığı şekilde merhum Reşit, Fuat ve Âli Paşa zamanında teşebbüs edilip ancak tamamlanmamış olan bu tasavvurun o esnada ecnebilerin kışkırtmalarıyla meydana gelmiş olan Hersek ve Merdiyet isyanının önünü almaya yardımcı olmuştur.

14) Panislavizm düşüncesine karşı saltanat-ı seniyye ile Katoliklerin menfaatleri biri birine bağlı bulunduğundan Babiâli suistimal olunmasından kaçınılmazın bu iki tasavvurun icrasına açıktan açığa teşebbüs edebilir. Şayet Babiâli'nin emniyeti suistimal olacak olursa Osmanlı Devleti'nde bulunan Katoliklerin menfaati de zarar görür. Her durumda bu iki tedbir hiç olmazsa Bulgaristan'ın ıslahı hakkında gerçekleştirilmelidir.

15) Eğer Babiâli yukarıda açıklanan maddelerin tersine Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin menfaatini görmezden gelen Mahmut Nedim Paşa tarafından gerçekleştirilen siyaset izlenirse bundan hiçbir fayda görülmeyeceği açıktır. Çünkü o zaman papa hükûmetiyle Avrupa'daki Katoliklerin muhabbetini kaybedecekleri maalesef görülecektir. Osmanlı Devleti'nde bulunan Katolikler, Katolik mezhebi

hakkında meydana gelen uygunsuzluk daha doğrusu Kanun-i Esasi ile temin edilmiş olan meşru hukuk ve kutsal şeylerinde meydana gelen taarruzu gördüklerinde bu gün ortaya koydukları şevk ve gayretleri tamamen kaybolacaktır.¹⁰⁸⁷

Azaryan'ın layihasında ortaya koyduğu esaslar aslında papalık makamının resmî görüşünün bir yansımasıydı. Roma elçisi maslahatgüzarı Missak Efendi'nin Hariciye Nazırı Server Paşa'ya gönderdiği 7 Aralık 1877 tarihli raporda, Katolik Ermenilerin ikiye bölünmesiyle ilgili gerek kardinal gerekse Vatikan'a bağlı kişilerle yaptığı görüşmelerin sonucu da bunu işaret etmektedir. Missak Efendi bu görüşmelerle ilgili yaptığı tespitlerde;

I. Papa, hakiki Katolik Ermeni cemaatini ve şefinin iade-i itibarının verilmesi için eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin diğer cemaatleri gibi hukuk ve imtiyazlardan istifade etmelerinin kabul olunmasını arzu ediyordu. Dinden sapmış olanların (Küpeliyanların) boyun eğmeleri hâlinde kilise kanunlarına göre kabul edilecekleri aksi takdirde Osmanlı hükûmetinin bunları Protestan Ermenilere yaptığı gibi ayrı bir cemaat olarak tanımasını istiyordu.

II. Vatikan, Hasun Efendi'nin Katolik Ermeni cemaati şefliği beratının almasını ve bu rahibin eskiden olduğu gibi Katolik Ermenilerin sivil şefi olarak da tanınmasını arzu etmekteydi. Fakat Osmanlı hükûmeti fikrinde ısrar ederse Vatikan, adı geçenin sadece ruhani şeflik unvanına sahip olmasına itiraz etmeyecekti.

III. Papa Reversurus'un iptalinden sonra seçilen Katolik Ermeni piskoposları, patriklik sinodu ve milletine eski âdetlerine uygun olarak padişah beratının verilmesini istemekteydi.¹⁰⁸⁸

Papalık tarafından bu isteklerde bulunulurken ortak bir düşman olarak Balkanlar'daki Rus yayılcılığının önlenmesi için Rusların nüfuzu edemediği Katolik ahalinin yardımının Osmanlı Devleti'ne getireceği faydalar zikredildi. Tabi bu işin gerçekleşmesi için de yapılması gereken ilk iş Hasun'un tekrar Dersaadet patrikliğine

¹⁰⁸⁷ BOA, HR. TO., nr. 554/74, 2,4,5. v.

¹⁰⁸⁸ Kılıç, a.g.e., s. 162.

getirilmesi idi. Ayrıca Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi de papalık tarafından bir koz olarak kullanılmaktaydı.

Osmanlı Devleti yeni bir savaşın eşiğine geldiği bu zaman diliminde iki hükümet arasında ilişkiler devam etmesine rağmen Hasun'un patrikliğini hemen tanımadı. Osmanlı Mebusan Meclisinin kapanması ve 93 Harbi esnasında da bu hususla fazla ilgilenemedi. Ancak savaşın kaybedilip doğuda ve batıda büyük bir toprak kaybına uğraması sonucunda artık yeni bir süreç gelişmeye başladı. Bu arada Papa IX. Pie'nin vefat etmesi ve yeni Papa XIII. Leon (1878-1903)'un Katolik Ermeni meselesine bakışı bu sürece yeni bir boyut getirdi.

7. Papa XIII. Leon (1878-1903)'un Politikaları ve Katolik Ermeniler Sorununa Bakışı

XIII. Leon papa olduğunda önünde bulunduğu en büyük sorun papalık devletine İtalya'nın el koyması ve kilisenin de bunu kesinlikle kabullenememesi idi. Ancak Leon bu gibi problemlerin çözümünde IX. Pie kadar sert olmamıştır. Onun temel politikası modern dünya ile uzlaşmaya eğilimli gözükken muhafazakâr bir tavır ortaya koyma şeklinde olmuştur.¹⁰⁸⁹

XIII. Leon papalığı döneminde Kudüs'e büyük önem vermiştir. Papanın emri ile Assomptionnistes Fransızlar, kutsal topraklarda bir hac işi meydana getirmişlerdi. Ayrıca buraya üç yüz yataklı otel yapılarak hacılar için birçok kolaylıklar da sağlanmıştı.¹⁰⁹⁰ XIII. Leon ayrıca Kudüs'te 1893 yılında Evharistik bir kongre düzenlemiştir. Bu kongrenin amacı Vatikan'ın Katolik olmayan güçlerle özellikle Rusya ve Osmanlı Devleti ile doğrudan diplomatik ilişkiler kurarak bağımsız bir devlet olarak tanınma yolunda da bir adım atmaktı. Böylece Vatikan Katolik kurumları Fransa'nın korumasına bağlı olmaksızın kontrol edebilecekti.¹⁰⁹¹ Ancak bu kongreye hem Osmanlı Devleti hem de Fransa temkinli davranmıştır. Fransa'nın karşı çıkışları daha çok papalık makamının Fransa ile ilişkilerinin bozulması neden olurken Osmanlı Devleti'nin karşı çıkışları ise arşiv belgelerinde *cemiyet-i ruhaniye* diye tabir edilen yeni

¹⁰⁸⁹ Çoban, a.g.e., s. 184.

¹⁰⁹⁰ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 117.

¹⁰⁹¹ Catherine Nicault, *Kudüs (1850-1948)*, çev. Estreya Seval Vali, s. 179.

bir oluşumun ortaya çıkabileceği endişeleri idi.¹⁰⁹² Çünkü bu durum diğer mezhepteki Hristiyanlar açısından tepkiye neden olacağından Kudüs'te kargaşalara yol açabilirdi. Osmanlı Devleti'nin bu kaygıları Viyana sefiri aracılığıyla papalık makamına iletilmiş ve alınan önlemlerle böyle bir ruhani cemiyetin oluşumu engellenmiştir.¹⁰⁹³ Bununla birlikte hükümet herhangi bir kargaşa meydana gelmemesi için pasaportu vizesiz olanlar hakkında gerekli işlemlerin yapılması ve kongreye önyak olan kişilere gerekli talimatların da verilmesini emretmiştir.¹⁰⁹⁴ Bu kongreye katılan kişiler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastalamadıysak da Osmanlı Arşiv Belgelerinde dört yüz kişinin katılmasının muhtemel olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁹⁵

IX. Pie vefat ettiği zaman ardında Doğu misyonerliğini çok iyi bir konumda bırakmıştı. Aynı şekilde XIII. Leon döneminde de bu canlılık devam etmiştir. İstanbul'daki faaliyetlere bakıldığında Latin ve Rumlar Assomptionnistes'lere buradaki açık kilise, seminer ve okulları kapsayan iki merkez açmaları görevini vermiştir. Bu okullarda eğitim gören öğrenciler kendi tarihleri ile beraber Yunanca'yı da öğrenmişlerdir.¹⁰⁹⁶ Öğrenciler arasında geleceğin teologları, yayıncılar ve Siroz Piskoposu Andonis Grigorios gibi Bulgar direnişçileri bulunmaktaydı. Ayrıca Assomtionnistesler 1895'de Kadıköy'de bilimsel etkinlikleri ile tanınan Bizans Araştırmaları Enstitüsünü kurmuşlardır.¹⁰⁹⁷ 1897 yılında Apostolik bir delege İstanbul'da Assomptionnistes Grek kilisesini açmışlardır. Yapılan bu faaliyetler sonucunda 1883'de Roma ile birleşmiş 4000 Bulgar için İstanbul'da ikamet eden bir başpiskopos; Selanik ve Edirne'de iki papalık vekili atanmıştır. Bu açıdan bakıldığında XIII. Leon Roma ile birleşen Hristiyanların zirveye ulaştığı bir dönemin papası olma şerefini kazanmıştır.¹⁰⁹⁸

XIII. Leon selefine göre Doğu Kiliseleri için de farklı bir bakış açısı getirmiştir. Papa IX. Pie, Doğu Kiliselerinin disiplinine aykırı olarak laikleri piskoposluk seçimlerinden uzak tutmaya ve yüksek rütbeli papazları Roma'nın münhasır onayına

¹⁰⁹² BOA, BEO, nr. 162/12088.

¹⁰⁹³ BOA, BEO, nr. 189/14120.

¹⁰⁹⁴ BOA, BEO, nr. 160/11953.

¹⁰⁹⁵ BOA, BEO, nr. 162/12088.

¹⁰⁹⁶ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 117.

¹⁰⁹⁷ Markos N. Roussos, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Katolik Azınlık" *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, s. 86.

¹⁰⁹⁸ Mehmet Aydın, "Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", s. 117.

sunmaya yeltenmiş, böylece de geride Katolik Ermenilerin bölünmüşlüğü ve bütünleşmiş diğer mezheplerde de çalkantılara yol açmıştı. Yeni seçilen Papa XIII. Leon ise onun aksine, Roma’da Ermeniler, Maruniler, Rumlar ve Suriyeliler için papaz okulları açarak Uniat kiliselerine bağlı papazların eğitilmesine çalışmıştır. O, yerel ayinler ve hiyerarşiler konusunda seleflerinden daha esnek yeni bir Doğu siyaseti benimsemiştir. Doğu Hristiyanlarını Roma ayininin saflığına saygı duyma konusunda katı bir tavır yerine Uniat Kiliseler yoluyla Roma’ya kazandırmak istemiştir. “Doğu, Doğulular ile din değiştirecektir.” ilkesi ile selefi IX. Pie’nin “kadroların denetimi” siyasetinin etkilerini silmeye çalışmıştır.¹⁰⁹⁹

XIII. Leon’un aktif politikalarıyla Doğu Katolikleri arasındaki ihtilaf biraz daha azalmıştır. IX. Pie, kiliseyi korunması gereken bir hisar olarak görürken Leon ise onu, insanlığa hizmet etmeye daha fazla açılması gereken bir topluluk olarak görmüştür. O, kendine özgü bakışıyla Doğulu Katoliklerin Roma ile Ortodokslar arasında bir köprü vazifesi gördüğünü söylemiştir. Bu amaçla Leon 1878 yılında Ermenilere daha önce Floransa Konsili’nde olduğu gibi aynı şartlarla birleşmeyi içeren *Paterna charitas* isimli mektup göndermiştir. Ancak Leon’un en önemli faaliyeti bütün Ortodoks ve Doğu Hristiyanlarını 30 Kasım 1894 yılında Roma’da yapılacak olan komüniona *Orientalium dignitas ecclesiarum* isimli mektubuyla davet etmesi olmuştur.¹¹⁰⁰ O, bu davetiyenin tonunda da özellikle negatif bir ifadeden kaçınmıştır. Bu mektupları takiben Leon, Doğu Katolik topluluklarını Roma’ya davet etmiş ve kiliselerinin durumlarının geliştirilmesi için onlara yollar bahşetmiştir. Toplantı 24 Ocak 1894’ten 28 Kasım 1894 tarihine kadar sürmüştür. Toplantının sonunda yayınlanan belgede Doğu topluluklarının kiliselerinin birliği üzerinde durulmuştur.¹¹⁰¹ Bu belge doğudaki cemaatlerin papalıkla bütünleşmeleri ile beraber elde edecekleri güvenliği ortaya koymuştur. Leon’a ayrıca birtakım Batılı misyonerlerin Ortodokslar içinde din propagandası yaptıkları şikâyeti iletince o da böyle bir durum ortaya çıktığında bu kişilerin hemen görevden alınacağını belirtmiştir.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁹ Nicault, a.g.e., s. 179.

¹¹⁰⁰ Adrian Fortescue, “Rome And The Eastern Churches”, *The Catholic Encyclopedia*, C V, s. 479.

¹¹⁰¹ BOA, HR. SYS., nr. 28/86.

¹¹⁰² Frazee, a.g.e., s. 237.

Leon hatırlatma babında yasağın bir suretinin doğudaki Latin kiliselerinin tümünde asılmasını istemiştir. Ancak papanın bu gayretlerine ne Roma mahkemesi ne de Propaganda yöneticileri destek vermiştir. Bu yüzden de Ortodokslarla istenen birleşme tam olarak sağlanamamıştır.¹¹⁰³

Papanın yayınlamış olduğu bu belgenin dışında yapılan toplantıda kamuoyuna duyurulmayan bazı konular da konuşulmuştur. Bunlar şu hususlardan oluşmaktadır:

1) Vatikan'da düzenlenen toplantılardan Doğulu patrikler papanın gereksiz otorite ve uzlaşmazlığından yakınmaktadır.

2) Doğu Kilise patriklikleri tarafından Vatikan konferansları önemsiz kabul edilmektedir. Bu önyargıların önüne geçilmelidir.

3) Beş patriğin Roma'da birer temsilcisi aracılığı ile ilişkiler doğrudan papa ile sağlanmalıdır.

4) Doğu Katolik Patrikhanelerindeki eğitim müesseseleri artırılmalı ve din öğretimlerinin kendi özelliklerine uygun şekilde yapılması için papalık tarafından bir fon tahsis edilmelidir.¹¹⁰⁴

XIII. Leon Doğulu Hristiyanlar ile uzlaşma yolları ararken bir yandan da Avrupa'yı sarmış olan sosyalizm, komünizm, nihilizm ve masonlar aleyhine mücadele etmiştir. Özellikle bu akımlara karşı yayınlamış olduğu genelgelerıyla sert mücadeleler göstermiştir.¹¹⁰⁵

XIII. Leon'un Katolik Ermeni meselesine yaklaşımına genel olarak bakıldığında diğer Doğu Kiliselerindeki yaklaşımında olduğu gibi uzun yıllardan beri bir sorun olan Katolik Ermenilerin ihtilafında gel gitleri olsa da daha yumuşak politika izlemek istediği gözlemlenebilir.

Leon'un papalık döneminde en dikkati çeken olaylardan biri de papalığının başlangıcında büyük önem verdiği ve Katolik Ermeni meselesinde aracılığına başvurduğu Fransa ile ilişkilerinin yüzyılın sonunda bozulması olmuştur. Leon, Propaganda vasıtasıyla Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Katolik din adamlarına

¹¹⁰³ Frazee, a.g.e., s. 237.

¹¹⁰⁴ Kılıç, a.g.e., s. 238.

¹¹⁰⁵ Halim Işık, *İlk Papa Aziz Petrus'tan Son Papa Ratzinger'e Papalık Tarihi*, S. 62

diplomatik ilişkilerini Fransa yetkililerine bildirmelerini içeren mektuplarda göndermişti. Ancak XX. yüzyılın başına gelindiğinde durum biraz farklılaşmıştır. Çünkü Fransa'daki cumhuriyet yönetimi Katoliklere düşmanlığını arttırmış ve pek çok tarikatı ülkeden kovmuştu. Bununla birlikte Roma'daki büyükelçisini çağırmak ve Fransa'daki papalık temsilcisini kovmak suretiyle de papalık makamı ile diplomatik ilişkilerini kesmişti.¹¹⁰⁶ Bu durum tabii olarak Fransa'nın yakınoğudaki dinî kuruluşların sayısının azalmasına neden olurken Katolik olan Avusturya ve İtalya devletinin de Fransa'nın kaybettiği bu hakkı ele geçirme rekabeti ortaya çıkmıştır.¹¹⁰⁷

8. Berlin Antlaşması ve Katolik Ermeniler

Tarihimizde “93 Harbi” olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti Ruslarla hem Balkan hem de doğu cephesinde savaştı. Balkanlarda meşhur Plevne müdafaası işte bu savaşın sahnelerinden biridir. Osman Paşa'nın büyük kahramanlıklarına rağmen Osmanlı birliği yenilmiş ve 10 Aralık 1877'de Osman Paşa teslim olmuştur.¹¹⁰⁸ Osmanlı Devleti daha fazla savaşa devam edecek durumda olmadığından Rusya ile Ayestefanos Ateşkes Antlaşması'nı yaptı. Bu antlaşma ile Rusya'nın Balkanlardaki etkinliği daha da artıyordu. Bu sonuç papalık açısından da çok sıkıntılara yol açacak bir durumdu. Osmanlı Devleti'nin özel memuru (memuriyet-i mahsus) olarak Roma'da bulunan Kuyumcuyan Bedros Efendi, papa ile mülakatında bu husus üzerinde de konuşmuşlardı. Papa, Bedros'a Ayestefanos Muahedesi'nin Osmanlı Devleti, papalık ve Avrupa medeniyeti açısından da bir felakete yol açacağını ifade etti.¹¹⁰⁹ Ayrıca o, Rusların hükmü altında bulunan memleketteki Katoliklerin hâlinin geçmişte tecrübe ettiklerini bunun en somut örneğinin ise Lehistan'da Rusların Katoliklere yapmış olduğu zulümler olduğunu belirtti. Bu arada papa Plevne'de mücadele eden Osman Paşa'nın cesaretini de takdir etti. Hatta Bedros Efendi'ye Osman Paşa'nın yaşını sorarak bu konudaki ilgisini ortaya koymuştu. Bedros Efendi de bu sorulara uygun cevaplar vererek Ayestefanos Muahedesi ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin mülki istiklalini muhafaza etmek için elinden gelen bütün çabayı sarfettiğini; ancak bu konuda hiçbir devlet tarafından yardım görmediğinden dolayı

¹¹⁰⁶ Frazee, a.g.e., s. 229.

¹¹⁰⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 189.

¹¹⁰⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C VIII, s. 56.

¹¹⁰⁹ BOA, Y. PRK. HR, nr. 3/5.

anlaşmayı imzalamak zorunda olduğunu belirtti.¹¹¹⁰ Gerçekten de Osmanlı Devleti savaşa devam edecek durumda olmadığından İngiltere'nin arabulucu olmasını istemiş ancak İngiltere buna yanaşmamıştı.¹¹¹¹

Azaryan'ın layihasında işaret edildiği üzerei papa, bu ortak düşmana karşı birlikte hareket etmenin iki taraf için getireceği faydaları yine dile getirmeye başlamıştı. Bunun için de öncelikle Dersaadet'teki Katolik Ermeni meselesinin çözümünün gerektiğini dile getirmişti. Bedros Efendi de papa ile görüşmesinden sonra bu meselenin çözümü için uzun soluklu bir sürecin başlangıcı olarak Franki ile fikir alışverişi yapmaya başladı.¹¹¹²

Bu arada papalık makamını rahatsız eden Ayestefanos Antlaşması Avrupalı devletleri de rahatsız etmişti. Çünkü bu antlaşma ile Bulgaristan'a büyük bir toprak parçası verilmişti. Bu durum ise Rusya'nın Balkanlar üzerindeki kontrolünün önlemenez bir şekilde yayılması anlamına geliyordu. Bunun önüne geçmek isteyen Avrupa devletleri Ayestefanos Antlaşmasının iptali için büyük mücadeleler verdi ve sonunda bu anlaşma iptal edilerek Berlin Antlaşması 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalandı.

Bu antlaşmanın diğer Ermeni cemaatleri ile ilgili maddeleri olduğu kadar Katolik Ermenileri de zımnen ilgilendiren bir maddesi vardı. O da Berlin Antlaşması'nın 62. maddesiydi. Bu maddeye göre Fransa'nın elde etmiş olduğu haklar açıktan açığa muhafaza edilirken kutsal yerler statükosuna da asla zarar gelmeyecekti.¹¹¹³ Fransa ayrıca bu anlaşmaya *Osmanlı Devleti'nde din serbestliği ile muhtelif milletlerin mensup oldukları ruhani reislerine müracaat etmelerine karşı çıkılmayacağı ve bütün Osmanlı tebaasının aynı seviyede hukuka nail olacakları* hususlarına dair de bir fıkra ekletmiştir.¹¹¹⁴ Bu fıkra bir bakıma zımnen Hasunistler için eklenmişti. Çünkü daha sonra görüleceği üzere Fransa bu maddeye istinaden Hasun'un patrikliğe iade edilmesini istemiştir.¹¹¹⁵

¹¹¹⁰ BOA, HR. TO., nr. 520/34, 1. v.; Kuyumcuyan Bedros Efendi'nin Vatikan'da yaptığı görüşmelerin diğer ayrıntıları için bk. BOA, İ. HR., nr. 276/16856; 276/16886; 277/16925; Y. EE., 78/7.

¹¹¹¹ Yılmaz, a.g.e., s. 122.

¹¹¹² BOA, HR. TO., nr. 520/34, 2. v.

¹¹¹³ Marmara, a.g.e., s. 84.

¹¹¹⁴ Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 4; İ. DH., nr. 785/63775-04.

¹¹¹⁵ Osmanlı Devleti'nde Katoliklerin himayesi çok eski tarihten beri Fransızlar elindeydi. Fransızlar bunu kısmen bazı anlaşmalara bile ekletmişlerdi. Ancak Avrupa'da bu durumdan rahatsız olan başka Katolik

8.1. Hasun'un Tekrar Patrikliğe Gelmesi ve Muhaliflerin Tepkisi

Hasun, Rus Savaşı'ndan önce İstanbul'a gelmişti. Cemaati tarafından Babiâli'ye arzuhâller takdim edilerek tekrar patrikliğe getirilmesi istenmiş ancak hükûmet buna müsaade etmemişti. Bununla beraber papa 1877 yılında Osmanlı hükûmetinin hoşnut olacağı şekilde Reversurus'un hükmünü değiştirmiş ve Katolik Ermeni piskoposlarının seçimi Katolik Ermeni Patrikliği ve ruhban heyetine terk edilmişti. Papanın bu girişimi Roma sefaretinden Babiâli'ye takdim edilmişti. O sene de Hasunistlerin piskoposlarının seçimi bu usule göre gerçekleşmişti.¹¹¹⁶

Hasun'un patrikliğe getirilmesi için hem cemaat hem de papalık tarafından istekler yapılıyordu. Ancak Osmanlı Devleti o yıl Rusya'yla savaştığından ve onun patrikliğe getirilmesi iki grup arasında daha da kargaşalara yol açacağından başına bir dert daha almak istememiş ve Hasun'un patrikliğe getirilmesine olumlu bir cevap vermemişti.

Fransa, Berlin Antlaşması'nın hükmüne dayanarak Hasun'un patrikliğe iade edilmesini istemekte ve Hasun da Babiâli'ye bu hususta tekrar müracaat etmekteydi.¹¹¹⁷ Bu amaçla Hasun, sadarete yazdığı arızasında kendine verilen beratın geri alınmasından dolayı yüz bin kişi olan Katolik Ermenileri arasında karışıklık çıktığını söylemiştir. Kendinin patrikliğe getirilmesiyle mağdur olan bu grubun haklarının tekrar iade edileceğini ve papalıkla olan ilişkilerin daha da gelişeceğini belirtmiştir.¹¹¹⁸

Hasun'un bu isteğine Babiâli hemen bir cevap vermeyerek meclis-i mahsusta bu husus enine boyuna masaya yatırıldı. Bu arada çok farklı bir gelişme meydana geldi. Yıllardır papa ve Hasun'la mücadele eden Kûpeliyan Efendi yaptıklarından pişman

ülkeler de vardı. Bunlardan biri de İtalya'ydı. Özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra İtalyanlar bu hakkı elde etmeye çalışmışlar ve İstanbul'da, İzmir'de ve Beyrut'ta okullar açmaya başlamışlardır. Ancak İtalyanların bu arzusu Papa tarafından karşılık görmemiştir. Bilakis XIII. Leon bu konu hakkında "*Katoliklerin himayesi Fransa'ya müfevvazdır*" diye bir emirname neşrederek Fransa'nın önceliğini ortaya koymuştur. bk. Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 392.

¹¹¹⁶ BOA, Y.EE., nr. 91/9.

¹¹¹⁷ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 3.

¹¹¹⁸ BOA, HR. SYS., nr. 2851/1.

olduğunu belirterek görevinden istifa etti.¹¹¹⁹ Tövbesini kabul etmesi için de Mart 1879'da Roma'ya XIII. Leon'un yanına gitti.¹¹²⁰

Küpeliyan, patriklik vekâleti görevinde bulunan Enficyan Efendi ile taşrada bulunan murahhasa memurlarının da vekâletlik görevlerinin Babiâli tarafından feshedilmesini istemiştir. Ayrıca taraftarlarının da Katolik Kilisesi ve cemaatinin dışında kaldıklarını belirtmiştir. Meclis-i vükela yeni gelişen bu durumu ele alarak müzakerelerde bulunmuştur. Müzakerelerin sonucunda Küpeliyan kendi isteğiyle istifa etmeyi istediğinden bunun kabul edilmesinin zorunlu olduğunu ancak onun taşradaki murahhasa ve memurların vekâletini feshetme gibi bir yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Meclis-i vükela istifadan dolayı millet meclisinin toplanarak usulüne göre patrik kaymakamının seçilmesi için de durumu mezahip nezaretine havale etmiştir.¹¹²¹

Küpeliyan'ın istifa etmesi üzerine yeni patrik seçilinceye kadar patrikhane işlerinin seçilecek bir kaymakam tarafından yürütülmesi gerekiyordu. İstanbul'daki Fransa elçisi bu konuda çok büyük baskı uygulayarak patrik kaymakamının seçilmesini engellemek istedi. Elçinin amacı patrikhane yönetiminden muhalif grubu bertaraf ederek eski Patrik Hasun'u bu göreve getirmektir. Elçinin bu isteği karşısında Osmanlı hükûmeti de bir zihin karmaşası yaşamaktaydı. Kimi devlet yöneticileri bu göreve Hasun'un getirilmesini savunurken kimisi de buna tam zıt istikamette görüş belirtiyorlardı. Hasun'un desteklenmesini isteyenler aslında Yunanistan'ın politikalarını destekleyen Fransa'yı Osmanlı Devleti tarafına çekmek isteyenlerdi. Karşı çıkanlar ise ecnebi bir devletin elçisinin Osmanlı tebaası olan bir milletin seçimine karışması onun iç işlerine direk bir müdahale olduğu düşüncesinde olanlardı. Bunlardan biri de II. Abdülhamit'in görüşlerine değer verdiği mabeyn-i hümayûn müşavirlerinden Kastro Bey'dir. Kastro Bey bu konu ile ilgili olarak Sultan II. Abdülhamit'e farklı zamanlarda ayrıntılı üç layihasını sunmuştur. Kastro Bey'in bu layihalarında dile getirdiği üzere en büyük endişesi 1871 yılında Âli Paşa zamanında olduğu gibi Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne Ermenileri temsilen Eçmiyazın'den bir elçi göndermesini tekrar gündeme getirebilme ihtimaliydi. Olay bununla da kalmayıp aynı mezhebe sahip olduğunu iddia

¹¹¹⁹ BOA, Y.A. RES., nr. 2/35; Frazee, a.g.e., s. 269.

¹¹²⁰ BOA, HR. TO., nr. 522/9.

¹¹²¹ BOA., İ. MMS., nr. 61/2865.

ederek Ortodoks olan Rum Patrikhanesinin iç işlerine müdahale edip, patriğin azledilmesine veya atanmasına işine de müdahale edebilirdi.¹¹²²

Kastro Bey'i bu kadar endişelenmesine neden olan husus yakın bir zamanda papanın Keldanilerin patriğini cemaate danışmadan belirlemiş olmasıydı. Papanın belirlediği bu patrik de cemaatinin kilise, manastır vb. vakıf mallarını papanın himayesine geçirmeye çalıştığından cemaat içerisinde büyük bir tartışmaya neden olmuş ve bu durum Osmanlı hükûmetinin de başını çok ağrıtmıştı. Kastro Bey layihasında *son nedamet fayda vermez* diyerek hükûmetin bu konuda karar vermede çok dikkatli olması gerektiğini belirtmiştir.¹¹²³

Osmanlı hükûmeti böyle bir kararsızlık atmosferinde iken Küpeliyan'ın istifası Hasun'u tekrar harekete geçirmiş ve kendisinin Katolik Ermeni patriği sıfatıyla tanınması için 15 Mart 1879 tarihinde sadarete bir arıza takdim etmiştir. Hasun, üç ay önce kendisine patriklik beratı verilmesi için arzuhâl verdiğini ancak Küpeliyan istifa ettiğinden bu arzuhâli tekrar verme ihtiyacı duyduğunu belirtmiştir.¹¹²⁴ Hasun arızasında, Küpeliyan'ın yaptıkları için Roma'ya özür dilemeye gittiğini, taraftarlarının da Katolik cemaatinden çıktığını belirttiğini ve Babî'li'nin kendisine vermiş olduğu beratı bundan böyle taşımayacağını söylediğini bildirmiştir. Bundan dolayı Hasun, patrik olduğunu belirten beratın tekrar verilmesini istemiştir. Bunları dile getirirken mutezileler (Antihasanistler) konusunda da onların kovulmuş bir grup olduğunu belirterek artık bunların Katolik ismini de kullanamayacaklarını ve gasp etmiş oldukları kiliseleri de geri vermelerini temenni ettiğini bildirmiştir. Hasun ayrıca bu grubun sayısının ancak iki bin kadar olduğunu, bunların da çok çeşitli gruplara bölündüğünü belirterek hükûmetin bunlara Katolik isminin dışında bir isim vermesini istemiştir.¹¹²⁵ Antihasanistler, Hasun ve Küpeliyan'ın söylediklerini dikkate almayarak tam tersine kendi sayılarının çok olduğunu Hasun taraftarlarının ise cüzi olduğunu belirterek kendilerinin kadim âdetlerine göre bir patrik seçebilmeleri için millet meclisine buyruldu verilmesini hükûmetten istemişlerdir. Mihran Düz, Mikail, Sakızlı Ohanisle beraber Antihasanistlerin ileri gelenleri sadarete 18 Mart 1879 tarihinde sundukları

¹¹²² B.O.A., Y. EE., nr. 91/9. Kastro Bey'in dinî, politik ve mali hususlarla ilgili diğer layihaları için bk. BOA, Y. PRK. ML., nr. 2/24; Y. EE., nr. 58/5.

¹¹²³ BOA, Y. EE., nr. 91/9.

¹¹²⁴ BOA, İ. DH., nr. 785/63775-04.

¹¹²⁵ BOA, HR. TO., nr. 465/14.

arizalarında cemaatlerin içerisinde bulunduğu hâlet-i ruhiyeyi şu şekilde dile getirmişlerdir: “Ermeni Katolik patriği sabık K peliyan Efendi’nin istifa ve firar etmesinden dolayı milletçe seçilerek irade-i seniyye ile patrikhane vek letine tayin buyurulmuş olan r tbetl  Enficyan Efendi’nin vekâleti patrik seçimine değin cari olması ve cemaatimizin hukuk ve kadim imtiyazlarına ve usulüne uygun olarak patrik seçimi hakkında izni içeren bir kıta buyuruldunun ihsan edilmesi isteğini içeren 12 Mart 1879 tarihinde arzedilen arizamız üzerine cemaatimizin milletçe umumi meclisi usulüne göre toplanıp davet edilerek beyan edilen durum okunmuş olmasıyla bu meclisde cereyan eden müzakerelerin neticesinde bu arizanın içeriğine uygun olarak vuku bulan müracaat ve isteğimiz maslahata uygun görünerek tasvip ve tasdik edilmiş ve millet adına olarak sureti mahsusada dermeyan olunan bazı m talaaların da vekaletpenahilerine arz ve tebliği akerlerine havale edilmiştir.

şöyle ki eski Patrik K peliyan Efendi’nin devlet ve milletçe kötü görülen bu layık olmayan hareketinden dolayı heyetçe teessüf duyulmakla beraber vakıa vesile kılınarak (delil getirilerek) Hasun Efendi’nin yine cemaat patrikliği makamına oturmasına bazı taraftan gayret edildiğine dair yayılan havadisten bahsedildiği sırada Hasun’un azledilip yerine K peliyan’ın berat ile Ermeni Katolik cemaati patrikliğine atanmasında h k met tarafından verilen beratın içeriğinde patrikliğine dair bazı sebepler dile getirilmiştir. Çünkü Hasun’un patrikliği zaten Reversurus varakası üzerine bina edildiğinden devletin tabiyeti altında olan cemaatin bütün ruhani reislerinin atanması ve idare şekilleri hakkında daha önce meri olan usul ve kaideyi ortadan kaldıran ve padişahın hukukuna aykırı olmasından dolayı ruhani reislerin atanması hakkında cari olan kadim usule bir hanel gelmesinin korunmasıyla beraber Ermeni Katolik cemaatinin de diğer cemaatler gibi padişahın topraklarında nail olduğu muafiyetlerin muhafaza edilmesi gerekli olmuştur. Hatta K peliyan Efendi’nin memuriyetinin icrasında önce Reversurus’un hükmünü terviten imtina etmesi ve hukuk saltanat-ı seniyyeye ve milletin kadim usulüne aykırı hal ve harekette bulunmamak üzere yemin etmesi şart koşulmuştur. şayet bunun haricinde hareket edecek olursa patriklikten bilfiil sakıt olacağı bu beratta açık olarak belirtilmiş olduğundan şimdi K peliyan’ın patriklikten istifa etmesi ile firar etmesi Hasun’un azlini ve patriklik sıfatını ademi liyakatine sebep olan önemli sebepleri ve bu hususta ortaya konmuş olan devletin kararının hikmetini izale veya tahfife medar ad olunamayacağı ve K peliyan’ın Babıâli’ye takdim ettiği istifanamesinde yemin

altında olarak muhafazasını deruhte etmiş olduğu sadakat meslek sadakati terk etmesi memuriyetinin bilfilil düşmesine neden olmuştur. Yoksa Ermeni Katolik cemaatinin Babıâli'ye buyurulan derin bir araştırma ve soruşturma üzerine yeniden ve Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini korumaya ihtiyaç görünmüş olan ve hukuk ve muafiyata dokunur yeri olmadığı ve Hasun'un güya Reversurus hükmünü reddetmiş yahut tadiline muvaffak olmuş olmasına dair taraftarları tarafından yapılan söylentilerin ise Babıâli'yi iğfal edemeyeceğine zerre kadar şüphe yoktur. Rivayet edildiği üzere Küpeliyan'ın Ermeni Katolik patriğini kabul etmesinden dolayı ıstifanamesinde açıkça pişmanlığını ortaya koyması ile affa mazhar olmak üzere Roma'ya iltica ettiği hakkındaki sözler doğru ise bunun da Hasun'un Ermeni Katolik Patrikliği makamına oturma ihtimali olmadığını isbata kâfi olacağı cihetle kadim meri usule ve Ermeni Katolik cemaatinin elde etmiş olduğu muafiyetlere uygun olarak yeniden patrik seçimi hakkında gereken izin ve müsaadenin bir an evvel elde edilmesi için tekit ve tekrar müstedyat olunması meclisçe ittifakla düşünülmüştür.

Şu zaman aralığında Hasun'un veyahut yol arkadaşı olan ruhbandan birinin yeniden patrik tayin edileceği yolunda neşredilen uydurma haberler zihinleri kurcalamakta olduğu görülmüş olduğundan arizamızın icra edilmesi hususunu rica ederiz.”¹¹²⁶

Buna karşılık Hasunistler ise verdikleri arizada küçük bir grubun yaptığı uydurma sözlerden dolayı perişan olduklarını, devletin de gayrimeşru olanı meşru olana, az olanı çok olana tercih ettiğini ve bunun sonucunda da Küpeliyan'ın patrik olarak seçildiğini söylemişlerdir. Bu dönem zarfında kendilerine Dersaadet'te ve taşralarda birçok haksızlık ve zulümlerin yapıldığını, buna rağmen hiçbir zaman tabi oldukları devlete karşı bir kusur işlemeyerek itaatlerini ortaya koyduklarını belirttiler. Hasunistler arzuhâllerinde bir önceki dönemin padişah ve vükelasına atıfta bulunarak, II. Abdülhamit Han ve yeni vükelanın sayesinde gerçek durumun ortaya çıktığını belirterek Hasun'a patriklik verileceğini ümit ettiklerini belirttiler.¹¹²⁷

¹¹²⁶ BOA, İ. DH., nr. 785/63775-04.

¹¹²⁷ BOA, İ. DH., nr. 785/63775-04.

Bu arada Paris sefaretinden hariciye nezaretine gelen telgrafta papanın Paris'teki elçisi, Küpeliyan'ın papaya itaatini arz etmek üzere gittiğini söyleyerek Antihasunist takımı yeni bir patrik seçmeye kalkışılırsa bunun kabul edilmemesinin gerekliliğini hatırlatmıştır.¹¹²⁸

Osmanlı Devleti'nin karşısında şimdi düğümlenmiş bir problemler yumağı vardı. Bir taraftan Paris ve Vatikan'ın baskısı, bir taraftan İstanbul'daki Hasun ve taraftarlarının Babiâli'ye verdikleri sürekli arzuhâller; bir taraftan Küpeliyan'ın istifa edip taraftarlarının da cemaatinin dışında kaldığını belirtmesi, bir taraftan da Antihasunistlerin Küpeliyan'ın istifasının kendisini bağladığını belirtip kendilerine bir buyruldu verilip patrik seçimi isteğinde bulunması... Tüm bu problemler karşısında Babiâli, meclis-i vükelada tekrar Katolik Ermeni cemaati meselesini enine boyuna masaya yatırdı. 1867 yılından o ana kadar gelişen süreci göz önüne alarak yeni getirilecek çözümün kazanç ve kayıplarının neler olacağını defaatle müzakere etti. Bu müzakerelerde Babiâli, devletin hukukuna bir hanel gelmemesi, Katolik milletinin Osmanlı Devleti'nde bulunan kilise, manastır ve emlaklarının idarelerine hariçten müdahale edilmemesi ve ruhban maddesinde devlete ait olan yönün tamamen korunmasını ana ilkeleri olarak belirlemiştir. Bu ilkeler üzerinde esas meseleyi çözümlenmeye çalışmıştır.

Babiâli, Küpeliyan'ın istifa etmesi ve Hasun'un beratının daha önceden geri alınmasından dolayı iki grubun da patriksiz kaldığını ve bu durumun da Katolik devletlerinin Osmanlı Devleti'ne olan baskılarını bir kat daha arttığını belirtmiştir. Bu konuda Katolik Ermenilere bir berat verilmesinin uygun olacağı ancak bunun sınırlarının nasıl konulacağı hususunda değişik ihtimaller göz önüne alındı. Babiâli'ye göre, patrikliğe ister Hasun atansın isterse başkası atansın asıl maksat patriğe verilecek beratta devletin hukukuna ve milletin kadim usulünün muhafaza edilmesi ilkelerinin yer almasıydı. Bunun için de iki şık üzerinde duruldu.

Birincisi Hasun'a yalnız ruhani vazifesini tasdik eden bir berat verilmesiydi. Bu şıkka razı olmayıp da ruhani ve cismani vazifesinin birlikte tasdik edilmesi hususunda ısrar ederlerse berat verilip ancak cismani birtakım sınırlamalar getirilebilirdi. Meclis-i

¹¹²⁸ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 3; İ. DH., nr. 785/63775-04.

vükela birinci şıkkı eğer kabul ederlerse hemen yerine getirilmesine ittifakla görüş belirtirken eğer bu mümkün olmazsa ikinci şıkkın gerçekleşmesine de oy çokluğu ile karar vermiştir. Meclis-i vükela ikinci şıkkın geçerli olduğu durumda bu patriğe verilecek beratta şu hususların eklenmesine karar vermiştir. Bunlar; Katolik millete ait bütün kadim hukuka ve Osmanlı Devleti'nin hiçbir cihetine özellikle kadimden beri Kilikya Patrikliği ile İstanbul Serpiskoposluğunun bir araya getirilmesi tarihine kadar cereyan eden seçim usulüne halen ve istikbalde hiçbir şekilde hâle gelmemesi, bunun hilafına patrik tarafından herhangi bir teşebbüste bulunulursa bu beratın tamamen fesholunmuş ve hükmünden sakıt olmuş sayılmasıydı.¹¹²⁹

Hasun'a berat verileceği haberleri daha meclis-i vükelanın görüşmeleri esnasında Antihasanistlere ulaşmıştı. Onlar da bu durum karşısında hoşnutsuzluklarını belirten arzuhâllerini padişaha peşpeşe sundular. 3 Nisan 1879 tarihinde verdikleri arzuhâlde Hasun'un millet arasında yapmış olduğu davranışlardan dolayı milletin iki fırkaya ayrıldığını, bundan dolayı Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırılmışken resmî bir izin olmaksızın buraya tekrar gelmesi ihtilaflara yol açtığını belirtmişlerdir. Hasun'un Küpeliyan'ın istifasını bir fırsat bilerek patrik olmaya çalışıp devleti ecnebi tavassutuna sokacağını dile getirmişlerdir. Arzuhâlde ayrıca boşalan patriklik makamına yeni birinin seçilmesi için padişah kararıyla bir irade çıkmışken devlet tarafından Hasun'a berat verileceğini işittiklerinden bunun devlet için birçok sakıncalara yol açacağı gibi, Hristiyan tebaanın yıllardan beri elde ettiği imtiyazlara da aykırı olduğunu belirtmişlerdir. Hasun'a berat verilirse kesinlikle tanımayacaklarını da buna eklemişlerdir.¹¹³⁰

Antihasanistler bu duruma o kadar kızmışlardı ki arzuhâllerini sadarete vermek yerine bizzat Yıldız Sarayı'na giderek padişaha takdim ediyorlardı. Takdim ettikleri diğer bir arzuhâlde maruzatlarını padişaha şöyle bildirmişlerdi: “Bazı muteberan ve ileri gelenlerimize Babiâli'de yapılan tebligata göre Hasun'a berat verileceğini üzüntüyle işittik. Bu durum cemaat olarak hem üzüntümüzü hem de hayretimizi celb etmiştir. Çünkü bu adamın yaptığı işleri dünya âlem bilmektedir. Çünkü yaptıkları hem devletin mülki anlayışına ters hem de cemaatimizin kadim haklarını ihlaldir. Bunun yanında

¹¹²⁹ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri nr. 13, s. 3; İ. DH., nr. 785/63775-04.

¹¹³⁰ BOA, İ. DA., nr. 19/848-1, 1. v.

usule uygun olarak daha birkaç gün önce vükela heyeti kararıyla verilen padişah iradesine uygun olarak yeni patrik seçimine değin patrik kaymakamının tayin edilmesi hususunda Babîâli’de uygun görülmüş olan buyrulunun bir an önce verilmesiyle cemaatçe yeni baştan bir patrik seçmek istiyoruz.”¹¹³¹

Antihasunist grubu devletin yasal olarak tanıdığı Katolik Ermeni cemaatinin kendilerinin olduğunu belirterek karşı tarafa patriklik verilmesini geçmiş tecrübeler ışığında anlamsız olduğunu söylüyorlardı. Sultan II. Abdülhamit bu şikâyetler karşısında orta yolun bulunmasını isteyerek sadece Hasun tarafının dikkate alınması diğer tarafı hoşnutsuz bırakacağından bu durumun devlet anlayışına uygun olmayacağını belirtmiştir. Bundan dolayı meclis-i vükela kararının ertelenip Antihasunistlerin de ikna edilmesinin uygun olacağını belirtmiş ve devlet için hangisi hayırlı olacaksa bu hususun tekrar müzakere edilmesini istemiştir.¹¹³²

Sultan II. Abdülhamit’in isteği üzerine Katolik Ermeni meselesi meclis-i vükelada tekrar ele alınmış ve iki grubun ileri gelenleri ayrı ayrı Babîâli’ye çağırılmışlar ve onlar da burada meramlarını beyan etmişlerdir. Ancak söyledikleri şeyler öncekilerin hülasasından başka bir şey değildi. Bundan dolayı meclis-i vükela bu iki grubun arasının ısıdırılmasının şimdilik muhal olduğunu dile getirmiş ve Antihasunistlerin şikâyetlerinden de daha önce verilen kararın hükmünü iptal edecek bir delil bulunamadığını belirtmiştir. Antihasunistler ile Hasunistler ittifak etmedikleri durumda onlar için de ayrı bir patrik seçilmesi ve buna bir açık kapı bırakmak amacıyla da Hasun’a verilecek beratın padişaha sunulan müsveddesinde “*bilcümle Ermeni Katolik patriği*” tabiriyle yazılmış olan ibareden “*bilcümle*” lafzının çıkarılarak yalnız “*Ermeni Katolik patriği*” tabirinin bırakılmasıyla bu şekilde beratın verilmesi meclis-i vükela tarafından görüş bildirilerek padişahın onayına sunulmuştur.¹¹³³ Meclis-i vükelanın kararı padişah tarafından da uygun görülerek bazı tenbihlerle Hasun’a 1 Nisan 1879

¹¹³¹ BOA, Y. A. HUS., nr. 160/98.

¹¹³² BOA, İ. DA., nr. 19/848-1, 2. v.

¹¹³³ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 4.

tarhinde berat verilmiştir.¹¹³⁴ Meclis-i vükelanın kararı dikkate alınarak beratın içeriğine bazı şartlar eklenmiştir.¹¹³⁵

Sultan II. Abdülhamit Katolik Ermeni meselesinin halledilmesi için çok çaba sarfediyordu. Örneğin meclis-i vükela ve sadarettten gelen tezkireleri en ince ayrıntısına kadar inceleyerek çoğu zaman iki grup arasında uyuşmanın sağlanabilmesi için vükela heyetine durumu tekrar görüşmesi için havale ediyordu. Bunun yanında Katolik Ermeni cemaatinin Yıldız Sarayı'na gönderdikleri arzuhâllere de önem verip çözüm üzerinde grupların tek tek Babîâli'ye çağrılarak görüşlerinin bir de sözlü olarak dinlenilmesini istiyordu. Şüphesiz Sultan II. Abdülhamit'in böyle bir dönemde iktidara gelmesi kendisi açısından şanssızlık ancak Osmanlı Devleti için bir şanstı. Çünkü padişahlık makamına gelir gelmez önünde bir Rus Savaşı'nın öncü sarsıntılarını bulmuştu. Savaşın sonu kadar yapılan anlaşmada Osmanlı Devleti'ni birçok açıdan yaralamıştı. En önemli problem ise bu anlaşmadan sonra Batılı ülkelerin de kışkırtmalarıyla Ermeni meselesinin tırmanmaya başlamasıydı. Sultan II. Abdülhamit bu olaylara karşı da çok kararlı bir siyaset izlemişti. İşte Katolik Ermenilerin probleminin çözümünde de Sultan II. Abdülhamit önceki dönemlerin aksine değişik bir strateji izliyordu. Bir yandan tebaası olan bir cemaatin iç işlerine papalık makamının karışmasına müsaade etmezken diğer yandan da Vatikanla çok sıcak ilişkiler geliştirmişti. Bunun yanında iki grup arasındaki tartışmalar ele alınırken elden geldiği kadar devlete küstürmeme siyaseti izlenilmişti.¹¹³⁶ İlk dönemler iki grubu bir araya getirme mümkün olamamışsa da elden

¹¹³⁴ B.O.A., Y. EE., 94/39.

¹¹³⁵ Hasun'a verilen beratın içeriğindeki şartlar şu şekilde belirtilmiştir: "Patrikliğine veyahut kilise ve manastırlarına vesaire yerlerine bağlı olan emlakın temlik ve furuht ve idaresi her zaman devletimin cari olan ve olacak kanun ve nizamın usulüne tabi olmak ve milletçe tesis edilmiş veyahut tesis edilecek hastane, manastır, mektep ve sairenin tesir ve idare sureti hiçbir taraftan müdahale edilmeyerek devletimizin mevzuattaki olan kanunlarına uygun olarak icra olunmak ve bu Katolik milleti efradında ve devletimden piskopos ve diğer ruhbanların tayin şeklinde ötedenberi cari olan usule uygun bir şekilde seçilerek Babîâlimize arzedilip divanı hümayûnumdan emir verilmedikçe memurluk sıfatları muteber olmamak ve patriklik makamı ve Kilikya Katogikosluğu boş olduğunda ötedenberi cari olan usule uygun olarak devletimin tebaasından olan bu Katolik milletinun serpiskoposu ve piskoposlarından münasip bir kimse seçilip tarafı devleti âliyemden tasdik edilmedikçe memurluğu tanınmamak velhasıl bu Katolik milletinun işlerini kanun ve usule uygun bir şekilde idare ederek kendilerine mahsus veyahut bu patriklik ile Babîâlimiz arasında eskiden beri düzenleneğelen mevad ve hususlarda ecnebilerden hiç birisinin müdahalesini uygun görmemek şartıyla Dersaadetim ve memalik-i mahrusamda bulunan Ermeni Katolik Patrikliği ve Kilikya Katogisosluğu yeniden ikası Hasun Efendi uhdesine ihale ve tavsiye edilerek divanı hümayûnumdan balası hatt-ı hümayûnumla süslenmiş bu beratımı verdim ve buyurdum ki..." bk. BOA, Y. EE., nr. 94/39; Düstur, I. Tertip, C IV, s. 844-848.

¹¹³⁶ Uygulanan siyaset sayesinde iki grup çok geçmeden tekrar bir araya geldiler. Sultan Abdülhamit, aynı birleştirme politikasını Bulgar-Rum kilise ve mektep tartışmalarında göstermemiştir. Çünkü biliyordu ki eğer Rumlarla Bulgarlar bir araya gelseler Osmanlı Devleti'ne savaş açacaklardı. Olaylar tahmin ettiği

geldiği kadar hassas bir siyaset izlenmişti. Bunun en iyi örneklerden biri de Hasun'a patriklik beratı verildiği hâlde mabeyne gelmesinin geciktirilmesidir. Bilindiği üzere patrikler cemaati tarafından seçilip devlet tarafından da beratı verildikten kısa bir zaman sonra padişahın yanına çıkarlardı. Hasun da patrik olarak seçildikten sonra sadaret, Hasun'un hangi gün ve saatte yanına gelmesi için padişaha tezkire yazdı. Sultan II. Abdülhamit iki grup arasındaki zıtlığın imkân derecesinde hafifleyinceye kadar Hasun'un mabeyn-i hümayûna gelmesinin geciktirilmesini sadarete emretmiştir.¹¹³⁷ II. Abdülhamit'in burada uyguladığı hassas siyasetinin aslında özü şuydu. Hasun grubuna bazı şartlarla da olsa bir patrik atanmıştı. Ancak diğer grubun hem patriği istifa etmiş hem de yıllardır bitmeyen tartışmalardan usanan cemaatten bazıları Katoliklikten vazgeçip Ermeni Kilisesine dönmüşlerdi. Onların bu durumunu bilen Sultan II. Abdülhamit karşı tarafı küstürecek şaşalı bir törenin yapılmasını da istemiyordu. Hasun, mabeyn-i hümayûna gelmede sadarete yine dilekçe verince Sultan II. Abdülhamit tarafından gayriresmî olarak mabeyn-i hümayûna gelmesine (beş ay sonra) izin verilmiştir.¹¹³⁸ Sultan II. Abdülhamit bir olayı enine boyuna incelemeyen karar vermemesi gibi ileri görüşlülüğü sayesinde kangren olmuş olan birçok meselede geliştirmiş olduğu aşamalı çözüm burada da gözükmektedir.

Hasun'a tekrar patriklik beratının verilmesi papa tarafından memnuniyetle karşılanmış ve teşekkürlerini beyan eden mektubunu padişaha göndermiştir. Papa XIII. Leon Sultan II. Abdülhamit'e gönderdiği mektubunda Hasun'a *sıfat-ı meşruasının* tekrar iade edilmesinin Katolik Ermenilerin sadakatini bir kat daha arttırdığını belirtmiştir.¹¹³⁹ Papa kardinaller meclisi toplantısında da Katolik Ermeni meselesinin halledilmesinden dolayı teşekkürünü tekrarlamıştır.¹¹⁴⁰ Buradaki teşekküründe *Berlin Antlaşması'nda düvelî muazzamaya temin edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde Katolik mezhebinin serbest bir şekilde icra edilmesi devlet tarafından gerçekleştirildiği*

gibi gerçekleşti. 1908 yılında tahttan indirildikten kısa süre sonra yeni gelen iktidar çok geçmeden meclisten kilise ve mektepler kanunu geçirdi. Bunun sonucunda da Balkan devletleri bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Bu savaş sonucunda birçok toprak kaybedildiği gibi, Müslümanlar göçe zorlanmışlar ve göç yollarında da birçok zulüm ve katliamlara maruz kalmışlardır. Sultan Abdülhamit sürgünde iken savaşın çıktığını duyunca da ilk önce kilise ve mektepler kanununun meclisten çıkıp çıkmadığını sormuştur. bk. *Sultan Abdülhamit (Siyasi Hatıralarım)*, s. 121.

¹¹³⁷ BOA, İ. DA., nr. 19/848-2; A. MKT. MHM., nr. 484/46.

¹¹³⁸ BOA, Y. A. HUS., nr. 162/25.

¹¹³⁹ BOA, Y. PRK. NMH., nr. 1/54; Y. EE., nr. 63/4; Y. PRK. HR., nr. 5/51.

¹¹⁴⁰ BOA, HR. TO., nr. 95/20.

belirtilmiştir.¹¹⁴¹ Papa daha sonra gönderdiği mektuplarda meselenin çözümünden dolayı teşekkürlerini belirtirken Osmanlı Devleti'ne tabi Bosna Hersek Katoliklerin ayin serbestliği ile ilgili olarak Avusturya ile Vatikan arasında bir anlaşma imzalandığını, bunun yürürlüğe konmasında engel çıkmaması için padişah iradesine gereksinim duyulduğunu da dile getirerek bu konuda yardımda bulunulmasını istemiştir.¹¹⁴²

Hasun'a tekrar patriklik verilmesi üzerine hem İstanbul'da hem de taşrada bulunan cemaatin ileri gelenleri ve ruhbanları tarafından farklı tarihlerde teşekkürlerini belirten yazılar gönderilmiştir. Hatta öyle ki bazı belgelerde bu isim ve imza listesi beş yüz kişiyi aşmıştır. Gönderilen teşekkürlerin içeriği genel olarak hükûmeti ve mezheplerini uzun bir zamandır meşgul eden problemin çözülmesinden ve Hasun'un tekrar patrikliğe getirilmesinden dolayı memnuniyetlerini belirtmektedir. Bunun yanında iki tarafın arzusu olan ittihat ve millî ittifakın meydana gelmesi için de ellerinden gelen gayreti göstereceklerini belirtmişlerdir.¹¹⁴³ Ancak gelişmelere bakıldığında bu gayretin ilk zamanlar biraz sözde kaldığı görülmüştür. Bir patriğe sahip olduktan sonra Hasun taraftarları daha önce muhaliflere kaptırdıkları kilise ve mektepleri tekrar ele geçirmeye çalışmışlardır. Yine böyle bir kilise kavgası 20-29 Eylül 1879 tarihleri arasında İstanbul'un değişik semtlerinde meydana gelmiştir. 20 Eylül tarihinde Hasunistlerden birkaç kişi Galata'da toplanıp muhaliflerin elinde bulunan kilise ile Taksim'deki hastaneye zorla girmişlerdir. Bundan altı gün sonra ise Samatya'daki muhaliflerin elinde bulunan kiliseyi zabt etmişlerdir. Antihasunistler bu işgaller karşısında Beyoğlu'nda ellerinde kalmış olan kilisenin de o şekilde zaptedileceği korkusuyla 27 Eylül tarihinde saat dört buçuk civarlarında ayin saati olmadığı hâlde kilisede çan çalarak karşı koymak için cemaatlerini çağırmışlardır. Bunun üzerine kiliseye ve etrafındaki sokaklara da birçok kişi toplanmıştır. Bu durum zaptiye müdürü tarafından haber alındığında buraya zaptiye memurları ve askerler gönderilmiş ve bunlar sayesinde kalabalık dağıtılarak büyük bir arbedenin önüne geçilmiştir. Zaptiye müdürü bu kiliseye vardığında durumun dehşetine binaen kilisenin ileri gelenlerini yanına çağırıp maksatlarını sorduğunda onlar; hükûmete bağlılık ve

¹¹⁴¹ BOA, HR. TO., nr. 80/7.

¹¹⁴² BOA, HR. TO., nr. 95/26; Y.A.HUS, nr. 164/94; İ. HR. nr. 280/17243. Papa'nın gönderdiği bu mektubun içerisinde bu bilgilerin dışında ayrıca İstanbul'da büyükelçilik sıfatıyla bir papalık delegesinin bulundurulması isteği de yer almaktadır. Kardinal Vanatolli bu mektubu Sultan Abdülhamit'e iletmiş ancak buna olumlu bir cevap alamamıştır. bk. BOA, HR. TO., nr. 95/26; Y. A. HUS., nr. 164/94.

¹¹⁴³ BOA, Y. PRK. A., nr. 2/44; Y. PRK. AZJ., nr. 2/90; İ. DH., nr. 786/63899; Y. A. HUS., nr. 161/93.

itaatlerinin tam olduğunu ancak Hasunistlerin tahakküm ve zorlamalarından dolayı ellerinde kalan bu kilise, iki mektep ve Ortaköy'deki diğer kiliseyi ölünceye kadar muhafaza etme düşüncesinde olduklarını söylemişlerdir. Daha sonra zabıta müdürü bu kişilerle beraber kilisenin içine girmiş ve Hasunistlerle aralarında olan düşmanlığa Babıâli tarafından bir netice verilinceye kadar içlerinde buldukları kilise ve zikredilen diğer kurumların zabıta tarafından muhafaza altında tutulacağına dair teminat vermiştir. Bununla beraber kilisenin avlusunda toplanmış olan kişiler de padişaha dua ederek oradan ayrılmışlardır. Zaptiye müdürü kargaşanın daha sonra tekrar meydana gelmesinden endişelenerek Beyoğlu mutasarrıflığına yazdığı yazıda buradaki Katolik Kilisesi, iki mektep ve Ortaköy'deki kilisede yeterli miktarda karakol bulundurulması gerektiğini tenbih etmiştir.¹¹⁴⁴

Bu olaylar üzerine Antihasunistlerin ruhban takımı ve ileri gelenleri tarafından bir arzuhâl tanzim edilerek mabeyn-i hümayûna takdim edilmiştir. Bu arzuhâllerinde, Hasun'un Katolik patrikliğine tayin şekli daha önceki usul ve kanuna uygun olmadığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte Hasunistlerin, kendilerine ait olan mektep ve hastanelere verilen tahsisatları (tahsisat-ı yevmiye) ele geçirdikleri ve evkaf, kilise, mektep ve manastırlarının da bir vesile ile elde ettiklerini belirterek padişahın adaletine güvendiklerini ve gereken yardımın da yapılacağı ümidinde olduklarını söylemişlerdir.¹¹⁴⁵ Hükûmet tarafından Hasunistlere uyarı yapılmış olmasına rağmen yine kavgalar devam etmiştir. 19 Ekim 1879 yılında Galata'da iki grup arasında bu sefer mektep tartışması meydana gelmiş zaptiye sayesinde kan dökülmesinin önüne geçilmiş ve bu mektebe asakir-i şahane ve zaptiyeler yerleştirilmiştir. Yine Kadıköyü'nde aynı tarihte Hasunistlerle Antihasunistler arasında mektep tartışması meydana gelmiş ancak zaptiyeler erken müdahale ettiklerinden herhangi bir olay meydana gelmeden olay bertaraf edilmiştir.¹¹⁴⁶ Bu ve benzeri olaylarda Hasun taraftarları deyim yerindeyse beş sene önceki olayların rövanşını alıyorlardı.

Hasun'un patrikliğe getirilmesi papalık ve Katolik ahali tarafından büyük bir sevinçle karşılanırken Antihasunistler tarafından büyük bir üzüntü meydana getirmişti. Bunun yanında Küpeliyan'ın da daha önce istifa edip Roma'ya gitmesi Antonyan

¹¹⁴⁴ BOA, Y. PRK. ZB., nr. 1/26.

¹¹⁴⁵ BOA, Y. A. HUS., nr. 161/93.

¹¹⁴⁶ BOA, Y. PRK. ZB., nr. 37/1.

tarikatinden 72 rahip Katolik cemaatinden ayrılıp Ermeni Kilisesine dönmelerine neden oldu.¹¹⁴⁷ Kumkapı Surp Asdvadzain (Meryem Ana) Patrikhane Kilisesinde düzenlenen törenle 9 Kasım 1879 Ermeni Ortodoks Kilisesine katıldılar.¹¹⁴⁸ Ermeni Kilisesine dönenlerden biri de (1896-1908) döneminde Ermeni cemaatinin patriği olacak olan Rahip Ormanyan'dı. Sultan II. Abdülhamit'in çok sevdiği bu patrik Ermeni çetelerinin isteklerine cevap vermediği için Patrikhane Kilisesinde suikasta uğrayacak ancak kurtulacaktı.¹¹⁴⁹ O zaman da cemaati tarafından kendisine Katolikliği Ermeni Kilisesine soktuğu ithamlarına hedef olacaktı.¹¹⁵⁰ İlber Ortaylı *Osmanlı Barışı ve Eski Dünya Seyahatnamesi* isimli kitaplarında Ormanyan'ın Ermeni Kilisesine dönmesinin sebebinin papanın yanılmazlığına tepki nedeniyle olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵¹ Ancak eldeki belgelerin bunu doğrular bir tarafı yoktur. Papanın yanılmazlığı ilkesi 1870'li yıllarda Avrupa'daki Katolik ülkeler arasında bir infial uyandırmıştı. Antihasunistlerin ise papaya tepkisi onların millî emlaklarının Vatikan'ın himayesine girmesine karşı çıkışları vb. sebeplerdendi. Muhalifler –Ormanyan'ın da içerisinde bulunduğu Antonyan tarikati de bunlardandı- birçok piskoposun I. Vatikan Konsili'ne karşı çıktığı hâlde aforoz edilmediklerini ancak kendilerinin millî haklarını istedikleri hâlde papa tarafından aforoz edilmesini anlamadıklarını belirtmişler ve papanın yanılmazlığı hususunda da bir itirazda bulunmamışlardı.¹¹⁵² Ayrıca Ormanyan'ın Katolik Kilisesinden ayrılması 1879'lu yıllardı ve papa da yanılmazlık maddesini konsile eklettiren IX. Gregore değil, Antihasunistlere daha ılımlı davranan XIII. Leon'du.

8.1.1. Muhaliflere Geçici Meclis Tahsis Edilmesi

Hasun'a yeniden patriklik makamı verilmesi üzerine muhaliflerden Düz Mihran, Mıgırdıç Muratyan gibi Katolik Ermenilerin ileri gelenlerinden on bir kişi 16 Ekim 1879 tarihinde adliye ve mezahip nezaretine bir arzuhal takdim ettiler. Verdikleri bu arzuhalde yeni bir patrik seçilinceye kadar cemaatin işlerini görmesi için kendi

¹¹⁴⁷ Frazee, a.g.e., s. 269.

¹¹⁴⁸ Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 537.

¹¹⁴⁹ BOA, Y. PRK. ZB., nr. 33/16; Ayrıca bk. Whooley, a.g.e., s. 421.

¹¹⁵⁰ Ormanyan, Katoliklikten Ermeni kilisesine dönmesine rağmen daha önceki sosyal yaşam tarzında sahip olduğu Katolik kültürünü devam ettirmiştir. Patrik gündüz Kumkapı'daki ofisine gidiyor, akşam ise Beyoğlu'ndaki evine dönüyordu. Çünkü Batılı ve Mihitarist bir kültürle yetiştiğinden Katoliklerin bulunduğu eski mahallesinde yaşamaya devam etmiştir. bk. Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 129; *Eski Dünya Seyahatnamesi*, s. 158.

¹¹⁵¹ bk. Ortaylı, *Eski Dünya Seyahatnamesi*, s. 157-158; *Osmanlı Barışı*, s. 125

¹¹⁵² Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 36.

aralarında geçici meclis üyesi on iki kişiyi seçtiklerini belirterek bunun kabul edilmesini istediler. Bu istek üzerine on iki kişinin azalıkları hükûmet tarafından uygun bulunarak bunlara geçici bir meclisin tahsis edilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu meclisin vazifesi mezhep işleri ile alakalı olan hususları icra edeceği. Murur tezkiresi, ferağ ve intikal gibi ilmuhaberler hükûmet tarafından verilecekti. Onun haricinde olan işler ise mezhepsel meseleler olduğundan (hibe, vasiyet, nikâh ve izdivaç gibi) bu meclis tarafından gerçekleştirilecekti.¹¹⁵³ Bu meclise aza olarak tayin edilen kişilerin isimleri şunlardı: Düzzade Mihran Bey, Camci Ohanis Bey, Kocazade Agop Efendi, Sakız Ohanis, Portokal Mikail, Diran, Gabril Bey, Pekmezzade Kumyadas, Elmasyan, Muradyan Mıgırdıç, Manuel Manok, Agop efendilerdi.¹¹⁵⁴ Geçici (muvakkat) meclisin vazifeleri kısaca şunlardı:

- 1) Cemaate mahsus olan tesisat-ı hayriyenin idaresi.
- 2) Doğum, nikâh ve cenaze ilmuhaberlerin verilmesiyle kayıtlarının muhafaza edilmesi.
- 3) Cemaate ait işlerin bir yazıyla adliye nezaretine bildirilmesi.
- 4) Hastane ile mekteplere devlet tarafından ihsan edilmiş olan tahsisatın alınmasıyla safredilecek yere verilmesi.
- 5) Resmî dairelerden havale edilen hususların görülmesi.

Bilindiği üzere Küpeliyan patrik olduğu zaman Katolik Ermeni patriği ve Kilikya katogikosu unvanıyla kendisine berat verilmişti. Hasun'a beratı geri verildiği zaman da bu isimle verildi. Bundan dolayı muhaliflere de bir ismin verilmesi gerekliydi. Bu durum meclis-i vükelada ele alınmış ve onlara ileride adliye ve mezahip nezareti ile geçici meclisin üyeleri arasında istişare edilerek daha sonra bir isim tayin edilmesine karar verilmişti. O zamana kadar da evrakı imzalayan kişi kendi şahsi mührünü kullanacaktı.¹¹⁵⁵ Meclis-i vükelada görüşülen bu karar padişahın onayına sunulduğunda Sultan II. Abdülhamit sadrazama bu işte acele edilmesi gerektiğini ve isim verme işinin

¹¹⁵³ BOA, İ. MMS., nr. 65/3079, 3. v.

¹¹⁵⁴ BOA, İ. MMS., nr. 65/3079, 2. v.

¹¹⁵⁵ BOA, İ. MMS., nr. 65/3079, 4. v.

sonraya bırakılması münasip olmayacağından şimdiden bir isim tayin edilerek kendisine tekrar arz edilmesini istemiştir.¹¹⁵⁶

Hasun'a patriklik beratının verilmesi ve muhaliflerin ruhani reisinin kim olacağına netleşmemesi Osmanlı Devleti'nin taşra eyaletlerinde bir belirsizliği de ortaya çıkarmıştır. Çünkü 1874 yılında Hasunist gruba Osmanlı hükûmeti tarafından bir vekil tayin edilmişti. Bu vekilin ruhani bir sıfatı olmayıp yetkisi taşradaki Hasunist grubun işlerini Babiâli ile görüşmekle sınırlıydı. Ayrıca taşrada gayrimüslim cemaatlerin de üyelerinin bulunduğu idare meclislerinde Hasunist grubunun üyelerinin bulunması yasaklanmış olup sadece Küpeliyan grubundan bir ruhani tarafından temsil edilecekti. Ancak altı yıl sonra durumlar tam tersine dönmüştü. Acaba Hasun'a berat'ın verilmesi sonrasında taşra eyaletlerinde bu gruptan üye seçilecek miydi? Eğer bu gruptan üye seçilecekse muhalif grup ne olacaktı? Bununla ilgili olarak 31 Temmuz 1880 tarihinde Tokat Vilayetinden dâhiliye nezaretine yazılan resmî yazıda Hasunist gruptan bir kişinin meclise girip giremeyeceğine dair bilgi istenmiştir. Bunun üzerine şurâ-yı devlet bu sorunu görüşmek üzere toplanmış ve bir karara varmıştır. Buna göre; hangi milletten olursa olsun ruhani sıfatları hükûmet tarafından kabul edilmiş olan milletlerin reisleri meclisin tabii üyesi olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Buna bağlı olarak da Hasunistlerin ve muhaliflerin ruhani reislerinin bu meclislerde bir ay arayla bulundurulmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı hükûmeti her ne kadar muhaliflerin resmî statüsünü tam olarak belirleyememiş ve berat ile resmî statüsü tasdik edilmiş olan kişinin Hasun olduğunu kabul etmesine rağmen muhaliflerin eyaletlerdeki idare meclislerinde temsil edilmesini uygun görmüştür.¹¹⁵⁷

8.1.2. Hasun'un Patriklikten İstifa Etmesi ve Kardinal Olması

Hasun'a kardinallik verilmesi söylentisi 1870'li yıllarda çok defa gündeme gelmişti. Söylentiler hem İstanbul hem de Roma basınında gazete köşelerinde yer tutmuştu. Muhalifler sadarete verdikleri arizalarında ona kardinallik rütbesi verilmesinin Roma'nın kendini rencide etme amacı taşıdığını da belirtmişlerdi.¹¹⁵⁸ Ancak Osmanlı Devleti yetkilileri muhalifler gibi düşünmeyip o dönemde Hasun'a kardinallik verilmesi

¹¹⁵⁶ BOA, İ. MMS., nr. 65/3079, 5. v.

¹¹⁵⁷ BOA, DH. MKT., nr. 1333/64.

¹¹⁵⁸ bk. Basiret, t. 9 ZA 1286/10 Şubat 1870.

taftarıydı. Çünkü ona kardinallik verilmesi İstanbul'dan uzaklaşmasına bir bahane teşkil edeceğinden devletin işini daha da kolaylaştırabilirdi. Hatta bu konu ile ilgili devlet yetkilileri Franki ile birkaç defa da görüşmüşlerdi.¹¹⁵⁹ Ancak gelişen süreçte Hasun'a kardinallik rütbesi verilmemişti.

Hasun 1879 yılında patrik olduktan kısa bir süre sonra (yaklaşık beş ay) patriklikten ayrıldığına dair papaya istifasını verdi. Kardinal Antonelli 1 Ekim 1880 tarihinde papanın bu konu ile ilgili olan mektubunu hariciye nezaretine ilettili.¹¹⁶⁰ Mektup padişaha iletildiğinde Sultan II. Abdülhamit bu durumun usule aykırı olduğunu belirterek yapılan yanlışlığın düzeltilmesini istedi. Hasun daha sonra adliye ve mezahip nezaretine 23 Kasım 1880 tarihinde çektiği telgrafta 45 seneden beri ruhani hizmette görev aldığını ve bunun on üç senesinin Katolik Ermeni Patrikliğinde geçtiğini belirterek sıhhati elvermediğinden ruhani memurluktan istifasının kabul edilmesini istemiştir. Hasun bir gün sonra gönderdiği telgrafında ise papanın istifasını kabul etmişse de bunu gerek hükûmete gerekse milletine arz etmeden önce halefinin memuriyetini kolaylaştırmak ve bu sebeple milletin isteklerini yerine getirmek üzere bazı şartları kabul ettirmek arzusunda bulunduğunu ve bundan dolayı istifasının tebliğinin bu güne kadar geciktiğini belirtmiştir.¹¹⁶¹ Hasun'un yaptığı bu tür tavırlar nedeniyle 13 seneden beri iki cemaat arasında kavgalar eksik olmamış ve Osmanlı Devleti de kendi hukukunu çiğnediğinden dolayı Hasun'a karşı çıkmıştı. Hasun 1866 yılında da patriklik beratını almadan önce Roma'ya papanın yanına gittiğinde de aynı hukuk ihlaline sebep olmuştu. Sultan II. Abdülhamit Hasun'un yaptığı bu davranışın kabul edilebilir olmadığını ve patriklik beratının padişah iradesiyle verildiğini ve beratın içeriğinde de onu atama ve azletme yetkisinin de kendisi üzerinde bir hak olduğunu belirtti.

Daha sonra bu husus Roma'dan alınan haberlerle birlikte meclis-i vükelada enine boyuna ele alındı. Hükûmet, Hasun Efendi'nin bu tarz hareketini hoş karşılamadığını belirtti. Aslında Babıâli kardinallik rütbesini almış olan Hasun Efendi'nin patriklik görevini sürdürme taraftarı değildi. Hatta bu durumda patrikliğinin devam etmesini genel kaidelere ve devletin çıkarlarına da uygun bulmamaktaydı. Fakat Hasun Efendi

¹¹⁵⁹ bk. BOA, HR. SYS., nr. 1769/44/45/46/47.

¹¹⁶⁰ BOA, HR. SYS., nr. 1769/50.

¹¹⁶¹ BOA, HR. TO., nr. 557/87.

prosedüre aykırı hareket etmişti. İstifasının papa tarafından kabulü netice itibariyle ruhani bir meseleydi. Ancak sahip bulunduğu Katolik Ermeni Patrikliği ve Kilikya katogikosu unvanlarından vazgeçmesi ancak padişahın izniyle mümkün olabilecekti. Dolayısıyla konuyu görüşen Osmanlı hükûmeti bütün bu hususların Hasun Efendi'ye hatırlatılmasına eğer istifa edecekse bunun için padişahın iznini almasının gerektiğinin bildirilmesine karar vermiştir.¹¹⁶²

Babîâli'nin almış olduğu bu tavır aslında Osmanlı Devleti'nin hukukunun muhafazası konusunda duyulan hassasiyetin bir göstergesidir. Nitekim Hasun Efendi bu gerçeğe karşı karşıya kalınca istifasının kabul edilmesi için padişahın iznini almaya yönelik bir dilekçeyi İstanbul'a göndermiştir. Bu dilekçesinde kardinallik makamına getirildiğinden patriklik ile meşgul olamayacağını beyan ediyor ve görevinden alınmasını isteyip af diliyordu.¹¹⁶³ Hasun Efendi'nin bu şekilde prosedürü yerine getirmesi ve Osmanlı hukukuna uygun hareket etmesi ile istifası kabul edilmiştir.¹¹⁶⁴ İstifasının kabulü üzerine Hasun Efendi adliye ve mezahip nezaretine telgraf çekerek teşekkürlerini beyan etmiştir.¹¹⁶⁵

Papa, yapılan işin Osmanlı hükûmeti tarafından beklemediği bir tepkiye neden olmasından dolayı özel görevli olarak Kardinal Vanotelli'yi padişaha mektup takdim etmesi için gönderdi. Vanatolli bu mektubu bizzat padişaha takdim etmek isteyip onunla özel görüşme yapmayı arzuladığından Fransa elçisinden bu konuda aracılık yapmasını istedi. Papa bu mektubunda Hasun'u birkaç güne kadar terfi edeceklerinden patriklik hizmetinden çekildiğini, Hasun övülecek hasletleri olan bir kişi olup bu terfiyi hak etmekle beraber kardinallik şerefine Doğu halklarını da ortak etme arzusunun da bunda etkili olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶⁶ Bessarion'dan sonra Doğu Katoliklerinden ilk kardinal olan gerçekten de Hasun'du.¹¹⁶⁷ Papa bu mektubunda Hasun'dan sonra seçilecek kişiye

¹¹⁶² BOA, Y. A. RES., nr. 8/42, Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 186.

¹¹⁶³ Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 187.

¹¹⁶⁴ BOA, Y. A. RES., nr. 10/55; Engin, Vahdettin *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 187.

¹¹⁶⁵ B.O.A., Y. A. HUS., nr. 167/108, t. 13.6.1881. Teşekkürün metni şöyledir: "İstifayı daiyanemin ba iradei seniyye kabul buyrulduğuna dair olan telgrafname-i nezaretpenahileri vasıl oldu. Zatı meali simat cihanbaniye olan ubudiyet ve sadakatimin hakıpayı âlî cenab-ı zilluliyeye arzını istirham ile beyanı teşekküre müsaraat eylerim."

¹¹⁶⁶ BOA, İ. HR., nr. 283/17552-1.

¹¹⁶⁷ Frazee, a.g.e., s. 269.

de yardımcı olunmasını rica etmiştir.¹¹⁶⁸ Bununla birlikte papa, Hasun'dan sonra Katolik Ermeni Patrikliğine birinin seçilmesi için cemaate emir verilmesini Roma şebhenderinden de gayriresmî olarak rica etmiştir.¹¹⁶⁹

Papa bir an önce Hasun'un halefinin seçilmesini istiyordu. II. Abdülhamit, yeni seçilecek patrik meselesinde hükûmetin konuyu etraflıca değerlendirerek yeniden ele alınmasını istemiştir. Padişahın bu hassasiyetinin sebebi bilinen sebeplerden yani iki grup arasında bitmek tükenmek bilmeyen ihtilaftan dolayıldı. Bundan dolayı II. Abdülhamit meselenin iyece incelenerek Katolik bir Avrupa devletinin, özellikle de Fransa'nın müdahalesine yol açmadan bir çözüm bulunmasını istemiştir. Mesele bu aşamada iken ilginç bir vakıa meydana geldi. Yeni patriğin seçilmesi söz konusu olduğuna göre, Ermeni patriklerinin seçimine dair nizamnamenin Fransızcaya çevrilerek basılması gündeme gelmiştir. Bu amaçla Gürcühanı'nda matbaacılık yapmakta olan Kavafyan Efendi hükûmete başvuruda bulunarak nizamnamenin Fransızcasının basımı için izin talep etmiştir. Bu tür nizamnamelerin yabancı dillere tercüme ettirilmesi, genellikle belirli şartlar yerine getirildiğinde kabul ediliyordu. Buna göre; tercüme ve baskı masrafları talep sahibi tarafından karşılanacak, elde edilen kâr ve zarar da kendisine ait olacaktı. Tabii, esas kural tercümenin içeriğine dairdi. Resmî dairelerde nizamnamenin Türkçe metni geçerli idi. Tercümenin de aslına uygun olduğuna dair devletçe onaylanmış olması gerekiyordu. Bunun için de baskıdan evvel üç nüsha tercüme örneğinin maarif meclisine¹¹⁷⁰ verilmesi ve orada görülmesi icap ediyordu. Buraya kadar olan prosedür yerine getirilmiş ve nizamnamenin Fransızca tercümesi maarif nezaretince onaylanmıştır. Bu durumda basım için herhangi bir mahzurun olmadığı düşünülmektedir. Fakat baskıya girmeden önce yeni bir kontrol yapılması da yine usul gereği idi. İşte işin bu safhasında şaşırtıcı bir olay meydana geldi. Baskıya hazır Fransızca nizamname Türkçe aslından çok ayrı manalar içermekteydi. Buna göre Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermeniler meşruti bir hükûmete sahipmiş gibi gösterilmekte ve patrikhanenin de icra yetkisine sahip olduğu izlenimi verilmekteydi.

¹¹⁶⁸ BOA, İ. HR., nr. 283/17552-1.

¹¹⁶⁹ BOA, HR. TO., nr. 138/128.

¹¹⁷⁰ Maarif meclisi 1860 yılında kurulmuş olup yabancı dildeki bir belgenin, eserin veya ders kitabının Türkçe'ye çevrilmesi gibi faaliyetler icra etmiştir. Bununla birlikte bu meclis maarif nazırına danışmanlık yönünden de yardımcı olmuştur. bk. <http://www.e-tarih.org/sozluk.php?sd=sozlukdetay&id=280>, erişim tarihi, 28.4.2010.

Ders kitaplarının yabancı dillerden Türkçe'ye çevrilmesi usulünün benimsenmesi ile nazıra, danışma yönünden yardımcı olacak bir meclisin kurulmasına karar verildi (1860).

Nizamname daha önce maarif meclisinin kontrolünden geçtiğinden bu şekliyle nasıl onay aldığı merak konusu olmuştur. Derhâl tahkikata girilince mesele anlaşıldı. Nizamname metni meclise geldiğinde üyelerden Artin Efendi tercüme ile ilgilenmiş ve herhangi bir yanlışlık üzerine ona itimat eden diğer üyeler de imzalamışlardı. Bu suretle hatalı tercüme maarif meclisinden geçmiş oluyordu. Bu olayın ortaya çıkması üzerine Artin Efendi meclis üyeliğinden derhâl azledildi ve matbaacı Kavafyan Efendi hakkında da kanuni muamele yapıldı.

Bu arada Babiâli'de patrik seçimi meselesi tekrar enine boyuna tartışılmaktaydı. Hasunistler ile muhalifleri arasındaki şiddetli ihtilaf hâlâ sürüyordu. İşin bu şekilde devam etmesi hâlinde, muhaliflerin ayrı patrik seçmesi dahi düşünülüyordu. Fakat öncelikle yeni patriğin seçilmesi gerekiyordu ve bu yapılırken gözetilecek temel esas devletin hukukunun korunmasıydı.¹¹⁷¹

Bu aşamada adliye ve mezahip nezareti patrikhane meslisine üç öneri getirdi. Bunlardan birincisi, yeni bir nizamname yapıncaya kadar patriğin Rum cemaati patrik nizamnamesi uyarınca seçilmesi¹¹⁷² idi. İkinci teklif seçim için yeni bir nizamname yapılması, üçüncüsü ise patriklik ve katogikosluk sıfatlarının ayrılması şeklindeydi.

Cemaat, bu tekliflerden birincisine razı olmadıkları gibi yeni bir nizamname yapılmasını da zaman kaybı olarak görüyorlardı. Yeni nizamname için öncelikle bir taslak hazırlanacak, sonra müzakereleri yapılacak ve en sonunda Babiâli tarafından tasdik edilecekti. Bu da uzun bir süreyi gerektiriyordu. Gecikmesi ise Katolik cemaati arasında şikâyetlere yol açacaktı. Dolayısı ile ikinci şık da itibar görmedi. Patriklik ve katogikosluk sıfatlarının ayrılması hususuna gelince, bu iki sıfat padişah fermanı ile birleştigiğinden ayrılmaları da mümkün görülmemişti.¹¹⁷³

¹¹⁷¹ Engin, Vahdettin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 189.

¹¹⁷² Rum nizamnamesinde, Ortodoks Ermeni nizamnamesinin aksine patrik ve piskoposların ellerinde büyük yetkiler bulundurması nedeniyle sivillerin yetkileri daha kısıtlıydı. Halk çoğunluğundan oluşan genel bir meclis vardı ancak bu da sürekli olmayıp yalnızca yeni patrikleri seçmek için toplantılara çağrılıyordu. Üye listeleri piskoposlar tarafından hazırlanıyor Babiâli de istediği takdirde bunlardan birini veto edebiliyordu. Patrik seçildiği takdirde eskisi gibi sinot meclisinin yardımcıyla yürütüyordu. Ancak şimdi yetkisi kilise ve din işleriyle sınırlanmıştı. Seküler işler dördü sinot piskoposlarından, sekizi de İstanbul Rumlarından seçilen 12 kişilik karma bir meclis tarafından yürütülüyordu. bk. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C II, s. 164-165.

¹¹⁷³ BOA, İ. MMS., nr. 69/3228; Engin, Vahdettin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 189.

Patrik seçiminin gecikmesi Osmanlı Devleti açısından da uygun değildi. Dolayısı ile adliye ve mezahip nezareti yeni bir yöntem geliştirdi. Eski usule göre Katolik Ermeni cemaati kimi patrik seçmişse devlet onu onaylıyordu. Hâlbuki bu defa, patrik seçilmeleri uygun görülen piskoposların isimlerinin Babîâlî'ye verilmesi Katolik Ermeni cemaatinden istendi. Bunlar arasından devlet açısından sakıncalı bulunanların isimlerinin çıkarılıp, kalan adaylar arasından Katolik Ermenilerin bir patrik seçmeleri karara bağlandı. Ayrıca seçim sırasında adliye ve mezahip nezaretinden görevlendirilecek mezahip müdürü de gözlemci vazifesi görecekti.¹¹⁷⁴ Bu karar Osmanlı Devleti'nin hukukunun korunması açısından çok önemliydi. Çünkü Hasun ilk seçildiği 1867 yılında kendisini seçmekle görevli olan piskoposların sayısı on iki iken bu sayı papalık vasıtası ile altıya indirilmiş ve böylece Hasun'a muhalif olabilecek bir hareket bertaraf edilmişti.¹¹⁷⁵ Osmanlı Devleti de bu hususta bir müdahalesi bulunmadığından yıllarca başını ağrıtabilecek olan bir mesele ile karşı karşıya kalmıştı.

Bu şartlarda yapılan seçim sonucu Azaryan Estefan Efendi (1881-1899)¹¹⁷⁶ 10 Temmuz 1881 tarihinde Katolik Ermeni patriği seçilmiş ve bu seçim tasdik edilmiştir.¹¹⁷⁷ Bundan sonra Katolik Ermeni ileri gelenleri patriklik unvanının Azaryan Efendi'ye verilmesinden dolayı şükran ve memnuniyet duygularını bir yazı ile hükûmete iletiler. Azaryan Efendi de şükran hislerini bildirmek üzere saraya gitti ve birinci rütbeden Mecidiye nişanı ile ödüllendirildi.¹¹⁷⁸

Sadrazam Sait Paşa, padişaha yazdığı tezkiresinde Katolik Ermeni meselesinin böyle güzel bir şekilde halledilmesi hususunda şu mütalaalarda bulunmuştur: “Ermeni Katolik hususu bir zamanlar adeta bir mesele-i azime-i politika hâline girip devleti gereği gibi iştilal eylemiş iken şu suretle bitmesi ve hususan Katolikler üzerinde iddia ettikleri himaye-i maneviyeyi ve sevabık emsali serrrişte ittihaz ile Fransa hükûmeti

¹¹⁷⁴ BOA, İ. MMS., nr. 132/5727, 1. v.

¹¹⁷⁵ Engelhardt, a.g.e., s. 283.

¹¹⁷⁶ Stepanos Bedros X. Azaryan İstanbul'da doğmuştur. Katolik Ermeni cemaati arasında ihtilafların yoğunlaştığı çok zor bir dönemde patrik olmuştur. Bir Fransız akademisyeni *günümüzde Doğuda üç diplomat vardır bunlardan biri de Azaryan'dır* diyerek onun Katolik cemaati üzerindeki etkisini dile getirmiştir. Azaryan ayrıca bilimsel ve telojik birçok konuda eserler vermiş ve İstanbul'da birçok Katolik Ermeni Okulu açmıştır. bk. http://www.armeniancatholic.org/inside.php?page_id=23110&lang=en, erişim tarihi, 18.5.2009.

¹¹⁷⁷ Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 65-66.

¹¹⁷⁸ BOA, İ. MMS., nr. 132/5727, 3. v.; Y. A. RES., nr. 13/17; İ. DH., nr. 832/66969; Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 190.

daima bu işe sureti gayriresmiyede müdahaleler eylediği hâlde bu defa işin sırf umuru dâhiliyeden olduğu beyanıyla verilen cevaplara Tunus meselesinden dolayı hükûmeti müşarun ileyhanın Devlet-i Âliye ile yeni bir gaile ihdasını istememesinden dolayı mukabele kaydında bulunmaması cümle-i muvaffakiyat-ı seniyyeyi mülükânen bulunmuş olmasıyla şu fırsattan istifade ile ferman-ı âli mezkûrun kuyudu cedideyi havi olduğu hâlde verilmesi emsali kadimesine nisbetle menafi devletçe hâlen ve istikbalen hayırlı görünüp bunu ferman istihsalini patrikhane şimdiye kadar tacil ederken bu defa hiç arayıp sormamıştır...¹¹⁷⁹

Sadrazam Said Paşa'nın da belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nin Katolik patriği seçiminde uluslararası konjonktürden de faydalanarak uyguladığı akılcı politika esas itibarıyla devletin hukukunun tam anlamıyla korunmasını sağlamıştı. Bunun yanında işin fazla uzatılmadan çözüme kavuşturulması sayesinde Katolikleri himaye iddiasındaki Katolik ülkelerin müdahalesi de önlenmiş oldu.¹¹⁸⁰

8.2. Azaryan'ın Patriklik Yılları ve Cemaat İçerisindeki Problemlerin Çözümüne Yaptığı Katkılar

Azaryan, patrikliğinin ilk yıllarında önünde bulduğu sorun hâlâ cemaat içi tartışmaların bir türlü çözülememiş olmasıydı. Muhaliflerden bir kısmı Ermeni kilisesine dönmüş bir kısmı da Propagandanın himayesini kabul etmişti. Ancak sayıları az da olsa hâlâ muhalif bir grup varlığını devam ettiriyor ve hükûmetten de kendilerine mahsus ayrı bir patriklik verilmesini istiyorlardı. Bu arada Azaryan patrik olarak seçildiğinde padişahın iradesi ile ataması yapılmış ancak kendisine patriklik beratı verilmemişti. Bunun nedeni berata bazı şartların hükûmet tarafından ilave edilmek istenmesiydi. Ancak Azaryan böyle bir şeyi kabul edemeyeceğini belirttiğinden bu işlem gecikmişti. Azaryan Ocak 1886 tarihinde adliye ve mezahip nezaretine gönderdiği yazısında beş senedir kendisine patriklik beratı verilmediğini beyan etmiş ve bunun verilmesi için ricada bulunmuştur.¹¹⁸¹ Bunun üzerine adliye ve mezahip nezareti tarafından Babiâli'ye Azaryan'ın isteği iletilerek konu meclis-i vâlâda enine boyuna

¹¹⁷⁹ BOA, Y. A. RES., nr. 13/17.

¹¹⁸⁰ Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, s. 191.

¹¹⁸¹ BOA, MV., nr. 7/32; Azaryan'ın patriklik beratının verilmesini istediği zaman diliminden kısa bir süre sonra muhalif grubun liderliğini yapan Serrahib Enfiyecyan Efendi vefat etmiştir. bk. BOA, İ.DH., nr. 981/77461.

tartışılmıştır.¹¹⁸² Meclis-i mahsusta görüşmelerin odak noktasında Hasun'a 1867 yılında verilen berattan dolayı devletin başı çok ağrıdığından bir daha böyle olayların meydana gelmemesi için baştan nasıl bir önlem alınması hususu yer almıştı. Zaten bu yüzden Hasun'a 1879 yılında patriklik beratı verilirken Reversurus'un hükümlerini tatbik etmeyeceğine dair yazılı söz alınmıştı. Azaryan'dan istenen de aslında Hasun'dan alınmış olan yazılı beyanatın beratın içeriğine konulmasıydı. Görüşmeler sırasında Azaryan da bazen Babiâli'ye çağrılmış ve neticede onun da rızasıyla berata bazı hükümlerin eklenmesine karar verilmiştir.¹¹⁸³ Azaryan'a verilen berata şu ibareler eklenmiştir. "Dersaadetim ve memalik-i mahrusa-i şahanemde oturan Ermeni Katolik cemaati patriği ve Kilikya Katagikosu Hasun Efendi'nin vukubulan istifası üzerine yerine daha önce usul ve kaidesi üzerine seçilmiş ve memurluğu padişah tarafından tasdik ve icra kılınmış olan patrik vekili Piskopos Azaryan Esteban Bedros Efendi'nin memurluğunu içeren berat-ı âlişanımı istediğinden dolayı meclis-i mahsus vükelada verilen karar üzerine uygun görülen ve verilen irade-i seniyye gereğince divan-ı hümayûnumdan kadim kaidelere uygun olarak balası hatt-ı hümayûnumla yazılmış bu beratı verdim ve buyurdum k; Azaryan Bedros Efendi Dersaadetim Ermeni Katolik Patrikliğine ve Kilikya Katogikosluğuna mutasarrıf olup patrik ve katogikos olduğu kavmin mezhep kaidelerine ve devletin nizamlarına aykırı ve binikiyüz doksan altı senesi rebiülahir ayının on altısında selefi Hasun Efendi'ye verilen beratta geçen ve divan-ı hümayûnumda kayıtlı olan usul ve şeraite muhalif hareketi meydana gelmedikçe... patriklikten azledilmeye."¹¹⁸⁴

Padişahın iradesiyle Azaryan'a verilen berat Beyoğlu'ndaki patrikhane Kilisesinde okunarak Katolik cemaati arasında büyük bir sevinç meydana getirmiştir.¹¹⁸⁵ Bu durum karşısında elde ettiği beratla konumunu daha da güçlendiren Azaryan muhaliflere karşı daha yumuşak bir siyaset izleyerek uzlaşma yollarını aramaya başladı. Yaptığı uzun uğraşlar sonucunda amacına ulaştı ve Nisan 1888 tarihinde Katolik Patrikhanesinde yapılan görüşme sonucunda Reversurus'un hükümlerinin dikkate alınmayarak patrik ve piskoposların seçimi ile ilgili olarak yeni

¹¹⁸² BOA, MV., nr. 488/6.

¹¹⁸³ BOA, MV., nr. 7/58; Y. PRK. BŞK., nr. 10/54.

¹¹⁸⁴ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 68; İ. MMS., nr. 83/3569.

¹¹⁸⁵ BOA, İ. DH., nr. 986/ 77838; İ. DH., nr. 987/77929.

bir düzenleme yapıldı.¹¹⁸⁶ Azaryan, adliye ve mezahip nezaretine verdiği maruzatında düzenlemenin amacının gerekçesini şöyle açıklamıştır: İki cemaat arasında meydana gelmiş olan tefrikanın ortadan kaldırılması için yaptığım gayretlerin ve bu hususta karşı tarafla yapılan müzakerelerin semeresi olarak iki taraf arasında patriklik berat-ı âlisinde geçen hüküm ve şartlara uygun olarak bu defa kati bir surette itilaf meydana gelmiş olduğundan bu itilafa bağlı olarak bu düzenlemeleri yaptık.¹¹⁸⁷

Azaryan, ayrıca adliye ve mezahip nezaretine verdiği maruzatında düzenlemenin içeriği ile ilgili bilgi verdi. Buna göre düzenlemede öne çıkan hususlar şunlardan oluşmaktaydı:¹¹⁸⁸

1) Patriklik idaresinden kasıt Katolik Ermeni cemaatinin ruhani ve dünyevi ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti tarafından daha önce ihsan edilmiş olan muafiyetler dairesine ve Katolik Ermeni Kilisesinin kadim usul ve akadine uygun olması anlamındadır.

2) Berat ile Katolik Ermeni cemaatinin reisi olacak olan kişi Osmanlı Devleti'nin tebaasından ve piskopos sınıfından olacaktır.

3) Patrik olacak olan zatlar Katoliklerin ileri gelenleri ve ruhban cemiyeti tarafından ittifakla isimleri sinoda (yani piskoposlar heyetine) bildirilecek beş kişi içerisinde bu heyete hiçbir taraftan müdahalede bulunulmaksızın seçilecek kişiler Babiâli'ye arz edilecek ve patriklik beratı istenecektir.

4) Devletin kanunlarına aykırı ve kilisenin kurallarına ters davranışlardan dolayı hüküm giymiş olanlar veya mahkeme altında olan kişiler patrik olamayacaklardır.

5) Patriğin seçimi hususu papaya da bildirilecek ve ruhani takdisi (Palium) onun tarafından gerçekleştirilecektir.

6) Taşra murahhasalıklarında boş olan yerlerde o mahallin ruhban ve avamı tarafından üç rahip seçilerek isimleri patrikhaneye bildirilecektir. Eğer murahhasa olacak zat piskopos olacak ise sinod heyetiyle beraber patrik tarafından sûret-i müstakilede takdis edilecek ve içlerinden biri Babiâli'ye arz edilecektir.

¹¹⁸⁶ Frazee, a.g.e., s. 270.

¹¹⁸⁷ BOA, İ. MMS., nr. 98/4148.

¹¹⁸⁸ BOA, İ. MMS., nr. 98/4148.

7) Osmanlı Devleti tebaasından olmayan ve patrik hakkında yurkarıda sayılan hususları taşımayan ruhban taşra murahhaslığına tayin edilemeyeceği gibi murahhasalardan birinin Osmanlı Devleti'nin kanunlarına aykırı ağır taksiratı veya memurluğunu engelleyecek diğer hal ve hareketleri meydana gelirse keyfiyet ruhani ve idare meclisinde tahkik edilecektir. Yapılan tahkikatlardan sonra gereği patrik marifetiyle yerine getirilecektir.

8) Cemaatin millî emlak ve malları devletin kanunlarına ve kadim usule uygun olarak idare edilecektir. Bütün cemaatin yardımıyla meydana getirilmiş veya cemaatin fertleri tarafından teberrüken cemaate yahut patrikliğe bağlanmış olan mal ve emlakların idaresi münferiden bir şahsa ihale edilmiş olsa bile cemaatin mallarından sayılacağından hayır sahiplerinin niyetinin dışında hareket edilmemesi için gereken teftişler yapılacaktır.

9) Eğer açıklanan bu şartların hilafında bir hal meydana gelirse öncelikle patriğe müracaat edilecektir. Eğer patrik marifetiyle mesele halledilemezse sinod heyeti patrik tarafından toplanarak meselenin hakikatine dair vereceği ilam üzerine idare meclisi tarafından icap ederse zikredilen şartların muhafaza edilmesi için gerekenin yapılmasına ittifakla karar verilecektir.

Azaryan uzun yıllardan beri cemaat arasında meydana gelmekte olan ihtilafın padişahın sayesinde giderilip böyle bir düzenleme yaptıklarından dolayı memnuniyeti dile getirmiş ve bu hususların devlet tarafından da kabul edilmesini rica etmiştir. Padişah tarafından cemaatin yaptığı düzenlemeler uygun görülmüş ve iki tarafın uyuşmasının da memnuniyet verici olduğu bildirilmiştir.¹¹⁸⁹ Cemaatin arasındaki problemlerin çözümü İstanbul ve Anadolu'daki birçok Katoliğin sevinmesine yol açmış ve bu amaçla II. Abdülhamit'e şükranlarını ifade eden mektuplar göndermişlerdir.¹¹⁹⁰ Ayrıca bu durum Vatikan tarafından da büyük bir sevinçle karşılanmış ve papa, Azaryan'a ihtilafı sona erdiren gayretlerinden ötürü memnuniyetini ifade eden mektup göndermiştir.¹¹⁹¹ Bunun yanında papa cemaatin ihtilaflarının çözümünde Sadrazam

¹¹⁸⁹ BOA, İ. MMS., nr. 98/4148, 4.v.

¹¹⁹⁰ BOA, Y. PRK. AZN.

¹¹⁹¹ BOA, Y. PRK. AZN., nr. 3/21. Papanın gönderdiği bu Latince mektubun içerisinde ayrıca Katolikliği kabul etmeyen Ermenilere bu mezhebi kabul ettirilmesi hususunda Azaryan'a tavsiyelerde bulunulmuştu. Azaryan tarafından da bunun bir nüshası Ermenice harfli Türkçe lisanı ile bastırılıp Patrikhaneye ve Ermenilere dağıtmaya başlanmıştı. Adliye ve mezahip müdürü bu mektubun bir nüshasının da kendisinde olduğunu beyan ederek yazdığı dilekçesinde bu gibi neşriyatın Ermeni esafilince kötü niyetle

Kamil Paşa'nın büyük gayretleri olduğunu vurgulayarak Kardinal Rampolla tarafından Azaryan'a bunu ifade eden ayrı bir mektup göndermiştir.¹¹⁹²

Papanın sevinç duyduğu husus Katolik cemaati arasındaki ihtilafların sonra erdirilmesi meselesiydi. Ancak hem Propaganda hem de Papa XIII. Leon patrik ve piskoposların seçimi ile ilgili olarak Azaryan'ın faaliyetlerini desteklemeyerek buna karşı çıktılar.¹¹⁹³ Azaryan, papalığın tepkisine rağmen cemaat işlerinde mütemediyen bu nizamnameye uymaya çalışmıştır. Örneğin Ermeni cemaatinin umumi meclisi Sakızağacı'ndaki patrikhanede toplanarak Adana piskoposu Karabet Arslanyan Efendi'yi çoğunluk oyu ile patrik vekili olarak seçmiştir.¹¹⁹⁴ Buna karşılık zaman zaman papanın İstanbul'daki vekili Bonetti tarafından papanın Katolik Ermenilerin mezhep işlerine dair beyannameleri iletilerek hazırlanan bu nizamnamenin uygulanmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹¹⁹⁵

Azaryan Döneminde gerçekleşen olaylardan biri de dinî ibadetlerin zamanını tayin etmede kullanılan rûmi takvim terk edilerek alafranga takvimine geçilmesidir. İstanbul'daki Katolik kiliseler daha erken dönemlerde bu takvimin uygulamasına geçmesine rağmen taşra vilayetlerde ise bu husus 1891'li yıllarda gerçekleşmeye başlamıştı. Azaryan taşra murahhasalarına alafranga takvimine geçme talimatı verdiğinde özellikle Trabzon ve Erzurum'daki Katolikler bu takvim meselesi yüzünden iki gruba ayrılmıştır.¹¹⁹⁶

Trabzon'da Hasunist tartışmalarının başladığı ilk dönemlerde (1871'li yıllar) şehir asayişini tehdit edecek derecede kavgalar yaşandığından valilik bir daha böyle vakıaların yaşanmaması için önceden önlemler almaya çalışmıştır. Trabzon valisi dâhiliye nezaretine yazdığı yazısında; Trabzon Katolik murahhasa vekilinin şubatın ikisinden itibaren alafranga tarihine geçileceğini bildirdiğinde kilisede tartışmalar çıkıp cemaatin ikiye ayrıldığı haberinin kendisine geldiğini ancak bunun ayrıntısını tam olarak anlayamadıklarını belirtmiştir. Dâhiliye nezaretinden mezahip nezaretine yazılan

kullanılabileceği ve bundan dolayı bu neşriyatlardan kaçınılması için gerek papaya ve gerek Azaryan'a uyarıda bulunulmasının uygun olacağını belirtmiştir.

¹¹⁹² BOA, Y. EE. KP., nr. 3/230.

¹¹⁹³ Frazee, a.g.e., s. 270.

¹¹⁹⁴ Sabah, t. 26 ZA 1307/14 Temmuz 1890; Ayrıca bk. BOA, Y. PRK. AZN., nr. 20/22.

¹¹⁹⁵ Sabah, t. 2 B 1308/11 Şubat 1891.

¹¹⁹⁶ BOA, DH. MKT., nr. 1802/49.

yazının sonucunda olayın takvim meselesinden çıktığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine mezarhip nezaretine çağrılan patriğe cemaat arasında dedikoduların bitmesi ve tartışmaların büyümemesi için bu uygulamadan vazgeçilmesi istenmiştir.¹¹⁹⁷ Patrik Azaryan takvim meselesi hususunda hem hükûmetten uyarılar gelmesinden dolayı hem de kendisi bu tartışmaların büyüyeceğine inandığından 25.2.1891 tarihinde taşradaki bütün Katolik piskoposluk merkezlerine gönderdiği yazısında alafanga takvim uygulamasından vazgeçildiğini belirtmiştir. Azaryan'ın bu son kararından sonra kavga daha fazla büyümeden çözülmüştür.¹¹⁹⁸

Azaryan Döneminde dikkati çeken bir husus da onun sık sık Roma'ya gitmek istemesidir. Osmanlı Devleti tarafından onun bu isteği bazen olumlu karşılanmış bazen de reddedilmiştir. Devlet tarafından Roma'ya gitmesine izin verilen hususlar genelde takdis törenleri veya papanın özel yıldönümleri (yevm-i mahsus) ile ilgili hususlardı. Bu amaçla Şubat 1893 tarihinde Roma'ya giden Azaryan'a yol masraflarının karşılanması için hazineden yardım edilmiş ve papaya takdim edilmek üzere kendisine hediyeler verilerek bir anlamda taltif edilmiştir.¹¹⁹⁹

Vatikan'da papanın huzuruna varan Azaryan ona bir nutuk irat etmiştir. Bu nutkunda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin birtakım korunmalara ihtiyacı olduğuna dair papaya imada bulunmuştur. Bunun yanında Roma'dan dönüşünde Kudüse uğramayı ve burada ruhani bir kongre yapmayı papadan istemiş ve bu izni de elde etmiştir. Azaryan'ın bu girişimleri Osmanlı hükûmeti tarafından hoş karşılanmamıştır. Sultan II. Abdülhamit bu olaydan haberi olduğunda Azaryan'ın bu tavrını eleştirmiş ve onun girişimlerinin engellenmesi için sadarete şu emri vermiştir: "Patriğin bu ifadeleri Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün Katolik Ermenilerin güya zulüm içinde olduklarını göstererek haklarında papanın himayesini talep etmek

¹¹⁹⁷ BOA, DH. MKT., nr. 1813/66.

¹¹⁹⁸ Sabah, t. 17 B 1308/26 Şubat 1891.

¹¹⁹⁹ Azaryan Roma'ya giderken papaya vermesi istenilen hediye bir müzeden alınmış olan âsâr-ı atika taşlarından oluşmaktaydı. 29.1.1893 tarihinde Sakızağacında'ki Patrikhane Kilisesinde toplanan Katolik Ermenilerin ileri gelenleri Azaryan'ın Roma'ya gidişi ile ilgili meseleleri görüşmüşlerdir. Papanın episkoposluğa seçilmesinin ellinci yıldönümü münasebetiyle merasim için Roma'ya gidecek olan Azaryan'a papanın huzurunda ne yapacağına dair mütalaalarda bulunulmuştur. Bunun yanında patrikhanede bulunanlar Osmanlı Devleti'nin kendilerine yaptığı yardımlardan ve bilhassa papaya gönderilen hediyelerin tesliminin Azaryan'a havale edilmesinden duydukları memnuniyeti ifade eden teşekkürnameyi padişaha göndermek için imzalamışlardır. Bunun yanında papaya gönderilecek olan teşekkürnameyi de imzalamışlardır. Sabah, t. 12 B 1310/30 Ocak 1893; Ayrıca bk. BOA, HR. TO., nr. 538/33; Y. A. HUS., nr. 272/79, Y. MTV., nr. 76/92; BEO, nr. 141/10514; BEO, nr. 142/10646.

olacaktır. Kudüs'te ruhani bir kongre akdine gelince, buna esasen Fransa hükûmeti tarafından muhalefet edilmekle beraber bu konuda görmezden gelinmesi daha sonra Rumlar tarafından ve diğer dinlerin mensupları tarafından da Kudüs'te böyle kongreler yapılması teşebbüsüne ve bu durumun devletçe birtakım gaileler meydana getirmesine sebebiyet vereceğinden buna asla meydan verilmemelidir. Patriğin bu hareket ve tavırlarından dolayı devlet tarafından bazı tebligatlar yerine getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bir taraftan Azaryan'ın Kudüs'e uğramaksızın uygun bir suretle doğruca Dersaadet'e getirilmesi ve diğer taraftan gerekli tedbirlerin alınarak Kudüs'te böyle bir kongre yapılmasına zinhar meydan verilmemek için Kudüs Mutasarrıflığı'na emirler yapılması gereklidir.¹²⁰⁰

Padişahın isteği üzerine Roma'da bulunan Azaryan'a Kudüs'e gitmemesi konusunda Roma sefiri vasıtasıyla gerekli uyarılar yapılmış ve hatta bunun için Kudüs'e gidecek ziyaretçilerden pasaportu vizesiz olanlarla ilgili gereken uyarıların yapıp önlem alınması istenmiştir.¹²⁰¹ Yapılan bu uyarılar ve alınan önlemlerden sonra Azaryan Dersaadet'e yazdığı tahriratında Kudüs'te böyle bir kongre düzenlemekten sarf-ı nazar ettiğini bildirmiştir.¹²⁰²

Azaryan Roma'dan gelmesinden çok zaman geçmeden tekrar Roma'ya gitmek istediğine dair hükûmete bilgi vermiştir. Bu isteğin nedeni papanın Şark Katoliklerini birleştirme amacıyla yapılacak olan bir kongreye katılmaktı. Ne var ki Vatikan bu amaçla geçmiş dönemlerde birçok adımlar atmış olmasına rağmen başarısız olmuştu. Hatta bu teşebbüslerin bir sonucu olarak Hasunist ve Antihasunist meseleleri ortaya çıkmıştı. Osmanlı hükûmeti Azaryan'ın hem Roma'ya geçen gidişindeki davranışlarından hoşlanmadığından hem de geçmişteki gibi cemaatler arasında bir tartışmaya neden olabileceği endişesi ile Azaryan'ın Roma'ya gitmesine izin vermedi.¹²⁰³ Ayrıca Osmanlı hükûmeti yakın zamanda Ermeniler dışındaki diğer Katolik cemaatler arasında papanın cismani bazı hususlara müdahale etmesine şahit

¹²⁰⁰ BOA, İ. HUS., nr. 1310/Ş-36; Ayrıca bk. BOA, Y. A. HUS., nr. 270/84.

¹²⁰¹ BOA, BEO, nr. 160/11988.

¹²⁰² BOA, BEO, nr. 160/11953.

¹²⁰³ Osmanlı hükûmeti tarafından Roma'ya gitmemesi hususundaki tavsiyelere itaat eden Azaryan'ın 2500 kuruş olan maaşı 4500 kuruşa yükseltilmiş ve bu hususta hizmeti görülen patrikhane kapıkethüdası Aşçıyan Efendi'ye de beş yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir. bk. BOA, Y. A. HUS., nr. 310/80; BEO, nr. 163/12201. Maaşına yapılan bu zamma karşılık Azaryan mabeyn-i hümayûna teşekkürlerini ifade eden arızasını sunmuştur. bk. BOA, Y. A. HUS., nr. 311/103.

olmuş ve bunları hoş görmemişti. Bunlardan biri Keldanilerin İstanbul'da kendilerine ait bir kilise yapmak istemelerine papanın müdahale etmesi idi.

İstanbul'da bulunan Keldaniler kendilerine ait bir kiliseleri olmadığından Latin kiliselerinde ibadetlerini yerine getiriyorlardı. Ayinlerinin usulü Latinlerden farklı olduğundan dolayı İstanbul'da bir kilise yapmak istemişlerdi. Keldani patriğinin İstanbul'daki vekili papanın Dersaadet'teki vekilinden bu konudaki görüşlerini gizli olarak sorduğunda o da şu cevabı vermiştir: "İstanbul'daki Keldani cemaatine bir kilise inşa edilmesi için ne papadan ne de Propagandadan para yardımı beklemeyiniz. Zira Roma, Osmanlı Devleti'nde bulunan muhtelif milletlerden olan ve kiliseleri bulunmayan Katolikleri Latin kiliselerimize devam etmeleri hakkını her zaman muhafaza etmek ister. Osmanlı hükûmeti bu işi uygun görüyor ve size nakdi yardımda bulunuyor, sizi Latin ve Frenk kiliselerinden ayırmak istiyor. Ancak biz Latin olarak Osmanlı memleketinin her yerinde kiliselerimiz bulunduğu hâlde şimdi yanı başımızda Osmanlı tebaasından olanlara ve Dersaadet'teki Keldani Katolik cemaatine mahsus olmak üzere bir ibadethanenin inşası için nakdi yardımda bulunmayacağımız gibi Roma'ya gittiğimde de öyle bir teklifte bulunmayacağımı şimdiden patrik efendinize söyleyebilirsiniz. Eğer şahsınıza isterseniz papadan iki bin frank kadar para aldırabilirim. Ayrıca ruhbanlığına mahsus olarak size bir unvan elde ettirebilirim ve cemaatinizin bir kaçına da papadan nişanlar aldırabilirim. Teklif ederim, reddetmez verirler. Papanın ruhbanına ve cemaatine yardımı bu şekilde olabilir. Ancak kiliselerimize devamınıza mani yoktur. Padişaha ve hükûmete olan dualarınızı kiliselerimizde yapabilirsiniz. Latin kiliselerinden ayrılma isteğinize bir mana veremiyoruz..."¹²⁰⁴ Keldanilerin İstanbul'daki kilise ihtiyacı birçok sıkıntılara neden olduğu adliye ve mezahip nazırının da dikkatini çekmiştir. Nazır, hükûmete verdiği yazısında Keldanilerin kilisesi olmadığından Latin kiliselerinden olan Avusturya, İtalya,

¹²⁰⁴ BOA, Y. PRK. AZN., nr. 6/78. Ayrıca İstanbul'daki Latin rahiplerinin daha önceki yıllarda Katolik olan Melkitlere de buna benzer bir uygulamada buldukları görülmüştür. Şöyle ki, Melkit Rum Katolik Patrikliğinin işlerini görmek üzere Dersaadet'te Matran isimli bir vekil tayin edilmişti. Bu kişi Galata'da Sakızağacı sokağındaki hanesinde İncil okuma vb. diğer ibadetlerini gerçekleştirdiğinden dolayı İstanbul'daki Latin rahipleri tarafından sık sık eziyete maruz kalıyordu. Bundan dolayı Melkit Patriği sadarete gönderdiği arzuhâlinde Latinlerin bu davranışları yapmalarının nedeni olarak daha önceleri Melkitlerin Dersaadet'te bunların kiliselerinde ayin icra ettiklerini ancak daha sonra bundan sarf-ı nazar etmelerinden dolayı böyle nahoş davranışlara maruz kaldığını belirtmiştir. Bundan dolayı patrik, bu rahiplere bir emr-i âli gönderilerek bu davranışlardan vazgeçmelerini hükûmetten rica etmiştir. bk. BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 7.

Fransa ve papalığa ait olan kiliselere gittiklerini ve bunun da devlet açısından birçok sıkıntılara neden olduğunu belirtmiştir. Bunun önüne geçilmesi için de ya hazine-i hassa ya da maliye nezareti tarafından karşılanmak üzere Beyoğlu veya Pangaltı'daki Cadde yolu üzerinde boş olan arsalardan iki üç bin arşınlık bir yer alınıp bir kilise yapılması gerektiğini belirtmiştir.¹²⁰⁵

Vatikan'ın Doğu Katoliklerini birleştirme projesi onun doğudaki misyon faaliyetlerini engelleyeceği endişesi ile Fransa tarafından da engellenmekteydi.¹²⁰⁶ Ancak buna rağmen Osmanlı ülkesinde bulunan Katolik patrikleri¹²⁰⁷ ve beş kardinalden oluşan heyet papanın başkanlığında toplandı. Toplantı sonunda kilisenin çıkarlarına uygun olarak yabancı papaz ve ruhani reislerin yetkilerinin kısıldığı ve müdahalelerinin men edildiğini gösteren on iki maddelik Latince tebliğ yayınlandı. Bu tebliğde papalık, Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin sahip oldukları din serbestisinin kıymetini bilerek cemaatlerinin devlete karşı tam bir bağlılıkla hareket etmelerinin sağlanması hususunda gayret göstermelerini istedi.¹²⁰⁸

Azaryan Döneminde yaşanan bir diğer olay ona kardinallik rütbesi verileceği söylentileri idi. İtalya'da basılan Napoli gazetesinin haberine göre Azaryan'ın kendisine kardinallik verilmesi ile ilgili olarak çeşitli teşebbüslerde bulunduğu dair bilgiler yer almıştı. Bu bilgiler Osmanlı hükûmeti tarafından işitildiğinde endişe ile karşılandı. Çünkü Osmanlı Devleti Fransa, Avusturya, İspanya ve İtalya gibi Katolik bir devlet olmadığından ve İstanbul'da da farklı mezhepten olan Hıristiyanlar bulunduğu devlet açısından birçok sakıncalara yol açabilecek sonuçlar ortaya çıkabilirdi. Ayrıca Hıristiyan olmasına rağmen Katolik olmayan Rusya ve Almanya gibi devletler Petersburg ve Berlin'de papanın kardinal tayin etmesine izin vermemişlerdi. Osmanlı Devleti ile Katolik devletler arasında birçok sıkıntıları beraberinde getireceği düşünülen bu durum tebaadan olan Katolik cemaat arasında da yeni bir tartışmalara yol açabilirdi. Osmanlı hükûmeti bunun acı tecrübesini çok yakın bir zamanda yaşamıştı. Önceki Patrik Hasun bu tür teşebbüslere yol açtığından dolayı hükûmeti sıkıntıya sokmuş ve

¹²⁰⁵ BOA, Y.PRK. AZN., nr. 22/67.

¹²⁰⁶ BOA, HR. SYS., nr. 28/86.

¹²⁰⁷ Bu toplantıya Osmanlı Devleti'ndeki beş Katolik patriğinden yalnız Süryani ve Melkit patriği hazır bulunmuştur. Maruni patriği vekil göndermiş, Keldani patriği henüz seçilmemiş olduğundan yer almamış, Katolik Ermeni patriği ise padişah tarafından gönderilmemiştir. bk. Kılıç, a.g.e., s. 239.

¹²⁰⁸ Kılıç, a.g.e., s. 238.

Hasun Dersaadet'ten uzaklaştırılmak zorunda kalınmıştı.¹²⁰⁹ Luis Sabuncu¹²¹⁰ devlet açısından Azaryan'a kardinallik payesinin verilmesinin sakıncalarını Sultan II. Abdülhamit'e şöyle özetlemiştir:

1) Azaryan eğer kardinallik payesine terfi edilirse Katolik kilise kanunun hükmünce prens makamında bulunacak ve diğer kardinaller gibi doğrudan doğruya papa ile beraber Avrupa Katolik hükümdarlarının himayesi altına girecek, böylece devletin tabiyetinden çıkmış olacaktır. Bu sıfatla serbest kalacağından istediği gibi her türlü desiselere teşebbüs edebileceği açıktır. Bu takdirde Devlet-i Âliye kendisini daha önceki Patrik Hasun'da yapıldığı gibi İstanbul'dan uzaklaştırmak zorunda kalacaktır. Ayrıca o, Katolik devletlerin himayesinde bulunup yukarıda işaret edilen Katolik devletleri işlerinde vasıta kılacağından devletin başına bin bir türlü problemler açacaktır.

2) Patrik Azaryan kardinalliği hasebiyle teşrifat merasimi de Dersaadet'te bulunan diğer patriklere öncelik arz edeceğinden bundan diğer patrikler üzüntü duyacak, böylece Devlet-i Âliye bu şekilde zor durumda kalacaktır. Rusya da bu duruma sessiz kalmayıp problem çıkaracağı muhtemeldir.

3) Fransa ve Avusturya devletleri Dersaadet'te kardinal payesiyle Şark kiliselerine mensup bir kardinal patriğin bulunmasına razı olmadıkları sağlam delillerle sabittir.

4) Avrupa Katolik hükümdarları kendi payitahtlarında atanan kardinallere özel maaşlar (maaşat-ı mahsusa) tayin ettikleri gibi Devlet-i Âliye de bu kardinale maaş tahsis etmeye mecbur kalacaktır.

Luis Sabuncu bu öngörülerde bulunduktan sonra padişaha Dersaadet'te kardinal payesiyle şarki bir patriğin bulunmasının devlet-i İslamiyyece de maslahata uygun

¹²⁰⁹ BOA, Y. PRK. TKM., nr. 34/4.

¹²¹⁰ Luis Sabuncu: Maruni bir papazdır. Roma'da Propaganda okulunda okumuştur. Sabuncu, Maarif Nazırı Münif Paşa ile tanışıp sarayda tercüme kalemine girmiş ve şehzadelere tarih öğretmenliği yapmıştır. Arapça, Türkçe, Süryanice, Latince, İtalyanca, Fransızca ve İngilizce dillerini okuyup yazan Luis Sabuncu'nun saraydaki vazifesi İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Arapça gazetelerini okuyup devlet hakkında çıkan yazıların tercüme etmek ve haftada iki defa Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri siyaseti izah eden yazılar vermektir. Bu vazifeye karşı yılda 490 liradan başlayan maaşı 1117 liraya varmıştır. Luis Sabuncu saray hizmetinde iken Abdülhamit'e tarih bilgeleri vermiştir. Luis Sabuncu, Dersaadet'teki papanın vekili, Katolik Ermeni patriği ve Süryani patriği ile yakın ilişkiler kurmuş ve bazı problemlerin çözümünde Sultan II. Abdülhamit ile aralarında aracılık yapmıştır. bk. *Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz (Luis Sabuncu'nun Hatıraları 1888-1911)*, Vakit Gazetesi Yayınları, s. 4.

olmadığının nazik bir dille anlatılmasının uygun olacağını belirtmiştir. Sabuncu ayrıca, Azaryan'ın mutlak olarak kardinallik payesine terfi olunmasında ısrar edilirse o zaman ya Roma'ya ya da Lübnan'da Katolik Ermeni papazlarına ait olan (daha önceki Katolik Ermenilerin ikametgâhı olan) Bizmar Manastırı'na nakledilmesi için papaya tavsiyelerde bulunulmasının uygun olacağını belirtmiştir.¹²¹¹ Ancak Osmanlı hükûmetinin çok hassas davrandığı bu konuda papalık resmî bir adım atmamış ve söylenti şeklinde yayılan bu haberler kapanmıştır.

Azaryan, Roma ile Osmanlı Devleti arasındaki arabuluculuk rolü oynayıp iyi ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olduğundan devletin övgüsünü kazanırken kimi zaman bu durum onun Ermeni cemaati tarafından tehdit edilmesine bile yol açıyordu.¹²¹² Diğer taraftan kardinallik payesi alma teşebbüslerine kalkışması ve papaya gizli olarak mektuplar göndermesi hükûmetin tepkisine neden oluyordu. Örneğin bu gizli mektuplardan birinin içeriği Washington'daki Osmanlı sefreti tarafından gönderilen yazıda hükûmetin dikkatini çekmiştir. Bu sefaret Azaryan'ın birçok Ermeni'nin kıtalden kurtulmak amacıyla Müslüman olduğuna dair bilgileri papaya gizli mektubuyla bildirdiğini hükûmete haber vermiştir.¹²¹³ Bu durum Osmanlı hükûmeti ile Azaryan'ın arasının bozulmasına neden oldu. Konu ile ilgili olarak Alman gazetesinin Dersaadet'ten naklettiği bir haberde padişah, Azaryan'ın Osmanlı Devleti aleyhinde yazmış olduğu mektuptan dolayı istifasını istemişti. Ancak patrik kendinin Katolik Ermeni cemaatinin muvafakatıyla papa tarafından tayin edildiğini ve kendi kendine bu makamdan istifa edemeyeceğini bildirmiştir.¹²¹⁴ Ayrıca Azaryan bütün elçiler ve diğer Ermeni cemaatleri devletin aleyhinde çalışırken kendisinin özellikle Ermeni olaylarında Katolikleri bu işten engellemek için elinden gelen gayretler gösterdiğini dile getirmiştir.¹²¹⁵ Hükûmet daha sonraki değerlendirmelerinde Azaryan'ın Katolik cemaati üzerindeki etkisi ve diğer Ermenilere göre devletin çıkarlarını daha çok gözetmesini

¹²¹¹ BOA, Y. PRK. TKM., nr. 34/4.

¹²¹² Kafkasya'daki Ermeni basınında Azaryan aleyhine düzenli aralıklarla çirkin hücumlar yapılıyor ve buna sebep olarak da patriğin aşırı Türk dostu olması gösteriliyordu. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2771/39. Ayrıca Azaryan'ın devletin isteği doğrultusunda Roma'ya gitmekten vazgeçmesi Opinion isimli gazetede çirkin bir lisanla eleştirilmiş bu yüzden de bu gazetenin ithali hükûmet tarafından men edilmiştir. bk. BOA, Y. A. HUS., nr. 312/88.

¹²¹³ BOA, Y. A. HUS., nr. 349/99.

¹²¹⁴ BOA, HR. SYS., nr. 37/6.

¹²¹⁵ BOA, Y. A. HUS., 317/121.

dikkate alarak istifa etmesi kararından vazgeçmiştir ve Azaryan vefatına kadar cemaatinin işlerini yürütmüştür.¹²¹⁶

Azaryan'ın patriklik dönemine genel olarak bakıldığında o, Katolik Ermeni cemaatinin önemli patriklerinden biri olup on sekiz senelik patriklik hayatında Hasun'dan sonra Katolik cemaatinde adından en çok söz edilen kişi olmuştur. Cemaat arasında uzun zamandır süregelen ve gruplaşmalara yol açan ihtilaflar onun döneminde büyük ölçüde azalmıştır. Bu bir bakıma onun ılımlı siyasetinin sonucundan kaynaklanmıştır.¹²¹⁷ Bunun yanında Azaryan bir taraftan Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye çalışırken bir taraftan da papanın yürüttüğü gizli faaliyetlere alet olmuş ve hükûmetin tepkisini çekmiştir. Bunun yanında bazen de Ermeni komitacılara destek vermediğinden tehditlere maruz kalmıştır.¹²¹⁸ Onun patrikliğini zor kılan en büyük etmenlerden biri de Ermeni İsyanlarının patlak verdiği bir dönemde bu görevin başında bulunuyor olmasıdır. Bu yüzden Azaryan'ın patriklik dönemi çok yönlü ancak birbirine zıt davranışların sergilendiği bir süreç olmuştur.

¹²¹⁶ BOA, Y. MTV., nr. 182/96.

¹²¹⁷ Azaryan Ermenilerin dışındaki Osmanlı Devleti'nin Katolik tebaasının tartışmalarında da arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde bulunan Katolik ve Ortodoks Süryanilerin birçok konudaki anlaşmazlıkları sonucu kavgaları eksik olmuyordu. Bu kavgalar genelde mezarlıklar, okullar ve kilise gibi cemaat mallarının tartışması hususunda yaşanıyordu. Katolik Ermeni Patrikliğinin kurulduğu yıllarda diğer Katolik cemaatler de bu patrikliğin otoritesine bağlandığından dolayı ilk dönemlerde bu iki grup arasındaki tartışmalara daha çok İstanbul'daki Katolik Ermeni Patriği ile Ortodoks Ermeni Patriği taraf oluyordu. bk. BOA, HH., nr. 778/36453, t. 28.4.1835; C. ADL., nr. 100/6009, t. 7.8.1842. Ancak daha sonra hem Ortodoks hem de Katolik Süryaniler bu iki patrikliğin hâkimiyeti altından çıktıklarından tartışmalar artık kendi patrikleri arasında cereyan etmeye başlamıştı. Yine böyle tartışmaların birinde Musul'da bir kilisenin paylaşımı hususunda 1879 yılında yaşanmıştı. Meclis-i vâlâda yapılan görüşmeler sonucunda kilisenin taksimatı iki tarafa ne şekilde yapılması hususunda bir karar verilmiş olmasına karşın Fransa'nın Katolik olan Süryanilere haksızlık yapıldığı iddiasıyla olayları kızdırttığından olayların öne bir türlü alınamamıştı. Bu tartışmalar 1886 yılına gelindiğinde hâlâ sonlanmadığından Babiâli'ye zaman zaman Azaryan da çağrılarak onunla da bu husus müzakere edilmiştir. Onun da yardımıyla bu tartışmalarda tamamen olmasa da kısmen bir muvaffakiyet elde edilmiştir. bk. BOA, A. MKT. MHM., nr. 484/3, t. 8.4.1879; MV., nr. 11/76, t. 19.8.1886. XIX. Yüzyıl boyunca Ortodoks-Katolik Süryani tartışmalarının ayrıntıları için bk. B.O.A., C. ADL., nr. 13/844, t. 1.1.1842; C. ADL., nr. 100/6009, t. 30.1.1843; A. MKT. UM., nr. 116/12, t. 3.12.1851; A. DVN., nr. 92/39, t. 2.10.1853; A. MKT. UM., nr. 144/89; İ. ŞD., nr. 1/38; t. 11.4.1868; A. MKT. MHM., nr. 484/3, 8.4.1879; MV. nr. 3/14, t. 15.4.1885; Y. A. RES., nr. 35/58, t. 25.12.1886; İ. MMS., nr. 89/3799, t. 18.4.1887; Y. PRK. AZJ., nr. 3/66, t. 15.6.1899; DH. MKT., nr. 2132/30, t. 10.11.1898; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr 10, s. 6; nr. 12, s. 9; nr 15, s. 20; Sadaret Buyruldu Defterleri, nr 3, s. 185, 186; Takvim-i Vekayi, t. 3 N 1251/23 Aralık 1835.

¹²¹⁸ Ermeni Komitacılarından Şat isimli kişi Azaryan'ı tehdit ederek komitası için para istemişti. Azaryan'ın yaptığı şikâyet üzerine hükûmet tarafından yetkililere bu kişinin yakalanması için emir verilmiştir. bk. BOA, DH. TMIK. M., nr. 19/23. Azaryan ayrıca komitacılara destek vermediği için bazı gazeteler tarafından tehdit edilmiştir. Örneğin Misak gazetesi Azaryan'ın aleyhine ve onu öldürtmeye teşvik eden yazılar yazdığından dolayı hükûmet tarafından uyarılmıştır. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2771/73.

Azaryan döneminde Osmanlı papalık ilişkileri birbirinden farklı bir süreç izlese de Rusya'nın ortak bir tehdit olarak algılanması genel olarak iki hükûmetin yakınlaşmasının zeminini oluşturmuştur.¹²¹⁹

8.3. Azaryan'dan Sonra Katolik Ermeni Cemaatinin Durumu

Azaryan'ın vefatından kısa bir süre sonra Katolik Ermenilerin ruhani reisleri ve milletin ileri gelenlerine buyruldu yazılarak yeni bir seçim yapmaları hükûmet tarafından istenmiştir.¹²²⁰ Azaryan'ın patrikliği döneminde patrik ve piskoposların seçimi ile ilgili düzenleme yapılmış ancak bu Roma tarafından kabul edilmemişti. Buna rağmen Azaryan zaman zaman bu düzenleme doğrultusunda patrikhanenin işlerini yürütmeye çalışmıştır. Ancak onun vefatından sonra yeni bir patrik seçiminin hangi usule göre yapılacağına dair bir boşluk ortaya çıktı. Katolik meclisinde seçim ile ilgili

¹²¹⁹ İspanya Madrid'te çıkan Pyrence gazetesinde yayımlanan şu bend Rusya'nın Katolik dünya için oluşturduğu tehdit ve Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin nasıl himaye edildiğine dair güzel bir örnektir: "İslam Devletlerinin en kuvvetlisi ve birçok Katolik ve Ortodoks'un hamisi ve Hristiyanların mukaddes yerlerinin sahibi olan Devlet-i Âliye ile papalık makamı arasındaki münasebetler daima büyük önem taşımaktadır. Osmanlıların zafer sancaklarının Avrupa'da ilk ortaya çıktığında Hristiyan âleminin merkezi olan Roma mahvolmak derecesine varmış hatta Haçlı Seferlerinin ilan edilmesi bile düşünülmüştü. Meşhur Lepanto Muharebesi'nden sonra Devlet-i Âliye gerilemeye yüz tutarak memleketleri elinden çıkmış ise de bugün hayatını devam ettirdiğinden Devlet-i Âliye ile münasebetlerinin tesis edilmesine lüzum görmüşlerdir. Hristiyanların kutsal yerlerinin Katoliklerden başka hiçbir millet Osmanlılar kadar güzel bir şekilde muhafaza edemez. Bu yerler yoldan çıkmış olan Hristiyanların elinde bulunmuş olsaydı Latinlerin oradan çıkarılmış olacakları aşikârdı. Bugün Osmanlı memleketlerinde ruhbanlar mevcuttur. Hristiyanlar arasındaki ihtilaflar rahiplerin bilgisiyile halledilmekte ve ruhani reisler hakkında da devletin gereken saygısı yerine getirilmektedir. Önemli makamlar Hristiyanlara problemsiz olarak tevcih edilmiştir. Bugün Osmanlı memleketlerinde Katolik mezhebi Rum imparatorları zamanından daha emin bir haldedir. Rum ve Latin kiliselerinin birleşmesine Osmanlı Devleti tarafından muhalefet edilmeyeceği aşikârdır. Aynı şekilde Doğu Hristiyanları Roma'ya ne kadar yaklaşırsa Rusya'dan da o nispette uzaklaşacaktır. Hristiyanların Rusya himayesi altında bulunmaları Osmanlı hükûmeti tarafından tehlikeli olarak görülüyor. Roma ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler işte bu gibi usuller nedeniyle kuvvet kesbetmiştir." bk. Tacettin Kayaoğlu, *Beyaz Diplomasi*, s. 167.

¹²²⁰ Buyrulduunun metni şu şekildedir: "Ermeni Katolik Patriği Hasun Efendi'nin vukubulan istifası kabul edilmesiyle yerine diğerinin seçimi lazım gelmiş ve 9 Rebiülahir 1296 (1.4.1879) tarihindeki patriklik beratında geçen teminat ve şartlar dairesinde olarak seçim işinin güzel bir şekilde yapılması istenmiştir. Patrik olacak zat kilisede ruhani reis olduğu gibi patrikliği dâhilinde bulunan Katolik Ermenilerin bazı mesalih-i diniyelerinde de devlet-i âliyenin kanunlarının uygulanmasına aracı olan kişi olduğundan Babıâli'den tasdik edilmediği müddetçe memurluğu tanınmaması berat-ı âlisi gereğinden olarak seçimin ret ve kabulünde Babıâli'nin muhtar olduğu açık ise de umumi seçimden geçmiş olan bir zatın memuriyetini reddetmekten ise bu babda evvelce bir tedbir alınmasıyla beratın hükmünün muhafazası daha ziyade maslahata uygundur. Bundan dolayı patrikhanede toplanılarak buraları ve berat-ı âlinin hükümleri nazar-ı itibara alınarak ona göre seçimin yerine getirilmesi gerekmektedir. Ayrıca patrikliğe seçilecek olanların an asıl Osmanlı Devleti tebaasından ve devletçe ve cemaatçe hiçbir suretle leke almamış olan, edep ve ahlakı düzgün olan piskoposlardan seçilmesi ve bunların bir kıta defteri verilerek iade edildikten sonra içlerinden birinin seçilmesi gerekmektedir. Şayet verilecek defterde isimleri yazılı olanlardan bazısının seçime dâhil edilmesine hükûmetin rızası olmazsa kalan zevattan (zevat-ı bakiye) birinin seçimi lüzumunu içeren bir nizamname layihası kaleme alınması ve şimdiki seçimde de şu kayıtlara uygun olarak seçim yapılması hususlarına dikkat etsinler" bk. B.O.A., Y. PRK. AZN., nr. 20/27.

olarak meydana gelen tartışmaları cemaatin ileri gelenlerinden Tıngıroğlu Sahak şu ana başlıklar atlında özetlemiştir.

1) Piskoposlardan oluşan sinod meclisi tarafından seçilen kişi hemen patriklik makamına geçip memurluğuna başlar diye hükümet tarafından teminat verilmişse de gerçekte durum böyle değildir. Katolik patriğinin ruhani salahiyeti ancak Roma'nın tasdikiyle gerçekleşebileceğinden bu hususta herhangi bir karışıklığa meydan bırakmamak için seçimden önce Roma'nın fikri alınır. Yani Roma'nın namzedi kim olduğu bilinip o kimsenin seçilmesi gerekirdi. Ancak şu anki patrik kaymakamı bu işi becerebilecek bir kişi olmadığından sorun devam etmektedir.

2) Patrik seçiminde papanın Dersaadet'teki vekili Monsenyör Bonetti'ye müracaat edilmesinin gerekli olup olmadığı meselesi ve patrik seçiminin gerçekte bu şekilde olduğunun hükümete hâlisane bir şekilde bildirilip bildirilmeyeceği konusunda tartışmalar devam etmektedir.

3) Ortada olan cemiyet nizamnamesinin bu seçimde uygulanıp uygulanamayacağı hâlâ bir sorundur.

Tıngıroğlu Sahak'ın dile getirildiği bu hususlar patrikhanede ruhani ve cismani meclis üyeleri ve patrikhane kaymakamı tarafından birkaç oturumda tartışılmış ancak çözümlenememişti.¹²²¹ Yukarıda Tıngıroğlu'nun ifadelerinde dikkati çeken husus her ne kadar patrik adayı meclis tarafından seçiliyorsa da papanın bu konuda büyük bir belirleyiciliği söz konusu olmasındır.

Patriğin seçiminde diğer bir problem Azaryan tarafından yapılmış olan düzenlemenin uygulanıp uygulanmayacağı idi. O düzenlemenin bir maddesinde, boş kalan patriklik makamına gerek piskoposlardan ve gerek ruhbandan biri seçilebilir diye bir hüküm getirilmişti. Sinod meclisi piskoposların dışında ruhbandan birinin patrikliğe seçilmesine karşı çıkıyordu. Ancak meclisteki başka bir grup da daha önce Kilikya patriklerinden ikisinin piskopos olmayan kişilerden seçildiğini söyleyerek bu usulün yeni patrik seçiminde de uygulanabileceğini söylüyorlardı.

Yeni patriğin seçimini zorlaştıran etkenlerden biri papanın Dersaadet vekili Monsenyör Bonetti'nin gizlice yürüttüğu faaliyetlerdi. Bonetti yapılacak seçime

¹²²¹ BOA, Y. PRK. AZN., nr. 20/27.

müdahale etme yetkisinin bulunduğunu söyleyerek cemaatten patrik olarak seçilecek piskoposların isim cetvelini istemişti. Liste kendisine gösterildiğinde *bunların içinde adam denecek mahlûk yok* demiş ve kendisi gayriresmî olarak bir aday göstermişti. Onun gösterdiği aday daha önce Hasun'un maiyetinde bulunan ve yirmi beş seneden beri Roma'da ikamet eden Rubiyan isimli rahipti. Bonetti meclisteki tartışmaları yakından takip ediyor eğer buradan rahiplerden patrik yapılamayacağına dair karar çıkarsa Rubiyan'ı Roma'da piskopos olarak tayin edip seçime dâhil edeceğini belirtiyordu.¹²²²

Seçimde anlaşmazlığa düşülen hususlardan biri de cemaat arasında büyük tartışmalara neden olan Terziyan'ın devlete sadık bir kişi olmadığından dolayı seçime dâhil edilmemek istenmesiydi. Bilindiği üzere Terziyan Adana Katolik Ermeni murahhasası olup Adana valisi ile de sık sık tartışan ve hükûmetin aleyhine faaliyetlerde bulunan bir kişi idi.¹²²³

Cemaat arasında meydana gelen tartışmalardan biri de papanın Osmanlı hükûmeti ile istişare ederek bir patrik tayin edilmesi hususu idi. Meclis üyelerinden bir kısmı bunun gayet münasip bir sonuç ortaya çıkaracağı görüşünderken başka bir grup ise bu durumun mevcut düzenlemelere ve millî hukuka aykırı olduğunu belirterek bu şekilde seçilecek patriği de tanımayacaklarını belirtmişlerdir.

Mezahip müdürü yeni patrik seçimi ile ilgili yaptığı mütalaalarında Katolik patriğinin seçimi meselesinin geçmişten beri bir sorun olduğunu dile getirmiştir. Mezahip müdürü atanacak olan patriğin kesinlikle Hasun ve Azaryan'a verilmiş olan beratlarla dikkate alınan hususlar doğrultusunda atanması gerektiğini belirtmiştir. Mezahip müdürü mabeyne sunduğu yazısının ekinde hem Hasun'a hem de Azaryan'a verilmiş olan beratları göndermiştir.¹²²⁴ Bu beratlarla *Reversurus'u tanımayacağıma* diye geçen ibareleri kırmızı kalemle işaretleyerek altına şerh düşmüş ve padişahın bunu

¹²²² BOA, Y. PRK. AZN., nr. 20/27.

¹²²³ BOA, DH. MKT., nr. 96/19.

¹²²⁴ Mezahip müdürü mabeyn-i hümayûna gönderdiği yazısında yeni patrik seçiminde dikkatli olunmasını dile getirdikten sonra Azaryan'ın daha önce kendini nasıl patrik seçtiğine dair düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir: "Müteveffi Azaryan Efendi gayet menfaatperest ve şeytanlığı galip bir adam olduğundan Hasunistlerle Antihasunistlerin ihtilafları sırasında kendisinin patrikliğe getirmesi nedeniyle Hasun Efendi'nin patrikliğini müteakip kendisine kardinallik rütbesi tevcih ettirerek buradan aşırıya ve yerine aynı şartlarla kendisini seçtirmeye muvaffak olmuştu." bk. BOA, Y. PRK. AZN., nr. 20/27.

dikkate almasını istirham etmiştir.¹²²⁵ Katolik cemaati tarafından patrik adaylarının defteri sunulduğunda Babiâli, bu piskoposlar üzerinde derin araştırmalar yapmıştır. Babiâli'yi buna sevkeden sebep bazı piskoposların Ermeni olaylarında iştiraki olmasından dolayı idi. Adana Murahhasası Terziyan Efendi cemaat meclisinde birçok tartışmalara neden olmuştu. Ancak Babiâli'ye sunulan patrik adayları arasında onun ismi zikredilmediğinden Terziyan konusunda bir sorun çıkmamıştı. Bununla birlikte Babiâli Malatya piskoposu Celebiyan ve Bursa piskoposu Hamamcıyan'ın adaylıklarını kabul etmemiştir. Hükûmeti böyle davranmaya sevkeden neden Bursa naibi Muhammet Reşat tarafından gelen yazıdır. Naib bu kişilerin devlet açısından sakıncalı olduklarını şu cümleleriyle dile getirmiştir: “Bu Katolik Ermeniler (Hamamcıyan ve Celebiyan) adeta Fransa ve Avusturya konsoloslarının bir şubesi gibi hareket etmektedir. Patrik seçilecek kişinin devlete sadık olması gerekir. Ancak Bursa murahhasası Hamamcıyan Efendi'nin hain fikirler taşıdığını ve bunun derecesini Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinde valilik yapmış olan Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa tarafından bilinmektedir. Diyarbakır Murahhasası Celebiyan Efendi ise Ermeni Vakası esnasında ‘Osmanlı hükûmetini istemeyiz, bizi bunlardan ayırınız’ diye Avrupa’da propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Bununla ilgili olarak Diyarbakır eski valisine sorulduğunda olayın gerçekliği ortaya çıkacaktır. Bundan dolayı bu iki kişinin adaylıktan çıkarılması uygun olacaktır.”¹²²⁶

Patrik seçimi yukarıda değinilen nedenlerden dolayı altı aydan fazla gecikmiştir. Sürenin bu kadar uzaması hükûmeti rahatsız ettiğinden dolayı seçim işinin bir an önce halledilmesi için patrikhaneye uyarıda bulunulmuştur.¹²²⁷ Nihayet Sakızağacı'ndaki Santa Maria Kilisesinde Küpeliyan Efendi'nin¹²²⁸ başkanlığında toplanan sinod meclisi beş adaydan en çok oyu alan Kayseri Murahhasası Emanuelyan Bogos Efendi'yi (1899-1904) 26.7.1899 tarihinde patrik olarak seçmiş ve Babiâli'ye seçim mazbatasını

¹²²⁵ BOA, Y. PRK. AZN., nr. 20/27.

¹²²⁶ BOA, Y. PRK. MŞ., nr. 7/15.

¹²²⁷ BOA, İ. AZN., nr. 34/1317/S-1; MV, nr. 97/83.

¹²²⁸ İsmi geçen Küpeliyan Efendi uzun süre Şark Katolik Ermenilerin liderliğini yapan ve daha sonra pişman olup Roma'ya giden kişi değildir. Buradan zikredilen kişi meclisteki en yaşlı üyedir. Bundan dolayı da meclis onun başkanlığında toplanmıştır. bk. Sabah, t. 19 RA 1317/27 Temmuz 1899.

göndermiştir.¹²²⁹ Padişah tarafından patrikliği onaylanan Emanulyan Efendi uzun bir süreç sonunda cemaatin başına geçmiştir.¹²³⁰

Emanulyan, patrik olduğunda cemaat içerisinde iki büyük anlaşmazlık kendini göstermişti. Bunlardan birincisi Adana murahhasası Terziyan'ın devlet aleyhindeki faaliyetlerinin engellenememesi ve bunun cemaat içerisinde birçok ihtilaflara yol açması, ikincisi ise patrikhanenin borçlarının bir hayli artması ve patriğe muhalif olanların da bundan faydalanarak patriği yıpratmak istemeleri idi.

Adana Murahhasası Terziyan Efendi'nin hükûmet aleyhindeki faaliyetleri Azaryan'ın patrikliği döneminde de sorun olmuş ve patrik ile de bu yüzden araları açılmıştı. Emanulyan'ın patrikliği döneminde ise Terziyan'ın menfi faaliyetleri artık had safhaya ulaşmıştı. Örneğin, Terziyan Ermenilerin mazlum ve merhamete muhtaç olduklarına dair Avrupa'daki gazetelere yazılar gönderiyor ve Osmanlı devleti aleyhinde nutuklar veriyordu.¹²³¹ Devlet aleyhindeki yıkıcı faaliyetleri bir türlü önlenemeyen Terziyan, hükûmetin emriyle görevinden azledildi¹²³² ve bu vilayetten çıkarıldı.¹²³³ Hükûmet, patrik vasıtasıyla onu İstanbul'a getirmek istediğinden dolayı Terziyan patriğe çok kızarak onun hakkında Vatikan'a şikâyette bulundu. Vatikan da patriğe Terziyan'ı affetmesi için padişahıtan irade elde etmesini istedi. Padişah patriğin bu isteğine karşılık vermediğinden dolayı araya soğukluk girmişti. Terziyan bunun üzerine Luis Sabuncu'yu araya koyarak *zat-ı şahanenin rızasını* elde etmesi için yardımcı olmasını istemiştir. Sabuncu da bu konuda elinden geleni yapacağını patriğe bildirmiştir.¹²³⁴ Çok zaman geçmeden de Terziyan padişahın affına mazhar olarak tekrar

¹²²⁹ Sabah, t. 19 RA 1317/27 Temmuz 1899. Frazee Catholic and Sultans isimli kitabının 271. sayfasında Katolik Ermeni meclisinin Azaryan'dan sonra bir patrik seçmektense beş patrik adayını Roma'ya gönderdiğini ve Papa XIII. Leo'nun da bu listeden Emanulyan'ı seçtiğini bildirmektedir. Ancak Sabah gazetesinin Sakızağacındaki mecliste Emanulyan'ı seçtiğini söylemesi bir çelişkiyi ortaya koyuyor. Tahminimize göre yeni patriğin seçimi özellikle yeni bir seçim nizamnamesinin papa tarafından kabul edilmemesinden dolayı seçim işi bir kargaşa doğurmuştu. Osmanlı hükûmeti de uzun süredir bir netice alınmadığından cemaat arasında huzursuzluğa sebep olan bu patrik seçiminde her hâlde Roma ile bir ara formül bulmuş ve sembolik olarak Papanın belirlediği kişi bu mecliste seçilmiş de olabilir.

¹²³⁰ BOA, Y. A. HUS., nr. 400/99; Ayrıca bk. Y.PRK. AZN, nr. 20/63.

¹²³¹ BOA, DH. MKT., nr. 511/1. Emanulyan'a verilen patriklik beratında kendisinden önceki patriklerden Hasun ve Azaryanla ilgili olarak ikaz edilen hususlara riayet etmesi istenmiştir. bk. BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 84.

¹²³² BOA, A. MKT. MHM., nr. 698/33; Y. MTV., nr. 232/155.

¹²³³ BOA, A. MKT. MHM., nr. 699/3.

¹²³⁴ *Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz (Luis Sabuncu'nun Hatıraları 1888-1911)*, s. 130.

eski görevine başlamıştır.¹²³⁵ Ancak faaliyetleri yine de gizli olarak hükûmet tarafından takip edilmiştir.¹²³⁶ Patrik Emanuelyan'ın Terziyan hakkında padişahın irade istemesinin nedeni Vatikan'ın onu devamlı sıkıştırmasından kaynaklanmıştır. Çünkü Terziyan, bir taraftan hükûmet aleyhinde çalışırken bir taraftan da patrik hakkında desiselerini sürdürüyordu. Terziyan özellikle Emanuelyan'ın uyguladığı politikalarından dolayı patrikhanenin borçlarını ödeyemez hâline geldiğini söyleyerek papanın Dersaadet vekili ile onun aleyhinde çalışmalar yürütüyordu.¹²³⁷ Bu çalışmalar çok geçmeden karşılığını buldu ve patrikhane borçları ve mali konular ile ilgili olarak cemaat arasında büyük tartışmalar başladı.¹²³⁸ Patrik kimi zaman Roma'ya kimi zaman da hükûmete şikâyet edilerek düşürülmeye çalışılmış ve hakkında büyük bir kampanya başlatılmıştı. Emanuelyan cemaat arasındaki bu dedikodulardan bunalarak hükûmete içinde bulunduğu durumu şu şekilde arz etmiştir: “Terziyan taraftarı olan Erpiyaryan vesaire beni istifaya çok zorladılar. Evvela, hükûmet-i seniyye nezdinde çalıştılar ancak muvaffak olamadılar. Çünkü zat-ı şahane benim sadık olduğumu bildiğinden bana nişanlarla ihsanda bulundular. Hükûmet kanadında bir şey yapamayacaklarını anladıklarında Roma vasıtasıyla aleyhimde ifade vermeye çalıştılar. Papa da ilk emirde onun aleyhinde nezd-i şahane de bulunuyorum zannıyla benden pek güvenmişti. Benim papanın aleyhinde bulunduğum yoktur. Belki zat-ı şahane ile papalığın arasındaki hüsnü münasebetin devamına Fransa'ya rağmen çalıştığıma kanaat getirdi. Ben pek ihtiyarım ve çevirilen dolaplardan anlamam. Hükûmet bunu anlamıştı, şimdi de Roma anladı. Padişahımı padişah diye tanıyıp ona itaat etmekteyim. Papayı da diyaneten kürsü sahibi olduğundan ve padişahımızın dostu olduğundan ayrıca Katolik âleminde ve Avrupa'da nüfuzu ziyadesiyle fazla olduğundan onun aleyhinde bulunmaksızın padişahıma sadıkım ve o da bunları iyiden iyiye anladı. Şimdi milletime olan fesatlarından pişman olmuşlardır.”¹²³⁹ Emanuelyan'ın bu şikâyetinden de anlaşılacağı üzere onun önceki Patrik Azaryan'dan çok farklı bir politika izlediği görülmektedir. Emanuelyan çevresindeki dönen entrikaların farkında olmayıp özellikle Terziyan'ın Roma'yı yanlış bilgilerle yönlendirmesine de engel olamamıştır.¹²⁴⁰ Bununla beraber kendisi aleyhinde

¹²³⁵ BOA, MV., nr. 106/31; Y. A. RES., nr. 120/88; İ. HUS., nr. 106/1321/RA-065.

¹²³⁶ BOA, ZB., nr. 318/66.

¹²³⁷ BOA, Y. MTV., nr. 226/98.

¹²³⁸ BOA, Y. PRK. TKM., nr. 45/27.

¹²³⁹ BOA, Y. PRK. ZB., nr. 32/35.

¹²⁴⁰ BOA, Y. PRK. AZJ., nr. 47/5.

çalışanların faturasını da hükûmete karşı o ödemek zorunda kalmış ve papanın Dersaadet'teki vekilinin de muhalefetini üzerine çekmiştir. Patriklik yılları bu çekişmelerle geçen Emanuelyan'ın görevinin son zamanlarında Papa XIII. Leon vefat etmiş ve onun yerine X. Pie (1903-1914) papalık tahtına oturmuştur.¹²⁴¹ Yeni papayı tebrik için Roma'ya giden Emanuelyan buradan döndükten kısa zaman sonra vefat etmiştir.¹²⁴²

Emanuelyan'ın vefatından sonra Mısır ve İskenderi'ye murahhasası Sabağyan Bogos (1904-1909) Katolik cemaati tarafından patrik olarak seçilmiş ve hükûmet tarafından da ataması gerçekleştirilmiştir.¹²⁴³ Patrik Sabağyan zamanında da Ermeni Patrikhanesinin mali meseleleri yüzünden çıkan tartışmalar hâlâ güncelliğini korumakta ve bu durum da patriğin cemaat üzerindeki etkinliğini zayıflatmaktaydı.¹²⁴⁴ Buna ilaveten cemaat içerisinde patriğe karşı husumet besleyen bir grup da meydana gelmişti. Hatta bu amaçla Katolik Ermenilerden patriği öldürmeye teşebbüs edenler dahi olmuştu.¹²⁴⁵ Sabağyan bu tartışmalara fazla dayanamayarak kısa zaman içinde istifasını istemiş ve hükûmet tarafından da isteği uygun görülerek istifası onanmıştır.¹²⁴⁶

Sabağyan'ın istifası üzerine patrik vekili olan Terziyan (1910-1931) bu göreve tayin edilmiştir.¹²⁴⁷ Ancak Terziyan'ın bu göreve tayin edilmesi cemaat arasındaki ihtilafları daha da arttırmıştır. Göreve başlamasının üzerinden iki yıl geçmiş olmasına karşın tartışmalar bir türlü önlenememiştir. Hatta patrik ile cemaatin arası açıldığından dolayı Katolik Ermenilerden bazıları diğer mezheplere geçmeye başlamışlardı. Bu husus papayı endişelendirmekle beraber ecnebi devletlerin müdahalesine sebebiyet vereceğinden Osmanlı hükûmetini de düşündürmekteydi.¹²⁴⁸

¹²⁴¹ BOA, Y. A. HUS., nr. 458/40.

¹²⁴² BOA, Y. A. HUS., nr. 471/39; Emanuelyan'ın defin masrafı için II. Abdülhamit hükûmete para yardımında bulunmasını istemiştir. Onun isteği üzerine dahiliye nazırı tarafından patrik vekili Erpiyaryan'a kırk bin kuruş para yardımında bulunulmuştur. bk. Sabah, t. 7 S 1322/23 Nisan 1904.

¹²⁴³ BOA, İ. AZN., nr. 57/1322/B-1, t. 20.9.1904; Sabağyan Bogos'un seçim süreci ile ilgili olarak bk. Sabah, t. 19 CA 1322/ 2 Ağustos 1904; 21 CA 1322/4 Ağustos 1322; 22 CA 1322/5 Ağustos 1322.

¹²⁴⁴ BOA, Y. PRK. AZN., nr. 25/32.

¹²⁴⁵ BOA, DH.MKT, nr. 969/19.

¹²⁴⁶ BOA, Y. EE., nr. 36/97.

¹²⁴⁷ BOA, İ. AZN., nr. 95/1328/C/8.

¹²⁴⁸ BOA, Y. PRK. SGE., nr. 11/105. Ayrıca hükûmetin bu endişeleri yakın tarihte ortaya çıkacaktır. Örneğin Viyana basınında çıkan haberlerde hükûmetin Terziyan'ın Osmanlı Devleti'nden sürüleceğine dair yalan yanlış haberler yapılmıştır. bk. A. MKT. MHM., nr. 744/14.

Bunun üzerine cemaatin ileri gelenleri Terziyan'a istifa etmesi için büyük baskı kuruyorlardı. Cemaatin bu baskıları üzerine Terziyan görevden ayrılacağını bildirmiş ve hükûmet de cemaat arasındaki tartışmalar bir nebze olsun sükût eder düşüncesiyle onun bu isteğini uygun görerek istifasını kabul etmiştir.¹²⁴⁹ Ancak papa kendi rızası olmadan cemaatin patriği azledemeyeceğini beyan etmiş ve cemaatle papa arasındaki ilişkiler de iyice gerginleşmiştir.¹²⁵⁰

Bilindiği üzere bir patrik istifa eder veya ölür de bu görevinden ayrılırsa yeni patrik seçilinceye kadar hemen bir patrikhane kaymakamı seçilir bu süre zarfında işleri o yürütürdü. Hükûmet de bu amaçla Terziyan'ın istifasından sonra yeni bir kaymakamın seçilmesi için patrikhaneye emir verdiği hâlde gruplaşmalardan dolayı bir türlü kaymakam seçilememişti. Bu yüzden kaymakam seçimi ertelenerek cemaate ait müesseseler ile bunlara ait emlakın idaresi için geçici bir heyet teşkil edilmiş¹²⁵¹ ve cemaatin işlerinin de patrikhane idare meclisince yürütülmesine karar verilmiştir.¹²⁵² Buna rağmen cemaatin işleri düzgün yürütüleliyordu. Bu sıkıntılar meclis-i vâlâda görüşülmüş ve *nafaka-i zevcat* gibi davaların yeni patrik seçilinceye kadar şeri mahkemelerde görülmesine karar verilmiştir.¹²⁵³ Ayrıca tartışmalar dolayısıyla murahhasa tayinleri de yapılamadığından buraların idaresi geçici heyetler vasıtasıyla görülmeye başlanmıştır.¹²⁵⁴

Katolik Ermeni cemaati arasında tartışmaların devam edegeldiği süre zarfında tüm dünyayı etkileyen Birinci Cihan Harbi çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşmak zorunda kaldığı böyle zorlu bir süreçte devletin aleyhine faaliyetlerde bulunan Ermenilerden Katoliklerin de ihraç edilmesine karar verilmiştir.¹²⁵⁵ Ancak devlete sadık kalan Katolik Ermenilerin ise buldukları mahalde kalmalarına izin verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katolik Ermenilerin önemli bir bölümü değişik tarihlerde Amerika, Kanada, Arjantin, Avustralya, Avrupa ve Ortadoğu'daki birçok ülkeye göç ettiklerinden Anadolu'daki Katolik Ermeni sayısı oldukça azalmıştır. Osmanlı Devleti

¹²⁴⁹ BOA, İ. MMS., nr. 146/1330/RA-13.

¹²⁵⁰ BOA, DH. İD., nr. 116/69.

¹²⁵¹ BOA, MV., nr.166/100.

¹²⁵² BOA, DH. İD., nr. 118/11.

¹²⁵³ BOA, MV., nr. 178/32.

¹²⁵⁴ BOA, DH. İD., nr. 158/4.

¹²⁵⁵ BOA, DH. ŞFR., nr. 55-A/22.

yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra diğer gayrimüslim cemaatler gibi Katolik Ermeniler de azınlık statüsünde kabul edilmişlerdir.

Roma'da 1928'de yapılan Katolik Ermeni Episkoposlar toplantısında Katogikosluğun Lübnan'a nakledilmesini yerinde bulmuştur. Bunun sonucunda *Doğu Katolik Kiliseleri Dairesi*'nin 28 Haziran 1928 tarihli kararnamesi ile İstanbul Katogikos Patrikliği sıradan başpiskoposluğa dönüştürülmüştür. Bu makam hâlen Türkiye'deki tek Katolik Ermeni Başpiskoposluk bölgesi konumundadır ve Türkiye sınırları içerisinde yaşayan tüm Katolik Ermeniler ona bağlıdır.¹²⁵⁶

XIX. ve XX. yüzyılda Katolik Ermeni Cemaatinin kendi aralarında yaşadıkları problemlere genel bir çerçeve ile bakıldığında Roma'nın Ermenileri daha sıkı bir Batı disiplini altına alma girişimi çok büyük bölünmelere sebep olduğu görülür. Papa IX. Pie Reversurus'u yayınlamakla Floransa Konsili'ndeki anlaşmayı daha uygun bir dille yazarak Doğu-Batı kiliseleri arasında bir birleşme umut etmişti. Ancak Reversurus papanın umduğunun tam tersine Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki dengeyi altüst eden ve kiliselerin birliğini daha da imkânsız hâle getiren bir sonuca götürmüştür. Burada papanın yanlıgısının en büyük sebeplerinden biri de Doğu Kiliselerinin yapısının bir anlamda Osmanlı Devletinin ilişkileri ile oluştuğunu anlayamamasından kaynaklanmıştı.¹²⁵⁷

Günümüzde birçok ülkedeki Katolik Ermenilerin bağlı bulunduğu Kilikya Ermeni Patrikliği Lübnan'dadır. Buradan başka Mısır'da *patriklik*, Ermenistan'da Doğu *Katolik Ermeniler Piskoposluğu*, Irak ve Suriye'de başpiskoposluk, Yunanistan, İran ve İsrail'de piskoposluk düzeyinde kilise merkezleri vardır. Avusturya, Brezilya, Kanada, Gürcistan, Macaristan, İtalya, Romanya, Polanya, Romanya, Uruguay, Ürdün ve Avustralya'da manastır ya da kiliselerde bir papaz etrafından şekillenmiş Katolik Ermeni ceamaatleri bulunmaktadır.¹²⁵⁸ Katolik Ermenilerin hiyerarşik sistemi kendi özel durumlarına göredir. Katolik Ermeni hiyerarşisinin oluşmadığı ülkelerde bağlıları Latin düzenine göre ayin ve törenlerini yerine getirmektedir. Katolik Ermeni rahipleri özel seminerlerle formasyon kazanmaktadır. Onların bir kısmı dış ülkelerde özellikle

¹²⁵⁶ Tcholakian, a.g.e., s. 18; Attwater, a.g.e., s. 206.

¹²⁵⁷ Frazee, a.g.e., s. 274.

¹²⁵⁸ Seyfeli, a.g.e., s. 50.

Fransa'daki ruhban okulunda yetişmektedir. Diğer bir kısmı Saint Lois Seminer derslerine devam etmektedir. Saint Lois Seminer eğitimi, Fransa Kapuçin babalarınınca yapılmakta ve yetişenler İstanbul'a gönderilmektedir. Ayrıca Beyrut'ta Cizvit Babaları'nın şark seminerlerinden de yetişenler bulunmaktadır. Bunun yanında Roma'da ve Lübnan'da Kilikya Katolik Ermeni Patrikliği için özel seminerler olmaktadır.¹²⁵⁹

Günümüzde İstanbul'daki Katolik Ermenilere baktığımızda iki grup ön plana çıkmaktadır. Bunlar papaz grubundan olan Katolik Ermeniler ve Mihitaristlerdir. Antonyanlar ve papalığa bağlı Latin taraftarı Katolik Ermenilerin bir varlığı gözükmemektedir. Mihitaristler ise bölünmüşlüğe bir son verip Venedik ve Viyana grubu ortak çalışma yürütmeye başlamışlardır.¹²⁶⁰

Papalık İstanbul'daki Katolik kiliselerinde 1963 yılından sonra bir dil reformu gerçekleştirmiştir. Buna göre İstanbul'daki Katolik kiliselerinde farklı zamanlarda İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Türkçe ayinler yapılması uygun görülmüştür. Bu reform Katolik Ermeni Kilisesinde de bir nebze olsun karşılık görmüştür. Ancak Katolik Ermeniler kutsal kitap okumalarını ve vaazlarını Türkçe yapmakla birlikte ayin dili olarak Ermeniceyi kullanmaktadırlar.¹²⁶¹

Günümüzde Türkiye'deki Katolik Ermeniler'in dört okulları, bir hastane ve mezarlığı bulunmaktadır. Sayılarının 4-5 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁶² Onların İstanbul'da faal olan beş kilisesi vardır. Bunların bir kısmı yazdan yaza kullanılmaktadır. Beyoğlu'ndaki Meryemana kilisesi Patrikhane kilisesi olarak kullanılmaktadır. Diğer faal kiliseler ise Taksim'de (Surb Hovhan Vaskeperan), Karaköy'de (Surb Pırgıç), Kadıköy'de (Surb Levon) ve Samatya'da (Meryemana Kilisesi) bulunmaktadır. Samatya ve Kadıköy'deki kiliseler devamlı açık olup Karaköy'deki kilise ise perşembe günleri açılmaktadır. Katolik Ermenilerin hiç

¹²⁵⁹ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 157.

¹²⁶⁰ Agop Minassian Bey'le 20.10.2010 tarihli görüşmemiz.

¹²⁶¹ Agop Minassian Bey'le 27.1.2011 tarihli görüşmemiz.

¹²⁶² Mehmet Aydın, "Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul", s. 8.

kullanmadıkları iki kiliseleri vardır. Bunlardan biri olan Beyoğlu'ndaki kilise otuz yıldan beri Luteryanlara kiralanmıştır.¹²⁶³

¹²⁶³ Agop Minassian Bey'le 15.12.2010 tarihli görüşmemiz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN PROTESTANLAŞMASI VE İSTANBUL'DA MEYDANA GELEN ORTODOKS-PROTESTAN ERMENİ TARTIŞMALARI

1. Protestan Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri

Osmanlı topraklarına örgütlü bir biçimde gelen ilk Protestan misyonerler İngiltere bünyesindeki Moravya Kilisesi'nin mensupları olmuştur. 1740 yılında İstanbul'a gelen bu misyonerler bazı kilise mensupları ile görüşmeler yapmışlar; ancak herhangi bir teşkilat yapısı oluşturamamışlardır. Buna rağmen Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki misyon çalışmaları ilerleyen yıllarda büyüyerek devam etmiştir. *Church Missionary Society* isimli İngiliz misyoner teşkilatı 1815 yılında Malta adasında bir matbaa kurmuş ve bununla Osmanlı topraklarında örgütlü bir biçimde misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. İlk etapta misyonerlerin yabancılık çekmemeleri için bu bölgede yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Musevilerin dinî, sosyal ve ekonomik durumlarından bahseden eserler yayınlanmıştır.¹²⁶⁴

Anadolu'ya gelen ilk misyonerler ise *British and Foreign Bible Societies* (İngiliz ve Yabancı Kutsal Kitap Cemiyeti) üyeleri olmuştur. Özellikle *Russian Bible Societies* (Rus Kutsal Kitap Cemiyeti) Ermenilerle ilgilenmiş ve buna bağlı olarak Kutsal Kitabın Ermenice çevirileri yapılmıştır.¹²⁶⁵

İngiliz misyoner teşkilatının yaptığı bu çalışmalar Ermenilerin yaşamında hiç kuşkusuz bir takım derin izler bırakmıştır. Ancak Ermeniler içerisinde örgütlenme biçimi ve kalıcı etkiler yapması açısından Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) misyonerlerinin seviyesine asla çıkamamışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki İngiliz misyonerlerin bu ilk çalışma ve tecrübeleri Amerikan misyonerlerin faaliyetlerine büyük bir ışık tutmuştur.¹²⁶⁶

Amerikan Board misyoner teşkilatı Amerika Birleşik Devletleri'nin Boston şehrinde Presbyterian ve Congregationalist kiliselerin üyeleri tarafından kurulmuştur. Teşkilatın 18 Eylül 1810'daki toplantısında ilk mütevelli heyeti belirlenmiş ve çalışma

¹²⁶⁴ Mustafa Numan Malkoç, "Türkiye'de Protestan Misyonerliği", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 164.

¹²⁶⁵ a.g.m, s. 164.

¹²⁶⁶ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, s. 136.

programı oluşturulmuştur. Bu teşkilatın başlangıçtaki ilk hedefi Amerika Kıtası'nda bulunan yerlileri¹²⁶⁷ ve Katolikleri Protestanlaştırma iken daha sonra bu durum bütün dünyayı Protestanlaştırma misyonuna bürünmüştür. Bu amaçla Doğu bölgelerine misyonerler gönderen Board, 1818 yılında aldığı kararla Levi Parson ve Plinny Fisk adındaki iki misyonerini Müslüman, Yahudi, Ermeni, Nesturi, Grek ve başka Hristiyan toplulukların yaşadığı Osmanlı hâkimiyetindeki Orta Doğu topraklarına gönderme kararı almıştır. 1820 yılı başında İzmir'e ayak basan bu Amerikan misyonerleri burada fazla başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine daha sonra Filistin'de bulunan Müslüman ve Yahudiler arasında çalışmaya başlamışlardır. Parson ve Fisk'in yapmış olduğu çalışmalar ve topladıkları bilgiler Amerikan Board'ın gelecek yıllardaki misyonerlik çalışmalarına öncülük etmiştir.¹²⁶⁸

Amerikan Board, misyon faaliyetlerinde kendisi için bir takım hedefler belirlemiştir. Bunlar; misyonerlerin gönderildikleri bölgelerde hayır kurumları, eğitim ve sağlık merkezleri kurarak halkla iletişimini geliştirmeleri idi. Tabii bu ilişkiler sayesinde İncil halka vaaz edilecek ve onların Protestanlaşması sağlanacaktı.¹²⁶⁹

Bu faaliyetler gerçekleştirilirken Board teşkilatı çok sistemli bir şekilde iletişim ağı da kurmuştur. Örneğin her bölgedeki misyon, senelik periyotlarla Boston'daki merkezi haberdar ediyor ve bu raporlar sonucunda senelik toplantılar yapıyordu. Bu toplantıda yeni hedefler oluşturuluyor ve senelik faaliyet planları hazırlanıyordu.¹²⁷⁰

Amerikan Board bu çalışmalarla beraber matbaa yönünden de büyük faaliyetler gerçekleştirmiştir. Daha önce Mihitaristlerin Venedik'te kurmuş olduğu okul ve matbaalar nasıl ki Ermenilerin Katolikleşmesinde büyük etki yaptıysa aynı şekilde Protestanların kurmuş olduğu okul ve matbaalar da Ermeniler üzerindeki misyon faaliyetlerinde büyük fonksiyon icra etmiştir.¹²⁷¹ Özellikle Board'ın Küçük Asya'daki faaliyetlerini kuvvetlendirme hedefi doğrultusunda Malta'da 1822 yılında kurmuş

¹²⁶⁷ 1622 yılında kurulan Papalığa bağlı Propaganda teşkilatı da Amerika'nın yerlilerini Katolikleştirme amacını taşımış ancak Protestanlar gibi onlar da faaliyetlerinin büyük bir kısmını XVII. yüzyıldan sonra Doğu topraklarında gerçekleştirmişlerdir. bk. Soykut, a.g.e., s. 142.

¹²⁶⁸ Mithat Aydın, a.g.e., s. 137.

¹²⁶⁹ Seçil Akgün, "Amerikan Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, Sayı:3, s. 2.

¹²⁷⁰ E. George White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, ter. Cem Tarık Yüksel, s. 18.

¹²⁷¹ bk. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı: 5, s. 12.

olduğu matbaada beş yılda 211 bin küçük kitapçık ve broşür basılmıştır. Bu yayınların Rusça ve İtalyancanın yanında Ermeni harfli Türkçe ile basılmış olması Ermeniler arasında misyonerlik çalışmalarını daha da kolaylaştırmıştır.¹²⁷² Amerikan Board, yapmış olduğu bu kültürel faaliyetler sonucunda özellikle Ermenilerin dilleri, dinleri, sosyal ve etnik durumları, birbirleri ile olan münasebetleri ve problemleri gibi birçok noktada bilgi edinmiştir.¹²⁷³

Amerikan Board, Osmanlı topraklarında başlattığı misyon faaliyetlerinin üzerinden on yıl geçmesinin ardından kuruluş aşamasını büyük oranda tamamlamıştır. Bu açıdan Protestan misyonerler için 1820 ile 1830 yılları arası hazırlık dönemi olarak kabul edilebilir. Bu yıllarda misyonerler daha çok Anadolu'daki halkı ve bölgeyi tanımaya yönelik çalışmalar yapmış, küçük çapta da olsa faaliyetlerine ışık tutacak raporlar hazırlamışlardır.¹²⁷⁴ Bu süreçte kendileri için hedef kitle olarak seçtikleri Müslümanların Protestanlaşamayacağını görmüşlerdir. Aynı şekilde Yahudiler ve Rumlar arasındaki misyon faaliyetlerinin de başarılı olamayacağını anlamışlardır.¹²⁷⁵ Böylece Ermeniler diğerlerine göre daha parçalanmış bir cemaat görünümü arz ettiği için bu millet içerisindeki misyon faaliyetlerinin daha verimli olacağını öngörmüşlerdir.¹²⁷⁶ Örneğin bu hususta Amerikalı misyonerlerden Eli Smith araştırmaları sonucunda yayınladığı kitabında, “Ancak Hristiyanlar (Ermeniler) arasında çalışmak sureti ile düşman topraklarının kalbine kadar girme olanağına kavuşmuş oluyoruz.” diyerek hedef kitlenin kim olması gerektiğini belirtmiştir.¹²⁷⁷

Protestan misyonerler bir yandan Ermenilerle ilgili çalışmalar yapıp raporlar hazırlarken bir yandan da onların içerisinde misyon çalışmalarına başlamışlardır. Ancak Protestanlar bu yıllarda Ermeniler arasında birkaç din adamını Protestan yapıp halkasını genişletmekle beraber esas büyümesini 1830'lu yıllardan sonra gerçekleştirmeye başlamıştır. Bunda en büyük etken Amerika ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret antlaşmasıdır. Bu antlaşma Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerine büyük kolaylıklar

¹²⁷² Uygur Kocabaşoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı, Murat Sarıca Armağanı*, s. 270.

¹²⁷³ Ömer Turan, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C III, s. 1098.

¹²⁷⁴ Süleyman Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, s. 119.

¹²⁷⁵ Turan, a.g.m. s. 1098.

¹²⁷⁶ Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, s. 73.

¹²⁷⁷ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 38-39.

sağlamıştır.¹²⁷⁸ Amerikan diplomasisi de bu konuda dinamik bir politika izlemiştir. Özellikle misyona sahip din adamlarının ve laik Amerikan vatandaşlarının kurdukları okul, hastane ve yetimhane gibi tesislerin kurulmasında Amerikan diplomatlarının büyük desteği olmuştur.¹²⁷⁹ Neticede nasıl ki Katolik misyonerliği Osmanlı Devleti ile kapitülasyon antlaşması yapan Fransa ve onun diplomatları sayesinde genişlemişse, Protestan misyonerliği de Amerika ile yapılan ticari antlaşmaları ve onun diplomatları sayesinde büyük bir ivme kazanmıştır.

2. İstanbul'daki Ermenilerin Protestanlaştırılması

İstanbul'da gözle görülür bir şekilde Protestanlığın yaygınlaştırılması Amerikan misyonerlerin çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Bu misyonerlerin İstanbul'daki çalışmaları Anadolu ve Ortadoğu'dan daha geç bir dönemde olmuştur. Bu şehirde yaşayan Ermeniler arasında Protestanlığın yaygınlaştırılmasında iki önemli isim ön plana çıkmıştır. Bunlar; Eli Simith ve H.G.O. Dwight'tir.¹²⁸⁰ Bu iki misyoner 26 Mart 1830 tarihinde Balıkesir üzerinden İstanbul'a gelerek İstanbul Ermeni Ortodoks patriği ile görüşmüşlerdir. Daha sonra Anadolu ve Ermenistan bölgesinde birçok vilayeti gezdikten sonra tekrar İstanbul'dan Amerika'ya dönmüşlerdir. Bir buçuk yıl süren gezilerinin sonucunda geniş çaplı bir rapor hazırlamışlardır. İşte bu rapor ileriki yıllarda izlenmesi gereken metotlarla ilgili olarak İstanbul'daki misyonerlik çalışmalarının bir ön taslağını oluşturmuştur. Çünkü bu raporun içeriğinde; gezi esnasında uğranılan yerler, bu yerlere komşu bölgelerin tarihleri, dilleri, dinleri, gelenekleri, demografik, ekonomik, sosyal ve siyasal durumları hakkında önemli bilgiler yer almıştır. Raporla bilgiler verilirken sürekli olarak söz konusu bölgelerin ve halkların Hristiyan geçmişlerinin kuvvetle vurgulanması dikkati çeken hususlardandır. Bu iki misyoner diğer topluluklarla ilgili bilgiler vermekle beraber Ermeniler üzerinde daha ayrıntılı durmuşlardır.¹²⁸¹

¹²⁷⁸ Leon Arpee, *A century Of Armenian Protestantism*, s. 12; Akgün, Seçil, a.g.m., s. 3; Sezer, Ayten, "Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü", *Türk Kültürü*, s. 467; Pekcan, Ahmet, *Yabancı Eller (ABD Elçisi Samuel S. Coux'un Elçilik Yılları)*, s. 58; Aydın, Mehmet, "Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul", s. 9.

¹²⁷⁹ İlber, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, s. 72.

¹²⁸⁰ Joseph L. Grabbill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, s. 8-9.

¹²⁸¹ Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C II, II. Kısım, s. 1461. Bu iki misyonerin vermiş olduğu geniş bilgiler daha sonra Osmanlı topraklarına gelecek olan Protestan misyonerlere büyük bir ışık

Misyonerlerin raporlarının yanında çok kısa bir zaman önce Katolik Ermenilere devlet tarafından ayrı bir millet statüsü verilmesi de Amerikalı Protestan misyonerlerin Ermeniler arasında çalışma yapmalarına itici bir güç katmıştır. Çünkü Katolik Ermenilerin ayrı bir millet statüsü kazanması Ermenilerin parçalanmaya müsait bir dinî topluluk olduğu görüntüsü veriyordu. Bundan dolayı Katolik misyonerlerin yaptığı çalışmalar gibi Ermeniler arasında Protestanlara sempati ile bakan bir kitle oluşturulursa ileride ayrı bir millet de elde edilebilirdi. İşte tüm bu nedenler misyonerlerin Ermeniler içerisinde misyon çalışmalarının daha verimli olacağını ortaya koymuş ve Amerikan Board'ın İstanbul'da bir misyonerlik merkezi açmasını hızlandırmıştır.¹²⁸²

Simith ile Dwight'ın Anadolu ve İstanbul'daki Ermenilerin Protestanlaştırılmaya müsait bir görünüm arz ettikleri yönündeki raporları ve gözlemleri üzerine 1831 yılında İstanbul'da bir misyonerlik istasyonu açılmıştır.¹²⁸³ Misyoner William Goodell tarafından açılan bu istasyon sayesinde İstanbul'daki çalışmalar daha kurumsal bir çerçeveye bürünmüştür. Çünkü İstanbul istasyonu Protestan misyonerler için büyük bir önem arz etmekteydi. İstanbul'un imparatorlukta bütün dinlerin merkezi ve temsilciliğinin bulunduğu yer olması ayrıca siyasal olarak da imparatorluğun merkezi olması bu önemi arttıran en önemli etkenlerdi.¹²⁸⁴ Goodel'in ardından bir sene sonra misyonerlerden Eli Simith ve Dwight'in de gelişiyle İstanbul'daki misyon çalışmaları daha da güç kazanmıştır. Bunu daha sonra diğer birçok Amerikan misyonerlerin gelişi izlemiştir.¹²⁸⁵

Protestan misyonerler İstanbul'daki Ermenilerle olan ilişkilerinde ilk yıllarda patrikhane ile fazla sorun yaşamamışlardır. Bazı küçük engeller dışında faaliyetlerini rahatça sürdürmüşlerdir. Misyonerlik faaliyetlerini ulu orta gerçekleştirmeyip daha çok

tuttuğu söylenebilir. Özellikle Dwight'ın *Christianity in Turkey* isimli kitabı Ermenilerin nasıl Protestanlaştırıldığı ve hangi metotların uygulandığı hususunda çok önemli bilgiler ortaya koymuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi Ermenilerin Katolikleştirilmesinde büyük rolü olan Clement Galano'nun 1642 yılında İstanbul'a gelip Ermenilerle beraber yaşaması ve daha sonra *Doktorların ve Pederlerin Bilgileri Doğrultusunda Ermeni ve Roma Kiliselerinin Benzer Yönleri* kitabı İstanbul'a gelen Latin misyonerlerine büyük bir ışık tutmuştur. (bk. *History of Christianity*, C V, s. 435.) Burada dikkati çeken husus Ermeniler arasında hem Protestan hem de Katolik misyonerliğini başarıya götüren hususun geniş analizler yapıp ona göre bir strateji belirlenmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Yani Ermenilerin dilleri, yaşayışları, kültürel özellikleri gibi hususların daha önceden bilinip ona göre yaklaşım sergilenmesi başarıya götüren en önemli etken olmuştur.

¹²⁸² Petros Berberian, *Relations Between The Anclican Church and The Armenians*, s. 44.

¹²⁸³ Süleyman Kani İrtem, "Şark Meselesi Osmanlı'nın Amerikan Politikaları", 265.

¹²⁸⁴ James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, s. 156.

¹²⁸⁵ Arpee, a.g.e., s. 7.

yer altı evi diye adlandırdıkları yerlerde yaptıklarından fazla dikkat çekmemişlerdir. Sadece Goodell, sayıları bir kaçı geçmeyen Yahudi ve Ermeni'ye haftada iki gün İncil yorumları yapmıştır. Dwight da İngiliz konsolosluğunun yakınındaki Pera'daki evin geniş bir bölümünü şapele çevirerek cuma ve pazar günleri ayinler yapmıştır.¹²⁸⁶

Misyonerler bu merkezlerde Ermenilere Protestanlığın tek ve yegâne kurtuluş dini olduğunu aşılamlıdır. Bunu yaparken de onların dinî inançlarına bir takım eleştiriler getirmişlerdir. Örneğin Ermenilerin dinî tören ve ibadetlerinde bir takım eksikliklerin bulunduğu, putperestlik alameti olan Bakire Meryem de dâhil azizlerin resimlerine tapınma gibi batıl inançların Ermeni Kilisesinin içerisine girdiği yönündeki eleştiriler bunların en başta gelenleridir. Misyonerler Ermenilerin bu özellikleri dolayısıyla gerçekleri göremediklerini ve bundan dolayı kendilerinin onlara kurtuluş yolunu öğretmek amacıyla Tanrı tarafından gönderildiklerini belirtmişlerdir.¹²⁸⁷

Protestan misyonerler Ermenilerin inançları ile ilgili eleştiriler getirip bir takım reformların yapılması gerektiğini belirtirken bir yandan da birikimleri sayesinde İstanbul'daki Ermeni kurumlarında faaliyet göstermişlerdir. Ermenilerin ileri gelenlerinden olan Peştemalciyan'ın¹²⁸⁸ öğrencilerinden Sahakyan ve Minasyan'dan gelen istekleri geri çevirmemişler ve onlara eğitim desteği vereceğini belirtmişlerdir. Bu kişiler Goodell'dan İngilizce öğrenmiş ve görüşmeler sırasında birçok genç papaz da onlara katılmıştır. Bu desteğe karşılık misyonerler de Minasyan'dan Pera'da okul açmasını ve Sahakyan'dan da eski dilde yazılı olan Zebur'u Modern İngilizceye çevirmelerini istemiştir.¹²⁸⁹ Misyonerlerin kurduğu bu ilişkiler sonucunda Sahakyan'ın

¹²⁸⁶ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Milletinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 254; Berberian, a.g.e., s. 45.

¹²⁸⁷ Mehmet Alparslan Küçük, s. 80-81.

¹²⁸⁸ Krikor Peştemalciyan (1773-1837): Şair, dilci, yazar, Armenolog, teolog ve eğitimcidir. Ermeniler arasında ilmi faaliyetleriyle ön plana çıkan önemli kişilerden biridir. Protestanlığın Ermeniler arasında benimsenmesinde önemli bir rol oynamış ve misyonerlerle birlikte çalışmıştır. Protestan misyonerliğinin ortaya çıkmasından önce de onun Ermeni kilisesindeki reform hareketine öncülük ettiği kabul edilmektedir. Peştemalciyan'ın 1829 yılında müdürlüğünü yaptığı Ermeni Patrikliği Akademisi isimindeki okul Protestan misyonerlerin etkisinde kalmıştır. İlk Protestan reformcuların neredeyse tümü bu okuldan mezun olan kişilerdir. Kevork, Vertanes Yeznakyan, Bağdasaryan, Sahakyan, Ütücüyan ve Minasyan bunlardan sadece birkaçıdır. Peştemalciyan Klasik-modern Ermenice tartışmalarının yapıldığı bir ortamda modern olanın yanında yer almıştır. Bu sebeple 1826 yılında iki ciltlik Ermenice sözlük hazırlamıştır. Onun *Işık Yolu* isimli kitabı hakların ve özgürlüklerin savunuculuğunu yapması açısından Ermenilerin reformist yanlılarına büyük bir ışık tutmuştur. bk. Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 99; Vartanian, a.g.e., s. 200.

¹²⁸⁹ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Doktora tezi, s. 81.

1833 yılında Protestanlığın reformist görüş ve inancını kabul ettiğini belirtmesi Dwight ve Goodell'i çok sevindirmiştir. Bu durum onların İstanbul'da Ermeni ileri gelenleri ile yapılan çalışmalarının meyvelerini vereceği yönündeki umutlarını arttırmıştır.¹²⁹⁰

Protestan misyonerlerin öncülüğünde Minasyan'ın da yardımıyla 1834 yılında Pera'da bir Erkek Okulu açılmıştır. Bu okul, programı ve eğitimin dünyevi bir temelde yapılması noktasında Ortodoks Ermenilerin eğitim anlayışından çok farklı bir noktada hizmet vermiştir. Okulda İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, Türkçe, Rumca ve İbranice öğretilmiş, bunun yanında matematik, coğrafya ve doğa ilimleri gibi dersler verilmiştir. Din dersleri ise Amerikan Board'ın çizgisi doğrultusunda Pazar günleri İncil sınıfında verilmiştir. Okul, kuruluşundan bir yıl sonra sayısı üç kişiden otuz kişiye çıkmış ancak Ermeni amiraların baskısı nedeniyle bir yıl sonra kapanmıştır. Bu okulun kapanmasının ardından misyonerler Beyoğlu'nda 1837 yılında bir okul daha açmışlardır. Yahudi, Rum, Katolik ve Ermenilerin çocuklarının gittiği bu okulda daha sonra Protestan misyonerliğinin yapıldığı anlaşılınca okul cemaatin tepkisini çekmiş ve kapanmak zorunda kalmıştır. Kapanmış olmasına rağmen bu okulda tahsil gören Ermenilerden bir takım kişilerin kitaplar yayınlarak Protestanlığı yaymaya çalışması Ermeni cemaatinin tepkisini çekmiş ve bu amaçla hariciye nezaretine şikâyet dilekçeleri vermişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Sultan II. Mahmut hatt-ı hümayununda "...keyfiyet (bir grup Ermeni'nin Protestanlığı yaymaya çalışması) uygunsuz bir şey görünmektedir. Bu durumun önünün alınması gerektiğinden bu kişilerin cezalandırılması için Ermeni patriğine gereken emir verilmelidir." cümleleriyle misyonerlik çalışmalarına bakışını ifade etmiştir. II. Mahmut'un hatt-ı hümayununda dikkati çeken bir husus da Amerikalılar tarafından açılan bu okulda *İngiliz mezhebini* yayma faaliyetlerinin yapıldığının belirtilmesidir.¹²⁹¹ Kanaatimizce II. Mahmut'un böyle bir tabir kullanması Amerikan misyonerlerin ilk dönemler faaliyetlerini İngiltere'nin şemsiyesi altında gerçekleştiriyor olmasından kaynaklanmış olabilir. Daha sonra da İngiliz elçisi Canning hükûmete verdiği yazısında Protestan Ermenilerin inançlarının İngiltere'nin dinî inancına benzemediğini belirterek bir anlamda hükûmetin bütün Protestan Ermenilerin İngiliz mezhebine benzediği kanısına karşı çıkmıştır.¹²⁹²

¹²⁹⁰ Berberian, a.g.e., s. 44.

¹²⁹¹ bk. BOA, HR. SYS., nr. 1774/1; İ. MSM., nr. 34/967, 5. v.; Pekcan, a.g.e., s. 55.

¹²⁹² BOA, H.H., nr. 794/36842.

Bu ilk denemelerin başarısız olmasına ve hükûmetin duyduğu kaygılara rağmen Protestanlar 1840 yılında Bebek'te yatılı yeni bir kolej açmışlar ve kısa zaman içinde hem İstanbul hem de Anadolu'nun birçok yerinde eğitim alanında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹²⁹³

Protestan misyonerlerin daha önceki raporlarında Yahudiler ve Rumlar içerisinde bir başarı elde edilemeyeceği dile getirilmiş olmasına rağmen İstanbul'da bu gruplara yönelik okullar açılmıştır. Örneğin 1831-1832 yıllarında Tarlabası, Yeniköy ve Büyükdere'de Rumlara yönelik eğitim kurumları açılmış ancak bu hamleler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Amerikan Board'ın sekreteri James Barton söz konusu başarısızlığın nedenini "Milliyetçilik duyguları Rumları güçlü bir şekilde bağlamıştı." cümleleriyle özetlemiştir. Aynı şekilde Yahudiler içerisindeki çalışmalar da beklenen sonuçları vermemiş¹²⁹⁴ ve bu okullar kapanmıştır.¹²⁹⁵

Protestan okullarında eğitim gören Rumlar her ne kadar misyonerler için bir başarı kaynağı olmasalar da kendileri açısından büyük kazanım elde etmişlerdir. Rumlar bu okullardaki eğitim sistemini taklit ederek kendileri için modern okullar açıp büyük bir eksikliği gidermiş, birlik ve beraberliklerini bozmamışlardır. Ermenilere gelince bu okullarda eğitim gören gençler reformcu bir tavır sergileyip Ermeni Kilisesinin yapısını ve inancını eleştirmişlerdir. Bunun karşısında kilise yönetimi, bir taraftan bu tür tavırların uygun görülmemeyeceğini belirtirken bir taraftan da Protestan misyonerlerin eğitim tarzına yakın kurumlar açmıştır. Örneğin Mimar Balyan ve Servedyan,

¹²⁹³ Danacıoğlu, a.g.m., s. 136.

¹²⁹⁴ Amerikalı Protestan misyonerlerin fazla başarılı olamadığı Yahudi milletine daha sonraki yıllarda İstanbul'daki İngiliz misyonerleri el atmıştır. Onları Protestanlaştırmak amacıyla 1859 yılında Hasköy'de Corci isminde bir okul açmışlardır. Bu okul, Yahudiler arasında modern eğitimi savunanlar ile klasik eğitimi savunanları karşı karşıya getirip cemaat içerisinde büyük tartışmalara neden olmuştur. 30.6.1904 tarihli Gayrimüslim ve Ecnebi Müfettişliği tarafından verilen raporda bu okulun İspanyol Musevi çocuklarını Protestanlaştırmak için tesis edildiği, iki yüz kız talebesi bulunduğu, ücretsiz olduğu ve derslerin Protestan papazları tarafından verildiği belirtilmiştir. Yine aynı raporda Hasköy Aynalıkavak'ta da ruhsatı 1840 yılında verilmiş erkek ve kızlara ait bir İngiliz okulun bulunduğu belirtilmektedir. Raporda ayrıca bu okulun İspanyol Musevi çocuklarına Protestanlığı talim ettirmek için açıldığı, yüz elli talebe bulunup bunun ellisinin erkek yüzünün kız olduğu, ücretsiz olduğu ve içerisinde bir de kilise bulunduğu belirtilmektedir. bk. BOA, MF. MGM., nr. 7/19; BOA, BEO. Sadaret Defterleri (Gayimüslimlerden Protestan mezhebinden Gelen Takrile İlgili Defter) nr. 271, s. 94.

¹²⁹⁵ Danacıoğlu, a.g.m., s. 134; Protestan misyonerlerin Rumlar için açmış oldukları okulların ayrıntıları için bk. Kosnsantina P. Kiskira, "19. Yüzyıl Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, s. 77.

misyonerlerin eğitim sisteminden öykünerek Üsküdar'da Cameran Okulunu açmışlardır. Ancak bu okul da gelecek yıllarda birçok tartışmalara sahne olmuştur.¹²⁹⁶

3. Ermeni Kilisesinin Protestanlara Bakışı

Protestan misyonerler İstanbul'daki faaliyetleri çerçevesinde dönemlere göre farklı süreçler geçirmişlerdir. Bunlar, 1831-1846 yılları arası hazırlık dönemi, 1846-1914 yılları arası kiliselerin oluşumu ve misyonun genişlemesi dönemi ve 1914 yılından günümüze kadar olan dönemdir.¹²⁹⁷

İstanbul Ermeni Kilisesi de Protestan misyonerlerin bu değişik dönemlerdeki faaliyetleri çerçevesinde birbirinden farklı tutumlar sergilemiştir. Protestan misyonerlerin İstanbul'da faaliyetlerde bulunduğu ilk dönemlerde Ermeni kilisesi tarafından kuşkuyla karşılanmış olmasına rağmen aşırı bir baskı uygulanmamıştır. Hatta Goodell ile Dwight ilk iş olarak Ermeni Patriği Balatlı Garabet (1823-1831)'i ziyaret ettiklerinde patrik onlara faaliyet alanlarının daha çok Hristiyan olmayan cemaatler olması gerektiğini belirtmiştir. Misyonerler de aynı siyasi kurnazlıkla vazifelerinin herkese İncil'i ve doğru doktrini öğretmek olduğunu söylemiş ve Ermeni çocukları için bir okul açmak istediklerini belirterek desteğini istemişlerdir. Misyonerler, 1832 tarihinde Patrik Stefan (1831-1839, 1840-1841)'ı da ziyaret etmişler ve ona Hindistan, Çin gibi doğu ülkelerinde yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi vermişlerdir.¹²⁹⁸ Patrik Stefan da ilk dönemlerde misyonerlere saygı göstermiş ve onların dinî törenlerine

¹²⁹⁶ Danacıoğlu, a.g.m., s. 135. Ermeni milletinin Katolik ve Protestan olarak bölünmesinde bu okulların büyük fonksiyonu olmuştur. Kanımca Ermenilerin eğitimdeki modernleşmeyi gerçekleştirememeleri tabandan tavana geniş bir katılımın meydana geldiği bir istek sonucu değil de daha çok başka unsurlardan korunma amacıyla refleksi davranışların sonucu olduğudur. Örneğin, Patrik Golod (1715-1741)'un Üsküdar'da açmış olduğu okul Ermenilerin eğitim tarihinde bir devrimdir. Ancak bu okulun açılışına sebep olan sürece baktığımızda Katoliklerin ve Katolik Ermeni Mihitarist'in eğitim faaliyetlerinden etkilenen Ermenileri bir nebze olsun cemaate katma gayretlerinin olduğu görülür. Aynı şekilde 1830 ve 1840'lı yıllarda Protestan misyoner ve Protestan Ermenilerin açmış olduğu okullara karşı cemaati toparlayabilmek için Ortodoks Ermenilerin açmış olduğu okullar da refleksi bir süreç sonunda gerçekleştiğinden bir sonuç vermemiştir. Dolayısıyla da Ermeni Ortodoks Patrikhanesinin bölünmesinde çok etkin bir rol oynamıştır. Her ne kadar Ermeni okullarının modernleşmesi yönünde esnaf ve zanaatkar gibi orta kesimden ve Avrupa'da yetişmiş entelektüel Ermeni gençlerinden bir talep gelmişse de bu sesler cılız kalmıştır. Bu yüzden Ermenilerin parçalanmasında bu okulların fonksiyonu dikkate alınması gereken noktalardan biridir. Özellikle XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu okulların etkisi daha da iyi gözükcektir. Patrik Golod'un ve Protestan Ermenilerin açmış oldukları okulların ayrıntıları için bk. Bardakjian, "The Rise of The Armenian Patriarche of Constantinople", s. 96; Artinian, a.g.e., s. 29, 53; *History of Christianity*, C V (Eastern Christianity), ed. Michael Angold, s. 439; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C I-II, s. 751; Tuğlacı, a.g.e., s. 272-273.

¹²⁹⁷ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 81.

¹²⁹⁸ Sarıyıldız, a.g.m., s. 251-252.

katılmalarına izin vermiştir. Ancak Protestanların gerçekleştirdikleri eğitim faaliyetleri Ermeni toplumunu ikiye bölmüştür. Mimar Balyan, Cezayirliyan ve Serveryan gibi küçük bir amira grubu bu okullara sempati ile bakarken, büyük çoğunluğun yer aldığı diğer bir kesim hem Protestanların hem de toplumu dönüştürebilecek batı tarzında eğitim veren tüm kurumlara düşmanca bir tutum geliştirmiştir.¹²⁹⁹ Protestanların Ermeni toplumundaki bu eğitim ve sosyal faaliyetleri bir yandan tepki çekerken bir yandan da kendi geleneksel kurumlarının sorgulanması sürecini doğurmuştur. Bu da beraberinde uzun sürecek olan amira-esnaf çatışması veya gelenekçi-yenilikçi çatışmasını doğurmuştur.

Genel olarak İstanbul'daki Ermenilerle iyi ilişkiler kuran misyonerler onların hoşgörüsünden cesaret alarak Ermenilere yönelik faaliyetlerini arttırmışlardır. Ermeniler arasında Protestanlığı kabul etmiş bir kitlenin meydana gelmesi zamanla patrikhaneyi endişelendirmiş ve Osmanlı hükûmetinden gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Osmanlı devleti de gelen şikâyetler üzerine Ermeni Kilisesini destekleyici bir tavır sergileyerek 1834 yılında mezhep değişikliğini yasaklayan bir ferman yayınlamıştır.¹³⁰⁰ Bu fermanın yayınlanmasında özellikle Rum patriğinin büyük rolü olmuştur. Rum patriği, cemaatinden Ermeniler kadar Protestanlara teveccüh olmamasına rağmen Protestanların evine giden birkaç Rum'un da buralara gitmesini yasaklamıştır.¹³⁰¹

Ermeni Patrikliğinin ve Osmanlı Devleti'nin misyonerlik faaliyetlerine karşı olumsuz bir tavır sergilemesine rağmen Protestanlar faaliyetlerine devam etmişlerdir. Özellikle 1835 senesi İstanbul Ermenileri arasında Protestanlığın yerleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yılda misyonerlerin evlerinde Pazar günleri halka açık ayinler yapılmıştır. 1836 yılına gelindiğinde misyoner çevrelerinde Ermeni cemaati içinde yeni bir ruhani birlik oluşturan grup teşekkül etmiştir. Grubun üyeleri başlangıçta aralarında toplanarak İncil dersleri yapmışlardır. Zamanla bu küçük grup Ermeni kilisesinden ayrılma kavgasının içine girerek Protestan Ermeni Cemaatinin çekirdeğini oluşturmuştur.¹³⁰²

¹²⁹⁹ Danacıoğlu, a.g.m., s. 135.

¹³⁰⁰ Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu", *A.Ü.İ.F.D.*, Sayı: 50, s. 171.

¹³⁰¹ Dwight, a.g.e., s. 45.

¹³⁰² Sarıyıldız, a.g.m., s. 254; Malkoç, a.g.m., s. 166.

İstanbul Ermeni Patrikliği, Protestanlığa meyilli olan bu reformistleri Ermeni inancını ve milletini inkâr ettikleri için *ayrılıkçılar* olarak nitelemiştir. Bu tarihten itibaren de Ermeni kilisesi misyonerlere ve onları destekleyenlere karşı tutumunu sertleştirmiştir. Bu çerçevede patrikhane, Ermenilerden çocuklarını misyonerlerin açtıkları okullara göndermemesini istemiş ve Protestanlık faaliyetlerine katılmalarını yasaklayan bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri üzerine İstanbul'da ve Anadolu'da bulunan Ermeniler, misyonerlere karşı olan hoşgörülü yaklaşımlarını değiştirmiş ve çocuklarını bu okullara gönderenler geri almışlardır. Ayrıca misyonerler tarafından bastırılan kitaplar toplattırılmış ve elde bulunan kitaplar da yaktırılmıştır.¹³⁰³ Ermeni Patrikliği'nin bu bildirisinden sonra Katolikler ve Rumlar da benzer bir bildiri yayınlarak Protestan misyonerlerin kitaplarının okunmamasını cemaatine bildirmiştir. Protestan Ermeniler ve misyonerlere karşı bütün dinî gruplardan gelen ortak tepki İstanbul'da bir kargaşa ortamı oluşturmuştur.¹³⁰⁴

Ermeni cemaati Protestanların okuluna giden çocukları engellemelerinden sonra bir boşluk oluşmaması için Cezayirliyan'ın gayretleriyle Hasköy'de Nersesyan okulunu devreye sokmuştur. Çocuklarını Pera'daki misyoner mektebine gönderen aileler Rahip Bogos Tatakyan'ın gayretleriyle ikna edilerek Nersesyan okuluna yönlendirilmiştir. Misyoner okullarının meşhur hocalarından olan Sahakyan da dâhil olmak üzere kaliteli öğretmenlerin burada eğitim vermesi sağlanmıştır.¹³⁰⁵

Sahakyan'ın ve birçok Protestan Ermeni'nin geri dönüşünde görüldüğü gibi Protestan misyonerler İstanbul'da Ermenilerden kendilerine taraftar buluyorlarsa da din ve eğitim alanında tam anlamıyla başarılı olamamışlardı. Bu yüzden donanımlı bir eğitim anlayışının getirilmesi gündeme gelmeye başladı. Özellikle Amerikalı misyonerlerin görüşlerine göre Doğu kiliseleri, rahiplerinin düşük eğitim düzeyi nedeniyle gerilemişlerdi. Onların kurtulması için Anadolu ve İstanbul'a yüksek eğitim modelinin ithal edilmesi gerekiyordu. İşte bu amaçla Doğu kiliselerin doğuşuna yardım

¹³⁰³ Mehmet Alparıslan Küçük, a.g.m., s. 173.

¹³⁰⁴ Barton, a.g.e., s. 163.

¹³⁰⁵ Sarıyıldız, a.g.m., s. 255.

edecek kilise kadrolarının eğitilmesi için Cyrus Hamlin 1838’de İstanbul’a (1811-1900)¹³⁰⁶ gönderildi.¹³⁰⁷

Tanzimat’ın ilanı, Protestan misyonerler ve Ermeniler için yeni bir süreci ortaya çıkarmıştır. Mezhep değiştirme yasağı yürürlükte olmasına rağmen Tanzimat reformları Protestanların rahat nefes almalarını sağlamakla kalmamış onlara cesaret de vermiştir. Bu cesaretle birlikte Protestanlar artık kitaplarını bile şehrin ortasında satmaya başlamışlardır.¹³⁰⁸ Onların ortaya koyduğu bu yeni reformist görüşler başkentten her tarafında bir kıpırtı meydana getirmiştir. Protestan Ermeniler ve misyonerler artık halkın bulunduğu dükkân, kahvehane ve pazarlarda yeni doktrinlerini anlatmaya başlamışlardır.¹³⁰⁹ Tanzimat reformlarının oluşturduğu liberal atmosfer Osmanlı Devleti’ndeki Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetlerini de olumlu yönde etkilemiştir.¹³¹⁰ Bu özgürlük ortamı sayesinde 1839 yılında patrikhanenin bütün tehditlerine rağmen Protestanlığı seçenlerin sayısının sekiz yüze ulaşması patrikhaneyi endişelendirmiştir. Bunun üzerine Ermeniler gizli bir plan yaparak misyonerlik faaliyetleri karşısında pasif kalan Stefan’ın istifa etmesini sağlamış¹³¹¹ ve yerine 1839 yılında Serupyanyan Hagop (1839-1840, 1848-1856)’u getirmişlerdir.¹³¹²

¹³⁰⁶ Hamlin İstanbul’a gelince ilk iş olarak Ermeniceyi öğrenmiş ve İzmit’te küçük bir grup oluşturmuştur. Hamlin, zamanımıza kadar devam etmiş olan Ortadoğu’daki Amerikan yüksek eğitiminin kurucusu olmuştur. Hamlin’in ilk Teoloji Fakültesi (Theological Seminary), Hristiyanlara imtiyazlar veren Tanzimat Fermanı’nın ilanından bir yıl sonra kurulmuştur. Bu misyon okulunun amacı genel bir eğitim vermenin yanında yerli Ermeniler için papaz yetiştirmeyi de hedeflemiştir. Eğitim programı İngilizce, etimoloji, ahlak felsefesi, reform tarihi ve ilahiyat konularını içeriyordu. Bu okul Protestanların tanınmasından sonra 1847’de Teoloji Okulu olmuştur. Okulun ayrıca 1863 yılında Robert Koleji’nin ve günümüzdeki Amerikan Robert Lisesinin temelini oluşturduğu varsayılabilir. bk. Kiskira, a.g.m., 74; Sarıyıldız, a.g.m., s. 256; Vartanian, a.g.e., s. 54.

¹³⁰⁷ Kiskira, a.g.m., s. 74.

¹³⁰⁸ Malkoç, a.g.m., s. 167; Gürsoy Şahin, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine Bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VII, Sayı: 1, s. 189.

¹³⁰⁹ Arpee, a.g.e., s. 18; Barton, a.g.e., s. 250.

¹³¹⁰ Kiskira, a.g.m., s. 70.

¹³¹¹ Ortodoks Ermeni cemaati arasında patrikten hoşnutsuzluk duyulup istifası istenildiğinde hükûmete verilen dilekçelerde genellikle esas sebep değil de hastalık ve yaşlılık gibi gerekçeler zikredilmiştir. Patrik Stefan’ın da hastalıktan dolayı istifa etmek istediği Takvim-i Vekayi gazetesinin 18 Nisan 1839 tarihli nüshasında şöyle zikredilmiştir: “Ermeni patriği olan rahip, müptela olduğu illetinden dolayı patrikliğiyle ilgili işleri görmeye gücü yetmediğinden kendisinin azliyle yerine başkasının tayin edilmesi kendisi tarafından istenmiştir. Bu durum milletin reisleri tarafından Babiâli’ye ifade edilmiş olduğundan Osmanlı Devleti bütün tebaasının rahat ve asayişini gözettiği gibi Ermeni milletinin de rahat ve asayişini gözettiğinden millet tarafından seçilmiş olan Agob (Hagop) isimli rahibin patrikliğe atanmasını ifade eden irade verilmiştir. Bundan dolayı muharrem ayının dokuzuncu pazartesi günü bu rahip Babiâli’ye çağrılarak memuriyetini ifade eden nişan verilmiştir. Milleti arasında bir kat daha itibarının artması amacıyla mabeyn-i hümayuna çağrılarak kendisine patriklik işlerini devletin rızası dâhilinde ve milletin

Yeni Patrik Hagop misyonerlere karşı daha sert davranmıştır. Ermenilerin kiliseye karşı muhalefet etmemelerini ve Ermeni kilisesi aleyhindeki kampanyalara katılmamalarını istemiştir. Patrikhane, cemaatini tutabilmek için kiliselere devam etmeyenleri bire bir markaja almış ve cemaatten atmakla tehdit etmiştir. İşte tüm bu tartışmaların neticesinde Ermeniler arasında huzursuzluk iyice artmış ve daha on yıl önce Katoliklerin ayrılmasıyla sarsılan patrikhane tekrar bir bölünme ile karşı karşıya kalmıştır.¹³¹³ Böyle bir riski göze almak istemeyen patrikhane bir yandan reformistlerin tutumlarını eleştirip kendi doktrinlerinin sahilliğini ortaya koyarken bir yandan da onları sosyal ve ticari hayattan tecrit ederek baskı uygulamıştır.

3.1. Ermeni Kilisesinin Protestan Ermenilere Uyguladığı Dünyevi Yaptırımlar

İstanbul'da ve Anadolu'da Ermenilerden Protestanlaşanların sayısının artması Patrikhaneyi daha sert ve yapısal bir takım tedbirler alma yoluna getirmiş ve bu durum Osmanlı Devleti ile yabancı ülkelerin arasını bozacak bir düzeye ulaşmıştır. Patrikhanenin Protestan Ermenilere karşı aldığı en önemli yaptırımlar sosyal hayattan tecrit etme ve ticari yaptırımların uygulanmasıdır.

3.1.1. Sosyal Hayattan Tecrit Etme

1840-1844 yılları arası Ermeniler için geçici bir sükûnet dönemi olmuştur. Ermenilerden Protestanlaşanların sayısı İstanbul ve özellikle Anadolu'da artmaya devam etmesine rağmen patrikhane önceki yıllara göre daha yumuşak davranmıştır. Bunda Patrik Astvadzaur'un ılımlı politikaları da etkili olmuştur. Ancak onun ılımlı tutumunu göz önüne alan İstanbul'dan sürülmüş birçok Ermeni, geri dönmüş ve misyonerler de Protestanlığın yerleştirilmesi için uygun bir ortam bulmuşlardır.¹³¹⁴ Bu dört yıllık süreç ayrıca Ermeniler arasında birlik oluşturma amacına yönelik toplantılarla ve tartışmalarla geçmiştir. Ancak 1844'lü yıllara yaklaşıldığında Ortodoks Ermenilerin kendi aralarındaki amira-esnaf çatışması tam bir uzlaşma ile

emniyet ve asayişine ihtimam gösterecek şekilde yürütmesi tembih edilmiştir. Sabık patriğin uhdesinde bulunan İzmit murahhasalığını idare etmek üzere İzmit'e gitmesine müsaade buyrulmuştur." Bk. Takvim-i Vekayi, t. 4 S 1255. Stefan'ın istifası ile ilgili ayrıca bk. Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 10, s. 83, t. 31.3.1839.

¹³¹² , Mehmet Alparslan Küçüka.g.e., s. 112; Sarıyıldız, a.g.m., s. 256.

¹³¹³ Kılıç, a.g.e., s. 166.

¹³¹⁴ Sarıyıldız, a.g.m., s. 256; Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 112.

neticelenmezken, Protestanlaşan Ermenilerle de bir birliktelik sağlanamamıştır. Hatta Cezayirliyan Okulunun Müdürü Sahakyan,¹³¹⁵ tekrar Amerikan misyoner okuluna dönerek bu birlikteliğin olamayacağını en somut bir örneğini vermiştir. Bu kargaşa ortamında Patrik Astvadzaur istifa etmiş ve onun yerine Mateos Çuhacıyan (1844-1848) 1844 yılının başlarında patrik olmuştur. Onun patrik olması sükûnet dönemini sona erdirip Protestanlara karşı daha sert bir tutumun takınılacağı bir süreci getirmiştir. Bu sert tutum da aşamalı bir sürecin sonucunda gerçekleşmiş ve Protestan Ermenilerin sosyal hayattan tecrit edilmesi ile neticelenmiştir.¹³¹⁶

Patrik Mateos, selefinin döneminde sorun hâline gelen iki önemli problem için köklü adımlar attı. Öncelikle topluluğunun sivil alanında meydana gelen amira-esnaf tartışmasını geçici de olsa halletti ve esnaflarla bankerlerden oluşan karma bir meclis kurmayı başardı. Bu meclis patriğe yalnızca danışmanlık yapmakla kalmamış aynı zamanda milletin mali işlerinin yönetiminin tüm sorumluluğunu da üstlenmişti. Böylece Ermeni milletin merkezi idaresi tek bir grubun tekelden çıkmış oldu ve ilk kez toplum işlerinin idaresinde iki kesim de neredeyse tam eşitlik temelinde sorumluluk almışlardı.¹³¹⁷

Mateos'un çözmek istediği ikinci problem Ermeni toplumunda gitgide kangren bir yapıya bürünmeye başlayan Protestanlaşma meselesiydi. Mateos daha önce Protestanlarla ilişki kurmuş olduğundan onların faaliyetlerini çok iyi bilen biriydi. Bu yüzden bu harekete son vermek için programlı bir politika izlemiştir. Onun patrik olduktan kısa süre sonra gerçekleştirdiği ilk icraatı Protestan olanların sayısını öğrenmek için mahalle papazlarını görevlendirmesi olmuştur. Protestan olanların bir kısmı kendilerini gizlediklerinden dolayı tespit edilmesi zordu. Bu yüzden Mateos mahalle papazlarına özellikle günah itirafı yapılırken bu tespitin yapılmasının işlerini kolaylaştıracağını belirtmiştir.¹³¹⁸ Bu olayda da görüldüğü gibi Ermeni patriklerinin cemaatinde ayrılıkçılar diye nitelendirdiği cemaat mensupların tespit etmekte kullandığı

¹³¹⁵ Hovhannes Sahakyan, Misyonerlerin İstanbul'daki faaliyetlerine en çok yardımcı olan Ermeni Protestanların ileri gelenlerindedir. Hamlin'in Bebek'teki kolejinde görev yapmıştır. ABD'de teoloji eğitimi aldıktan sonra 1852'de Türkiye'ye geri dönmüş ve Adapazarı'nda ilk Protestan Kilisesi'nin kuruluşunda büyük katkıları olmuştur. Misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin tüm bölgelerini gezmiş ve sonra Protestan Ermeni Kilisesi'nin liderliğini yapmıştır. bk. Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 99.

¹³¹⁶ Dwight, a.g.e., s. 166-170.

¹³¹⁷ Artinian, a.g.e., s. 71, 196; Davison, a.g.e., s. 127.

¹³¹⁸ Arpee, a.g.e., s. 18.

en önemli yöntemlerden biri günah itirafıdır. Daha önce de bu yöntem İstanbul'daki Katolik Ermenilerin sürgünü öncesinde kullanılmış ve mahalle papazları tarafından Katolik olanlar tek tek tespit edilmiştir.¹³¹⁹

Papazların çalışmaları neticesinde İstanbul da dâhil olmak üzere Rumeli'den Kayseri'ye kadar sekiz bin Ermeni'nin dâhil olduğu anlaşılmıştır. Bu bilgiler kendisine iletdikten sonra Mateos ikinci olarak, misyonerlere katılanların cemaatten niçin ayrıldıkları üzerinde inceleme yaptırmıştır. Ayrılma sebeplerinin maddi konulardan kaynaklandığına inanılarak kendilerine para yardımı yapılması teklif edilmiş ve bu şekilde ayrılanların sayısı üç bine kadar inmiştir.¹³²⁰ Aslında Katolikleşen Ermenilerle kıyas edildiğinde Protestanlaşanların sayısının sekiz bin kadar olması abartılacak bir rakam değildi. Hatta bu rakam İstanbul'da yüz kişiden bile azdı. Ancak misyonların etkisinin, mezhep değiştirenlerin sayısından çok daha fazla yankı uyandırdığı düşünülüyordu.¹³²¹ İşte bu yüzden Mateos misyonerlerle birlikte olmaya devam eden üç bin kişiyi de patrikhaneye kazandırmak istemiştir. Bunun için İstanbul'daki kiliseleri dolaşarak vaaz vermeye başlamıştır. Hatta dinî konuları tartışmak üzere Kumkapı Kilisesi'nde bir oda ayarlayarak bilgili kişilerle tartışma ortamı oluşturmuştur. Mateos yaptığı bu uygulamalarla misyoner Dwight ve Hamlin'in metotlarını uygulamaya çalışmıştır. Patrik, misyonerlerin yaptığı gibi kitaplar yayınlarak dinî konulardaki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Osmanlı hükûmetinin de desteği alınarak yapılan bu çalışmalar sayesinde misyonerlere katılanların sayısı bin beş yüz kişiye inmiş ve yarı yarıya azalmıştır.¹³²²

Mateos'un yaptığı çalışmalar İstanbul'daki misyonerleri de şaşırtmıştır. Çünkü o zamana kadar hep yükselişle devam eden misyon çalışmaları, ders halkalarından ve çalışma arkadaşlarından kayıplarla neticelenmeye başlar. Bu kaygıları gören Dwight, kendilerine katılmış olmakla beraber Ermeni Kilisesinden kopmamış olan kişilerle evinde bir araya gelerek ayin yapmaya devam eder. Onun bundaki amacı Ermenileri kiliselerinden tamamen koparmaktı. Patriğin ikazlarına rağmen misyonerler faaliyetlerine devam ederler. Hatta cesaretleri o kadar artmıştır ki toplumun en önde

¹³¹⁹ bk. BOA, HH., nr. 1235/48049; Kelekyan, a.g.m., s. 102.

¹³²⁰ Sarıyıldız, a.g.m., s. 257.

¹³²¹ Davison, a.g.e., s. 128; Artinian, a.g.e., s. 54.

¹³²² Sarıyıldız, a.g.m., s. 258.

gelen amiralarna bile kilisede reform yapılması gerektiği ile ilgili kitapçıklarını gönderirler. Ayrıca din adamlarına da kendi misyonlarını anlatarak Papaz Vartanez'i himayelerine alırlar. Çekingenliğine rağmen onu cesaretlendirerek kiliselerde vaaz verirler. Papaz Vartanez o kadar ileri gider ki Mateos kilisede Meryem Ana hakkında konuşurken müdahale eder ve küfre varan hareketlerde bulunur. Vartanez, bu hareketi karşısında galeyana gelen cemaatin elinden zor kurtulur ve misyonerlere sığınır.¹³²³

Vartanez'in bu teşebbüsü Protestan Ermenilerle Ortodoks Patrikhanesi arasında hukuksal polemiklere neden olmuştur. Şöyle ki; Papaz Vartanez'in yaptığı bu hareket Protestan Ermeniler tarafından reform adına bir zafer olarak yorumlanmıştır. Hatta onların ileri gelenlerinden Ütücüyan, Tanzimat Fermanı'nın ilkeleri gereği patrikhanenin kendilerini yargılama yetkisinin bulunmadığını söylemiştir. Ancak bu konuda Mateos uyanık davranır Vartanez'i sorgulamak için Katolik meselesinde tecrübeli olan eski Patrik Karabet, episkopos, rahip ve amiraları toplar, hep birlikte Vartanez'i azlederler. Asi ve günahkârlar için uygulanan azil kararı kilisenin kanun ve geleneklerine uygundu. Ancak misyonerler ve onların hamisi İngiliz elçisi Canning patriği *bütün Protestanları aforoz eden kişi* olarak Osmanlı hükûmetine şikâyet eder.¹³²⁴

İngiliz elçisinin araya girmesiyle beraber iki cemaat arasındaki sorun uluslar arası bir boyuta taşınmış olur. Misyonerlerin ve Protestan Ermenilerin İngiltere elçisine şikâyet etmelerine neden olan hususlardan biri mezhep değişikliğini yasaklayan kanun maddesinin birkaç yıl önce İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla kaldırılmış olması idi.¹³²⁵ Bu madde uyarınca Katolik Ermenilerden Ortodoks olmak isteyenlere ve Ortodoks Ermenilerden Katolik olmak isteyenlere karşı çıkılmayacaktı. Hatta hükûmet bu konuda gereken yasal düzenlemeleri de yapmaya başlamıştı.¹³²⁶ Ancak Protestanların mezhep değiştirme hakları Katolikler gibi açık değildi. Çünkü Protestanlar hâlâ Ermeni Kilisesine bağlı olduklarından ayine aykırı hareket edenlere patrikhane çeşitli cezalar verebilirdi. İşte bu durumu gören İngiltere belki de hem Tanzimat reformlarını hem de mezhep değiştirme yasağının kalkmasını göz önüne alarak Osmanlı hükûmeti üzerindeki baskılarını daha da artırır ve Protestan Ermenilerin

¹³²³ Sarıyıldız, a.g.m., s. 258.

¹³²⁴ Sarıyıldız, a.g.m., s. 258.

¹³²⁵ Barton, a.g.e., s. 273.

¹³²⁶ bk. BOA, DH. MKT., nr. 1576/65.

ayrı bir millet vasfı kazanması için çabalar. Ütücüyan da kiliseden ayrıldığını açıklayan uzun bir gerekçeli mektup yazar. Ermeni Kilisesinin patrik ve diğer din adamları 31 Ocak 1846'da toplanarak bu şikâyet mektubunu incelerler. Toplantının sonunda Ütücüyan ve arkadaşlarının yanlış yolda olduklarına dair nasihatlerle dolu bir cevap mektubu yazılır. Ancak bu açıklama da kâr etmez Ütücüyan kararlı olduklarını belirterek isteklerine devam ederler. Bu arada Protestanlığa geçmiş olan binden fazla Ermeni Babiâli'nin istek ve desteği ile patrikhanenin aldığı tedbirler sayesinde eski mezheplerine geri dönerler.¹³²⁷ Ancak kırk¹³²⁸ kişi geri dönmeyerek Ermeni kilisesinden ayrıldıklarını bildirdiler ve Haçadur Ütücüyan liderliğinde bir Protestan cemaati kurarlar. Bunun karşısında Ermeni patriği, Protestan Ermenilerin hükûmet nezdinde resmi bir sığata sahip olmadıkları düşüncesiyle daha işin başlangıcında darbe vurmak için Babiâli'ye müracaat eder ve yeni kurulan cemaatin kendi mukaddes haklarına tecavüz anlamına geleceğini bildirir.¹³²⁹

Patrik Mateos Ermeni Kilisesinden ayrılan bu kırk kişiden en çok üç şahıs üzerinde durmuştur. Bunlar Vartanez, Haçadur Ütücüyan ve Kômürcüyan'dır. Vartanez'in din adamları sınıfından olduğundan dolayı Ermeni toplumuna daha fazla zarar verebileceğini düşünen Mateos onun bulunup yanına getirilmesi için emir vermiş ancak o bulunamamıştır. Patrik bunun üzerine Vartanez'in afroz edildiğini bildirmiş ve ona "İsa'yı öldüren bir hain", "külhanbeyi", "Hristiyanlık düşmanı deccal ve şeytanın oğlu", "kiliseyi yüz üstü bırakıp şehvi hırslarına uyan alçak bir herif" gibi çok ağır ithamlarda bulunmuştur. Vartanez'in Protestanlarla beraber olup modern tarikatın dinsizliğinin ve ayartmalarının hocalığını yaptığını belirtmiştir. Patrik ayrıca Vartanez'i İsa'nın ruhsal bedeninin kangren olmuş bir organı ve asmanın kurumuş dalları gibi ifadelerle tasvir etmiştir. Bundan dolayı ateşe atılması gereken bu kişiyle tüm ilişkilerin kesilmesini istemiştir. Ona selam verilip alınmasını yasaklamıştır. Patrik Ermenilere bu

¹³²⁷ Sarıyıldız, a.g.m., s. 259.

¹³²⁸ Kosnsantina P., Kiskira, "19. Yüzyıl Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", isimli makalesinde kırk kişilik listeden üçünün bayan olduğunu belirtmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki meclis-i mahsus iradelerindeki belgelerde yine bu sayının otuz-kırk kişi olduğu belirtilmekte ancak otuz yedi erkeğin meslekleriyle birlikte isimleri verilmektedir. Kanaatimce bu üç üçünün bayan olma ihtimali fazladır. Toplumda belirli bir meslekleri olmadığından belgelerde bu üç kadının ismi zikredilmemiş olabilir. bk. BOA, İ. MSM., nr. 34/967, 3. v.; Kiskira, a.g.m., s. 75.

¹³²⁹ Çark, a.g.e., s. 83.

şekilde tavır almalarını söylemekle birlikte Protestan Ermenilerin girdiği yoldan dönmeleri için dua etmelerini de istemiştir.¹³³⁰

Patrik Vartanez'den sonra bu yoldan dönmeyenlerin tümünün aforoz edildiğini belirten bir bildiri yayınlamıştır. Patrik bununla beraber bu Ermenilerle konuşulmayacağını, kapıları Protestan diye işaretlenip toplumsal damga yiyeceklerini, onlara selam verilmeyeceğini, su ve ekmek gibi temel besin maddelerin satılmayacağı gibi toplumdan tecrit politikasını uygulamaya başlamıştır. Hatta aynı aile fertlerinden birinin Protestan olup da söylemeyenlerin de Protestan sayılacağını belirtmiştir.¹³³¹

Ermeni Patrikliğinin sert tutumu karşısında Protestan Ermeniler de evlerinden çıkamamış, çocuklarını vaftiz ettirememiş, gençlerini evlendirememiş, Ermenilerle aynı semtte oturamamış, ölülerine mezarlığa dahi gömemeyerek her türlü yasal haklarından mahrum kalmışlardır.¹³³²

Ermeni cemaati arasındaki bu mezhep kavgalarında herkes kendi davasını haklı göstermek için geçmiş yıllardaki olaylarla kıyaslar ve deliller getirmiştir. Protestan Ermeniler gördükleri baskılar karşısında *bizler İsa'nın kaderini yaşıyoruz* derlerken¹³³³ patrik ise *bunlara yardım edenlerin Yudah'a ekmek veren kişiler gibi olacağını*¹³³⁴ belirtmiştir.

Bu olaylar karşısında Osmanlı hükûmetinin politik bir sıkışmışlık yaşadığı söylenebilir. Her ne kadar çoğunluğun Ermeni kilisesine dönmesinde patriği desteklemişse de geriye kalan kırk kişi Ermeni toplumundan tecrit edilmişti. Bunlar aforoz edilmiş, esnaflıktan atılmış, ailelerinden ayrılmışlardı. Ayrıca kapılarına Protestan yazısı yazılarak toplumun yüz karası gibi gösterilip darp edilmişlerdi. Bir de buna ekonomik anlamda boykot getirilmesi işi daha da bir girift hâle getirmiştir.¹³³⁵

¹³³⁰ Dwight, a.g.e., s. 216.

¹³³¹ Dwight, a.g.e., s. 218.

¹³³² Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 115.

¹³³³ Dwight, a.g.e., s. 218.

¹³³⁴ Dwight, a.g.e., s. 220.

¹³³⁵ B.O.A., İ. MSM., nr. 34/967, 5. v.

3.1.2. Ticari İlişkilerin Kesilmesi

İstanbul'daki Ermeniler arasındaki Protestan misyonerliğinin en büyük gelişmesinin Amerika ile 1830 yılında yapılan ticaret antlaşması sonucunda meydana geldiğini belirtmiştik. Amerikan misyonerleri 1830 yılından önce de İngiltere'nin himayesinde İngiliz vatandaşların faydalandığı ayrıcalıklardan yararlanmışlardı. Osmanlı Devleti de İngiliz misyonerleri ile Amerikan misyonerleri arasında herhangi bir ayırım yapmayıp onları İngiliz kimliği altında İngilizce konuşan Protestan kiliselerinin mensupları olarak değerlendirmiştir. Bu şekilde 1820-1830 yılları arasında Amerikalılar, İngiliz yetkililerin *koruma* belgelerini taşıyarak aynı imtiyazlardan yararlanmışlardır.¹³³⁶

Amerikalıların İngilizlerden ayrı bir statüde ticaret yapmasına neden olan bazı tarihi süreçler yaşanmıştır. 1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasının İngiliz, Fransız ve Ruslar tarafından yakılması Türk-Amerikan ilişkilerine yeni bir boyut getirmiştir. Rusların, İngilizlerin ve Fransızların gerçekleştirdiği bu saldırı ve onun ardından yaşanan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Osmanlı ordusunun yenilgiye uğraması Osmanlı Devleti'ni yeni dostluk arayışlarına götürmüştür. Bu yeni dost da Amerika olmuş ve onunla 7 Mayıs 1830 tarihinde Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin ABD ile ticaretini geliştirirken bir yandan da ABD'nin Ermenilerle ilişkiler içerisine girdiğini ortaya çıkarmıştır.¹³³⁷

ABD bu antlaşmayla Osmanlı topraklarında yaşayan herhangi bir millet ve dinden olan ticari simsarları kullanma hakkını elde etmiştir. Antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti simsarların çalıştırılmasına karışamamış ve tüccarlar Osmanlı topraklarında rahatça hareket etme imkânına kavuşmuştur. Bu antlaşmayla ABD ayrıca Osmanlı Devleti üzerindeki imtiyazlarından yararlanma fırsatını elde etmiştir. *En ziyade müsaadeye mazhar millet* unvanını kazanan ABD, Osmanlı Devleti'nin hiçbir

¹³³⁶ Mithat Aydın, a.g.e., s. 83.

¹³³⁷ Yavuz Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C VI, Sayı: 1, s. 233. ABD'nin Ermenilerle girdiği bu ilişki bugünkü anlamda dispiratör bulma çabalarının sonucunda gerçekleşmiştir. Örneğin, İzmir limanına gelen bir malın Anadolu'nun diğer vilayetlerine dağıtılması için personel gerekliydi. İşte bu noktada en dikkati çeken topluluk olarak Ermeniler görülmüştür. bk. Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 58.

müdahalesi olmadan simsar kullanabilme hakkına dayanarak Ermenileri kendi idealleri doğrultusunda kullanmıştır. Bu şekilde Ermeniler de esnaf, zanaatkâr, banker, tüccar ve simsarlık alanında kendini geliştirme imkânı bulmuştur. ABD bu tür ticari ilişkileri kimi zaman Ermenilerle kurduğu ticari ortaklıklarla iyice perçinlemiştir. Bu yakınlaşma ve işbirliği içerisinde olan Ermenilerden bir kısmı Amerikan vatandaşlığına geçmeye başlamıştır. Amerikan pasaportuyla Osmanlı vatandaşı gibi davranarak bu topraklarda hizmet etmişlerdir.¹³³⁸

Amerika ile işbirliği yapan bu simsar Ermenilerden birçoğu daha sonra Protestanlaşmıştır. Bu durum Ermeni Patrikhanesinin tepkisine neden olmuştur.¹³³⁹ Patrikhanenin aldığı tavırlar Protestanlığın gelişmesine yardımcı olan ülkelerin tepkisine neden olup zaman zaman hükûmete bu konudaki rahatsızlıklarını belirten raporlar sunmuşlardır.¹³⁴⁰

Patrikhanenin tacirlere karşı olan en büyük tepkisi Patrik Mateos'un 1846 yılında kırk Protestan Ermeni'yi aforoz etmesiyle gerçekleşmiştir. Aforoz edilen bu kişilere baktığımızda genellikle orta sınıf zanaatkâr ve esnaflardan oluştuğu görülür. Patrik bu kişileri sosyal hayattan tecrit etmekle beraber onlarla ticari ilişkilerin de kesilmesini istemiştir. Buna uymayan Ortodoks Ermenilere ceza bile verdirtmiştir.¹³⁴¹ Bu kişilerden birkaçına dair örnekleri şöyle sıralayabiliriz.

Kuyumcu esnafından Sarkisyan'ın dükkân işletme tezkiresi (izni) esnaf kethüdası tarafından alınarak dükkânı kapatılmıştır. Fincancı Artin patriğin tenbihleriyle dükkânından ve babasının evinden kovulmuştur. Ancak kendisine ait olan malı geri verilmiştir. Kazaz Ovagim evine gelirken yol üzerinde bulunan kişiler tarafından "işte Protestan geliyor" diye üzerine hücum edilip taşlanmıştır. Ovagim güç bela evine geldiyse de halk hincını alamamış "Burası bir Protestan evidir." diyerek bu defa evini taşlamışlardır. Agop oğlu Bogos, patrikhanenin baskısıyla Ermeni kardeşleriyle olan ortaklığı bozulmuştur. Saatçi Mişelyan'ın kefilisi Protestan olduğundan dükkânı kapatılmıştır.¹³⁴²

¹³³⁸ Mehmet Alparıslan Küçük, a.g.e., s. 58.

¹³³⁹ bk. Kiskira, a.g.e., s. 67.

¹³⁴⁰ BOA, nr. HR. SYS., nr. 1774/1.

¹³⁴¹ Artinian, a.g.e., s. 55; Barton, a.g.e., s. 251.

¹³⁴² BOA, İ. MSM, nr. 34/967, 4. v.

Protestan Ermenilere uygulanan bu ticari kısıtlamalar İstanbul'daki Amerikan tüccarlarını da büyük sıkıntılara sokmuştur. Bu durum karşısında önce Amerikan maslahatgüzarı ve sonra İngiliz elçisi Osmanlı hükûmetine başvurarak yapılan bu zulümlerin sona erdirilmesini istemiştir. Amerikan maslahatgüzarlığından yapılan şikâyete göre Mösyö Beragon isimli Amerikalı tüccar, başka şehirlerden bir takım eşyalar getirip Galata'da Perşembe Pazarı'ndaki kiralık dükkânında satmaktadır. Bunun için de Ermenilerden Mıgırdıç Celeyan ve Tatus isimli iki tüccarı simsar olarak kullanmaktadır. Ermeni Patriği Mateos ise bu tüccarlara, mezheplerini terk ettiği ve Ermenilerin Protestan olması için çalışmasından dolayı bir takım yaptırımlarda bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ise Balıklı semtinde bulunan Ermeni taifesini bu mağazadan bir şey almamaları ve simsarlarla görüşmeme konusunda aforoz etmesidir.¹³⁴³

Amerikan maslahatgüzarı, patriğin Protestan Ermenilere karşı takındığı tavırları zikrettikten sonra bu gibi muamelelerin Amerikan tüccarlarını zarara uğrattığını ve iki devlet arasında yapılmış olan ticari antlaşmalara da aykırı olduğunu belirtmiştir. Çözüm olarak da Amerikalının mağazasında bulunan malların aforoz altından çıkartılıp, simsarların da serbestçe çalışabilmeleri için patriğe uyarı yapılması gerektiğini belirtmiştir.¹³⁴⁴

Osmanlı hükûmeti bu tartışmaları dinî bir çerçevede algılayıp Ermeni Kilisesinin iç meselesi olarak gördüğünden ve cemaatin bütünselliğini korumak istediğinden fazla müdahil olmamıştır. Ancak yabancı ülkelerin bu işe el atmaya çalışması hükûmeti düşündürmeye başlamıştır. Çünkü yakın zamanda aynı mücadele Katolikler ile Ortodoks Ermeni Kilisesi arasında gerçekleşmişti. Bunun sonucunda da Fransa ile Avusturya'nın yoğun baskılarıyla Katolik Ermenilere ayrı bir millet statüsü verilmiş Ermeni kilisenin bölünmüşlüğü ortaya çıkmıştı. Şimdi de aynı durum söz konusu olabilirdi. Bu durum karşısında hükûmet cemaatine daha yumuşak davranması için patriğe uyarılarda bulunmuştur.¹³⁴⁵ Patrik Mateos kırk kişiyi aforoz etmekle beraber zaman zaman onları çağırıp gittikleri yolun yanlışlığı konusunda telkinlerde

¹³⁴³ BOA, HR. TO., nr. 145/19.

¹³⁴⁴ BOA, HR. TO., nr. 145/19.

¹³⁴⁵ BOA, A. MKT., nr. 21/78.

bulunuyordu. Hükûmetin bu uyarıları karşısında bu telkinlerini daha da arttırmaya başlamıştır. Ancak tartışmaların sonucunda olumlu bir netice çıkmamıştır.¹³⁴⁶

Amerika maslahatgüzarından sonra bu defa Prusya ve İngiliz elçileri de gayriresmî olarak hükûmete müracaat etmişlerdir. İngiliz Elçisi Canning hariciye nezaretine bir yazı vererek Protestan Ermenilere uygulanan bu zulmün sona erdirilmesini istemiştir. Canning'in verdiği yazıda en dikkati çeken nokta kendilerinin bunu hak ve özgürlükler adına yaptıklarını belirtmesidir. Canning bu durumu; "İngiltere politikasında neşr-i din maddesi yoktur, burada bulunanlar misyonerler (Protestanlar) de İngiltereli değillerdir. Protestan olan Ermenilerin inançları da İngiltere mezhebine uygun değildir. Bu mütalaaları yapmamız ne mezhep birliği ne de milli menfaatler sebebiyledir. Bu hususta İngiltere elçisi sadece insaniyet ve din serbestliğini savunmak adına yapmaktadır..." cümleleriyle vurgulamıştır.¹³⁴⁷

Canning yazısında ayrıca kendisinin eleştirdiği konunun kiliseden atılan Ermenilerin patrik ile olan ruhani meseleleri değil onlara karşı yapılan düşmanlık olduğunu belirtmiştir. Ona göre Osmanlı Devleti mezhep farklılıklarından kaynaklanan düşmanlıkları kaldırdığını antlaşmalarla ilan etmişti. Ehli-i İslam'a yasaklanmış olan şeylerin reaya tarafından yapılmamasına Osmanlı Devleti'nin dikkat etmesi kendi şanının bir gereği idi. Ermeni rahiplerinin kendi mezheplerine muhalif bir inanç öğretisi yayanları kiliselerinden uzaklaştırmaları ayıplanamazsa da onların günlük yaşamlarına ve ticaretlerine taarruz etmeye hakları da yoktu.¹³⁴⁸

Patriğin kırk kişiyi aforoz etmesinin üzerinden iki ay geçmesine rağmen bir gelişme olmaması şehir asayişini de tehdit etmeye başlamıştı. Protestan Ermenilerden bir kısmı hanlarda saklanıyor, bir kısmı da Pera'daki Protestan misyonerlerin yanına sığınyordu.¹³⁴⁹ Ancak şehir içine çıktıklarında onları bir cemaatin sosyal baskısı ve yaptırımları bekliyordu. Hükûmeti bir yandan şehirdeki bu asayişsizlik düşündürürken bir yandan da sürekli Prusya, İngiltere ve Amerika hükûmetleri tarafından bu olayların önüne geçilmesi için tezkireler gelmesi Osmanlı hükûmetini bir karar noktasına getirdi. Sadrazam, Mart 1846 yılında Sultan Abdülmecit'e sunduğu yazısında bazı noktaların

¹³⁴⁶ Dwight, a.g.e., 230-235.

¹³⁴⁷ BOA, İ. MSM, nr. 34/967, 3. v.

¹³⁴⁸ BOA, İ. MSM, nr. 34/967, 3. v.

¹³⁴⁹ Kiskira, a.g.m., s. 75.

altını çizdi ve bu hususların dikkate alınmasının devletin menfaati açısından uygun olacağını dile getirdi.¹³⁵⁰

Sadrazamın düşüncesine göre Protestan olan Ermenilerin çoğu mezhep değişikliğini vicdanlarının sesiyle değil *akçe kuvvetiyle* gerçekleştiriyorlardı. Sadrazamı böyle düşündüren neden patriğin isteğiyle hapse atılan üç Protestan Ermeni'nin hapisten çıktıktan sonra hariciye nezaretine bu yönde beyanat vermeleriydi. Ancak böyle bile olsa Protestan Ermenilerin dünyevi işlerini yerine getiremeyecek kadar patrikhaneden baskı görmesi onları ecnebilerin eline atabilirdi. Bu yüzden sadrazam padişaha, ara bir formülün uygulanmasının sorunu bir nebze olsun çözebileceğini belirtti. Buna göre; devlet Ermenilerin yeni bir mezhep ihdas etmelerine karşı çıktığından patriğin ruhani yetkisine bir şey denilmeyecekti. Ancak Protestan Ermenilerin ticari işlerde mağdur olup, açlık ve sefalet çekecek derecede baskıya maruz kalmalarına da devlet seyirci kalamazdı. Bu yüzden onların ticari hakları korunmalıydı ve dünyevi olan bu meselede patrik onlara baskı uygulamamalıydı. Protestan Ermenilerin Ehl-i İslam'dan veya diğer milletlerden kefil buldukları takdirde buna karşı çıkılmaması patrikhaneye tembih edilmeliydi. Böylece Ermenilerin aforoz oluru korkusuyla kefillik yapamadığı Protestan Ermenilerin ticari hayatı düzene girebilirdi. Sadrazam ayrıca daha önce olduğu gibi pişman olduklarını söyleyip eski mezheplerine (*mezhebi-i atika*) dönmek isteyenlere yardımcı olunmasının gerekliliği patriğe tembih edilmesini istemiştir.¹³⁵¹

Bu süreçte Protestan olan devletlerin eleştirdikleri diğer bir konu da Protestan Ermenilere karşı yapılan eziyetlere karşı Osmanlı memurlarının seyirci kaldığı iddiası idi.¹³⁵² Protestan Ermenilerin ayrılmalarına Osmanlı Devleti'nin sıcak bakmadığını gören devletler bu süreçten sonra baskılarını Ermenilere ayrı bir millet vasfı kazandırma yönünde kullanmışlardır. Bu konuda en fazla uğraş veren İngiliz elçisi Canning olmuştur. Canning Ermeni patriği ile ilgili olarak hükûmete verdiği şikâyet

¹³⁵⁰ BOA, İ. MSM, nr. 34/967, 5. v.

¹³⁵¹ BOA, İ. MSM, nr. 34/967, 5. v.

¹³⁵² Amerikan elçiliğinden hariciye nezaretine gönderilen bir yazıda İstanbul'la beraber Trabzon ve Erzurum'da da şiddetlerin arttığı ve özellikle Erzurum'daki devlet memurlarının gevşek davrandığı şu cümlelerle dile getirilmiştir: "*Erzurum'dan gelen habere göre orada bulunan Amerikalı hakkında Ermeniler tarafından yeniden bazı rencide ve hakaretler meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu kişilerin kendilerinin ve emlaklerinin korunması için Babiâli'den tedbirler alınması iltimasını Amerika elçisi vazifesi olarak addetmiştir. Hatta bu harekete cesaret edenler ele geçirilmiş iken haklarında herhangi bir ceza verilmediği ve Osmanlı Devleti'nin memurları tarafından salıverildiği haber alınmıştır. Şimdi bunlar Amerikalılar aleyhinde tekrar Ermenileri ayaklandırmaya çalışmaktadırlar.*" Bk. BOA., HR. TO., nr., 145/24.

mektuplarında özellikle patriğin ruhani hakkına bir diyeceğim yoktur demesine rağmen problemin nereden kaynaklandığını biliyordu. O da, Ermeni Protestanlara ayrı bir millet statüsü verilerek 1844'te yapılan anlaşma gereğince mezhep değişikliklerine patriklerin müdahale edememesini sağlamaktı.¹³⁵³

3.2. Ermeni Kilisenin Protestan Ermenilere Dinî Eleştirileri

Protestan mezhebine geçen Ermeniler kiliseye karşı bir takım eleştiriler getiriyorlardı. Kendilerini reformist olarak niteleyen bu Ermeniler, Ermeni kilisesinin kendisini Kutsal Kitaptan soyutladığını ve onu ikinci plana ittiğini öne sürerek kilisenin teolojisini, ayinlerini ve dinî anlayışlarını eleştirmiştir. Bu eleştiriler karşısında Ermeni kilisesi kendi birliğini tehdit eden bir unsur olarak algıladığı bu tür söylemlere karşı önlemler almaya başlamıştır. Bundan dolayı patrikhane, Protestan misyonerlere ilk dönemlerde sergilemiş olduğu ılımlı tutumunu sertleştirmiş ve Protestan Ermenilere inançlarının yanlışlığı konusunda telkinlerde bulunmuştur. Örneğin Patrik Hagop, Kutsal Kitabın ancak bilgin kişiler tarafından okunması ve anlaşılması gerektiğini belirterek Protestanların, *herkesin Kutsal Kitabı anlayabileceği* teorisine karşı çıkmıştır.¹³⁵⁴

3.2.1. Protestan Ermenilerle Ortodoks Ermeniler Arasındaki Dini Farklılıklar

Protestan Ermeniler, Protestanların benimsediği inanç sistemi ile birlikte Ermeni kimliğinin verdiği özellikleri de ihtiva eden bir inanç sistemine sahiptir. Bu anlamda Protestan Ermeniler inanç, ibadet ve uygulamalar anlamında yarı milli bir görünüm arz etmektedir.¹³⁵⁵ Protestan Ermeniler “Bizler doğuştan Ermeni’yiz, inanç açısından ise Hristiyanız.”¹³⁵⁶ demelerine karşın Ortodoks Ermeniler ile aralarında bir takım farklılıklar vardır. Bunları da genel hatlarıyla inanç ve ibadet bağlamında değerlendirebiliriz.

¹³⁵³ BOA, HR. TO., nr., 145/24.

¹³⁵⁴ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 110-112,

¹³⁵⁵ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 147.

¹³⁵⁶ Dwight, a.g.e., s. 225.

3.2.1.1. İnanç Hususundaki Bakış Farklılıkları

Protestan Ermenilerin Ortodokslarla temelde uzlaştığı en önemli inanç konusu İznik İman ikrarıdır. En farklı bakış açısı ve uzlaşamadığı konu ise Kutsal Kitap çerçevesinde olduğu söylenebilir. Protestan anlayışa göre Kutsal Kitap, Hristiyanların hayatı ve imanı konusunda yüce bir otoritedir. Kutsal Kitaba bu otoriteyi veren onun muhtevasıdır. Eski Ahit'in peygamberleri tarafından haber verilmiş olan bu muhteva, bizzat İsa'nın şahsiyeti olarak bedenleşmiş, sonra ölmüş ve nihayet insanın kurtuluşu için dirilmiştir. Kutsal Kitap, İsa'yı taşıdığı ölçüde Tanrı kelimidir.¹³⁵⁷

Protestan Ermenilere göre içeriği ve verdiği mesaj itibarı ile Kutsal Kitap benzersiz ve kusursuzdur. Kutsal Kitaba bağlı olmak ve onu anlamak Tanrı'ya olan sevginin bir tezahürüdür. İnsanların Tanrı'ya yakışır bir varlık olması ancak Kutsal Kitabı anlamasıyla mümkündür. Çünkü Kutsal Kitap, Tanrı'yı tanımak, düşünmek ve insanlara da anlatmak için gönderilmiştir. Bu nedenle onu anlamaksızın *İman topluluğu* olmak mümkün değildir.¹³⁵⁸

Protestan Ermenilere göre Ermeni milleti içerisinde Protestan Ermeni Milletinin oluşumu *Kutsal Kitap Olgusu* sayesinde gerçekleşmiştir. Çünkü onların inancına göre Kutsal Kitap, Ermeni Kilisesi'ni aydınlatmış ve onun hatalarını ortaya koymuştur. Bundan dolayı o, imanın temel unsuru olarak hüküm belirlemede ölçüt olarak kabul edilmiştir. Ortodoks Ermenilere göre ise Kutsal Kitap, insanların kalpleri üzerinde en derin tesiri yapan bir kitaptır. Bu tesir, onun Tanrı'nın eseri olmasından ileri gelmektedir. Ancak kutsal yazılar ile gelenek yan yanadır. Yazılı olan vahyin dışında sözlü vahiy de vardır. Bu yüzden dinî meseleleri açıklamak için Kutsal Kitap ile yetinmek mümkün değildir. Örneğin Kutsal Kitabın hiçbir yerinde *imanın yegâne cevher* olduğuna dair bir işaret yoktur.¹³⁵⁹ Protestan Ermeniler böyle bir düşünceyi kabul etmez ve geleneğin¹³⁶⁰ vahyin bir parçası olduğu düşüncesine karşı çıkarlar.

¹³⁵⁷ Roger Mehl, "Protestanlık Mezhebi", *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, s. 255.

¹³⁵⁸ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 146.

¹³⁵⁹ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 175.

¹³⁶⁰ Ortodoks Ermeni Kilisesinde *gelenek*, kuşaktan kuşağa aktarılan bir inanç mirasının tamamını ifade eder. Bu anlayışa göre *Yeni Anlaşma* İncillerde billurlaşmadan önce, sözlü olarak Hristiyanlığın bir parçasıydı. Kilise Babaları'nın eki yazdıklarında veya Kilise Kanun Koleksiyonlarından *Havariler Anayasası* denilen uygulamalar bir araya getirilinceye kadar sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılmıştır. Ancak açıklanmış olduğu hâlde yazıya geçirilmemiş hakikatler de vardır. Sözlü olarak

Kilisenin Kutsal Kitabı yorumlamaya yetkisinin olmadığını ve her Hristiyan'ın onu yorumlayabileceğini ifade ederek Kilise otoritesinin karşısına Kutsal Kitabın otoritesini koyarlar.¹³⁶¹

Protestan Ermenilerle Ortodokslar, *Kilise inancı* konusunda da farklı düşüncelere sahiptir. Ortodoks Ermeniler için Ermeni kilisesiyle Ermeni milleti adeta özdeşleşmiştir. Kilise, hem zaman hem de mekân bakımından gelenek ve Kutsal Kitaptan önce gelir ve yanılmazdır. Kiliseye katılma *Tanrının Ailesi* ile birleşmeyi sağlar. İnsan ezeli ve ebedi kurtuluşu kilisede elde edebileceğinden kilisenin dışında kurtuluş yoktur. Bundan dolayı kilise, Tanrı iradesinin hâkim olduğu, Tanrı'dan ilham alabilen ve aldığı bu ilhamları çevrelerine ulaştırabilen kimselerin bulunduğu bir yerdir.¹³⁶²

Protestan inancına göre Kilise, kelim vasıtasıyla bir toplanma yeridir. Bu anlamda kilise insanın kurtuluşunu elinde tutan veya onu bölüştüren bir yer değil, sadece onu ilan eden bir yerdir. Protestan papazlar kelamın hizmetçileridir. Onların kelamı bilmelerinden başka bir imtiyazları yoktur. Bundan dolayı Protestanlık, bütün müminlerin evrensel dini imtiyazı ile din adamlarının imtiyazı arasında bir ayrım yapmayı reddetmiştir. Yani bir Protestan papazı tarafından yerine getirilen bir kilise faaliyeti bir laik tarafından da gerçekleştirilebilir.¹³⁶³

Protestan Ermenilere göre Kilise, Ermeni kilisesinde olduğu gibi Ermeni milleti ile özdeşleşmiş veya aynileşmiş değildir. Bundan dolayı Kilisenin Ermenilerde olduğu gibi birinci derecede önemi yoktur ancak tamamen devre dışı da değildir. Protestanlara göre kilise, Mesih İsa tarafından kurulmuştur. Bundan dolayı kilise bütün Hristiyanları kapsayan Mesihin bedenidir. Ancak bu özelliklerden dolayı kilisenin putlaştırılması ve ona aşırı derecede bağlanması da uygun değildir.¹³⁶⁴

Ermenilerin kiliseyi yanılmaz olarak görmelerine karşılık Protestan Ermeniler; “Biz dini otoritelere saygı gösteririz, kutsal sayılan gelenekleri onurlandırırız. Evrensel

nakledilen veya sözlü vahiy diye kabul edilen şeyler birer gelenektir. Ortodoks Ermenilere göre kilise, saflık ve dürüstlük içinde gelenekleri nakleden bir kurumdur. Bk. Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 174.

¹³⁶¹ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 147.

¹³⁶² Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 171-172.

¹³⁶³ Roger Mehl, “Protestanlık Mezhebi”, *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, s. 260.

¹³⁶⁴ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 150.

kilisenin iman esaslarının kabul ederiz. Ermeni milletini tüm kalbimiz ve ruhumuzla severiz ancak biz vicdan hürriyetini her şeyden kutsal sayarız ve bizi Mesih İsa'nın İncil'inden mahrum edecek gelenek ve hiçbir otoriteye müsaade etmeyiz” demişlerdir.¹³⁶⁵

Protestan Ermenilerin Ortodokslarla farklılaştığı diğer bir inanç konusu azizlere, bazı tasvirlerle, meleklerle ve Bakire Meryem'e tazim meselesidir. Ermeni kilisesi azizlerin ve şehitlerin hatıralarına saygı göstermektedirler.¹³⁶⁶ Meleklerin, azizlerin ve özellikle şehitlerin kötü ruhlara karşı insanları koruduğuna ve Tanrı katında şefaatte bulduklarına inanmaktadırlar. Bu kilisede, yılın belli günlerinde azizlerle ilgili yapılan törenler önemli bir yer tutmaktadır. Meryem'in lekesizliği, günahsızlığı, saf ve bakire olduğu kabul edilmektedir.¹³⁶⁷ Bununla birlikte Ermeni kilisesinde azizler için ayrılmış özel bir bölüm yoktur. İkonalara tazimi eski putperest âdeti sayarak reddederler ve evlerinde kutsal resim buldurmazlar. Ayrıca kilisede heykel kullanılmasına da karşıdırlar.¹³⁶⁸

Ermenilerin azizlerin hatıralarına aşırı saygı göstermemelerine rağmen onların anısına yılın belli bir döneminde kutlamalar yapmaları Protestan Ermenilerin eleştirisine neden olmuştur. Hatta bu nedenle onlarda put ve insana tapmak gibi adetlerinin bulunduğunu belirterek şirke düştüklerini söylemişlerdir.¹³⁶⁹ Yukarıda saydıklarımızın dışında iki kilise arasında ölüm sonrası, kurtuluş gibi birkaç noktada daha farklılıklar bulunduğu görülmektedir.

3.2.1.2. Sakramentler Hususundaki Bakış Farklılıkları

Sakramentler hususunda Protestan Ermeniler Ortodoksların altı olarak kabul ettikleri sakramentlerden sadece ikisini yani vaftiz ve evharistiya ayinini kabul ederler. Protestan Ermenilere göre kurtuluşa ermek, sakramentler ile değil ancak Tanrı'nın inayeti ve iman etmekle mümkündür. Kurtuluş yolunda sakramentler sadece imanı desteklemek için gereklidir.¹³⁷⁰

¹³⁶⁵ a.g.e., s. 151.

¹³⁶⁶ Ormanian, a.g.e., s. 165-166,

¹³⁶⁷ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 179.

¹³⁶⁸ Kadir Albayrak, “Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 144.

¹³⁶⁹ BOA, HR. SYS., nr., 1774/7.

¹³⁷⁰ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 171.

Protestan ve Ortodoks Ermenilerde vaftizin yapılış şekli birbirine benzemekle birlikte niteliği hususunda bazı algılama farklılıkları bulunmaktadır. Ortodoks Ermeniler bu sakrament yapılmadan diğerlerinin yapılmasının imkânsız olduğunu kabul etmektedir. Bundan dolayı vaftiz *Kilisenin kapısı* olarak nitelendirilmiştir. Vaftiz ile Hristiyan olunmakta ve o yolla kiliseye bağlanılmaktadır.¹³⁷¹ Protestan Ermeniler ise vaftizi, Hristiyanlığa girişi ifade eden bir işlem olarak değil, Hristiyan oldukları için yerine getirilmesi gereken bir işlem olarak görürler. Onlara göre vaftiz, Mesih İsa'nın emrine uymak ve ona tanıklık etmektir. Protestan Ermenilere göre vaftiz bir anlamda imandan sonra gelmekte ve imanın su ile ikrarını ifade etmektedir.¹³⁷²

Protestan Ermenilerin önemli kabul ettiği ikinci sakramenti olan evharistiya, “Hz İsa’yı anma” veya “anımsama”, “Mesih’in bedenine ortak olma” ve “Mesih İsa'nın ölümünü ilan etme” anlamlarına gelmektedir. Evharistiya ile ölmesi, insanların yerine çarmıha gerilmesi ve insanların yerine çarmıhta ölümü ile kefareti anlatılmaktadır. Ortodoks Ermenilerle Protestan Ermenilerin Evharistiya sakramenti konusundaki en önemli ayrılık noktası Kitabı-ı Mukaddes’in Matta bölümünde geçen şu bölümün yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Bu bölümde; *“Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. ‘Alın, yiyin.’ dedi. ‘Bu benim kanımdır.’ Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek, ‘Hepiniz bundan için.’ dedi. ‘Çünkü bu benim kanımdır.’ Günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan anlaşma kanıdır.*¹³⁷³ ibareleri geçmektedir. Ortodoks Ermeniler bu ayeti yorumlayarak Evharistiyayı bir sır olarak kabul etmekte, ekmek ve şarabın Hz. İsa'nın bedenine ve kanına dönüştüğüne inanmaktadırlar. Protestan Ermeniler ise ekmek ve şarabın gerçek manada Hz. İsa'nın bedenine ve kanına dönüşmediğini kabul etmektedirler. Onlara göre ekmek yine ekmek, şarap yine şaraptır. Burada fiziksel değil ruhsal anlamda bir değişim söz konusudur.¹³⁷⁴

3.2.1.3. Protestan Ermenilerle Ortodoksların Dinî Polemikleri

Protestan misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olan Patrik Mateos, Goodell’e “Türkiye’deki Ermenileri kendi dininize döndürmek için daha ne kadar kalacaksınız?”

¹³⁷¹ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 195.

¹³⁷² Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 173.

¹³⁷³ Kitab-ı Mukaddes, Matta, 26/26-29.

¹³⁷⁴ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 177-178.

diye sorduğunda o da Kutsal Kitabın İşaya bölümünden alıntılar yaparak şöyle cevap vermiştir: “Kimsesiz topraklar ve insanlar yalnızlıktan kurtuluncaya ve bu topraklar takdis edilinceye, insanlar da Tanrı'nın mirasçıları oluncaya kadar burada kalacağız.”¹³⁷⁵

Misyonerlerin Bebek'te verdikleri eğitim faaliyetleri de patriğin canını sıkıyordu. Çünkü burada verilen dinî eğitim Ermeni kilisesinin öğretisine aykırıydı. Misyonerler kilisenin yedi sakramenti, azizlerin aracılığı, günahların itirafı ve doktrinine ilişkin yanlışlarını anlatıyorlardı.¹³⁷⁶

Patrik Mateos, Goodell'in yukarıdaki sözü ve misyonerlerin dinî faaliyetleri üzerine Ermeni Kilisesini korumak için bir takım itikadi savunmalar ortaya koymuştur. Çünkü patrikhanenin görüşüne göre kilise geleneklerinde bir değişime kalkışmak inanç konusunda da sıkıntılar açabilirdi. Bu yüzden de Protestan misyonerlerin Ermeni kilisesini yıkmaya çabalarına engel olunmalıydı. Patrik Mateos bu kaygılarla kısa zaman içerisinde Protestan Ermenilerin başı olan din adamı Vertanes'i 12 Ocak 1846'da kilisenin yapısını bozduğundan dolayı aforoz etti.¹³⁷⁷ Bu süreçten sonra da Protestanlar ile patrikhane arasında birbirlerinin inançlarını eleştirilen reddiye tarzında bildiriler yayınlanmaya başladı. Burada dikkati çeken noktalardan biri de patrik Mateos'un aforoz bildirisini Ermenilerin dini ve sivil ileri gelenleri ile beraber İstanbul'daki Rum patriğine de göndermiş olmasıdır.¹³⁷⁸

Patrik Mateos, Vertanes'in aforoz edilmesinin gerekçelerini Kutsal Kitaptan getirdiği misallerle açıklamıştır. Bunun ilki *Pavlus'un Timoteos'a İkinci Mektubu*'nda geçen bölümleridir.¹³⁷⁹ Timetous'un ikinci bölümüne bakıldığında genel olarak kişisel

¹³⁷⁵ Berberian, s. 48.

¹³⁷⁶ Vartanian, s. 54

¹³⁷⁷ Berberian, a.g.e., s. 48.

¹³⁷⁸ Dwight, a.g.e., s. 323.

¹³⁷⁹ Bu bölümde şu ibareler geçmektedir: “Bu nedenle ellerimi senin üzerine koymamla Tanrı'nın sana verdiği armağanı alevlendirmem gerektiğini hatırlatıyorum. Çünkü Tanrı bize korkaklık ruhu değil, güç, sevgi ve özdenetim ruhu vermiştir. Bunun için Rabbimize tanıklık etmekten de onun uğruna tutuluk bulunan benden de utanma Tanrını gücüyle müjde uğruna benimle birlikte sıkıntıya göğüs ger. Tanrı bizi yaptıklarımıza göre değil, kendi amacına ve lütfuna göre kurtarıp kutsal bir yaşama çağırırdı. Bu lütuf bize zamanın başlangıcından önce Mesih İsa'da bağışlanmış, şimdi de onun gelişyle açığa çıkarılmıştır. Kurtarıcımız Mesih İsa ölümü etkisiz kılınmış, yaşamı ve ölümsüzlüğü Müjde aracılığıyla ışığa çıkarmıştır. Ben Müjdenin habercisi elçisi ve öğretmeni atandım. Bu acıları çekmemin nedeni de budur. Ama bundan utanmıyorum. Çünkü kime inandığımı biliyorum. Onun bana emanet ettiğini o güne dek koruyacak güçte olduğuna eminim. Benden işitmiş olduğun doğru sözleri örnek alarak imanla ve Mesih İsa'da olan sevgiyle bunlara bağlı kal.” bk. Kitab-ı Mukaddes, Pavlus'tan Timetous'a İkinci Mektup, 1/6.

davranışlar ve sorumlulukların ön planda tutulduğu görülmektedir. Bunun yanında gerçek Hristiyanlığa sadık kalmanın önemi de vurgulanmaktadır.¹³⁸⁰

Patrik bu bölümü okumakla Vertanes'e toplumsal bir sorunun olduğu yerde onun kişisel sorumluluklarını yerine getirmediğini ima etmiştir.¹³⁸¹ Patrik bildirisindeki aforozun gerekçeleri olarak Vertanes'i birçok kez kiliseye çağırdığını ancak onun İsa Mesih'in yoluna gitmek yerine Yahuda'nın yoluna gittiğini belirtmiştir. Bununla da kalmamış insanları reform yapıyorum diye kandırarak yeni bir tarikat ortaya çıkardığını belirtmiştir.¹³⁸² Patrik, ayrıca Vertanes'in çok sinsî bir adam olduğunu İncil'den yaptığı alıntıyla şu şekilde belirtmiştir: "*Sahte Peygamberlerden sakının. Onlar size kuzu postuna bürünerek yaklaşırlar, ama özde kurtlardır.*"¹³⁸³

Patrik Mateos, Vertanes'in aforozundan sonra Ermeni kilisesine dönmeyen bütün Protestan Ermenileri de aforoz etmiştir. Aforoz edilen bu kişilere maddi manevi alanda birçok yaptırım uygulanacağını belirtmiştir.¹³⁸⁴ Patrik Mateos bu defa 4 Şubat 1846 tarihinde dokuz maddelik bir iman ikrarı oluşturmuştur. Bu hususlar kısaca şunlardan oluşmaktadır.¹³⁸⁵

1) Kurtuluşa sadece imanla değil iyi amelle birlikte ulaşılır. İyi ameller olmadan kurtuluş tek başına yeterli değildir.

2) Faal kilise yanılmazdır. Kilisenin başı İsa'dır. Kilise, Kutsal Ruh tarafından yönetilir. Kutsal Kitapta, Kutsal Kilise tarafından doğruluğu kabul edilemeyen bir tek doğru yoktur.

3) Kilise sakramentleri yedi olup papazlar tarafından yapılmaktadır. Çünkü din adamları bu yetkiyi Hz. İsa'dan atanmış şekilde alırlar.

4) Vaftiz ve Günah itirafı bir kişinin kurtuluşu için zorunludur.

5) Kutsal komünyona katılmayan kişi ebediyete kadar suç altındadır.

6) Bakire Meryem, Tanrı'nın annesi olup öteki azizler gibi ibadete layıktır. Haç da kutsaldır ve ibadete layıktır.

7) Kiliseyi ve onun ritüellerini kabul etmek gerekir.

¹³⁸⁰ bk. William Mac Donald, *Kutsal Kitap Yorumu*, C 3, s. 196-197.

¹³⁸¹ Dwight, a.g.e., s. 323.

¹³⁸² Dwight, a.g.e., s. 325.

¹³⁸³ Kitab-ı Mukaddes, Matta, 7/15.

¹³⁸⁴ Dwight, a.g.e., s. 326-327.

¹³⁸⁵ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 113.

8) Kilisede farklı resmi görevliler vardır. Okuyucu, diyakos, rahip, piskopos katolikos ve patrikler kilisenin uygulayıcılarıdır.

9) Bunları uygulamayanlar veya bunlara inanmayanlar, kutsal kiliseye girmez ve onların aforoz edilmesi gerekmektedir.

Patriğin yukarıdaki iman ikrarına genel olarak baktığımızda Protestan Ermenilerin Ortodokslardan ayrıldığı hususların altını çizdiği görülür ve bu farklılıkları kabul edenlerin aforoz altında kalacağını bildirmektedir. Ancak patriğin dokuz maddelik bu iman ikrarına karşılık Protestan Ermeniler de bu defa on iki maddelik bir iman ikrarı ortaya koymuşlardır. Onlar da bu on iki maddede patriğin yayınladığı bu inanç bildirisinin Kutsal Kitaba aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Kendilerinin Mesihi kilisenin inanlıları olduğunu ve İznik Kredosu'nu kabul ettiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca Kutsal Kitap ile uyuşmayan uygulamaların kabul edilemeyeceğini, milletini, kiliselerini sevdiklerini ve Ermeni Hristiyanlığına büyük bir gurur ve onurla saygı gösterdiklerini, vicdan özgürlüğünü esas aldıklarını açıklamışlardır.¹³⁸⁶ Protestanların bu on iki maddelik iman bildirilerine bakıldığında da savunmalarının daha çok din ve vicdan hürriyeti ve Kutsal Kitap başlıkları altında toplandığı görülür.¹³⁸⁷

Protestanların bu bildiriye yayınlamalarına çok sinirlenen Patrik Mateos sert bir şekilde karşılık vererek kiliseye karşı işlenen suçun itirafını (günah itirafı) içeren bir *dönüş bildirisi* hazırlamıştır. Bu bildiriye; Protestan Ermenilerin kiliseden ayrıldıkları, onu küçümsedikleri, Mesih İsa'nın emirlerine karşı geldikleri, öğretimini reddettikleri yeni mezhebin ruh yıkıcı özelliğine yakalandıklarını ve bundan dolayı da cezalandırılmaları gerektiği bildirilmiştir.¹³⁸⁸

Patriğin bu bildirisi üzerine İstanbul'daki bütün Protestan Ermeniler Ermeni papazları tarafından yakalanarak kilisesinin inanç esaslarını kabul etmeleri istenmiştir. Yine böyle şekilde patriğe ve kiliseye karşı suçunu itiraf etmesi için Ermeni papazla bir Protestan tüccar arasında geçen şu diyalog o gün yaşanan olayların inanç boyutunu daha net ortaya koymaktadır;

Papaz: *Sizin Protestan olduğunuz söyleniyor yani sizin azizleri, aracılıarı ve kilise geleneklerini kabul etmediğiniz söyleniyor.*

¹³⁸⁶ Mehmet Alparlan Küçük, a.g.e., s. 113.

¹³⁸⁷ Maddelerin ayrıntıları için bk. Dwight, a.g.e., s. 336-338.

¹³⁸⁸ Mehmet Alparlan Küçük, a.g.e., s. 114.

Protestan tüccar: *Ben doğuştan Ermeni, inanç açısından ise bir Hristiyanım. Eski ve Yeni Ahit'i kendime rehber ediniyorum. Ondan başka da bir tanıklık kabul etmiyorum.*¹³⁸⁹

Yukarıdaki tüccar gibi saatçilik yapan başka bir Protestan Ermeni de papazlar tarafından yakalanarak patrikhane kilisesine getirilerek sorgulanmıştır. Papazlar, bu saatçiye kendisinin yeni bir tarikat icat ettiklerini söylediklerinde o, *İncil okumak yeni bir mezhep midir?* diye cevap vermiştir.¹³⁹⁰

Patrikhaneye getirilenlerin büyük çoğunluğu tüccar sınıfından olmakla birlikte daha önceden Ermeni kilisesinde görev yapan papazlar da yer almıştır. Bu papazlara ise kiliseye dönerek patriğe itaatini arz etmeleri istenmiştir. Örneğin Ermeni kilisesine dönüp tekrar hizmetine devam etmeleri eski bir Ermeni papazından istendiğinde o şöyle cevap vermiştir: “Ne amaçla kiliseye gideceğim, resimlere tapınmak için mi? Ben patriğe itaat ederim fakat onun hurafelerine inanmam.” Ermeni Papazı bu soru karşısında, “Ben İsa'nın vekiliyim, İncil'de yazdığı şekilde bana itaat etmelisin.” dediğinde o da; “Bana İncil'in neresinde böyle bir emrin yazılı olduğunu göster.” demiştir. Bu anlaşmazlık üzerine Ortodoks papaz, Protestan Ermeni'nin aforoz altında olduğunu tekrar belirtmiştir.¹³⁹¹

Ermeni papazların İstanbul'un çeşitli semtlerinde bulunan Protestan Ermenileri inanç sorgulaması altına almalarına karşın patrik de onların ileri gelenlerini yanına çağırmıştır. Patrik onlara yumuşak bir üslupla hatalarını kabul edip kiliseye dönmelerini istemiş ve Protestan olmalarının sebeplerini sormuştur. Onlar da patriğe Protestan olmalarını gerekçeleriyle açıklayınca patrik karşılıklı polemiklerle bu işin çözülemeyeceğini anlamış ve birkaç kişi ile ayrıca özel olarak konuşmak istediğini belirtmiştir. Bunlardan biri de Protestan Ermenilerin ileri gelenlerinden olan Haçadur Ütücüyan'dır.¹³⁹²

Patrik, Haçadur'dan yumuşak bir dille barış için kilisenin taleplerini kabul etmesini istedi ve “Sen bunlardan kaç lira alıyorsun?” diye sordu. “Eğer bizim

¹³⁸⁹ Dwight, a.g.e., s. 225.

¹³⁹⁰ Dwight, a.g.e., s. 227.

¹³⁹¹ Dwight, a.g.e., s. 228.

¹³⁹² Dwight, a.g.e., s. 230.

tarafımıza gelirsen ben sana bunların verdiğiinden daha fazlasını vereceğim.” dedi. Haçadur, patriğin bu talebini sakın bir dille üzüntülerini belirterek reddetti. Patrik, Haçadur’a eğer kiliseye dönerse şahsi fikirlerini koruyabileceğini ve kimsenin onu rahatsız etmeyeceğini belirtti. Bununla beraber ondan sesiz kalmasını, duygularını başkalarına aktarmamasını istedi ve “Sen niçin vaaz ediyorsun? Bir vaiz değilsin ki!” diyerek onun sivil bir kişi olduğunu belirtti. Haçadur ise bu koşullarda dönmeyeceğini ve Kutsal Kitabı vaaz etmenin de her bir kimsenin görevi olduğunu söyledi. Patrik ise işi daha büyük boyutta düşündüğünden Protestanların kilisede bu şekilde kalmalarına sessiz kalırsa onların bütün kiliseyi Protestanlaştıracaklarını belirtti.¹³⁹³ Çünkü patriği endişelendiren Protestanların sayısından ziyade onların misyonerlerle beraber yaptıkları çalışmaların Ortodoks Kiliseye getireceği yıkımlardı.

Haçadur ayrıca patriğin ikili davrandığını şu cümleleriyle belirtmiştir: “Protestanlar insanları Protestan yapsalar ne olur. İnsanlara bir beden olarak İsa’nın sözünü kabul etmelerini istemenin ne kötülüğü olabilir? Birkaç sene önce bunu siz de söylemişsiniz. Bize gösterdiğiniz yol milletimiz için yıkıcıdır. Senin nedenini anlıyorum. Siz birkaç sene önce Protestan olmakla suçlanmışsınız ve hâlâ öyle biliniyorsunuz. Şimdi bunu örtmek için böyle davranıyorsunuz. Bunu daha yeterince beceremediniz mi? Şurada herkes senin Ermeni olduğuna ve Protestan olmadığına ikna edilmek zorunda. Bu gittiğin yoldan senin dönmeni tavsiye ederim. Yoksa yaptıklarından dolayı kötü sonuçlar ortaya çıkacak.” Haçadur bu sözlerine ilaveten böyle giderse kendi milletinden ona çok zarar geleceğini belirtmiştir. Patrik ile Haçadur arasındaki konuşma bu şekilde biraz daha devam etmiş ve takip eden Pazar ayininde Haçadur afroz edilmiştir.¹³⁹⁴

Haçadur’un suçladığı patriğin geçmiş yıllarda gerçekten Protestan olup olmadığına dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Ancak patrik olmadan önce Protestanları yakından tanıdığına ve onlarla ilişkide bulunduğu dair bilgiler vardır.¹³⁹⁵ Bu ilişki bizzat onlar gibi gözükerek mi olmuştur? Yoksa sadece gözlemlerden mi ibarettir? Bu konuda da kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak Mateos geçmiş yıllarda Protestanlara karşı ılımlı bir tutum sergilemiş olsa bile o, patrikler arasında Protestanlara ve misyonerlere karşı en sert mücadele veren patrik olarak tarihe

¹³⁹³ Dwight, a.g.e., s. 231.

¹³⁹⁴ Dwight, a.g.e., s. 232.

¹³⁹⁵ Arpee, a.g.e., s. 18.

geçmiştir. Hatta onun bu sert politikalarının Eçmiyazin’de çok takdir edildiği bundan dolayı da 1858 yılında Eçmiyazin Katogikosu olarak seçildiği belirtilir.¹³⁹⁶ Patrik Mateos, Protestanlara karşı bu tepkisini istifa ettikten sonra (1848) da sözlü ve yazılı olarak sürdürmüştür. O, Ortaköy kilisesinde vaizlik yaparak Protestan inançlarına karşı propaganda yürütmüştür. Ayrıca, “Hantisaran Uğğaparutyay Hayots Yegeğetsvo” (Ermeni Kilisesinin Ortodoksluk Mücadelesi) isimli kitabını da yazmış ve bu kitabı İstanbul’daki Arabyan Biradeler matbaasında bastırarak birçok bölgeye göndermiştir.¹³⁹⁷

Protestan Ermenilerin Ermeni kilisesi ile olan inanç farklılıkları genel olarak değerlendirildiğinde Katolik Ermenilerden daha sert mücadelelerin olduğu görülür. Katolik Ermeniler XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yoğun bir şekilde yaşamaya başladıkları mezhep ayrılıkları dolayısıyla Ortodoks Ermenilerle birçok kez uzlaşma zemininde bir araya gelmişlerdir. Ta ki 1830 yılına kadar bu süreç devam etmiştir. İnanç farklılıkları dolayısıyla yaşadıkları sorunlar genelde papaya lanet etmemek gibi geçmişten kaynaklanan zıtlık ve birkaç doktrin farklılıklarından kaynaklanıyordu. Ancak kilise geleneğine karşı fazla bir şikâyet bulunmuyordu. Hatta Katolik Ermenilerden bazı kişilerin Ermeni kilisesi bünyesinde kendi inançlarını sürdürme taraftarı olanlar da vardı. Bu yüzden kendi aralarında birçok tartışma da yaşamışlardı. Ancak Protestanlarda aynı durum söz konusu olmamıştır. Daha on beş yıl önce Ermeni patriklerin desteğiyle kiliselerde vaaz veren Protestan misyonerler 1846 yılına gelindiğinde ayrı bir grup oluşturacak bir konuma gelmiştir. Bunda da en büyük neden Protestanlar ile Ortodoksları bir arada tutacak dinî zeminin çok zayıf olmasıydı. Çünkü Protestanlar Ermenilerin geleneksel kilise inançlarını reddetmekle kalmıyor onların putperest olduklarını söyleyecek kadar sert dinî terimler kullanıyorlardı. İşte hem dini zeminde bir uzlaşma imkânının kalmaması hem de Protestan Ermenilerin çoğunun Amerika ile ticaret yapan kişiler olduğundan ecnebi gözüyle bakılması onlar hakkında Katolik Ermenilerden farklı bir tutum sergilenmesine neden olmuştur.

¹³⁹⁶ Arpee, a.g.e., s. 48.

¹³⁹⁷ Tuğlacı, a.g.e., C II, s. 40.

4. Protestan Ermenilerin Ayrı Bir Millet Olarak Kabul Edilmesi

Patrik Mateos ve Osmanlı hükûmetinin çabalarıyla Protestan Ermenilerin çoğu Ermeni kilisesine geri dönerken bazıları hükûmete arzuhaller takdim ederek kiliseden ayrıldıklarını açıklamışlardır. Hükûmetin ve patrikhanenin karşı çıkışlarına rağmen Protestan Ermeniler misyoner teşkilatının İstanbul'daki temsilcileri ile görüşmüşler ve Ütücüyan'ı pastör olarak seçmişlerdir. Böylece 1 Temmuz 1846 tarihinde İstanbul'da ilk Protestan kilisesi kurulmuştur.¹³⁹⁸ Kilise konseyi oluşturulduktan sonra pastöre yardımcı olması için iki diyakoz belirlenmiş ve pastör seçiminin nasıl olacağı kurala bağlanarak Protestan Ermeni kilisesi resmî olarak çalışmalarına başlamıştır.¹³⁹⁹ Bunu takip eden süreçte Protestan Ermeniler İzmit, Adapazarı, Trabzon ve Erzurum'da yeni kiliseler kurarak faaliyetlerini genişletmişlerdir.¹⁴⁰⁰

Protestan Ermeniler kurumsallaşmaya çalışırken hâlâ bir takım sorunlar yaşamaktaydılar. Ayrı bir cemaat olarak tanınmadıklarından doğum, cenaze, evlenme ve mürur tezkiresi alma (pasaport) gibi birçok işlerini yerine getiremiyorlardı.¹⁴⁰¹ Bu hususta Protestan Ermeniler; *mesalih-i vakıalarına bakacak adamlarının olmadığı ve Ermeni patriği de işlerine bakmadığından zahmet çektiklerine dair hükûmete sürekli dilekçeler vermeye başladılar. Ayrıca Prusya ve İngiltere elçiliğinden de; devleti-i âliye tebaasından olan diğer Hristiyanların patrikleri ve reisleri olduğu ancak Protestan Ermenilerin işlerine bakacak kimselerin bulunmamasının uygun olamayacağına dair şikâyetler gelmeye başladı.*¹⁴⁰²

Osmanlı hükûmeti, Protestan Ermenilere bir reis atanması ile ilgili elçilerden gelen teklifleri Protestanların sayısının az olduğunu öne sürerek geçiştiriyordu. Hükûmeti böyle davranmaya sevk eden iki neden vardı. Birincisi bu elçilerin istekleri yerine getirilirse ardından büyük olasılıkla başka isteklerin gelmesi ve bunun sonunun gelmeyeceği endişesiydi. İkincisi de Protestanlara bir reis atanacak olursa Ermenilerin taşkınlıklarının önüne geçilemeyeceği durumuydu.¹⁴⁰³

¹³⁹⁸ Sarıyıldız, a.g.m., s. 264; Barton, a.g.e., s. 253.

¹³⁹⁹ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 121.

¹⁴⁰⁰ Malkoç, a.g.e., s. 168.

¹⁴⁰¹ bk. Dwight, a.g.e., s. 276-281; Malkoç, a.g.e., s. 168.

¹⁴⁰² BOA, İ. MSM., nr. 34/968.

¹⁴⁰³ BOA, İ. MSM., nr. 34/968.

Hükûmet tarafından hem bu kaygıları giderecek hem de elçilerin sürekli şikâyet etmelerine neden olmayacak bir ara formül bulundu. 27 Eylül 1847 tarihinde çıkarılan padişah iradesiyle Protestan Ermenilere bir reis tayin edilmemekle birlikte sosyal yaşamlarını düzenlemeleri için bir takım kolaylıklar getirildi. Buna göre; Protestan Ermenilerin mürur tezkireleri, nüfus defterleri ve izdivaç işleri Latin reayasında uygulandığı gibi ihtisap nazırına havale edildi. Nazır ile aralarındaki resmi iletişimin gerçekleşmesi için Protestan Ermenilerden bir kapıkethüda seçmeleri istendi.¹⁴⁰⁴

Protestan Ermeniler Latin reayası gibi ihtisap nazırına havale edilmekle birlikte bazı yönlerden farklı uygulamalara tabi tutulmuşlardır. Latinlere diğer gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi cizye evrakı verilmeyip, onlarla ilgilenen nezaret tarafından kendilerine tezkireler verilerek bu iş gerçekleştiriliyordu. Protestanlara ise diğer reaya da uygulandığı gibi cizye kâğıtları verilerek bağlı bulunduğu nezaret marifetiyle vergilerin zamanında taksim edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁰⁵

Dikkat edilecek olursa Osmanlı Devleti aynı formülü Katolik Ermenilerin ayrılması sürecinde de uygulamış ve Ortodoks Ermenilerden aşırı bir tepki gelmesin diye Katoliklerin işlerinin bir nazır vasıtasıyla gerçekleşmesi sağlanmıştı.¹⁴⁰⁶ Kısa bir zaman sonra da bu nazır yerine patrik atanarak süreç normale dönmüştü.¹⁴⁰⁷

Protestanların devlet ile iletişimi bir nazır ve kapıkethüda vasıtasıyla sağlanması bir takım sorunları da beraberinde getirdi. Hükûmet her ne kadar onları ayrı bir cemaat olarak tanıdıysa da diğer milletlerde olduğu gibi onların bir cemaat reislerinin bulunmayışı bazı söylentilere yol açtı. Tebaadan olan diğer milletler, onların hukuken tanınmış bir cemaat olmadıklarını belirterek bir takım engellemelerde bulunuyorlardı. Bu hususta özellikle İngiliz elçisi Canning'in istekleri de sürekli Babiâli'nin başını ağrıttıyordu.¹⁴⁰⁸ Sıkıntıların daha çok büyümesini engellemek için 27 Kasım 1850

¹⁴⁰⁴ BOA, İ. MSM., nr. 34/968.

¹⁴⁰⁵ BOA, Buyruldu Defteri, nr. 3, s. 86; İ. MSM., nr. 34/968.

¹⁴⁰⁶ BOA, HH., nr. 1333/51994; HH., nr. 1235/48043.

¹⁴⁰⁷ BOA, H.H., nr. 774/36316.

¹⁴⁰⁸ Canning, 22 Nisan 1850 tarihinde hariciye nezaretine verdiği yazısında Protestan Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin sadık tebaasından olduğunu ve bunların puta ve insana tapmak gibi bir takım şirk adetleri olan Ortodoks Ermenilerin yakışsız eziyet ve küfürlerinden korunmaktan başka bir isteklerinin olmadığını belirtmiştir. Canning, bundan önce Babiâli tarafından patriğe eziyet yapılmaması için yapılan uyarıların Osmanlı Devleti'nin adaletine yaraşır bir durum olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin bu çabaları güzel ise de sorunu tam olarak çözmiyordu. Sorunun esaslı çözümü için Protestan mezhebinden olan Ermenilerin Babiâli'ye resmî bir şekilde başvurabilmeleri ile mümkün olabilirdi.

tarihinde verilen fermanla Protestanlara da cemaat başı olarak *Protestan vekili* unvanıyla bir kişinin tayin edilmesine karar verilmiştir. Bu vekil, Protestanlar tarafından saygın ve güvenilir kimselerden seçilecek ve *zaptiye müşirliği* makamına bağlı olacaktır.¹⁴⁰⁹

Sultan Abdülmecit tarafından verilen fermanla Stefan Serupyan Protestan Ermeni cemaatinin başına getirilmiştir. Bununla birlikte Ermeni olmayan diğer Protestanlar da Ermeni cemaatinin bünyesine katılmıştır.¹⁴¹⁰

Protestanlara bir vekil tayin edilmiş olmasına rağmen diğer milletlerin onları kabullenışı kolay olmamıştır. Bu yüzden Protestan vekili zaman zaman hariciye nezaretine bu eziyetlerin engellenmesi istenmiştir. Birçok bölgenin valilerine gönderilen 24 Kasım 1853 tarihli padişah iradesiyle bu eziyetlerin engellenmesi için yazılar gönderilmiştir. Ayrıca gerekli olduğu durumda tüm eyaletlere bu anlamdaki yazıların gönderilmesi ve Protestanların ayrı bir millet olduğunun kabullenilmesi istenmiştir.¹⁴¹¹

Protestan Ermenilerin ayrı bir millet olması ile ilgili olarak kaynakların kimisinde 1847, kimisinde ise 1850 tarihi verilmektedir. Bu tarihlerin farklı oluşu kanaatimizce şundan kaynaklanmaktadır. 1847’de Protestanlar ayrı bir cemaat olarak tanınmış olmasına rağmen birçok işleri hâlâ Ermeni kilisesi vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Ermeni Kilisesi de onların bu tür işlerini görmeye yanaşmadığından 27 Kasım 1850 tarihinde verilen fermanla bu tür işlerin seçilecek olan Protestan vekilin bünyesinde yapılmasına karar verilmiş ve böylece Protestanlar Ermeni kilisesinden tamamen ayrılmıştır. Bununla kendi vekillerini seçmişler; evlenme, mürur

Bunun için de bunların *müstakil bir millet sıfatıyla* tanınmaları gerekliydi. Canning bunun için somut bir çözüm önermiştir. Eğer “*Osmanlı Devleti tarafından Protestan tebaanın ne dereceye kadar korunup kollanmaya layık görüldüğü*” açıklamalı olarak belgelere eklenirse bundan sonra böyle meseleler ortaya çıkmayacaktır. Canning, bu açıklamaların ilavesinin yapılmasının Osmanlı Devleti açısından da basit bir iş olmadığını belirtmiş ancak devletin çıkarlarını gözeterek Osmanlı vekillerinin bu konuda adaleti gözeceğini belirtmiştir. Canning Protestanlara ayrı bir millet statüsü verilmesinin Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına hizmet edeceğini kendine göre yorumlar getirerek belirtmiştir. Ona göre; Protestan olan devletler Avrupa’da refah seviyesi en yüksek ve Osmanlı Devleti’nin en çok ortaklık kurduğu devletler olduğundan Protestanlara ayrı bir millet statüsünün verilmesi ilişkileri daha da geliştirecektir. bk. BOA, HR. SYS., nr. 1774/2.

¹⁴⁰⁹ Vartanian, a.g.e., s. 56.

¹⁴¹⁰ Mehmet Aydın, “Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul”, s. 13.

¹⁴¹¹ BOA, Buyruldu Defteri, nr. 3, s. 137.

tezkiresi alma ve diğer ilişkilerinde tam bağımsız bir hale gelmişlerdir.¹⁴¹² Bu açıdan 1847 yılındaki tanınmayı bir özerklik, 1850 yılında Protestan milletinin başına vekil tayin edilip sivil bir topluluk olarak kabul edilmelerini de da tam bir bağımsızlık olarak nitelendirebiliriz. Bu üç yıllık dönemi de bir geçiş dönemi olarak kabul edebiliriz. Sultan Abdülmecit tarafından 1853 yılında yayınlanan fermanla, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Protestan Ermenilerin diğer cemaatler tarafından kabullenilmesinin istenmesi de önemli bir dönüm noktasıdır.¹⁴¹³

Protestan Ermenilere ayrı bir millet statüsünün verilmesi sorunları tamamen çözmemiş bir takım hukukî sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar da çoğu zaman İngiltere elçisi veya Protestan vekili tarafından gündeme getirilmiştir. Sorunların içeriği ise genel olarak diğer milletlerin ruhani liderlerine taşradaki idari meclislerde ve mahkemelerde verilen temsil hakkının onlara tanınmamış olması gibi hususlardan oluşuyordu.¹⁴¹⁴

Konuyla ilgili olarak İngiltere elçisi 1869 tarihinde hariciye nezaretine verdiği yazısında Protestanların bir cemaat olarak kabul edilmesine rağmen diğer cematler gibi eşit haklara sahip olmadığını belirtmiştir. Katoliklerin hemen hemen Osmanlı Devleti'nin her şehrindeki il veya ilçe meclislerinde azası bulunduğunu, hatta Protestanların sayısından az olan yerlerde bile durumun böyle olduğunu belirtmiştir. Protestanların bundan mahrum olmalarının sebebini anlamadığını dile getirerek onların kendi mezheplerine düşman olan azaların bulunduğu mahkemelere gitmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Elçi konu ile ilgili istatistikî örnekler vererek 15.000 Protestan nüfusun bulunduğu Halep'te hiç Protestan azanın olmamasının devletin adaletine uymayacağını dile getirmiştir.¹⁴¹⁵ Elçi ayrıca birçok bölgede nikâh kıyma ve kilise yapımı gibi problemlerin olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: "...Protestanlar Katolıklere padişahça yapılan yardımlara bile mazhar olamamaktadırlar. Bundan dört sene önce (1865) Divriği'de oturan Protestanlar bir kilise inşası girişiminde

¹⁴¹² Barton, a.g.e., s. 253. Barton, Sultan Abdülmecit tarafından Protestan Ermenilere 1850 tarihinde verilen bu fermanının Protestanlar için bir *Magna Carta* olduğunu belirtmektedir. bk. Barton, a.g.e., s. 353.

¹⁴¹³ İngiltere elçisi hariciye nezaretine Protestanların haklarının gözetilmesi hususunda verdiği 24 Ağustos 1869 tarihli yazısında "*seleflerinin talebi üzerine Osmanlı tebaasından olan Protestanlar bundan on altı sene önce (1853) tanınmışlardır.*" ifadesiyle bir anlamda Protestan Ermenilerin tam anlamıyla bir millet vasfını kazanma tarihi olarak 1853 yılını vermektedir. bk. B.O.A., HR. SYS., nr. 1774/44, t. 24.8.1869.

¹⁴¹⁴ BOA, HR. SYS., nr. 1774/22.

¹⁴¹⁵ BOA, HR. SYS., nr. 1774/22.

bulunmuşlardır. Bir iki kere gerekli inşaat malzemeleri dahi tedarik etmelerine rağmen çıkarılan zorluklar yüzünden malzemeler sadarettten çıkan yazılarla birlikte kaybolmuştur. Yine Divriği’de Protestan ayinine göre nikâh kıyılması gerek Babiâli, gerekse mahalli meclis tarafından onaylanmış iken sadece Ermeni patriğinin yazısı üzerine bu uygulama yasaklanmıştır. Bu durum her ne kadar Protestan vekili tarafından protesto edilmiş ise de hoş olmayan bu yasaklamanın kaldırılmasında başarılı olunamamıştır. Kiği’da bulunan Protestanların mükellef oldukları vergiler Ermeniler tarafından tahsil edilmekte ve daha önce otuz kuruş ödeyen bir Protestan şimdi yedi yüz kuruş vermektedir. Bundan sekiz sene önce padişah iradesiyle İstanbul’da bulunan Protestanlar kendilerine kabristan mahalli olarak birkaç yerde ihsan edilen arsaların tasarrufunu elde edemediklerinden cenazelerin defnedilmesinde de bir takım zorluklarla karşılaşmaktadırlar.¹⁴¹⁶

Aynı şekilde 1874 yılında Protestan Cemaati Vekili Agop Sanesyan hükûmete sunduğu layihasında Protestanların Katoliklerden çok olduğu yerlerde hatta Dersaadet’teki mahkemelerde dahi aza bulunduramadıklarını, bu yüzden de hasmı olan diğer cemaatlerin tahkirine maruz kaldıklarını belirtmiştir. Vekil Sanesyan ayrıca kendisinin diğer ruhani reisler gibi sayılmadığını ve resmi günlerde diğer cemaatlerden ayrıldığını belirterek teşrifat açısından hahambaşından bile daha aşağıda bırakıldığını belirtmiştir. Bu yüzden Protestan rahibiyle cismani memurunun kaymakamdan mahkeme için kendilerinin de aza vermelerini talep ettiklerinde “Madem ki Dersaadet’te diğer cemaatler gibi meşru bir mevkiiniz yoktur burada da olamaz.” dediğini hatırlatmıştır.¹⁴¹⁷

Protestanların bu şekilde sorun yaşamaları Ermeni Ortodoksların engellemeleri ile birlikte Protestan kilisesinin işleyişi ile de alakalıydı. Protestanlıkta ruhani bir görevliye cismani bir görev verilmesi anlayışı yoktu. Hâlbuki illerde seçilen azalar ruhani liderlerden oluşuyordu. Bu yüzden de Protestanlar ne protokole dahil olabiliyorlar ne de mahkemelerde aza bulundurabiliyorlardı. 1874 yılında İngiltere elçisi hariciye nezaretine tekrar bir yazı vererek hem mecliste aza bulundurma hem de protokolde yer alma meselesinin halledilmesini şu öneriyi sunarak dile getirmiştir: “Ruhani bir görevliye cismani görevler verilmesi Protestanlık usul ve kurallarına

¹⁴¹⁶ BOA, HR. SYS., nr. 1774/22.

¹⁴¹⁷ BOA, HR. TO. nr. 458/38.

aykırıdır. Bu sebeple Osmanlı hükûmeti tarafından her Protestan cemaatine bir vekil tayinine izin verilmelidir. Bu şekilde tayin edilecek vekiller diğer cemaatlerin muhalefetine karşı korunabilecektir. Bunu sağlayabilmek için protokole dâhil edilmek ve vekillik yaparak mahkemelerde aza bulundurmak gibi diğer cemaatlerin ruhani reislerine verilmiş olan hak ve imtiyazlardan faydalanmaları gerekmektedir. Ayrıca Babıâli’de bir yer belirlenerek diğer cemaat reislerinin sahip olduğu saygınlığa bunlar da nail olmalıdırlar.¹⁴¹⁸

İngiltere elçiliğinden 1876 yılında hariciye nezaretine sunulan diğer bir yazıyla da sorunlara hâlâ bir çözümün bulunamadığı belirtilmiştir.¹⁴¹⁹ Osmanlı hükûmeti tüm bu sorunların aşılması için Protestan cemaatinden de bir nizamname taslağı hazırlanmasını istemiş, bununla da sorunun bir nebze çözülebileceği düşünülmüştür. Çok geçmeden de padişahın onayıyla 1878 yılında bir Protestan Ermeni Cemaati Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamede kısaca şu hususlar yer almıştır: Protestan cemaatinin Dersaadet’te ve Protestanların bulunduğu yerlerde birer vekilleri bulunacaktır. Dersaadet’teki Protestan vekili padişahın fermanını, taşradaki vekiller ise hükûmetin emirlerini uygulayacaktır. Her mahallin vekili o yerin Protestan azası tarafından seçilecektir. Cemaat nizamnamelerine göre taşrada bulunan Protestan vekiller kendi yetki alanlarındaki hususlar için mahalli mülki amirlere müracaat edebileceklerdir. Gerektiğinde İstanbul’daki Protestan vekili aracılığıyla Osmanlı hükûmetine de dilekçe verebileceklerdir. Vekillerle meclislerin görev alanı cemaat fertlerinin mezhep işlerini, okul ve kiliselerin iyi bir şekilde yönetimini, evlenme ve boşanma gibi aile hukukuna ilişkin işlemleri yürütmektir.¹⁴²⁰

Protestanların nizamname gereğince taşra ve Dersaadet meclislerinde yer alma gibi bir takım haklara kavuşması İngiltere’nin isteklerini sona erdirmemiştir. Hatta Sultan II. Abdülhamit 1880 yılında yayınladığı iradesinde Protestan Ermeniler için nizamname yapıldığı halde İngiliz sefirinin isteklerinin neden bitmediğinin hükûmet tarafından araştırılmasını istemiştir.¹⁴²¹

¹⁴¹⁸ BOA, HR. SYS., nr. 1774/24.

¹⁴¹⁹ BOA, HR. SYS., nr. 1774/29.

¹⁴²⁰ Protestan Milleti Nizamnamesinin ayrıntıları için bk. Düstur, I. Tertip, C 4.

¹⁴²¹ BOA, İ. DH., nr. 1295-1101857.

Protestan Ermeniler İngiltere, Amerika, Prusya gibi ülkelerden destek alırlarken Katolik olan papalık, Fransa ve Avusturya'nın büyük engellemeleri ile karşılaşmışlardır. Bununla birlikte Eçmiyazin vasıtasıyla Ermenilerle yoğun ilişkisi bulunan Rusya da Protestan Ermenilerin çalışmalarını engellemeye çalışmışlardır. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesini Protestanlarla mücadele etmede yüreklendirmiş ve büyük katkı sağlamıştır. Rusya bu mücadeleyi kendi topraklarında daha da sert yürütmüştür. Osmanlı topraklarında kendi kimliklerini açıkça sergileyen Protestanlar Rusya'nın tavrı karşısında kendilerini gizlemişlerdir. Protestan Ermenilerden birkaç kişinin yaptığı itiraflardan¹⁴²² sonra Rusya ve Eçmiyazin Katogikosluğu onların gücünü kırmaya çalışmıştır. 1837 ve 1839 yıllarında yayınlanan bildirimlerle onların sapkın olduğu ilan edilmiştir.¹⁴²³

4.1. Protestan Ermenilerin Ayrı Bir Millet Olmasından Sonra Yaşanan Tartışmalar

Protestan Ermenilerin ayrı bir millet olarak tanınmaları bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri daha önceden olduğu gibi Ermeni kilisesiyle ve diğer cemaatlerle olan problemlerden kaynaklanırken, diğeri ise Protestan misyonerlerle aralarında çıkan anlaşmazlıktan kaynaklanmıştır.

Protestan Ermenilerin misyonerlerle olan anlaşmazlıkları, Katolik olmakla beraber Latinlik anlayışını benimsemeyen Katolik Ermenilerin papayla yaşadıkları problemlere benzemektedir. Nasıl ki Hasun karşıtı gurup kendilerini "Biz inanç olarak Hristiyan, mezhep olarak Katolik, millet olarak Ermeni'yiz." demişlerse,¹⁴²⁴ benzer şekilde Protestan Ermeniler de "Biz inanç olarak Hristiyan, mezhep olarak

¹⁴²² Eçmiyazin kutsal sinodu dört Protestan Ermeni'nin itirafını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri olan Avos Mardirosyan'dır. Avos yaptığı itirafında bir yandan Protestan Ermenilere kendilerini nasıl gizlemeyi gerektiklerini belirtirken bir yandan da Eçmiyazin ve Ortodoks Ermeni kilise anlayışını eleştirmiştir. Bu itiraf şu hususlardan oluşmaktadır: 1. Tanrı on buyruğu Musa'ya verdiği için bu on buyruk yerine getirilmelidir. 2. Mesih Tanrı değil, Tanrının oğludur. 3. Yalnız baba ve mesihi tanıyın. Öbür dünyadan olan bütün azizler yalandır. 4. Eçmiyazin ve Kudüse'e haç için gidilmemelidir. 5. Günanlarınızı kilisede yalnız Tanrı önünde itiraf edin. 6. Eçmiyazin'in kutsal yağı yalandır. 7. Dinsel kişiye günahlarınızı açıklamayın. 8. Sürekli kiliseye gidin ki toplumumuz bu işimizi duymasın. Buna karşın her şeyi yüz yüze uygulayın. O denli gizli görüşün ki, zaman bulduğunuzda herkesi bu inanca yönlendiresiniz. Yemin edin ki bizleri parça parça ettiklerinde bir şeyi açığa vurmayasınız. Dağavaryan, N., *Hristiyan Protestanlığı*, s. 40-43.

¹⁴²³ N. Dağavaryan, *Hristiyan Protestanlığı*, s. 38.

¹⁴²⁴ bk. İstanbul, t. 26 Ş 1284/23 Aralık 1867.

Evanjelik/Protestan, millet olarak Ermeniyiz.” diye kendilerini tanımlamışlardır.¹⁴²⁵ Yani Katolik Ermeniler kendilerinin Latin olmadıklarını söylerken, Protestan Ermeniler de kendilerinin Anglosakson olmadıklarını dile getirmişlerdir.

Protestan Ermenilerin misyonerlerle problem yaşamalarına neden olan olay, kendilerine sorulmadan onlar adına 1855 yılında bir tüzük hazırlanmasından kaynaklanmıştır *Protestan Kilise Üyeleri Rehberi* adını taşıyan bu tüzük, ilk Protestan Ermeni Kilisesi'nin iç tüzüğü niteliğini taşımıştır. Bir anlamda Protestan Ermeni Kilisesinin ilmihali anlamına gelen bu tüzük çalışması Protestan Ermenileri kızdırmıştır. Onlar bu tüzüğün Protestan Ermeni Kilisesini zayıflattığını ve son sözü söyleme hakkının Amerikan Board'ın eline verildiğini belirtmişlerdir. Protestan Ermenilere göre bu tüzük, misyonerlerin Protestan Ermeni Kiliseleri üzerindeki etkisini arttırıp kendilerini ikinci sınıf bir konuma getirmiştir.¹⁴²⁶

Protestan Ermenilerle misyonerler arasındaki bu mücadeleler gelecek yıllarda da devam etmiştir. Bazen Cyrus Hamlin'in Protestan vekili ile anlaşamaması sonucu Protestanlar Ermenilerle misyonerlerin arası açılmış,¹⁴²⁷ bazen de kendi cemaat içi tartışmalardan dolayı Protestan vekilleri istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁴²⁸ Ancak bu tartışmalar Katolik Ermenilerin kendi arasındaki mücadeleleri kadar sert ve İstanbul asayişini tehlikeye atacak bir boyuta hiçbir zaman varmamıştır.

Osmanlı Devleti tarafından Protestan Ermenilerin ayrı bir millet olarak tanınmasından sonra en önemli sorunlarını yine eski cemaatleri ile yaşamışlardır. Ayrı

¹⁴²⁵ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 125.

¹⁴²⁶ a.g.e., s. 124.

¹⁴²⁷ Hamlin altı arkadaşıyla birlikte Nisan 1862 yılında Protestan vekili aleyhinde Protestan Millet Meclisine şikâyet dilekçesi vermiştir. Bu dilekçede, mevcut vekilin memurluk vazifesine uygun olmayan tavırlarda bulunduğu azledilmesini istemişlerdir. Hamlin ve arkadaşlarına göre milletvekilinin uygun olmayan tavırları şundan kaynaklanmıştır: Üç ay önce Protestanlar ile devlet arasında yapılan mukaveleye göre güvenilir kişilerle yardım sandığına bu milletten yardım toplanılması kararlaştırılmıştı. Ancak milletvekili yardım sandığı için otuz bin kuruş tahsilâtta bulunmuşken ne devletle ne de bu altı kişi ile hiçbir istişarede bulunmamıştı. İmzalanan mukaveleye aykırı olarak bu meblağı da zimmetine geçirmişti. Şikâyette bulunan bu kişiler vekilin görevde kalması halinde Protestan Ermeni Meclisiyle ilişkileri keseceklerini belirtmişlerdir. Ayrıca geçmiş tecrübelerine dayanarak bu tartışmaların daha da büyüyeceğini belirtmiş ve bu vekilin görevden alınması hususunda devletten yardım istemişlerdir. bk. BOA, HR. TO., nr. 441/4.

¹⁴²⁸ 1889 yılında Protestan vekili Motusyan Agop Efendi istifa etmiş ve onun yerine cemaat tarafından Boyacıyan Agop Efendi seçilmiştir. Ancak bu seçime cemaatin ileri gelenlerinden on üç kişi itiraz ederek taşradaki Protestanların da buna katılmalarını istemişlerdir. Protestanların seçim usulünde taşradakilerin bir söz hakkı olmadığı halde bu teklif hükûmeti de şaşırtmış ve yeni vekilin seçimi uzun tartışmalar sonucunda bir neticeye ulaşmıştır. bk. BOA, İ. MMS., nr. 103/4383.

bir millet olarak tanınma Protestan Ermenilere ticaret, evlilik, ölüm ve benzeri olaylarda kısmi bir rahatlık getirmiştir. Ancak Ermeni kilisesi milli bir bölünme olarak telakki ettiği bu tanınmayı öfke ile protesto etmiş ve Protestan Ermenilerle paylaştığı birçok alanda onlara kısıtlamalar getirmeye devam etmiştir.¹⁴²⁹ Bunların en başta geleni ise mezarlıklar konusunda yaşanan tartışmalardır.¹⁴³⁰

4.1.1. Mezarlık Tartışmaları ve Edirnekapı Vakası

İstanbul'daki mezarlıkların geneli düşünüldüğünde Katoliklerle Ortodoks Ermenilerin arasında az da olsa bir tartışma yaşandığı görülmektedir. Buna karşılık Protestanlar için bunu söylemek mümkün değildir. Protestanlar da aynı Katolikler gibi Ermeni kilisesinden ayrıldıktan sonra mezarlarını Ermeni mezarlığına gömmeye devam ediyorlardı. Ancak bu konuda birçok sıkıntılar yaşamaktaydılar. Bu sorunların ilki 1846 yılında Protestan Ermenilerden olan Mirkelam adlı kişinin ölümü ile ortaya çıkmıştır. Mirkelam'ın Balıklı Ermeni mezarlığına gömüleceğini duyan Ermeniler afroz edilmiş bir kişinin kendi mezarlıklarına konulmasına izin vermeyeceğini söylediler. Gelişmelerden haberdar edilen Hollanda ortaelçisi ve İngiltere büyükelçisinin cenazenin Ermeni mezarlığında defnedilmesinde ısrarlı davranmaları İstanbul'daki Ermenileri harekete geçirmiştir. Çeşitli semtlerde bulunan Ermeniler işyerlerini kapatarak Balıklı mezarlığına gelip cenazenin defnedilmesine engel olmak istediler. Durumun bir taşkınlığa yol açmasını engellemek için mezarlığın etrafına askerler yerleştirildi. Ermeniler ise Babıâli ile İngiltere büyükelçisinden gelecek sonucu beklemeye başladılar. Osmanlı hükûmeti Ermenilerin taşkınlıklarının bitmeyeceğini öne sürerek cenazeyi Ermeni mezarlığına defnetmenin imkânsızlığı konusunda İngiliz elçisini ikna etmiştir.¹⁴³¹

Mirkelam'ın cenazesıyla gelişen bu olaylar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu durum birçok kez Amerika, Prusya, Hollanda ve İngiltere, Danimarka elçileri

¹⁴²⁹ Protestan Ermenilerin bu kısıtlamaları bazen suistimal ettikleri de görülmüştür. Örneğin, Protestan misyonerler Ermenilerden bir kişinin mezhep değiştirdiğinden dolayı hapsedildiğini iddia etmişlerdir. Mezhep değiştirme yasağı kalktığı ve Protestan Ermeniler de ayrı bir millet olduğundan dolayı böyle bir şeyin olması kanunen yasaktı. Hükûmet misyonerlerin bu iddialarını dikkate alarak bir inceleme başlatmış ve sonuçta bu Ermenilerin mezhep değiştirdiğinden dolayı değil hırsızlık yaptıkları için hapiste oldukları anlaşılmıştır. bk. BOA, A. MKT. UM., nr. 96/38.

¹⁴³⁰ bk. BOA, A. AMD., nr., 75/53; A. MKT. UM., nr. 271/84.

¹⁴³¹ Davut Kılıç, a.g.e., s. 169.

vasıtasıyla hükûmete bildirilmekteydi.¹⁴³² Hatta bir defasında İngiltere elçisi olan Kostaki Bey'e de İngiliz lordunun eşi tarafından sıkıntı dile getirilmiş ve Protestanlara ayrı bir mezarlık tahsis edilmesi istenmiştir.¹⁴³³ Bu isteklere karşılık Protestanların sayısı İstanbul'da çok olmadığından birçok bölgede yine Protestanlar Ermeni mezarlığına gömülmeye devam etmiştir. Ancak 1860 yılının Temmuz'unda Edirnekapı mezarlığında meydana gelen olaylar İstanbul'daki Protestanların, Ermenilerle aynı mezarlığa gömülmesini çok zor olan bir sürece sokmuştur. Osmanlı arşiv belgelerinde *Edirnekapı Vakası* olarak zikredilen bu olay şu şekilde meydana gelmiştir: Buradaki mezarlığa 10 Temmuz 1860 tarihinde vefat etmiş olan Karabet isimli Protestan gömülmek istenmişti. Ancak bu kişinin buraya gömüleceği haberi Ermeni cemaatinde bir infial meydana getirdi ve *Ermenilikten çıkmış olan bir kişinin buraya gömülemeyeceğini* dile getirerek nümayiş meydana getirdiler. Bundan dolayı da Karabet'in cenazesi birkaç gün gömülmeden ortalıkta kaldı. Bu durum karşısında Ermeni patriği ve Protestan cemaati reisi Babiâli'ye çağrılarak bu duruma bir çözüm bulmaları istendi. İki lider anlaşarak orta bir yol bulundu ancak kararlaştırılan bu husus Ermeni cemaatinin tepkisi üzerine icraata geçirilemedi. Bunun üzerine İngiltere ve Amerika elçileri Protestan Ermenilerin kendi mezhepdaşları olduklarını ileri sürerek Ermeni Patrikhanesine gittiler ve patrikten mezarlıkta yer verilmesi için istekte bulundular.¹⁴³⁴ Patrik bu isteği kabul ederek ölünün bu mezarlıkta boşta olan kenar bir yere gömülmesine izin verdi. Fakat görüşmeler akşam yapıldığından hem Protestan reisi hem de Ermeni patriği ölünün

¹⁴³² BOA, HR.TO., nr. 181/47.

¹⁴³³ BOA, A. MKT. UM., nr. 96/38.

¹⁴³⁴ Ermeni Protestan cemaati vekilinin kâtibi tarafından Protestanların haklarının savunuculuğunu yapan devletlere Edirnekapı'da çıkan olaylarla ilgili ayrıntılı bir yazı verilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, İsveç, Norveç, Danimarka ve Amerikan büyükelçileri ile Flemenk ve Prusya maslahatgözarları bu hususu görüşerek ortak bir metin hazırlamışlardır. Bu metin İngiltere Elçisi Henry Bulwer tarafından Sadarete 21 Temmuz 1860 tarihinde sunulmuştur. Yazıda bu devletler uğradıkları küçük düşürücü muamelelerden dolayı Protestan Ermeniler tarafından kendilerine şikâyetler geldiğini belirtmiş ve hükûmetin *silahlanıp kendilerini Rus zanneden Ermenilerin* tehditlerini engellemesini istemişlerdir. Bu devletler bir anlamda Ortodoks Ermenilerin Rusya taraftarı olduklarını Osmanlı Devleti'ne hatırlatarak kendi siyasi geleceği açısından da Protestanların haklarını savunmasının hükûmetin menfaatine olacağını belirtmiştir. Bununla birlikte elçinin gönderdiği yazıda dört hususun altı çizilmiştir. 1) Ermeni milletinin tümüne bir mezarlık yeri tahsis edildiği hâlde Protestan Ermenilerin bu mezarlıktan uzaklaştırılmaları anlamsızdır. 2) Ortodoks Ermenilerin davranışları son derece uygunsuzdur. 3) Ortodoks Ermeni patriği ile Ermeni Protestan vekili arasında varılan karar gereğince cenaze mezarlığa konulması gerekirken böyle yapılmamış, cenaze tahsis edilen yerin dışında yani cadde üzerinde defnedilerek Protestan Ermeniler açıkça küçük düşürülmüştür. 4) Büyükelçilerin huzurunda Ermeni patriğine mezarlıkta yer gösterilmesi için emir verilmiş olmasına rağmen bu yerine getirilmemiştir. Sadarete gönderilen bu yazı *bu tahrirati imzalayanlar mezhepdaşları olan bir Protestan'ın naaşının bırakıldığı yerden alınıp Hristiyanlığa daha uygun bir yere defnedilmesi arzusunadurlar* cümlesiyle bitirilmiş ve hükûmetten bu konuda yardımcı olunması istenmiştir. bk. BOA, HR. SYS., nr. 1774/16.

hemen gömülmeyip sabaha bırakılmasını uygun gördü. Bunu haber alan dört bin kişilik Ermeni grubu geceleyin mezarlığa giderek patriğin onay vermesine rağmen ölüyü buraya gömdürmeyeceklerini belirterek taşkınlık yaptılar. Bu durum üzerine Osmanlı hükûmeti bu bölgeye çok sayıda asker ve zaptiye göndererek gerekli önlemleri aldı. Sabahleyin Protestan reisi ve Ermeni patriği beraberce mezarlığa giderek olayları teskin etmeye çalıştıysa da toplanan kalabalık patrik de orada olduğu hâlde taş ve sopalarla karşılık verdiler. Çıkan arbedede onlarca kişi yaralandı.¹⁴³⁵ Bunun üzerine hükûmet süratle olaya karışanları tespit etmek için geniş bir tahkikat başlattı ve patriğin isteğiyle yaralananları Bab-ı Zaptiye Tabib-i Aleksandır'a muayene ettirdi.¹⁴³⁶

Edirnekapı'daki bu olaylar İstanbul'un diğer semtlerindeki Protestanlara karşı bir gösteriye dönüşmüştür. Örneğin Hasköy'de oturan Protestan tüccar Bedros'un evinde cenaze bulunduğu ve bu cenazenin de Edirnekapı'ya gömüleceği haberini işiten Balat'ta oturan ayak takımından beş yüz kişilik Ermeni grubu, bu evi kuşatarak silahlarla arbede çıkarmıştır. Bunun üzerine bu bölgeye hemen askerler gönderilerek önlemler alınmaya çalışılmıştır. Buna rağmen kızgın olan Ermeni grubu İstanbul'un Balat ve Samatya gibi diğer semtlerine giderek Protestan mezhebine geçen Ermenilerin evlerini taşlamıştır. Bu durum karşısında Protestan reisi Estefan zaptiye nezaretine verdiği yazısında Protestanların şehirde emniyetlerinin kalmadığını belirtmiştir. Hükûmet bu olaylar karşısında zaptiye müşirine gereken talimatları vererek herhangi bir arbede gelmesin diye İstanbul'da piyade ve süvarilerden oluşan karakolların tertip edilmesini istemiştir. Alınan bu geniş önlemler sayesinde İstanbul asayişini tehdit eden olaylar durdurulmuştur.¹⁴³⁷

Meydana gelen bu olaylar sadece iki tebaa arasında cereyan eden olaylar olmayıp sürecin başından itibaren Protestanları savunan İngiltere ve Amerika devletlerinin de müdahalelerine yol açtığından hükûmet İstanbul'daki Protestan devletlerin elçilerine yapılan gayretleri ifade eden yazı göndermiştir. Bu elçilikler de

¹⁴³⁵ BOA, HR. SYS., nr. 2821/51.

¹⁴³⁶ BOA, A. MKT. NZD., nr. 318/98.

¹⁴³⁷ BOA, HR. SYS., nr. 2821/51.

Babiâli'nin olayların çok büyümemesi için göstermiş olduğu büyük gayretlerinden dolayı teşekkürlerini sunmuşlardır.¹⁴³⁸

Osmanlı hükûmeti bu olaylar üzerine İstanbul'da Protestanların ölülerinin Ermeni mezarlığındaki bir bölüme defnedilmesi sorununun bir türlü aşılamayacağını anlamış ve Protestanlara ayrı mezarlıklar tahsis edilme yoluna gitmiştir. Bu amaçla da ilk etapta Protestan Ermenilerin yaşadığı Hasköy, Balat ve Üsküdar semtlerinde mezarlıklar tahsis edilmiştir.¹⁴³⁹

Yukarıdaki mezar problemlerinde görüleceği üzere Protestanların Ermenilerle olan problemleri Protestan devletlerin müdahalelerine yol açarken, Katoliklerin Ortodoks Ermeni cemaatiyle olan problemleri ise öncelikle Fransa gibi Katolik devletlerin müdahalelerine yol açmıştır.

4.2. Islahat Fermanı Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Islahat Fermanı'nın ile beraber gayrimüslimlere din serbestliğinin getirilmesi Protestan misyonerlerin faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmalarına neden olmuştur. Amerikalı misyonerler İstanbul'daki faaliyetlerini ilk dönemler daha çok Pera semti civarında gerçekleştiriyorlardı. Islahat Fermanının ilanı onları cesaretlendirdi ve faaliyetlerini daha iyi yürütebilmek amacıyla Protestan Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu Kumkapı, Langa, Yenikapı, Samatya, Makriköy ve Ayestefanos gibi semtlere aileleriyle birlikte yerleştiler.¹⁴⁴⁰ Misyonerlerin bu şekilde yaygınlaşması İstanbul'daki Yahudi, Ermeni ve Rum bütün gayrimüslim cemaatlerinin tepkisine yol açmıştır.¹⁴⁴¹ Bunun en bariz örneği Protestan inancının yanlış olduğuna dair İstanbul'da

¹⁴³⁸ BOA, HR.TO., nr. 146/74.

¹⁴³⁹ BOA, İ. MMS., nr. 19/851.

¹⁴⁴⁰ Kiskira, a.g.m., s. 76.

¹⁴⁴¹ Protestan misyonerlerin Ermenilerin dışındaki diğer inanç unsurları içerisinde yaptığı çalışmalar da büyük bir tepki toplamıştır. Bunlardan en önemlileri ise XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde istedikleri başarıyı bulamadıkları Rumlar ve Yahudilerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Protestanların İstanbul şubesinde Rumca bilen personelleri bulunmakla birlikte, Rumlar mezhep değiştirmiyorlardı. Çünkü misyonerlerin iddia ettikleri gibi *Rumlar yabancılardan korkan, patrikhanelerine bağlı, kendini beğenmiş milliyetçilerdi*. Ancak XIX. yüzyılın son yirmi yılında İstanbul'daki Amerikan misyonerlerin ikinci atağında Protestan Rumlar da Peder Kazakos'un ruhani önderliğinde az sayıda üyesi olan Rum Kilisesi'nde örgütlenmişlerdir. 1893 yılında İstanbul'daki Rum Protestan cemaatinin 22 mensubu bulunduğu görülmüştür. (bk. Kiskira, s. 77.) Protestanların bu faaliyetleri Rum patrikliğinin tepkisini çekmiştir. İstanbul'da halk arasında Protestanlarla Rumları sosyal çatışmaya kadar götürecek vakalar fazla gözükmezken taşrada böyle olmamıştır. Örneğin; 1853 yılında Saruhan sancağına bağlı Akhisar

yayınlanan hiciv içerikli risalelerdir. Bu risalelerin içeriğinde Protestan misyonerlere ve Ermeni Protestan din adamlarına *yalancı, hilekâr ve alçak* gibi ağır ifadeler de kullanılmıştır. Protestanlar da bu risaleye karşılık *Protestan ve Katolik Mezheplerinin Mukayesesi* isimli bir risale yazmışlar ve bunun yayınlanması için matbuat idaresine başvurmuşlardır. Ancak matbuat idaresi tarafından bu risalenin basılmasına izin verilmemiştir. Bunun üzerine misyonerler durumu Amerikan elçiliğine bildirmiştir. Elçilik hariciye nezaretine verdiği yazısında Protestanlara ayrımcılık yapılmasının uygun olmayacağını çünkü onların risale yazmasını kendilerini aklamak (teberrü-ü zimmet) adına yaptıklarını belirtmiştir. Elçi verdiği yazısında matbuat idaresinin böyle bir engellemeye girişmesinin nedeninin matbuattaki memurların mezhebinin Protestanlığa uymadığından dolayı olduğunu belirtmiş ve Protestanlardan da bu idareye bir üye alınırca bunun önünün geçilebileceği öngörüsünde bulunmuştur.¹⁴⁴²

Farklı semtlerde oturan Ermenilerin arasına yerleşen misyonerlerin faaliyetleri olumlu bir sonuç vermek bir yana grupların birbirlerine karşılıklı reddiyeler yazacak derecede bozulmasına yol açmıştır. Bu yüzden de misyonerler bu semtlerde oturanların inançlarını değiştirmede pek başarılı olamayacaklarını kısa sürede anlamışlardır. Bu

kazasındaki Rumlar Protestan Ermenileri aralarında görmek istemediklerinden onların mallarını ve evlerini yağmalamışlardır. Protestan vekili sadarete yazı yazarak bu taşkınlıkların engellenmesi için yardım istemiştir. (bk. BOA, A. MKT. UM., nr. 140/21, t. 8.8.1853.) 1887 yılında İzmir’de Rumların ileri gelenlerinden olan Madam Savoni isimli kadının Protestan mezhebine geçmesine kızan Rumlar Protestan papazın evini ve Protestanların mekteplerini basmışlardır. Hükûmet iki hafta kadar şehir asayişini sağlamakta zorlanmış ve bölgeye bir tabur asker sevk edilmek zorunda kalmıştır. (bk. BOA., Y. A. HUS., nr. 201/9; Y. A. HUS., nr., 201/22; DH. MKT., nr. 1422/15) Ordu kazasında yaşayan Rumların Protestan olmasına Rum Patrikhanesi aşırı tepki göstermiş ancak bunun önüne geçememiştir. Buna rağmen burada oluşmaya başlayan Protestan Rum cemaatinin faaliyetlerini sürekli engellemeye çalışmıştır. Örneğin Kasım 1892 yılında bu kazada yaşayan Protestan Rumlar kendileri için bir mabet ve mektep vazifesi görmesi için özel bir haneyi kiralamak istemiştir. Bunun üzerine Rum Patriği hemen harekete geçip adliye ve mezahip nezaretine yazı yazarak bunun önüne geçilmesini istemiştir. (bk. Sabah, t. 4 CA 1310/24 Kasım 1892.) Rumlar’la birlikte Yahudilerden de XIX. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul’da Protestanlaşan bir kitle meydana gelmeye başlamıştır. Bunun da en büyük nedeni Protestan okullarına giden Yahudi çocuklarının bu mezhepten etkilenmelerinden kaynaklanmıştır. Şark, 3 Nisan 1874 tarihli nüshasında “*Dersaadette bulunan Museviler arasında Protestan mezhebinin bu günlerde pek ilerlemektedir.*” şeklindeki yazısıyla bu hususa dikkat çekmiştir. (bk. Şark, t. 16 S 1291/3 Nisan 1874.) Protestan misyonerler Bulgarlar içerisindeki misyonerlik faaliyetlerinde de etkin bir rol oynamışlardır. Özellikle Amerikan misyonerleri onların sorunlarıyla yakından ilgilenerek sempatilerini kazanmaya çalışmışlardır. Misyonerler Bulgarların dini olarak Yunan kilisesine, siyasi olarak da Osmanlı hükûmetine karşı mücadelelerinde onların yanında yer alarak taraf olmuşlardır. Bulgarların 1870’li yılların başında Rum kilisesinden ayrılmasında ve 1876 Bulgar ayaklanmasında büyük bir etkisi olmuştur. Bu yüzden Bulgaristan’ın Osmanlı Devleti’nden kopuş sürecinde çok etkin rolü olmuştur. Ancak misyonerler 1860 yılının başında bir Bulgar cemaati oluşturmayı başarmışsa da Ermeniler kadar bir verim alamamışlardır. bk. Mithat Aydın, a.g.e., s. 268, Bulgarların Protestan olmakla birlikte Bulgar birliği konusunda tek vücut olmaları ile ilgili bilgilerin ayrıntıları için bk. Basiret, t. 17 Z 1291/25 Ocak 1875.

¹⁴⁴² BOA, HR. TO., nr. 146/75.

defa faaliyetlerini İstanbul'a geçici işçi olarak gelip hanlarda yaşayan bekârlar üzerinde yürütmeye başlamışlardır.¹⁴⁴³

Protestan misyonerler on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İstanbul'da yürüttüğü faaliyetlerden tam olarak verim alamamışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin taşra vilayetlerinde daha verimli sonuçlar elde ettiklerini görmüşlerdir. Bu yüzden 1863 yılından itibaren İstanbul'daki misyon çalışmalarını bitirmemekle birlikte yavaşlatmışlar ve diğer vilayetlere ağırlık vermeye başlamışlardır.¹⁴⁴⁴

Protestan misyonerlerin, faaliyetlerini taşrada yoğunlaştırmaları, tabii olarak da diğer cemaatlerle olan tartışmaların artmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti bu aşamada diğer milletlerin tepkilerine karşı Protestan Ermenileri korumuştur.¹⁴⁴⁵

1863 yılından sonra İstanbul'daki Protestan ve Ortodoks Ermeni tartışmalarına baktığımızda önceki yıllara göre daha sakin bir süreç yaşandığı söylenebilir. Taşrada çok yoğun mezarlık tartışmaları olmakla birlikte İstanbul'da *Edirnekapı Vakası* gibi şehir asayişini tehdit edecek bir mezarlık olayı bir daha yaşanmamıştır.¹⁴⁴⁶ Ancak sosyal yaşamda Protestan Ermenilere karşı olan soğukluk devam etmiştir. Ermenilerden gelen bu tepki farklı bir noktadan sonra Müslümanlardan da gelmeye başlamıştır. Bu nedenle hükümet bir taraftan diğer milletlerin Protestanlara ve Protestan Ermenilere yaptıkları taşkınlıkları önlemeye çalışırken bir taraftan da misyonerlerin çabalarından duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Ali Paşa bununla ilgili olarak yazdığı raporunda misyonerlerin bu faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı delilleri ile ortaya koymuştur.¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴³ Kiskira, a.g.m., s. 76.

¹⁴⁴⁴ Kiskira, a.g.m., s. 76.

¹⁴⁴⁵ Şimşir, a.g.e., s. 57; Kılıç, a.g.e., s. 173-177.

¹⁴⁴⁶ Taşrada cereyan eden birkaç tartışmaya örnek verecek olursak, Akka'ya bağlı Nasıra kazasında Protestanlarla eski Ortodoks Ermeniler arasında mezarlık paylaşımı konusunda tartışma çıkmış ve bu tartışmayı da *Zeler* isimli Protestan misyoner kıskırtmıştır. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2821/52. 1889 yılında Ortodoks Ermeni olan Mıgırdıç Vehabetyan isimli kişinin Protestan olan oğlu vefat etmiştir. Ancak Tarsus'taki Protestan cemiyeti çocuğu kendi ayinlerine göre defnetmek istediklerinden baba buna karşı çıkmış ve Ortodoks Ermeni ayinleri doğrultusunda Ortodoksların mezarına gömülmesini istemiştir. Cemiyetin karşı çıkması üzerine baba durumu Tarsus'taki yerel makamlara bildirmiş ve daha sonra adliye ve mezahip nezareti tarafından bu konuya bir çözüm bulunması istenilmiştir. bk. BOA, DH. MKT., nr. 1584/13.

¹⁴⁴⁷ Ali Paşa yazdığı raporunda özellikle misyonerlerin ulu orta İncil dağıtmalarına karşı çıkmış ve din değiştirmelerde Protestanların faaliyetlerinin zararlarına işaret etmiştir. bk. BOA., HR. TO., 146/109) Ancak İngiltere, bu görüşlerin Osmanlı Devleti'nin Paris Antlaşması'nda kabul ettiği hükümlere aykırı olduğunu belirtmiştir. İngiltere dış işlerinden Ali Paşa'ya şu hususların hatırlatılması istenmiştir. Bunlar; 1) Din değiştirerek Protestan olanların ayinlerine karışılmamalıdır.

İstanbul'daki Müslümanların Protestanlardan rahatsız olmalarının en büyük nedenleri onların İstanbul'un göbeğinde ulu orta İncil dağıtmaları ve hanlarda yaşayan Müslüman gençlerine bir takım imkânlar sağlama adına Protestan yapma çalışmaları idi. Basiret gazetesi bu konuya yoğun bir şekilde eğilerek sütunlarında sık sık bu konuya değinmiştir. Örneğin, 16 Ocak 1874 tarihli nüshasında *Ucuz Kitap* isimli başlığında şu bilgiler yer almıştır: “Bir zamanlar Protestanların ücretsiz kitaplar yayınladıkları ve bunların içeriği bilinmektedir! Şimdi bilinmemek için sokak ortasında bir tanesini yirmişer paraya satıyorlar. Çarşamba günü akşamüzeri Hamidiye imaretinin önünde zembil içinde bir çocuk bir tanesi yirmi para deyip satıyordu. Zabitanın vazifesine bağlı olarak engellenmesi gereken en ehemmiyetli madde işte budur.”¹⁴⁴⁸ Protestan misyonerlerin Müslümanlarla ilgili yayınladıkları yanlış isnatlar da Müslümanların kızgınlığını arttıran diğer bir noktadır. Şark gazetesinin 15 Ocak 1875 tarihli nüshasında bu konu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Protestan misyonerlerin Ümmet-i İslamiyyeye yaptıkları isnatlar gittikçe artmaktadır. Dindaşlarımızın ve vatandaşlarımızın zihinlerini karıştırıp risaleler yayınladıkları herkesin malumudur. Protestan misyonerler Osmanlı milleti hakkında edebe yakışmayacak surette birçok isnatlara cüret etmeye kalkışmışlardır. Bunlar oturdukları memleketlerde bir maişet bulamayıp Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş kişilerdir. Burada buldukları inayet karşılığında teşekkür edecekleri yerde insanlığa yakışmayacak şekilde kendilerini rezil etmektedirler.”¹⁴⁴⁹

Osmanlı hükûmetini Protestanlar konusunda kaygılandıran hususlardan biri de onların açtığı okullarda Müslüman çocuklarının zihinlerinin karıştırılmasıydı. Özellikle Müslüman toplulukları içerisinde yer alan bazı unsurların irtidat ettirildiği gibi haberlerin gelmesi hükûmeti daha da çok endişelendirmekteydi.¹⁴⁵⁰ Sultan II. Abdülhamit, Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu'nun genel durumu ve bu okulların faaliyetleri ile ilgili araştırmalar yapmasını istemiştir. Ahmet

2) Protestanların ayin yapacakları yerler ve ayin zamanları hükûmete iletilmesine İngiltere'nin bir itirazı yoktur.

3) Misyonerlerle dini konularda konuşmak isteyenler engellenmemeli, ancak bu konuşmalar halkı ayaklandıracak biçimde ve açıkça orta yerde olmamalıdır.

4) İncil satılabilmelidir. Ancak bunu satanlar eğer dine ve hükûmete çatıyorlarsa cezalandırılmalıdır. bk. Şimşir, a.g.e., s. 73.

¹⁴⁴⁸ Basiret, t. 27 ZA 1290/16 Ocak 1874.

¹⁴⁴⁹ Şark, t. 7 Z 1291/ 15 Ocak 1875; Protestan misyonerlerin Müslümanlar içerisinde yaptığı misyon çalışmalarının ayrıntıları için bk. Barton, a.g.e., s. 201.

¹⁴⁵⁰ BOA, Y. EE., nr. 132/38.

Şakir Paşa Sultan II. Abdülhamit'e sunduğu raporunda bu okulların Müslüman çocuklar için açacağı tehlikeleri belirtmiştir. Şakir Paşa'nın vurguladığı diğer bir husus da bu okulların eğitim sisteminin Müslümanların dışındaki farklı milletlerin milliyetçi duygularını kabarttığı idi. O, bu tür tehlikelerin önüne geçilmesi için birçok bölgede modern okulların ve saniye mekteplerinin açılması tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁴⁵¹

4.2.1. Berlin Antlaşması ve Ortodoks-Protestan Ermeni Yakınlaşması

Berlin Antlaşması sonucunda Bulgaristan'ın özerklik kazanması ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmaya yaklaştığı intibasının uyanması Ermenileri harekete geçirmişti. Ancak Rusya, Ermenilerin ayrılıkçı isteklerinin kendi topraklarında yaşayan Ermeniler açısından tehlike arz ettiğinden önceki yıllara göre desteğini azaltmaya başladı. Hatta bu yüzden Ermenilerden bir takım tepkiler de aldı. Rusya'nın bıraktığı bu boşluğu 1880'li yıllardan sonra İngiltere doldurdu. İngiltere, Protestan misyonerlerin koruyucu ülkelerinden biri olduğundan bir anlamda siyasi anlamda Ortodokslarla Protestanların yakınlaşmasına da neden oldu. Örneğin, Protestan ve Ortodoks Ermeniler Merzifon'da 1899 yılında bir cemiyet kurmuşlar ve Ermeni gençlerine Osmanlı Devleti aleyhinde eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹⁴⁵² Bu gelişmelerle birlikte özellikle 1896 yılındaki Ermeni isyanlarından sonra Protestanların ayrılıkçı unsurlara yaptığı yardımlar, Ermenilerden birçok kişinin Protestan mezhebine geçmelerini sağlamıştır.¹⁴⁵³

Ortodokslarla Protestan Ermeniler arasındaki bu yakınlık sadece Osmanlı Ermenileri için değil, Amerika'da yaşayan Ermeniler için de geçerli olmuştur. Washington sefaretinden gelen 12 Eylül 1896 tarihli raporda, Amerika'da yaşayan Ortodoks Ermenilerle Protestan Ermeniler arasında yakınlık olduğu ve bazı rahiplerin

¹⁴⁵¹ Türkan, a.g.m., s. 152-154.

¹⁴⁵² BOA, DH. MKT., nr. 1658/14.

¹⁴⁵³ Ortodoks Ermeni Patriklerinin hepsi Ermeni milliyetçiliğine aynı açıdan bakmamışlar kimisi destek verirken kimisi buna karşı çıkmıştır. Özellikle Protestanlaşan bu Ermeniler daha çok çetelerin faaliyetlerine sıcak bakan kişilerdir. Örneğin, 1896 yılında meydana gelen Ermeni olaylarının ardından Amerikalı misyonerlerin yaptığı yardımlar sonucu Misyonerlerden Parnum isimli kişi Mamuretül Aziz şehrinde yer alan Ortodoks kilisesinde vaaz vermiş ve Ortodoks Ermenilerle aralarında olan ittihattan bahsetmiştir. Bunun sonucunda on beş Ermeni Protestan mezhebine geçmiştir. Bu durum hükümet tarafından Ermeni Ortodoks Patrikliğine bildirildiğinde böyle bir şeye kendilerinin asla razı olmayacağını ve Ortodoks kilisesinde Protestan vaizlerinin konuşmalarının da uygun olamayacağını belirtmiştir. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2741/48. Bazen de Protestan Ermeniler Avrupa ve Amerika'daki millet meclislerinde konuşmalar yaparak tüm Ermeniler adına konuşma yapmışlardır. Örneğin, 1893 yılında İngiliz Parlamentosunda konuşan Agopyan isimli kişi Ermenilerle ilgili bir takım yorumlarda bulunmuştur. Ancak Ortodoks Ermeni Patriği bu kişinin Protestan Ermeni olduğu ve konuşmalarının kendilerini bağlamadığını belirtmiştir. bk. BOA, HR. SYS., nr. 2819/10.

bunu destekleyici konuşmalar yaptığı belirtilmiştir. Örneğin, Antepli Protestan Rahip Koller, “Ortodoks Ermenilerle aramızda hiçbir engel kalmadı. Her tarafta muhabbetle kabul ediliyoruz.” anlamında bir yazı yazmıştır.¹⁴⁵⁴ İşte Ortodokslarla Protestanların bu şekilde yakınlaşması Katolik Ermeni Patriği Azaryan’ı rahatsız etmiş ve Ortodoks patriği ile karşılıklı polemiklere girmişlerdir.¹⁴⁵⁵

Birinci Dünya savaşına girildiği yıllarda Protestan Ermenilerle Ortodoksların her ne kadar sosyal yaşamda ayrılıkları olsa da Osmanlı Devleti’ne karşı siyasî anlamda birliktelik meydana getirmişlerdir. Yarım asır önce emperyal devletlerin siyasi amaçları doğrultusunda farklı mezheplere bölünen Ermeniler yine emperyal amaçlar sonucunda siyasi anlamda birliktelik yaşamışlardır. Milliyetçilik konusunda din faktörü de büyük rol oynamıştır. Nasıl ki Katolik Ermenilerin milliyetçiliğe eğilimi olan Venedik Mihitaristleri grubu bu olaylarda daha etkin olmuşken aynı şekilde de Ermeniler arasında liberal ve milliyetçi öğretiler sunan Protestan misyonerliği de bunda büyük etkisi olmuştur.¹⁴⁵⁶

Osmanlı topraklarında ortaya çıkan Protestan Ermeni cemaati Birinci Dünya savaşı ile birlikte dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmıştır. 1965 yılında Protestan Ermenilerle Ortodoks Ermeniler arasındaki ilişkiler siyasi yakınlaşmanın da ötesinde tam bir barış anlamına gelecek bir süreci ortaya çıkarmıştır. 1846 yılında Mateos’un Protestanları afroz etmesi ve Mirkelam’ın ölümü iki taraf arasında yıllar boyu sürececek bir kırılgınlığın yaşanmasına neden olmuştu. 1965 yılında Yakın Doğu’daki Protestan Ermeni Kiliseleri Birliği’nin başkanı Hovhannes Aharonyan’ın Ermenistan Katogikosu I. Vasgen’in daveti üzerine Eçmiyazin’i ziyaret etmesi ve I. Vasgen’den “1846 olayını iptal etmeyi düşünmesini istemesi” neticesinde iki kilise arasındaki uçurumlar ortadan kalkmıştır. Bununla beraber Ortodoks Ermenilerle Protestan Ermeniler arasındaki ilişkiyi güçlendirmek amacıyla girişimlerde bulunulmuş ve bunun için 1970 yılında uzlaşma komisyonları kurulmuştur. Protestan Ermenilerle Ortodoks Ermeniler arasındaki ilişkiler bu çerçevede günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁴ Yahya Bağçeci, Osmanlı Devleti’nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C 3, s. 728,

¹⁴⁵⁵ bk. BOA, Y. PRK. BŞK., nr. 39/37, 2. v.

¹⁴⁵⁶ bk. BOA, HR. SYS., nr. 2744/68; Ormanian, a.g.e., s. 185.

¹⁴⁵⁷ Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 116.

Günümüzde Protestan Ermenilerin dünya üzerinde seksen sekiz kiliseleri olup kırk bin üyeye sahiptirler. Türkiye başta olmak üzere Arjantin, Ermenistan, Avustralya, ABD, Belçika, Bulgaristan, Kanada, Kıbrıs, Mısır, İngiltere, Fransa, Gürcistan, Yunanistan, İran, Lübnan ve Suriye gibi ülkelerde kiliseler açmışlardır. Türkiye’de ise faal olarak çalışan Gedikpaşa ve Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kiliseleri bulunmaktadır. 1846 yılında açılmış olan Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi hem Türkiye’nin hem de dünyadaki Protestan Ermenilerin ilk kilisesidir. Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi’nin pastörlüğünü Krikor Ağabağaoğlu, vakıf başkanlığını ise eşi Maria Ağabağaoğlu yapmaktadır. Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi’nin vakıf başkanlığını ise Ohannes Torkumoğlu yapmaktadır. Bu kilisenin pastörü yoktur. Görevi vekâleten vaiz olarak Sonna Özpembe yapmaktadır.¹⁴⁵⁸

Günümüz Türkiye’sindeki Protestan Ermeniler kendilerinin İncili/Evanjelik bir kilise olduklarını ancak Hristiyanlar da dâhil olmak üzere birçok insanın bu terminolojik farkı bilmediğini ve Osmanlı Devleti’ndeki millet sistemi çerçevesinde Protestan ismini benimsediklerini belirtmektedirler. Ayrıca kendilerinin diğer Evanjelik Kiliseler gibi ayrı bir grup olduklarını, herhangi bir Protestan grubuna dâhil olmadıklarını ve kendilerine özgü bir yapılarının bulunduğunu belirtmektedirler.¹⁴⁵⁹

Protestan Ermenilerin sayısının günümüzde ne kadar olduğu tam bilinmemektedir. Ancak Gedikpaşa Kilisesindeki Pazar ayinine 200 kişinin katıldığı belirtilmektedir. Aynalıçeşme’deki Kilisenin Pazar ayinine ise son dönemde ancak 20-25 kişinin katıldığı, yortular sırasında bu sayının 100’e kadar çıktığı belirtilmektedir. Bu nedenle bu kiliseye bağlı halen tahminen 25 ailelik bir Protestan Ermeni cemaati olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu iki kilisede son dönem Türkiye’ye çalışmak için gelen Afrika kökenliler ve Moldovyalı Gagauzlar gibi Türkçe öğrenmiş olan yabancı uyruklu kişilerin Pazar ayinlerine katıldığı gözlemlenmiştir.¹⁴⁶⁰

¹⁴⁵⁸ a.g.e., s. 127,129,132,134.

¹⁴⁵⁹ a.g.e., s. 129. Yazar bu bilgileri 21.06.2005 tarihinde Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesinin Pastörü Krikor Ağabağaoğlu ile yapılan görüşmeleri doğrultusunda vermiştir.

¹⁴⁶⁰ Günay Göksu Özdoğan ve diğerleri, a.g.e., s. 58. Yazarın verdiği bu bilgiler Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesinin Pastörü Krikor Ağabağaoğlu ile 21.4.2003 tarihinde ve Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi Vakfı Başkanı Ohannes Torkomoğlu ile yaptığı görüşmelere dayanmaktadır.

SONUÇ

İstanbul'daki Ermeni varlığı miladi IV. yüzyıllara kadar gidiyorsa da millet ve geniş bir cemaat hâlinde teşekkülü Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir. Ermeniler Fatih Sultan Mehmet sayesinde ilk defa bu şehirde bir patrikhaneye sahip olmuşlar ve nüfusları Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesine paralel olarak artmaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fethettiği çeşitli bölgelerden İstanbul'a getirilen taşralı Ermeniler bu şehirde yaşayan yerli Ermenilerle küçük çaplı problemler yaşamalarına rağmen bu durum büyük kargaşalıklara neden olmamıştır. Uzun yıllar boyunca İstanbul Ermeni Patrikhanesinin yönetimi altında dinî, sosyal ve kültürel yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak Katolik misyonerlerin İstanbul'daki Ermeniler arasındaki faaliyetlerini yoğunlaştırmaları ve Ermenilerden de kendilerine katılımın olması tartışmaların artmasına neden olmuştur.

Ermenilerden Katolik olmak isteyenlerin kendilerine göre dinî, siyasi, ekonomik ve sosyolojik birçok nedenleri olmuştur. Katolik olan bu Ermenilerden kimileri Ermeni Kilisesinin Kadıköy Konsili kararlarını kabul edenleri mahkûm ettiğini ve Kutsal kitabı tahrif ettiğini söyleyerek inanç açısından eleştiriler getirmiştir. Kimi de Ermeni kilisesinin dinî ritüellerinin özellikle de perhiz oruçlarının ağır olduğunu söyleyerek ibadetlerdeki kolaylık açısından Katolik mezhebine geçmiştir. Ermenilerin Katolik mezhebine geçmelerinin diğer bir nedeni Fransa'nın himayesini elde etme çabalarıdır. Özellikle bağımsızlık idealleri olan Ermenilerin Fransa sayesinde Osmanlı Devleti'nin himayesinden kurtulacakları düşüncesi bu ülkeye olan sempatilerini arttırmış ve Fransa'nın bayraktarlığını yaptığı Katolik mezhebine geçmişlerdir. Katolik olan Ermenilerden bir kısmı da yabancı ülkelerle ticaret yapmak için bu mezhebe geçmişlerdir. Özellikle yabancı ülkelerin Osmanlı devletindeki ticari temsilcileri olan bu kişiler arasında Katolik mezhebine geçişler daha cazip gözükmiştir. Katolik mezhebine geçen Ermenilerin bir kısmı ise patrikhanenin üzerlerine koydukları vergileri fazla bulmuş ve bu vergiyi vermemek için Katolik mezhebine geçmişlerdir. Bunların bir kısmı ise Fransız elçiliğinde çalışarak imtiyazlı bir sınıf elde etmeye çalışmışlardır.

Ortodoks-Katolik Ermeni tartışmalarında XVIII. yüzyılda gerçekleşen en önemli olaylardan biri de Mihitar hareketidir. Mihitar 1700'lü yıllarda İstanbul'a gelmiş ve burada Mihitaryan Birliği Manastırını kurmuştur. Mihitar'ın faaliyetleri İstanbul'daki Ermeniler arasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu durum Ermeni kilisesinin tepkisini çekmiştir. Kilisenin kendini bu şehirden uzaklaştırma gayretinde olduğunu öğrenen Mihitar İstanbul'u terk ederek Venediklilerin elinde bulunan Mora Yarımadası'ndaki Modon şehrine gitmiş ve burada büyük bir manastır kurmuştur. Daha sonra buranın Venediklilerin elinden çıkmasıyla Venediklilerin bir başka adasına, Saint Lazar Adası'na yerleşmiş ve burada büyük bir manastır kurmuştur. Burada ayrıca büyük matbaalar kurarak Ermeni kültürünün zenginleştirilmesi için birçok eser kaleme almış ve öğrenciler yetiştirmiştir. Çok zaman geçmeden burası Ermeniler arasında en meşhur manastır ve edebî merkez olmuştur.

Mihitaristler Ermeniler arasında Katolik inancını yaymakla birlikte Ermenilerin millî geleneğinin de sürdürülmesini istemişlerdir. Yani papayı ruhani lider olarak görmeyen yanında bir garp patriği olarak kabul etmemişlerdir. Kendi ruhanilerinin seçimi, kurumsal yapılarının yönetimi gibi Ermenilerin geçmişten beri süregelen uygulamalarını devam ettirmişlerdir. Bundan dolayı da Ermenilerle Katolikler arasında meydana gelen uzlaşma çabalarına hep olumlu bakmışlardır. Onların bu tavırları tabii olarak da papanın tepkisine neden olmuş ve yüzyıllarca süren bir tartışmaya neden olmuştur.

Uzun yıllar Ermeni Patrikhanesinin baskısı altında kalan Katolik Ermenilere Fransa'nın da baskısıyla Osmanlı Devleti tarafından 1830 yılında ayrı bir millet statüsü verilmiştir. Ancak Katolik Ermenilere millet statüsü verilirken cemaatin başında ikili bir yönetim oluşturulmuştur. Bunlardan birincisi cemaatin millî işleri ile uğraşan cismani patrik olurken diğeri ruhani işlerle uğraşan İstanbul episkoposu olmuştur. Bu ikili yapının ortaya çıkmasının nedeni ruhani liderin ecnebi Katolik ülkeler ve papa tarafından belirlenmesi dolayısıyla olmuştur. Osmanlı hükûmeti Katolik Ermeni milletinin işlerinin kendi tebaasından seçilecek kişiler arasından oluşturulması gerektiğini söylediğinden ayrıca bir de cismani patrik belirlenmiştir. İşte Katolik Ermenilere millet statüsü verilmesinin hemen akabinde cereyan eden bu tartışmalar XIX. yy. boyunca İstanbul'da büyük kavgalara ve asayişsizliğe neden olmuştur.

Tanzimat reformları Ermeni cemaati arasında farklı şekilde algılanmıştır. Milletin yönetimini tekelinde bulunduranlar bu reformlardan hoşlanmazlarken yönetim dışında tutulmuş olan kitleler tarafından ise bu reformlar umutla karşılanmıştır. Ermeni Patrikhanesi açısından bakıldığında cemaatin yönetiminde söz sahibi olan amiralar ve patrikhane yönetimi için aleyhte bir durum ortaya çıkmıştır. Çünkü Tanzimat reformları sonucunda patriğin seçilmesinde ve milletin bir takım kurumlarının yönetiminde daha geniş tabanlı bir yapının oluşturulması çabaları bu hakkı elinde tutanlar için hoş olmayan bir süreci ortaya çıkarmıştır. Ermeni Patrikhanesi açısından Tanzimat ayrıca mezhep değiştirmelerde de olumsuz bir süreci ortaya çıkarmıştır. Çünkü Tanzimat reformlarının getirdiği özgürlük ortamı mezhep değiştirmelerde itici bir güç olduğundan Ermenilerin Katolikleşmesi ve Protestanlaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Ermeni Patrikliği daha yeni millet statüsü kazanmış olan Katolik Ermenilere pek olumlu bakmasa da Protestan misyonerliğine karşı ortak hareket etmişlerdir. Hem İstanbul'daki papanın temsilcisi hem de Ermeni patriği özellikle bu şehirde bulunan Cyrus Hamlin'e karşı beraberce mücadele etmişlerdir.

Tanzimat reformları Katolik Ermenilerin kendi içerisinde de farklı algılanmıştır. Papalığa yakın olan Katolik Ermeniler bu reformlardan hoşlanmazken Ermeni kilisesine yakın duran Mihitaristler, Antonyan tarikatı mensupları ve İstanbul'da papaz grubundan olan diğer Katolik Ermeniler bu reformları bir ümitle karşılamışlardır. Çünkü onlar Tanzimat reformları gereği Papalık makamının müdahalesi olmadan kendi patrik ve piskoposlarını seçme imkânına sahip oldular. Ancak bu reformları hayata geçirmek uzun müddet tartışmaların yaşanmasına yol açmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen bu tür tartışmalar 1860'lı yıllardan sonra farklı boyutlara ulaşmıştır. Papa IX. Pie (1846-1878) bir taraftan Avrupa'da yayılmış olan modernizm ve farmasonluk ile mücadele ederken bir taraftan da merkezileşme çabalarına devam etmiştir. Bunun için 1866 yılında Kilikya'daki Katogikosluk ile İstanbul'daki Katolik Ermeni Patrikhanesini birleştirmek istemiştir. Papanın bu birleşimdeki amacı sık sık ihtilaflar yaşadığı Kilikya Katogikosluğunu Hasun'un liderliği altındaki bir patrikhaneye birleştirmek ve uygulamak istediği reformları daha ivedilikle gerçekleştirmektir. Uzun zamandır zihninde olan bu düşüncüyü Kilikya Katogikosu olan Krikor'un vefatıyla uygulama imkânı bulmuştur. Papa, yeni

katogikosun seçiminde rol alacak olan kaymakamı değiştirip kendi düşüncesinde olan piskoposları atayarak bu konudaki en büyük adımı atmıştır. Neticede kendi planlarını uygulamada en büyük yardımcısı olan Hasun iki makamın birleştirilmesi ile Kilikya Katogikosu ve İstanbul Ermeni Patriği unvanıyla yeni patrik olarak atanmıştır. Papanın bu hareketi İstanbul'daki Ermeniler arasında ilk başta fazla tepki meydana getirmeyen Kilikya Katogikosluğunun merkezi olan Halep'te büyük itirazlara neden olmuştur. Özellikle bu bölgede yaşayan Antonyan tarikatının mensupları tarafından şikâyetler daha yüksek bir sesle dile getirilmiştir.

Bu gelişmeler yaşanırken papa bir taraftan da yeni bir konsil toplama çalışmalarına başlamış ve Doğudaki kiliselerle tekrar iletişime geçmiştir. Ancak diyalog çağrılarının yapıldığı bu zaman diliminde hiç beklenmedik bir şekilde papa Reversurus isimli bir nizamname yayınlamıştır. Bu nizamname doğudaki Katolik Hıristiyanların kadim geleneklerinden olan kendi dinî liderlerini seçme ve cemaat mallarına sahip olma gibi tüm haklarını yok sayan hükümler içeriyordu. Bu nizamname bir bakıma papanın uzun süredir gizli olarak sürdürdüğü merkezileşme gayretlerinin artık resmîleşmesini ifade eden bir belge olmuştur. Bu belgedeki hükümlere Süryani, Nesturi, Melkit gibi Katolik gruplar karşı çıkarken Hasun, Katolik Ermeni cemaatinin lideri olarak bunu hemen kabul etmiştir. Ancak bir müddet sonra Katolik Ermeni cemaati içerisinde büyük tartışmalara neden olacak bir sürece girilmiştir. Hasun'un cemaatine danışmadan tek taraflı olarak yaptığı bu faaliyetler karşısında onun liderliği altında bulunmak istemeyen muhalif diye isimlendirilen gruplar ayrı bir yönetim oluşturmak istemişlerdir. İşte bu ihtilaflarla beraber kendisine sık sık şikâyetler gelen Osmanlı hükûmeti devreye girmek zorunda kalmıştır.

Katolik Ermeni cemaati içerisinde idari diye nitelendirilebilecek bu tartışmalarda papalık dinî öğeleri ön planda tutmuştur. Papalık, aforoz kozunu kullanarak muhaliflerin Katolik olmanın gerekliliklerine aykırı hareket ettiklerini belirtmiştir. Hatta bunun için onların sapkın olduğunu belirten mutezileler, şizmatikler gibi ifadeler kullanmıştır. Muhalifler ise bunun dinî ve mezhepsel bir mesele olmadığını, kendilerinin Katolik olmanın yanında tabiiyet açısından Osmanlı olduklarını söylemişlerdir. Hatta muhalifler Avrupa'daki birçok Katolik piskoposun papanın yanılmazlık ilkesine karşı çıkmasına rağmen onların Katoliklikten çıkmadığını

belirtmişler, böyle iken kendilerinin nasıl aforoz edildiklerine de anlam veremediklerini kinayeli bir yolla dile getirmişlerdir.

Osmanlı devlet adamlarının bu tartışmalardaki bakış açısına bakıldığında devletin mülki nizamının korunması açısından hemen hemen hepsi aynı görüşü savunmuş, Hasun ve papanın düşüncelerinin kabul edilemez olduğunu söylemişlerdir. Bununla birlikte Vatikan'la diyalog konusunda devlet adamları arasında farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Sadrazam Ali Paşa, papa ile diyalog kurularak bir çözüm bulunması yönünde büyük gayretler sarf etmiştir. Ali Paşa Hasunistlerin devlete küstürülüp Latinlerin kucağına atılmaması gerektiğini düşünmüştür. Bu yüzden papanın muhalif Katolik Ermenilerle yapacağı uzlaşma çalışmalarını desteklemiştir. Ancak papanın Reversurus'un hükümlerini dikte ettirmeye çalışması Ali Paşa'nın ılımlı politikalarını da boşa çıkarmıştır. Ali Paşa özellikle papanın olayları dinî çerçevede değerlendirmesini eleştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Katolik cemaati için yaptığı iyi niyetli düzenlemelere rağmen sorunlar yine bitmemiştir. Hükûmet bu yüzden Vatikan'a gayriresmî sıfatla yeniden memurlar göndererek papalıkla iletişime geçmiştir. Papalık makamının bu defa Reversurus nizamnamesinden yumuşama sinyalleri vermesi ilişkileri olumlu etkilemiştir. Özellikle IX. Pie'nin vefat edip yerine Doğu Katolik kiliseleri hakkında daha ılımlı görüşleri olan XIII. Leon (1878-1903)'un papalığa gelmesi bu havayı daha da yumuşatmıştır. Bu sürece 1877-1878 yılında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) da itici bir etki yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında büyük bir yenilgiye uğrayıp Balkanlarda büyük toprak kaybetmesi bir milyona yakın Katolik nüfusu olan papayı da endişelendirmiştir. Bu yüzden papalık ile Osmanlı Devleti bu tehlikeye karşı kimi zaman ortak çalışmalar yapma noktasına gelmiştir.

Katolik Ermeni cemaati içerisinde cereyan eden tartışmalar 1879 yılına gelindiğinde çok değişik bir sürece girmiştir. Yıllardan beri papaya ve Hasun'a karşı mücadele veren Kùpeliyan, yaptıklarından pişman olduğunu söyleyerek affedilmesi için Vatikan'a gitmiştir. Bununla birlikte kendi grubu olan Kùpeliyanların da papadan özür dilemeleri gerektiğini söylemiş ancak bu çağrısına bir karşılık bulamamıştır. Eski taraftarları, Kùpeliyan'ın daha önce savunduğu haklardan vazgeçmesinin kendileri için

bir anlam ifade etmediğini belirterek mücadelelerini sürdüreceklerini belirtmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'ni de yeni bir zorlu sürecin içerisine çekmiştir. Babiâli'de yapılan müzakereler sonucunda 1879 yılında Hasun'un patrikliği uygun görülmüş, muhaliflere ise işlerini görmeleri için ayrı bir meclis tayin edilmiştir. Ancak gelinen sürece bakıldığında yedi sene önce muhaliflerin lehine gelişen hava bu defa Hasun taraftarlarına geçmiştir. Hasun, patrik seçildikten kısa bir süre sonra 1880 yılında Kardinal olmuş ve yerine Rahip Azaryan yeni patrik olarak seçilmiştir. Katolik Ermenilere karşı nasıl ki Papa XIII. Leon, IX. Pie'ye göre daha yumuşak bir siyaset izlemişse aynı şekilde Azaryan da selefi Hasun'a göre daha yumuşak bir siyaset izlemiştir. Onun bu ılımlı tavırları kavgalı iki grup arasında diyalog sürecini başlatmıştır. Azaryan bu amaçla ihtilafların esas sebebi olan patrik ve piskoposların seçimi ile ilgili düzenlemeler yapmaya çalışmıştır. Onun başkanlığında yapılan bu yeni düzenlemeler 1888 yılında Beyoğlu'ndaki patrikhane kilisesinde okunduğunda her iki grup tarafından da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Azaryan'ın bu diyalog girişimleri hükûmet tarafından büyük bir destek görmüştür. Papalık makamı ise ihtilafların sona ermesine sevinirken piskopos ve patrik seçimi ile ilgili yapılan düzenlemeleri ise kabul etmemiştir.

Katolik cemaatinin kendi iç çatışmalarının sona erdiği bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarının tırmanışa geçtiği bir süreç yaşanmaya başlamıştır. Bu olayların taşrada daha yoğun olduğu görülmüştür. Katolik Ermeni cemaati birkaç piskoposun dışında genel olarak çeteleşme faaliyetlerine destek vermemiştir. Hatta Patrik Azaryan bu faaliyetlere destek vermediğinden bazı Ermeni basınından ve komitecilerden büyük tehditler almıştır. Ancak tuhaf bir gelişmedir ki, papalığın asimile politikasına karşı yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin koruyup gözettiği Mihitaristler'den birçok kimsenin çetelere destek verdiği görülmüştür.

Ermeni Patrikhanesinin çetelere yaklaşımına bakıldığında patriklere göre bu durumun değiştiği görülür. Patrik Nerses ve İzmirliyan Osmanlı siyasetine ters adımlar atarken Patrik Ormanyan ve Aşıkyan ise özellikle II. Abdülhamit'in büyük iltifatına mazhar olmuşlardır. Ancak Amerika ve İngiltere gibi Protestan Ermenileri destekleyen ülkelerin Ermenilerle de ilgilenip onları kışkırtmaları çoğu zaman patriklerin cemaat üzerinde etkisiz kalmasına sebep olmuştur. Bu yüzden patrik ve cemaatin ileri gelenleri

devlete sadakatlerini bildiren yazıları İstanbul'da yayınlanan gazetelerde yayınlamışlardır. Bundan rahatsız olan özellikle taşra Ermenileri İstanbul'da patriklerini öldürmek isteyecek kadar yoğun bir çeteleşme faaliyetlerinin içerisine girmişlerdir. Bu durum XIX. yy'da İstanbul Ermeni Patrikhanesinin çok önemli olaylara tanıklık etmesine neden olmuştur. Örneğin, İstanbul'daki Ermeniler 1820 yılında Patrik Bogos'un mezheplerini dejenere etti iddiasıyla ve dinî gerekçelerle onu öldürmek istemişler ve Kumkapı'daki patrikhane binasını basmışlardı. Yetmiş yıl sonra 1890'da ise bu defa patrikhaneyi Ermeni komitacıları basarak Patrik Ormanyan'ı öldürmeye çalışmışlardır. Bu seferki baskının sebebi Ormanyan'ın çetelere gereken desteği vermemesi iddiaları olmuştur.

93 Harbi'nden sonra Ermeniler arasında ayrılıkçı hareketlerin başlaması onların mezhep değiştirmelerinde de etkili bir rol oynamıştır. Örneğin XIX. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da fazla olmasa da taşrada Ermenilerden yoğun bir şekilde Protestanlaşanlar olmuştur. Hatta bu, Halep gibi eyaletlerde toplu olarak gerçekleşmiştir. Protestanlaşan Ermenilerin çoğunun nedeni bağımsız bir Ermenistan kurulmasında batılı güçlerden aldıkları sözlerden kaynaklanmıştır. Bu sözlerin hemen yerine getirilmediğini gören Protestan Ermenilerden bir kısmı tekrar eski mezheplerine geri dönmüştür. Protestanlaşma ile birlikte bu son çeyrek yüzyılda Ermenilerden Katolikleşme de artmıştır. Ancak papalık makamının Ermenilere milliyetçilik anlamında Batılı ülkeler gibi alenen destek vermemesi Katolik olan bir kısım Ermenilerin daha sonra eski mezheplerine veya Protestan mezhebine dönmesine neden olmuştur. Dikkat çekici noktalardan biri de bu yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin daha önceden olduğu gibi Protestanlara çok sert tavır takınmamalarıdır. Hatta Ermeni patriği cemaatini Katolikleştirdiği iddiasıyla Katolik patriğini hükûmete şikâyet ettiğinde Katolik patriği bunun gerçek dışı olduğunu belirttikten sonra Ermeni patriği niçin Protestanlaşan Ermenilere karşı çıkmıyor diyerek serzenişlerini dile getirmiştir.

Yıllardan beri devletin sadık tebaası olan ve patrikliklerini de Osmanlı Devleti'ne borçlu olan bir milletin yaptığı bu çeteleşme faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin ıslahat hareketlerindeki amacını da boşa çıkarmıştır. Örneğin, Ermeni cemaati için yeni bir nizamnamenin yapılması devlete olan bağlılığı artıracak düşünülürken tam tersi bir süreç yaşanmıştır. Ermeni cemaatinin millet meclisinde ruhanilerin etkisinin azaltılıp

halktan daha fazla katılımın olması sivilleşirmeyi artırması beklenirken buralar komitelerin yuvalandığı mekânlar haline gelmiştir. Komitelerin faaliyetlerine hepsi olmasa da birçok Ermeni din adamı katılmıştır. Katolik Ermeniler açısından bakıldığında ise Osmanlı Devleti Katolik Ermeni Patrikhanesi için kalıcı bir nizamname yapmak istemiş olmasına rağmen bu mümkün olmamıştır. Bunun da en büyük nedeni papanın Katolik Ermeni cemaati üzerindeki tahakkümü olmuştur. Hatta Birinci Cihan Harbi'ne girildiği yıllarda dahi Katolik Ermeni cemaati papanın bu tahakkümü nedeniyle kendi iç tartışmalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Sonuçta İstanbul'da Ermeni cemaati arasında meydana gelen idari ve dinî tartışmalar çok yönlü, bazen birbirine zıt ancak Osmanlı Devleti'nin mülki nizamına zarar veren bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.

2011'li yıllara geldiğimiz bu günlerde Ermeni Patrikhanesi ile Katolik Ermenileri arasında bir yakınlaşma mevcuttur. Ermeni Katolik Patrikliği Sinodu'nun 1987 ve 1992 yıllarında yayınlamış olduğu genel toplantılarda bu amaca yönelik kararlar alınmıştır. Buna göre patrikliğin yıllık resmî takviminde Ermeni ayinlerine aykırı olan usuller kaldırılmıştır. Yine 2010 yılında yayınlanan resmî kilise takviminde monofizit-diyofizit tartışmalara neden olabilecek ibareler kaldırılmıştır. Katolik Ermenilerin kendi aralarındaki ilişkilere bakıldığında ise İstanbul'da yoğun bir Katolik nüfus olmadığından bir birlik mevcuttur. Katolik Ermeniler arasında daha çok Vatikan'ın istekleri ön plana çıkmaktadır. Mihitaristler de giderek güç kaybettiklerinden Venedik ile Viyana grubu birleşerek ortak faaliyet yürütmeye başlamışlardır. Ancak bu birliktelik zorunluluktan mı kaynaklanmaktadır? Yoksa gerçekten Mihitaristlerin birliği açısından olumlu bir sürece mi girilmiştir? Bunun gerçekliğini ise tarihsel süreç ortaya koyacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGE VE DEFTERLERİ

Belgeler

A.AMD.	1/93; 11/24; 15/49; 19/10; 26/38; 59/75; 75/53
A.DVN.	92/39; 124/22.
A.MKT.	21/7; 21/78; 27/9; 169/25.
A.MKT.MHM.	26/63; 484/3; 484/46; 687/11; 698/33; 744/14.
A. MKT. NZD.	121/59; 318/98; 350/98; 351/86.
A.MKT.UM.	96/38; 116/12; 140/21; 144/72; 144/89; 167/32; 518/72; 271/84; 527/26; 574/40.
BEO	92/6878; 141/10514; 142/10646; 160/11953; 160/11988; 162/12088; 163/12201; 189/14120.
C.ADL.	13/844; 32/1926; 32/1939; 52/3119; 59/3572; 64/3869; 66/3978; 69/4138; 74/4440; 94/5664; 100/6009; 101/6064.
C. BLD.	116/5761.
C. DH.	87/4301; 127/6306; 293/14603; 343/17114; 423/12126; 824/266.
C.ML.	457/18510; 468/19037.
C. ZB.	67/3321.
DH.İD.	90/70; 116/69; 118/11; 158/4; 178/32.
DH.MKT.	7/74; 68/36; 96/19; 127/18; 170/7; 511/1; 969/19; 1055/66; 1333/64; 1422/15; 1500/41; 1506/68; 1526/60; 1531/104; 1535/61; 1576/65; 1584/13; 1641/65; 1645/50; 1648/16; 1649/15; 1650/41; 1658/14; 1682/114; 1802/49;

	1813/66; 1931/96; 1951/42; 1961/31; 1970/29; 2040/77; 2132/30; 2139/52; 2320/67; 48052.
DH.ŞFR.	55-A/22.
DH.TMIK.M.	19/23.
HH.	31/1439; 59/3572; 247/13938; 237/13182/B; 261/15082; 262/15124; 504/24861; 679/33097; 772/36201; 773/36270; 774/36315; 774/36316; 778/36453; 778/36460; 778/36466; 785/36667-A; 786/36697-A; 794/36842; 1050/43280-C; 1185/46750; 1235/48037; 1235/48038; 1235/48039; 1235/48042; 1235/48043; 1235/48044-A; 1235/48044-B; 1235/48049; 1235/48051; 1235/48055; 1235/48056; 1253/48461; 1293/5024; 1293/50240; 1294/50241; 1294/50245; 1294/50266- B;1294/50266-C; 1294/50267-A; 1298/50448; 1316/51293; 1333/52025; 1333/51994; 36375.
HR.MKT.	20/25; 35/35; 42/55; 43/11; 43/59; 46/70; 54/90; 66/99; 68/26; 164/85; 164/96; 226/46.
HR.SYS.	11/8; 13/18; 28/86; 30/62; 37/1; 37/6; 157/49; 1763/13; 1765/14; 1765/17; 1765/33; 1765/36; 1765/38; 1766/21; 1767/4; 1769/44; 1769/45; 1769/46; 1769/47; 1769/49; 1769/50; 1771/19; 1774/1; 1774/2; 1774/7; 1774/16; 1774/22; 1774/24; 1774/29; 1774/44; 1782/4; 1786/25; 1786/29; 2741/48; 2741/54; 2744/68; 2771/39; 2771/73; 2819/10; 2821/51; 2821/52; 2821/55; 2821/57; 2821/58; 2821/60; 2823/74; 2834/61; 2851/1; 2854/50; 2854/80; 2858/43; 2875/4.
HR.TO.	43/31; 80/7; 88/49; 95/20; 119/30; 120/114; 135/118; 138/128; 145/19; 145/24; 146/74; 146/75; 146/109; 157/68; 181/47; 203/111; 236/22; 252/27; 345/37; 409/17;

- 411/43; 418/21; 423/78; 424/32; 427/47; 433/91; 436/61; 439/28; 441/4; 453/4; 453/6; 454/28; 455/4; 457/9; 457/30; 457/44; 458/38; 459/76; 465/14; 501/136; 510/56; 511/78; 512/69; 513/23; 513/56; 520/34; 522/9; 531/24; 538/33; 549/43; 550/13; 550/98; 550/104; 551/20; 552/106; 554/74; 557/87.
- İ. HR. 24/1106; 49/2316; 49/2347; 72/3471; 77/3815; 78/3815; 83/4071; 84/4133; 91/4443; 92/4508; 93/4526; 93/4541; 96/4702; 99/4858; 137/7116; 181/10046; 190/1067; 203/11641; 227/13284; 227/13289; 239/14173; 246/14627; 257/15330; 334/21476.
- İ. AZN. 34/1317/S-1; 57/1322.B-1; 95/1328/C-8. İ. DA. 19/848-1; 19/848-2.
- İ. E. DH. 18/1641.
- İ. DH. 651/45287; 660/45974-1; 785/63775-04; 786/63899; 832/66969; 981/77461; 986/ 77838; 987/77929; 1119/87471; 1295/1101857
- İ. HR. 29/1346; 29/1352; 48/2273; 48/2289; 56/2610; 57/2677; 60/2912; 66/3221; 91/4443; 92/4508; 93/4526; 93/4541; 96/4702; 99/4818; 99/4858; 100/4883; 105/5139; 120/5967; 181/10046; 197/11208; 199/11335; 199/11346; 203/11645; 227/13284; 227/13320; 229/13432; 244/14509; 255/15195; 276/16856; 276/16886; 277/16925; 280/17243; 283/17552-1; 328/21213; 334/21476.
- İ. HUS. 11/1310-L-033; 11/1310-L-095; 50/1314/B-25; 1310/Ş-36; 106/1321/RA-065;
- İ. ŞD. 1/38.

Ì.MMS.	9/369; 19/841; 19/851; 38/1600; 39/1632; 41/1665; 45/1896; 61/2865; 65/3079; 69/3228; 74/3357; 83/3569; 89/3799; 98/4148; 99/4187; 103/4383; 118/5061; 132/5727; 146/1330/RA-13.
Ì.MSM.	32/901; 32/902; 33/937; 33/953; 34/967; 34/968; 34/976; 34/977.
Ì. MTZ. CL.	2/129.
Ì. MTZ.	3/74; 3/81.
Ì. MVL.	24/384; 281/11028.
MF. MGM	7/19.
MF. MKT.	75/88; 180/48.
MV.	3/14; 7/32; 7/58; 11/76; 97/83; 102/68; 106/31; 166/100; 488/6.
MVL.	259/68.
Y.A.HUS.	160/98; 161/93; 162/25; 164/94; 167/108; 201/9; 201/22; 270/84; 272/79; 280/56; 310/80; 311/103; 312/88; 317/121; 329/10; 349/99; 369/1; 400/99; 458/40; 471/39.
Y.A.RES.	2/35; 8/42; 10/55; 13/17; 35/58; 101/69; 120/88; 329/10.
Y.EE.	16/10; 24/57; 24/64; 25/13; 35/110; 36/97; 58/5; 63/4; 78/7; 79/10; 91/9; 91/34; 94/39; 132/38
Y. EE. KP.	3/230.
Y.MTV.	69/10; 76/92; 165/249; 182/96; 226/98; 232/155; 239/31; 699/3.
Y.PRK.A.	2/44.
Y. PRK. ASK.	177/55.

Y.PRK.AZJ.	2/90; 3/66; 22/94; 22/99; 30/41; 47/5.
Y.PRK.AZN.	3/9; 3/14; 3/17; 3/21; 4/37; 6/78; 20/22; 20/27; 20/30; 20/63; 22/67; 25/32
Y.PRK.BŞK.	4/44; 4/45; 10/54; 18/71; 20/25; 39/37; 49/62.
Y. PRK. DH.	3/15.
Y. PRK. HR.	3/5; 5/51.
Y.PRK.MF.	43/2.
Y.PRK.MŞ.	7/15.
Y. PRK. ML.	2/24.
Y.PRK.NMH.	1/54; 6/35.
Y.PRK. SGE.	11/105.
Y.PRK.TKM.	14/44; 18/23; 34/4; 45/27.
Y.PRK.ZB.	1/26; 7/47, 16/87; 30/25; 32/35; 33/16; 37/1; 55/14.
ZB.	19/80; 23/43; 318/66; 620/124.

Defterler

BEO Sadaret Defterleri	nr. 592/271.
Buyruldu Defterleri	nr. 3.
Gayrimüslim Cemaat Defterleri	nr. 10 “Ermenilerin Atik Ahkâm Defterleri”; nr. 12 “Katolik Ahkâm Defterleri”; nr. 13 “Katolik Berat Defterleri”; nr. 14 “Latin Patrikliği Defterleri”; nr. 15 “Yakubi Süryani Defterleri”.
Mühimme Defterleri	nr. 85; 179.

GAZETE VE DERGİLER

Basiret Gazetesi: 1 ZA 1286; 9 ZA 1286; 25 ZA 1286; 3 M 1287; 4 S 1287; 16 S 1287; 24 RA 1287; 4 CA 1287; 15 CA 1287; 12 C 1287; 3 B 1287; 11 Ş 1287; 12 Ş 1287; 15 Z 1287; 25 M 1288; 14 CA 1289; 8 CA 1289; 16 CA 1289; 5 C 1289; 6 C 1289; 2 N 1289; 1 N 1289; 22 N 1289; 18 L 1289; 29 L 1289; 8 ZA 1289; 1 Z 1289; 3 R 1290; 27 ZA 1290; 26 Z 1290; 22 M 1291; 1 S 1291; 7 S 1291; 3 RA 1291; 10 RA 1291; 8 R 1291; 14 N 1291; 17 Z 1291.

Ceride-i Havadis Gazetesi: 8 RA 1264; 10 Z 1269; 27 C 1277; 17 B 1287; 11 Ş 1287; 4 M 1288; 4 S 1288; 6 S 1288; 20 RA 1288; 21 Ş 1288; 4 L 1288; 15 ZA 1288; 5 Z 1288; 22 M 1289; 7 RA 1289; 13 RA 1289; 14 RA 1289; 20 RA 1289; 27 RA 1289; 13 R 1289; 16 R 1289; 1 CA 1289; 11 C 1289; 22 L 1289; 13 ZA 1289;

Diyojen Dergisi: 10 RA 1288; 7 CA 1288;

İstanbul Gazetesi: 26 Ş 1284.

Levant Herald Gazetesi: April 14, 1868; July 7, 1869; February 25, 1869; June 19, 1869; June 24, 1869; August 31, 1869; November 4, 1869; December 10, 1869; November 14, 1869; February 12, 1870; February 18, 1870; February 5, 1872; May 4, 1872; May 20, 1872; August 30, 1872; July 11, 1873; April 1, 1874; April 19, 1874; October 11, 1874; December 5, 1874; October 25, 1889; October 5, 1890; January 3, 1891; March 26, 1891; April 6, 1891;

Sabah Gazetesi: 12 CA 1292; 29 R 1293; 16 B 1307; 26 ZA 1307; 15 R 1308; 29 R 1308; 2 B 1308; 17 B 1308; 4 CA 1310; 12 B 1310; 2 N 1314; 19 RA 1317; 7 S 1322; 16 S 1322; 19 CA 1322; 21 CA 1322; 22 CA 1322.

Milliyet Gazetesi: 23 Ekim 2005.

Şark Gazetesi: 9 S 1291; 16 S 1291; 9 C 1291; 1 L 1291; 26 L 1291; 29 L 1291; 7 Z 1291; 4 M 1292; 9 ZA 1296;

Takvim-i Vekayi Gazetesi: 1 ZA 1250; 3 N 1251; 4 S 1255; 6 Ş 1255; 18 L 1255; 2 RA 1256; 29 Ş 1257; 25 ZA 1276; 4 B 1276; 25 C 1277; 8 B 1285;

Tasvir-i Efkâr Gazetesi: 29 CA 1284

Tercüman-ı Ahvâl: 4 CA 1278

Vakay-i Zabtiye Gazetesi: 5 R 1288.

KÜTÜPHANELERDEKİ NADİR ESERLER

Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 1591

Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 315

Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140

Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, nr. 281.9

KİTAP VE MAKALELER

Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, (haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

_____, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1301.

_____, *Tezakir*, (haz. Cavit Baysun), TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Ahmet Refik, “Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, *TTEM*, C VIII, İstanbul, 1926.

_____, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *TTEM*, C IX-X, İstanbul, 1927.

_____, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, *TTEM*, C V, İstanbul, 1924.

_____, *On ikinci Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

_____, *On üçüncü Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

Akgün, Seçil, “Amerikan Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, Sayı:3, Ankara, 1992

Akyılmaz, Gül, “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı: 2*, Ankara 2001.

Akyüz, Yahya, “Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Bir Lâyihası”, *OTAM*, Sayı: 3, Ankara, 1990.

Albayrak, Kadir, “Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Anhegger, Robert, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II” çev. E. Özbek, *Tarih ve Toplum*, VIII/47, Kasım-1987.

Arpee, Leon, *A Century of Armenian Protestantism*, The Armenian Missionary Association of America, Newyork 1946.

Arslan, Ali, *Kutsal Ermeni Papalığı*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu*, çev. Zülâl Kılıç, Aras Yayınları, İstanbul, 2004.

Atasagun, Galip, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 2002.

Attwater, Donald, *Catholic Eastern Church*, The Bruce Publishing Company Milavaukee, London, 1937.

Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Damla Ofset Matbaacılık, Konya, 2005.

_____, “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *AÜİFD*, C XXVII, Ankara, 1985.

_____, “Hristiyanlıkta Teslis Doktrinleri ve Hristiyan İtizalleri”, *AÜİFD*, Sayı: 5, Ankara, 1982.

_____, “Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul”, İstanbul 2010 İnanç Turizmi Zirvesi (23-24 Kasım 2010 Sempozyumu), Sunulan Basılmamış Sempozyum Tebliği, İstanbul, 2010.

_____, “Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.

_____, “Konsillerin Hristiyanlıktaki Yeri ve Önemi”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III (09-10 Haziran 2001 Sempozyum Bildirileri)*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2002.

_____, *Türkiye’deki Gayrimüslimlerin Sosyal, Kültürel Ve Dinî Durumları*, Yayınlanmamış Ders Notları, Konya, 2002,

_____, “Türkiye’ye Yönelik İlk Eski Ve Bir Yeni Misyoner Tarikatının Bugünkü Durumu”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, Konya, 2008.

_____, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Aydın, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM*, Sayı: 19, Ankara, 2006.

Aydın, Mithat, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.

Bağçeci, Yahya, “Osmanlı Devleti’nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C 3, 2008.

Bardakjian, Kevork, “The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship”, *Middle Eastern Department*, Harvard College Library, USA, 1976.

- Barsoumian**, Hagop, “The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude, Benjamin and Lewis, Bernard, C I, Holmes Meier Publishers, New York, 1982.
- Barton**, James L., *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, Newyork, 1908.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bebiroğlu**, Murat, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, Akademi Matbaası, İstanbul, 2008.
- Benigni**, U., “Roman Colleges”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C XIII, Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912.
- Berberian**, Petros, *Relations Between The Anclican Church and The Armenians*, Thesis Submitted for The Degree of Doctor of Philosophy, Departmant of Theology, King’s College, University of London, London, 1972.
- Besnard**, Albert M., “Katolik Mezhebi”, *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995.
- Beydilli**, Kemal, *II. Mahmut Devri’nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisenin Tanınması*, ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.
- Bozkurt**, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1996.
- Braude**, Benjamin ve **Lewis**, Bernard, “Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, çev. Halil Erdemir, Hatice Erdemir, Sayı: 4-5, 2000.

Çarkcıyan, Rahip G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.

Çoban, Bekir Zakir, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.

Dabağyan, Levon Panos, *Paylaşılamayan Belde Konstantiniyye*, IQ Yayınları, İstanbul, 2005.

_____, *Sultan Abdülhamit ve Ermeniler*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.

_____, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Yayınları, İstanbul 2005.

Dağavaryan, N. Hristiyan Protestanlığı, Madteosyan Basımevi, İstanbul, 1914.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Demirci, Kürşat, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, Ay ışığı Kitapları, İstanbul, 2005.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, C XXVII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

Driscoll, James F., “Armenia (To The End Of The Seventeenth Century)”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C 1, Robert Appleton Company, Newyork, 1907.

_____, “Catholic Missions In The Nineteenth Century”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C I, Robert Appleton Company, Newyork, 1907.

Ducellier, Alain, ve **Balard, Michel**, *Kostantinapolis (1054-1261)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Düstur, C II, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1290.

Düstur, C IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1301.

Dwight, H.G.O., *Christianity in Turkey: The Protestan Reformation in The Armenian Church*, James Nisbet and Co, London, 1854.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Engin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C VIII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Engin, Vahdettin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, Ofset Basımevi, İstanbul, 2003.

_____, Vahdettin, *Kurtlar Sofrasında Osmanlı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Erdoğan, Kutluay, "Katolik Okulları", *Düinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (haz. Heyet), C IV, İstanbul, 1994.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C I-II, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.

Erginci, Erkan, *Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2007.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.

Fortescue, Adrian, "Catalogue Of The Eastern Churches", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C V, Robert Appleton Company, Newyork, 1909

_____, "Rome And The Eastern Churches", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C V, Robert Appleton Company, Newyork, 1909.

Fraze, Charles A, *Catholis and Sultans*, Cambridge University Press, Newyork, 1983.

- Galanti**, Avram, “Türkiye’de İlk Katolik Kapuçin Gapusin Manastırları”, *TTEM*, C III, İstanbul, 1924.
- Göyünç**, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, 2005,
- Grabill**, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East*, University of Minnesota, Minnesota, 1969.
- Güler**, Yavuz, “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C VI, Sayı: 1, Kırşehir, 2005
- Gündüz**, Şinasi, “Dinde Ayrılık Ortodoks-Heresi Çatışması”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul, 2004.
- Gürün**, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara, 1983.
- Hammer**, *Osmanlı Tarihi*, (haz. Erol Kılıç), Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Haydaroğlu**, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990.
- History of Christianity**, C V, ed. Michael Angold, Cambridge University Press, Newyork, 2008.
- Himlagan Darperutyun Gatuğige Yev Eçmiadzanagan Tavananutyans**, (Katolik ve Eçmiyazın İnanç Açıklamalarında Temel Farklılıklar isimli bu kitabın yazarı, basım yeri ve yılı yoktur. Ancak önsözündeki dipnotunda 1864 yılı verilmiş ancak basım yılı olduğu belirtilmemiştir.)
- Hughes**, Philip, *The Church in Crisis (A History of General Councils 325-1870)*, İmage Books, New York.
- Işık**, Halim, *İlk Papa Aziz Petrus’tan Son Papa Ratzinger’e Papalık Tarihi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006.

- İrtem**, Süleyman Kani, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Amerikan Politikaları*, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- İnciciyan, P. G.**, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1956.
- Jorga**, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe yay, İstanbul, 2005.
- Karabekir**, Kazım, *Ermeni Dosyası*, (haz. Faruk Özerengil), Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- Karal**, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- Karpat**, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- _____, Kemal H., *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, çev. Sönmez Taner, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kayaoğlu**, Tacettin, *Beyaz Diploması*, Fide Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kelekyan**, “Kazaz Artin”, *TTEM*, C V, İstanbul, 1924.
- Kenanoğlu**, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kiskira**, Kosnsantina P., “19. Yüzyıl Çokuluslu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kılıç Davut**, “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi’nin Kuruluş Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Elazığ 2000.
- _____, “Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Din Adamlarının Siyasi Faaliyetlerinden Bazı Örnekler”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XII, Sayı: 2, Elazığ, 2007.

_____, “Rusya’nın Eçmiyazin Katogikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri”, *Erdem (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi) Dergisi*, Sayı: 36, Ankara, 2000.

_____, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya-Bir Vakfı ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika*, Arba Araştırma Basım Yayım, İstanbul, 1989.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı*, Murat Sarıca Armağanı, İstanbul, 1988.

Küçük, Abdurrahman, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *AÜİFD*, C XXXV, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1996.

_____, “Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *AÜİFD*, C XXXI, Ankara, 1989.

_____, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Küçük, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, Ankara, 1987.

Küçük, Mehmet Alparslan, *Anadolu’da Protestan Ermeni Milletinin oluşumu*, AÜİFD, Sayı: 50, 2009, Ankara.

Küçük, Mehmet Alparslan, *Türkiye Protestan Ermenileri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Külekçi, Cahit, *Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2010.

Lewis, Bernard, *Tanzimat ve Sosyal Eşitlik*, çev. Mine Yazıcı, Belleten, TTK, C 62, Sayı: 234, Ankara, 1998.

- Lord Kınross**, *Osmanlı (İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü)*, çev. Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar, İstanbul, 2008.
- Loti**, Pierre, *Türkler ve Ermeniler*, Memleket Gazetesi Külliyyatından, Ali Şükrü Matbaası, 1335 (1919), İstanbul.
- Mac Donald**, William, *Kutsal Kitap Yorumu*, C III, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2003.
- Macar**, Elçin, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati (Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Mahmut Celalettin Paşa**, Mir'ât-ı Hakikat, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Malkoç**, Mustafa Numan, "Türkiye'de Protestan Misyonerliği", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- Mantran**, Robert, *İstanbul Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Marmara**, Rinaldo, *Başlangıçtan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*, çev. Saadet Özen, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Mehl**, Roger, "Protestanlık Mezhebi", *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995.
- Millas**, Herkül, "Rumlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (haz. Heyet), C VI, İstanbul, 1994.
- Minassian**, Anahide Ter, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006.
- Mirmiroğlu**, Viladimir, *Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Devrine Ait Tarihi Vesikalar*, Sarıyer Halkevi Neşriyatı, İstanbul, 1945.

Nicault, Catherine, *Kudüs (1850-1948)*, çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Nicolle, David, *Constantinople (The End of The Byzantium)*, Cambridge Publishing, UK, 2000.

Ormanian, Malachia, *The Church Of Armenia*, ed. G. Margar Gregory, London, 1955.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı’da XVIII. Yüzyıl Düşence Dünyasına Dair Notlar”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi)*, İletişim Yayınları, C I, İstanbul, 2003.

_____, “19. Asra Kadar Osmanlı Millet Sistemi ve Babıali”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 224, İstanbul, 2002.

_____, “Levantenler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (haz. Heyet), C V, İstanbul 1994.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı: 14, Ankara, 1981.

_____, *Eski Dünya Seyahatnamesi*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2007.

_____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005.

_____, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2004.

_____, *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

_____, *Tarihin Işığında*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Özdoğan, Günay Göksu, **Üstel**, Füsün, **Karakaşlı**, Karin, ve **Kentel** Ferhat, *Türkiye’de Ermeniler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Öztuna, Yılmaz, *Âli Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Pamukciyan, Kevork, *İstanbul Yazıları*, C I, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.

_____, “Vartan Paşa”, *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (haz. Heyet) C VII, İstanbul, 1994.

Pargoire, Jules, “Alexandria”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C I, Robert Appleton Company, Newyork, 1907.

_____, “Angora”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C I, Robert Appleton Company, Newyork, 1907.

Pedrides, S., “Chalcedon”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C III, Robert Appleton Company, Newyork, 1908.

Pekcan, Ahmet, *Yabancı Eller (ABD Elçisi Samuel S. Coux'un Elçilik Yılları*, IQ Yayınları, İstanbul, 2006.

Poladyan, Manuel, *Zımmar'u Diramor Vankin Himnargutyayn 250 Amyag 1749-1999*, Match Print, Beyrut, 1999.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, çev. Ayşe Berktaay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Roussos, Markos N., “19. Yüzyıl İstanbul'unda Katolik Azınlık” *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999

Rudge, F. M., “Antonians”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C I, Robert Appleton Company, Newyork, 1907.

Sabuncu, Luis, *Yıldız Sarayında Bir Papaz (Luis Sabuncu'nun Hatıraları 1888-1911)*, Vakit Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1953.

Sağırılı, Abdurrahman, “Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor”, *Hoşgörü toplumunda Ermeniler*, C I, Erciyes Üniversitesi Sempozyumu, Kayseri, 2007.

Sarıyıldız, Gülden, “Osmanlı Devleti’nde Protestan Milletinin Tanınması”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 2002.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, *1286 Yılı Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, C XXIV, İstanbul, 1870.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, *1289 Yılı Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, C XXVII, İstanbul 1873.

Seropyan, Vağarşag, “Kevork Keresteciyan”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (haz. Heyet), C IV, İstanbul, 1994.

Seyfeli, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005.

_____, “Sis (Kilikya) Ermeni Gatoğigosluğu'nun Geçirdiği Evreler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16, Ankara, 2004.

Sezer, Ayten, “Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü”, *Türk Kültürü*, Ankara, 2002.

Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2006.

Shahan, Thomas J., “Greek-Orthodox Church And Non-Uniat Armenians”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C I, Robert Appleton Company, Newyork, 1907

Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı: 5, İstanbul, 2007.

Sonyel, Salahi R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, *Bellekten*, Sayı: 195, (Aralık-1985), Ankara-1986.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Bellekten*, TTK Yayınları, Ankara, 1981.

Soykut, Mustafa, *Papalık ve Venedik Belgelerinde Avrupa'nın Birliği ve Osmanlı Devleti (1453-1683)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Şahin, Gürsoy, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VII, Sayı: 1, Afyon, 2005.

_____, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler*, Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şanizade Tarihi*, (haz. Ziya Yılmaz), Fazilet Neşriyat, İstanbul, 2008.

Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, terc. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.

Şişman, Adnan, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989.

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

Tcholakian, Mgr Hovhannes, *J. L'eglise Armenienne Catholique En Turquie*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 1998.

Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C I-II, Pars Yayınları, İstanbul, 2004.

Turan, Ömer, "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwich'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C II, II. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

_____, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Türkan, Ahmet, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti’nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni’ndeki Gizli Hristiyan İstavriler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, Konya, 2010.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara, 1962.

Us, Hakkı Tarık, *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Katoloğu (Sürekli Yayınlar)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, (haz. Selahattin Öztürk), İstanbul, 2007.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

Vailhe, S., “Melitene”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C X, Robert Appleton Company, Newyork, 1911.

_____, “Trebizond”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C XV, Robert Appleton Company, Newyork, 1912.

_____, “Constantinople”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C IV, Robert Appleton Company, Newyork, 1908.

_____, “Uniat Armenian Arcbiscopric”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C IX, Robert Appleton Company, Newyork, 1910.

Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, (haz. Münir Aktepe), TTK Basımevi, C XIV, Ankara, 1991.

Verstegan, Richard, “Versions Of The Bible”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Herbermann, Charles G., C XV, Robert Appleton Company, Newyork, 1912.

White, E. George, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, terc. Cem Tarık Yüksel, Enderun Yayınları, İstanbul, 1995.

Whooley, John, “The Armenian Catholic Church: a study in history and ecclesiology”, *Heythrop Journal*, Volume 45, Issue, 4, Oxford Publishing, UK, 2004.

Yebisgobos, Terenig, *Tuğt Herkman Badaşgan Gartinal Ağacanyan Hovvagan Tuğti*, Varol Matbaası, 6. Baskı, İstanbul, 1951.

Yılmaz, Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, Konya, 2001.

Yumul, Arus ve Bali, Rıfat N., “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi)*, C I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Yurtsever, Cezmi, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1983.

Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=2319, erişim tarihi, 23.4.2009.

<http://www.e-tarih.org/sozluk.php?sd=sozlukdetay&id=280>, erişim tarihi, 28.4.2010.

http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=41, erişim tarihi, 12.10.2009.

<http://www.osmanli700.gen.tr/olaylar/trolaylar.html>, erişim tarihi, 12.8.2010.

http://www.armeniancatholic.org/inside.php?page_id=23110&lang=en, erişim tarihi, 18.5.2009.

www.fiu.edu/mirandas/1880.htm, erişim tarihi, 17.2.2008.

<http://www.bolsohays.com/default.asp?part=ekler&gorev=oku&id=38>, erişim tarihi, 12.11.2009.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı: Ahmet TÜRKAN

Baba Adı: Musa

1976 yılında Düzce'nin Aydınpınar Köyü'nde doğdu. Aynı köyde 1982 ve 1990 yılları arasında İlköğretimi bitirdi. 1990 yılında Düzce İmam Hatip Lisesine kaydoldu. 1994 yılında bu okuldan mezun oldu. 1995 yılında kazandığı Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2000 yılında mezun oldu. Ardından Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Dinler Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans öğretim programına başladı ve 2003 yılında mezun oldu.

15 Ağustos 2003 yılında İstanbul Çatalca Teknik ve Endüstri Meslek Lisesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak göreve başladı. Beş yıl görev yaptıktan sonra 2008 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretim Genel Müdürlüğü tarafından ders kitaplarını yazım komisyonunda görevlendirildi. Bu süre içerisinde komisyonda yer alan diğer öğretmenlerle birlikte önce İmam Hatip Lisesi Meslek derslerinin kitaplarını hazırladılar. Ardından İlköğretim ve Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları ile Öğretmen kılavuz kitaplarını yazdılar. Yine aynı süre içerisinde Batı Trakya Türklerinin okullarında okutulacak olan ilkokul, ortaokul ve lise ders kitaplarının hazırlanmasında çalıştı. Halen Bakırköy Anadolu İmam Hatip Lisesinde meslek dersleri öğretmeni kadrosunda bulunmakta olup ders kitapları yazım komisyonundaki görevine devam etmektedir.

Evli ve iki çocuk babası olup Arapça ve İngilizce bilmektedir.